

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І СОЦІАЛЬНА РОБОТА

ТЕРМІНОЛОГІЧНО-ПОНЯТІЙНИЙ СЛОВНИК

Київ 2005

ББК 65.272я2
Г61

Рецензенти: *В. П. Бех*, д-р філос. наук, проф.
А. М. Пойченко, д-р політ. наук, проф.
В. І. Судаков, д-р соціол. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 10 від 30.11.04)*

Головатий М. Ф.

Г61 Соціальна політика і соціальна робота : Термінол.-понятійн. слов. /
М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К. : МАУП, 2005. — 560 с. —
Бібліогр. : с. 483–511.

ISBN 966-608-445-7

Словник містить терміни із соціальної політики та соціальної роботи, що взаємопов'язані, взаємопохідні й забезпечують практичну реалізацію соціальної політики в країні. Наведено також терміни, які вживаються в цих галузях у зарубіжних країнах і багато з яких є специфічними, а окремі у соціальній роботі в країнах пострадянського простору не використовуються.

Для студентів, науковців, аспірантів, викладачів, державних службовців, практичних соціальних працівників, а також для всіх, хто цікавиться соціальною політикою і соціальною роботою.

ББК 65.272я2

ISBN 966-608-445-7

© М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк, 2005
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2005

Термінологічно-понятійний словник “Соціальна політика і соціальна робота” містить терміни із соціальної політики та соціальної роботи, що взаємопов’язані, взаємопохідні й забезпечують практичну реалізацію соціальної політики в країні. Наведено також терміни, які вживаються в цих галузях у зарубіжних країнах і багато з яких є специфічними, а окремі у соціальній роботі в країнах пострадянського простору не використовують.

Словник підготовлено за енциклопедичною формою, відповідно до основних вимог до таких видань, передусім згідно з тим, як формується і реалізується соціальна політика в Україні, більшості країн СНД. Особливість цього процесу в тому, що, з одного боку, в Україні, сусідніх країнах формується принципово нова модель соціальної політики та соціальної роботи, нові структури для її здійснення, а з іншого — у цьому процесі береться до уваги, успадковується кращий зарубіжний досвід.

Соціальна політика в сучасній Україні має власні політико-правові засади, нормативну базу, соціальні структури, моделі й особливості практичного здійснення. З урахуванням цього, крім основних, найпоширеніших термінологічних понять, що використовуються у соціальній політиці та соціальній роботі, у словнику стисло розкрито суть окремих законів, інших нормативних актів, вміщено розпорядчі документи, дані про окремі вітчизняні, зарубіжні, міжнародні організації, покликані реалізувати соціальну політику, а також деякі терміни, що вживаються головним чином у соціології, психології, медичній психології, біології тощо, однак безпосередньо стосуються соціальної сфери в цілому і практичного здійснення соціальної політики зокрема.

Більшість понять у словнику сформульовано так, як у відповідних документах або у словниках та спеціальній літературі. Укладачі спиралися на основні вітчизняні видання, які свого часу були підготовлені Українським державним центром соціальних служб для молоді та Українським інститутом соціальних досліджень, кафедрами вузів, передусім Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (м. Київ). Укладачі висловлюють подяку відомим вітчизняним і зарубіжним вченим: В. Андрущенко, В. Бех, В. Волович, М. Головатому, В. Євтух, І. Зверевій, В. Іванову, О. Івановій, А. Капській, М. Лукашевичу, С. Максименку, І. Мигович, М. Обозову, Г. Осипову, П. Павленок, М. Панасюку, В. Патрушеву, І. Пінчуку, В. Скура-тівському, С. Толстоуховій, М. Туленкову, Ф. Філоненку, Т. Шибутані та іншим, праці яких допомогли систематизувати у цьому виданні існуючі знання в галузі соціальної сфери.

У кінці словника подано список літератури — вітчизняних і зарубіжних джерел, які дають змогу скласти загальне уявлення про характер та сутнісні особливості соціальної політики у світі, окремих країнах і головне — усвідомити особливості, відмінності специфіки соціальної роботи в окремих країнах.

Останнє обумовило специфіку пропонованого словника — переклад термінів і понять соціальної політики і соціальної роботи англійською мовою. Окремі з цих термінів є певною мірою незвичними для соціальної сфери України, оскільки за своєю суттю, характером, правовим полем, механізмами функціонування, національною специфікою соціального простору вона суттєво відмінна від соціальної сфери країн Заходу. Той, хто користуватиметься словником, має змогу зіставити, порівняти їх з метою визначення і усвідомлення сутнісних особливостей соціальної політики та соціальної роботи в сучасному українському суспільстві.

Укладачі словника запозичили та опрацювали окремі поняття соціальної політики і соціальної роботи із загальних і спеціальних видань.

Загальні видання — популярні в Україні та Росії словники: Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Редактор-координатор акад. РАН Г. В. Осипов. — М.: Издательская группа ИНФРА-М — НОРМА, 1998. — 488 с.; Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: Український центр духовної культури, 1998. — 736 с.; Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горlach. — Київ; Харків: ВМП “Рубікон”, 1997. — 400 с.; Психологія: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.; Євтух М. Б., Сердюк О. П. Соціальна педагогіка: Підручник. — К.: МАУП, 2002. — 232 с.; Заброцький М. М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2000. — 100 с.; Лукашевич М. П., Мигович І. І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — 136 с.; Іванова О. Соціальна політика: теоретичні аспекти: Курс лекцій. — К.: Вид. дім “КМ Academia”, 2003. — 106 с.; Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред. В. Н. Иванов. — Москва; Белгород: Луч — Центр социальных технологий, 1995. — 309 с. Серед спеціальних видань в Україні — словник: Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ, 2002. — 536 с. // Соціальна робота. Кн. 4.

Пропоноване видання значно більше за обсягом (містить 2002 терміна) і на сьогодні є найповнішим в Україні. Сподіваємося, що воно стане в нагоді науковцям, аспірантам, викладачам, студентам, державним службовцям, практичним соціальним працівникам, усім, хто цікавиться соціальною політикою і соціальною роботою, її практичним здійсненням.

А

Абілітація (від лат. *habilitatio* — створення здатності) — система медичних, психологічних, педагогічних, юридичних, професійних, технічних, соціальних засобів, спрямованих на максимально можливе відновлення втрачених функцій організму і працездатності хворих та інвалідів. — Англ. *abilitation*.

Абітурієнт (від лат. *abiturientis*) — той, хто збирається йти) — особа, яка має закінчену середню освіту і вступає до вищого чи середнього спеціального навчального закладу. Статус А. визначається в законодавстві про освіту. У Законі України “Про освіту” зазначено: “Прийом громадян до вищих закладів освіти проводиться на конкурсній основі відповідно до здібностей і незалежно від форми власності закладу освіти та джерел оплати за навчання”. Безпосередньо статус А. обумовлений правилами прийому до вищих навчальних закладів, які розробляють і затверджують як загальні вимоги у кожному навчальному закладі. Вони охоплюють порядок подання документів для вступу до ВНЗ, порядок та умови проведення вступних іспитів, зарахування на навчання та ін. — Англ. *entrant, university entrant, enrollee*.

Аборигени (від лат. *ab origine* — від початку) — автохтонне населення, яке переважно належить до однієї етнічної групи (спільнота, плем'я, народ) і живе на певній території історично тривалий

час. До Другої світової війни як синонім на позначення А. вживали термін “тубільне населення”, тепер у міжнародних документах переважає термін “корінне населення”. У науковій літературі терміни “аборигенний етнос” і “корінний етнос” вживають як синоніми. Міжнародні документи із захисту прав корінного населення виокремлювали таке населення на тій підставі, що А. є нащадками жителів, які населяли географічну область до її колонізації, й продовжують вести спосіб життя, що найбільше відповідає соціально-економічному укладу й культурі тих часів. Наприкінці ХХ ст. у зв'язку з проведенням ООН Міжнародного року корінних народів світу (1993) загально-вживаним став термін “indigenous people”, який не має адекватного перекладу українською мовою. — Англ. *aboriginal*.

Аборт (від лат. *abortus* — викидень) — переривання вагітності і зганяння плоду, що не здатний до життя поза тілом матері, з матки. Здійснюється впродовж 28 тижнів. Розрізняють А. природний (самовільний) і штучний — за допомогою медичного втручання (який може бути кримінальним за своїми медичними і соціальними показниками): фізична і соціальна незрілість жіночого організму, низький (до 16 років) або високий (понад 45 років) віковий чинник, зайняття жінки проституцією, перебування жінки або чоловіка у місцях позбавлення волі, розлучення під час вагітності, вагітність

внаслідок звалтування та ін. А. є шкідливими, небезпечними для фізичного, психічного стану жінки, зокрема в ранньому, підлітковому віці. В Україні А. не заборонені, але нелегальні А. караються законом. — Англ. *abortion; miscarriage* (викидень).

Абстиненція (від лат. *abstinentia* — утримання) — період утримання від вживання наркотиків, під час якого наркозалежна особа переживає “синдром відмінення” — т. зв. ломку, похмільний синдром. Характеризується психічними та сомато-неврологічними розладами. Найчастіше А. буває при алкоголізмі, опійній наркоманії та полінаркоманії. Характерними ознаками А. є: головний біль, запаморочення, сухість у роті, нудота, тахікардія, пригнічений настрій, погіршення загального фізичного стану. Клінічна картина і протікання А. залежать від природи алкоголю чи наркотика, їх дози, терміну вживання. За А. можливі безсоння, лякливість, підвищена тривожність, суїцидальні тенденції, розвиток алкогольної епілепсії. Прийняття невеликої кількості раніше вживаної речовини зменшує або знімає сомато-неврологічні та психічні розлади. Прояви А. у хворих на токсикоманію, алкоголізм і наркоманію не позбавляють їх здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними. — Англ. *abstinence, withdrawal*.

Абстиненція сексуальна — 1) стан людини, яка позбавлена можливості вести статеве життя; 2) період утримання від статевого життя. Тривалість А. с. залежить від багатьох чинників. — Англ. *sex abstinence*.

Аварія (від італ. *avaria* — шкода, пошкодження) — пошкодження або вихід з ладу споруд, машин, транспортних засобів тощо, яке призвело до заповідання тілесних ушкоджень людям, їх загибелі чи заповідало шкоду майну, навколишньому природному середовищу. Причинами А. є недотримання правил експлуатації машин, об'єктів, споруд (порушення безпеки руху і експлуатації транспорту, на-

вмисне пошкодження споруд, об'єктів різного призначення, шляхів сполучення, засобів сигналізації, зв'язку. Винні в цьому особи притягуються до кримінальної відповідальності. — Англ. *wreck / crash / accident / damage / breakdown*.

Автентичність (від грец. *authentikos* — справжній) — справжній, високий ступінь відповідності думок, почуттів і дій особи. Поняття А. вживають переважно в гуманістичній психотерапії для характеристики людей, які не використовують психологічного захисту, вільні, спонтанні та впевнені у собі. Синоніми А. — конгруентність, внутрішня свобода. — Англ. *authenticity, reliability*.

Автократія (грец. *autokrates* — самодержавство) — одна з форм правління, що передбачає необмежене та безконтрольне повновладдя однієї особи в державі. В сучасній політологічній літературі поняття А. вживається і на позначення тоталітарних і авторитарних політичних режимів, що характеризуються необмеженою і безконтрольною владою вождя. — Англ. *autocracy*.

Автономія (грец. *autonomia* — самостійність, незалежність) — право самостійного, відносно незалежного функціонування політичних суб'єктів у складі державного утворення, закріплене конституцією. — Англ. *autonomy*.

Авторитаризм (від лат. *auctoritas* — влада) — тип політичного режиму, що характеризується концентрацією влади в руках однієї особи або органу за певних її обмежень. А. є властивістю будь-якої соціальної системи, що заснована на домінуванні та нав'язуванні волі більшості. Форми А.: абсолютна монархія, диктатура, посттоталітарні режими. До А. можуть призвести кардинальні способи розв'язання політичних проблем (докорінні реформи, перебудови, перетворення суспільства, а також революції та війни). — Англ. *authoritarianism*.

Авторитаризм свідомості — тип світогляду, для якого характерне схилан-

ня перед сильною владною особистістю. — Англ. *authoritarianism of a consciousness*.

Авторитарність — 1) соціально-психологічна характеристика особистості, що відображає її намагання максимально підпорядкувати своєму впливу партнерів по взаємодії і спілкуванню; 2) соціально-психологічна характеристика стилю керівництва та лідерства, визначальними рисами якого є централізація керівником (лідером) своїх управлінських функцій, зосередження усієї влади в одних руках, нехтування ініціативою підлеглих тощо. За А. провідні форми діяльності — накази, розпорядження, покарання тощо. А. пов'язана з агресивністю, завищеною самооцінкою і рівнем домагань особистості, схильністю до наслідування стереотипів, слабкою рефлексією та ін. На поведінковому рівні А. нерідко проявляється у намаганні будь-що досягти домінуючого становища у групі, зайняти якнайвищий щабель у відповідній структурі влади. Для А. характерний тиск керівника (лідера) на своїх підлеглих, намагання усунути їх від участі у вирішенні стратегічних і тактичних питань. Такий керівник будь-яку їх ініціативу, самостійність вважає зазіханням на його статус, авторитет, він суб'єктивний в оцінці всього, що відбувається. — Англ. *authoritarian*.

Авторитет (від лат. *auctoritas* — влада, вплив) — 1) особливості окремої особи, групи, а також норми (правила, закони, принципи), завдяки яким можна заслужити довіру, повагу, вплинути на переконання та поведінку інших людей, груп; 2) вплив індивіда, що ґрунтується на його соціальному стані, посаді, статусі та ін. У першому випадку А. зазвичай асоціюється з владою, у другому — не завжди, оскільки йдеться про А. індивіда, який може мати певні моральні та інші якості, яких бракує іншим людям. Джерело А. — нераціоналізоване прийняття (визнання) достоїнств певної особи, групи, соціального інституту або ідеального уявлення, що, як правило, не підлягає аналізу, приймається в цілому як носій А. в силу звички, традиції, установки

тощо. Завдяки А. контролюються дії людей, узгоджується їх взаємодія в індивідуальних та загальних інтересах. Виділяють такі типи А. (за М. Вебером): заснований на раціональних установках А. влади; такий, що апелює до “вічності і незмінності”, А. звички; особистісний А. “харизми” — наділяння особи в очах її прихильників винятковими вродженими якостями, що роблять її лідером. Авторитетні особистості мають таку характерологічну рису, як демонстративність, яка “заражає” їхніх прихильників. Крім того, чимало психологічних конструкцій у рамках відносин А. нагадують взаємини дітей і батьків і, ймовірно, постають із відповідних архетипів. Політична психологія, психологія управління, персональний менеджмент розробляють технології створення й посилення А. політичного лідера, керівника. Ідеально, якщо посадове лідерство збігається з особистісним неформальним А.; можливі також різні рівні відмінностей між цими соціальними ролями. Найгірша комбінація буває в тому разі, якщо посадове формальне лідерство належить одній особі, а реальне — іншій, і їхні цілі не збігаються. Зміцнення А. можливе за використанням заохочень, винагород або навпаки — покарань. Ставлення до А. може набувати крайностей авторитаризму (проголошення безумовної віри в непохитність, непогрішимість А. та сліпої покори) або нігілізму (заперечення значимості усього А., що обмежує свободу індивіда), що, по суті, є анархізмом. Соціальний працівник покликаний впливати на колектив психотерапевтично силою своєї особистості, бути носієм А. Інколи йому доводиться спонукати клієнта до дій, що потребують напруження волі, подолання слабкостей, шкідливих звичок. Трапляються випадки, коли реальна зміна соціальної ситуації клієнта неможлива, а можлива лише зміна його ставлення до неї. А. соціального працівника у цьому разі може бути одним із чинників, які спонукують клієнта до такої зміни. А. особистості соціального працівника невід'ємний від А. системи соціального обслуговування загалом, а цього можна досягти за підвищення соціального престижу

професії та суспільного визнання її необхідності. — Англ. *authority*.

Агресія (від лат. *aggressio* — напад) — 1) індивідуальна або колективна поведінка, дія, спрямовані на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди або на знищення людини чи групи людей; 2) короткочасний емоційний стан (або індивідуальна риса) особистості, що характеризується стійкою її готовністю до агресивних дій, спрямованих на заподіяння психологічної або фізичної шкоди чи знищення когось. У більшості випадків А. виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію і супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті та ін. За спрямованістю А. поділяють на аутоагресію (спрямована на себе) і гетероагресію (спрямована на інших). Розрізняють такі види А.: експресивна, імпульсивна, афективна. А. розглядають і як необхідний механізм самозбереження і самозахисту. Вона характерна для таких масових явищ, як тероризм, геноцид, расові, релігійні, ідеологічні та інші зіткнення. Готовність людини (суб'єкта) до агресивної поведінки трактується як відносно стійка риса особистості — агресивність. У формуванні самоконтролю за агресивністю та її стримуванні суттєву роль відіграє розвиток психологічних процесів емпатії, ідентифікації, децентрації, на основі яких формується здатність суб'єкта до розуміння іншої людини і співчуття їй, а отже, уявлення про іншу людину як своєрідну, унікальну цінність. — Англ. *aggression*.

Адаптація (від лат. *adapto* — пристосовую) — пристосування будови та функцій організму, його органів і клітин до умов середовища. А. — одне з ключових понять біології, яке широко використовується як теоретичне поняття у психологічних концепціях, що трактують взаємодію індивіда та його оточення як процеси гомеостатичної рівноваги. Зміни, що супроводжують А., стосуються всіх рівнів організму: від молекулярних до психологічної регуляції діяльності. Вирішальну роль в успішності А. відіграють процеси тренування, функціональні, психологічні та моральні стани

особи. А. сенсорна — зміна чутливості до інтенсивності подразника, що діє на орган чуття (напр., зорова А. в темряві). А. соціальна — пристосування особи до умов соціального середовища — залежить від мети, ціннісних орієнтацій, потреб, мотивів індивіда, міри адекватності сприйняття ним себе і своїх соціальних зв'язків. А. психологічна — визначає активність особи і постає як єдність процесів засвоєння правил середовища і його перетворення. А. культурна — пристосування до інокультурного середовища. Пов'язана з прийняттям етнокультурних відмінностей. Розрізняють низький, середній і високий рівні А. Можливості та характер адаптивного процесу детермінуються суб'єктивними (пов'язаними з характеристиками адаптанта) і об'єктивними (пов'язаними з характеристиками соціального середовища) чинниками. Важливим є узгодження самооцінки, рівня домагань і можливостей суб'єкта з реальністю. — Англ. *adaptation*.

Адаптація соціальна — 1) вид взаємодії особи, соціальної спільноти із середовищем, у процесі якої узгоджуються вимоги та сподівання її учасників; 2) процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища; 3) результат процесу пристосування індивіда до умов соціального середовища. Поняття А. с. виникло в методології необіхевіоризму та культурологічної антропології. А. с. є безперервною, однак її передусім пов'язують з періодами кардинальної зміни діяльності виду і його соціального оточення. В соціальній психології А. с. розглядають як закономірності спільної діяльності, обумовлені загальною метою і ціннісними орієнтаціями соціальних груп. Існують такі основні типи адаптаційного процесу: тип, що характеризується перевагами активного впливу на соціальне середовище; тип з пасивним впливом на це середовище. В основі типології А. с. — структура потреб і мотивацій індивідів. Важливим аспектом А. с. є прийняття індивідом соціальної ролі. Ефективність А. с. значною мірою залежить від міри адекватності сприйняття індивідом самого себе і своїх

соціальних зв'язків. Недостатньо розвинуте або неправильне, спотворене уявлення про самого себе спричиняє серйозні порушення. Крайнім проявом А. с. є аутизм (тяжка форма психологічного відчуження, що виявляється в замкнутості індивіда, відсутності від контактів з навколишньою дійсністю). А. с. має вирішальне значення для процесу соціалізації особистості. Порушенням А. с. є асоціальна поведінка, маргінальність, алкоголізм і наркоманія. — Англ. *social adaptation*.

Адопція (лат. *adoptio* від *adopto* — усиновлюю) — юридичний акт передання дітей на виховання прийомним батькам у випадку втрати біологічних батьків або позбавлення їх права батьківства. — Англ. *adoption*.

Адресна соціальна допомога — допомога, що надається відповідно до встановлених критеріїв малозабезпеченості з урахуванням фактичного доходу сімей. Основні види і форми А. с. д. встановлюють на регіональному рівні. Ними є: 1) грошова допомога — одноразові виплати; виплати на транспортні послуги; надання допомоги за екстремальних ситуацій, які спричинили значні одноразові витрати (пожежа, повінь тощо); допомога для оплати житла і комунальних послуг; дотації на оплату харчування і лікування; пільгові позички і кредити; 2) натуральне забезпечення — надання предметів першої необхідності (продуктів харчування, взуття, одягу тощо); ремонт квартир, автотранспорту; виділення лікарських препаратів; забезпечення безплатним харчуванням; надання палива; 3) гуманітарна допомога; 4) послуги і пільги — направлення до реабілітаційних центрів, центрів соціально-психологічної допомоги, будинків-інтернатів; влаштування у пансіонати для людей похилого віку; організація надомного соціально-побутового обслуговування на платній і безоплатній основі; прикріплення до магазинів, де можна придбати продукти харчування і предмети першої необхідності зі знижкою (за низькими цінами); організація безплатного перебу-

вання бездомних громадян у нічліжних будинках; забезпечення короткотривалого догляду за хворими і самотніми людьми; організація допомоги сім'ям з лежачими хворими; створення спеціальних аптек або відділів в аптеках для малозабезпечених громадян. Можливе надання й інших видів допомоги (правової, психологічної, інформаційної, профорієнтаційної тощо), в яких клієнти системи соціального обслуговування відчувають гостру потребу. А. с. д. надають за встановленими критеріями малозабезпеченості, що ґрунтуються на соціальних нормативах (показниках рівня споживання найважливіших продуктів і послуг, розміру грошових доходів та інших умов життєдіяльності людини). Критеріями надання соціальних послуг є: сукупний сімейний або середньодушовий дохід, нижчий від суми встановлених на регіональному рівні прожиткових мінімумів для всіх членів сім'ї за соціально-демографічними групами або відповідного розміру регіонального прожиткового мінімуму (нижче від рівня мінімальної заробітної плати, пенсії тощо); відсутність засобів існування; самотність і неспроможність до самообслуговування; матеріальні втрати або фізичні ушкодження внаслідок стихійних лих, катастроф, міжнаціональних конфліктів, виконання службових обов'язків тощо. Територіальні органи самостійно визначають форми та рівні А. с. д., категорії громадян, які мають право на її отримання. З цієї метою створюють інформаційні банки даних про осіб, які потребують А. с. д. Кабінет Міністрів України 22.02.1999 прийняв постанову "Про запровадження адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям" і затвердив Положення про умови і порядок надання цієї допомоги з 01.04.1999. Її надають у грошовій формі, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї, що складається з непрацездатних осіб (пенсіонерів, інвалідів, дітей до 16 років, учнів — до 18 років), а також непрацюючих осіб працездатного віку, що зайняті доглядом за дітьми, час якого зараховують до трудового стажу, осіб, що мають трьох і більше дітей віком до 16 років і зайняті доглядом за ними, осіб,

які доглядають інваліда 1-ої групи або дитину-інваліда віком до 16 років, або осіб, які досягли 80-річного віку, є нижчим від величини сукупного доходу, що дає право на призначення А. с. д. — Англ. *address social help*.

Акселерація (лат. *acceleratio* — прискорення) — 1) прискорення темпів індивідуального розвитку організмів порівняно з темпами їх розвитку в попередні історичні періоди; 2) у біології розвитку — прискорення формування окремих частин зародка на певній стадії його розвитку. Процес А. супроводжується помітним збільшенням ваги тіла підлітків, прискореним статевим дозріванням. Термін “А.” запровадив у науковий обіг німецький лікар Е. Кох (1935). Статистично достовірно доведено, що впродовж ХХ ст. зріст дітей при народженні був більшим на 0,5–1 см, вага — на 100–300 г; у дітей 5–7 років зріст кожні 10 років збільшувався в середньому на 1,5 см, вага — на 0,5 кг; у дітей шкільного віку зріст був більшим на 10–15 см. Статева зрілість у підлітків настає раніше в середньому на 1–2 роки. Такі обставини за збереження традиційно сформованих умов виховання і норм поведінки підлітків в окремих випадках є джерелом різних психологічних колізій (виникнення змістових бар’єрів, конфліктів, афективних форм поведінки). Існують дані про прискорений розумовий розвиток дітей (психологічна А.), однак ґрунтовних статистичних висновків про це поки що немає. А. пов’язують зі змінами (поліпшенням) умов життя, підвищенням уживанням тваринних білків та жирів, цукру, молока, вітамінів, поліпшенням гігієнічних умов, зменшенням розмірів сім’ї, досягненнями медицини та ін. Процес А. відбувається як взаємодія екзогенних (середовище) та ендогенних (спадкових) чинників. При цьому зміни розмірів тіла і темпів дозрівання мають вагомий соціальні, медичні, педагогічні наслідки. Для регулярного оновлення локальних популяційних стандартів необхідний широкомасштабний моніторинг процесів росту дітей різних національностей, які живуть у різних умовах середовища.

Отримані показники, в т. ч. темпи і спрямованість епохальних змін, разом із звичними статистичними індексами (народжуваність, смертність, захворюваність, девіантність тощо) доцільно використовувати як одну з характеристик стану здоров’я і соціального добробуту певної групи населення. Соціальні наслідки пов’язаних з А. змін виявляються в різних сферах суспільного життя. Першочергового значення набуває проблема відповідності процесів біологічного і соціального дозрівання для можливого перегляду низки законодавчих актів (змін меж шкільного віку, зниження віку вступу у шлюб, відповідальності підлітків за свою поведінку тощо). Суспільне значення розвитку А. полягає в необхідності розроблення та впровадження нових стандартів взуття, одягу, меблів, гімнастичного та спортивного інвентарю, інших виробів промисловості тощо. Більшість дослідників доходять висновку про невідповідність темпів фізичного і психічного розвитку, про виникнення своєрідних суперечностей між біологічними зрушеннями та суспільними потребами, що потребує приведення методів сексуального, трудового і суспільного виховання дітей і підлітків у відповідність з віком їх біологічного розвитку. — Англ. *acceleration*.

Акт нормативний — різновид правових актів. Оформлює встановлення, зміну або скасування правових норм — правил поведінки, розрахованих на тривале застосування. Основними формами А. н. є закони, укази, постанови, рішення, накази, інструкції. — Англ. *normative act*.

Акт судово-психіатричної експертизи — процесуальний документ, який містить дані про підстави, умови та результати проведення психіатричного дослідження. Складається зі вступної, дослідницької і мотивувальної частин та висновків. У вступній частині зазначають, коли, ким (прізвище, фах, науковий ступінь і вчене звання, посада, стаж роботи, кваліфікаційний клас експерта), на якій підставі проведено експертизу, її форму, хто був присутній при її виконанні, пи-

тання, поставлені експерту, подані на експертизу об'єкти. Вона також містить підпис експерта під попередженням про відповідальність за злісне ухилення від проведення експертизи і свідомо зроблений неправдивий висновок. Дослідницька частина охоплює опис поданих на експертизу об'єктів і виклад отриманих у процесі їхнього дослідження фактів щодо психічного стану підекспертного в різний час та його пояснення з приводу цих фактів. Наводяться дані, одержані під час нагляду за підекспертним у процесі проведення експертизи та застосування інших методів дослідження, результати клінічного обстеження його психічного стану, дані про фізичний та неврологічний стани обстежуваного. У мотивувальній частині відтворюють аналіз і синтез встановлених фактів, описують характер узгодженості даних про психічний стан підекспертного, виявлених у процесі дослідження різних об'єктів експертизи, науково пояснюють виявлені факти, обґрунтовують висновки. У висновках експерт формулює відповіді на поставлені запитання у межах своєї компетенції. Відповіді, що стосуються безпосередньо предмета експертизи, мають бути конкретними і не допускати різних тлумачень. Вони не повинні бути сформульовані у формі рекомендацій чи вказівок слідству або суду. У разі виявлення експертом у процесі дослідження вагомих для справи фактів, з приводу яких йому не були поставлені запитання, він дає на них відповіді з власної ініціативи. Експерт підписує А. с.-п. е. Якщо дослідження проводила експертна комісія, складають спільний А. с.-п. е., який підписують усі члени комісії. У разі, якщо експерти не дійшли згоди, вони, складаючи А. с.-п. е., висловлюють і підписують свою думку окремо. При проведенні комплексної експертизи кожний експерт має право підписати спільний А. с.-п. е. або ту його частину, що відображає процес і результати досліджень, проведених ним особисто. — Англ. *forensic medical examination report*.

Акти громадянського стану — нерозривно пов'язані з особою обставини

(події або дії) її приватного життя, які започатковують, змінюють або припиняють громадянський стан особи. Цей стан охоплює комплекс її юридичних можливостей та конкретних прав і обов'язків, якими вона наділена. Громадянський стан особи започатковується її народженням. З цього часу в неї виникає здатність і можливість бути суб'єктом різних правовідносин. Зміна громадянського стану відбувається у разі укладення шлюбу, розірвання шлюбу, встановлення батьківства, зміни прізвища, імені та по батькові, усиновлення. Шлюб породжує правовий стан подружжя, розірвання шлюбу повертає осіб до стану неодружених; на підставі встановлення батьківства виникає стан батьківства; із зміною прізвища, імені та по батькові змінюється юридична індивідуалізація особи; усиновлення припиняє стан батьківства однієї особи і породжує його в іншій. До А. г. с. відносять і досягнення повноліття, визнання особи недієздатною, оскільки ці обставини змінюють комплекс її прав та обов'язків. Громадянський стан припиняється зі смертю особи. — Англ. *civil state acts*.

Активність громадянська — поняття, яке характеризує цілеспрямовану діяльність індивідів та соціальних груп щодо зміцнення та розвитку громадянського суспільства і його інститутів. — Англ. *civil activity*.

Активність соціальна — 1) характеристика способу життєдіяльності соціального суб'єкта (індивіда, групи), що фіксує свідому спрямованість його діяльності та поведінки на зміну соціального середовища, умов, інститутів відповідно до назрілих потреб, інтересів, цілей та ін.; 2) енергійна, посилена діяльність, діяльнісний стан, діяльна участь у чомусь (М. І. Надольний); 3) сукупність методів, процедур, спрямованих на зміну соціальних умов відповідно до потреб, інтересів, цілей та ідеалів, на висування і реалізацію соціальних інновацій, формування в собі необхідних соціальних якостей (В. Іванов). А. с. здійснюється в індивідуальній, груповій, колективній, масовій,

організаційній, управлінській та інших формах і передбачає різноманітні види діяльності та поведінки (індивідуальної, групової, масової тощо). Різновидами А. с. є: професійно-трудова, громадсько-політична, моральна, управлінська, дозвільна, вербальна. Розрізняють А. с. творчу, продуктивну і нетворчу, репродуктивну. А. с. протилежна соціальній пасивності, що гальмує соціальну діяльність людини (людей), відсторонює їх від конкретних соціальних проблем і завдань. А. с. передбачає швидке реагування на конкретні суспільні зміни, поведінку окремих людей, суспільних груп, класів. Вона є великим соціальним резервом усіх видів суспільної діяльності — трудової, духовної, соціально-психологічної. Розвиток суспільства значною мірою залежить від рівня А. с. його громадян, окремих соціальних груп. Тому реально завжди виникає потреба стимулювання соціалізації громадян, передусім молодих, підвищення їх А. с. Кожен вид А. с. визначають знання, переконання, дії. — Англ. *social activity*.

Акультурація (культуральна адаптація) — процеси, що відбуваються під час тривалої безпосередньої взаємодії груп людей, які є носіями різних культур, унаслідок чого змінюються первісні типи культур однієї або обох груп. — Англ. *cultural adaptation*.

Аліменти (лат. *alimentum* — харчі, утримання) — кошти, надані у визначених законом випадках одними особами на утримання інших, які потребують матеріальної допомоги. Найпоширенішими є А., які виділяють батьки на утримання неповнолітніх і непрацездатних повнолітніх дітей. Переважно такі А. надають добровільно. У судовому порядку їх визначають у розмірі заробітку на одну дитину, третини — на 2 дітей, половини — на 3 і більше дітей. В усіх випадках розмір А. не може бути меншим за половину неоподаткованого мінімуму доходів громадян на кожну дитину. У випадках, коли один із батьків, який зобов'язаний сплачувати А., має нерегулярний, мінливий заробіток (до-

хід) чи одержує його в натурі, а також в інших випадках, коли стягнення А. у частковому відношенні до заробітку (доходу) неможливе або утруднене, А. на прохання особи, яка їх вимагає, можуть бути визначені у твердій грошовій сумі. В усіх випадках стягнення А. у твердій грошовій сумі, її розмір визначають, виходячи з імовірного заробітку (доходу) одного з батьків, але не менш як у сумі половини неоподаткованого мінімуму доходів громадян на кожну дитину. А. на утримання дітей, влаштованих у дитячі заклади, можуть бути стягнені з їхніх батьків у зазначених розмірах. У разі тривалого ухиляння від сплати А. суд з урахуванням конкретних обставин може зобов'язати платника сплатити їх. Повнолітні діти зобов'язані утримувати непрацездатних батьків, які потребують допомоги. А. на користь батьків визначають у частковому відношенні до заробітку (доходу) дітей. Діти можуть бути звільнені від сплати таких А., якщо встановлено, що батьки ухилялися від виконання батьківських обов'язків. Матеріальну підтримку одне одному зобов'язані надавати і подружжя, якщо котресь із них її потребує. Ця правова норма діє і після розірвання шлюбу, коли той, хто потребує матеріальної допомоги, став непрацездатним упродовж одного року після розлучення. За тривалого перебування у шлюбі право на А. зберігається за тим із розлученого подружжя, хто досяг пенсійного віку не пізніше як за 5 років з моменту розлучення. Суд може звільнити одного з подружжя від обов'язку сплачувати А. або обмежити цей обов'язок терміном у випадках: нетривалого перебування подружжя у шлюбі; негідної поведінки у шлюбних відносинах того з подружжя, який потребує матеріальної допомоги; якщо непрацездатність того з подружжя, який потребує матеріальної допомоги, стала наслідком зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами чи скоєння ним злочину. Право одного з подружжя на А. припиняється у разі поновлення його працездатності або укладення ним нового шлюбу. Якщо матеріальне становище особи, зобов'язаної сплачувати А., істотно погіршилося,

суд може звільнити її від їх сплати. — Англ. *alimonies*.

Алкоголізм — зловживання алкоголем. Виділяють побутове пияцтво (ситуаційно обумовлене зловживання алкоголем без появи ознак звикання), хронічний алкоголізм, алкогольні психози (гострі — напр., біла гарячка; хронічні — напр., алкогольні ревнощі, Корсаківський психоз, хронічний алкогольний галюциноз). Особливу тривогу викликає поява симптомів цієї хвороби у підлітково-юнацькому віці. — Англ. *alcoholism, dipsomania*.

Алкоголізму профілактика — антиалкогольна пропаганда (починаючи з дитячого віку), ліцензування продажу спиртних напоїв, заборона реклами алкоголю на телебаченні та в інших ЗМІ, педагогічна освіта дітей і дорослих, запобігання пияцтву, рання діагностика алкоголізму, адекватне його лікування, яке обов'язково включає психотерапію. — Англ. *prophylaxy of alcoholism*.

Алкоголь — єдиний наркотик на основі спирту, який легалізовано майже в усіх країнах світу. Незважаючи на легальність, А. — одна з найнебезпечніших речовин, здатних змінювати психіку того, хто його вживає. Лише у США від зловживання А. щороку вмирає 120 тис. осіб (для порівняння: смертність від вживання нелегальних наркотиків у цій країні — приблизно 7 тис. осіб на рік). — Англ. *alcohol; spirit(s)* — алкогольні напої.

Алкоголь фальсифікований — виготовлені підпільно алкогольні напої, які нерідко містять смертельно небезпечні домішки (димедрол, клофелін, метиловий спирт, барбітурати, транквілізатори, опіати тощо). В Україні на початку 2003 понад 60 % алкогольних напоїв, які легально продавалися в торговельній мережі, були фальсифікатами вітчизняного і закордонного виробництва. — Англ. *adulterated spirit*.

Альтруїзм (від лат. *alter* — інший) — система ціннісних орієнтирів особистос-

ті, в якій ключовим мотивом і критерієм оцінки є інтереси іншої людини чи соціальної спільноти. А. трактують як: 1) індивідуальні або групові акти самопожертви в ім'я інших, детерміновані головним чином цінностями культури (в цьому сенсі найвищий вияв А. — акт самогубства японських камікадзе); 2) свідоме добровільне служіння людям, бажання допомагати іншим, сприяти їхньому щастю з мотивів любові, відданості, вірності, взаємодопомоги, співчуття. В окремих випадках (догляд за важкохворими, людьми з обмеженими можливостями тощо) альтруїст виявляє самопожертву, самообмеження, відмовляючись від власних інтересів і бажань. А. протилежний егоїзму, індивідуалізму, переважанню особистих інтересів. Термін "А." запровадив у науковий обіг О. Конт (1798–1857), який побудував на А. систему етики, використовуючи такі його форми, як милосердя, благодійність, повага тощо. А. як риса характеру, що виявляється у поведінці людини (сукупності її морально значущих дій), необхідний насамперед представникам тих професій, що пов'язані з допомогою людям. При підборі соціальних працівників, організації соціальної роботи, наданні соціальних послуг і допомоги А. має винятково важливе значення. — Англ. *altruism*.

Амбівалентність (від лат. *ambo* — обоє і *valentia* — сила) — одночасна наявність сильних протилежних почуттів (любові і ненависті) до конкретної людини. — Англ. *ambivalence*.

Аміназин — нейролептичний засіб, який застосовують у психіатрії для лікування шизофренії та психозів. А. — психоактивна речовина, тому її нерідко вживають наркомани для досягнення зміненого стану свідомості. — Англ. *aminoisin*.

Амнезія — порушення пам'яті з втратою здатності фіксувати, зберігати і відтворювати набуті знання. Для ілюстрації відмінності між А. і глибокою тотальною гіпомнезією використовують порівняння зі старими книгами, одну з яких важко читати через затертий

шифр (гіпомнезія), а другу — через вирвані сторінки (А.). Виділяють такі клінічні форми А.: за обсягом втрати пам'яті — повну і часткову; за початком психічного захворювання або впливу патогенного чинника — ретроградну, антероградну, ретроантероградну, ретардировану; за динамікою розвитку — регресуючу, стаціонарну, прогресуючу; за механізмом розвитку, або т. зв. А. за об'єктом, — фіксаційну, репродукційну, істеричну. Ретроградна А. — порушення пам'яті про події, що передували захворюванню. Антероградна А. — порушення пам'яті про події, що відбувалися після початку захворювання. Захисна А. — витіснення з пам'яті, забування травмуючих подій. — Англ. *amnesia*.

Амністія (грец. *amnestia* — забуття, прощення) — акт найвищого органу державної влади про повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності і покарання певних категорій осіб, винних у скоєнні злочинів. А. передбачена законодавством більшості держав пострадянського простору, в т. ч. України. Законодавство інших країн інституту А. практично не знає. За англо-саксонською системою права А. можлива лише у двох випадках: 1) за зміни політичного устрою держави шляхом революції — ті, що прийшли до влади, звільняють політичних в'язнів поваленого режиму; 2) А. карних злочинців, яка означає, що: а) до влади прийшли злочинці; б) кримінальний кодекс не відповідає моральним вимогам суспільства, тому занадто велика кількість осіб визнається злочинцями. Отже, необхідна декриміналізація карного кодексу. Велика кількість засуджених до позбавлення волі — ознака поліційної держави. Станом на 01.06.2003 в Україні рівень ув'язнення — 465 / 100 000 осіб. У Європі цей показник нижчий у 6 разів і не перевищує 80 / 100 000. В Україні згідно з Конституцією А. оголошують законом — вона належить до компетенції Верховної Ради України. А. не скасовує і не змінює норм кримінального законодавства, вона є позасудовим звільненням від кримінальної відповідальності і покарання. Поширюється на конкретні,

але індивідуально не визначені категорії осіб, які скоїли злочин. Актом про А. може бути передбачено: повне звільнення зазначених у ньому осіб від кримінальної відповідальності чи від відбування покарання (повна А.); часткове звільнення зазначених у ньому осіб від відбування покарання (часткова А.). Закон не може передбачати заміну одного покарання на інше чи зняття судимості з осіб, яких звільняють від відбування покарання. На підставі акта А. стосовно осіб, які підпадають під неї: а) ухвалюють постанову про відмову в порушенні кримінальної справи або про її закриття, якщо вона знаходиться в органах попереднього слідства чи в суді; б) виносять обвинувальний вирок суду про звільнення винного від покарання; в) приймають постанову в установі, яка видає відбуванням покарання, про звільнення від нього або про скорочення терміну покарання згідно з вказівкою закону. Ці документи є юридичною підставою для виконання припису акта А. щодо конкретних осіб. До певних, визначених законом осіб не допускають застосування А. Дія акта про А. поширюється на злочини, скоєні до дня набрання ним чинності включно. Новим у практиці є застосування умовної А. — у виняткових випадках з метою припинення суспільно небезпечних групових проявів чинність А. може бути поширена на діяння, вчинені до певної дати після оголошення А., за умови обов'язкового виконання до цієї дати вимог, передбачених у законі про А. Особи, на яких поширюється А., можуть бути звільнені від відбування як основного, так і додаткового покарання, призначеного судом. А. не звільняє від обов'язку відшкодувати заподіяну злочиним шкоду, покладеного на винну особу вироком чи рішенням суду. Особи, які відповідно до закону про А. підлягають звільненню від відбування покарання, звільняються з місць позбавлення волі впродовж 3 місяців після його опублікування. Особи, щодо яких застосовується скорочення терміну покарання, мають бути офіційно повідомлені про нове обчислення терміну покарання і про дату закінчення відбування

покарання впродовж місяця після опублікування акта А. Особа, справа якої підпадає під А., але яка не вважає себе винною, може вимагати судового розгляду справи для винесення виправдального вироку. Верховна Рада України може ухвалювати закони про А., за винятком законів про умовну А., не частіше одного разу протягом календарного року. — Англ. *amnesty*.

Аморалізм (від *a...* і лат. *moralis* — моральний) — 1) етичний принцип теоретичної і практичної орієнтації людини, що полягає у запереченні норм моралі, загальноприйнятих норм поведінки у суспільстві, нігілістичному ставленні до будь-яких моральних цінностей, виправданні егоїзму, індивідуалізму, цинізму та ігноруванні загальнолюдських моральних стосунків, проголошує розпусту законним способом поведінки особистості. В часи античності А. виявлявся у визнанні відносності й прагматичності норм моралі, в запереченні цінностей культури. У Давній Греції елементи А. наявні в моральних ученнях кініків і деяких пізніх софістів. Найповніше висвітлений у теоретичних, філософсько-психологічних концепціях ідеологів фашизму Дж. Джентіле та А. Розенберга, в яких панівною є апологія спонтанної життєвої сили як вищої цінності поза існуючою системою відповідних моральних норм з абсолютизацією насильства, цинізму, утилітарно-споживацького ставлення до людини як до суб'єкта суспільних відносин, виробництва і духовності. Форми прояву А.: відвертий цинізм, людиноненавистництво, безпринципність у досягненні егоїстичних інтересів (егоїзм) або ж, навпаки, псевдогуманна терпимість до кримінальних та інших дій. А. властивий ідеології і практиці фашизму та більшовизму (культ вождя, що звільняє своїх підданих від “химер совісті”). А. може відображати також позицію крайнього нігілізму індивідуалістично налаштованої особистості, яка виражає свій протест проти панівної моралі у формі анархічного бунту. Найширші прояви А. характерні для нестабільних суспільств, суспільств т. зв. перехідного періоду, що пережива-

ють кризу моральних і духовних ідеалів та цінностей, коли елементарні норми нівелиються, формується конформістська позиція особистості, не діють закони. — Англ. *immorality*.

Амфетаміни — група медичних препаратів, що використовуються для зняття напруження. У наркоманів — споживачів винта, джефа та інших кустарних А. з часом розвиваються фобії, що нерідко прогресують до ступеня психозу — манії переслідування (поява слухових галюцинацій — вчуваються голоси переслідувачів, звуки міліцейських сирен, кроки вбивць за дверима тощо). Зловживання А. призводить також до енергетичного виснаження психіки і невеличких фізичних патологій (ураження нирок, серцева недостатність, патологія обміну речовин).

Аналіз (від грец. *analysis* — розкладання) — 1) метод наукового дослідження, що полягає у поділі цілого на окремі частини; 2) основна операція мислення (разом із синтезом). А. — розчленування (реальне чи мислене) об'єкта на частини і виявлення його певних істотних ознак. Протилежна А. операція — синтез. — Англ. *analysis*.

Аналіз даних — етап емпіричного соціологічного дослідження, під час якого за допомогою змістових міркувань і математико-статистичних методів на основі первинної інформації розкривають зв'язки перемінних, що досліджуються. — Англ. *data analysis*.

Аналіз державної політики — вивчення державної політики з метою її коригування. Передбачає отримання відповіді на два ключові питання: 1) що робить уряд у певному напрямі, з якою метою; 2) чи відповідає ця діяльність потребам суспільства і які суспільні проблеми вона розв'язує. З цією метою з'ясовують низку якісних та кількісних параметрів: а) які передумови та чинники (демографічні, культурні, політичні, економічні тощо) впливають на формування державної політики; б) які органи,

установи та організації залучені до її формування та реалізації; в) на що або на кого ця політика спрямована; г) з яких джерел отримано кошти на її реалізацію, в який спосіб і на що вони витрачаються; г) за допомогою яких знарядь реалізується державна політика; д) які програми та заходи здійснюються; е) чи відповідає здійснювана політика потребам громадян; є) яким є її вплив на суспільство чи окремі групи; ж) хто виграє, а хто програє від її здійснення; з) які проблеми виникають у процесі реалізації державної політики; і) якими будуть очікувані та неочікувані наслідки її здійснення? Для А. д. п. аналітики мають оперувати сотнями якісних та кількісних параметрів, що потребує створення спеціальних дослідницьких центрів системного аналізу. Невдалі реформи 1991–2003 є певною мірою наслідком того, що в Україні не існує потужного центру комплексного системного А. д. п. Це передусім пов'язано з відсутністю відповідно підготовлених наукових працівників. — Англ. *state policy analysis*.

Аналіз дисперсійний (MANOVA) — статистичний метод аналізу даних для виявлення впливу кількох незалежних категоріальних змінних (чинників) на кількісну змінну. Варіація кількісної ознаки є виявом цього впливу, тому вивчення характеру впливу зводиться до вивчення структури дисперсії, що передбачає з'ясування питання, якою мірою дисперсія пов'язана з впливом кожного з чинників, а також певних їх комбінацій тощо. Зокрема, на основі даних вибіркового обстеження вивчають вплив освіти респондента (один чинник, що має три рівні — “неповна середня”, “середня” та “вища”) на його прибуток (кількісна ознака). Такий вплив наявний, якщо респонденти з різним рівнем освіти мають неоднаковий прибуток. Однак простого порівняння середньої заробітної плати для респондентів з неповною середньою, середньою та вищою освітою недостатньо, оскільки потрібний висновок щодо всієї генеральної сукупності, а не лише стосовно респондентів, про яких є інформація. Крім того, прибуток залежить не

лише від освіти, а й від інших чинників. Отже, необхідно розкласти дисперсію змінної “прибуток” на складові, виділити ту з них, що обумовлена впливом змінної “освіта”, і на основі цього визначити, наскільки суттєвим (в термінах перевірки статистичних гіпотез — значущим) є цей вплив. Висновок про наявність впливу матиме статистичний характер. Можна вивчати вплив на змінну “прибуток” не одного чинника “освіта”, а кількох, наприклад, наявність освіти за фахом роботи, характер праці тощо. Головна ідея А. д. — дисперсія кількісної змінної розкладається на суму складових, кожна з яких пов'язана з певним можливим джерелом дисперсії (впливом кожного окремого чинника, різних комбінацій з трьох чинників і т. д.), і власну (таку, що не обумовлена впливом розглянутих чинників) дисперсію ознаки — залишкову дисперсію. Статистичний висновок про значущість джерела дисперсії (а отже, про значущість впливу окремого чинника або комбінації чинників) робиться на основі порівняння, що відповідає цьому джерелу, із залишковою дисперсію. Застосування методів множинного порівняння дає також змогу виявити вплив окремих рівнів (окремих значень) певного чинника. Існують різні моделі А. д., зокрема такі, що уможливають аналіз впливу сукупності категоризованих чинників не на одну, а на кілька кількісних змінних — т. зв. множинний А. д. — Англ. *Multivariate Analysis of Variance*.

Аналіз документів — один з основних методів отримання конкретного знання про соціальну реальність на основі інформації, зафіксованої в різних документах. Діапазон використання А. д. у соціології досить широкий, охоплює різноманітні її галузі. Він є основним методом вивчення історичних, статистичних, художніх, особистих документів, текстів масової комунікації, соціологічного інструментарію, а також додатковим методом збору первинної соціологічної інформації для уточнення або підтвердження результатів опитування і

спостереження. Будь-які документи репрезентують здійснені смислові й знакові конструкції і можуть розглядатися як тексти, аналіз яких пов'язується з їх інтерпретацією — інтелектуальною роботою дослідника над вивченням їх змісту. При цьому текстова реальність, що створюється індивідами відповідно до їх намірів чи від імені групи, визнається порівняно автономною у своїх посиланнях на соціальну реальність, яку вона репрезентує, її тлумачення та вилучення з неї соціальної інформації супроводжується ефектом “людського коефіцієнта” (Ф. Знанецький), зумовленого професійною і загальною культурною компетентністю соціолога співвідносити текстові референти з існуючими соціальними феноменами. Підходи до А. д. умовно поділяють на два основні типи: 1) якісний (змістовий) і 2) кількісний (формалізований), які мають різні методологічні засади, що ґрунтуються на принципово відмінних способах організації пізнання соціуму. Якісний А. д. орієнтований на феноменологічне дослідження, що передбачає конструювання соціальної реальності з унікальних, своєрідних, але таких, що мають спільну природу, її вербальних свідчень і виявів. Кількісний А. д. відтворює позитивістський еталон пізнання, який поширюється на спостереження за символічною, втіленою в знаках реальністю. Проміжні варіанти методик А. д. не охоплюють комбінації якісних і кількісних підходів, як це передбачається в аналізі дискурсу (Т. ван Дейк), різновидах структурного аналізу текстів, спрямованого на методику В. Проппа або інформаційно-цільового аналізу (Т. Дридзе). Вибір типу А. д. залежить від загальної методологічної спрямованості соціолога, предмета та об'єкта дослідження, які дають змогу розглядати як самостійну одиницю інформації окремий документ (за якісного підходу) і масив документальних джерел або текстів (за кількісного підходу). — Англ. *document analysis*.

Аналіз кластерний — багатовимірний статистичний метод автоматичної класифікації об'єктів на основі обраної формальної міри відстані (відмінності)

або близькості (подібності) між об'єктами. А. к. застосовують і для класифікації ознак. Інші назви методу — таксономічний аналіз, автоматичне розпізнавання образів. А. к. передбачає поділ об'єктів на кілька порівняно однорідних груп — кластерів (інша назва — таксони). Кластери будують так, щоб відстань між об'єктами з одного кластера була значно меншою, ніж відстань між об'єктами, що належать до різних кластерів. Іншими словами, об'єкти всередині одного кластера більше подібні між собою, ніж об'єкти з різних кластерів. Виділені кластери можуть бути добре наповненими (містити достатню кількість об'єктів) і інтерпретуватися як змістово важливі класи об'єктів. Наприклад, якщо провести А. к. країн світу на основі найважливіших соціально-економічних показників (продуктивність праці, частка працездатного населення, зайнятого в різних галузях виробництва, середня тривалість життя, середній рівень освіти, кількість лікарів на 1000 мешканців тощо), то до одного кластера потраплять країни з приблизно однаковим рівнем розвитку, тоді як рівень розвитку країн, що потрапили до різних кластерів, буде значною мірою відмінним. Є приклади застосування А. к. для групування певних територіальних одиниць при побудові вибірки, для класифікації потенційних покупців у маркетингових дослідженнях, для визначення та вивчення різних способів проведення вільного часу тощо. А. к. використовують для пошуку структури в множині об'єктів (розвідувальний підхід, висування гіпотез) і для побудови певної структури (підтримуючий підхід, підтвердження певних гіпотез дослідження). Основні етапи А. к.: 1) відбір об'єктів для кластеризації; 2) відбір ознак, у просторі яких виконуватиметься кластеризація; 3) вибір способу визначення відстані між об'єктами; 4) застосування одного з методів А. к.; 5) перевірка надійності та інтерпретація отриманої кластерної структури. При доборі об'єктів для класифікації слід брати до уваги, що за наявності припущення про можливий суттєвий вплив певної ознаки на очікувані результати кластеризації необхідно

розподілити об'єкти на групи за значеннями цієї ознаки і здійснити кластеризацію в кожній із них. Напр., якщо дослідник висунув гіпотезу, що стать респондента істотно впливає на класифікацію респондентів за їх ставленням до проблеми злочинності, треба виконати класифікацію окремо для чоловіків і для жінок. Змінні, у просторі яких здійснюватиметься кластеризація, відбирають передусім відповідно до мети класифікації і з урахуванням шкали вимірювання відібраних змінних (це впливає на можливості використання мір відносності), їх скорельованості, одиниць виміру цих змінних (нерідко змінні перед застосуванням алгоритму А. к. стандартизують). Відстань між об'єктами визначають як деяку функцію $d(x, y)$, що будь-якій парі об'єктів x та y (заданих своїми координатами в обраному просторі ознак) ставить у відповідність деяке невід'ємне число. Ця функція обов'язково повинна мати такі чотири властивості (т. зв. стандартні властивості метрики): бути симетричною ($d(x, y) = d(y, x)$); фіксувати відмінність між різними об'єктами ($x \neq y$ тоді і тільки тоді, коли $d(x, y) \neq 0$); не фіксувати відмінності між ідентичними об'єктами ($d(x, y) = 0$ тоді і тільки тоді, коли $x = y$), а також задовольнити "нерівності трикутника" ($d(x, y) < d(x, z) + d(z, y)$). Існує велика кількість мір відстані. Обираючи конкретну міру відстані, дослідник керується передусім тим, за якими шкалами вимірюно змінні, в просторі яких здійснюватиметься кластеризація. Для метричних змінних нерідко застосовують звичайну геометричну (Евклідову) відстань. Для номінальних дихотомічних змінних — міри відстані, побудовані на кількості збігів і розбіжностей відповідних значень (відстань за Хемінгом, коефіцієнт Джеккарда тощо). Напр., при виділенні групи депутатів однакової політичної орієнтації в певному парламенті відстань між об'єктами (депутатами) може бути оцінена кількістю розбіжностей ("за" чи "проти") в результатах їх голосувань щодо взаємопов'язаних законопроектів. Номінальні змінні з декількома можливими значеннями можуть бути перетворені без

втрати інформації на сукупність дихотомічних фіктивних змінних. Розроблено способи обчислення відстані і для випадку порядкових шкал. Якщо класифікуються не об'єкти, а ознаки, то нерідко використовують відстані, побудовані на основі коефіцієнтів кореляції (чим більш скорельовані між собою дві змінні, тим меншою є відстань між ними). Існує велика кількість алгоритмів, що різняться послідовністю побудови кластерів, методами об'єднання або розподілу кластерів на проміжних етапах класифікації, можливостями врахування при побудові кластерів деяких додаткових умов (напр., необхідність отримати кластери, що містять не менш як визначену кількість об'єктів) тощо. Різні методи дають різні кластерні структури для одних і тих самих даних. Серед найбільш відомих — ієрархічні алгоритми А. к., ітераційні алгоритми оптимізації відповідно до певного критерію якості, алгоритми пошуку "скупчень" об'єктів. Надійність кластеризації часто оцінюють випадковим розподілом всієї сукупності об'єктів на декілька частин і виконання кластеризації кожної з них. Виділення однакових або близьких кластерних структур (за кількістю, розміром і статистичними показниками кластерів) у кожній із частин свідчить про надійність отриманих результатів. Інтерпретацію виділених класів об'єктів здійснюють на основі статистичних розподілів у кластерах змінних, за якими виконувалася кластеризація, і "зовнішніх" змінних (таких, що не брали участі в кластеризації). Алгоритми А. к. — працемісткі, і їх застосування потребує обчислювальної техніки та відповідного програмного забезпечення. — Англ. *cluster analysis*.

Аналіз латентно-структурний — метод статистичного аналізу емпіричних даних, за допомогою якого за відповідями респондентів на певну сукупність запитань знаходять їх розподіл за деякою прихованою (латентною) ознакою. Цю ознаку не можна виміряти безпосередньо, але використана соціологом сукупність запитань дає змогу зафіксувати різні її вияви. А. л.-с запропонував у 40-ві ХХ ст. П. Лазерсфельд. За своєю метою

цей метод подібний до методу факторного аналізу. Однак, на відміну від факторного аналізу, який вимагає, щоб первинні ознаки були кількісними, А. л.-с. аналізує якісні дихотомічні змінні. Узагальнення методу А. л.-с. (напр., метод латентно-профільного аналізу У. Гібсона) уможливило аналіз не лише якісних дихотомічних, а й якісних багатоваріантних і кількісних ознак, причому результуюча (латентна) ознака може бути як якісною, так і кількісною. — Англ. *latent structural analysis*.

Аналіз лінійний — вид багатовимірної аналізу, який застосовують для побудови причинних моделей за допомогою перевірки зв'язків між залежною змінною і двома чи більше незалежними змінними. Розрізняють екзогенні змінні — ті, що є лише причиною інших змінних моделі, та ендогенні — ті, що є залежними хоча б в одному причинному зв'язку. Концепція А. л. передбачає три основні аспекти: 1) шляхову діаграму — графічне зображення системи зв'язків між змінними моделі; 2) рівняння зв'язку кореляцій чи коваріацій з параметрами причинної моделі; 3) аналіз впливів (прямий, опосередкований і загальний, який є сумою всіх прямих і опосередкованих впливів на певну змінну). Основні положення А. л. виклав на початку ХХ ст. С. Райт. Для вивчення факторів спадковості він застосував лінійні діаграми та розробив спеціальний метод аналізу причинних зв'язків. С. Райт запропонував також у загальному вигляді процедури оцінювання причинних моделей та умови їх визначення. Мета визначення — побудова системи рівнянь, що має один розв'язок, тобто визначеної системи. Праця С. Райта була поза увагою вчених до 60-х, аж поки соціологи Г. Блелок та О. Дункан застосували цю техніку для аналізу даних. Перевага А. л. порівняно з багатовимірним аналізом регресійним — можливість його застосування у побудові теорії, оскільки результатом визначення розв'язків є модель, яка подає причинний механізм прямих і опосередкованих впливів незалежних змінних на залежні. — Англ. *linear analysis*.

Аналіз нарративний — формалізований метод дослідження, який передбачає аналіз, зіставлення та порівняння якісних даних, що подаються як опис, виклад фактів і повідомлень про них. А. н. дає змогу простежити появу і пояснити певний соціальний результат на основі розгляду послідовності взаємопов'язаних соціальних дій, що його зумовили. Запропонований П. Аббелем, який визначав нарратив як встановлену структуру взаємопов'язаних соціальних дій, якою можна пояснити певний соціальний результат (факт). Для побудови нарративної структури складають таблиці, в яких фіксують діючих акторів, умови їхніх дій, самі дії та їх результати. Ці дані упорядковують за допомогою техніки графів у вигляді графа $G(A, L)$, де A — множина соціальних дій, L — відношення у множині A типу ai “приводиться до” aj , якщо ai Laj . Якщо множина A упорядкована в часі, то послідовність дій та їх результати подаються одні за одними у графі $G(A, L)$. Такі послідовності у $G(A, L)$ називають лініями (каналами) соціальної детермінації, що вказують на визначальні дії та зв'язки між ними, які зумовили певний соціальний результат. Техніка А. н. ґрунтується на порівнянні двох і більше нарратив через опис різних ситуацій дій з однаковими соціальними результатами. З цією метою використовують процедури абстрагування та узагальнення нарратив на заданому рівні. Абстракції можна вважати ідентичними, якщо вони узагальнюють подібні (гомоморфні) множини послідовних дій, що пов'язані однаковими лініями детермінації. Отже, у такий спосіб може бути виявлено оптимальну структуру взаємопов'язаних соціальних дій, на підставі якої можна найточніше з'ясувати їх результат. А. н. ще не набув широкого застосування у вітчизняній соціології, хоча його переваги в оперуванні якісними даними безсумнівні. — Англ. *narrative analysis*.

Аналіз продуктів діяльності — один із допоміжних методів дослідження у психології. Результатами діяльності людини є опрідмечувані психічні властивості

особи, переведення внутрішніх психічних процесів у зовнішні матеріальні процеси. Завдяки А. п. д. отримують істотні знання про характер (рівень, складність, дефектність тощо) психічних процесів.

Аналіз регресійний — метод багатовимірної статистики, що дає змогу описати та проаналізувати зв'язок між залежною змінною Y і кількома незалежними змінними (інша назва — фактори, предикатори) X_1, \dots, X_k . Якщо $k = 1$, йдеться про парну регресію, якщо $k > 1$ — про множинну регресію. Мета А. р. — визначення форми зв'язку між залежною змінною і факторами, побудова та оцінка параметрів рівняння регресії, оцінка якості побудованого рівняння та його змістова інтерпретація. Побудоване рівняння регресії застосовують для пояснення і прогнозування поведінки залежної змінної. А. р. емпіричних даних широко послуговуються у соціології, психології, економіці та інших галузях знання. Змінні, що використовуються для побудови рівняння регресії, мають бути метричними. Винятком є використання дихотомічних змінних, закодованих значеннями 0 та 1. Ці змінні інтерпретуються як імовірності об'єктів належати до певної категорії. Напр., якщо ознаку “стать” закодовано 0 — “чоловік”, 1 — “жінка”, то значення відповідної дихотомічної змінної може інтерпретуватися як імовірність того, що респондент є жінкою. Крім шкали вимірювання, при добір факторів до рівняння регресії слід брати до уваги, що фактори мають добре корелювати із залежною ознакою і водночас по змозі слабо корелювати між собою. У загальному вигляді рівняння регресії є таким: $T = F(X_1, \dots, X_k)$, де T — оцінка значення T на основі значень X_1, \dots, X_k , а вид функції F визначає форму зв'язку між залежною змінною і факторами. З огляду на математичну простоту і (що не менш важливо) простоту інтерпретації часто розглядають лінійну форму зв'язку (хоча існують розвинуті методи нелінійного А. р.). У такому разі рівняння регресії набуває вигляду: $T = A_0 + A_1X_1 + \dots + A_kX_k$. Рівняння регресії будують так, щоб мінімізувати суму квадратів відхи-

лень реальних значень змінної Y від оцінок T , обчислених за рівнянням (т. зв. метод найменших квадратів). Коефіцієнти A_1, \dots, A_k — коефіцієнти регресії, вони мають просту й чітку інтерпретацію: a_i демонструє, на скільки зміниться значення залежної змінної Y при зміні фактора X_j на одну одиницю і фіксованих на середньому рівні значень інших факторів. Тобто кожен коефіцієнт регресії оцінює вплив відповідного фактора на залежну змінну з вилюченням впливу всіх інших факторів, задіяних у рівнянні регресії. Константа A_0 (вільний член рівняння) чіткої змістової інтерпретації не має. Напр., якщо X_j — стаж робітника (виміряний у роках), X_2 — кваліфікаційний розряд робітника, Y — заробітна плата (виміряна в сотнях грн.), то рівняння $T = 0,2X_1 + 1,1X_2 + 3,8$ показує, що збільшення розряду на одиницю зумовить для робітника із середнім для підприємства стажем зростання заробітної плати в середньому на 10,1 грн., а збільшення стажу на один рік для робітника з середньою для підприємства кваліфікацією — зростання заробітної плати в середньому на 20 грн. Для порівняння впливу різних факторів на поведінку залежної ознаки всі змінні стандартизують (і, отже, роблять їх безрозмірними), а відтак будують рівняння регресії — т. зв. рівняння регресії у стандартних координатах. Його особливістю є відсутність вільного члена. Напр., якщо після стандартизації змінних наведене вище рівняння регресії матиме вигляд $Y = 0,12X_1 + 0,48X_2$, то можна стверджувати, що на підприємстві кваліфікація порівняно зі стажем має в 4 рази більший вплив на заробітну плату робітника. Якість рівняння регресії (іншими словами, наскільки добре побудоване рівняння відображає поведінку залежної змінної) оцінюють або через аналіз залишків (різниця між реальними і обчисленими значеннями залежної змінної), або на основі частки дисперсії залежної ознаки, поясненої (представленої) побудованим рівнянням. Квадрат коефіцієнта сукупної кореляції між залежною змінною і факторами називають коефіцієнтом детермінації. Його значення дорівнює частці дисперсії залежної ознаки,

яка пояснюється побудованим рівнянням. Напр., якщо для наведеного вище рівняння коефіцієнт детермінації дорівнює 0,86, це означає, що на підприємстві варіація заробітної плати робітника на 86 % залежить від його кваліфікації та стажу і на 14 % — від інших факторів (що не увійшли до побудованого рівняння). Крім методів нелінійної регресії для метричних ознак існують і спеціальні регресійні методи, що дають змогу аналізувати і якісні ознаки (напр., логіт-регресія). Побудова рівнянь регресії для реальних даних потребує обчислювальної техніки та відповідного програмного забезпечення. — Англ. *regress analysis*.

Аналіз соціального конфлікту — необхідна умова розв'язання будь-якого конфлікту, що передбачає: 1) вивчення стану сторін конфлікту (конфліктерів); визначення інтересів конфліктуючих сторін (спільність, збіг, відмінність, протилежність); усвідомлення мети конфліктуючих сторін і того, що спричинило протистояння, конфлікт; визначення можливих шляхів і методів розв'язання конфлікту. Мета А. с. к. — визначення оптимально можливої тактики учасника конфлікту, вибір шляхів вирішення конфлікту. А. с. к. здійснюють ті його учасники, які зацікавлені у відповідних наслідках конфлікту. — Англ. *social conflict analysis*.

Аналіз структурний — метод соціології, який уможливило визначення значущості окремого соціального явища для функціонування і розвитку певною мірою структурованого єдиного цілого. За А. с. у процесі порівняльного вивчення соціальних феноменів виділяють значною мірою формальні елементи, взаємозв'язок яких і розглядається як основа збереження у незмінному вигляді всієї структури конкретної системи. — Англ. *structural analysis*.

Аналіз факторний — 1) метод багатовимірної математичної статистики, який переважно використовують для вимірювання взаємозв'язків між ознаками соціальних об'єктів і класифікації ознак з

урахуванням цих взаємозв'язків; б) математично-статистичний метод для визначення ступеня змістової спорідненості окремих психологічних тестів. А. ф. — сукупність методів багатовимірної статистики для аналізу кореляцій усередині групи ознак. Головне припущення А. ф. полягає в тому, що група скорельованих між собою ознак може бути подана як лінійна комбінація порівняно невеликої кількості деяких латентних (таких, які не можна безпосередньо спостерігати і вимірювати) ознак — факторів. Появу А. ф. пов'язують з ім'ям Ч. Спірмена, який розробив і застосував цей метод у своїх працях, присвячених вивченню інтелекту людини. А. ф. має широке застосування в різних галузях: у психології, соціології, медицині, економіці, геології та ін. У соціології за допомогою А. ф. об'єднують і стандартизують соціологічні анкети, класифікують думки респондентів, будують індекси тощо. Зокрема, при вивченні поняття “авторитаризм” дослідник формулює в анкеті серію запитань (напр.: “Чи визнаєте Ви право на існування думок, що не збігаються з Вашими?”, “Якою мірою Ви згодні з тим, що державою має управляти одна сильна особистість?” та ін.), що, на його думку, пов'язані з цим поняттям. А. ф. кореляцій між відповідями респондентів дає змогу виділити латентну ознаку (фактор) “авторитаризм”, виявом якої і є скорельованість цих запитань, та оцінити значення цього фактора для кожного респондента (кількісно оцінити, якою мірою “авторитаризм” притаманний кожному з респондентів, і, отже, побудувати “індекс авторитарності”). Виділяють такі цілі та напрями застосування А. ф.: а) звуження простору аналізу (перехід до меншої кількості ознак з мінімальними витратами інформації для аналізу); б) класифікація безпосередньо вимірних ознак (пошук структури у множині первинних ознак, експлораторний (розвідувальний), підхід); в) вивчення гіпотези про певний взаємозв'язок всередині групи первинних ознак (перевірка гіпотези про наявність певної структури всередині групи первинних ознак, конфірмаційний (підтверджувальний) підхід); г) не-

пряме оцінювання змінних, що не піддаються безпосередньому вимірюванню (побудова індексів). Основні етапи розв'язувального А. ф.: 1) відбір первинних ознак, побудова і попередній аналіз кореляційної матриці; 2) застосування одного з методів А. ф. і виділення факторів; 3) обертання побудованої системи факторів з метою полегшення подальшої їх інтерпретації; 4) інтерпретація факторів та оцінювання значень факторів для об'єктів аналізу. На першому етапі слід брати до уваги, що всі первинні ознаки мають бути метричними, а кількість ознак — у кілька разів меншою, ніж кількість об'єктів. У попередньому аналізі кореляційної матриці з аналізу вилучають ознаки, що не корелюють з іншими ознаками. На другому етапі обирають і застосовують один із методів А. ф. Кожен із методів має свої переваги. Ці методи відмінні статистичними припущеннями, необхідною початковою додатковою інформацією (напр., треба чи не треба вказувати кількість факторів), різними способами оцінювання якості побудованої факторної структури тощо. Більшість фахівців схиляється до думки, що практичні результати, отримані шляхом застосування різних методів, майже однакові. Фактори виділяють у вигляді матриці факторних навантажень, що фіксує лінійний розклад первинних ознак через фактори. Найпоширенішими методами є: метод головних компонентів, метод головних факторів, метод максимальної вірогідності, метод найменших квадратів, альфа-аналіз. Мета третього етапу — поліпшення інтерпретованості отриманих факторів шляхом обертання (застосування спеціальних математичних перетворень). Методи обертання характеризуються передусім аналітичним критерієм, що застосовується для оцінки результатів обертання. Найвідомішими критеріями є: варімакс (для кожного фактора зменшується кількість тісно пов'язаних із ним змінних); квартімакс (для кожної змінної зменшується кількість факторів, з якими ця зміна тісно пов'язана); еквимакс (деяка комбінація варімакс і квартімакс); облімін (припускається можливість скорельованості факторів).

Результатом обертання є нова матриця факторних навантажень. Інтерпретація факторів (пошук змісту і назв виділених латентних ознак) здійснюється на основі знаків і значень факторних навантажень і є творчим процесом, який потребує розуміння конкретного завдання, що вирішується в дослідженні, та специфіки використаних в аналізі первинних ознак. Ці ознаки класифікують також за тим, з якими факторами вони пов'язані (таким чином А. ф. виконує групування ознак). Існують різні підходи до оцінювання значень факторів (факторних значень) для кожного з об'єктів аналізу: регресійний метод, метод Барлетта та ін. Обчислені змінні факторних значень використовують у подальшому аналізі як змістово інтерпретовані індекси, які виміряні в метричній шкалі (зазвичай ці змінні будують у стандартизованому вигляді) і до яких можуть застосовуватися інші методи аналізу (аналіз дисперсійний, аналіз кластерний і навіть А. ф. — т. зв. вторинні факторні моделі). Більшість методів А. ф. розроблені і застосовуються до метричних змінних. Спеціальні моделі А. ф. для номінальних змінних ще не набули поширення. У моделях нелінійного А. ф. зв'язок між факторами і первинними змінними розглядається як нелінійний. А. ф. — складна і працемістка процедура, що потребує певних математичних і статистичних знань і обчислювальної техніки та відповідного програмного забезпечення. — Англ. *factor analysis*.

Аналоги наркотичних і психотропних речовин — певні речовини та інші об'єктивні подразники (психотропна музика, електромагнітні випромінювання тощо), що, як і наркотичні та психотропні речовини, мають специфічний вплив на психіку людини. Група експертів ВООЗ у 1966 запропонувала таку класифікацію психотропних речовин: 1) нейрореплетики; 2) транквілізатори; 3) антидепресанти; 4) психостимулятори; 5) психодизлептики; 6) тимостимулятори; 7) ноотропи. Ці речовини використовують у медичних цілях. Речовини 1, 2 та 3 груп спричиняють стимулюючий, депресуючий або галюциногенний стан і не-

безпечні для здоров'я населення в разі зловживання ними. У фармакології є речовини, що не належать до психотропних, однак мають виражену дію на центральну нервову систему — засоби для наркозу, снодійні, протисудомні засоби, засоби для лікування паркінсонізму тощо. Вони є А. н. і п. р. і можуть вживатися з нетерапевтичною метою для зміни психічного стану. Такими є й деякі рослини, які використовують для зміни психічного стану (шамани для ритуальних дій). — Англ. *narcotic and psycho-tropic analogues*.

Аналогія (від грец. *analogia* — відповідність) — 1) подібність предметів, явищ, процесів за певними властивостями; 2) висновок, за якого знання, здобуте при вивченні певного об'єкта, переноситься на менш вивчений, досліджений, подібний до першого за своїми властивостями; 3) у праві — розв'язання судом випадку, безпосередньо нерегульованого законом, застосуванням правової норми, що регулює подібні за характером відносини. — Англ. *analogy*.

Анамнез психологічний (від грец. *anamnesis* — спогад, пригадування) — сукупність відомостей про людину, отриманих різними методами, для організації з нею ефективної роботи. Поняття А. п. спочатку вживали у медичній психології. Представники цієї галузі психологічної науки виділили "об'єктивний" (відомості, отримані від людей, які оточують хворого) і "суб'єктивний" (відомості отримані від самого хворого) анамнез. Тепер А. п. вживають у ширшому значенні — як синонім поняття "історія індивідуального розвитку людини". Запозичення терміна "анамнез" з медицини не означає пряме перенесення у психологію її методів. Напр., шкільний психолог має справу з дитиною, основна інформація про яку надходить передусім від її батьків, близьких людей. Анамнестичне дослідження дитини у психології випереджає застосування інших методів. А. п. успішно використовують у різних підходах до вивчення людини. За особистісного підходу особистість розглядають як одну з детермінант її поведінки, а

розуміння особистості в цілому і окремих її виявів можливе з урахуванням історії розвитку людини. Існують такі форми збирання анамнестичних даних: 1) для об'єктивного анамнезу — бесіда з батьками, рідними, опікунами, вихователями дошкільних закладів, учителями, іншими особами, які добре знають дитину; 2) для суб'єктивного анамнезу — бесіда з самою дитиною. Головним завданням практичного психолога є з'ясування чинників, які визначають психічний розвиток, тобто значущих обставин життя дитини та їхнього впливу на зміни психіки. — Англ. *psychological anamnesis*.

Анархізм (від грец. *anarchia* — безвладдя) — соціально-політична течія, що проголошує знищення держави і заміну будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян. Як політична течія сформувався в 40–70-ті XIX ст. у Західній Європі, але ніколи не був єдиною ідеологічною доктриною через відмінності в підходах його теоретиків до питання про шляхи досягнення задекларованих цілей. Засновники доктрини А. — М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін. А., головна мета якого — повалення будь-якої влади, що ґрунтується на авторитеті, розробляв систему знання, яка мала пояснити способи перенесення суверенітету індивіда на владні структури; способи символізації цього суверенітету в релігії, філософії, державі, науці; способи формування релігійних, політичних і "наукових" уявлень, політичних теорій, ідеологічних утворень і законодавчих положень, в яких і через які обґрунтовується необхідність і правомірність перетворення одного суверенітету на інший. А. стверджує, що всі "доктрини суверенітету" явно або приховано виходять із того, що людина сама не здатна пізнати істину; неспроможна досягнути справедливості і втілити її в життя; не здатна сама створити суспільний устрій, встановити і зберегти суспільний порядок і рухатися до добра. З огляду на це для досягнення істини людина потребує божественного одкровення: для досягнення справедливості — в божественному законодавстві, для при-

мирення з Богом — у церкві, для створення і збереження політичного і соціального порядку — в державі. Однак А. не припускає перенесення суверенітету індивіда на будь-які “авторитетні” утворення, що руйнують або обмежують неподільність його свободи. Важливий напрям політичної філософії А. — критика ідеологічних виправдань держави і права, об'єктом критики є: теорія суспільного договору (Ж.-Ж. Руссо); теорія народної держави (Ф. Лассаль); теорія диктатури пролетаріату (К. Маркс); різноманітні релігійні доктрини; урядова наука. Анархістське неприйняття влади, державності, авторитету — стиль політичного мислення в умовах політичного режиму, за якого громадянській зв'язок здобуває самостійність, відривається від людей і стає їм чужий. А. — корелять свідомості індивідів, які не задоволені ситуацією економічного, політичного і духовного відчуження. В XIX ст. ідеї А. поширились у Франції, Швейцарії, Італії і США. Однак спроби агітацією підштовхнути маси до повстання зазнали невдачі. В Росії ідеї А., що мали певний вплив у середовищі народницької інтелігенції наприкінці XIX ст., набули популярності під час революції 1905–1907 рр. і значного поширення в період революції 1917. Для А. як методу управління характерні: рекрутування політичної еліти кооптацією, призначенням згори; скасування або значне обмеження політичних прав і свобод громадян; обмеження діяльності політичних партій та інших суспільних угруповань; невизнання народу головним джерелом і сувереном влади; сувора регламентація дій державних інститутів; зведення до мінімуму можливостей опозиції; ймовірне застосування політичних репресій; нехтування демократичним принципом поділу влади. А. призводить до пасивності мас, відволікання їх від політично-правових процесів. Опора А. — силові структури влади: армія, каральні органи. Основний метод керівництва — безпеліційно-командний (розпорядження, накази, директиви з вимогою їх безумовного виконання). Головний засіб подолання криз, ситуацій — свавілля і репресії. Засади і ступені А. різні: від

раціональних, виправданих ситуацією (стан війни, суспільна криза), до ірраціональних, коли А. набуває крайньої форми жорстокості. У соціальній роботі А. — неприпустимий стиль у стосунках з клієнтом. Практика цієї роботи ґрунтується на тому, що соціальний працівник і клієнт — рівноправні партнери у процесі якнайкращого розв'язання поточних проблем, тому неприйнятним є безпеліційно-командний (авторитарний) стиль. У соціальній роботі вживання терміна “А.” обмежене, однак соціальним службам нерідко доводиться мати справу з клієнтами “порушниками спокою”, які своїми діями або висловлюваннями демонструють невизнання державної влади та суспільних інститутів. Соціальні працівники, навіть якщо вони не працюють у державних установах, у процесі надання допомоги тим, хто її потребує, виступають від імені держави. Частина сучасного західного суспільства роль соціального працівника вважає такою ж, як і роль поліцейського, його завдання — збереження існуючого порядку через м'який соціальний контроль. Для осіб, схильних до А., зокрема з числа найменш захищених прошарків населення, соціальний працівник є уособленням тотальності державної влади, яку вони не сприймають. — Англ. *anarchy*.

Анексія (лат. *annexio* — приєднання) — насильницьке і протиправне приєднання однією державою території або частини території іншої держави, а також простору, який знаходиться у спільному користуванні міжнародної спільноти (Антарктида, дно Світового океану та ін.). — Англ. *annexation*.

Анімація соціально-культурна (лат. *animatio* — натхнення, одухотворення від *animus* — оживлення) — 1) діяльність, спрямована на розвиток і зміни соціального спілкування людей, суспільних структур і вдосконалення умов для дій окремих індивідів та соціальних груп; 2) спосіб ведення соціально-культурної роботи в різних сферах суспільної діяльності. — Англ. *social-cultural animation*.

Анкета (франц. *enquête* — розслідування) — 1) методичний засіб отримання первинної соціологічної і соціально-психологічної інформації на основі вербальної комунікації; 2) впорядкований за змістом і формою перелік питань та висловлювань, втілених (оформлених) у вигляді опитувального листа чи опитувальника. А. використовують з XVII ст. При розробленні А. слід дотримуватися таких правил: 1) зміст А. має відповідати меті дослідження; 2) мова А. не повинна містити кліше, штампів і стереотипних зворотів, а має наближатися до мови повсякденного спілкування сукупності людей, які обстежуються, опитуються, оперувати тими ситуаціями і положеннями, які їм найближчі й найзрозуміліші. У запропонованих як альтернативні варіантах відповідей (“підказок”) в А. не повинно бути тиску на респондентів, нав’язування їм будь-якої одної думки, судження. А. складають з максимальним урахуванням обставин, специфіки, місця та конкретного часу опитування. Для належного сприйняття А. її супроводжують малюнками, графіками (але не надміру). — Англ. *questionnaire*.

Анкетування — 1) метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет; б) письмове опитування з метою отримання соціопсихологічної, соціопедагогічної та іншої інформації. А. — різновид опитування у процесі спілкування між дослідником і тим, кого досліджують (респондентом). Широко використовується в соціальній психології, соціології. А. дає змогу за порівняно короткий час опитати більшу кількість людей, що особливо важливо для оперативного вивчення громадської думки (напр., при висуненні працівників на керівні посади, атестації кадрів, вивченні причин їх плінності тощо). Основним інструментом А. є анкета (опитувальний лист) — перелік спеціальних і певним чином згрупованих питань. Питання в А. є відкритими (що дає змогу тому, кого опитують, будувати свої відповіді за власним бажанням і на власний розсуд — як за змістом, так і за формою) і закритими (в межах однозначних відповідей “так” і

“ні”). За змістом питання А. поділяють на об’єктивні (вік, стать, освіта тощо) і суб’єктивні (ставлення людини до певних умов життя, суспільно-політичних, соціальних явищ, подій, фактів, до самої себе і оточення, ціннісні орієнтації, соціальні установки та особистісні якості). За функціями розрізняють питання А. основні і допоміжні, контрольні. Характер питання А. суттєво впливає на повноту і правдивість відповіді. А. (опитування) може бути суцільним (перепис населення, референдум) і вибіркоким (вікова група, робочий колектив). За способом проведення А. поділяють на пряме (у присутності того, хто опитує) і заочне (по телефону, поштою). — Англ. *questioning*.

Аномалії — відхилення від норми перебігу психічних або фізичних процесів і функцій. — Англ. *anomalies*.

Аномалії поведінкові — помірні відхилення у поведінці людини від існуючих норм, які не підпадають під стаття чинного кримінального законодавства. А. п. — тип поведінки, для якого характерне відхилення від взірців поведінки, очікуваних у конкретній культурі та в конкретній соціально-економічній чи психологічній ситуації. А. п. спостерігаються у дітей з порушенням пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери та психологічного розвитку взагалі. За відсутності правильної психолого-педагогічної допомоги розвиток дитини з порушенням психічної діяльності призводить до значної соціальної дезадаптації. А. п. визначають за допомогою спеціального патопсихологічного дослідження, оскільки істинні причини А. п. важко виявити під час простого спостереження. Психолог відмежовує відхилення у поведінці, що виникли під впливом соціальної ситуації розвитку, від тих, які зумовлені порушенням психічної діяльності. — Англ. *delinquency*.

Аномальні діти — діти, які мають істотні відхилення від нормального фізичного та психічного розвитку внаслідок вроджених дефектів організму, зокрема нервової системи, або внаслідок хвороби

чи травми, і потребують відповідного навчання, виховання, догляду. Визначальними критеріями А. д. є біологічна неповноцінність організму та (або) характерна структура недорозвитку особистості — недостатність чи викривлення окремих функцій: пам'яті, уваги, мови, мислення, емоційно-вольової сфери, що порушує процес навчання та соціальної адаптації. А. д. можуть мати важкі або легкі відхилення у розвитку з перспективою або без перспективи компенсації внаслідок соматичних захворювань, ранньої мікросоціальної запущеності, резидуально-органічної мозкової недостатності, інфантилізму, занедбаності. Основні групи А. д.: діти з недоліками слуху (глухі, слабчочуючі, пізньооглухлі); з недоліками зору (сліпі, зі зниженим зором); сліпоглухонімі; розумово відсталі; з важкими розладами мови; з порушеннями опорно-рухового апарату. Серед А. д. є діти з комбінованими дефектами (відсутністю слуху або зору і розумовою відсталістю). Аномалії є вродженими і набутими. В основі вроджених А. — генетичні чинники (спадковість), тривале зловживання алкоголем і наркотиками, робота на шкідливих виробництвах та проживання в хімічно забруднених місцях батьків до настання вагітності, шкідливі впливи (інтоксикація, травма, інфекція) на плід, що розвивається. В основі набутих аномалій — найчастіше інфекційні захворювання (епідемічний цереброспінальний менінгіт, поліомієліт, грип, кір тощо), рідше — травма, інтоксикації. А. д. навчаються у спеціальних школах. Навчальні плани кожної спецшколи передбачають крім загальноосвітньої та трудової підготовки спеціальні заняття для дітей з певним видом аномалії (навчання вимови, читання з вуст, розвиток слухового сприйняття). Програми, за якими навчають А. д., побудовані з урахуванням їхніх можливостей до навчання. Робота з А. д. спрямована на виховання у них трудової активності та залучення до суспільного життя. Ті, хто закінчив спецшколи, можуть працювати в різних галузях народного господарства або продовжувати освіту в технікумах і деяких ВНЗ. — Англ. *anomalous children*.

Аномія (від франц. *anomie* — відсутність закону, організації) — 1) стан суспільства, за якого настає дезінтеграція і розпад системи норм, що гарантують суспільний порядок (за Е. Дюркгеймом); 2) психологічний стан, який характеризується відчуттям втрати орієнтації в житті і виникає, коли індивід постає перед необхідністю виконання норм, що суперечать одна одній. Появу А. пов'язують передусім з політичною нестабільністю. За А. в суспільстві зазвичай не існує загальноприйнятих уявлень, згідно з якими люди знають: якщо вони робитимуть те, що суспільство схвалює, то отримають соціальну винагороду, а якщо робитимуть те, що воно не схвалює, то до них будуть застосовані відповідні санкції. За тривалої відсутності нормативних регуляторів поведінки, коли багатьом здається, що за таких умов може статися “що завгодно”, майже автоматично, як вважає Г. Беккер, висувається вимога “повернення до старих добрих часів”. Інший вихід з глухого кута масова свідомість, за Г. Беккером, вбачає у пошуках “авторитетного тлумача” — лідера, який знає правильні способи діяльності й може змусити інших їх виконувати. Ці два типи нормативної реакції на А. зумовлюють формування відповідних типів ціннісно-нормативних підсистем: традиційно-архаїчної (вимога повернути колишню систему цінностей) і авторитаристської (вимога привести до влади сильної особистість, яка встановить “твердий порядок”). Існують два типи ненормативної реакції на А.: 1) соціальний цинізм; і 2) екстремізм. Ситуацію, яку визначають прийняття цінності-цілі і відсутність інституційних цінностей-засобів, Р. Мертон розглядав як безпосередньо аномічну (на прикладі американського суспільства 20–30-х XX ст.). Це один із імовірних видів реагування на А., ненормативна реакція — байдужість до засобів досягнення мети. Інтеріоризована “неупередженість” щодо цього (щодо норм) породжує соціальний цинізм. Іншим типом ненормативної реакції є екстремізм — орієнтація на деструктивні засоби досягнення політичних цілей. — Англ. *anomie*.

Анонімні алкоголіки — добровільна співдружність чоловіків і жінок, яких об'єднують досвід, воля і бажання вилікуватися від алкоголізму самим і допомогти в цьому іншим. А. а. як унікальні, непрофесійні, неформальні психотерапевтичні групи само- і взаємодопомоги виникли у США (1935). А. а. — вільне співтовариство, яке не має ні чіткої структури, ні певного керівництва, ні фіксованого членства чи порядку вступу до нього. Його членами є різні за статтю, віком, професією, соціальним станом, національністю, сімейним станом тощо люди. Групи А. а. існують відкрито, хоча мають елементи анонімності щодо контактів із зовнішнім середовищем. — Англ. *anonymous alcoholics*.

Анонімність (від грец. *anonymos* — той, що не має назви, безіменний) — 1) ситуація індивіда у сучасному масовому суспільстві, в якому домінують відчужено-особистісні формальні відносини між людьми; 2) у соціології — один із принципів проведення масового опитування, згідно з яким респондент, щоб отримана інформація не була використана проти нього, не ідентифікується. У цьому випадку йдеться про якість отриманої інформації, оскільки створюються умови, за яких ніхто з оточення респондента — його рідні, близькі, колеги по роботі, знайомі — не має змоги ознайомитися з наданою ним інформацією. Така А. випливає з положень Етичного кодексу психологів України, Професійного кодексу соціолога. — Англ. *anonymity*.

Анорексія (від *an...* і грец. *orexis* — апетит) — розлад вживання їжі, що спостерігається передусім у дівчат та жінок, які намагаються схуднути і повністю контролювати своє тіло. За А. відчуття голоду притуплюється і заперечується, людина обмежує себе в їжі, в той час як гіперактивність нерідко посилює метаболічні потреби. Виникає психологічний дискомфорт — страх “набрати” зайві грами поєднується з концепцією самооцінки. Виникають і поглиблюються депресія, нервозність, погіршуються стосунки з близькими людьми. На певних ста-

діях виснаження можливий летальний наслідок. А. нерідко має соціальну природу і пов'язана з популярною ідеєю щодо контролю за своїм життям, передусім за своєю вагою. Соціологічні дослідження засвідчують, що переважна більшість людей саме у сфері контролю за власною вагою зазнають невдачі. Причини виникнення А. — соціально-культурні, біологічні та психологічні, що необхідно враховувати при призначенні лікування. — Англ. *anorexia nervosa*.

Антагонізм соціальний (від грец. *antagonisma* — опір, боротьба) — 1) суперечність, що характеризується непримиренною боротьбою ворогуючих класів, соціальних груп, сил, тенденцій; 2) форма впливу суперечностей і конфліктів між класами (групами, спільнотами), яка характеризується непримиренністю соціальних інтересів, позицій, систем цінностей і якій властиві гострота перебігу та розв'язання цих суперечностей і конфліктів; 3) розходження між заданими культурою цілями та цінностями і соціально схваленими можливостями їх досягнення, що призводить до розпаду соціокультурної організації. Особливістю А. с. є те, що пов'язані з ним суперечності можуть бути розв'язані лише шляхом боротьби непримиренних соціальних сил, і ця боротьба призводить або до повної деструкції соціуму, в якому вона точиться, або до його виходу на новий якісний етап з усуненням антагоністичних суперечностей. Категорія А. с. властива передусім марксизму-ленізму, марксистській соціології. На її ґрунті обумовлювався антагонізм класовий як непримиренна суперечність головних інтересів соціальних класів, що проявляється у класовій боротьбі і призводить до соціалістичної революції. В систематизованому вигляді, А. с. як категорія виникла і сформувалася завдовго до К. Маркса — у працях Т. Гоббса, Г. Зіммеля та інших філософів, соціологів. Гоббс, зокрема, розглядав А. с. як одну з одвічних і вихідних засад людського життя, суспільства в цілому, коли ведеться “війна всіх проти всіх” і виникають державні чинники та інші засади, спромож-

ні утримувати всіх у межах відповідного соціального порядку і злагоди. В сучасній соціології частіше послуговуються поняттями “гострий соціальний конфлікт”, “ненасильницький характер конфлікту” тощо, які вживаються в діалектичній конфліктології Р. Дарендорфа, інших учених. — Англ. *social antagonism*.

Антиномія соціальна (від грец. *antinomia* — суперечність у законі) — суперечність між двома характеристиками соціального явища, кожна з яких може бути достатнім чином емпірично обґрунтована. — Англ. *social antinomy*.

Антипатія (грец. *antipatheia* — огида) — почуття неприязні, ворожості, що виявляється у міжособистісних чи міжгрупових стосунках. Виникає на ґрунті не-принципових розбіжностей між людьми (зовнішній вигляд, голос, манери, звички), принципових розходжень (класових, політичних, світоглядних), неприйняття морально-психологічних рис особи. А. гальмує процес спілкування людей, перешкоджає згуртуванню соціальної групи, є одним із чинників соціально-психологічної некомунікабельності. — Англ. *antipathy*.

Антисемітизм — один із проявів національної та етнічної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв: від зневажання в побуті до правової дискримінації, єврейських погромів і навіть геноциду тощо. Нерідко є складовою праворадикальних і націоналістичних ідеологій і рухів. — Англ. *anti-Semitism*.

Апарат державного управління — сукупність закладів, організацій, їх працівників, які обслуговують сферу державного управління всіх рівнів. А. д. у. виконує дві основні взаємопов'язані функції: 1) реалізує рішення керівництва, політичних еліт і таким чином пов'язує їх з населенням; 2) через нього відбувається зворотний зв'язок населення з інститутами державної влади. А. д. у. в Україні — відносно самостійна система органів виконавчої влади (органів державного управління), які беруть участь у реаліза-

ції основних завдань і функцій держави, — має складну внутрішню структуру, визначену Конституцією України. Згідно з нею вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Президент України як глава держави не є органом виконавчої влади. Центральні органи виконавчої влади — міністерства, державні комітети (державні служби), центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом та деякі інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи (агентства, комісії тощо). До місцевих органів виконавчої влади належать обласні та районні, міст Києва і Севастополя державні адміністрації, а також місцеві (територіальні) органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які не підпорядковані місцевим державним адміністраціям. Окремі повноваження органів виконавчої влади можуть бути делеговані органам місцевого самоврядування. Розрізняють А. д. у. і апарат органів державного управління, що складається зі структурних підрозділів, які мають консультативне та інше допоміжне чи обслуговуюче значення щодо виконання відповідними органами покладених на них державно-владних повноважень (напр., апарат Кабінету Міністрів України, апарат міністерства, апарат місцевої державної адміністрації тощо). — Англ. *state apparatus*.

Апарат органів виконавчої влади — організаційно поєднана сукупність структурних підрозділів і посад для здійснення консультативних чи обслуговуючих функцій щодо виконання відповідними органами закріплених за ними повноважень (компетенцій). До особового (персонального) складу апарату органів виконавчої влади належать державні службовці та інші працівники апарату. — Англ. *organs of executive authority*.

Апартеїд (мовою африкаанс *apartheid* — окреме проживання) — політика і практика расової сегрегації і дискримінації окремих народів та етнічних груп. Виявляється у відповідних правових і організаційних формах. Офіційний А. три-

валий час здійснювався в Південно-Африканській Республіці (ПАР). Система А. тут склалася на межі 40–50-х, коли в країні при владі була націоналістична партія. Населення було поділено на 4 групи: білих, чорних (“банту”), кольорових та азіатів. Усі громадянські права мали тільки білі. Для політики А. характерним є: позбавлення члена або членів певної расової групи чи груп права на життя і свободу; вбивство членів расової групи чи груп; заповідання членам расової групи чи груп важких тілесних ушкоджень або розумового розладу та посягання на їхню свободу чи гідність, застосування до них тортур чи жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, форм поведження та покарання; безпідставний арешт і незаконне утримання у в'язницях членів расової групи чи груп; навмисне створення для расової групи чи груп життєвих умов, які розраховані на її чи їх повне або часткове фізичне знищення; заходи законодавчого характеру, спрямовані на обмеження основних прав людини і свобод корінного населення за расовою ознакою, тощо. В 1973 ООН ухвалила Міжнародну конвенцію про припинення злочину А. і покарання за нього, яка стала міжнародно-правовою основою боротьби з А. Згідно з Конвенцією А. є злочином проти людства. Контроль за здійсненням Конвенції покладено на Спеціальний комітет ООН проти А. Україна ратифікувала цю Конвенцію 15.10.1975. — Англ. *apartheid, racial segregation*.

Апатія (від грец. *apatheia* — нечутливість, байдужість) — 1) психічний стан, який характеризується емоційною пасивністю, байдужістю до подій, що відбуваються, послабленням спонукань та інтересів; 2) в етиці стоїків — цілковита свобода душі від пристрастей і афектів. Розрізняють А. короточасну і тривалу. А. є наслідком тривалого розладу психіки або певних органічних уражень мозку. А. — патопсихологічний симптом, який спостерігають у хворих людей (слабоумство, тривалі соматичні захворювання). У дітей раннього віку затяжні стани А. супроводжуються запізненням

чи відсутністю інтересу до ігрової діяльності, байдужим ставленням до світу, що їх оточує. Можливі підвищені елементарні потяги (ненаситність, у підлітків — підвищена сексуальність) або надзвичайна неохайність, небажання вмиватися, дотримуватися інших соціально-гігієнічних норм. — Англ. *apathy*.

Апатія політична — ставлення індивіда до політики і політичної діяльності, що характеризується пасивністю, відсутністю інтересу до цієї сфери життя суспільства. — Англ. *political apathy*.

Апатія соціальна — крайня форма соціальної пасивності, заперечення будь-яких форм політичної, суспільної участі. — Англ. *social apathy*.

Апатриди (від *a...* і грец. *patris* — батьківщина) — особи без громадянства. Ставлення до А. в державах-членах ООН у 50-ті ХХ ст. формувалося відповідно до міжнародної Конвенції про статус апатридів (1954), згідно з якою особам без громадянства рекомендували надавати визначені пільги. Однак стан без громадянства на практиці виявився правовою аномалією, і держави стали прагнути до зменшення числа А. Цю тенденцію було закріплено в Конвенції про скорочення осіб без громадянства (1961). Правовий стан А. визначає законодавство держави перебування, їм надають основні цивільні, економічні, соціальні та культурні права. Зазвичай А. не мають політичних прав громадян країни перебування, не можуть користуватися виборчими правами, дипломатичним захистом. У деяких країнах А. стають жінки, які взяли шлюб з іноземцями, діти, всиновлені іноземцями, які внаслідок цього втрачають громадянство своєї країни (найтиповіший приклад — вихід з громадянства чи позбавлення особи громадянства, якщо вона з якихось причин не прийняла громадянство держави перебування). — Англ. *apatride, apolide, stateless person*.

Апеляція (від лат. *appellatio* — звернення) — одна з форм оскарження судо-

вого рішення (вироку). Передбачає новий розгляд справи по суті судом другої інстанції і винесення нового вироку у справі. — Англ. *appeal*.

Аполітизм — байдуже (дійсне чи удаване) ставлення до політики, ухилення від участі в суспільно-політичному житті. — Англ. *indifference toward(s) politics*.

Арбітраж (франц. *arbitrage*) — орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору (конфлікту). А. виконує функції третейського суду незалежно від того, утворюється він спеціально для розгляду окремої справи чи здійснюється постійно діючою арбітражною установою, зокрема Міжнародним комерційним арбітражним судом або Морською арбітражною комісією при Торгово-промисловій палаті України. — Англ. *arbitration*.

Аргументація (лат. *argumentatio* — наведення аргументів, обґрунтування положення) — інтелектуальна діяльність, що виражається у специфічній формі мислення, роздумів і дій з метою доведення потрібного положення (тези). А. починається з висунення певної тези з приводу дискусійного положення, реалізується в діяльності щодо доведення цієї тези за допомогою аргументів і закінчується встановленням міри істинності тези, яка обговорюється. А. характеризує ступінь обґрунтування ідей, програм, положень. Вона може бути ритуалом чи грою, підґрунтям морального кодексу і особистісної життєвої позиції, вираженням педагогічного процесу тощо. — Англ. *argumentation*.

Ареал культурний (від лат. *area* — площа, простір) — географічний район, жителі якого мають спільну культуру або культурний зразок. — Англ. *cultural area*.

Ареал маргінальний — територія, на якій “зустрічаються” дві або більше культури і в силу цього виявляються

культурні риси сусідніх культур. — Англ. *marginal area*.

Армія спасіння — релігійно-благодійницька організація. Заснована в Лондоні (1865) у рамках методизму. В питаннях віровчення спочатку перебувала на позиціях англіканства, а методизм виступив з власною системою організації релігійної діяльності, розрахованою на широку пропаганду християнської ідеології та моралі, яка передбачала релігійне проповідництво серед широких мас населення, в лікарнях, в'язницях, серед бідних і нужденних, залучення до проповідництва мирян, створення релігійних місій тощо. З 1880 А. с. здійснює свою діяльність не лише в Англії, а й за її межами. А. с. побудована за ознаками армії, включно з носінням її членами спеціальної форми, присвоєнням військових звань тощо. Її мета — боротьба зі злом і людськими стражданнями. Має програму, що реалізується більш як у 100 країнах світу з використанням 127 мов. Міжнародний центр А. с. знаходиться в Лондоні. А. с. налічує 14000 корпусів (парафій), велику кількість соціальних, медичних, освітніх та інших громадських служб. Головними напрямками її діяльності є місіонерство і благодійність. У різних країнах світу А. с. утримує нічліжні будинки, їдальні, притулки для покій, будинки для людей похилого віку, лікарні, клініки, реабілітаційні центри для осіб з наркотичною і алкогольною залежністю, консультативні центри тощо. Ці заклади виконують важливу роль у пом'якшенні соціальних проблем: злиднів, бродяжництва, алкоголізму, наркоманії, проституції тощо. Організації А. с. функціонують і в пострадянських країнах — Україні, Росії, Литві, Латвії, Грузії, Білорусії і Молдові. — Англ. *salvation army*.

Арт-терапія — психотерапія з використанням засобів мистецтва. Методика А.-т. ґрунтується на переконанні, що внутрішнє “Я” людини відображається в образах, які вона спонтанно створює (малює картину чи ліпить скульптуру). А. т. практикують як засіб спілкування

терапевта з пацієнтом на рівні символів. — Англ. *art therapy*.

Архетип (від грец. *arche* — початок, походження і *typos* — образ) — неусвідомлена форма сприйняття фундаментальних елементів суспільного життя людей (кохання, насилля, щастя, праці тощо). В аналітичній психології К. Юнга А. — структурні компоненти колективного несвідомого, покладені в основу загальнолюдоьської символіки, сновидінь, казок, міфів, переказів, легенд тощо. Існування і функціонування А., осмислених Юнгом, збігається зі змістом розробленої ним концепції соціальної спадкоємності поколінь, складовою якої є передання національно-психологічних особливостей та рис національного характеру людей від покоління до покоління за допомогою А. — Англ. *archetype*.

Архетип соціально-психологічний (етнічний) — сукупність специфічно спрямованих ціннісних орієнтацій та очікувань представників конкретних соціальних (етнічних) спільнот, які викликають звичну для них гаму почуттів та образів поведінки, що виявляються у реакції на вплив предметів та явищ навколишнього середовища. На відміну від поняття “архетип”, запровадженого К. Юнгом, А. с.-п. передається людині спадково, від попередніх поколінь, існує в її свідомості на невербальному, передусім нерелективному (незмінному, підсвідомому), рівні. Дії, вчинки, вияви почуттів, зумовлені А. с.-п., набагато сильніші, ніж спонукання, що ініціюються у психіці людини простими впливами навколишнього середовища. Освіта й закріплення А. с.-п. у представників націй і народностей пов’язані з їх історичним досвідом та культурою. Людина народжується з потребами і виявляє активність, щоб задовольнити їх. Існує багато взаємозамінних способів задоволення кожної потреби, які дають однаковий результат. Соціальна система кожної держави, що розвивається й удосконалюється, в процесі етногенезу орієнтує її представників на прийнятні тільки в ній засоби та прийоми поведінки, забезпечу-

ючи у такий спосіб можливість ефективних взаємоприйнятних спільних дій. На наступному етапі соціалізації людини в суспільстві формується така її мотивація, за якої намагання й потяги представника конкретної етнічної спільноти починають підпорядковуватися тільки національним специфічним формам сприйняття впливів навколишнього світу та засобам реакцій на них. Згодом національна культура закріплює в людині комплекс таких орієнтацій, робить її особистістю певного типу, яка дедалі більше адаптується до свого етнічного оточення, розвивається, вдосконалюючи своє тепер уже національне своєрідне світосприйняття. А. с.-п. регулює процес засвоєння національних установок і стереотипів представниками конкретних етносів, створює основу їх розвитку та закріплення. — Англ. *socio-psychological (ethnic) archetype*.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — одностороннє або взаємне поглинання індивідів і груп іншими групами, що має своїм наслідком ототожнення культурних рис і характеристик самосвідомості індивідів, які утворюють цю групу. Поняття А. вперше було вжито в дослідженнях расових відносин у США для опису процесів, за допомогою яких іммігрантські групи інтегруються в панівну культуру білих. У дослідженні Р. Парка “циклу расових відносин” соціальна взаємодія між приймаючим суспільством і новими іммігрантами розглядалася в термінах чотирьох стадій: контактів, конкуренції, акомодатії та А. Спочатку А. трактували як односторонній процес втрати іммігрантами своєї культури й засвоєння ними культури панівного суспільства. У новітніх дослідженнях А. розглядають як взаємний процес пристосування приймаючої і мігруючої спільнот. Крім того, характер етнічної групи сприяє, обмежує або унеможливає міжрасові, міжнаціональні шлюби і соціальні включення. Поняття А. нерідко використовують як синонім акультурації, однак, на відміну від акультурації, що передбачає зміну культури внаслідок контакту з іншими культурами, А. при-

зводить до зникнення культурних відмінностей. На початковій стадії А. часто супроводжується маргінальністю, що властива групам та індивідам, які втратили зв'язок зі своєю культурою, але не повністю сприйняли риси нової культури. — Англ. *assimilation*.

Аскетизм (від грец. *askētēs* — навчений; борець) — принцип поведінки людини, який полягає в крайньому обмеженні нею своїх матеріальних потреб, відмові від матеріальних благ і насолод, придушенні чуттєвих прагнень, самозапереченні задля досягнення морального, релігійного або соціального ідеалу. Коріння А. сягає первісного суспільства, коли над людиною тяжили умови дикої природи, що вимагали від неї фізичної витривалості, здатності зносити нестатки. Такі якості формувалися ритуалами і релігійними обрядами. Зокрема, обряд посвячення юнаків у дорослих чоловіків передбачав тривале недоїдання, підпилювання зубів, ізоляцію від людей та ін. З розвитком цивілізації А. набуває іншого значення — виникають філософські, релігійні вчення, які свідомо орієнтуються на А. (піфагорійці, сократики, кініки тощо). У християнстві А., аскетичне сподвижництво розглядається як шлях до возз'єднання з Богом. Дотримання А. в християнстві є обов'язком чернецтва. А. проповідували ідеологи різних селянських, пролетарських рухів як протест проти надмірного споживання панівними верствами населення. Елементи А. наявні і в сучасних теоріях зрівняльного комунізму, які проповідують зведення потреб людей до певного мінімуму. Ідеал народного сподвижника, революціонера завжди пов'язувався з А. Як певна система світоглядних принципів, А. протистоїть гедонізму та епікуреїзму. — Англ. *asceticism, austerity, sternness*.

Асоціальна особистість — соціальний індивід, поведінка якого не збігається із загальноприйнятими в суспільстві соціальними нормами. А. о. порушує права та інтереси суспільства загалом і його громадян зокрема, однак ці порушення не є протизаконними діями. А. о. —

нероби, волоцюги, бомжі та ін. Цю категорію осіб у суспільстві розглядають як своєрідну “групу ризику”, близьку до кримінального світу. — Англ. *asocial personality*.

Асоціанізм — один з основних напрямів світової психологічної думки, що пояснює динаміку психічних процесів принципом асоціації. Засади А. сформулював Аристотель, який висунув ідею, що образи, які виникають без видимої зовнішньої причини, є продуктом асоціації. В XVII ст. цю ідею зміцнило механо-детерміністичне вчення про психіку. Організм постав у вигляді машини, яка фіксує сліди зовнішніх впливів, тому повнення одного із слідів автоматично зумовлює появу іншого. Принцип А. порізно трактували Дж. Берклі, Д. Юм, Д. Гартлі, Дж. Мілль, Д. Стюарт. В Росії А. досліджували І. Сеченов, І. Павлов та інші вчені. — Англ. *asocianism*.

Асоціативний тест (тест вербальної асоціації) (від лат. *associo* — приєдную, з'єдную) — метод виявлення неусвідомлених комплексів. Демонструє певну автономність і несвідомий характер цих комплексів і складається зі стимульованого словесного набору (понад сто слів). Від обстежуваного вимагають негайної відповіді — асоціації. Вимірюють час реакції — відповіді. Опитування повторюють з метою виявлення відповідей, що різняться. На наступному етапі обстежуваного просять прокоментувати слова, на які час реакції був тривалішим, ніж на інші. Ці слова помічають як комплексні індикатори. В результаті формується та систематизується комплексна картина, що має значення як для самоусвідомлення особистості обстежуваного, так і для клінічних цілей. — Англ. *associative test*.

Асоціація (від лат. *associatio* — об'єднання, союз) — 1) у соціальній психології — група, в якій відсутні спільна діяльність, організація і управління, що об'єднують її, а ціннісні орієнтації, міжособистісні відносини виявляються під час групового спілкування; 2) група, організована для досягнення специфічних

цілей, що має чітку організаційну структуру, формалізовану систему лідерства і характеризується наявністю спільного інтересу її членів (професійні союзи, політичні партії, спортивні клуби, товариства філателістів, садоводів та ін.; 3) у психології — зв'язок, що виникає за відповідних умов між двома або більше психічними утвореннями — відчуттями, сприйняттями, ідеями та ін.; 4) у статистиці — синонім кореляції, статистичні відносини між змінними — тими, що змінюються одночасно. — Англ. *association*.

Асоціація гайдів України — громадська організація, зареєстрована в 1996, мета якої — сприяння розвитку дівчини як соціально зрілої особистості, її активній участі в усіх сферах життя суспільства. А. г. У. дбає про активне залучення дівчат, молодих жінок до гуманітарної системи загальнолюдських цінностей, піклується про їх всебічний розвиток через участь у здійсненні найрізноманітніших програм, сприяє прагненню до виховання та самовиховання. Існує 8 основних програм А. г. У.: “Українознавство”, “У світі гайдингу”, “Школа медицини”, “Вічні істини”, “Господарочка”, “Світова культура”, “Життя на природі”, “Планета — наш дім”. А. г. У. має свої емблему, обціянки, загопи, гасло, гімн. Дівчат-гайдів в Україні поділяють на три вікові категорії: ластівки — 7–10 років, гайди — 11–16 років, ренжери — 16–20 років. — Англ. *Association of Guides*.

Асоціація прийомних сімей України — всеукраїнська громадська організація, яка об'єднує за спільними інтересами прийомних батьків, батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу, працівників дитячих інтернатів, інших закладів соціального захисту, вчених, соціальних працівників. Головна мета А. п. с. У. — сприяння формуванню ефективної державної соціальної політики щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розвитку сімейних форм опіки. А. п. с. У. видає питаннями вдосконалення нормативно-правової бази, підтримки існуючих і

створення нових сімей, будинків сімейного типу, прийомних сімей та ін. — Англ. *Ukrainian Association of Foster Families*.

Асоціація соціальних педагогів і соціальних працівників — добровільне об'єднання спеціалістів у галузі соціальної роботи і соціальної педагогіки. Створена в 1992. Мета А. с. п. і с. п. — консолідація, об'єднання зусиль у становленні та розвитку теорії і практики соціальної роботи, соціальної педагогіки, вивчення та поширення кращого зарубіжного і вітчизняного досвіду соціальної роботи. — Англ. *Association of social workers*.

Аспергера синдром — синдром, що характеризує комунікативні особливості поведінки. Вперше описаний Х. Аспергером в 1944. Не існує єдиної думки, чи є А. с. окремим діагнозом чи складовою аутичних розладів. Характерна особливість А. с. — труднощі в розумінні та виконанні комунікативних завдань у трьох сферах: буквально розуміння мови; цілковите нерозуміння невербальних форм комунікації (тіло, очі, рухи); нерозуміння соціального контексту. Напр., якщо особа повідомляє, що дуже втомилася, звичайна людина сприймає цю репліку як натяк — прохання залишити її наодинці, а особа з А. с. не реагує ні на втомлений вигляд, ні на натяк, ні на час, місце та соціальний контекст фрази співрозмовника доти, аж доки її буквально попросять вийти. — Англ. *Asperger syndrome*.

Астенія (від грец. *astheneia* — безсилля, слабкість) — фізичне і нервово-психічне захворювання, що супроводжується підвищеною втомою і виснаженням, нестійкістю настроїв, нетерпеливістю. Виникає внаслідок різних захворювань, за надмірних розумових і фізичних перевантажень, тривалих негативних переживань і конфліктів. — Англ. *asthenia*.

Атеїзм (від грец. *atheon* — безбожність) — система поглядів, що заперечує існування Бога, будь-яких інших надприродних сил, релігії взагалі. А. зародився у стародавньому світі в лоні матеріалістичного світогляду як опозиція до релі-

гії. Окремі елементи А. наявні в культурі Стародавнього Сходу (Вавилонія, Єгипет, Індія, Китай), античного світу (Рим, Греція) тощо. Релігійні та атеїстичні переконання у демократичному суспільстві — свобода совісті громадян, оскільки релігія і церква в такому суспільстві не є предметом обмежень, заборон і пересторог. — Англ. *atheism*.

Атестація робочих місць — комплексна оцінка кожного робочого місця на відповідність технічним, технологічним, організаційним рішенням, вимогам охорони праці, передовому досвіду, нормативам і затвердженим стандартам. А. р. м. — необхідна умова укладання контракту роботодавця з працівником. Основними завданнями А. р. м. є збалансованість їх кількості з числом працюючих, підвищення ефективності виробництва, раціональне використання основних фондів і капіталовкладень. Результати А. р. м.: виявлення робочих місць, що не відповідають санітарним вимогам; розроблення заходів щодо раціоналізації виробництва та шляхів їх реалізації; скорочення використання ручної і тяжкої фізичної праці; ліквідація малоефективних робочих місць; збільшення коефіцієнта змінності роботи обладнання, запровадження технічно обґрунтованих норм та ін. — Англ. *attestation of work places / placements*.

Атомізація соціальна — явище розриву соціальних зв'язків (дружніх, сімейних, сусідських), характерних для первинних груп і традиційних суспільств, поява ізольованих індивідів, соціальні зв'язки і контакти між якими є переважно невиразними, раціональними. — Англ. *social atomisation*.

Атракція соціальна — механізм соціального сприйняття (соціальної перцепції), який є формою пізнання іншої людини, заснованою на формуванні стійкого позитивного почуття до неї. За А. с. розуміння партнера по взаємодії виникає завдяки появі прихильності до нього, дружнього або глибшого інтимно-особистісного ставлення. За інших рів-

них умов люди легше приймають позицію людини, до якої ставляться емоційно позитивно. Відбувається це в такий спосіб. Будь-який сигнал, що надходить до людини через органи сприйняття, може зникнути безслідно, а може зберегтися, залежно від його значимості та емоційного заряду. Емоційно значимий сигнал, оминаючи свідомість, залишається у сфері несвідомого. У такому випадку людина, оцінюючи своє ставлення до інших людей, говорить, що не може пояснити його. Отже, якщо у процесі спілкування посилає партнеру сигнали таким чином, щоб, по-перше, сигнал був емоційно значимим, по-друге, його значення було позитивним, по-третє, щоб він не усвідомлювався, партнер стверджуватиме, що спілкування було приємним і співрозмовник — людина приємна. У 95 % випадків так формується А. с. Засоби її формування призначені не для переконання, а для привернення партнера до себе. — Англ. *social attraction*.

Атрибут (від лат. *attribuo* — надаю, постачаю; приписую) — 1) суттєва ознака, необхідна, невід'ємна якість об'єкта; 2) у соціології — об'єктивна риса індивідів чи соціальних категорій або характеристика стану їх свідомості. А. є, напр., розмір прибутків, самооцінка своєї громадянської позиції, життєві цінності та устремління, ставлення до навколишньої дійсності. — Англ. *attribute*.

Атрофія (від лат. *atrophia* — брак харчів, голодування; в'янення) — дегенерація органічної структури. У психології термін "А." вживають на позначення дегенерації певної психічної функції внаслідок відсутності вправ або незадовільних, травмуючих впливів (тривалий емоційний стрес, конфлікт, фрустрація, наркотики, інтоксикація та ін.). — Англ. *atrophy*.

Аудит у соціальних службах — аудит, що проводиться для з'ясування питання використання соціальних фондів за призначенням і надання послуг за встановленою, а не завищеною ціною. Уперше в світі спеціальну аудиторську комісію, що наглядала за використанням

фондів для допомоги бідним, було створено у Великобританії (1840). З 1983 в Англії та Уельсі цей вид аудиту було відновлено, а з 1990 сферу контролю розширено до національної системи охорони здоров'я. В 1992 Комісія отримала додаткові повноваження щодо аудиту місцевих соціальних бюджетів. Спеціальний закон (1998) закріпив ці повноваження за Аудитною Комісією, яка незалежна від міністерства фінансів і контролює майже 100 млрд. фунтів стерлінгів, що витрачаються в соціальній сфері Англії та Уельсу щорічно. В Україні аналогів такої служби не існує. Ідеологія Аудитної Комісії — т. зв. “філософія найкращих капіталовкладень” (*the philosophy of the best value for money*). Цей підхід на сьогодні пов'язаний з такими проблемами: 1) соціальні служби мають поганий імідж; 2) користувачі соціальних послуг належать до найуразливіших соціальних категорій і політично не організовані; 3) соціальні служби дуже комплексні й мають багато об'єктів догляду; 4) складність оцінки ефективності використання коштів таким чином, щоб одночасно забезпечити задоволення потреб громади і користувачів. — Англ. *audit in social services*.

Аудиторія (лат. *auditorium* від *audio* — слухаю, чую) — сукупність осіб, які є адресатом засобів масової комунікації за мінімальної взаємодії цих осіб чи за її відсутності. А. — це агрегат (напр., публіка в театрі) або сукупність ізольованих індивідів (напр., аудиторія телебачення) — Англ. *audience*.

Аукціон знань (від лат. *auctio* — прилюдний торг) — активна, але недостатньо використовувана форма перевірки знань. А. з. передбачає: 1) підготовку А. з.: прийом індивідуальних або колективних заявок на участь в аукціоні (з відповідями) аукціонним товариством, оформлення кабінету (кафедра, молоток), призи, жетони із зазначенням ціни призив; 2) проведення А. з. (ведучий повідомляє про заявку, вислуховує відповіді, запитує: “Хто більше?”, закриває обговорення: “Продано”. Коли відповіли

всі бажаючі, переможці отримують жетони; 3) підведення підсумків А. з.: ті, хто отримав жетони, обирають призи. Призи присуджують також найактивнішим учасникам А. з. — Англ. *knowledge auction*.

Аутизм (від грец. *autos* — сам, один) — 1) стан психіки, який характеризується переважанням замкненого внутрішнього життя і активним відмежуванням людини від зовнішнього світу (іноді вважається синонімом шизофренії); 2) крайня форма порушення контактів, втеча від реальності у світ власних переживань, де аутичне мислення підпорядковане афектним потребам, де порушена його довільна організація. Відмінний від інтроверсії як особистісного виміру або розглядається як хворобливий варіант інтроверсії.ознаками А. є: 1) емоційна і поведінкова відірваність від конкретної реальності, зниження або обмеження і припинення спілкування, “занурення в себе”; 2) втрата емоційної і комунікативної дистанції зі збитковим, недиференційованим спілкуванням і відкритістю, що пов'язані з нездатністю брати до уваги емоційні реакції співрозмовника, з емоційною дефіцитарністю. — Англ. *autism*.

Аутизм колективний — наявність переконань, які підтримуються всіма членами соціальної групи не тому, що є певною об'єктивною цінністю, а передусім тому, що задовольняють їх потребу в самоідентифікації як членів цієї групи. — Англ. *collective autism*.

Аутоагресивна поведінка — поведінка особи, за якої вона спрямовує свою агресію на себе саму, на самоушкодження та саморуйнування. Розрізняють А. п. фізичну і психологічну. Існують такі види А. п.: адиктивна, суїцидна, демонстративна. — Англ. *auto-aggressive behaviour*.

Аутогенне тренування (аутотренінг) (від *autos* — сам, *genos* — походження) — метод сугестивної психотерапії, лікувальний ефект якої досягається через навчання клієнта способом релаксації та цілеспрямованого самонавіюван-

ня. До початку заняття тілу надають зручного положення, яке знімає м'язове напруження (положення сидячи, напівсидячи, лежачи). Перший ступінь А. т.: 1) вправа, що викликає відчуття важкості; 2) вправа, що викликає відчуття тепла; 3) вправа, що впливає на ритм серцевої діяльності; 4) вправа, що регулює дихання; 5) вправа, що викликає тепло в епігастральній області; 6) вправа, що викликає прохолоду в ділянці чола. Другий ступінь А. т. — яскрава візуалізація уяви та занурення в сомнамбулічний стан. З терапевтичною метою частіше використовують перший ступінь. За допомогою А. т. з початку ХХ ст. успішно лікують невротичні стани, психосоматичні захворювання, крім серцево-судинної недостатності. А. т. ґрунтується на вченні класичної йоги. Метод А. т. відомий у модифікації Г. Шульга, його використовують не лише у медицині, практичній психології, а й у спорті, педагогіці, на виробництві, у самовихованні для набуття вміння контролювати мимовільну психічну активність. — Англ. *auto-training*.

Аутсайдер (від англ. *outsider* — сторонній) — 1) індивід чи група, які внаслідок власного вибору (цигани, хіпі) або суспільного тиску витіснені за межі характерних для цього суспільства соціальних інститутів (див.: Маргінальність); 2) член групи, який через специфіку зовнішнього вигляду, “особливу” думку, якої він дотримується, поведінку, відхилення від групових норм тощо вилучений із процесу внутрішньогрупових взаємодій (див.: Маргінали); 3) у соціометрії — індивід з нульовою кількістю вибору. — Англ. *outsider*.

Афект (від лат. *affectus* — пристрасть, хвилювання, почуття) — тимчасова патологічна дезорієнтація свідомості, її “звуження”, спричинене раптовим надсильним емоційним впливом. Супроводжується інтенсивними імпульсивними діями та функціональними (переважно негативними) змінами ендокринної системи (короткочасною або тривалою), які відчутно впливають на поведінку — переважають над раціональними судженнями. А. є конфліктним емоційним

станом, породженим гострими суперечностями в особистих позиціях індивіда. Виникає у критичних обставинах за неспроможності суб'єкта знайти адекватний вихід зі складної, неординарної ситуації. Афектогенний образ домінує над психічною діяльністю індивіда, блокує всі не пов'язані з ним процеси і нав'язує аварійні способи поведінки (агресію, втечу, заціпеніння), що сформувалися у процесі біологічної еволюції. Стан А. утворює афективні сліди, що виявляються за наступного зіткнення індивіда з окремими елементами афектогенної ситуації, що склалася. В юриспруденції А. (сильне душевне хвилювання) розглядають як чинник, що пом'якшує обставини та впливає на кваліфікацію злочину, якщо цей стан спровокували неправомірні дії потерпілого. — Англ. *affect*.

Афект неадекватності — афект у формі афективної поведінки. Його ознаками є підвищена схильність ображатися, впертість, негативізм, замкнутість, загальмованість, емоційна нестійкість. В основі А. н. — негативні переживання, що виникають унаслідок незадоволення життєво важливих потреб дитини або її конфліктів з іншими дітьми. Найчастіше А. н. спостерігається за незадоволення вимог дитини у сфері, яка має для неї суттєве значення, що може бути пов'язано з відсутністю в дитини належних здібностей у цій сфері. Рівень домагань дитини базується зазвичай на неадекватній самооцінці, що склалася на певний час і стала для неї звичною. Тому дитина не може знизити рівень своїх домагань без шкоди цій самооцінці. — Англ. *inadequacy affect*.

Афективний розлад — психічне захворювання, головною ознакою якого є зміна емоційного стану — розвиток депресії або збудження. — Англ. *affective disorder*.

Афіліація — потреба людини у встановленні та збереженні на тривалий час добрих, емоційно позитивних відносин з оточуючими; прагнення до емоційного зближення з людьми. — Англ. *affiliation*.

Б

Багатство — рівень життя людини, за якого її доходи суттєво перевищують середній рівень матеріального забезпечення в країні. Б. — відносна, порівняльна категорія. Багатими є не більш як 2 % населення в будь-якій країні. — Англ. *riches*.

База соціальної політики інституційна — мережа соціальних інституцій, завданням яких є створення умов і механізмів для задоволення потреб різних соціальних груп та розв'язання соціальних проблем. Ці інституції класифікують за: 1) масштабом діяльності — організації, що діють у міжнародному просторі (Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Дитячий фонд ООН); 2) за впливом, напр., на невеликий район міста — територіальні центри соціальної допомоги, районний відділ центру зайнятості населення; 3) організаційним рівнем — відомчі мережі (оскільки за розв'язання проблем відповідають певні урядові структури). — Англ. *institutional basis of social policy*.

Баланс трудових ресурсів — система показників, яка характеризує чисельність трудових ресурсів і їх використання; складова частина балансу народного господарства. Баланс складається з двох частин: у першій відображають наявні трудові ресурси, у другій — розподіл їх за видами зайнятості (в суспільному виробництві, на навчанні з відривом від

виробництва, в домашньому підсобному господарстві), сферами і галузями господарства. Важливою народногосподарською пропорцією є розподіл трудових ресурсів між виробничою і невиробничою сферами та між окремими галузями у них. Б. т. р. дає змогу визначити величину трудових ресурсів, забезпечити планомірний їх розподіл за сферами і галузями діяльності, здійснювати підготовку кваліфікованих кадрів відповідно до потреб народного господарства. — Англ. *balance-sheet of laboured resources*.

Бандитизм — організація озброєної банди з метою скоєння злочинних дій (нападу на підприємства, установи, організації, на окремих осіб), а також участь у банді або у вчиненому нею нападі. У кримінальному праві банда — стійка озброєна група з двох і більше осіб, які попередньо організувалися для скоєння злочинних діянь. Таку групу вважають стійкою за наявності досить тісного зв'язку між особами, які постійно входять до її складу. Бандою може бути визнана і група осіб, які організувалися для скоєння одного тяжкого злочину. Озброєність банди означає наявність зброї (вогнепальної, вибухової чи холодної) хоча б у одного з її учасників, при цьому інші члени групи знають про наявність зброї та її призначення. У частю у банді вважають не лише більш-менш тривалий злочинний зв'язок кількох осіб, а й сам факт вступу до неї та прак-

тичні діяння у ній. Причини Б. — соціально-економічні, нестатки, нестабільність у суспільстві, недостатньо дієві закони, слабка профілактично-виховна робота з громадянами тощо. Б. карається згідно з Кримінальним кодексом України. — Англ. *gangsterism*.

Банк даних — сукупність кадрової інформації, сконцентрованої на визначеному місці, доступною для її спеціального використання. Напр., на підприємствах можуть бути створені Б. д. про робочі місця, нормативи їх використання, резерв керівників, неповнолітніх, робітників передпенсійного віку та інші категорії персоналу. Обсяг і структура Б. д. залежать від специфіки підприємства і рівня кадрової роботи. В автоматизованих системах створюються автоматизовані Б. д., в яких дані накопичуються і використовуються автоматично. — Англ. *data bank*.

Банкрутство (від італ. *bancarotta* — розбитий банк) — неспроможність юридичної особи (суб'єкта підприємницької діяльності) задовольнити у встановлений термін пред'явлені їй кредиторами вимоги і виконати зобов'язання перед бюджетом. Підстави і порядок визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом встановлені Законом України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом". За законодавством інших країн суб'єктом Б. є будь-який громадянин, який через відсутність коштів відмовляється оплатити свої боргові зобов'язання. Банкрутом може оголосити себе сама юридична особа або це робить господарський суд у примусовому порядку за письмовою заявою будь-кого з кредиторів боржника, органів державної податкової адміністрації чи державної контрольно-ревізійної служби. Суб'єктами Б. можуть бути лише юридичні особи, зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності в органах державної статистики України. Не може порушуватися справа про Б. іноземних юридичних осіб та міжнародних організацій, розташованих за межами України. Учасниками справи про Б., крім кредиторів, є санатори, ліквіда-

тори, призначений господарським судом розпорядник майна боржника та банки, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування боржника. — Англ. *bankruptcy*.

Банкрутство політичне — провал діяльності правлячих кіл держави, політичної партії, окремих політичних діячів, їх неспроможність виконати обіцянки, дані виборцям, членам політичних партій, що призводить до втрати престижу правлячих кіл, до урядової та парламентської кризи, докорінної зміни політики у певній сфері і зазвичай персональної заміни скомпрометованих банкрутством політичних діячів іншими, що користуються політичною довірою мас. — Англ. *political bankruptcy*.

Барбітурати — похідні барбітурової кислоти: речовини, яку застосовують у медицині у складі снодійних препаратів наркотичної дії (фенобарбітал, етамінал натрію) та як засіб для внутрішньовенного наркозу (гексенал, тіопентал натрію). Б. поширені в середовищі любителів хімічної ейфорії з середини XIX ст. Першими барбітуровими наркоманами були лікарі, які мали вільний доступ до цих препаратів. Звикання та залежність від Б. — одна з найтяжчих форм наркоманії. — Англ. *barbiturates*.

Бар'єри психологічні — особливий психологічний стан суб'єкта, який перешкоджає йому виконувати певні дії. Емоційний механізм Б. п. — посилення переживань і установок (сорому, страху, тривоги, почуття провини, заниженої самооцінки), пов'язаних із завданням і певною ситуацією. В соціальній поведінці людини Б. п. — передусім комунікативні бар'єри (бар'єри у спілкуванні з конкретною особою або групою осіб), що виявляються у відсутності гнучкості міжособистісних соціальних установок, а також бар'єри змістові. — Англ. *psychological barrier*.

Батьки-вихователі — подружжя або окремі особи, що не перебувають у шлюбі, які створюють дитячий будинок сі-

мейного типу. Б. в. зобов'язані виховувати дітей, доглядати їх, піклуватися про їх всебічний фізичний і духовний розвиток. Вони є законними представниками своїх вихованців і захищають їхні права та інтереси в усіх установах, організаціях без будь-яких на те спеціальних повноважень. Б.-в. можуть бути лише повнолітні особи, які визнані дієздатними, не позбавлені батьківських прав тощо. — Англ. *mentors*.

Батьківство — соціально-правовий стан чоловіка, зареєстрованого батьком конкретної дитини. Б. пов'язане передусім з наявністю між батьком і дитиною біологічного (кровного) споріднення. Таке споріднення припускається у разі народження дитини від батьків, які перебувають у шлюбі. У цьому випадку чоловік матері дитини може бути зареєстрований батьком навіть без його згоди. Припущення (презумпція) Б. поширюється на дітей, народжених у шлюбі, і на дітей, зачатих у шлюбі. Після розірвання шлюбу, визнання його недійсним, смерті батька дитина вважається зачатою у шлюбі, якщо вона народилася не пізніше як за 10 місяців від моменту настання зазначених обставин. Б. може бути оскаржене в суді. Якщо доведено відсутність між дитиною та особою, записаною її батьком, кровного споріднення, в актовий запис про народження на підставі рішення суду вносяться відповідні зміни. Згідно з Кодексом про шлюб та сім'ю України Б. може оскаржуватися впродовж одного року від дня, коли особа дізналася про реєстрацію її батьком. Б. встановлюють також у разі народження дитини внаслідок проведеної за згодою чоловіка штучної інсемінації його дружини та при усиновленні ним чужої дитини. У таких випадках оскарження Б. на підставі відсутності між батьком та дитиною кровного споріднення не допускається. В разі, якщо батьки не перебувають у шлюбі між собою, Б. встановлюють поданням спільної заяви батька і матері до органу реєстрації актів громадянського стану. Крім того, Б. може бути встановлено й за рішенням суду. Б. передбачає права та обов'язки щодо виховання, розвитку, утримання дитини,

інші права й пільги, які надаються батькові відповідно до чинного законодавства. Б. припиняється лише зі смертю батька. За позбавлення батьківських прав ім'я батька з акту запису про народження дитини не вилучають. За батьком залишається лише один обов'язок — утримання дитини. — Англ. *paternity*.

Безвісна відсутність — установленний судом факт тривалої відсутності громадянина на місці його постійного проживання. Визнання громадянина безвісно відсутнім здійснюють на підставі заяви зацікавлених осіб, якщо протягом одного року немає відомостей про місце перебування громадянина. За неможливості з'ясувати дату останніх відомостей про відсутнього початком Б. в. вважають перше число місяця, що йде за тим, у якому було одержано останні відомості, за неможливості встановити місяць — перше січня наступного року. Справи про визнання Б. в. громадянина розглядає суд за місцем проживання заявника. Він виносить рішення про визнання Б. в. після здійснення необхідних заходів щодо отримання інформації про місцеперебування громадянина. Б. в. не може бути визнана особа, яка переховується від суду або слідства, перебуває у розшуку. Після визнання Б. в. громадянина суд встановлює опіку над його майном. З цього майна надається утримання громадянам, яких за законом він зобов'язаний був утримувати, і ліквідується його заборгованість за іншими зобов'язаннями. Непрацездатні члени сім'ї безвісно відсутнього, які перебували на його утриманні, отримують право на державну пенсію за втратою годувальника. Шлюб з громадянином, визнаним Б. в., може бути розірваний в органах РАГСу. У разі появи (чи виявлення місцеперебування) громадянина, визнаного Б. в., суд, отримавши відповідну заяву, призначає справу для слухання за участю цього громадянина, заявника та інших зацікавлених осіб і скасовує своє попереднє рішення. На підставі судового рішення опіка над майном громадянина, який був Б. в., також скасовується. — Англ. *untraceable*.

Безвісти пропалий — особа, яка раптово зникла і її місцеперебування невідоме. Розшук Б. п. особи здійснюють органи внутрішніх справ та їх оперативні підрозділи у разі, коли є підстави вважати, що вона стала жертвою злочину або нещасного випадку. До Б. п. належать також особи, які зникли під час катастроф, стихійного лиха, нещасних випадків (утопилися, накрило лавиною, виспало снігом, завалило під час землетрусу тощо) і трупів яких не виявили. Щоб почати розшукову роботу, органи внутрішніх справ повинні отримати заяву або повідомлення про Б. п. особу. Перевірка отриманої інформації або порушення кримінальної справи відповідно до закону мають бути здійснені впродовж 10 днів. Розшук Б. п. ведуть упродовж 15 років, якщо доти не буде встановлено місцеперебування розшукуваного або він не з'явиться і не звернеться сам до правоохоронних органів. — Англ. *missing*.

Безвладдя — кризовий стан суспільства або його окремої адміністративно-територіальної одиниці, що виявляється в різкому порушенні функціонування органів влади. За Б. відповідні органи або розпадаються через зовнішні та внутрішні причини, або, хоч і існують, не виконують своїх функцій: не приймають необхідних для стабільного функціонування суспільства або його елементів управлінських рішень, не гарантують персональної безпеки і нормальної життєдіяльності громадян. — Англ. *anarchy*.

Бездоглядність дитяча — послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, заняттями дітей, підлітків з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Б. д. нерідко є наслідком недостатнього розуміння батьками своїх обов'язків, неналежного догляду за дитиною, незабезпечення її усім необхідним для нормального розвитку; невиконання батьками своїх обов'язків. У ображеної, емоційно занедбаної дитини з'являється потяг до бродяжництва, формуються антигромадські погляди та звички, вона погано навчається, недисциплінована, стає на шлях злочинності. — Англ. *child neglect*.

Бездомність — відсутність у індивідів або сімей постійного житла, місця мешкання, що унеможлиблює ведення ними осілого способу життя та їх повноцінне соціальне функціонування. Явище Б. існувало завжди, але найбільших масштабів воно набуває в періоди соціальних потрясінь і стихійних лих. Соціолог і політолог Е. Гідденс, зокрема, зазначає, що категорія безпритульних людей є змішаною, строкатою. Більшість бездомних не є душевнохворими, алкоголіками чи регулярними споживачами наркотиків та інших заборонених речовин. Це люди, які опинилися на вулиці через те, що пережили особисті катастрофи, соціальні стреси, потрясіння. Більшість соціологів, соціальних психологів, які вивчають проблему Б., акцентують, що надання адекватних форм житла — лише часткове розв'язання проблеми Б. Суть явища Б. полягає у комплексності проблем безпритульності: спад виробництва і зростання безробіття; нестача дешевого житла; малозабезпеченість сімей і окремих громадян; стан соціального здоров'я суспільства (наявність душевнохворих, осіб з девіантною поведінкою, нездорові, несприятливі відносини в сім'ї, стан осіб, що вийшли з місць ув'язнення); невеликі можливості реалізації соціальних програм з надання допомоги малозабезпеченим, групам ризику тощо; міжнаціональні конфлікти, що призводять до появи біженців; відсутність спеціальних програм допомоги безпритульним. Через багатоглибкість проблем Б. необхідне розв'язання комплексних соціально-економічних завдань. Цьому сприяють: стабілізація економічної ситуації, спрямованість соціальної політики на захист малозабезпечених категорій і груп ризику; розроблення законодавчої бази, яка б регламентувала як превентивні заходи, так і систему роботи з бездомними; будівництво житла і запровадження диференційованої системи плати за нього (залежно від типу забудови, розвиненості сфери послуг, близькості до центру, екологічних умов); розроблення спеціальної державної програми розв'язання проблем безпритульності. В Україні допомога бездомним охоплює: відкриття спеціальних притулків, нічліжок, приймальників-роз-

подільників УВС, які реорганізують у Центри соціальної реабілітації, спеціальні телефони довіри. До надання допомоги безпритульним долучаються приватні особи, релігійні та інші благодійні, громадські організації. — Англ. *homelessness*.

Безпека праці — система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на створення безпечних для здоров'я працівників умов праці. Б. п. регулюється законодавством, в Україні — Законом України “Про охорону праці”, Кодексом законів про працю України та іншими актами. Безпосередній обов'язок створення безпечних умов праці покладено передусім на власника підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган. Умови праці на робочому місці, безпека технологічних, виробничих процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, які використовує працівник, а також санітарно-побутові умови праці і відпочинку мають відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці. Власник або уповноважений ним орган повинен впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, які самі по собі запобігають виробничому травматизму, і створювати необхідні для цього санітарно-гігієнічні умови з метою недопущення професійних захворювань працюючих. Власник або уповноважений ним орган не мають права вимагати від працівника виконання роботи, що пов'язана з небезпекою для його життя, а також в умовах, які не відповідають законодавству про охорону праці в країні. — Англ. *labour safety*.

Безпека психологічна — стан особи і відповідне оточення, за яких вона не боїться бути самим собою, поводить досить природно й відкрито, не лякається того, що її неправильно зрозуміють чи сміятимуться з неї. — Англ. *psychological safety*.

Безпека соціальна — певний стан захищеності життєво важливих інтересів

особи, соціальних і етнокультурних груп, суспільства й держави, який забезпечує відповідною сукупністю політичних, правових, економічних, ідеологічних та організаційних заходів, що уможливають збереження існуючого в суспільстві конституційного ладу, політичної і соціальної стабільності, запобігають їхньому послабленню. Під Б. с. розуміють забезпечення відповідних цілей і спрямованості розвитку суспільства, способів задоволення реальних потреб громадян, захисту їх особистісних інтересів на основі принципів гуманізму і гармонії у взаємодії всіх соціальних та інших структур суспільства. Ключові елементи Б. с.: соціальна безпека — соціальна держава — соціальна політика — соціальна робота. Основними об'єктами Б. с. у будь-якому суспільстві є окремі громадяни, соціальні групи, які за певних умов неспроможні самостійно забезпечувати свою життєдіяльність. Б. с. можлива лише у стабільних, безкризових суспільствах, де створено сприятливі соціально-економічні умови для всебічного забезпечення життєдіяльності людини. — Англ. *social safety*.

Безпліддя — відсутність упродовж двох і більше років вагітності у жінки, яка регулярно живе статевим життям без використання протизаплідних засобів. У перший рік одруження вагітність настає у 80–90 % жінок; відсутність вагітності після 3 років сімейного життя свідчить, що шанси її настання зменшуються з кожним роком. Розрізняють абсолютне Б. — в організмі чоловіка або жінки відбулися глибокі незворотні патологічні зміни, які є перепорою для запліднення, і відносне Б., за якого причини Б. можуть бути усунені; первинне Б. — у жінки, яка живе статевим життям, жодного разу не наставала вагітність, і вторинне Б. — відсутність зачаття після вагітності, що була в минулому. Один із різновидів Б. — недоношування (зачаття відбувається, але з певних причин плід не доношується, і шлюб є бездітним). Частота безплідного шлюбу — 10–15 %. У 60 % випадків це є наслідком порушень в організмі жінки (анатомічні і функціональ-

ні зміни у статевих органах), в 40 % — у чоловіка. Запальні захворювання — головна причина вторинного Б. Аборт (як штучний, так і самовільний) також може призвести до Б. жінки, оскільки має наслідком функціональні порушення в організмі, а відтак і запальні процеси, які нерідко протікають без виражених симптомів. Профілактика Б. — запобігання захворюванням чоловіків і жінок, які спричиняють Б., профілактика туберкульозу, гонореї, запальних процесів іншої етіології, боротьба з абортами, особливо за першої вагітності, раціональна терапія ускладнень після абортів, що значно знижує відсоток Б. Особливе значення у профілактиці Б. має система заходів, спрямованих на запобігання інфантилізму, розладів функцій залоз внутрішньої секреції: створення умов для повноцінного фізичного розвитку організму, правильна організація харчування з достатньою кількістю вітамінів, запобігання загальним інфекціям і запальним захворюванням геніталій, своєчасне раціональне їх лікування. — Англ. *barrenness, sterility*.

Безпритульні діти — особи до 18 років, які протягом певного часу живуть у середовищі вулиці. Б. д. не мають постійного місця проживання, бродяжать, мають свої угруповання, специфічне спілкування. Здебільшого вони не підтримують контактів з дорослими, не навчаються, уникають спілкування із працівниками соціальних служб. — Англ. *homeless children*.

Безробітний — громадянин працездатного віку, що має знання і здібності до праці, виконання певної роботи на професійному і об'єктивно необхідному рівні, але з незалежних від нього причин не має роботи і заробітку (доходу від праці). Б. реєструються в державних службах зайнятості (на біржах праці) як особи, що шукають (очікують) роботу. Порядок реєстрації громадян як Б. в Україні встановлено Положенням “Про порядок реєстрації громадян як безробітних, виплати допомоги по безробіттю та про умови надання додатко-

вої матеріальної тощо допомоги безробітним і членах їхніх сімей” та Інструкцією “Про порядок реєстрації, перереєстрації та ведення обліку громадян, які шукають роботу, і безробітних Державною службою зайнятості”. Статус Б. надають громадянину одночасно з призначенням допомоги з безробіття. Для цього громадянин повинен наступного дня після закінчення встановленого терміну добору відповідної роботи особисто подати до Державної служби зайнятості письмову заяву і довідку, видану місцевими органами державної виконавчої влади чи податковою адміністрацією, про те, що він не здійснює підприємницької діяльності. Рішення про надання громадянину статусу Б. з призначенням допомоги з безробіття приймає керівник Державної служби зайнятості, й воно оформлюється наказом (розпорядженням), номер і дату якого вносять до картки персонального обліку громадянина, який шукає роботу. Не можуть бути визнані Б. громадяни: а) віком до 16 років, за винятком тих, які працювали і були звільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, реорганізацією, перепрофілюванням чи ліквідацією підприємства, установи, організації або скороченням чисельності (штату); б) які вперше шукають роботу і не мають професії (спеціальності), в т. ч. випускники загальноосвітніх шкіл, у разі їхньої відмови від проходження професійної підготовки або від оплачуваної роботи, в т. ч. роботи тимчасової; в) які відмовилися від двох пропозицій відповідної роботи з моменту реєстрації у службі зайнятості як осіб, що шукають роботу. При цьому вони втрачають право на надання статусу Б. терміном на 3 місяці з наступною перереєстрацією; г) які мають право на пенсію відповідно до законодавства України. Згідно із Законом України “Про зайнятість населення” громадянам, визнаним у встановленому порядку Б., виплачують допомогу з безробіття та матеріальну допомогу членам їх сімей (з урахуванням наявності осіб похилого віку і неповнолітніх дітей), які перебувають на їхньому утриманні. — Англ. *unemployed*.

Безробіття — соціальне явище, суть якого — незатребуваність й невикористання суспільством активної, працездатної частини населення. За різних соціально-економічних умов, зокрема у нестабільних суспільствах, високим є т. зв. багатоваріантне приховане Б., спричинене інтенсивними руйнівними процесами в економіці. Приховане Б. існує у формі безстрокових відпусток, неповного робочого тижня, дня. Б. призводить до соціальних загострень, суперечностей і конфліктів і може спричиняти масові соціальні рухи та вибухи, що дестабілюють суспільне життя. В Україні у 1991 було прийнято закон “Про зайнятість населення”, мета якого — запобігання, скорочення Б., забезпечення соціального захисту громадян. — Англ. *unemployment*.

Бесіда — найпоширеніший метод отримання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації під час вільного діалогу на певну тему з окремою особою, групою осіб. У психології, соціальній психології, педагогії — один із методів вивчення особистості, який доповнює методи спостереження та експерименту або використовується як самостійний метод дослідження (“клінічна Б.” Ж. Піаже, “психоаналітична Б.” З. Фрейда). Б. передбачає насамперед активність дослідника, який ставить запитання, частково відповідає на них, а частково спонукає шукати відповіді досліджуваних. Б. зазвичай не обмежена в часі. Її використовують у різних сферах роботи з персоналом. Для успішного проведення Б. необхідно створити відповідну психологічно сприятливу атмосферу — підготуватися до бесіди самому, налаштувати на активний діалог інших тощо. Б. є також ефективним засобом спілкування людей, виявлення думок окремих осіб або групи, формування суспільно необхідних поглядів. — Англ. *conversation*.

Бідність — неспроможність підтримувати мінімальний рівень споживання, обумовлений фізіологічними, соціальними, культурними визначеними якісними

нормами. Б. є багатовимірним явищем у розмаїтті своїх проявів, плюралізму пояснень, що пропонуються (раціонально-економічних, культурних, структурних тощо), залежно від суб’єктів, часу і території, які розглядаються, та палітри політичних стратегій, що необхідні для її регулювання. Розрізняють Б. абсолютну і відносну. Абсолютна Б. — неспроможність задоволення базових людських потреб, відсутність фізіологічного і соціального мінімуму засобів існування (мінімальних умов споживання (їжа, житло, одяг), доступу до необхідних послуг (вода, опалення, лікування, освіта), зайнятості, яка відповідно оплачується, здорового оточення і можливості брати участь в ухваленні політичних рішень). Відсутність цих матеріальних та культурних благ ставить під сумнів саме існування людини та її активність. Відносна Б. — екстремальна форма нерівності в стандартах життя та в соціальному захисті. Така Б. характерна для індивідів або сімей, які впродовж тривалого періоду мають у своєму розпорядженні ресурси (доходи, власність, умови праці та життя), значно нижчі від тих, якими розпоряджаються середній індивід або сім’я у спільноті (локальній, державній чи міжнародній). Найчастіше Б. вивчають з точки зору мінімального доходу (споживання) та рівномірності його розподілу в суспільстві. Тому постає необхідність визначення, що вважати тим значенням, яке відділяє бідних від небідних, — межі Б. Для її формування у міжнародній та вітчизняній практиці застосовують різні методи: 1) статистичний (межу Б. встановлюють на рівні доходів, які мають 10 % малозабезпечених громадян країни, або бідними вважають тих, доходи яких не перевищують 40 % від середнього (медіанного) доходу населення країни); 2) нормативний (визначають фактичну вартість мінімального набору товарів і послуг, що входять до споживчого кошика); 3) суб’єктивний (на основі соціологічних опитувань населення щодо необхідного мінімального доходу); 4) ресурсний (виходячи з можливостей економіки забезпечити прожитковий мінімум). — Англ. *poverty*.

Бідність абсолютна — відсутність у людини засобів, які суспільство вважає необхідними для підтримання мінімально допустимого прожиткового рівня життя. — Англ. *absolute poverty*.

Бідність відносна — рівень життя людини, яка має прибуток, нижчий від середнього, на відміну від абсолютної бідності, що визначається прожитковим мінімумом. — Англ. *relative poverty*.

Біженці — особи, які залишили країну, в якій вони постійно проживали (були громадянами), внаслідок переслідувань, воєнних дій чи інших надзвичайних обставин. Б. можуть бути особи, що побоюються переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певних соціальних груп тощо. Проблеми Б. розв'язуються відповідно до законодавства країни (в Україні — Закону України “Про біженців” від 21.06.2001), чинних урядових, міждержавних угод, а конкретні проблеми Б. належать до повноважень спеціальних державних органів міграційної служби. Компетенцією цих органів є: визначення місць для забезпечення тимчасового проживання осіб, які подали заяви про надання статусу Б., стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для розв'язання питання щодо надання статусу Б. та направлення їх у пункти тимчасового розміщення Б.; прийняття рішення про надання грошової допомоги особам, яким надано статус Б.; сприяння у працевлаштуванні, наданні соціально-побутових і медичних послуг особам, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для розв'язання питання щодо надання статусу Б. і яким надано такий статус та ін. Спеціальний уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань праці та соціальної політики, його органи на місцях по можливості надають особам, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу Б. та яким надано такий статус, допомогу у працевлаштуванні, забезпечують призначення особам, яким

надано статус Б., грошової допомоги, пенсії, інших видів соціального забезпечення. — Англ. *refugees*.

Біоритми (від грец. *bios* — життя і *rhythmos* від *rheo* — *mera*) — періодичні зміни інтенсивності перебігу фізіологічних і психічних процесів залежно від часу. Б. — один із виявів основних ритмів природи, що виникли під впливом обертання Землі навколо Сонця та зірок. Б. властиві всім живим істотам на Землі і є передумовою їх нормальної життєдіяльності. Розрізняють Б. адаптивні, функціональні, ендогенні та екзогенні. Адаптивні Б. охоплюють добові, місячні, сезонні, річні Б. Завдяки їм максимальна активність і посилений обмін речовин в організмі збігаються з найсприятливішими для цього зовнішніми умовами і часом доби, місяця, року. Напр., внаслідок дії добових ритмів у ранкові години підвищується інтенсивність протікання більшості фізіологічних процесів і роботи органів чуттів. Сезонні ритми виявляються в організмі людини у посиленні обміну речовин навесні й зниженні його восени та взимку. Збудливість дихальної системи підвищується у весняно-літній період. Для регуляції функціонального стану людини суттєве значення має місячна періодичність: у різні періоди люди почуваються неоднаково, що є наслідком ритмічного перебігу трьох циклів — фізіологічного (23 дні), емоційного (28 днів), інтелектуального (33 дні), кожний з яких має позитивні та негативні фази і критичні дні на зміні фаз місяця. Критичні дні вважають найнесприятливішими для здоров'я і діяльності людини. Розрахунки місячних Б. застосовують для прогнозування поведінки людей у складних і відповідальних ситуаціях. Функціональні ритми забезпечують безперервну життєдіяльність організму і мають цикли від часток секунди до хвилин (цикли нерво-м'язового збудження, гальмування тощо). Екзогенні ритми залежать від змін зовнішнього середовища (біохімічні процеси). Їх перебіг (біологічний годинник) відбувається в умовах зовнішнього середовища. Вони мають діапазон частот від двох тисяч циклів до одного цик-

лу на рік (ритм серцебиття, пульсу, дихання, розумової працездатності, сну тощо). Біоритмологічні наукові дослідження в Європі розпочав французький астроном Деміран у 1920, відкривши добову ритміку в рослині мімози. Тепер загально визнано, що організація процесів у часі в біологічних системах є такою ж важливою, як і просторова, але, на відміну від неї, ще недостатньо вивчена. У процесі дослідження Б. було виявлено зв'язок шизофренії, алкоголізму та інших психічних захворювань з ендогенною (внутрішньоорганною, конституційно-морфологічною, клініко-генетичною) та екологічною (геофізичною, астрономічною) ритмікою. — Англ. *biorythm*.

Біосоціальне — вияви життєдіяльності індивіда, що є наслідком взаємодії біологічного і соціального (напр., сексуальна поведінка). — Англ. *biosocial*.

Біржа праці — установа, яка виконує функцію посередника між працівником і підприємцем у процесі здійснення купівлі-продажу робочої сили. Б. п. також реєструє безробітних. На сьогодні ці функції в Україні виконують головним чином державні центри зайнятості. — Англ. *labour registry office*.

Бісексуальність — сукупність рис характеру і сексуальних бажань, властивих як одній, так і протилежній статі. Приклад — людина, яка знаходить у собі і чоловічі, і жіночі риси та прагне статевих контактів з обома статями. — Англ. *bisexuality*.

Блага — сукупність предметів, послуг, умов, які задовольняють матеріальні потреби індивідів і колективів. — Англ. *goods*.

Благо — одне з основних понять філософії та соціології моралі для визначення того, що є кращим і гідним вибору. Б. — те, що має позитивний зміст, тобто є позитивною цінністю людини. Воно визначає не те, як має реалізовуватися певна діяльність (спосіб, форма діяльності), а те, на що спрямована діяль-

ність людини (предмет, зміст діяльності). Розрізняють Б. абсолютне і відносне. Абсолютне Б. цінне само по собі, не залежить від жодних обставин, є вищим Б., ідеєю Б., ідеалом. Як таке воно вічне, єдине й незмінне. Відносне Б. — множинне, оскільки по-різному оцінюється у різних відношеннях, змінюється залежно від конкретних історичних обставин. Так, в одному випадку Б. не може бути те, що не визнають і не схвалюють інші люди. В іншому випадку щось може стати Б. завдяки правильному використанню (напр., багатство). Поняття Б. тісно пов'язане із щастям людини, яке полягає у її підпорядкуванні абсолютному Б. і підпорядкуванні їй відносних Б. Відомі філософські вчення, в яких до абсолютного Б. відносили окремі відносні Б. Так, кіренаїки вважали справжнім Б. лише чуттєві втіхи. Однак при цьому не бралися до уваги наслідки, які часто перешкоджали щастю людини. Стоїки, навпаки, виступали проти чуттєвих втіх, проти того, щоб вважати Б. те, що не залежить від людини. На їхню думку, Б. полягає не в обставинах життя, а в тому, як людина їх сприймає. Отже, воно доступне всім. У будь-якому разі Б. постає як мета людської діяльності, спільні Б. об'єднують людей, приватні Б. їх роз'єднують. Аристотель зазначав, що не можна брати до уваги лише духовні Б. (як це роблять кіренаїки) або лише Б. матеріальні (як це роблять стоїки). Виважений філософський підхід — урахування всіх відносних Б. як помірність у різних сферах життя. Спільними для всіх людей, за Аристотелем, є такі Б: душевні (доброчинність), тілесні (здоров'я, краса), зовнішні (багатство, влада). На відміну від абсолютного Б., відносне Б., що за певних обставин постає як звичайне Б., за інших може виявитися злом, призвести до негативних наслідків. — Англ. *blessing; common good*.

Благодійники — фізичні та юридичні особи, які здійснюють благодійництво в інтересах набувачів благодійної допомоги. — Англ. *benefactors*.

Благодійництво — добровільні безкорисливі пожертвування фізичних та

юридичних осіб для надання набувачам матеріальної, фінансової, організаційної, та ін. благодійної допомоги. Специфічними формами Б. є меценатство і спонсорство (Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” від 16.09.1997). Б. здійснюється за такими основними напрямками: 1) сприяння практичній реалізації загальнодержавних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, що спрямовані на поліпшення соціально-економічного становища; 2) поліпшення матеріального становища набувачів благодійної допомоги, сприяння соціальній реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів, інших осіб, які потребують піклування, а також надання допомоги особам, які через фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів; 3) надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам репресій, біженцям; 4) сприяння розвитку науки й освіти, реалізації науково-освітніх програм, надання допомоги вчителям, ученим, студентам, учням; 5) сприяння розвитку культури, в т. ч. реалізації програм національно-культурного розвитку, доступу всіх верств населення, зокрема малозабезпечених, до культурних цінностей та художньої творчості; 6) надання допомоги талановитій творчій молоді; 7) сприяння розвитку охорони здоров'я, масової фізичної культури, спорту і туризму, пропагування здорового способу життя, участь у наданні медичної допомоги населенню та здійсненні соціального догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують соціальної підтримки та піклування; 8) сприяння захисту материнства та дитинства, надання допомоги багатодітним і малозабезпеченим сім'ям. Конкретні напрями Б. визначають благодійники і статuti (положення) благодійних організацій. Благодійна допомога надається набувачам у вигляді: одноразової або систематичної матеріальної, фінансової

та іншої допомоги; фінансування конкретних цільових програм; допомоги на підставі договорів (контрактів) про благодійну діяльність; дарування або дозволу на безоплатне (пільгове) використання об'єктів власності; надання безпосередньо допомоги особистою працею, послугами чи передання результатів особистої творчої діяльності; взяття на себе витрат з безоплатного, повного або часткового утримання об'єктів Б.; інших не заборонених законом заходів. Традиції і форми Б. варіюються у різних народів і в різні епохи. В Україні Б. набуло широкого розвитку в часи Київської Русі та у XIX ст. Основним мотивом Б. у Київській Русі були морально-релігійні переконання. У XIX ст. на зміну релігійним настановам як ідеології Б. прийшло почуття суспільно-громадянського обов'язку. Виникла мережа благодійних товариств: Київське товариство надання допомоги бідним, Житомирське благодійне товариство (1843), філія Імператорського людинолюбного товариства у Києві (1844). Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 206 таких товариств, а на початку XX ст. — 426. У 90-х XX ст. — на початку XXI ст. традиції Б. відроджуються. Розгортають діяльність асоціації, фонди, спілки та інші форми громадських об'єднань, які декларують у своїх програмних документах цілі Б. і принципи альтруїзму. В Україні з 1999 проводиться Всеукраїнська благодійна акція “Милосердя”. Упродовж 1999–2001 під час цієї акції отримали підтримку майже 6 млн осіб. — Англ. *charitable activity*.

Благодійність приватна — метод залучення коштів для фінансування соціальних програм, надання соціальної допомоги. В одних країнах Б. п. перебуває поза сферою діяльності державної соціальної політики, а в інших (напр., у Канаді) береться до уваги при складанні державного бюджету та планів розвитку соціальної сфери. — Англ. *private charity, philanthropy*.

Благополуччя — забезпеченість населення необхідними матеріальними і духовними благами. Виражається системою показників, що характеризу-

ють рівень життя. — Англ. *welfare / prosperity*.

Богадільні — у XIX ст. — соціальні установи приказів суспільної опіки для людей усіх суспільних станів, які не мали родичів (убогі, каліки, люди похилого віку, вдови, невиліковно хворі, душевнохворі) з метою їх матеріальної підтримки і забезпечення. Виконували також функції пенітенціарних закладів для таких соціальних груп: скалічені бродяги; неспроможні йти у Сибір, жінки з грудними дітьми, тимчасово вислані на поселення; скалічені солдати арештантських рот; особи, виключені з духовного сану за моральні вади та збочення. — Англ. *alms-houses*.

Бойкот — у міжнародних відносинах — відмова держави (кількох держав) встановлювати або підтримувати міжнародні відносини з іншою державою (кількома державами). Формами Б. є запровадження ембарго на експорт та імпорт товарів, встановлення дискримінаційного мита і тарифів тощо. Б. може використовуватись і у формі репресалій. Статут ООН передбачає можливість здійснення Б. як одного з примусових заходів для підтримання миру, що не пов'язані з використанням збройних сил. — Англ. *boycott*.

Боржник — сторона в цивільному зобов'язанні, яка має здійснити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, сплатити гроші тощо) або утриматися від такої дії. Суб'єктами банкрутства (Б. або банкрутами) є юридичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, крім державних підприємств, неспроможні своєчасно виконати свої зобов'язання перед кредиторами чи перед бюджетом. В односторонньому договорі Б. — одна сторона, у двосторонньому — обидві. У зобов'язанні може бути не один, а кілька Б. У такому разі, якщо інше не впливає із закону або договору, кожен Б. має виконати зобов'язання у рівній частині з іншими боржниками. У солідарних зобов'язаннях кредитор має право

вимагати від усіх Б. разом або від кожного окремо борг як повністю, так і частково. Солідарні зобов'язання виникають, коли вони передбачені конкретним договором або встановлені законом, зокрема за неподільності предмета зобов'язання. Солідарні Б. вважаються зобов'язаними, доки зобов'язання не погашено повністю. Виконання солідарного зобов'язання повністю одним із Б. звільняє від цього інших Б., який виконав солідарне зобов'язання, має право зворотної вимоги (регресу) до кожного з решти Б. у рівній частині, якщо інше не передбачено законом або договором. За загальним правилом Б. виконує зобов'язання особисто. Цивільний кодекс України передбачає покладення його виконання на третю особу. Стосовно організацій це може мати місце у випадках, встановлених правилами, або якщо третя особа пов'язана з однією зі сторін адміністративною підлеглистю чи відповідним договором. У такому разі відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання несе сторона за договором, якщо законодавством не передбачено відповідальність безпосередньо виконавця. — Англ. *debtors or bankrupts*.

Брифінг (англ. *briefing* — інструктаж) — короткі регулярні зустрічі з представниками засобів масової інформації, під час яких вони отримують інформацію про останні події. — Англ. *briefing*.

Бродяга — людина, яка не має постійного місця проживання, сімейних обов'язків, сталого заняття, роботи і яку такий спосіб життя з тих чи інших причин влаштує. — Англ. *tramp*.

Бродяжництво — переміщення впродовж тривалого часу з одного населеного пункту до іншого або в межах одного населеного пункту людини (особи), яка не має постійного місця проживання чи залишила його. Значна частина бродяг, шукаючи засобів існування, скоює крадіжки, пограбування та інші злочини. Б. характерне для країн з низьким, нестабільним соціально-економічним рівнем розвитку, соціального забезпечення гро-

мадян. Б. та жебрацтво у багатьох країнах караються в адміністративному та кримінальному порядку. — Англ. *vagrancy*.

Бронювання робочих місць — форма збереження робочих місць для працевлаштування певних категорій громадян. Згідно із Законом України “Про зайнятість населення” місцеві органи виконавчої влади зобов’язані бронювати на підприємствах, в установах та організаціях до 5 % від загальної кількості робочих місць, у т. ч. із гнучкими формами зайнятості. Б. р. м. здійснюють для осіб працездатного віку, які потребують соціального захисту і з різних причин не в змозі конкурувати на ринку праці: жінок, які мають дітей віком до 6 років; одиноких матерів з дітьми до 14 років або з дітьми-інвалідами; випускників загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних закладів, які не отримали призначення на роботу; інших осіб, молодших 21 року. Робочі місця бронюють також для осіб передпенсійного віку (для чоловіків після 58, жінок — після 53 років); громадян, які з поважних причин не працювали понад рік; звільнених із в’язниці після відбуття покарання, а також для осіб, яким виповнилося 15 років і яких за згодою одного з батьків (опікунів) можуть, як виняток, приймати на роботу завдяки створенню додаткових робочих місць і спеціалізованих підприємств, організації спеціальних програм навчання тощо. За відмови прийняття на роботу громадян цих категорій у межах встановленої квоти з конкретних підприємств, установ та організацій стягують штрафи. Закон України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” передбачає також, що місцеві ради спільно з підприємствами, установами, організаціями та громадськими організаціями інвалідів на підставі пропозицій органів Міністерства праці і соціальної політики України зобов’язані щорічно визначати нормативи робочих місць для працевлаштування інвалідів. — Англ. *reservation of work places*.

Будинки-інтернати для дітей-інвалідів — медико-соціальні установи для

тривалого проживання в них дітей віком до 18 років з функціональними обмеженнями. До таких будинків приймають дітей з відхиленнями у фізичному та розумовому розвитку; тих, хто потребує догляду і медичного обслуговування, а також соціально-трудова адаптації. Перелік медичних показань і протипоказань прийняття до Б.-і. для д.-і. затверджує Міністерство охорони здоров’я України. У системі соціального захисту населення України створено 58 Б.-і. для д.-і., де на повному державному забезпеченні перебуває майже 8 тис. вихованців віком від 4 до 18 років, у т. ч. понад 2 тис. дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Основний напрям навчально-виховної роботи цих закладів — максимальна корекція психофізичних вад, соціально-побутова адаптація дітей-інвалідів, спрямована на відновлення їхнього соціального статусу. Створено необхідні умови для проживання дітей-інвалідів, налагоджено цілодобове медичне обслуговування, організовано навчальний та реабілітаційно-виховний процеси. Дітей забезпечують одягом і взуттям, постільною білизною, меблями, чотириразовим харчуванням, функціонують медичні пункти, обладнані устаткуванням для проведення цілеспрямованого лікування дітей. За кожним Б.-і. для д.-і. закріплено клініки, які надають їм консультативну допомогу та здійснюють стаціонарне обстеження й лікування вихованців. Корекційно-виховну роботу будують з урахуванням індивідуальних особливостей дітей, її проводять педагоги-дефектологи, вихователі, психологи, логопеди, лікарі (педіатри, психоневрологи). Класні кімнати, логопедичні кабінети, кабінети психолога забезпечені навчальною літературою, наочними посібниками, технічними засобами навчання. Працюють бібліотеки, кімнати емоційного розвантаження. Соціальну адаптацію та реабілітацію вихованців здійснюють у трудових майстернях (картонажних, швейних, столярних, лікувально-виробничих), підсобних сільських господарствах. Проводяться спеціальні заняття у фізкультурно-реабілітаційних залах, а також спортивні свята й заходи.

Згідно із Законом України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” вихованців з фізичними вадами і нормальним інтелектом (незалежно від віку), які закінчили 9 класів основної школи або здобули середню освіту, направляють на працевлаштування або навчання в інші навчальні заклади. — Англ. *boarding school, hostel for handicapped children*.

Будинки престарілих та інтернати для громадян похилого віку та інвалідів — установи, які здійснюють матеріально-побутове обслуговування людей похилого віку та осіб з функціональними обмеженнями, що потребують догляду і не мають працездатних дітей та родичів, які за законом повинні їх утримувати. До цих будинків в Україні приймають осіб пенсійного віку (55 чи 60 років), а також інвалідів I та II груп. Пенсіонери таких будинків утримуються за кошти бюджету і частково пенсій, що їм належать. Головні причини проживання у цих будинках — соціальні, психологічні та медико-соціальні: відсутність житла, мінімальний розмір пенсії, відсутність соціальних служб поряд із місцем проживання, несумісність характерів і як наслідок — неможливість проживання в сім'ї з близькими і рідними, потреба в постійному медичному догляді, психологічній підтримці (деколи у психіатричній допомозі). В них створено необхідні умови для проживання, надаються кваліфікована медична допомога (працюють кабінети лікувального масажу, фізкультури, фізіотерапії, стоматології), побутові послуги тощо. — Англ. *old people's homes and nursing homes*.

Будинки сирітські — у XIX ст. — державні заклади приказів суспільної опіки для виховання та опіки сиріт віком до 12 років. До Б. с. віддавали дітей із купецьких, міщанських верств, різночинців, цехових робітників. Хлопчиків із Б. с. по досягненні ними 12 років влаштовували у місцеві гімназії, фельдшерські школи, школи садівництва, виноробства і землеробства, до окремих благодійників, купців, фабрикантів, художників, ре-

місників, у приватні та державні друкарні тощо; дівчаток — у жіночі виховні заклади, приватні пансіонати, до благодійників, майстрів, де вони проживали і працювали. — Англ. *homes for orphans*.

Будинок дитини — спеціальний дитячий заклад для утримання та виховання дітей засуджених жінок. В Україні такі заклади створено Міністерством внутрішніх справ при установах виконання покарання в Одесі та Чернігові, інших містах. Б. д. розміщують поза територією, що охороняється, або у відокремлених місцях цієї території. Очолює його лікар-педіатр, який керує медичним, виховним і адміністративно-господарським процесом відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я і нормативних актів МВС. У Б. д. виховуються діти від народження до трьох років. Відтак їх передають на утримання близьким і рідним засудженої жінки, а в разі відсутності таких чи відмови взяти дитину — переводять до дитячих будинків Міністерства охорони здоров'я. Якщо у матері дитини, що досягла 3-річного віку, невідбута частина терміну покарання не перевищує одного року й вона сумлінно виконує свої материнські обов'язки, перебування дитини в Б. д. може бути подовжено до звільнення жінки з місць позбавлення волі. За згодою засудженої жінки та її родини дитина може бути передана на виховання рідним і до досягнення нею 3-річного віку. Засудженим жінкам, які мають дітей у Б. д., дозволено короткостроковий виїзд за межі місця позбавлення волі для влаштування дитини у родичів, опікунів чи в дитячих закладах Міністерства охорони здоров'я України (до 10 діб без урахування часу перебування в дорозі). Б. д. називають і спеціальний дитячий заклад для виховання дітей від дня народження до 3 років. До Б. д. приймають також сиріт, дітей одиноких матерів, дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав або відбувають покарання. Дітям, батьки яких невідомі, дають прізвище, ім'я, по батькові і реєструють в органах РАГСу на підставі акту про прийняття. Діти, добровільно віддані до Б. д., у будь-який

час можуть бути повернені батькам. Дітей-сиріт всиновлюють або переводять в дошкільні дитячі будинки по досягненні ними 3 років. У Б. д. дітям забезпечують медичне обслуговування, раціональне харчування, догляд. Існують спеціалізовані Б. д. для дітей з ураженнями ЦНС, порушеннями мови тощо. — Англ. *child's home*.

Будинок дитячий — виховний заклад для дітей-сиріт, дітей, які залишилися без опіки батьків. Такі будинки були відкриті у 20-ті ХХ ст. у зв'язку з ліквідацією дитячої безпритульності. Реорганізовані в 50–60-ті у школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей з неповних сімей, які потребують відповідної допомоги держави через хворобу батьків, позбавлення батьківських прав. Існують три основні типи Б. д.: 1) дошкільні — для дітей 3–7 років; 2) шкільні — для дітей 7–18 років; 3) змішаного типу — для дітей дошкільного і шкільного віку. Виховна робота в Б. д. організовується на загальних психолого-педагогічних засадах, але вимагає від вихователя максимальної віддачі, яка компенсує відсутність сімейних умов виховання. Дітей у Б. д. залучають до різних видів діяльності: пізнавальної, трудової, творчої, спортивної, ігрової. Зазвичай при кожному Б. д. діє опікунська рада, до якої входять представники місцевих органів народної освіти, громадських організацій — шефів тощо. — Англ. *children's home*.

Будинок дитячий сімейного типу — сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, що не перебуває у шлюбі (далі — батьки-вихователі), які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування. Кількість дітей у Д. б. с. т. (рідних і прийомних) не повинна перевищувати 10 осіб. Б. д. с. т. створюються в Україні відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.04.1994. Рішення про створення Б. д. с. т. приймає відповідний виконавчий комітет за наявності письмового висновку органів опіки і піклування на підставі заяви осіб

(особи), які виявили бажання взяти дітей-сиріт або дітей, що залишилися без батьківського піклування. Б. д. с. т. фінансують з місцевого бюджету. Батьки-вихователі і орган, який прийняв рішення про створення Б. д. с. т., укладають угоду (договір), що визначає права та обов'язки сторін. При порушенні й невиконанні умов договору кожна зі сторін має право звернутися до суду. При винесенні у встановленому порядку рішення про організацію Б. д. с. т. особам, які призначені батьками-вихователями, для спільного проживання з дітьми, переданими їм на виховання, надають поза чергою індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру. Користування наданим житловим приміщенням здійснюють згідно із законодавством для користування службовими житловими приміщеннями. У разі зменшення кількості дітей у Б. д. с. т. внаслідок вибуття їх за віком або з інших причин питання подальшого статусу Б. д. с. т. вирішує орган, який приймав рішення про його створення. Органи охорони здоров'я закріплюють за Б. д. с. т. лікаря, надають батькам-вихователям необхідну допомогу у складанні режиму дня, організації раціонального харчування, проведенні оздоровчих заходів, профілактичної роботи. На вихованців Б. д. с. т. поширюються пільги, встановлені чинним законодавством для дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків. Рішення про направлення дитини до Б. д. с. т. ухвалює виконком міської або районної ради народних депутатів за поданням органів опіки і піклування на основі письмової заяви, підписаної кожним із батьків-вихователів. Дітей, які досягли 10-річного віку, до Б. д. с. т. направляють лише за їхньої згоди. У Б. д. с. т. перебувають діти-сироти і діти, які залишилися без піклування батьків; батьки яких позбавлені батьківських прав; батьки яких визнані у встановленому порядку недієздатними; батьки яких засуджені до позбавлення волі; батьки яких визнані у встановленому порядку безвісти пропалими; забрані у батьків за рішенням суду. До Б. д. с. т. направляють переважно дітей раннього віку, стосовно

яких не вирішено питання про їх влаштування; з ослабленим здоров'ям; які перебувають між собою в родинних зв'язках, за винятком випадків, коли за медичними показаннями або з інших причин вони не можуть виховуватися разом; яких виховують у дитячих інтернатних установах, розташованих у місцевості з неблагополучними кліматичними і екологічними умовами. Не рекомендовано направляти до Б. д. с. т. дітей з глибокими органічними порушеннями нервової системи, важкими вродженими порушеннями нервової системи, важкими вродженими порушеннями розвитку, які не піддаються медичній корекції. Б. д. с. т. комплектують дітьми поступово, але не довше ніж упродовж одного року від дня відкриття, під контролем і з допомогою органів опіки і піклування. За дітьми, що перебувають у Б. д. с. т., зберігається право на житлову площу, яку вони мали раніше, та на їхнє майно. Органи опіки і піклування за місцем знаходження майна забезпечують його збереження. За такими дітьми також зберігаються раніше призначені аліменти, пенсії, допомога, які перераховують на рахунки, відкриті на їхнє ім'я. Діти мають право підтримувати контакти з рідними батьками та іншими родичами, якщо це не суперечить їхнім інтересам, моральному розвитку та вихованню. Їх звільнено від оплати за перебування в дошкільних виховних закладах і навчання в державних школах, вони мають право на безплатне відвідування кінотеатрів, виставок, музеїв, спортивних споруд, безкоштовний проїзд у громадському міському (приміському) транспорті (окрім таксі). У разі ліквідації Б. д. с. т. або неможливості проживання в ньому дитини з об'єктивних причин подальше визначення місця її проживання розглядає орган, який прийняв рішення про направлення дитини до Б. д. с. т. — Англ. *children's home of domestic/ family type*.

Бюджет державний (від англ. *budget* — букв. торба, гаманець) — план акумулювання і використання фінансових ресурсів для виконання функцій органів державної влади України, органів влади

Автономної Республіки Крим та місцевих рад народних депутатів. — Англ. *budget*.

Бюлетень (італ. *bulletino* — записка, папірець) — 1) коротке офіційне повідомлення у ЗМІ (пресі, по радіо, телебаченню) про важливу подію; 2) періодичне чи неперіодичне довідково-інформаційне друковане видання; 3) збірник офіційних актів, розпоряджень тощо; 4) виборчий документ; 5) документ про стан здоров'я, про тимчасову непрацездатність тощо; 6) біржовий огляд цін на товари, цінні папери тощо. — Англ. *bulletin*.

Бюрократизм (від франц. *bureau* — бюро, контора і грец. *kratos* — влада) — спосіб прояву негативних якостей бюрократії як особного (окремого) чиновницько-адміністративного прошарку держави. Такий об'єктивний стан чиновника-бюрократа обумовлений соціально-економічними чинниками, незалежними від інтересів, свідомості людей. Тому бюрократичне ставлення є формою вияву суперечностей, антагонізмів між державою і суспільством, владою і громадянами. — Англ. *bureaucratism*.

Бюрократія — особлива система управління, історично пов'язана зі здійсненням виконавчої влади урядом і державними чиновниками. Соціологи виявляють її ознаки й у межах організацій, що ставлять за мету досягнення ширших цілей. М. Вебер визначив Б. як соціальну категорію, що є найраціональнішою і ефективною формою досягнення організаційних цілей. Веберівський ідеальний тип Б. містить такі елементи: високий ступінь спеціалізації та виражений поділ праці, розподіл завдань як офіційних обов'язків; ієрархічну структуру авторитету за визначених сфер керівного права і відповідальності; затвердження формальної сукупності правил управління діями організації; письмову документацію як основу адміністрування; знеособленість відносин між членами організації і між організацією та її клієнтами; добір персоналу за здібностями і технічними знаннями індивідів; довгострокову зайнятість, фіксовану платню, просування по

службі відповідно до віку чи заслуг; розподіл приватного й офіційного доходів. Сучасний науковий аналіз позиції Вебера щодо Б. засвідчує, що, з одного боку, ідея раціональності Б. пов'язана з феноменом максимального підвищення технічної ефективності. Бюрократичні правила визначають найприйнятніші засоби досягнення організаційних цілей, що ґрунтуються на сучасній техніці. З іншого боку, Б. є “легально-раціональною” системою цінностей, прийнятих членами організації. На думку Вебера, головна перевага Б. полягає в її передбачуваності. Вебер займався передусім загальними питаннями історичного і порівняльного дослідження, а також проблемою політичного управління і його впливу на суспільство. З огляду на це й запропонував ідеальний тип Б. Його послідовники застосовували цю модель для мікросоціальних досліджень організації бізнесу. Сучасна соціологія доводить, що чимало бюрократичних організацій працюють неефективно. Зокрема, Р. Мертон (1957) показав, що Б. втрачає свою гнучкість унаслідок різних передбачуваних обставин, спричинених самою структурою. Члени організації чи самі організації можуть дотримуватися бюрократичних правил як ритуалу, що призводить до втрати ефективності, оскільки за зміни обставин існуючі правила стають застарілими. Підлеглі схильні виконувати інструкції згори, навіть коли вони неправильні. Спеціалізація нерідко спричиняє обмеженість світогляду, що перешкоджає розв'язанню проблем. Працівники

окремих структур починають обстоювати вузькогрупові інтереси за першої ж нагоди. М. Крозьє (1964) розвинув цей підхід. Він стверджував, що різні види Б. — це порочне коло, що призводить до зниження ефективності діяльності. Певні групи виконавців прагнуть до максимального розширення власної діяльності всупереч установленим правилам, на словах залишаючись відданими їм. Ці групи здатні приховувати і спотворювати інформацію таким чином, що старші менеджери втрачають контроль за реальним станом справ. У цілому Б. забезпечує лише обмежений соціальний контроль. Крозьє вказує й на те, що деякі організаційні завдання пов'язані з передбачуваними подіями, що свідчить про неприйнятність стандартизованих правил, а також на те, що особливі навички і професійні знання покликані протистояти передбачуваності. Для старших менеджерів управління в ситуації невизначеності є досить складним, оскільки вони не мають знань, які дали б їм змогу визначити, чи правильно діють їхні підлеглі, і відповідно регулювати їхнє поведіння. Соціальний контроль у таких випадках суттєво послаблений. Окремі феміністи стверджують, що бюрократична раціональність відображає історичну статеву нерівність, втілює чоловічі цінності й призводить до панування чоловіків над жінками. Синоніми бюрократизму — відчуження державного апарату від суспільства, перетворення засобів адміністративної діяльності на самоціль; формалізм, канцелярщина, бездушність, рутинність. — Англ. *bureaucracy*.

В

Важка життєва ситуація — становище, яке об'єктивно порушує, ускладнює життєдіяльність людини (або суб'єктивно сприймається нею як важке), яке вона не може подолати самостійно і потребує підтримки і допомоги окремих осіб (соціальних працівників), установ (центрів соціальних служб, спеціальних служб і установ). В. ж. с. — сирітство, інвалідність, малозабезпеченість, бездоглядність, безробіття, конфліктні ситуації в сім'ї, на виробництві, хвороби, стреси тощо. В. ж. с. класифікують: 1) за типом життєвих подій або за типом труднощів (фінансові, службові, міжособистісні, пов'язані зі здоров'ям, зі смертю близьких людей тощо); 2) за інтенсивністю (гострі, середні, помірні); 3) за величиною втрат або загроз; 4) за тривалістю (хронічні, короткотривалі); 5) за мірою керованості подіями (контрольовані, неконтрольовані). На основі цих типів і характеристик обирають стратегію подолання В. ж. с., мобілізують індивідуальні та колективні ресурси, тобто процес подолання В. ж. с. є мобілізацією і оптимальним використанням особистісних ресурсів і ресурсів середовища. — Англ. *serious / painful situation, hardship*.

Важковиховані діти — діти, які в силу певних причин (соціально-економічних, психолого-педагогічних, медико-біологічних) важко піддаються виховним впливам. Значна частина В. д. стає в майбутньому на шлях скоєння правопо-

рушень і злочинів. Серед учених і практиків не існує єдиної думки щодо правомірності вживання термінів “важковиховуваний”, “важковиховуваність”, не визначено міру важковиховуваності, не вироблено критеріїв віднесення учня до категорії важковиховуваних. Нерідко таких дітей називають недисциплінованими, педагогічно занедбаними, афективними, акцентуйованими тощо. Запропоновано різні класифікації В. д., але жодна з них не здобула загального визнання. За мотивами здійснення проступків В. д. поділяють на: 1) дітей, які самі активно намагаються задовольнити всі свої потреби; 2) дітей із слабкою волею, які легко потрапляють під чужий вплив; 3) романтиків-мрійників; 4) дітей, які вчинили проступок, перебуваючи в особливому психічному стані; 5) розумово відсталіх дітей. На підставі оцінки власних дій винним, його ціннісних орієнтацій виокремлюють такі групи В. д.: 1) діти, які переживають провину; 2) “безконфліктні”; 3) “циніки”. За психофізичними ознаками виділяють: 1) фізично і психічно здорових дітей, які потрапили під негативний вплив середовища; 2) дітей, які легко збуджуються внаслідок відхилень у нервовій системі; 3) дітей, які перебувають у т. зв. пограничному стані, тобто не є хворими, але й не цілком здорові. За спрямованістю особистості розрізняють такі групи: 1) діти, які випадково здійснюють проступки, що суперечать загальній спрямованості особистості; 2) ті, хто

ситуативно здійснює проступки і правопорушення через нестійку спрямованість; 3) діти, які здійснюють проступки внаслідок загальної негативної орієнтації особистості; 4) ті, що вчиняють правопорушення через злочинну установку особистості (систему асоціальних оцінок і ставлень). Детальну класифікацію етіології важковихованості запропонували А. Селецький і С. Тарарухін. Вони виділяють три групи В. д. і підлітків: 1) “емоційно нестійкі”; 2) “аутичні, пасивні”; 3) “психопати, біологічно неповноцінні”, що охоплюють 18 типів В. д. Н. Максимова виокремлює групи В. д. залежно від детермінант соціальної дезадаптації й визначає причини несприйняття педагогічних впливів цими дітьми: 1) несформованість особистісних структур, низький рівень розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки (педагогічна занедбаність); 2) особливості розвитку вищої нервової діяльності (акцентуація характеру, емоційна нестійкість); 3) неправильні виховні впливи (ситуативна важковихованість); 4) функціональні новоутворення особистості (власне важковихованість). Вона вважає, що ця класифікація може бути застосована й до дітей молодшого шкільного віку, однак зазначає, що четвертий тип у цієї вікової категорії В. д. трапляється досить рідко. Подолання важковихованості можливе за забезпечення індивідуального підходу, формування позитивних стосунків В. д. з колективом класу, групи, між дітьми і батьками, реалізації принципу паралельної дії, перевиховання у процесі занять спортом, формування довіри у В. д. до вчителів, вихователів, соціальних працівників, громадської спрямованості важковихованих, перевиховання в умовах спецшколи тощо. — Англ. *troubled children; difficult / deviant / disturbed children*.

Важковихованість — поняття, що пояснює труднощі, з якими стикається педагог під час організації та здійснення виховного процесу. Термін “В.” вживають на позначення максимально наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини (на відміну від правопору-

шень чи патології діяльності). — Англ. *disturbance in up-bringing*.

Валеологія (від лат. *vale* — будь здоровий) — 1) наука про здоров'я; 2) система наукових знань про формування, збереження, зміцнення, оновлення та передавання здоров'я наступним поколінням. Як наука В. сформувалась у другій половині ХХ ст. В. — інтегративна наука, яка має свій предмет, відмінний від предметів інших споріднених наук, трансформує для своїх цілей їхні методи і технології й, таким чином, дає принципово нове знання. Предмет В. — здоров'я сучасної “людини суспільної” і спосіб життя, який вона веде для здобуття, підтримання, збереження, відновлення здоров'я. Завдання соціального працівника — пропаганда, організація, надання інформації, посередництво у формуванні здорового способу життя. Його робота з дітьми та молоддю полягає, зокрема, у здобутті ними валеологічних знань і виробленні валеологічних навичок поведінки. Так, у структурі діяльності центрів допомоги підліткам значну увагу приділяють питанням прикладної сексології і планування сім'ї, контрацепції і репродуктивного здоров'я. Важливість В. для соціальної роботи посилюється з огляду на те, що реалізація прав за дефіциту ресурсів обмежена. Тому для соціального працівника поширення валеологічних знань і формування валеологічної свідомості є невід'ємною складовою його професійних обов'язків. — Англ. *valeology*.

Валідність — обґрунтованість і адекватність дослідницьких інструментів (операціоналізованих понять, операцій вимірювання та експериментів). — Англ. *validity*.

Валідність соціологічної інформації — одна із складових надійності соціологічної інформації. Під В. с. і. розуміють ступінь відсутності в інформації теоретичних помилок (помилки, пов'язаних із хибними початковими теоретичними засадами під час розроблення методики дослідження, з невідповідністю між кількісною моделлю та емпіричною систе-

мою, що вивчається, тощо). Інформація є валідною, якщо дослідник виміряє ту властивість об'єкта, яка має бути виміряна. Виокремлюють два види В. с. і.: 1) теоретична (концептуальна, конструктивна); 2) емпірична (валідність за критерієм). З теоретичною В. с. і. дослідник має справу найчастіше тоді, коли його методика призначена для вимірювання запропонованого ним теоретичного поняття (конструкта), напр., “соціальна активність”, “інтроверсія” тощо. В такому разі валідність визначають теоретичним шляхом (аналіз процесу конструювання методики, коректності редукції змісту поняття, адекватності емпіричних індикаторів тощо). Емпіричну В. с. і. визначають відповідністю інформації, отриманої за допомогою методики, іншій інформації, отриманої за допомогою глибше обґрунтованої методики (критерію валідності). Процес емпіричного визначення методики дослідження (а також інформації, отриманої завдяки цій методиці) за допомогою критерію валідності — валідизація методики (інформації). Сукупність ситуацій, в яких застосування цієї методики обґрунтоване, — галузь валідності методики. Негативний аспект теоретичної валідизації полягає у складності контролю системних помилок процесу операціоналізації понять, емпіричної валідизації — у потребі доведення обґрунтованості критерію валідності, що потребує зіставлення критерію з іншим критерієм доти, доки буде знайдено критерій, валідність якого наочна (еталонний критерій), що слугуватиме зразком для порівняння. Соціологічні ознаки класифікують залежно від типу еталона для їх валідизації. Еталони (еталонні критерії) поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні еталонні критерії — критерії безпосереднього спостереження та предметної фіксації (використання для валідизації характеристик респондента і його поведінки, зафіксованих у матеріальних, у т. ч. знакових, системах). Безпосереднє спостереження є еталоном при простих видах поведінки, яка має однозначне трактування (напр., для контролю правильності відповідей дослідник спостерігає, хто з ким із учнів

сидить поруч). Розрізняють документальні критерії і критерії приладів предметної фіксації. Документальні критерії є еталоном у вимірюванні більшості соціально-демографічних ознак (стать, вік, тип місця поселення тощо), іноді документи фіксують ситуативні факти поведінки (відсоток виконання норми праці, кримінальне діяння, зафіксоване міліцією, отримання книг у бібліотеці тощо). Критерії приладів ще не набули поширення в соціології. Суб'єктивні еталонні критерії поділяють на два види: 1) інформація, отримана від респондента (критерій самооцінювання); 2) інформація, отримана від інших осіб (експертів). Самооцінки є еталоном у вимірюванні задоволення та інших ознак, пов'язаних із самовідчуттям людини (інші засоби вимірювання цих ознак мають валідизуватися свідченнями респондента). Для широкого класу характеристик особи (передусім тих, що виявляються в міжособистісних стосунках, напр., доброта, дратівливість, чесність) та її поведінки (в т. ч. результатів діяльності, напр., талант педагога, майстерність актора тощо) еталонним критерієм має бути експертна оцінка. Процес вимірювання емпіричної валідності полягає у визначенні того, який критерій валідності є еталоном для конкретної ознаки, та зіставленні емпіричних даних, отриманих за допомогою як валідизованої методики, так і еталона. Хоча еталонний критерій є апріорно валідним, це не означає, що отримана інформація не має інших недоліків, оскільки потрібен контроль за правильністю й точністю інформації, отриманої за допомогою еталона. — Англ. *validity of sociological information*.

Вартість робочої сили — фактичні видатки наймача на утримання робочої сили. Поняття В. р. с. ширше за поняття заробітної плати, оскільки охоплює: оплату праці за виконану роботу; оплату невідпрацьованого часу, що підлягає оплаті згідно з чинним законодавством; винагороди та допомоги; витрати на харчування та інші пільги; витрати на утримання житла персоналу; витрати на професійну підготовку, перепідготовку, під-

вищення кваліфікації тощо. — Англ. *cost of labour force*.

Ведення випадку — процес виявлення та оцінювання потреб клієнта, а також організації і координації комплексної допомоги, що надається йому групою спеціалістів (командою). — Англ. *case management*.

Верифікація (від лат. *verus* — істинний і *facio* — роблю) — 1) перевірка істинності теоретичних положень, встановлення їх достовірності; 2) у неопозитивізм — принцип дослідної перевірки, згідно з яким істинність будь-якого твердження у підсумку має бути встановлена на основі його зіставлення з чуттєвими даними. Завдання В. полягає і у з'ясуванні причин та умов, що призводять до неадекватного відтворення дійсності, визначенні співвідношення між істинним і хибним нормативно-правовим відображенням. — Англ. *verification*.

Ветерани війни — особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи у бойових діях на території інших держав. Згідно із Законом України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” В. в. є: 1) учасники бойових дій — особи, які виконували бойові завдання щодо захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ збройних сил діючої армії та флоту, у партизанських загонах і підпіллі, інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час; 2) інваліди війни — особи з числа військовослужбовців діючої армії і флоту, партизанів, підпільників, працівників сільського господарства і службовців, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва чи захворювання під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових дільницях залізниць, на спорудженні оборонних рубе-

жів, військово-морських баз та аеродромів у період Великої Вітчизняної війни 1941–45 або з участю у бойових діях у мирний час; 3) учасники війни — військовослужбовці, які під час війни служили у збройних силах колишнього СРСР; трудівники тилу, в'язні концтаборів; особи, насильно вивезені з окупованих територій Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної війни на території держав, що перебували у стані війни з СРСР або країн, окупованих Німеччиною, якщо ці особи не вчинили в той час злочинів проти Батьківщини; інші особи, передбачені законодавством України. Учасникам бойових дій, інвалідам та учасникам війни надають пільги відповідно до чинного законодавства. У разі переїзду на постійне місце проживання в Україну В. в. — громадянина іншої держави, що перебувала у складі колишнього СРСР, він користується всіма пільгами і перевагами, передбаченими законодавством України. Громадські організації та об'єднання В. в. у межах своїх повноважень сприяють виробленню рішень органами законодавчої і виконавчої влади, представляють і захищають законні інтереси ветеранів у державних органах та громадських організаціях, здійснюють інші повноваження, передбачені Конституцією, законами України про об'єднання громадян, проводять роботу з ветеранами. — Англ. *war veterans*.

Ветерани військової служби — військовослужбовці, які мають вислугу на військовій службі (у Збройних силах України, в Національній гвардії України, Прикордонних військах України, Службі безпеки України, військах Цивільної оборони України, внутрішніх військах МВС України, Управлінні державної охорони України, інших військових формуваннях, створених згідно з чинним законодавством країни) 25 і більше років у календарному обчисленні і звільнені в запас або відставку відповідно до законодавства України чи колишнього СРСР, а також інваліди I і II груп, інвалідність яких настала внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних із виконанням обов'язків вій-

ськової служби. Згідно із законодавством України В. в. с. і членам їх сімей надають такі пільги: 1) користування після звільнення з військової служби поліклініками (госпіталями), до яких вони були прикріплені; 2) переважне право на забезпечення санаторно-курортним лікуванням; 3) 50-відсоткова знижка плати за житлову площу, комунальні послуги; 4) право на першочерговий вступ до житлово-будівельного (житлового) кооперативу або одержання земельної ділянки для індивідуального житлового будівництва в населених пунктах, обраних ветеранами для проживання; 5) першочерговий відпуск місцевих будівельних матеріалів на будівництво індивідуальних житлових будинків і капітальний ремонт житла тощо. За В. в. с., які звільнені з військової служби та обрали для проживання територію держави-учасниці СНД, а також за членами їх сімей зберігається рівень прав і пільг, встановлений нормативними актами колишнього СРСР, нормами міжнародного права і положеннями Угоди між державами-учасницями СНД про соціальні та правові гарантії для військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, і членів їх сімей від 14.11.1992. — Англ. *veteran of military service*.

Ветерани праці — особи, які сумлінно працювали в народному господарстві, державних установах, організаціях та об'єднаннях громадян, мають трудовий стаж (жінки — 35 років, чоловіки — 40 років) і вийшли на пенсію. Статус В. п. закріплено в Законі України “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні”. В. п. користуються всіма соціально-економічними та особливими правами і свободами, закріпленими Конституцією та іншими законодавчими актами. Вони можуть об'єднуватись у ветеранські організації, які представляють і захищають їх інтереси у державних і громадських органах. В. п. мають переважне право на забезпечення санаторно-курортним лікуванням, а також на компенсацію вартості самостійного санаторно-курортного лікування; на першочергове об-

слуговування у лікувально-профілактичних закладах, аптеках та позачергову госпіталізацію. Працюючі ветерани мають право на використання щорічної оплачуваної відпустки у зручний для них час, а також на додаткову відпустку без збереження заробітної плати тривалістю 14 календарних днів щорічно; переважне право на забезпечення житловою площею та відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва. Вони звільняються від плати за землю та сплати земельного податку. В. п. мають право на безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (за винятком таксі), автомобільним транспортом загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості, залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів у межах регіону (АР Крим, області) за місцем проживання. Додаткові пільги встановлено для осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною. — Англ. *labour veterans*.

Вето (лат. *veto* — я забороняю) — в широкому значенні — заборона рішення, яке прийнято уповноваженим органом, але яке не збігається з позицією органу або особи, що має право В. У політичній практиці право В. означає можливість заборони одним політичним органом або особою виконання рішення або постанови іншого органу чи особи. — Англ. *veto*.

Вечірна жіноча гімназія — один із видів інноваційних соціальних технологій роботи з жіночою молоддю, своєрідна допоміжна компенсаторна форма освіти, що є однією з дієвих форм соціальної та психологічної підтримки дівчат віком 13–20 років. Навчання у В. ж. г. розраховане на два роки і здійснюється за авторськими програмами: “Жінка в історії”, “Вічні істини”, “Психологія міжособистісних відносин”, “Дівчинка — дівчина — жінка”, “Етика і психологія сімейного життя”, “Основи етикету”, “Мамина школа”, “Створення іміджу” тощо. Навчання і виховання у В. ж. г. організо-

вано з максимальним урахуванням індивідуальних особливостей дівчаток і покликане сприяти всебічному розвитку і самореалізації особистості. — Англ. *female night gymnasium*.

Вечірна юнацька гімназія — один із видів інноваційних соціальних технологій роботи з юнацькою молоддю віком 13–20 років. Термін навчання у В. ю. г. — 2 роки. Процес навчання і виховання спрямований на максимальний розвиток індивідуальності юнака, його прагнення до саморозвитку, самозбагачення, самовиховання, підготовку до виконання в майбутньому чоловічих соціальних ролей. — Англ. *youth night gymnasium*.

Вживання алкоголю ескапістське (з метою втечі від реальних проблем сьогодення) — вживання алкоголю, мотивоване бажанням або необхідністю позбутися неприємного настрою чи ситуації. Серед інших побутових причин В. а. е. — причини особисті (на відміну від соціальних); вживання алкоголю з метою пристосування (адаптації); для придушення негативних емоцій — зняття стресу, бажання забути неприємні спогади, фізичний біль та ін. — Англ. *escapist use of alcohol*.

Вживання алкоголю ритуальне — вживання алкоголю у зв'язку зі значимими подіями (народження дитини, одруження, завершення ділових переговорів тощо). — Англ. *ritualistic use of alcohol*.

Вживання алкоголю соціальне — вживання алкоголю в групі у зв'язку з певною соціальною подією або церемонією. У кількісному відношенні нерідко пропонується національною культурою. В. а. с. не обов'язково є синонімом помірною вживанням алкоголю. — Англ. *social use of alcohol*.

Вживання наркотичних засобів або психотропних речовин незаконне — вживання цих засобів і речовин не з терапевтичною метою і не під наглядом лікаря (не схвалене соціально), яке спричи-

няє соціальну небезпеку. У випадках, коли існують відповідні правові акти притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби, проводять судово-хімічну експертизу для визначення в біологічних рідинах вжитих ними наркотичних засобів. Ця експертиза встановлює лише факт вживання наркотичних засобів, а законність вживання визначають у встановленому судовому порядку. — Англ. *illegal use of narcotic means / psycho-tropic drugs*.

Взаємовідносини (міжособистісні відносини) — взаємозв'язки між людьми, які суб'єктивно переживаються і різною мірою усвідомлюються. В їх основі — різноманітні емоційні стани людей, що взаємодіють, їх психологічні особливості, міжособистісні установки та очікування, які визначають зміст спільної діяльності. В. формуються всередині суспільних відносин як конкретна персоніфікація знеособлених соціальних зв'язків. Охоплюють три основні елементи: 1) когнітивний (гностичний, інформаційний); 2) афективний; 3) поведінковий (практичний, регулятивний). Когнітивний елемент припускає усвідомлення того, що подобається чи не подобається в міжособистісних відносинах. Афективний виражається в емоційних переживаннях людей з приводу взаємозв'язків між ними і є провідним. Емоційний зміст В. змінюється у протилежних напрямках: від кон'юнктивних (позитивних, зближувючих) до індіферентного (байдужого, нейтрального) і диз'юнктивного (негативного, такого, що розділяє). Поведінковий компонент В. реалізується в конкретних діях. За умови, що партнери подобаються один одному, їх поведіння є доброзичливим, спрямованим на надання допомоги і продуктивну співпрацю. Якщо об'єкт не симпатичний, то інтерактивна сторона спілкування утруднена. Між цими поведінковими полюсами існує значна кількість форм інтеракцій, реалізація яких обумовлена соціокультурними нормами груп, до яких належать особи, що спілкуються. В. будуються по вертикалі (між керівником та підлеглим і навпаки) і по

горизонталі (між особами, що мають однаковий статус). — Англ. *interpersonal relationship/attitudes*.

Взаємодія — процес налагодження контактів і зв'язків між суб'єкт-об'єктами, які зумовлюють їх взаємні зміни. У філософії поняття В. використовують для визначення загальної форми зв'язку речей чи явищ у їх взаємній зміні, взаємовпливі. Причинна обумовленість є головною особливістю В., коли кожна із взаємодіючих сторін постає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що визначає розвиток суб'єктів (об'єктів) та їх структур. В. (інтерацію) у соціально-психологічному аспекті розуміють не лише як вплив людей одне на одного, а й як безпосередню організацію їх взаємних дій, спрямованих на досягнення спільної мети. В. у такому разі постає як систематичне, постійне здійснення дій з метою зумовлення відповідної реакції з боку інших людей. Спільне життя й діяльність, на відміну від індивідуальної, має більше обмежень щодо виявів активності-пасивності індивідів. Це змушує їх формувати й погоджувати образи “я — він”, “ми — вони”, координувати зусилля між ними. У процесі реальної В. формуються також адекватні уявлення людини про себе, інших людей, їх групи. В. людей є головним чинником регуляції їх самооцінок і поведінки в суспільстві. У результаті такої В. народжується все “соціальне”, тобто суспільні відносини. У структурі В. виокремлюють дві сторони: внутрішню (змістову) і зовнішню (формальну). Внутрішня сторона В. — сукупність відносин особистості із соціальним середовищем, зовнішня — сукупність навичок, умінь, завдяки яким реалізуються відносини у конкретній діяльності. Розрізняють В. безпосередню і опосередковану, минушу і стійку, приватну і публічну, формальну і неформальну, інституціалізовану й творчу. — Англ. *interaction, interplay; cooperation*.

Взаємодія соціальна — 1) взаємовплив (взаємодія) індивідів, соціальних груп, інститутів та спільнот у процесі ре-

алізації їх інтересів; 2) вид безпосередніх чи опосередкованих (зовнішніх чи внутрішніх) відносин, зв'язків, що існують у суспільстві. В. с. виявляється на міжособистісному (мікросоціальному) і суспільному (макросоціальному) рівнях. За змістом В. с. є своєрідним обміном діяльністю і має суперечливий характер, оскільки інтереси суб'єктів В. с. нерідко протилежні й суперечливі. Серед форм В. с. виокремлюють безпосередній контакт між людьми і опосередковані форми, що передбачають об'єднавчі ланки і механізми (мова, символи, цінності, предмети). Розрізняють В. с. тимчасову і тривалу (стійку), особистісну і речовинну, формальну і неформальну, публічну і приватну, інституціалізовану і неінституціалізовану. Проблема В. с. найглибше розроблена у теоретичних концепціях Т. Парсонса і Г. Хоманса. Зміст “теорії обміну” Хоманса зводиться до того, що індивід, взаємодіючи з іншими індивідами, прагне максимізувати винагороду від своїх дій і мінімізувати витрати. Найважливіша винагорода — соціальне схвалення. В. с. будується на основі взаємних очікувань учасників взаємодії, а порушення очікувань спричиняє агресію, що може приносити задоволення. Інші члени В. с. можуть розглядати як винагороду за своє поведіння запобігання провокуванню агресії. Таким чином, людина завжди перебуває у ситуації вибору альтернативних винагород. Регульовальну роль у цьому виборі відіграють загальноприйняті норми та цінності. На думку Ф. Хейдера і Л. Фестингера, сукупність відносин між людьми має або характер винагороди, або карний характер (“теорія балансу”). На макросоціальному рівні В. с. є формою відповідних соціальних відносин (багатогранних зв'язків між багатьма суб'єктами В. с.). Завдяки спеціальним технологіям у суспільствах робляться спроби розв'язання соціальних суперечностей, неузгодженостей через забезпечення балансу соціальних інтересів. — Англ. *social cooperation*.

Вибір моральний — акт моральної діяльності, що виражається в усвідомле-

ному переважанні певної лінії поведінки або конкретного варіанта вчинку, коли людина самостійно повинна прийняти моральне рішення на користь одного з них, нерідко всупереч іншим. Суб'єктами В. м. є: індивід, який приймає рішення про вчинок; колектив, який формує норми взаємовідносин своїх членів; клас, що намагається змінити або зберегти існуючу соціально-політичну систему; суспільство в цілому. Індивідуальний В. м. втілює суттєві риси моральних переваг групи, колективу, класу та всього суспільства. Перевага одного вчинку над іншими зобов'язує співвіднести В. м. з обставинами, поєднати доцільність з моральною принциповістю, гуманністю, обрати необхідні засоби, що забезпечують досягнення цілі та органічну єдність мотиву і наслідків. Найвиразніше В. м. виявляється у конфліктній ситуації — за зіткнення інтересів особистості і суспільства (особиста схильність і зобов'язання), власних і чужих інтересів (бачення егоїзму та альтруїзму), або за суперечливості різних моральних вимог (напр., коли виконання зобов'язання може заподіяти збитки суспільству чи окремим особам; коли вимога вдячності тягне за собою порушення принциповості тощо). Конфліктні ситуації та необхідність В. м. виникають при зіткненні різних цінностей і норм, обумовлених соціальними суперечностями, неузгодженістю зобов'язань, невиваженими діями окремих осіб або випадковими обставинами. Моральні вимоги, що висуваються до особи, яка перебуває у ситуації вибору, допускають урахування наслідків рішення, що приймається, і спрямовані на вибір, який має своїм результатом мінімум зла і максимум добра. Справжня моральність вимагає, щоб В. м. здійснювався за внутрішнім переконанням, а не за вказівками інших осіб, засуджує намагання уникнути особистої відповідальності, виправдати свої вчинки посиленням на окремий авторитет, на офіційне розпорядження, примус оточуючих або на те, що "так чинять інші". Водночас особисте переконання, що є основою В. м., має відповідати загальним потребам моралі. — Англ. *moral choice*.

Вибірка — представницька частина генеральної сукупності. Виокремлюють такі В.: ймовірності, гніздову, угруповань, диспропорційну, квотну тощо. Процес формування вибіркової сукупності незалежно від схеми відбору (одноступеневого чи багатоступеневого) характеризується такими ознаками: 1) кількість етапів (ступенів) відбору; 2) тип обраних об'єктів репрезентації на проміжних ступенях відбору; 3) спосіб районування обраних на проміжних ступенях відбору об'єктів репрезентації; 4) спосіб відбору об'єктів репрезентації і одиниць спостереження на кожному етапі; 5) обсяг вибіркової сукупності (кількість одиниць спостереження). Перші чотири ознаки описують тип В. — особливості процесу відбору одиниць спостереження, п'ята дає змогу виділяти В. всередині певного типу за кількістю спостереження. Дві В. вважаються подібними за тотожності всіх характеристик, що описують структуру процесу формування вибіркової сукупності, і набору ознак, на основі яких відбувається районування об'єктів репрезентації на проміжних етапах відбору. — Англ. *sample*.

Вибірка багатоступенева — вибірка, для якої характерним є те, що на всіх ступенях (етапах) опитування здійснюється відбір об'єктів репрезентації, а спостереження одиниць — на останньому етапі. Необхідність В. б. зумовлена здебільшого відсутністю інформації у всій генеральній сукупності при одиниці спостереження. За багатоступеневого відбору для організації першого етапу достатньо інформації стосовно розподілу ряду ознак об'єктів репрезентації на цьому етапі. Для організації другого етапу необхідна інформація про об'єкти репрезентації, відібрані на першому етапі. В. б., на відміну від вибірки одноступеневої, передбачає, що для кожного етапу відбирають різні проміжні об'єкти репрезентації, які співвідносяться за принципом "матрьошки" (напр., республіка — область — мікрорайон — квартал — будинок — квартира — сім'я). В. б., що ґрунтується на відборі природних одиниць (географічні регіони, політико-адмініс-

тративні одиниці, підприємства, установи, навчальні заклади тощо), економніша, ніж одноступенева. За такого підходу проведення вибіркового обстеження може бути полегшене скороченням теоретичних меж дослідження, іншими спрощеннями. В. б. має і певні недоліки. Зокрема, помилки, яких припустилися в організації попередніх етапів, надалі не підлягають коригуванню. Якщо, напр., перший етап не охоплює всіх одиниць (щодо мети дослідження), то результати дослідження можуть бути значною мірою викривленими. При формуванні В. б. необхідно передусім упевнитись у відсутності найпоширенішого виду помилок у соціологічному дослідженні — помилок зміщення. При цьому слід мати на увазі, що помилки репрезентативності для В. б. неможливо точно визначити. За такої вибірки ускладнюється виділення теоретичних помилок репрезентативності порівняно з одноступеневою вибіркою, що неминуче змінює стратегію відбору одиниць спостереження. — Англ. *multistage sample*.

Вибірка одноступенева — вибірка, в якій на першому етапі відбору об'єкти репрезентації і одиниці спостереження зберігаються. В. о. застосовують переважно за порівняно невеликого обсягу генеральної сукупності. У такому разі для відбору одиниць спостереження використовують методи випадкового відбору, крім районованого і гніздового. Однак можливе застосування В. о. і для великомасштабних досліджень. У цьому разі сукупність формується за допомогою методів спрямованого відбору. Дослідник не завжди може скористатися В. о. через труднощі зі складанням повних списків одиниць спостереження для великомасштабних досліджень і “розпороченість” одиниць спостереження на великій території, що утруднює організацію дослідження й багаторазово збільшує витрати на його проведення. — Англ. *single-stage sample*.

Вибірковість соціальної допомоги — спосіб постачання ресурсів малозабезпеченим, обраним за визначеними критеріями. Основний аргумент на ко-

ристь вибіркової — принципи ефективності та рівності: 1) вибірковість ефективніша, ніж універсальність, оскільки гроші не витрачаються на тих, хто їх не потребує, і не створюється надлишок ресурсів (люди з певними проблемами отримують стільки, скільки їм необхідно). Тотальне постачання ресурсів є марнотратством. За умови забезпечення благами малозабезпечених досягають більшого ефекту за менших витрат (однак цінність такої цілеспрямованості залежить від масштабу проблеми та її складності. З огляду на це Світовий банк вважає, що “визначення цільових груп” ефективніше, ніж вибірковість на індивідуальному рівні); 2) вибірковість більшою мірою, ніж універсальність, забезпечує принцип рівності. Люди з певними проблемами отримують рівно стільки, скільки їм необхідно (напр., кожний малозабезпечений отримує стільки, скільки йому не вистачає до встановленого державою прожиткового мінімуму. Хоча один може отримати вдвічі більше за іншого, але сукупний дохід у них однаковий — дорівнює встановленому прожитковому мінімуму). Цей спосіб також має недоліки, зокрема вибірковий розподіл благ нерідко не охоплює тих, на кого він спрямований: люди не звертаються по допомогу через непоінформованість про існування таких служб, тому, що не вірять у можливість отримання допомоги, через складність процедур реєстрації. — Англ. *selectivity of social provision / help*.

Вибух демографічний — різке прискорення темпів зростання населення на тлі зниження смертності за збереження високої народжуваності. — Англ. *demographic explosion*.

Вигорання синдром — стан вираженої втоми та емоційного виснаження, що характеризується втратою здатності надання психологічної підтримки іншим, байдужим і негативним ставленням до колег та клієнтів, зниженням продуктивності, знеціненням поточних результатів та минулих досягнень, послабленням відчуття самоактуалізації внаслідок хронічного стресу, фрустрації та внутрішньо-

особистісних конфліктів під час виконання професійних обов'язків. Термін "В. с." запровадив у науковий обіг психіатр Х.-Дж. Фрейденбергер для характеристики психологічного стану здорових людей, які інтенсивно спілкуються з клієнтами, пацієнтами і перебувають в емоційно напруженій атмосфері при наданні професійної допомоги. На сучасному етапі В. с. є загальноувизнаним у таких професіях, як психологи, лікарі, педагоги, соціальні працівники. У появі В. с. суттєву роль відіграють особистісний, рольовий та організаційний чинники. Особистісний чинник полягає в тому, що у жінок більшою мірою, ніж у чоловіків, розвивається емоційне виснаження; у молодших за віком працівників переживання В. с. виражені сильніше. Суть рольового чинника — В. с. розвивається швидше, якщо робота суб'єктивно оцінюється як незначуща. Найуразливішими до В. с. є ті, хто реагує на стреси агресивно, нестримано, і "трудоголіки" (гуманні, м'які, орієнтовані на людей ідеалісти, які водночас є нестійкими, інтровертивними). Рольовий чинник може бути гальмівним. Робота у соціальних службах, де відповідальність правильно розподілена, гальмує розвиток В. с. Цей синдром пов'язаний з багатогодинною, однак належним чином не оціненою роботою, з надмірними вимогами до продуктивності праці або з тим, що характер керівництва не відповідає змісту роботи. В. с. формується протягом відносно тривалого періоду, але виникає гостро. Його ознаками є нехтування робочими обов'язками, помилки, послаблення дисципліни, негативізм, цинізм, фаталізм. У вітчизняній та зарубіжній літературі наводяться чинники вичерпання особистісних ресурсів соціального працівника, що може спричинити В. с.: 1) недостатня професійна підготовка; 2) брак практичного досвіду; 3) невизначеність/неадекватність професійних очікувань (щодо результатів роботи, критеріїв успішності); 4) невизначеність/неадекватність професійних ролей і меж (зокрема, надмірна ідентифікація з клієнтами); 5) обмеженість ресурсів; 6) недостатній рівень емоційної та соціальної

підтримки з боку колег, керівників та підлеглих; 7) недостатність супервізії; 8) недосконалість організаційних структур та процесу роботи (зокрема, брак часу і надмірне навантаження); 9) брак заохочення, визнання успіхів; 10) недостатня участь у прийнятті рішень та відповідальність без повноважень; 11) негативний вплив роботи на сімейне життя; 12) особисті якості (сором'язливість, невпевненість у собі, труднощі в управлінні іншими) та молодий вік; 13) специфічні чинники (етичні дилеми, неминучість зіткнення зі смертю, горем, небезпечними ситуаціями). — Англ. *burning out syndrome*.

Виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин — сіяння та вирощування заборонених для використання опійного маку, сортів коноплі, багатих на тетрагідроканнабіол, а також виготовлення наркотичних речовин із підручних хімічних та лікарських препаратів. Карється відповідно до статей Кримінального кодексу України. В останнє десятиліття ХХ ст. в Україні намітилася тенденція до зменшення вживання наркоманами медичних препаратів через їх високу вартість і збільшення вживання наркотиків кустарного виготовлення з дикорослих рослин, що містять наркотичні речовини, зокрема з різних сортів маку (у 1983 — 43,99 %, у 1985 — 56,39 %, у 2000 — 67,34 %), диких сортів коноплі (гашиш, анаша, маріхуана). — Англ. *making of narcotic whether matters psycho-tropic*.

Види груп взаємодопомоги — групи, які діють у багатьох напрямках соціальної сфери. За класифікацією П. Брауна, існують такі В. г. в.: 1) у сфері фізичного здоров'я — групи, метою яких є задоволення потреб людей, що мають певні проблеми, пов'язані зі здоров'ям, чи доглядають за хворими родичами; жінок, хворих на рак молочної залози; людей, хворих на СНІД; 2) у сфері емоційного та психічного здоров'я — групи для осіб, хворих на шизофренію, дівчат-підлітків і жінок, які зазнали сексуального насильства; 3) групи для членів сімей, у яких є діти з фізичною інвалідністю, діти з

труднощами у навчанні. Ці групи діють на основі Благодійного товариства допомоги інвалідам та особам з інтелектуальною недостатністю; 4) групи, які активно впливають на людей з різними видами залежності з метою зміни їх поведінки — групи анонімних алкоголіків, що працюють у відділеннях “Соціо-терапії”, людей із наркотичною залежністю; 5) групи, які допомагають людині пристосуватися до змін у житті та їхніх наслідків (напр., у разі втрати роботи); 6) освітні групи — спрямовують свою діяльність на організацію дозвілля, молодіжні групи, що діють при міських та районних Центрах роботи з молоддю; 7) групи, які діють у центрах і закладах інтернатного типу і ставлять за мету задоволення потреб їхніх членів. — Англ. *types of mutual aid groups*.

Види комунікації — види мовленевого спілкування як акту спілкування, зв’язку між двома чи більше індивідами через повідомлення певної інформації однією особою іншій. Розрізняють такі В. к.: ділова розмова, бесіда, обговорення, співбесіда, суперечка, дискусія, полеміка, дебати, переговори, диспут, торги. Кожен із них має свою специфіку, характер і особливості використання, своїх комунікаторів, реципієнтів, аргументаторів, адресатів, опонентів, партнерів тощо. — Англ. *types of communications*.

Виконавець злочину — особа, яка скоїла злочин. У кримінальному праві існує також поняття організатора, підмовника і пособника злочину. В. з. досягає злочинного наслідку своїми діями (вбивця завдає ножем удару потерпілому) або бездіяльністю (вбивця, який, напр., є лікарем, не робить хворому термінової операції, бажаючи його смерті). В. з. є й особа, яка безпосередньо не скоює його, а використовує з цієї метою інших людей, які не можуть бути суб’єктами злочину (малолітні, неосудні), чи таких, що не усвідомлюють злочинного характеру дій (виконання підлеглим наказу, який за формою є законним, а за суттю — злочинним), чи таких, що діють у стані

крайньої необхідності у зв’язку із застосованим до них фізичним чи психологічним насильством, або злочин скоюється із застосуванням тварини (нацькування собаки) — опосередковане скоєння злочину. Люди чи тварини у цьому разі є засобом досягнення виконавцем злочинної мети в умисних злочинах. Суб’єктивна сторона дій В. з. — усвідомлення ним того, що дії використаних ним людей і тварин призведуть до суспільно небезпечних наслідків, яких В. з. бажає. У разі, коли об’єктивна сторона злочину виконується двома або більше особами (співвиконання), В. з. вважають як тих, хто повністю чинив дії, що характеризують злочин (обидва завдавали побоїв потерпілому), так і тих, хто чинив лише частину дій, що обумовлюють об’єктивну сторону злочину (напр., виконавцями згвалтування є і той, хто застосував насильство до потерпілої, і той, хто безпосередньо виконував статевий акт). — Англ. *perpetrator, criminal*.

Виконавчі органи рад — органи, які відповідно до Конституції України та Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” створюють сільські, селищні, міські, районні у містах ради для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування. До них належать виконавчі комітети, відділи, управління тощо. Вони підконтрольні й підзвітні відповідним радам. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 мешканців, за рішенням цих громад або рад В. о. р. можуть не створюватися. У цьому разі їх функції (крім розпоряджання земельними та природними ресурсами) виконує сільський голова одноособово. — Англ. *executive organs of councils*.

Використання державної інфраструктури — метод фінансування соціальної сфери, який дає змогу організаціям зменшити вартість надання послуг завдяки використанню державної інфраструктури (напр., приміщень шкіл). — Англ. *use of the state infrastructure*.

Використання усупільнених, приватизованих чи приватних коштів — метод фінансування соціальної сфери, що застосовується для зменшення витрат за рахунок державних коштів покладанням фінансових зобов'язань на працедавців, приватних підприємців чи фізичних осіб (напр., вимоги опорядження житла, робочого місця або транспортних засобів для інвалідів). В Україні завдяки квотуванню робочих місць для уразливих груп населення забезпечуються їх працевлаштування та виплата їм заробітної плати, що звільняє державу від виплати допомоги цим групам населення. Працедавці власним коштом зобов'язані обладнати спеціальні робочі місця для інвалідів. Недержавні транспортні компанії зобов'язані безкоштовно перевозити окремі категорії населення. На підприємства та організації всіх форм власності покладено фінансові зобов'язання з оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності працівника. Законодавчо можуть бути закріплені обов'язки фізичних осіб щодо використання їх власних коштів: обов'язкове приватне страхування (страхування життя власників автомобілів, додаткове пенсійне страхування у приватних фондах, медичне страхування тих, хто подорожує). — Англ. *use of socialized, privatised or private funds/means*.

Викрадення з метою викупу — викрадення дітей, громадян з метою викупу або іншої вигоди (напр., обміну однієї особи на іншу тощо). — Англ. *kidnapping, hijacking*.

Вимагання (здирицтво) — вимога передання індивідуального майна громадян чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру під погрозою насильства над потерпілими або близькими йому особами, розголошення відомостей, що ганьблять його або близьких йому осіб, пошкодження або знищення їх майна. — Англ. *extortion*.

Вимірювання соціальне — вираження різноманітних характеристик соціальних об'єктів і відносин між ними у числових значеннях. В. с. здійснюють на

основі системи показників у вигляді емпіричних індикаторів і математичних символів (індексів). Отже, В. с. — процедура порівняння ознак об'єкта з певною числовою системою, у результаті якої отримують модель властивостей об'єкта, а кількість варіантів засобів відображення тотожна кількості шкал В. с. Шкала — певне однозначне відображення емпіричної системи з довільними відношеннями між її елементами до суто числової системи, відношення між елементами якої вже достатньо жорсткі. У соціології традиційно застосовують три типи шкал: 1) номінальну; 2) порядкову; 3) метричну, яка має два підтипи — інтервальний і підтип відношень. Номінальна шкала відображає лише можливість встановлення рівності або нерівності об'єктів. За нею вимірюють такі ознаки, як стать, національність, віросповідання тощо. Приписування різних чисел різним варіантам ознаки потрібне для того, щоб відрізнити один об'єкт від іншого (напр., у випадку ознаки “стать” у відповідному місці анкети чи формуляра представляти “1” для респондента чоловіка, а “2” — для жінки). В. с. для таких випадків полягає в тому, що дослідник повинен уміти встановлювати відношення рівності (нерівності) об'єктів з метою поділу спільноти, яку вивчають, на класи (кожен клас — пункт шкали), що не перетинаються. Тому він має визначити емпіричні індикатори, за допомогою яких кожен об'єкт можна співвіднести з певним класом — з позицією шкали. Порядкові шкали відображають не лише відношення рівності (нерівності) за певною ознакою між різними об'єктами, а й відношення порядку на підставі критеріїв “більше ніж”, “краще ніж” тощо. Шкала вимірювання ознаки “задоволеність працею” є наочним прикладом порядкової шкали, оскільки варіантам відповідей “цілком задоволений”, “скоріше так, ніж ні”, “важко сказати”, “скоріше ні, ніж так”, “цілком не задоволений” просто приписати такі числові значення: 5, 4, 3, 2, 1 (відповідно). Можна приписати цим варіантам будь-які інші числові значення за умови збереження порядку між ними, тобто більший мірі задоволеності відпо-

відає більше число, і навпаки. Метричні шкали відображають, крім відображення рівності та порядку об'єктів, і рівність дистанцій чи інтервалів між парами об'єктів за певною ознакою. Приклад шкали цього типу — шкали вимірювання таких ознак, як заробітна плата, вік, час (який людина витрачає на певну діяльність), прибуток, стаж. Інтервальними шкалами є температурні шкали Цельсія, Реомюра, Фаренгейта з умовним нулем. Деяко іншими є шкали відношень, що зберігають не лише рівність інтервалів, а й співвідношення між ними. Це шкали з природним нулем, напр., вік, заробітна плата. У соціології дві останні шкали не розрізняють у подальшому аналізі інформації. Якісними є ознаки, що вимірювалися за допомогою номінальної та порядкової шкал, кількісними — виміряні за допомогою метричної шкали. Від типу шкали залежить використання методів аналізу соціальної інформації. — Англ. *measurement social*.

Винагороди — метод заміни безготівкової допомоги готівковою. Замість соціальних пільг (напр., безкоштовного проїзду в громадському транспорті) особі виплачують суму, передбачену на погашення цієї пільги, і розподіл отриманих коштів покладається на неї (таким чином уникають зловживань послугою або користування нею, коли в цьому немає потреби). Заощаджені кошти особа може витратити на інші цілі. В Україні субсидії на придбання палива та скрапленого газу надавались у 90-ті ХХ ст. — на початку ХХІ ст. у безготівковій формі, з 2002 — у готівковій. — Англ. *rewards, recompenses*.

Винт — амфетамін кустарного виробництва на основі первиту — психостимулятора феноїнової групи, що використовується в медицині як наркотичний засіб для ін'єкцій і має значно сильнішу дію, ніж джеф, інші кустарні амфетаміни. В. — біла прозора рідина. Зловживання В., як і амфетамінами взагалі, спричиняє енергетичне виснаження психіки та фізичну патологію (ураження нирок, серцева недостатність, порушення обміну речовин).

Виправна система — система закладів, які виконують покарання у вигляді позбавлення волі. За кримінальним і виправно-трудовим законодавством України В. с. охоплює: виправно-трудові колонії для засуджених до позбавлення волі, які досягли повноліття; в'язниці; виховно-трудові колонії для неповнолітніх. Заснована на принципах диференціації та індивідуальних підходів до призначення і виконання покарання залежно від характеру та ступеня суспільної небезпеки засудженої особи, скоєного нею злочину, її віку, статі та громадянства. — Англ. *correctional system*.

Вирок — рішення суду першої чи апеляційної інстанції про винність чи невинність підсудного у скоєнні злочину і застосування або незастосування до нього покарання. Особу вважають невинною у скоєнні злочину і не піддають кримінальному покаранню, аж доки її вину буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним В. суду. З огляду на це В. — найважливіший акт правосуддя. В., що набрав законної сили, є обов'язковим для виконання на всій території України. В. має бути законним і обґрунтованим. Суд обґрунтовує В. лише тими доказами, які було розглянуто в судовому засіданні. Всі висновки і рішення, викладені у В., повинні бути мотивованими, а призначене судом покарання — справедливим і відповідати тяжкості злочину та особі засудженого. В. може бути обвинувальним або виправдувальним. Обвинувальний В. не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише в тому разі, якщо під час судового розгляду винність підсудного у скоєнні злочину доведено. Забезпечення доведеності вини є однією з основних засад правосуддя. Виправдувальний В. постановляють у випадках, коли: 1) не встановлено події злочину, тобто діяння, у скоєнні якого обвинувачувався підсудний, взагалі не мало місця або відсутній причинний зв'язок між діянням підсудного і негативними наслідками, настанням яких обумовлюється злочинність діяння, зокрема, коли вони настали внаслідок дій особи, якій заподіяно шкоду, або

дії природних сил; 2) у діянні підсудного немає складу злочину, тобто встановлено, що діяння, яке ставилось у вину підсудному, ним учинене, але кримінальним законом воно не визнається злочинним; 3) не доведена участь підсудного у скоєнні злочину, тобто факт суспільно небезпечного діяння встановлено, але досліджені судом докази виключають або не підтверджують скоєння його підсудним. В. містить вступну, мотивувальну та резолютивну частини. В. може бути змішаним (обвинувально-виправдувальним), коли підсудний обвинувачувався у скоєнні кількох злочинів і за частиною з них його засуджено, а за рештою — виправдано. В. ухвалюють у нарадчій кімнаті, його підписують усі судді чи один суддя, якщо він розглядав справу одноособово. В усіх випадках В. оголошується головуючим або одним із суддів публічно, навіть якщо справу повністю або частково розглядали у закритому судовому засіданні. — Англ. *to pass a sentence* (призначити покарання); *verdict* (текст рішення), *sentence* (засудження).

Виселення — примусове припинення права користування житловим приміщенням на встановлених законом підставах. В. здійснюють у судовому або адміністративному порядку. В адміністративному порядку з санкції прокурора виселяють осіб, які самовільно зайняли житлове приміщення або живуть у будинках, яким загрожує обвал. У всіх інших випадках В. здійснюють за рішенням суду, з наданням або без надання іншого житлового приміщення. Житлове приміщення надають у межах того самого населеного пункту. Воно має бути не меншим від того, яке займав наймач, але не більш як 13,65 кв. м на одну особу. В. разі, коли наймача виселяють з меншого за розміром приміщення, ніж це передбачено житловими нормами в цьому населеному пункті, йому надають приміщення відповідно до встановленого розміру. В. без надання іншого житлового приміщення допускають у випадках, коли особи систематично руйнують чи псують житло, використовують його не за призначенням, систематично порушують

правила співжиття, що унеможливорює проживання з ними в одній квартирі чи в одному будинку інших осіб. В. застосовують також щодо осіб, позбавлених батьківських прав, якщо проживання з дітьми визнають неможливим. На зазначених вище підставах можуть бути виселені такі особи: наймач і члени його сім'ї; член ЖБК (ЖК), який не є власником квартири, члени його сім'ї; член сім'ї власника житлового будинку (квартири); піднаймачі та члени їх сімей. У зв'язку із закінченням терміну найму житлового приміщення в індивідуальному житловому фонді ЖБК (ЖК) без надання житлового приміщення виселяють наймачів і членів їх сімей, а також піднаймачів і членів їх сімей у будинках державного житлового фонду. — Англ. *eviction*.

Виснаження (фізичне) — виснаження внаслідок поганого харчування або недоїдання. — Англ. *malnutrition*.

Висновок державної санітарно-гігієнічної експертизи — документ, який встановлює критерії безпеки та шкідливість для людини небезпечних складників харчового продукту (кількох продуктів), продовольчої сировини, супутніх матеріалів. — Англ. *conclusion of a state sanitary-hygienic examination*.

Виховання — 1) спосіб передавання культурних цінностей; 2) процес соціокультурного становлення та розвитку індивіда, під час якого залежно від спрямованості впливу здійснюється засвоєння ним певного соціального досвіду, взірців і норм поведінки, цінностей культури. В. характеризується відповідними взаємовідносинами суб'єкта і об'єкта виховання. Об'єктом В. є людина. В. завжди соціально обумовлене. Аристотель зазначав, що “для кожної форми державного устрою відповідне виховання — предмет першої необхідності”. В. — найважливіша форма взаємозв'язку суспільства і людини (цей аспект проблеми охоплює соціальна педагогіка). В. передбачає відповідний вплив на почуття, емоції людини, а на основі глибокої довіри вихован-

ця до вихователя і навпаки відбувається процес самовиховання як свідоме самовиявлення, самореалізація і самовдосконалення особистості. Основними елементами системи В. є індивіди (об'єкт-суб'єкти виховного процесу), соціальні інститути В. (державні, громадські організації і структури, середовище). Виокремлюють такі напрями (види) В.: трудове, екологічне, естетичне, моральне, патріотичне, правове, фізичне. Головні функції В. — культурологічна (формування особистісної культури індивіда); соціалізаційна (формування громадянської позиції особистості); адаптивна (освоєння індивідом необхідних моделей і умов життєдіяльності); ціннісноутворювальна (формування у свідомості індивіда певних цінностей і норм); нормативна (засвоєння і закріплення в поведінці індивіда певних норм поведінки); соціального контролю (заохочення, покарання); інтеративна (об'єднання людей у результаті засвоєння ними відповідних, визнаних у суспільстві норм поведінки). — Англ. *upbringing*.

Виховання екологічне — формування у людини свідомого сприйняття і відповідального ставлення до довкілля, почуття особистої відповідальності за діяльність, яка певною мірою пов'язана з перетворенням довкілля, усвідомлення необхідності бережливого ставлення до природи, розумного і раціонального використання її багатств, їх відновлення. — Англ. *ecological education*.

Виховання сімейне — одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків і щоденний вплив сімейного побуту. Головне завдання В. с. — підготовка дітей до життя в існуючих соціальних умовах, здобуття ними знань, формування умінь і навичок, необхідних для нормального становлення особистості в родині. Сім'я здійснює виховний вплив на дитину з перших днів її народження. Засоби догляду й годування, загальний режим формують у дитини перші навички, що визначають подальшу її поведінку. Завдання батьків — розвиток мислення й мови дітей,

активності й витримки, самостійності в різних виявах життєдіяльності, прищеплення навичок самообслуговування тощо. У шкільному віці, коли основним змістом дитячого життя стає навчальна діяльність і формується характер, важливим є тісний зв'язок родини із школою, заохочення дітей до посиленої праці та участі в громадській роботі, привчання їх до дотримання належного режиму дня. У підлітковому та юнацькому віці першочергового значення набуває формування в молоді світогляду, рис характеру. Обов'язок батьків — допомогти дітям виробити твердий характер, розумно розширюючи їхні права й самостійність, підвищуючи роль дітей у домашньому і шкільному житті, в обранні майбутньої професії тощо. — Англ. *family upbringing*.

Виховання соціальне — система соціально-педагогічних, культурних, сімейно-побутових та інших заходів, спрямованих на засвоєння дітьми і молоддю загальнолюдських і спеціальних знань соціального досвіду з метою формування у них сталих ціннісних орієнтацій та адекватної соціально спрямованої поведінки. У суспільстві В. с. здійснює система соціальних інститутів: сім'я, держава, дошкільні, шкільні, позашкільні освітні заклади. В. с. охоплює: 1) умови, які створює суспільство для фізичного і соціального розвитку людини; 2) сприяння соціально незахищеним сім'ям і дітям, фізичному зростанню та здоров'ю дітей; 3) адаптацію людини до встановлених порядків і норм суспільної поведінки; створення соціальних закладів захисту сім'ї та дитинства, сприяння розумній та успішній самоорганізації життя особистості в сім'ї, школі, мікросередовищі; освіту людей у різних сферах побутового, трудового, громадського життя. В. с. у спеціальному та гуманістичному сенсі — планомірна, впорядкована допомога людині у розвитку її природно-творчих сил; підтримка самореалізації свідомих намагань людини у діяльності, спілкуванні, пізнанні, самопізнанні своїх можливостей; обґрунтований моральний вплив на душу людини у період форму-

вання її особистості; процес і результат цілеспрямованої педагогічної діяльності і спеціального впливу вихователів на вихованців, завдяки якому вдосконалюються індивідуальні психічні та фізичні задатки особистості, виробляються способи самостійної діяльності та взаємодії з оточенням, стиль мислення, пізнання та спілкування, визначається сенс життя. — Англ. *social training*.

Вихователь домашній — особа, яка за своїми інтелектуальними, моральними та психофізичними якостями може організувати і здійснювати навчання та виховання дітей (здебільшого дошкільного та молодшого шкільного віку). В. д. стають досвідчені педагоги, особи із спеціальною освітою гувернера. В. д. має бути високоосвіченим, володіти методикою навчання і виховання, любити і поважати дітей, уміти спілкуватися з батьками, бути щирим і безпосереднім у стосунках. Відносини батьків і В. д. визначаються спільною угодою (кількість робочого часу, оплата праці, вихідні дні, відпустка тощо), чинним трудовим законодавством. — Англ. *home teacher*.

Виховна система — сукупність виховних завдань, людей, які їх реалізують у процесі цілеспрямованої діяльності, відносин між учасниками цього процесу, освоєного середовища і управлінської діяльності щодо забезпечення життєдіяльності. В. с. формується з метою найоптимальнішого здійснення всієї виховної роботи, особливо за наявності недостатньо сприятливих умов для її ведення, створення і організації функціонування спеціальних установ — профільних навчальних закладів, шкіл-комплексів та ін. В. с. поділяють на авторитарні і гуманістичні. — Англ. *pedagogic(al) system*.

Виховно-трудова колонія для неповнолітніх (ВТК) — спеціальна установа, в якій відбуваються покарання неповнолітніх злочинців, позбавлених волі. Основний зміст діяльності ВТК — забезпечення виконання покарань, перевиховання, професійно-технічне навчання засуджених громадян віком від 14 до 18 ро-

ків. Як правило, існують окремі колонії для юнаків (10) і дівчат (1) загального і посиленого режиму, де умови проживання, побутове забезпечення організуються з урахуванням вікових та інших особливостей вихованців. Умови ефективного виправлення забезпечуються пенітенціарною педагогікою. В Україні 11 ВТК, в яких станом на 01.10.2003 утримувалося 2 800 осіб. — Англ. *juvenile colony*.

Відзеркалення — техніка психологічного консультування, яку найчастіше використовують на стадії сповіді. Полягає у свідомому наслідуванні психологом-консультантом рухів клієнта, його висловлювань, інтонацій, пози, жестів і міміки. — Англ. *mirroring*.

Відказ заповідальний — покладення заповідачем на спадкоємця за заповітом виконання будь-якого зобов'язання на користь однієї або кількох осіб (відказодержувачів), які набувають права вимагати його виконання. Відказодержувачами можуть бути особи, які є, і особи, які не є спадкоємцями за законом. — Англ. *testament*.

Відкрита школа — центр дослідницької роботи, форма соціальної допомоги. Сутність В. ш. полягає в тому, що більшість часу вчителі (вихователі), учні (вихованці) проводять за межами школи, вивчаючи рідну мову в редакціях газет, математику — у комп'ютерних класах, центрах, історію — в музеях, фізику і хімію — в лабораторіях, на виставках та ін. — Англ. *open school*.

Відносини соціальні — офіційні, формально закріплені, об'єктивовані зв'язки між групами людей та індивідами, які посідають певне становище в суспільстві, мають відповідний статус і соціальні ролі. Характерною ознакою В. с. є те, що вони позбавлені індивідуальності, особистісного вираження і відображають зв'язки не між конкретними особистостями, а між представниками різних соціальних груп, між різними соціальними типами. В. с. мають об'єктивний характер: особистість вступає в них неза-

лежно від своїх бажань і прагнень, симпатій і антипатій. У В. с. відображаються найсуттєвіші зв'язки між різними сферами життєдіяльності людей, які виконують у суспільстві певні соціальні функції (ролі) і можуть належати до різних груп, що посідають неоднакове становище в суспільстві, беруть неоднакову участь у його економічному, політичному і духовному житті, різняться способом життя, рівнем і джерелом доходів, структурою особистого споживання. В. с. можуть набувати характеру дружньої співпраці або ж конфлікту (залежно від збігу чи зіткнення інтересів цих груп). Характер В. с. і місце людини в їх системі залежать від принципів (уявлень, знань), на основі яких формується й реорганізовується соціум (у сучасних суспільствах на основі або "Декларації прав людини і громадянина" із визнанням невід'ємних для суспільства прав людини, або обґрунтування прогресивності одних класів (груп) і реакційності, історичної обмеженості інших). Для кожної конкретної особистості В. с., відображаючись у її внутрішньому світі, набувають суб'єктивного, особистісного забарвлення, індивідуального відображення й форми вияву, стають фактом свідомості людини як міжособистісні відносини, як конкретний результат її взаємодії із соціальним середовищем. — Англ. *social relations*.

Відносини суспільні — сукупність форм організації суспільного життя людей, що розвиваються історично, базуються на відповідній діяльності людей (взаємодії) і надають такому життю соціальної цілісності, будучи їх спільним джерелом. Носіями В. с. є індивіди, окремі соціальні групи. — Англ. *relation of society*.

Відомості, що ганьблять потерпілого чи близьких йому осіб — дійсні чи вигадані дані про потерпілого або близьких йому осіб, їх дії і дії, вчинені щодо них, які потерпілий бажає зберегти в таємниці і розголошення яких, на його думку, скомпроментує або принизить честь і гідність його чи близьких йому осіб. До таких відомостей, зокрема, відносять дані

про інтимне життя, захворювання, небажодні вчинки, злочинну діяльність тощо. Погроза розголошення цих відомостей — погроза повідомити їх особам (або особі), яким вони невідомі, і ознайомлення яких з ними небажане для потерпілого. — Англ. *information that put to shame victim or his/her relatives*.

Відповідальність — категорія етики, права, що відображає соціальне та морально-правове ставлення особи до суспільства (людства загалом). Характеризується виконанням морального обов'язку і правових норм. — Англ. *responsibility*.

Відповідальність адміністративна — вид юридичної відповідальності громадян і окремих посадових осіб за вчинені ними адміністративні правопорушення. Мета В. а. — виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі дотримання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим порушником, так і іншими особами. В. а. підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення 16-річного віку. Посадові особи несуть В. а. за адміністративні правопорушення, пов'язані з недотриманням установлених правил, забезпечення виконання яких є їх службовим обов'язком. Військовослужбовці і призвані на збори військовозобов'язані, а також особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ підлягають відповідальності за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами. За порушення окремих правил (безпеки дорожнього руху, рибальства, мисливства тощо) вони несуть В. а. на загальних підставах. Питання про В. а. іноземних громадян, які користуються імунітетом від адміністративної юрисдикції України, вирішують дипломатичним шляхом. В. а. настає за правопорушення, які не тягнуть за собою кримінальної відповідальності. Осіб, що діяли за обставин крайньої необхідності, необхідної оборони або які були в стані неосудності, не притягають до В. а. Особу, яка вчи-

нила адміністративне правопорушення, звільняють від В. а., якщо з урахуванням характеру вчиненого та особи порушника до неї доцільно застосувати захід громадського впливу. Крім того, за мало-значимості вчиненого правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від В. а., обмежившись усьм зауваженням. Щодо громадян і посадових осіб, які вчинили адміністративне правопорушення, можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення: адміністративне попередження, штраф, сплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація; позбавлення спеціального права; виправні роботи; адміністративний арешт. Стягнення за адміністративне правопорушення накладається у встановлених законом межах. При цьому беруться до уваги характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність. Органами (посадовими особами), уповноваженими розглядати справи про адміністративне правопорушення, є: адміністративні комісії; виконкоми селищних і сільських рад, районні (міські) суди (судді); органи державних інспекцій тощо. Вони розглядають відповідні справи в порядку адміністративного провадження. Підставою для цього здебільшого є протокол про адміністративне правопорушення. Розглянувши справу, орган (посадова особа) виносить відповідну постанову. Виконком селищної, сільської ради за справою про адміністративне правопорушення приймає постанову у формі рішення. Постанова про накладення адміністративного стягнення обов'язкова для виконання державними і громадськими органами, підприємствами, установами і організаціями, посадовими особами і громадянами. Законом встановлено, що В. а. застосовують не інакше, як на підставі і в порядку, передбаченому законодавством. Дотримання наведених вимог в Україні забезпечує суд, прокурорський нагляд, контроль з боку інших уповноважених на це держав-

них органів тощо. — Англ. *administrative responsibility*.

Відповідальність батьків за виховання дітей (в Україні) — відповідальність батьків за здоров'я, виховання і навчання дітей, їх розвиток, за підготовку до самостійного життя. В. б. за в. д. є моральним обов'язком батьків, їхнім найважливішим батьківським, громадянським обов'язком. Визначається Конституцією України, юридичними та моральними нормами суспільства. Юридичні та адміністративні органи держави мають дієві засоби впливу на батьків, які безвідповідально ставляться до своїх обов'язків (адміністративна, громадянсько-правова, матеріальна відповідальність, зокрема, моральний осуд, попередження, відшкодування збитків, штраф за заподіяні неповнолітньою дитиною збитки, позбавлення батьківських прав). У суспільствах нестабільних, які трансформуються, існує потреба посилення В. б. за в. д. — Англ. *parent's relations liability for children's upbringing*.

Відповідальність дисциплінарна — правова форма впливу на правопорушників дисципліни. Полягає у накладанні дисциплінарних стягнень адміністрацією підприємства або закладу, де працює порушник дисципліни, і детермінується відповідними нормами внутрішнього розпорядку в організації. — Англ. *disciplinary responsibility*.

Відповідальність економічна — свідоме ставлення господарюючих суб'єктів до суспільних вимог і обов'язків; усвідомлення суспільного значення своєї економічної діяльності та її наслідків. — Англ. *economic responsibility*.

Відповідальність кримінальна — правові наслідки скоєння злочину, що полягають у застосуванні до винного державного примусу у формі покарання. Притягнення до В. к. означає порушення кримінальної справи, наступне розслідування і судовий розгляд відповідно до існуючого законодавства (Кримінальний кодекс України). — Англ. *criminal responsibility*.

Відповідальність матеріальна — зобов'язання індивіда відшкодувати заподіяну ним шкоду підприємству (установі, організації) в межах і порядку, встановлених чинним законодавством. — Англ. *liability for breakage*.

Відповідальність органів виконавчої влади — стан (режим) організаційних відносин між органами виконавчої влади, за яким певний орган (посадова особа) мають право застосовувати заходи дисциплінарної (службової) відповідальності до інших органів (посадових осіб). — Англ. *executive responsibility*.

Відповідальність соціальна — міра відповідності дій соціальних суб'єктів (індивідів, соціальних груп, суспільства) взаємним вимогам та історично конкретним соціальним нормам, загальним інтересам. Ця відповідність впливає із закономірностей спільного життя людей і ними ж обумовлена. Розрізняють юридичну, моральну, політичну, партійну, професійну, економічну, екологічну тощо В. с. За рівнем соціальної організації В. с. поділяють на таку, що характерна для загального (відповідальність суспільства, держави), особливого (відповідальність групи, колективу, класу), одиничного (особиста відповідальність). За всіх загальних визначень В. с. — явище досить конкретне і предметне. — Англ. *social/public responsibility*.

Відповідальність цивільна — один із видів моральної, соціальної та юридичної відповідальності; встановлені нормами цивільного права юридичні наслідки невиконання або неналежного виконання особою передбачених цим правом обов'язків, що пов'язані з порушенням суб'єктних цивільних прав іншої особи. В. г. — важливий чинник згуртованості суспільства, його єдності, дієвості усіх процесів функціонування, належного соціального захисту і підтримки громадян. — Англ. *civil responsibility*.

Відповідальність юридична — державний примус до виконання конкретних вимог права; правовідносини, в яких

кожна зі сторін зобов'язана відповідати за свої вчинки перед іншою стороною, державою і суспільством. В. ю. — вид соціальної відповідальності, що безпосередньо пов'язана з можливістю застосування примусової сили держави і виражена у санкціях правових норм. — Англ. *legal liability*.

Відпустка — визначений календарний період часу, який надають працівникам упродовж року для відпочинку, відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, задоволення інших життєво важливих потреб та інтересів, зі звільненням від виконання трудових обов'язків і збереженням місця роботи (посади) та зарплати (допомоги) у випадках, передбачених законом. Державні гарантії права на В., умови, тривалість і порядок надання її працівникам встановлюють Конституція України, Закон України "Про відпустки", Кодекс законів про працю України, інші законодавчі та нормативно-правові акти. Право на В. мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями, незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також громадяни, які працюють за трудовим договором у фізичної особи. Іноземним громадянам та особам без громадянства, які працюють в Україні, В. передбачено нарівні з громадянами України. Законом України "Про відпустки" встановлено такі види В.: 1) щорічні — основні та додаткові; за роботу із шкідливими та важкими умовами праці; додаткові за особливий характер праці; інші додаткові, передбачені законом; 2) додаткові у зв'язку з навчанням; 3) творчі; 4) соціальні — у зв'язку з вагітністю і пологами; для догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку; додаткові працівникам, які мають дітей; 5) без збереження заробітної плати. Законодавство, колективні договори, угоди і трудові договори можуть установлювати інші види В. Тривалість та умови надання кожного виду В. визначено Законом України "Про відпустки", іншими законодавчими та нормативно-правовими актами.

Незалежно від режимів та графіків роботи **В.** розраховують у календарних днях. Святкові та неробочі дні при визначенні тривалості **В.** не враховують. — Англ. *leave of absence*.

Відпустка академічна — перерва у навчанні, право на яку студент отримує у випадку зниження працездатності внаслідок порушень функцій організму, спричинених гострими захворюваннями, що потребують тривалого відновлювального лікування, загостренням хронічних захворювань або частими захворюваннями (понад один місяць за семестр); анатомічними дефектами, які не дають змоги провести відновлювальне лікування під час навчання. — Англ. *academic leave of absence/ holiday, vacation*.

Відтворення робочої сили — процес відновлення і розвитку фізичних і духовних здібностей людини до праці. **В.** р. с. охоплює комплекс суспільних відносин, пов'язаних із головною виробничою силою — працівником, і відносин, що утворюють систему виробництва робочої сили, її розподілу, обміну і використання. Виробництво робочої сили визначає природний приріст працездатного населення, становлення і розвиток здібностей до праці, яке охоплює підвищення кваліфікації і вдосконалення професійної підготовки. Розподіл робочої сили передбачає розподіл її носіїв у територіальному і галузевому аспектах, розміщення робітників на робочих місцях. Обмін і використання робочої сили охоплює саму працю як процес використання здібностей до праці й передбачає визначений механізм забезпечення зайнятості. — Англ. *recreation of man power*.

Відхилення у поведінці — соціологічний термін, що вживається на позначення виявів поведінки людини, які не відповідають чи суперечать прийнятним у суспільстві нормам, етичним еталонам і відповідним рольовим функціям. **В.** у п. залежно від мотивацій та цілепокладання мають випадковий або передбачуваний характер (наслідки вчинку, дії —

сплановані). Розрізняють **В.** у п. одноразові і систематично повторювані, що свідчать про загальний рівень розвитку соціальних якостей людини, стійкість її моральної сфери. **В.** у п., зокрема неповнолітніх, розглядаються в різних аспектах. З юридичної точки зору виділяють відхилення протиправні (образи, бійки, зґвалтування, вбивства) і відхилення, що мають корисливу спрямованість, пов'язані з прагненням до кримінального збагачення (крадіжки). **В.** у п., які не мають протиправного змісту, є: втечі дітей і підлітків з дому, дитячих виховних закладів, бродяжництво; зловживання алкоголем, вживання наркотиків; аутоагресивна поведінка (замах на власний організм аж до самогубства); відхилення соціально-пасивні (прагнення уникати активного життя, обов'язків, роботи, навчання). — Англ. *behavioural deviation*.

Відхилення у психічному розвитку — відставання від вікових норм або порушення загальних закономірностей розвитку, що перешкоджає життєдіяльності та нормальній адаптації дітей у сім'ї і дитячій групі. **В.** у п. р. виявляє і коригує дитячий практичний психолог. — Англ. *deviations/ impairments of psychic development*.

Відчуженість — відсутність значущих відносин між індивідом та іншими особами в суспільстві або культурі. — Англ. *alienation*.

Відчуженість підліткова — антипатія або ворожість до свого соціального оточення або до домінуючої культури у підлітковому віці. — Англ. *juvenile detachment*.

Відчуження майнове — передання майна у власність іншій особі. Розрізняють **В.** м. відплатне (купівля-продаж) і безвідплатне (дарування). — Англ. *amortization*.

Відчуження соціальне — 1) елемент і результат універсальної соціальної взаємодії індивідів у суспільстві, що постає як протилежність соціального освоєння,

присвоєння і привласнення; 2) процес втрати соціальним об'єктом можливостей освоювати (присвоювати, привласнювати) необхідні для його життєдіяльності фрагменти соціальної реальності та володіти ними, внаслідок чого така реальність набуває для конкретного суб'єкта ознак і характеристик своєрідного “чужого” світу, а сам він втрачає (або обмежує) свою соціальну могутність (міць). Отже, В. с. передбачає виключення суб'єкта із соціальної реальності, оскільки т. з. чужа реальність тому й чужа, що належить іншому суб'єкту, підпорядкована йому і пристосована до його способу дій. Категорію “відчуження” запровадив у науковий обіг Г. Гегель (“Феноменологія духу”), ототожнюючи явище відчуження з елементарним об'єктивуванням, опредмечуванням. За Гегелем, перетворення будь-якого акту суб'єктивної людської діяльності на предметно-об'єктивований результат є не що інше, як відчуження. В. с. ґрунтовно досліджували К. Маркс, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Е. Фромм, Г. Маркузе та інші філософи і соціологи. Їх дослідження торкалися проблем власності, критики т. з. репресивної цивілізації, “європейської раціональності” (просвітництва), “організованого суспільства”, багатьох проблем культури, духовності, ідеології, моралі, цінностей, пізнання та ін. — Англ. *social alienation*.

Відшкодування страхове — сума, яку сплачує страховик страховальнику для покриття його збитків від страхового випадку. — Англ. *insurance compensation*.

Відшкодування шкоди — цивільно-правова компенсація майнових збитків, заподіяних правопорушенням. Під такою шкодою розуміють витрати, втрати або пошкодження майна, неотримані доходи, які кредитор міг би отримати, якби не сталося правопорушення. Відшкодуванню підлягає як майнова, так і немайнова заподіяна шкода. За Цивільним кодексом України заподіяна правопорушником шкода мусить бути відшкодована в натурі (надання речі того ж

роду і якості, виправлення пошкодженої речі тощо) або у грошовій формі. Шкода має бути відшкодована в повному обсязі. Так, В. ш., заподіяної здоров'ю особи, передбачає виплату втраченого заробітку (або відповідної його частини) залежно від ступеня втрати потерпілим професійної працездатності; виплату в установлених законом випадках разової допомоги потерпілому (членом сім'ї та особам, які перебували на утриманні померлого); відшкодування витрат на медичну та соціальну допомогу (протезування, побутове обслуговування тощо). У разі смерті потерпілого право на В. ш. (одержання частини втраченого заробітку) мають його утриманці або особи, які на день смерті потерпілого користувалися правом одержувати від нього утримання, а також дитина померлого, що народилася після його смерті. — Англ. *damage compensation*.

Віза (від лат. *visum* — проглянуте) — 1) у міжнародному спілкуванні — відмітка у закордонному паспорті (дипломатичному, службовому, загальногромадянському) або в документі, що його замінює, про дозвіл на в'їзд до країни, виїзд з неї чи транзитний проїзд територією країни, яка надає В. Безвізовий порядок перетину кордонів існує за укладення угоди зацікавленими країнами. В. надають: за певну плату на в'їзд — дипломатичні та консульські установи відповідної держави, на виїзд — МЗС або інші уповноважені на це органи залежно від того, яка це В. (дипломатична, службова чи загальногромадянська). В. надають на певний обумовлений термін, є В. багаторазові; 2) у внутрішніх справах — відмітка відповідної посадової особи на листі, проекті документа тощо про згоду з його текстом (візування). — Англ. *visa*.

Війна — стан, за якого держави застосовують одна проти одної всі форми тиску з дотриманням дії законів та звичаїв ведення В., які є частиною міжнародного гуманітарного права, що чинне у період збройних конфліктів. У стані В. відносини між державами (двома і більше) характеризуються насильством, що є

наслідком розриву мирних відносин. Однак розрив дипломатичних відносин між державами ще не означає В. При визначенні стану В. важливо встановити не обсяг насильницьких дій, а те, відбуваються вони за збереження переважно мирних зв'язків між сторонами, що перебувають у суперечці, чи за одночасного розриву мирних відносин або після їх розриву. В. розрізняють за цілями (завойовницькі, визвольні), за масштабами (локальні, світові), за політичним характером (громадянські, міждержавні), за характером військової техніки (ядерні), за способом ведення (партизанські, фронтові, тотальні) тощо. Поняття В. не обов'язково охоплює ведення воєнних дій. Наприклад, СРСР програв "холодну війну", яка включала ідеологічну, інформаційну, наукову, психологічну та економічну війни, але воєнні дії безпосередньо не велися. Стан В. може мати місце, якщо держава після оголошення В. захоплює за правом В. на своїй суверенній території майно противника, здійснює допустимі за гуманітарним правом дії щодо його громадян та інші акти, не ведучи при цьому воєнних дій. Напр., під час Першої і Другої світових воєн держави Центральної Америки перебували у стані В. з Німеччиною, хоча не вели проти неї воєнних дій. Відповідно до загального міжнародного права В. може починатися її оголошенням або фактичним початком воєнних дій. 3-я Гаазька конвенція про початок воєнних дій 1907 зобов'язувала її учасників не розпочинати В. "без попереднього та недвозначного повідомлення, яке має бути висловлене у формі мотивованого оголошення В. або ультиматуму з умовою оголошення В.". Державу, яка вступала у В. з недотриманням зазначених норм, визнавали винною у порушенні міжнародного права. У минулому широко практикували такі дії, як примус, анексія іноземної території, домагання політичних поступок, репресалії, т. зв. мирні блокади, воєнне вторгнення, колективна інтервенція, офіційна війна тощо. Легально діяли "оборонні та наступальні союзи" держав. У міжнародній практиці В. розглядали як процес, позбавлений стандартів

справедливості і несправедливості, відшкодування шкоди. Усвідомлення катастрофічних наслідків для людства Першої світової війни спонукало держави до міжнародної співпраці й пошуку надійних засад збереження миру. Статут ООН заборонив її членам застосовувати силу при вирішенні спірних питань, надавши це право Раді Безпеки, уповноваженій здійснювати необхідні заходи для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки. Статут ООН зберіг право членів Організації на індивідуальну і колективну самооборону у випадку, "якщо станеться збройний напад на члена Організації, доти, доки Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру і безпеки". Водночас встановлено беззастережний обов'язок сторін, які беруть участь у спорі, "продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки", вдаватися лише до мирних засобів розв'язання спорів. — Англ. *war*.

Військове виховання — процес цілеспрямованого формування особистості зі сталою системою національно-патріотичних почуттів і цінностей, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох конкретних об'єктивних та суб'єктивних чинників. В. в. у широкому значенні — система впливів, спрямованих на формування особистості, спроможної і готової захищати власні інтереси, інтереси суспільства, держави, у т. ч. й зі зброєю в руках. — Англ. *military training*.

Військовозобов'язаний (в Україні) — громадянин України, який відповідно до Закону України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" визнаний придатним до військової служби і перебуває у запасі. Кожний В. має військове звання і військову посаду, за якою він приписаний до відповідного військового формування (військової частини). Запас поділяють на першу і другу категорії. До першої належать В., які перебували на військовій службі і здобули в період її проходження військово-облікову спеціальність. До другої — В., які

не здобули військово-облікової спеціальності під час проходження військової служби або яких не призивали на військову службу. В. запасу періодично призиваються на збори — навчальні та спеціальні. Під час проведення зборів В. надають натуральне та грошове забезпечення у порядку й розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України. — Англ. *liable for military service*.

Військовослужбовці (в Україні) — громадяни України, які відбувають військову службу згідно із Законом України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”. До В. належать: особи офіцерського складу, прапорщики (мічмани), В. строкової служби і військової служби за контрактом, В.-жінки, курсанти військових навчальних закладів Збройних сил, Прикордонних військ, Служби безпеки, військ Цивільної оборони, Внутрішніх військ МВС, а також інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України. Усі В. обіймають посади за штатом, мають відповідні військові звання, користуються всією повнотою прав і свобод та виконують обов’язки людини і громадянина, передбачені Конституцією України. — Англ. *service/ militarymen*.

Вік — у психології, соціології — категорія, що визначає часові характеристики індивідуального розвитку. Розрізняють хронологічний (паспортний) і психологічний В., який описує ступінь психічної/психологічної зрілості та визначається через особливості соціальної ситуації розвитку. В. поділяють на стабільний і критичний. Стабільному В. властива узгодженість компонентів соціальної ситуації розвитку — середовища, передусім соціального, і переживання суб’єктом середовища. Визначальною характеристикою стабільного В. є провідна діяльність, в якій формуються його основні утворення. Вони є підґрунтям зміни переживання дитиною середовища і зумовлюють новоутворення соціальної ситуації розвитку, виникнення нового етапу самосвідомості. Поняття критичного В. (кризи психічного розвитку) по-

в’язане з динамікою перетворення соціальної ситуації розвитку. Формування новоутворень критичного В. підводить підсумок розвитку в попередньому стабільному В. У сучасній вітчизняній психології прийнято таку періодизацію психічного розвитку: дитячий В. (0–1 рік), провідна діяльність — інтимно-особистісне спілкування; ранній В. (1–3 роки), провідна діяльність — предметно-маніпулятивна; дошкільний В. (4–7 років), провідна діяльність — ігрова; молодший шкільний В. (7–10 років), провідна діяльність — навчання; підлітковий В. (10–15 років), провідна діяльність — інтимно-особистісне спілкування з однолітками; юнацький В. (15–18 років), провідна діяльність — навчально-професійна. — Англ. *age*.

Вік пенсійний — офіційний вік виходу на пенсію по старості. В. п. в Україні: для чоловіків — 60, для жінок — 55 років. Для державних службовців максимальний В. п. — 65 років. — Англ. *pensionable age*.

Вік соціальний — рівень соціальних досягнень індивіда (кар’єра, суспільний стан, сімейний статус тощо) порівняно із статистично середнім рівнем таких досягнень людей одного з ним віку. В. с. визначають за інституалізованими віковими нормами (межі шлюбного і пенсійного віку, повноліття тощо) і за гнучкішими соціально-психологічними регуляторами — віково-рольовими очікуваннями. Вимірювання В. с. ґрунтується на соціологічних даних, отриманих у процесі дослідження т. зв. життєвих розкладів (таймінгів) людей, які належать до різних соціальних груп. Під розкладами розуміють вікову послідовність головних життєвих подій, що характеризують соціальне просування індивіда, зміни його соціального статусу і оволодіння ролями в різних сферах діяльності. В цьому просуванні спостерігається як випередження індивідом середньостатистичних життєвих розкладів його однолітків, так і відставання від них. Напр., в однаковому віці можна бути і “молодим професором” і “старим студентом”, і “молодим діду-

сем” і “старим одинаком”. Якщо В. с. істотно відає від хронологічного (паспортного) віку або занадто його випереджає, то зазвичай це пов’язано з серйозними проблемами соціальної адаптації особи (напр., пізня кар’єра). В соціології поняттям В. с. послуговуються для характеристики не лише особи, а й соціальних груп (професійних, вікових, соціально-демографічних тощо), в яких реалізуються шанси індивіда на прискорене соціальне просування або зростає ризик відставання. Практичне значення соціологічних досліджень В. с. обумовлено необхідністю наукового обґрунтування інституалізованих норм і урахування віково-рольових очікувань при розробленні соціальних програм розвитку сім’ї, трудових колективів, галузей економіки і регіонів країни. — Англ. *social age*.

Віково-рольові очікування (експектації) — норми і вимоги соціального оточення, які воно висуває до індивіда на конкретному його віковому етапі й які полягають в очікуванні від нього освоєння певних ролей, що відповідають цьому етапі та соціальному статусу індивіда. В.-р. о. (е.) для більшості соціальних статусів традиційно є визначеними, і людина може якщо не безпосередньо їх дотримуватися, то принаймні на них зважати, намагаючись посісти певне становище в суспільстві. Відповідність очікуваного реального віку, залучення до певних соціальних ролей і функцій значною мірою впливає на соціальний і “особистий статус” (авторитет) індивіда. Перший тісно пов’язаний зі змістом ролі, а другий головним чином залежить від ступеня випередження або відставання реального віку вступу індивіда у роль порівняно з очікуваним. Для зростання свого авторитету індивід (свідомо чи несвідомо) прагне випередити В.-р. о. (е.), тобто вступити у відповідну роль раніше за очікуваний соціальним оточенням вік. Щодо відставання від В.-р. о. (е.), то зазвичай воно громадськістю, оточенням не схвалюється і нерідко вважається недоліком. — Англ. *life-course expectations*.

Віктимологія (від лат. *victima* — жертва і *logos* — слово, учення) — соціально-педагогічна галузь знань, що розвивається на межі, певному поєднанні педагогіки, психології, соціології, кримінології, медицини і вивчає різні категорії людей, які за відповідних умов і обставин є жертвами несприятливих умов соціалізації, життєвого становлення. Розрізняють жертви реальні (діти-сироти, ВІЛ-інфіковані, діти-інваліди) та потенційні (наркозалежні, діти з проблемних сімей) як результат соціалізації. Перехід до стану реальної жертви несприятливих умов соціалізації називають віктимізацією. Цей процес зумовлений віктимністю — суб’єктивною схильністю людини до того, щоб стати жертвою несприятливих умов соціалізації. Її визначають психологічні характеристики особистості (акцентуації характеру, психологічні тощо) та відповідні фізіологічні показники. — Англ. *victimology*.

ВІЛ / СНІД — проникнення вірусу імунодефіциту в організм людини та відповідний стан зараженості організму, що може проявлятися або не проявлятися у захворюванні (СНІД). Збудник лейкозу та чинник росту Т-клітин відкрила група вчених Національного Інституту раку в США під керівництвом відомого вченого Р. Галло. У 1982 вони виділили ретровірус у людини. Галло назвав “свого” агента вірусом Т-клітинної лейкемії людини — ВТЧЛ-1. Виділено ще один вірус цієї групи, який спричиняє рідкісне захворювання крові, — ВТЧЛ-2. У цей час у США почалася епідемія СНІДу, одним із шляхів передання якого є переливання крові. Тому Галло припустив, що ВТЧЛ-1 — збудник СНІДу. Відтак у частини хворих було виявлено антитіла, а у деяких виділено й сам вірус. Група вчених Пастерівського інституту в Парижі під керівництвом професора Л. Монтаньє, яка вивчала зв’язок ретровірусів з пухлинними захворюваннями імунної системи, в 1983 сповістила про наявність у 2 із 33 хворих на СНІД ретровірусу, який, на відміну від ВТЧЛ-1, спричиняє загибель Т-лімфоцитів, — ЛАВ (вірус, асоційований з лейкоцитами). Між обо-

ма групами розпочався активний обмін ідеями та біологічними матеріалами. Згодом група Галло відкрила вірус ВТЧЛ-3, визначений як ідентичний ЛАВ. Тому вірус стали позначати ВТЧЛ-3/ЛАВ. У 1986 Комітет з таксономії номенклатури вірусів вніс пропозицію дати збуднику СНІДу нову назву — ВІЛ. Однак у подальшому співпраця між групами вчених переросла у конфлікт щодо наукового пріоритету, а відтак щодо права торгувати препаратами для діагностики СНІДу. Конфлікт було розв'язано в 1987, але до сьогодні виявлення ВІЛ-інфекції є складною і дорогою процедурою (майже 600 дол. США). ВІЛ-тест є тестом на антитіла. Вірус ВІЛ дуже мінливий, і це ускладнює процес лікування. — Англ. *HIV-infection*.

ВІЛ-інфіковані — особи, заражені вірусом імунодефіциту. Більшість учених вважає, що зараження ВІЛ-інфекцією спричиняє численніші й тяжчі психосоціальні наслідки, ніж будь-яке інше захворювання. ВІЛ-інфекція асоціюється з кількома видами стресів, не властивих будь-якому іншому захворюванню — стресами, спровокованими: хронічними захворюваннями; смертельно небезпечними захворюваннями; опортуністичними захворюваннями. Для опису, пояснення психосоціальних етапів перебігу СНІДу створено дві моделі. Перша описує чотири такі етапи: 1) етап початкової кризи — характеризується межовими періодами заперечення та інтенсивної тривоги; 2) перехідний етап — пов'язаний із почуттями гніву, провини, жалю до себе й тривоги; 3) етап подолання почуття власної неповноцінності — пов'язаний із формуванням нової, стабільної особистості на основі прийняття захворювання; 4) завершальний етап — підготовка до смерті: хворий упорядковує свої справи, обговорює смерть і пов'язані з нею питання. Друга модель описує еволюцію почуття втрати серед гомосексуальних В.-і. чоловіків і охоплює такі етапи: шок, заперечення, провини, гнів, страх, новий спосіб життя, альтруїзм, смуток, прийняття, примирення. Станом на 01.10.2003 в Україні офіційно зареєстро-

вано 500 тис. ВІЛ-і. — Англ. *HIV-infected*.

Вільний час — частина позанавчального або позаробочого часу, що залишається у людини, за винятком різних невідкладних та необхідних його затрат. В. ч. використовують для відновлення сил людини, які поглинає сфера праці та інші невідкладні заняття, духовного та фізичного розвитку особистості. Як соціально-історична категорія В. ч. характеризується трьома параметрами: 1) обсягом; 2) структурою; 3) змістом. Щодо аспектів розгляду і завдань аналізу в структурі В. ч. виділяють такі найважливіші елементи: активність, творча діяльність; навчання, самоосвіта; духовне збагачення; фізичні заняття; хобі; ігри, товариські зустрічі, спілкування з іншими людьми; пасивний відпочинок, затрати часу, пов'язані з явищами антикультури (напр., зловживання алкоголем). В. ч. людина розпоряджається відповідно до рівня її свідомості. — Англ. *spare / free time*.

Віра — духовний стан, який формується з інтелектуального, емоційного та вольового компонентів і відображає ставлення людини до реальності або уявних явищ, коли їхня достовірність та правдивість приймаються без теоретичних та практичних доказів. В., будучи автономним психічним феноменом, не залежить від логічних та емпіричних підстав. Мати В. — означає бути переконаним, впевненим у чомусь: вірити в успіх, у порядність друзів, у світле майбутнє свого народу тощо. Будь-якій В. як соціально-психологічному явищу властива взаємодія людей, які беруть у ньому участь, що супроводжується різноманітними психологічними процесами, і особливе ставлення суб'єкта В. до її предмета, що реалізується у підсвідомості та поведінці. В. має такі особливості: 1) предмет В. викликає у людини зацікавлення, яке реалізується в емоційній сфері, зумовлюючи різного ступеня інтенсивності почуття й хвилювання; 2) В. неможлива без особистісної оцінки її предмета; 3) В. передбачає активне особистісне

ставлення до її предмета, що виявляється у поведінці людей. В. концептуалізує свідомість, створюючи цілісний несуперечливий образ світу. Релігійна В. пов'язана з пошуком сутності людської духовності, її зумовленістю божественною силою. — Англ. *faith* (релігійна), *believe* (мирська).

Віра у знахарство, віра в чаклунство — система переконань чи поглядів на світ, згідно з якою хвороба або інше нещастя приписується психічним діям та впливу інших людей. — Англ. *believe in magic*.

Вірогідність соціологічного знання — основна гносеологічна характеристика доказовості істинності соціологічного знання. Окремі висловлювання, судження, умови, види, концепції чи теорії є вірогідними, якщо наявні всі підстави стверджувати, що їх істинність остаточно встановлена. Таке знання не потребує подальшого доведення та обґрунтування. Протилежною вірогідності є категорія ймовірності. Ймовірне знання потребує доведення і не виключає певною мірою його хибності. В основі В. с. з. — його об'єктивність: здатність відображати дійсність незалежно від бажання і мети суб'єкта пізнання, в усій повноті її характеристик. — Англ. *sociological probability*.

Включене спостереження — вид спостереження, за якого спостерігач стає на місце того, за ким спостерігає. Напр.: спостерігач входить до групи, за якою спостерігає, і робить висновки; слідчий оглядає місце події, ставлячи себе на місце правопорушника, тощо. — Англ. *participant observation*.

Влада — 1) форма особливих (вольових, панівних) соціальних відносин; 2) здатність і можливість особи чи соціальної групи, інституту, організації тощо утверджувати свою волю певними засобами та каналами впливу на діяльність і поведінку людей, спільнот; 3) відносини між людьми, що передбачають командування одних і підкорення інших; 4) здат-

ність досягати поставленої мети; 5) спроможність соціально-політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень; 6) спосіб самоорганізації людської спільноти на основі розподілу функцій управління і виконання; 7) можливість і здатність утверджувати свою волю. В. завжди передбачає взаємодію її агентів, що ґрунтується на підлеглості одного іншому. Сутністю В. є відносини управління (керівництва), панування, підпорядкування, покори. Найважливішим видом В. є державна влада — реальна здатність держави утверджувати свою волю. Існують два головні методи реалізації влади: 1) переконання і свідоме виконання розпоряджень (команд) відповідними об'єктами. Цей метод є пріоритетним, оскільки дає змогу витратити менше зусиль і засобів для досягнення мети влади; 2) примус — опора на силу, фізичний вплив. Функції примусу виконують армія, поліція (міліція), суди, прокуратура, інститут юридичної відповідальності тощо. Цей метод застосовують у разі, якщо розпорядження влади не виконуються в добровільному порядку. Важливим є правильне співвідношення цих методів у процесі реалізації владних повноважень. В. класифікують: за суб'єктами — державна, народна, партійна, громадських організацій, трудових колективів, ЗМІ тощо; за функціями — законодавча, виконавча, судова; за часом здійснення — постійна і тимчасова; за територією здійснення — загальнодержавна, регіональна, місцева; за способами взаємодії суб'єкта і об'єкта — демократична, ліберальна, авторитарна, тоталітарна тощо. — Англ. *power, authority*.

Влада виконавча — одна з трьох гілок державної влади, яка відповідно до конституційного принципу поділу державної влади покликана розробляти і втілювати державну політику забезпечення виконання законів, управління сферами суспільного життя, насамперед державним сектором економіки. У відносинах із законодавчою і судовою владою В. в. має певну самостійність. — Англ. *executive power / authority*.

Влада догм — влада, для якої характерним є сприйняття відповідних учень, теорій, положень, точок зору, сентенцій сліпо (на віру) як істини в останній інстанції і сліпе та безапеляційне їх обстоювання. В. д. небезпечна не лише для окремих людей, політиків чи політичних сил — за своїми масштабами вона породжує глибокі суспільні кризи й призводить до розпаду і краху суспільства (як це було з колишнім СРСР та іншими соціалістичними країнами). — Англ. *dogma/doctrine power*.

Влада економічна — можливість і здатність промислових структур утверджувати свою волю в контролі й регулюванні економічної сфери суспільства, впливати на економічну діяльність та поведінку людей. — Англ. *economic power / authority*.

Влада законодавча — одна з трьох гілок державної влади, яка у єдності з виконавчою і судовою владами є механізмом функціонування демократії. В. з. — орган представництва інтересів соціальних спільностей людей, що здійснює функції ухвалення законів, обов'язкових для виконання всіма громадянами, які проживають на певній території. Представлена системою органів держави, що мають і реалізують право на ухвалення законів. — Англ. *legislative power*.

Влада соціальна — тип влади, владних відносин у суспільстві, сутність яких полягає у підпорядкуванні поведінки діючих суб'єктів волі соціальної спільноти, вимогам соціального порядку, що склалися в суспільстві, силі впливу носіїв офіційного (формального) і неофіційного (неформального) авторитету (видатних осіб, впливових груп, організацій, соціальних інститутів, ідей, систем поглядів, громадської думки та ін.). — Англ. *social power*.

Влада судова — одна з трьох гілок державної влади, передбачене конституцією країни право певних органів вирішувати кримінальні справи, громадянські, трудові та інші спори відповідно до

встановленого закономірного порядку. — Англ. *judicial authority*.

Власник-громадянин — особа, яка володіє правами власника, індивідуально привласнює дохід від власності, прагне до примноження власності, але сама безпосередньо не здійснює підприємницької діяльності. — Англ. *owner-citizen, landlord* (власник землі, помешкання).

Власник-підприємець — особа, яка володіє всіма правами власника й сама організовує і здійснює підприємницьку діяльність. — Англ. *proprietor, owner*.

Вміння — засвоєний суб'єктом спосіб виконання дії, який забезпечується сукупністю набутих знань і навичок. В. формується шляхом вправ і забезпечує можливість виконання дії не лише у звичних, а й у змінених умовах. Умілі В. відрізняються від невмілих доречністю, що виявляється у відповідному виборі прийомів діяльності та розумному їх застосуванні на практиці. Загальними умовами, що забезпечують найвищу ефективність становлення і розвитку В., є: 1) розуміння загального принципу, правила; 2) формування образу ситуації, в якій виконується дія; 3) зворотний зв'язок (інформація) про успішне виконання дій у процесі розв'язання нових завдань. Характер В. визначається змістом виконаної діяльності. — Англ. *skills*.

Внутрішній конфлікт — психічний стан, що характеризується глибокими переживаннями, спричиненими амбівалентністю почуттів і тривалою боротьбою мотивів, яка гальмує прийняття рішення. — Англ. *inner conflict*.

Волонтери (від лат. *voluntarius* — доброволець) — особи, які працюють у державних чи недержавних соціальних службах на громадських засадах. В. може бути кожна людина незалежно від статі, віку, расової належності, віросповідання, фізичних особливостей, соціального і матеріального стану. Реальна волонтерська соціальна робота з надання допомоги сконцентрована переважно в

системі центрів соціальних служб для молоді, у громадських (дитячих, молодіжних, жіночих) і релігійних організаціях. — Англ. *volunteers*.

Волонтерство — добровільна робота на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, спрямована на забезпечення добробуту і процвітання спільнот та суспільства загалом. Виникло у 1859 з ініціативи французького письменника-журналіста А. Дюнана, який, вражений кривавими картинами битви при Сольферіно, запропонував ідею створення Червоного Хреста — організації, яка працювала б на волонтерських засадах і надавала першу медичну допомогу пораненим бійцям. Принципами, сформульованими Дюнаном, керуються нині волонтерські організації в усьому світі. Поняття волонтер і В. — дуже широкі. В основі добровільності — здатність однієї людини безкорисливо й переважно анонімно й добровільно, без зовнішнього примусу виконувати роботу на благо інших (витрачати частину часу, енергії, знань, досвіду на здійснення діяльності, що приносить користь іншим людям чи суспільству). В. — елемент особистісного розвитку, набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулювання ініціативи і творчості. Залучення широких кіл громадськості до розв'язання суспільних проблем на волонтерських засадах уможливує створення передумов для формування системи саморегуляції та соціального контролю в суспільстві, яка забезпечить розв'язання проблем, що виникають, за рахунок внутрішнього потенціалу суспільства. Громадянське суспільство неможливе без участі пересічних громадян у розв'язанні та моніторингу нагальних суспільних проблем. — Англ. *volontear*.

Волонтерський рух — добровільний рух, спрямований на самовиховання, саморозвиток та самореалізацію волонтерів і їх помічників через добровільну неприбуткову і вмотивовану суспільно корисну діяльність. В. р. — основа діяльності недержавних громадських органі-

зацій, професійних асоціацій і профспілок. Упродовж 90-х ХХ ст. В. р. у США була охоплена майже половина дорослого населення, в Канаді — до 40 %. Найбільший інтерес до волонтерської діяльності спостерігається серед 25-річних осіб. Поширений В. р. і в Європі. У ньому беруть участь: в Англії — більш як половина її населення, у Франції — 19 %, Нідерландах — 36 %, Данії — 25 %, Ірландії — 39 %. Найбільшими добровільними асоціаціями є Корпус миру, Товариства Червоного Хреста. Найпоширеніші товариства — групи самодопомоги (анонімі алкоголіки, матері наркоманів та ін.). Діяльність таких груп має терапевтичну, соціальну, освітню чи дослідницьку спрямованість. Співпраця соціальних працівників і лідерів волонтерських організацій поступово стає необхідною ланкою в системі соціальної допомоги населенню. — Англ. *voluntary movement*.

Воля — 1) здатність людини діяти задля досягнення мети, долаючи при цьому внутрішні (свої бажання і прагнення) і зовнішні перепони; 2) свідомо саморегуляція людиною своєї поведінки й діяльності відповідно до обраних цілей, ідеалів, цінностей; 3) регульовальна функція мозку, що полягає у здатності активно досягати свідомо поставленої мети, переборюючи зовнішні та внутрішні перепони. В. означає також саморегуляцію поведінки і прийняття рішень. Виконує дві взаємопов'язані функції: 1) спонукальну (спрямовування активності, її посилення); 2) гальмівну (стримування зовнішніх рухів і дій). В. виявляється у формі організованих дій, вчинків і поведінки. Суттєвою ознакою вольової дії є вольові зусилля, що переживаються як своєрідне мобілізуюче напруження. Вольова дія починається з усвідомлення мети й прагнення до неї. Відповідно до мети, яка визначає зміст та спрямованість дії, обирають засоби її досягнення. В. реалізується у формі простих і складних вольових дій. Схема простої вольової дії: мета — дія — оцінка результату; схема складної вольової дії: потреба — можливі цілі — боротьба мотивів — при-

йняття рішення — система виконавських дій — їх оцінка та коригування — завершальні дії — підсумкова оцінка кінцевого результату. В. є сильною чи слабкою, що обумовлено мотивами поведінки, досвідом людини, її звичками й переконаннями. Людині з сильною волею притаманні такі якості, як рішучість, наполегливість у досягненні мети, самостійність, незалежність. Слабка В. виявляється у невпевненості, надмірній залежності від обставин та людей, нестійкості поведінки, пасивності. Вольові процеси тісно пов'язані з іншими психічними процесами — увагою, мисленням, пам'яттю, емоціями й властивостями особистості. — Англ. *will*.

Вотум (від лат. *votum* — урочиста обіцянка, бажання, воля) — 1) думка чи рішення, прийняті або виражені в іншій формі більшістю голосів виборців чи представницьким органом. Прикладом В. є, зокрема, обрання виборцями парламенту, президента чи органів місцевого самоврядування або схвалення парламентом чи однією з його палат (переважно нижньою) політичної лінії і програми роботи уряду, а також діяльності окремих міністрів. Якщо такого схвалення не досягнуто, це означає В. недовіри урядові або окремим міністрам. Питання про В. довіри можуть ініціювати як парламент, так і уряд. Вираження В. недовіри урядові має наслідком його відставку і формування нового уряду або розпуск парламенту (відповідної палати) і проведення дострокових парламентських виборів; 2) порядок, згідно з яким у деяких країнах певні категорії виборців мають по два і більше голоси (В. плюральний); 3) порядок, відповідно до якого у країнах з пропорційною системою голосування голоси, подані за одного з кандидатів, у разі перевищення встановленої квоти можуть зараховуватись іншому кандидату з того самого партійного списку (В. евентуальний); 4) юридично встановлений у деяких країнах обов'язок усіх громадян брати участь у виборах органів державної влади під загрозою накладання штрафів за відмову у голосуванні (В. обов'язковий). — Англ. *vote*.

Вплив — процес і наслідок зміни індивідом чи соціальною групою поведінки інших людей (груп), їх позицій, установок і оцінок; одна з форм реалізації влади. Виокремлюють такі види В.: індивідуально-специфічний, функціонально-рольовий, спрямований і стихійний (неспрямований), прямий і непрямий. Індивідуально-специфічний В. — передання (або нав'язування) людині ще не засвоєної нею взірців поведінки, особистісної чи іншої активності, через які виявляються її індивідуально-психологічні характеристики (доброта, альтруїзм-егоїзм, комунікабельність). Функціонально-рольовий В. — нав'язування індивіду соціальних цінностей і вчинків, способів можливої поведінки, що впливають з цілей, які він ставить перед собою, і визначаються роллю, яку він виконує. Спрямований В. орієнтований на певних людей чи їх конкретні соціально-психологічні якості. Стихійний В. — вплив, який не має конкретного адресата. Механізмами спрямованого В. є переконання і навіювання, стихійного — наслідування і зараження. Прямий В. — безпосередній вплив особи чи її особистих якостей на інших людей під час спілкування. Непрямий (опосередкований) В. — спрямований на середовище, яке оточує людину (зокрема, через засоби масової комунікації). За напрямом виділяють В. горизонтальний — вплив одних індивідів або груп на інші в межах одного прошарку суспільства і В. вертикальний — згори донизу щаблями соціальної ієрархії. Критерієм корисності В. є соціальні цінності, які через нього реалізують. — Англ. *influence*.

Вплив соціальної політики — спрямованість соціальної політики на усунення наслідків проблеми або її причин. Напр., грошова допомога у разі безробіття спрямована на наслідки проблеми втрати роботи — відсутність доходів; допомога для перекваліфікації (зміни професії, що не користується попитом на ринку праці) — на усунення причини безробіття. Для розв'язання соціальних проблем або поліпшення становища окремих верств населення застосовують

прямий і опосередкований В. с. п. Прямий В. с. п. у разі безробіття — заходи, спрямовані безпосередньо на безробітного: допомога, перекваліфікація, працевлаштування; опосередкований В. с. п. — заходи регулювання ринку праці з метою збільшення кількості робочих місць: заохочення підприємців, які беруть на роботу осіб з числа безробітних, податковими пільгами чи субсидіями заробітної плати, скорочення тривалості робочого дня і робочого тижня. — Англ. *social policy influence*.

Вразливість — властивість індивіда, яка полягає в тому, що у сприйманні світу враження, емоційні переживання домінують над пізнанням. — Англ. *sensitiveness, susceptibility*.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) — спеціалізована міжурядова установа ООН, статут якої було ухвалено 22.07.1946 у Нью-Йорку. Об'єднує понад 180 держав. Відповідно зі Статутом метою ВООЗ є досягнення всіма жителями планети такого рівня здоров'я, який дає їм змогу вести продуктивне життя. Статут проголошує відповідальність урядів держав, що є членами ВООЗ, за вирішення цього завдання. ВООЗ складається зі штаб-квартири (м. Женева) і 6 регіональних організацій-бюро, кожна з яких має власну програму дій, спрямовану на розв'язання найпріоритетніших проблем охорони здоров'я населення конкретного регіону. Керівні органи ВООЗ — Всесвітня асамблея охорони здоров'я (скликається щорічно); Виконавчий комітет ВООЗ (скликається щонайменше двічі на рік); регіональні комітети. Пріоритетні напрями діяльності ВООЗ — запобігання інфекційним і неінфекційним захворюванням, імунізація і якість вакцин, охорона материнства і дитинства, якість і безпечність фармацевтичних препаратів, охорона навколишнього середовища тощо. У рамках різних програм ВООЗ розгортає діяльність щодо охорони здоров'я літніх людей. Майже у 60 країнах здійснюються заходи реабілітації інвалідів. Спільно з ЮНІСЕФ

ВООЗ успішно реалізує всесвітню кампанію ефективної імунізації всіх дітей і профілактику шести основних інфекційних дитячих захворювань: дифтерії, кору, поліомієліту, правця, туберкульозу, коклюшу. Бере активну участь у здійсненні спеціальних програм запобігання СНІДу та боротьби з ним. — Англ. *World Health Organization*.

Вторинна (спеціальна) профілактика — діяльність, спрямована на запобігання розвитку проблем серед груп ризику та осіб, схильних до девіантної поведінки. Моделі діяльності — “зменшення шкоди”, “заміщувальна терапія” тощо. Форми взаємодії з групами ризику — телефон довіри, вулична робота, пересувні пункти, стаціонарні центри. — Англ. *postexposure/secondary (special) prophylaxis*.

Втрата — втрата близької людини та пов'язані з цим переживання. — Англ. *bereavement*.

Втрата годувальника — страховий випадок — смерть або безвісна відсутність годувальника, — за виникнення якого непрацездатні члени сім'ї померлого (безвісно відсутнього) можуть реалізувати своє право на соціальний захист. Факт смерті підтверджують, зазвичай, свідоцтвом, виданим органами реєстрації актів громадянського стану. Видачі свідоцтва про смерть може передувати визнання громадянина померлим у судовому порядку. — Англ. *loss of a bread-winner*.

Втручання — один із видів діяльності у соціальній роботі, який передбачає втручання спеціаліста у ситуацію незалежно від волі клієнтів з метою їх захисту або у разі безпорадності. У професійній лексиці вживають також термін “інтервенція”. Застосовуючи В., соціальний працівник дотримується правових або інших норм (посадових обов'язків, прохань третьої сторони тощо). Цей вид діяльності дозволений у випадку, якщо по-іншому неможливо захистити безпорадну людину. Загальне правило при

важких рішеннях таке: поки є шанс розв'язати проблему без В., до нього вдаватися не варто; при В. головне — не зашкодити. Для прийняття рішення соціальний працівник аналізує відповіді на такі запитання: 1) якою мірою клієнт потерпає від несприятливих умов; 2) якими є воля і бажання клієнта, чого б він хотів, якби не боявся висловити свою думку; 3) наскільки реальною є небезпека; що може трапитися, якщо не здійснити В.; 4) чи є у клієнта можливості самопомоги; 5) якими будуть наслідки В.; 6) якими є шанси розв'язання проблеми на тривалу перспективу; 7) як оцінює стан справ громадськість? Типові випадки, що потребують В., — захист інтересів дітей, жінок, людей похилого віку від свавілля або насилля у сім'ї; допомога особам, які можуть самі собі заподіяти шкоду (психічно хворі, у стані сильної депресії, з наркотичною і алкогольною залежністю). Для успішного здійснення В. соціальний працівник керується такими принципами: співпраця з іншими спеціалістами і службами; активні дії, своєчасність і ефективність; концентрація на головному напрямі розв'язання проблеми. В. вимагає від нього знань із психології, конфліктології, психотерапії, юриспруденції, а також бути поінформованим про мережу закладів, компетенцією яких є В. з метою розв'язання конкретної проблеми. Застосовуючи цей вид діяльності, спеціаліст повинен передусім визначити, чи доречним є пряме В., або з'ясувати стан справ через осіб, які контактують з клієнтом. Слід зважати на те, що особа, якій необхідна допомога, може відмовитися від неї, робити вигляд, ніби вона її не потребує, заперечувати факт поганого ставлення, обманювати. Такі ситуації особливо поширені, коли йдеться про дітей, підлітків, людей із наркотичною або алкогольною залежністю. Значні труднощі зі з'ясуванням стану справ виникають у роботі з жінками, людьми похилого віку, які соромляться звертатися по допомогу в разі насилля та жорстокості у сім'ї. В. також передбачає усунення соціальним працівником умов, що спричиняють страждання клієнтів. — Англ. *intervention*.

Вулична злочинність — сукупність злочинів, скоєних упродовж певного часу на певній території міста чи іншого населеного пункту, що співвідноситься з поняттям “вулиця”. У законодавстві терміна “В. з.” немає, однак кримінологія виділяє цей вид злочинів, оскільки вони викликають підвищену негативну реакцію населення і посилюють психологічне напруження в певному районі, регіоні, країні загалом. Дослідження цих злочинів дають змогу оцінити ефективність діяльності окремих служб міліції (патрульно-постової, дільничних інспекторів та ін.) і відповідних громадських формувань. В. з. не обмежується кримінально караними діями безпосередньо на вулиці. Вона охоплює і злочини, скоєні в інших громадських місцях. До В. з. відносять: 1) злочини, скоєні на вулицях, майданах, проспектах, бульварах, набережних, мостах, шляхопроводах, естакадах, зупинках громадського транспорту, у парках, скверах, провулках, проїздах, завулках, дворах (за винятком індивідуальних садиб), що знаходяться у межах населеного пункту; 2) крадіжки з ресторанів, кав'ярень, закладів громадського харчування, кіосків, транспортних засобів тощо, якщо злочинці проникають на ці об'єкти з вулиці; 3) викрадення автотранспорту, що знаходився на вулиці, поблизу будинків, на стоянках, які не охороняються. — Англ. *street criminality*.

Вулична соціальна робота — новий для України тип соціальної роботи, перший крок до дитини, яка з певних причин опинилася на вулиці, в скрутних життєвих обставинах і має травматичний досвід стосунків з оточуючими. Мета В. с. р. — поліпшення становища і здоров'я вуличних дітей і прилучення їх до того середовища, де вони змушені жити, визначення потреб, схильностей та можливостей цих дітей, спонукання їх до встановлення позитивних взаємин з оточуючими. Основні завдання В. с. р.: налагодження довірливих стосунків дорослих з дітьми; забезпечення їжею та одягом; консультування (порада з конкретного важливого для дітей питання в

умовах анонімності та конфіденційності); переадресування дітей до інших існуючих служб (Денний центр, притулки); надання інформації про збереження здоров'я (застида, інфекції). Критеріями ефективності В. с. р. є: добровільне повторне звернення дитини по допомогу; прихід у Денний центр чи притулок; прохання відвідати родину. — Англ. *street/field social work*.

Вундеркінд (нім. *wunderkind* від *wunder* — чудо і *kind* — дитина, букв. “чудо-дитина”) — дитина, яка має надзвичайні, суттєво відмінні від інших дітей здібності, найвищий темп розвитку у своїй віковій групі. — Англ. *infant / child prodigy*.

Вчинок — специфічний вид розумово-вольової дії, складова діяльності людини. В. — акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджується як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до себе самої, групи чи спільноти, до природи в цілому. В. — основна одиниця соціальної поведінки, у ньому виявляється і формується характер людини. В. виражається дією чи бездіяльністю, позицією, висловленою словами; ставленням до чогось, оформленому у вигляді жесту, погляду, інтонації голосу, змістового підтексту; в дії, спрямованій на подолання фізичних перепон і пошук істини. Оцінюють В. з урахуванням системи прийнятих у певному мікросоціумі соціальних норм. — Англ. *deed*.

Г

Гайди — добровільне дівоче об'єднання, яке у своїй діяльності бере до уваги психологію, інтереси, потреби та захоплення дівчат, готує їх до самостійного дорослого життя, прищеплює практичні навички, виховує почуття обов'язку та гідності. Рух Г. виник в Англії на початку ХХ ст. Назву йому дали його засновники (лорд Роберт Баден-Пауелл і його сестра Агнес) на честь індійських племен, що вирізнялися своєю винахідливістю та вправністю. Г. — людина, яка йде попереду і знаходить дорогу. Основні завдання організації: зміцнення фізичного, духовного, емоційного здоров'я; надання допомоги у саморозвитку і самореалізації особистості; здобуття освіти; виховання впевненості в собі; реалізація шансів на успіх жіночого лідерства. Перші Г. вивчали основи надання невідкладної медичної допомоги, сигналізацію, ходили у походи, працювали у госпіталях, збирали гроші на військові потреби. Нині дівчата-Г. в усьому світі належать до найбільшої жіночої організації — Всесвітньої Асоціації Дівчат-Гайдів і Дівчат-Скаутів (ВАДГДС), яка охоплює 10 млн членів із 136 країн світу. Організація має свою символіку, девіз, прапор, гімн. В Україні рух Г. виник після проголошення її незалежності. — Англ. *guides*.

Галузі соціальної роботи — напрями практичної діяльності, в яких реалізується її зміст. Розрізняють основні Г. с. р.

як науки і як професійної діяльності. Г. с. р. як науки — теорія, психологія та менеджмент соціальної роботи, тобто управління нею. Г. с. р. як професійної діяльності — робота з сім'ями, молоддю, маргінальними групами, соціальна підтримка інвалідів і дітей, що залишилися без піклування батьків, тощо. — Англ. *fields of social work*.

Галюцинація (від лат. *hallucinatio* — марення) — чуттєвий образ об'єкта, якого в реальності не існує, але який не викликає у суб'єкта сумніву щодо його існування. Зазвичай Г. є ознакою психозу, однак можуть виникати за істерії, при засипанні і пробудженні (гіпногічні та гіпнопомпні феномени), при високій температурі та отруєннях. Галюциаторні образи можуть мати будь-яку модальність і набувати різноманітних форм. — Англ. *hallucination*.

Галюциногени — психотропні речовини, що належать до дизлептиків і спричинюють розлади сприйняття у вигляді галюцинацій (частіше — екзогенних, істинних). Г. у невеликих дозах викликають короточасний психоз. Г., передусім ЛСД, напівсинтетичні похідні — ерготаміни, псилоцибін — є наркотичними речовинами і заборонені до використання на людях. Відповідно заборонено і їхнє виробництво та імпорт. Згідно з міжнародним правом вони контролюються не як наркотичні, а як психотроп-

ні речовини, що внесені до Списку № 1 Конвенції про психотропні речовини. Контроль за препаратами, які є похідними лизергінової кислоти тощо, не суперечить вимогам Конвенції, стаття 23 якої передбачає можливість сторін вживати суворіших заходів, ніж визначено Конвенцією. — Англ. *hallucinogens*.

Гангстеризм — форма антисоціальної поведінки, організована злочинна діяльність, проявами якої є насилля, вбивства, залякування, вимагання і підкупи посадових осіб з метою збагачення членів банди. Г. карається за законом. — Англ. *gangsterism*.

Гарантії соціальні — сукупність матеріальних і юридичних засобів, які забезпечують реалізацію конституційних соціально-економічних і соціально-політичних прав членів суспільства (умови їх життєдіяльності, реалізацію їх інтересів, різноманітних зв'язків і відносин, функціонування і розвиток суспільної системи загалом). Основними Г. с. є: право людини на вибір професії, форм економічної діяльності, здобуття загальної і професійної освіти, право на реалізацію її трудового потенціалу, здібностей і адекватну винагороду відповідно до кількості та якості праці тощо. Здійснення Г. с. у сфері споживання означає забезпечення мінімального рівня задоволення потреб у житлі, охороні здоров'я, освіті, доходах (у досягнутих суспільством масштабах добробуту і рівня економічного розвитку), у забезпеченні належного рівня життя. З цією метою розробляють систему соціально-економічних нормативів, які визначають нижню межу мінімального рівня життєвих благ для задоволення індивідуальних і суспільних потреб. Такими нормативами є: мінімальна заробітна плата, пенсія, стипендія, рівень витрат на освіту, дитячі дошкільні заклади, нормативи забезпечення житлом, охорони здоров'я, здобуття освіти, набору товарів і послуг для задоволення життєво необхідних потреб. Мінімальний рівень задоволення потреб, гарантований суспільством громадянам, має узгоджуватись із досягнутим середнім життєвим

стандартом. Реалізація Г. с. значною мірою залежить від кількості та якості споживчих товарів і соціальних послуг, які надають населенню за рахунок суспільства в обмін на сплачені до бюджету податки. Невід'ємною ознакою громадянського суспільства є визнання автономії кожного громадянина та дієвий громадянський контроль. Це визнання передбачає наділення громадянина держави правами і обов'язками, сукупність яких визначає його статус як вільної, автономної особистості. Однак володіння правами ще не робить особистість незалежною, оскільки права можуть лише проголошуватися, тобто бути формальними. У суспільстві мають бути створені умови для реалізації цих прав — воно повинно мати у своєму розпорядженні механізми громадянського контролю для забезпечення Г. с. — Англ. *social guarantees*.

Гарантія (франц. *garantie* від *garant* — поручитель) — порука, умова, що забезпечує виконання певних обов'язків, зобов'язань, домовленостей. — Англ. *guaranty*.

Гарантія прав особи — законодавчо закріплена система заходів, що забезпечують умови реального здійснення прав особи, визначають її правовий стан у суспільстві. — Англ. *personal wrights guarantees*.

Гарантований, або субсидований, приватний кредит — метод фінансування соціальної сфери, який передбачає використання приватних коштів із залученням урядових кредитних підкріплень чи гарантій. Це означає, що кредит надається фізичній особі банківською установою, а в разі неповернення його отримувачем погашається державним коштом. Може бути передбачено і часткове субсидування (погашення) державою такого кредиту. Г., або с., п. к. — кредит на навчання, придбання житла. В Україні субсидовані державою кредити надають молоді для придбання житла. Частина кредиту в разі народження в молодій сім'ї другої дитини погашається державним коштом. — Англ. *guaranteed or funded private credit*.

Гармонія соціальна — відповідність, безконфліктне існування всіх елементів соціальної спільноти. — Англ. *social harmony*.

Гашиш — див.: *Kannabis*. — Англ. *hashish*.

Гедонізм (від грец. *hēdonē* — насолода, задоволення) — філософсько-етичне вчення, згідно з яким насолода є найвищим благом, метою життя людини. Г. покладено в основу формування девіантної поведінки. Учень Сократа, засновник філософської школи Аристип (V–IV ст. до н. е.) був першим теоретиком Г. — етичної доктрини, відповідно до якої насолода (задоволення) — єдине благо, мета життя і головний мотив людських вчинків. Єдиним благом і щастям він вважав чуттєву насолоду від задоволення навіть миттєвих потреб. Однак не стверджував, що для досягнення цього задоволення потрібна участь іншої людини. Епікур (IV–III ст. до н. е.) вбачав задоволення і щастя в доброму самопочутті, стабільності й незалежності від бажань, насамперед у відчутті свободи і власної незалежності. За Епікуром, розвиток цивілізації має відбуватися паралельно етичному прогресу, оскільки цивілізація, створюючи великі можливості для вдосконалення умов життя людини, водночас породжує нові потреби і бажання, які деморалізують людей, позбавляють їх внутрішнього спокою, протиставляють одне одному, що спричиняє конфлікти і може призвести до загибелі не лише людини як виду, а й життя на Землі. — Англ. *hedonism*.

Ген (від грец. *genos* — рід, походження) — елементарна одиниця спадковості, завдяки якій відбувається “запис”, зберігання і передавання спадкової інформації від покоління до покоління. — Англ. *gene*.

Ген соціальний — у соціальному дарвінізмі — основна гіпотетична частка культури (культурна “інструкція”, “ідея” тощо), яка, подібно до гена в біології, є одиницею інформації, що передається наступним поколінням. — Англ. *social gene*.

Гендер — соціальне розуміння статевих відмінностей, соціальні та соціо-психологічні очікування представників різної статі одне від одної. Гендерний підхід полягає не у протистоянні та боротьбі статей (феміністичний підхід), а у дослідженні чинників можливої андрогенності — гармонійної взаємодії обох статей. Гендерні відмінності — статеві відмінності: гендерні набори обов’язкових взірців поведінки (норм) для чоловіків і жінок. Гендерна політика є необхідною умовою функціонування і розвитку демократичного суспільства. — Англ. *gender*.

Генеалогія (грец. *genealogia* — родовід) — 1) запис родовідної; б) додаткова історична дисципліна, що вивчає походження родів, окремих осіб, їх родинні і кровні зв’язки. — Англ. *genealogy*.

Генезис (від грец. *genesis* — походження) — термін, що вживається у психологічних науках і має два значення: 1) походження і розвиток психіки; 2) походження і розвиток окремого психічного явища. — Англ. *genesis*.

Генезис соціальної роботи — походження, становлення і розвиток специфічної суспільної діяльності, пов’язаної із задоволенням соціальних потреб громадян, які вони самостійно неспроможні задовольнити. Період становлення соціальної роботи як професії припадає на кінець XIX — початок XX ст. Нині соціальна робота — цілісна система, яка має інституційний характер. Вона не обмежується окремими елементами, тенденціями, явищами, а є своєрідним цілісним суспільним утворенням, важливим елементом соціальної структури будь-якого суспільства. Соціальна робота надає суспільним відносинам усталеності і визначеності. Вона, як специфічний інститут, розвивається в умовах певних суспільних суперечностей, реальних проблем і потреб громадян. Особливого значення набуває у нестабільних, перехідних суспільствах, оскільки йдеться про різні моделі, механізми, систему практичної реалізації соціальної роботи. — Англ. *genesis of social work*.

Геній (від лат. *genius* — геній, дух від *genus* — рід) — 1) вищий ступінь творчої обдарованості; 2) людина, яка володіє обдарованням, що сприяє досягненню надзвичайних творчих результатів у певній сфері людської діяльності, 3) людина, яка творчо працює в певній галузі і коефіцієнт інтелекту якої перевищує 135 одиниць IQ. — Англ. *genius*.

Генотип — 1) сукупність усіх генів організму, спадкова конституція, яка визначає сукупність властивостей конкретної особи на певній стадії її розвитку; б) генетична анатомія, адитивність генів організму, успадкована від батьків. Термін “Г.” запровадив у науковий обіг данський біолог Б. Йогансен (1903). Кожний вид, клас мікроорганізмів або рослин, тварин має специфічний, характерний лише для нього Г. У людській популяції раритетними людьми, які мають аналогічно-ідентичні Г., є близнюки. — Англ. *genotype*.

Генотип соціальний — приховані структурні властивості суспільства, які містять потенціал його еволюції. — Англ. *social genotype*.

Геноцид (від грец. *genos* — рід і лат. *caedo* — убиваю) — дії, вчинені з наміром знищити (повністю або частково) будь-яку національну, етнічну, расову, релігійну або ідеологічну групу. Г. — вбивство членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу, навмисне створення умов життя, розрахованих на вимирання групи, заходи щодо зменшення народжуваності, насильницьке передання дітей іншій групі людей. Г. пов'язують передусім з фашизмом, сіонізмом та расизмом. Однак це поняття набагато ширше. Напр., в українській історії ХХ ст. актом Г. сучасні історики визнають голодомор (штучний голод) 1932–33, внаслідок якого загинуло від 4,5 до 8 млн українців. Караність Г. як міжнародного злочину передбачена статутами Нюрнберзького і Токійського трибуналів, Конвенцією про запобігання злочинів Г. і покарання за нього, схва-

леною 1948 Генеральною Асамблеєю ООН. Карається також змова з метою Г., пряме і публічне підмовляння до вчинення Г., замах на вчинення Г., співучасть у Г. Винні у вчиненні таких дій особи підлягають покаранню незалежно від того, є вони відповідальними за конституцією правителями або посадовими чи приватними особами. Країни, які підписали Конвенцію, зобов'язалися передбачити у своєму законодавстві ефективні заходи покарання осіб, винних у Г. Їхні справи має розглядати компетентний суд держави, на території якої Г. мав місце, або такий міжнародний кримінальний “суд, що може мати юрисдикцію стосовно сторін Конвенції, які визнали юрисдикцію такого суду”. Осіб, обвинувачених у Г., видають країнам, де вони скоїли цей злочин, або міжнародному суду відповідно до законодавства кожної країни і чинних договорів. У новітній період історії Г. відбувається не лише під час війн. Обмеженість природних ресурсів, глобальна екологічна криза тощо штовхають провідні держави світу до створення спеціальних програм, якими передбачено “регулювання населення світу”. В період “холодної війни” активно використовувалися “мирні” засоби і методи Г.: хронічний голод, створення десоціалізуючих ситуацій за допомогою ЗМІ, алкоголізація населення, провокування його масових самогубств тощо. — Англ. *genocide*.

Геріатрична медицина (від грец. *gerōn* — старий) — 1) розділ геронтології, що вивчає особливості захворювань людей похилого та старечого віку, методи лікування та запобігання їм; 2) розділ клінічної медицини, який вивчає особливості захворювань людей похилого віку і розробляє методи їх лікування та профілактики. Одне з основних завдань Г. м. — з'ясування можливостей впливу на процес передчасного старіння. За сучасними науковими даними, старіння — фізіологічний процес, тому погане самопочуття у осіб похилого віку зазвичай пов'язане з певною патологією. Виділяють безсимптомні вікові зміни, нездужання, які не мають клінічних проявів і нерідко спостерігаються у практично здорових людей по-

хилого віку, та хронічні хвороби, які іноді протікають з ускладненнями. Сукупність хвороб, що раніше існували у розвинутих і більш пізніх вікових періодах, пояснює множину патологічних уражень у різних комбінаціях у людей похилого віку. Структура захворювань у них має свої особливості. Найчастіше спостерігаються такі хронічні захворювання: загальний атеросклероз, кардіосклероз, гіпертонічні хвороби, ураження судин головного мозку, емфізема легень, цукровий діабет, хвороби очей, новоутворення. Питання організації медичної допомоги хворим і людям похилого віку вирішують у тісному контакті з органами соціального захисту населення з урахуванням того, перебувають вони у будинках для людей похилого віку чи проживають поза ними. При наданні медико-соціальної допомоги людям похилого віку слід брати до уваги, що різка зміна способу життя нерідко стає причиною розвитку фізичної і психічної декомпенсації. Система організації такої допомоги в Г. має сприяти перебуванню людини вдома тією мірою, якою дозволяють стан її здоров'я, можливість організації догляду та оточення. — Англ. *geriatric medicine*.

Геронтологія соціальна (від грец. *gerōn* — старий і... *logia*) — суспільна дисципліна, розділ геронтології, що досліджує проблеми старіння населення (біологічні, психічні процеси старіння) з метою розроблення соціальних заходів й можливості збереження тілесної та духовної цілісності й значимості особи похилого віку. Термін “Г.” запровадив у науковий обіг америк. учений Е. Стигліц наприкінці 40-х ХХ ст. Г. с. вивчає: 1) соціальні детермінанти біологічного та психічного старіння; 2) різні соціальні групи людей похилого віку і старих людей, а також групи, членами яких вони є; 3) суспільне становище цих людей як особливої групи з метою їх соціального забезпечення, захисту та обслуговування. — Англ. *social gerontology*.

Гетеросексизм (від грец. *heteros* — інший і лат. *sexualis* — статевий) — прояви дискримінації осіб протилежної ста-

ті. Поширений у середовищі гомосексуалістів і фізично та/або психологічно непривабливих осіб традиційної орієнтації, для яких Г. є захисною реакцією. — Англ. *heterosexism*.

Гетеросексуальність — сексуальний інтерес до осіб протилежної статі та еротична спрямованість на них. Гетеросексуальна організація особи базується на статевій ідентичності, відповідній анатомії і сексуальній ідентичності, комплементарній ідентичності протилежної статі. — Англ. *heterosexuality*.

Гетто — термін, який вживають на позначення єврейських кварталів міст довоєнної Європи. У соціології Г. — також будь-яка міська територія, зокрема деприваційна, яку займають групи, сегреговані на основі релігії, кольору шкіри або етнічної належності. У рамках сучасних дискусій вважають, що поняття “внутрішня колонія” як наслідок расової сегрегації виразніше окреслює становище чорних спільнот у низці міст США та Північної Америки. — Англ. *ghetto*.

Гібридні режими — політичні режими, в яких поєднуються риси тоталітарного, авторитарного управління з деякими принципами демократії — демократура і диктабанда (див.: *Демократичність як якість життя*). — Англ. *hybrid/miscellaneous regimes*.

Гігієна (від грец. *hygieinos* — здоровий) — профілактична медична наука, яка вивчає вплив чинників навколишнього середовища на стан здоров'я людини, її працездатність і тривалість життя, розробляє нормативи, вимоги та санітарні заходи, що сприяють оздоровленню населених пунктів, поліпшенню умов життя та діяльності населення. Наукові основи Г. заклав італ. лікар Б. Рамаццині — автор відомої книги “Про хвороби ремісників” (1700). Сучасна Г. складається з таких розділів: Г. загальна, комунальна, харчування, житла, населення міст, дітей і підлітків, транспорту, військова, соціальна. Загальна Г. вивчає

закономірності впливу чинників довкілля на здоров'я людини, методологічні підходи до їх дослідження. Особливе місце серед гігієнічних наук належить соціальної Г., яка досліджує позитивний і негативний впливи соціально-економічних чинників на здоров'я населення та його окремих груп, виробляє науково обгрунтовані рекомендації для запобігання або усунення шкідливого впливу цих чинників на рівень суспільного здоров'я. — Англ. *hygiene*.

Гігієна праці — галузь медицини, яка вивчає вплив трудових процесів і зовнішніх чинників виробничого середовища на здоров'я людини і розробляє шляхи профілактики професійних захворювань. Разом з психологією і фізіологією праці визначає критерії тяжкості, напруженості і шкідливості професій. Головна мета Г. п. — створення максимально сприятливих санітарних умов на виробництві, що досягається регламентацією режимів праці та відпочинку. — Англ. *labour hygiene*.

Гідність громадянська — поняття моральної свідомості, яке відображає розуміння і реалізацію людиною своїх основних прав і обов'язків перед суспільством. Г. г. передбачає: використання особою своїх професійних знань і вмінь, таланту, якостей в інтересах суспільства і держави; вибір пріоритетів діяльності і способів її здійснення; соціально значущі результати діяльності, а також взаємовідносини і зв'язки, що виникають у процесі діяльності. Г. г. — глибоке розуміння людиною соціального змісту і результатів своєї професійної діяльності. — Англ. *civil dignity*.

Гідність людська — 1) етичне і психологічне поняття, в якому фіксуються уявлення про цінність людини як особистості; 2) категорія соціальної психології, що означає ставлення людини до себе самої (на ґрунті адекватної самооцінки) і ставлення до неї інших людей; 3) поняття моральної свідомості, в якому втілено уявлення про цінність людини як моральної особи; категорія етики, що визначає особливе моральне ставлення до людини

суспільства, де визначається цінність власної гідності. — Англ. *human dignity*.

Гіперактивність дитяча — невласивності для відповідного віку, нормального розвитку дитини неухважність, імпульсивність, рухливість. Найхарактернішими порушення за Г. д. є: недоречна надлишкова активність; дефекти концентрації уваги; імпульсивність у соціальній поведінці та інтелектуальній діяльності; проблеми у стосунках з оточуючими; порушення поведінки, труднощі у навчанні; низька успішність у школі; низька самооцінка. Загальний рівень інтелектуального розвитку таких дітей відповідає нормі. Перші прояви Г. д. спостерігаються у віці до 7 років. Поширеність Г. д. серед школярів — 3–5 %, причому у хлопчиків вона спостерігається в 4–9 разів частіше. Слід розрізняти Г. д. і нормальну, властиву дитячому віку підвищену рухову активність, а також індивідуальні особливості темпераменту дитини. — Англ. *hyperactivity*.

Гіпергамія — 1) звичай, який забороняє жінкам певного соціального прошарку виходити заміж за людину з нижчого соціального стану; б) шлюб жінки з чоловіком з вищого соціального стану. — Англ. *hypergamy*.

Гіперкінез (від грец. *hyper* — над, надміру і грец. *kinēsis* — рух) — надмірні мимовільні рухи, спричинені емоціями; сильні й стійкі рухи, що є наслідком захворювань нервової системи. — Англ. *hyperkinesia, hyperkinesis*.

Гіперкомпенсація — форма компенсації, за якої досягається набагато більше, ніж позбавлення від почуття недостатності (надкомпенсація). Г. уможливорює значні досягнення у певній галузі. — Англ. *hypercompensation*.

Гіперкорекція — ефективний спосіб корекції поведінки дітей (чи дорослих), які порушують інституційні норми. Сузь Г. полягає в тому, що індивід спочатку поновлює порушений ним порядок речей, вибачається за свою незадовільну поведінку, а відтак бере на себе додаткові зобо-

в'язання щодо збереження середовища проживання. — Англ. *overcorrection*.

Гіперопіка — неправильна батьківська позиція, що виражається у надмірній турботі батьків про дитину. За Г. дитина позбавлена можливості самостійно долати труднощі. Внаслідок тривалої Г. вона втрачає здатність до мобілізації своєї енергії у складних ситуаціях, чекає на допомогу дорослих, передусім батьків, у неї розвивається т. зв. “вивчена безпомічність” — звичка, умовно-рефлекторна реакція на будь-яку перепону як на щось непереборне. — Англ. *hipercare*.

Гіпертимність — акцентуація особистості, якій притаманні постійно хороший настрій, енергійність, активність, досить високий життєвий тонус. Люди, наділені такою рисою характеру, зазвичай намагаються бути лідерами, мають не цілком стійкі інтереси, нерозбірливі у знайомствах, погано переносять самотність. Гіпертимні особистості прагнуть активної діяльності з тенденцією розпорозуватися, не доводити справу до кінця. Для них характерна підвищена балакучість, нестійкість думок. Г. може бути властива особі при психопатіях, психічних захворюваннях у стадії ремісії. — Англ. *hypertivity*.

Гіпноз (від грец. *hypnos* — сон) — тимчасовий стан свідомості, що характеризується звуженням її обсягу і сильним фокусуванням на змісті навіювання. Є результатом спеціальних впливів гіпнотизера або цілеспрямованого самонавіювання. — Англ. *hypnosis*.

Гіпопротекція — неправильна батьківська позиція, що виявляється у дефіциті уваги і піклування про дитину. За Г. дитина переживає дефіцит захисту перед незнайомим і загрозливим зовнішнім світом, відчуває свою самотність і безпомічність у подоланні труднощів, у т. ч. і тих, з якими вона, маючи з боку батьків підтримку, легко б упоралася. Деякі батьки, які прагнуть привчити дитину з раннього віку до самостійності, намагаються уникнути гіперопіки і тому впадають у крайнощі — Г. — Англ. *hypo-protection*.

Гіпотеза (від грец. *hypothesis* — основа, припущення) — 1) наукове припущення, що висувається для пояснення якого-небудь явища і потребує верифікації; 2) припущення ймовірності, істинність якого неможливо довести за існуючого стану знань. — Англ. *hypothesis*.

Гіпотеза альтернативна — передбачення, що приймається у разі відхилення нульової гіпотези. Г. а. підтверджує позитивний зв'язок між змінними, що вивчаються. — Англ. *alternative hypothesis*.

Гіпотеза Сепіра — Уорфа — гіпотеза, висунута лінгвістами Сепіром і Уорфом, згідно з якою культура формує мову, а мова, у свою чергу, впливає на те, як люди бачать світ, сприймають людські взаємини і який спосіб життя ведуть. Цю функцію мова виконує через словниковий склад, граматику, синтаксис і фонетику, в яких відбувається мислення людини і встановлюється певний логічний зв'язок між абстрактними поняттями. — Англ. *Sepir — Worf hypothesis*.

Гнів — вид негативних емоцій, який є захисною, самостверджувальною реакцією людини на фрустрацію чи агресію. Зазвичай характеризується значною силою і короткочасністю (однак бувають і винятки — тривалий Г.). — Англ. *anger*.

Головне управління праці та соціального захисту населення — структурний підрозділ обласних держадміністрацій, який утворює голова обласної держадміністрації і який підзвітний та підконтрольний йому і Міністерству праці та соціальної політики України. Згідно з Типовим положенням, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 29.09.2000, це управління відповідно до покладених на нього завдань виконує такі функції: 1) здійснює моніторинг у сфері праці, зайнятості, загальнообов'язкового державного соціального страхування, пенсійного забезпечення, соціального захисту та обслуговування населення; аналізує і прогнозує розвиток процесів у соціально-трудовій сфері відповідної території; 2) аналізує стан роботи щодо

укладення колективних договорів на підприємствах, в установах та організаціях, надає сторонам переговорного процесу організаційно-методичну допомогу; забезпечує у межах своїх повноважень дотримання законодавства з питань вирішення колективних трудових спорів (конфліктів); 3) вивчає стан використання трудових ресурсів відповідної території, аналізує розвиток процесів, що відбуваються на ринку праці та у сфері професійного навчання; бере участь у розробленні пропозицій щодо розвитку виробництва і створення робочих місць, доцільності розміщення нових підприємств, створення спеціальних (вільних) економічних зон, формування професійно-кваліфікаційного складу робочої сили на відповідній території; 4) забезпечує діяльність комісій у справах альтернативної (невійськової) служби; 5) забезпечує соціальний захист працюючих, зайнятих на роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці, вживає заходів щодо якісного проведення атестації робочих місць на їх відповідність нормативно-правовим актам про охорону праці на підприємствах, в установах та організаціях; 6) вивчає на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності стан дотримання режиму праці і відпочинку та практику відшкодування роботодавцем шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним трудових обов'язків, розробляє відповідні пропозиції; 7) сприяє профілактиці травматизму невинного характеру; організовує розроблення регіональної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, а також програм (заходів) щодо запобігання нещасним випадкам невинного характеру та контролю за їх виконанням; 8) бере участь у розслідуванні групових, а також смертельних нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на підприємствах відповідно до законодавства; організовує проведення розслідування та аналізу нещасних випадків невинного характеру, ведення їх обліку; 9) організовує роботу, пов'язану з пенсійним забезпеченням громадян

(після передання функцій призначення та виплати пенсій Пенсійному фонду здійснює контроль за їх призначенням та виплатою); надає практичну, консультаційно-правову та організаційно-методичну допомогу; сприяє створенню єдиного автоматизованого банку даних персоніфікованого обліку в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, розвитку недержавних систем пенсійного забезпечення; 10) проводить роботу з надання адресної соціальної допомоги і підтримки малозабезпеченим громадянам, у т. ч. інвалідам; здійснює контроль за правильністю і своєчасністю призначення та виплати соціальних виплат і допомоги, реалізацією інших заходів соціального захисту населення; здійснює керівництво і контроль за роботою відповідних підрозділів з нарахування та виплати соціальних виплат і допомоги; 11) разом з органами Пенсійного фонду сприяє забезпеченню відшкодування підприємствами витрат на виплату пенсій, призначених у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням працівників; 12) сприяє інтеграції інвалідів у суспільство, полегшенню їх доступу до об'єктів соціальної інфраструктури, розвитку системи професійної та соціальної реабілітації інвалідів, їх працевлаштуванню, створенню для них виробництв, цехів, дільниць і робочих місць; бере участь у розробленні пропозицій щодо встановлення нормативів робочих місць, призначених для використання праці інвалідів; направляє інвалідів до навчальних закладів системи соціального захисту населення для професійно-технічного навчання і перекваліфікації; перевіряє роботу підприємств, установ та організацій з цих питань; 13) організовує роботу щодо забезпечення інвалідів протезно-ортопедичними виробами, спеціальними засобами пересування і самообслуговування, засобами реабілітації, а також матеріального та соціально-побутового обслуговування, санаторно-курортного лікування інвалідів, ветеранів війни та праці; 14) вивчає стан матеріально-побутового забезпечення та потреби соціально незахищених громадян, у т. ч. інвалідів, вживає заходів щодо створен-

ня спеціалізованих служб з надання соціальних та інших послуг цим громадянам, вносить до держадміністрацій пропозиції щодо створення мережі реабілітаційних центрів, спеціальних підприємств торгівлі, побуту, громадського харчування, медичних закладів для соціального обслуговування цієї категорії громадян; 15) проводить роботу, пов'язану з розвитком та зміцненням мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, закладів соціального обслуговування населення, інтернатних закладів; сприяє розвитку їхніх підсобних господарств і лікувально-виробничих, трудових майстерень (цехів, дільниць тощо) та кооперації з виробничими підприємствами; 16) бере участь у плануванні бюджетних капітальних вкладень на будівництво закладів соціального захисту населення та в роботі комісій з прийняття в експлуатацію закінчених нових об'єктів у частині доступності їх для інвалідів; 17) організовує роботу та контролює надання пільг інвалідам, ветеранам війни та праці, одиноким непрацездатним громадянам, дітям-сиротам, одиноким матерям, сім'ям загиблих військовослужбовців, багатодітним сім'ям, іншим громадянам; координує роботу підприємств, установ та організацій з цих питань; розробляє та вносить відповідні пропозиції; 18) бере участь у забезпеченні відповідно до законодавства соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 19) організовує, координує та контролює надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива; 20) організовує, координує та контролює здійснення відповідно до законодавства компенсаційних виплат інвалідам на бензин, технічне обслуговування та ремонт автомобілів, транспортне обслуговування інвалідів, а також вартості санаторно-курортного лікування; 21) виконує інші передбачені законодавством функції. — Англ. *Labour and Social Protection Headquarters*.

Голод — неприємне відчуття загального типу, спричинене порушенням гомеостазу, пов'язаного з відсутністю поживних речовин, яке спонукає інстинкт пошуку їжі. За середніми медичними нормами людина щоденно потребує: до 2 л води, 90 г білків (з них 50 г — тваринного походження), 30 г незамінних амінокислот, 47 г замінних амінокислот, 0,5 кг вуглеводів, 90 г жирів, мінеральних речовин — від часток міліграма до декількох грамів кожного, вітамінів — кілька міліграмів, а також органічних кислот, клітковини, пектину, колагенів, ефірних масел, алкалоїдів, дубильних речовин, холестерину, фосфоліпідів тощо, щоб забезпечити собі приблизно 3000 ккал. Причому харчування має бути збалансованим і повноцінним, інакше неминучим наслідком є погіршення здоров'я людини. Зниження калорійності харчування до норми концтабору (2000 ккал. у Бухенвальді, 1957 ккал. у таборах ГУЛАГУ) спричиняло Г. і фізичне виснаження. Без їжі людина може прожити 42 дні, без води — 7 днів. Загроза Г. має не лише локальний, а й глобальний характер. Тому акцентують на основних вимірах проблеми Г. як загрози існуванню людства: потреби конкретної людини та сукупного населення планети в їжі, тенденції зростання і територіального розподілу кількості харчів, диференціація щодо якості їжі. Виділяють також Г. емоційний, сенсорний, сексуальний, інформаційний тощо. — Англ. *hunger*.

Гоміцидоманія — прагнення, тенденція до вбивства людини. — Англ. *homicidomania*.

Гомосексуалізм (від грец. *homos* — рівний, однаковий і лат. *sexus* — стать) — 1) різновид статевого збочення, статевої потяг до осіб своєї статі; 2) спрямованість статевого потягу до осіб своєї статі. Розрізняють Г. гедоністичний (сексуальне задоволення за недоступності протилежної статі, напр., в ув'язненні, або через власну непривабливість) і культурно-обумовлений (напр., еліта у Давній Греції вважала жінку нижчою істотою порівняно з чоловіком і, отже, кохання

могло бути тільки між рівними партнерами). Профілактика гедоністичного і культурно обумовленого Г. — правильне статеве виховання. В деяких розвинених країнах реклама Г. як атрибут творчості (музика, мистецтво, дизайн, модельний бізнес) у поєднанні з агресивним фемінізмом призвела до того, що кількість гомосексуалістів і бісексуалів у них досягла 28 % серед чоловічого і 32 % серед жіночого населення (Великобританія, 2000) порівняно з 4 %, що вважається нормою. — Англ. *homosexuality*.

Гомосексуальність — вибір об'єкта тієї ж статі, що й суб'єкт, для досягнення сексуального збудження і задоволення. Існує гомосексуальна схильність відкрита (свідомо прийнятна і така, що виражається у сексуальній активності з відповідним партнером або у фантазіях, які супроводжуються мастурбацією та оргазмом) і латентна (неусвідомлена). За латентної Г. еротична перевага прихована, але має потенціал для свого вияву. Термін "латентна Г." вживають стосовно осіб, які не вступають у гомосексуальні стосунки через соціальні табу чи внутрішні конфлікти, що тимчасово блокують прийняття або усвідомлення власної Г. Згідно з теорією психоаналізу З. Фрейда неусвідомлена Г. певною мірою наявна в кожного гетеросексуального індивіда і може бути розпізнана в прихованій формі у процесі аналізу характерних порушень, неврозів, сновидінь і психозів, хоча ці пацієнти рідко стають відкритими гомосексуалістами. Таке розмежування доцільне у багатьох випадках, але воно не є загальноприйнятим. У 1992 британські та американські вчені відкрили ген гомосексуалізму. Його носіями є приблизно 4 % людей планети. Таким чином було припинено дебати про Г. як суто соціальну патологію. Генетично Г. передається тільки по жіночій лінії, від чоловіка-гомосексуала народжуються нормальні діти. — Англ. *homosexuality*.

Госпіталізм — катастрофічна картина симптомів, що розвиваються на першому році життя у дітей, які виховуються у спеціальних закладах або з пев-

них причин не відчувають материнської уваги (материнська депривація). Такими симптомами є: погіршення фізичного стану, підвищена сприйнятливості до інфекцій, схильність до захворювань, висока смертність, погіршення, затримка і дисфункція психіки. У дітей, які вижили, спостерігаються підвищена частота психічних розладів, затримка психічного розвитку та антисоціальні нахили. — Англ. *hospitalism*.

Готовність до навчання психологічна — в найузагальненішому вигляді — комплекс психічних якостей, необхідних дитині для успішного початку навчання в школі. Г. до н. п. охоплює такі компоненти: 1) мотиваційна готовність (позитивне ставлення до школи і навчання); 2) вольова готовність (достатньо високий рівень розвитку довільної поведінки); 3) інтелектуальна (розумова) готовність (наявність визначених умінь, навичок, рівня розвитку пізнавальних процесів); 4) соціальна (моральна) готовність (сформованість якостей, які забезпечують встановлення стосунків з дорослими та ровесниками, залучення до життя класу, виконання спільної діяльності тощо). — Англ. *psychological readiness to study*.

Гра предметна — дитяча гра з предметами людської матеріальної та духовної культури, в якій ці предмети використовуються за прямим призначенням. — Англ. *object play*.

Гра рольова — спільна групова гра, в якій учасники виконують різні соціальні ролі. — Англ. *role play*.

Гребіж — злочин проти приватної власності громадян, який полягає у відкритому викраденні їхнього індивідуального майна. Викрадення визнають відкритим, якщо його здійснено у присутності потерпілого або інших осіб, коли винна особа усвідомлювала, що скоює злочин відкрито, а присутні розуміли сутність її протиправних дій. Відкритим є також Г., помічений сторонніми людьми, і цю обставину винний не лише усвідомлював, а й нехтував нею.

При вчиненні Г. злочинець діє відкрито, зухвало, свідомо, зневажаючи присутність особи, яка володіє майном, чи сторонніх людей. Г. є закінченим злочином з моменту, коли винна особа вилучила майно і має реальну можливість розпорядитися чи користуватися ним. Г. скоюють з прямим умислом, він є злочином корисливим. Суб'єктом Г. може бути особа, яка до моменту скоєння злочину досягла 14-річного віку. Покарання за скоєння Г. передбачено ст. 186 Кримінального кодексу України. — Англ. *robbery*.

Гранти — видатки на підтримку чогось вартого самого по собі як форма визнання, винагороди або заохочення, тісно не пов'язані з витратами на досягнення певної мети. Г. є інструментом соціальної політики. Надаються на певних умовах. Отримувачі Г. мають досягти визначеного мінімального рівня виконання програм. Існують універсальні програми демографічних Г. (допомога багатодітним сім'ям) — не співвідносять виплати з реальними потребами. Г. — це й стипендії талановитій молоді для навчання, премії за певні досягнення. Отже, Г. є фінансовим заохоченням бажаної діяльності. В Україні певний час діяв такий вид допомоги у зв'язку з народженням дитини, який надавався тільки за умови, що жінка стала на облік у жіночій консультації до 12 тижня вагітності. У деяких країнах допомога на дитину надається і після досягнення нею повноліття у разі здобуття безперервної освіти. Г. виплачують незалежно від сплати внесків до страхових фондів. — Англ. *grants*.

Громада — 1) форма соціальної організації, що виникла на основі родинних зв'язків і характеризується спільним володінням засобами виробництва, повним або частковим самоуправлінням; 2) за Ф. Тьоннісом — на відміну від суспільства, тип організації соціального життя з органічним зв'язком частин, що становлять соціальне ціле. Г. характеризується переважанням особистісних родинних відносин, прив'язаності, емоційної та духовної близькості; 3) сукупність людей, об'єднаних спільними інтереса-

ми, які мають однакові права та обов'язки і підпорядковуються одним і тим самим законам; 4) самоуправна організація, що виконує публічно-правові функції (міські комуни, земляцтва тощо); 5) низова адміністративно-територіальна одиниця в деяких країнах. Термін "Г." у сучасній соціології вживають на позначення сукупності людей, що проживають на одній географічній території, однак він зберігає деякі нормативні значення. У Великобританії у професійній соціальній роботі термін "Г." вживають у двох значеннях: 1) територіальна громада; 2) громада за інтересами/прихильністю. Американські соціальні працівники наголошують, що Г. — це групи індивідів або сімей, члени яких поділяють певні цінності, мають спільні інтереси, або користуються послугами тих самих служб та організацій, або живуть в одній місцевості. У вітчизняній літературі з соціальної роботи вживають різні терміни-синоніми: "Г.", "община", "ком'юніті", "спільнота" (усі вони є перекладом англійського слова "community"). — Англ. *community*.

Громадська опіка — коло послуг для контингенту людей з особливими потребами. Спрямована передусім на те, щоб більшість таких людей, коли це доцільно, підтримувати вдома, а не у стаціонарних чи медичних закладах. Г. о. забезпечує право на опіку та підтримку так, щоб допомогти їм досягти максимально можливої незалежності і через набуття та відновлення базових життєвих навичок уможливити використання ними свого потенціалу; дає змогу цим людям індивідуально вирішувати, як прожити своє життя і які послуги їм для цього потрібні. Принципи обслуговування у Г. о.: інформація, конфіденційність, захист, оцінювання, забезпечення послуг. У її здійсненні передбачено участь відділів охорони здоров'я, благодійних організацій, сімей, волонтерів та ін. — Англ. *public care, community care*.

Громадська освіта — здобуття індивідом певного обсягу знань, набуття умінь і навичок в освітніх закладах, які утримуються за рахунок громадських,

державних або федеральних фондів і якими керують офіційні державні або місцеві органи управління освітою. Г. о. характеризується альтернативністю підходів до вирішення освітніх завдань, варіативністю програм та гнучкістю змісту засвоєного матеріалу. — Англ. *public education*.

Громадські роботи — види робіт, які не потребують спеціальної професійної підготовки і організуються для окремих категорій населення для розв'язання проблеми безробіття. У XIX ст. Г. р. — державна форма підтримки населення, що потребує допомоги; забезпечення заробітку селянам під час масового голоду і неврожайів. Основними видами Г. р. були: водопостачання — облаштування загат, водосховищ, каналів; зміцнення ґрунтів; дорожні роботи; лісорубні, розпилювальні, будівельні та заготівельні роботи. Тепер це роботи, які організують органи влади для забезпечення тимчасової зайнятості громадян, що втратили або шукають роботу, насамперед із соціально незахищених груп населення. Г. р. — також і вид кримінального покарання, що полягає у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно-корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Їх встановлюють на термін від 60 до 240 годин і відбувають не більш як 4 години на день. Г. р. не признають особам, визнаним інвалідами I або II групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, військовослужбовцям строкової служби. — Англ. *public works*.

Громадяни похилого віку — чоловіки у віці 60 і жінки у віці 55 років і старші, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше півтора року. — Англ. *citizens of elderly age*.

Громадяни України — 1) особи, які на момент набрання чинності Законом України “Про громадянство України” від 13.11.1991 проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і

майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не є громадянами інших держав і не заперечують проти отримання громадянства України; 2) особи, які працюють за державним направленням, проходять військову службу, навчаються за межами України або виїхали на законних підставах на постійне проживання до іншої країни за умови, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали в Україні до моменту виїзду за кордон, не перебувають у громадянстві інших держав і не пізніше як через п'ять років після набрання чинності цим Законом виявили бажання стати громадянами України; 3) особи, які набули громадянство України відповідно до цього Закону. Документами, що підтверджують Г. У., є паспорт громадянина України, а для осіб до 16 років — свідоцтво про народження. Правовий статус Г. У. визначають Конституція України, закони України. Держава забезпечує захист прав і свобод Г. У. як усередині країни, так і за її межами. Г. У. не може бути виселений за межі України або виданий іншій державі. У свою чергу, Г. У. зобов'язаний виконувати покладені на нього законами України обов'язки. — Англ. *citizen of Ukraine*.

Громадянство — правова належність особи до держави; постійний правовий зв'язок особи з державою, що виявляється у їх взаємних правах та обов'язках. Терміном “Г.” послуговуються у країнах з республіканською формою правління. У країнах з монархічною формою правління належність особи до держави позначають терміном “підданство”. Право на Г. є невід'ємним правом людини, основою її правового статусу в державі і суспільстві. Поняття Г. нерозривно пов'язане з поняттям державності. Кожна суверенна держава сама визначає, хто є її громадянином. Це — сфера внутрішньої компетенції держави. Умови набуття і втрати Г., права, свободи та обов'язки громадян, як правило, встановлюють конституції держав або інші акти національного законодавства. Ос-

кільки кожна держава діє самостійно, не виключені колізії законів про Г. різних країн. Це спричиняє випадки подвійного Г. або появи осіб без Г. Такі колізії можуть бути джерелом міжнародних конфліктів. Для запобігання їм держави укладають дво- і багатосторонні угоди з питань Г. За всієї різноманітності національного законодавства про Г. його властиві й спільні риси. Це стосується, зокрема, принципів набуття і втрати Г. Спільним для більшості країн є, напр., два основні способи набуття Г.: а) від народження; б) внаслідок прийняття до Г. — натуралізації. Набуття Г. від народження ґрунтується на одному з двох принципів: праві крові і праві ґрунту, або праві народження. Право крові означає, що особа набуває Г. батьків незалежно від місця народження; право ґрунту — що особа набуває Г. держави, на території якої народилася, незалежно від громадянства батьків. Більшість держав світу дотримуються принципу права крові (Німеччина, Франція, Україна та ін.), а, напр., США та латиноамериканські держави — принципу права ґрунту. Прийняття до Г. (натуралізація) — індивідуальний акт, що ґрунтується на добровільному волевиявленні особи. Здійснюють його зазвичай з урахуванням умов, передбачених законом (відповідний термін проживання особи на території держави, її майновий стан, родинні зв'язки тощо). Щодо втрати Г. виділяють такі основні її форми: 1) автоматична втрата Г.; 2) вихід з Г.; 3) позбавлення Г. Перша з них трапляється рідко, але у США та в Україні діє т. зв. доктрина свободи експатріації: якщо, напр., громадянин по досягненні 18 років добровільно прийняв Г. іншої країни, він автоматично втрачає Г. України. Вихід з Г. означає його втрату на підставі рішення компетентного державного органу, яке ухвалюють за добровільною заявою особи. — Англ. *citizenship*.

Громадянське суспільство — умовний простір між громадянином і державою, де існують і активно діють з метою виявлення та захисту інтересів громадян різноманітні організації, партії, асоціації, фонди тощо, де відбувається узгодження

та реалізація інтересів різних суспільних груп. Така вільна діяльність має надзвичайно важливе значення, оскільки ринок не є механізмом, орієнтованим на соціальні цілі. Визначальна ознака Г. с. — наявність дієвого громадянського контролю за використанням суспільних ресурсів. — Англ. *civil society*.

Громадянські права і свободи — права і свободи, які визначають правовий статус громадянина щодо можливостей його участі в усіх сферах життя держави і суспільства. На міжнародному рівні Г. п. і с. проголошені Загальною декларацією прав людини (1948), Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (1968) тощо. На національному рівні держави закріплюють їх у конституційному порядку. Г. п. і с. проголошено й Конституцією України. До них належать права громадян України на: життя, свободу та особисту недоторканість; повагу їх гідності; недоторканість житла; таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної тощо кореспонденції; свободу пересування і вільний вибір місця проживання; оскарження незаконних дій службових осіб, відшкодування заподіяної цими діями шкоди тощо. Г. п. і с. — необхідна умова вільного розвитку особи. Вони невідчужувані й невід'ємні. Всі громадяни України рівні перед законом і мають рівні Г. п. і с. Держава забезпечує їх дотримання політичними, економічними, юридичними та іншими гарантіями. — Англ. *civil wrights and liberties*.

Громадянськість — почуття нерозривного зв'язку з народом, усвідомлення відповідальності за безпеку, процвітання Батьківщини, її просування по шляху історичного прогресу. Г. — вищий ступінь розвитку свідомості особистості. В дитячі та шкільні роки закладаються підвалини Г. Виховати громадянина — означає підготувати підростаючу особистість до участі у вирішенні поточних і перспективних завдань держави, до управління її справами, економікою країни, виконання функцій господаря і трудівника, організатора і виконавця, захисника Батьківщини і в підсумку — до участі у

свідомій та активній перетворювальній діяльності. — Англ. *feeling of citizenship*.

Група — 1) сукупність індивідів, об'єднаних спільною ознакою: єдиним просторовим і часовим буттям, діяльністю, економічними, демографічними, психологічними та іншими характеристиками; 2) сукупність індивідів, які дотримуються прийнятих ними норм і виконують ними ж визначені ролі на основі стандартизованих зразків взаємодії; 3) сукупність індивідів, які дотримуються прийнятих ними норм і виконують соціальні ролі на основі стандартизованих зразків взаємодії. При проведенні соціально-психологічного аналізу Г. виокремлюють дві сукупності її характеристик: 1) структурно-формальну (організаційну) — розмір, склад, канал комунікації, розподіл ролей тощо; 2) соціально-психологічну — міжособистісні відносини, стиль лідерства, групові цінності й норми, система заохочень і покарань тощо. Найпоширеніші класифікації Г.: за розміром — великі, малі (контактні), діади, тріади; за суспільним статусом — формальні (офіційні) і неформальні (неофіційні); за характером взаємодії — реальні й умовні; за рівнем розвитку — низького рівня (асоціації, корпорації, дифузійні) і високого рівня (колективи); за значимістю для учасників — референтні групи, членства тощо. Зміст спільної діяльності у Г. опосередковує всі процеси усередині групової динаміки: розвиток міжособистісних відносин, формування групових норм і цінностей, форм співпраці та взаємної відповідальності. У свою чергу, міжособистісні відносини у Г. впливають на ефективність групової діяльності. — Англ. *group*.

Група вікова — 1) група осіб, які належать до різних поколінь і мають у певний період свого життя спільний досвід, подібні потреби та інтереси. Відповідно до вікової періодизації виділяють такі групи: діти дошкільного віку, молодші школярі, підлітки, юнаки, студенти, молодь, групи середнього віку, зрілого віку і т. д.; б) у статистиці і демографії — розподіл сукупності людей за періодами

життєвого циклу. Кожна група має певні вікові, соціальні особливості, без урахування яких неможливий процес повноцінного розвитку особистості, її самореалізації. — Англ. *age group*.

Група вторинна — відносно чисельна група, члени якої опосередковано пов'язані спільною діяльністю для досягнення визначеної загальної мети. Г. в. відрізняється від групи первинної типом соціальних контактів (переважно опосередкованих), характером мети (більш спеціалізованим) і вищим ступенем формалізації соціальної організації, менш інтенсивним спілкуванням між її членами, слабшою силою впливу на індивіда, слабшою роллю в соціалізації особистості. В. г. — це кола дальшого й ширшого оточення (школа, факультет, завод). — Англ. *secondary group*.

Група експертна (управлінська) — офіційно організований колектив фахівців-управлінців для дослідження чітко сформульованої проблеми і вироблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень відповідними органами влади різних рівнів. Склад Г. е. (у.) визначається характером і структурою проблеми і має міждисциплінарний характер (спеціалісти з різних галузей управлінської діяльності). Така група нерідко є тимчасовою, але в окремих випадках перетворюється на стабільний інституціональний орган з одно- чи багатofункціональною спрямованістю. Ефективну діяльність Г. е. (у.) багато в чому забезпечує неформальна структура відносин між її членами. — Англ. *expert (managerial) group*.

Група за інтересами — 1) коло людей, об'єднаних спільними ціннісно-орієнтаційними спрямуваннями; 2) об'єднання індивідів з метою реалізації своїх інтересів; 3) група, яка прагне забезпечити інтереси певної соціальної категорії шляхом тиску на відповідні інститути. — Англ. *interest-group*.

Група контрольна — група індивідів, що використовується для порівняння при проведенні експерименту, до якої

не вводять експериментальні стимули. — Англ. *control group*.

Група мала (первинна) — група, в якій суспільні відносини постають у формі безпосередніх особистісних контактів. Орієнтовно розмір Г. м. (п.) — 3–9 осіб. Такі групи класифікують на: первинні, вторинні, формальні, неформальні, членства і референтні. Г. м. (п.) створюються у відповідній послідовності, починаючи з процесу формування потреби в розподілі праці і відповідних функцій між людьми. Безпосередні зв'язки між членами Г. м. (п.) спираються не лише на особисті ділові контакти, а й на високу емоційну залученість кожного до групової справи, на високу ідентифікацію членів із групою і на сильно виражене в усіх почуття належності до неї — почуття “ми”. Сукупність Г. м. (п.), які функціонують у різних галузях життєдіяльності суспільства, визначає соціальне мікросередовище, що безпосередньо впливає на формування і розвиток особистості. Вперше системне дослідження Г. м. (п.) розпочав на початку ХХ ст. амер. соціолог Ч. Кулі. Подальші дослідження Г. м. (п.) розвивалися в межах впливових напрямів західної соціології і соціальної психології (мікросоціологія, інтеракціонізм, теорія поля К. Левіна). У цих дослідженнях було відкрито низку феноменів групової свідомості і взаємодії: ефект присутності групи і його вплив на індивідуальну діяльність, груповий тиск і конформізм, соціометричну і рольову структури групи, групову динаміку тощо. Г. м. (п.) класифікують за такими критеріями: за способом організації — організовані ззовні і такі, що організувалися самі, формально фіксовані і неформальні групи; за головними сферами функціонування — виробничі, навчальні, родинні, дружні тощо; за терміном функціонування — короткочасні і постійні; за складом — елементарні, неподільні (не більше 7–10 осіб), складені (40–50 осіб), у які об'єднуються кілька елементарних груп; за психологічними критеріями — типи Г. м. (п.) з різними рівнями згуртованості, різною груповою атмосферою (демократичні, авторитарні, стихійні) тощо.

Структура Г. м. (п.) зумовлена специфікою групової діяльності, від якої залежить розподіл у групі ролей, інформаційних потоків, міжособистісних стосунків. Virізняють формальну і неформальну, статичну і динамічну, внутрішню і зовнішню структури Г. м. (п.). Зовнішню структуру Г. м. (п.) визначають її зв'язки і відносини із зовнішнім соціальним середовищем, за своєю сутністю вона є структурною видів діяльності групи. Чим розвиненіша ця структура, тим ширші суспільні зв'язки Г. м. (п.) і тим більше передумов для залучення її членів до активної соціальної діяльності. Ефективність такої діяльності залежить від ступеня ідентифікації особи з групою. Соціальний механізм ідентифікації ґрунтується на нормативно-ціннісній регуляції поведінки членів групи. Виконання чи невиконання певних групових вимог має наслідком відповідні заохочення або санкції. Як соціально-психологічний механізм ідентифікації діють засоби спілкування: навіювання, переконання, наслідування і активне, свідоме сприйняття впливу групи. У сучасній соціальній психології дослідження Г. м. (п.) проводять за різними за своїми теоретичним орієнтаціями напрямами: соціометричним (Дж. Морено), соціологічним (Е. Мейо), школою “групової динаміки” (К. Левін), інтеракціоністським (Дж. Мід). — Англ. *small/elementary group*.

Група неформальна — певною мірою ізольована, тимчасова соціальна спільність (науковий, музичний, інший гурток, шаховий, інший клуб, екологічна, ініціативна група тощо), в якій індивіди об'єднані одним або кількома інтересами. Г. н. може бути і частиною офіційної групи. Основний механізм формування Г. н. — самоорганізація, хоча пізніше сформована у такий спосіб Г. н. може максимально формалізуватися. Стосунки у Г. н. нерідко ґрунтуються на взаємних симпатіях, прихильностях, бажанні просто спілкуватися, без розв'язання певних спільних проблем. Мета та інтереси Г. н. можуть мати як позитивне, так і негативне спрямування й орієнтацію, тобто не завжди збігатися з існую-

чими в суспільстві нормами і принципами. Центральна постать у Г. н. — її лідер, навколо якого об'єднуються інші члени групи, однак у Г. н. спілкування вільніше, демократичніше, незалежніше, ніж у формальній. Нерідко Г. н. переростає у формальну, зокрема у випадку, коли її лідер поєднує керівництво Г. н. і формальною. Класифікацію груп на формальні і неформальні запропонував америк. соціальний психолог Е. Мейо (1933). Прикладами Г. н. є дружні і приятельські компанії, неформальні об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, захопленнями. Формальні і неформальні групи різняться механізмами утворення і характером міжособистісних відносин, однак такий поділ досить умовний. Г. н. можуть виникати й функціонувати в межах формальних організацій, а групи, що виникли як неформальні, на певному етапі можуть набувати ознак формальних. Амер. фахівці у галузі управління М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі головними потребами, що зумовлюють вступ людини до Г. н., вважають: 1) потребу в допомозі; 2) потребу в захисті; 3) потребу в інформації (люди хочуть знати про все, що відбувається навколо, і мати доступ до неформального каналу інформації — чуток, пліток); 4) потребу в тісному спілкуванні та симпатії. Права і обов'язки членів Г. н. аморфніші й менш визначені, а способи їх реалізації менш конкретні, ніж у формальних групах. Основними засобами контролю у Г. н. є звичаї, традиції, групові звички, зафіксовані у громадській думці. Це засоби психологічного й морального плану, хоч у деяких випадках вони й регулюють поведінку особистості значно жорсткіше, ніж засоби юридичні. Нерідко замість термінів “формальна” і “неформальна” щодо відповідних соціальних груп уживають терміни “офіційна” і “неофіційна” групи. Деякі різновиди Г. н., що самоорганізуються, можуть надалі набувати офіційного статусу (громадські організації, самодіяльні колективи тощо). — Англ. *informal group*.

Група референтна — реальна чи уявна група, яка є для індивіда зразком,

системою відліку для оцінювання самого себе й інших, однією з основ формування соціальних установок, норм поведінки і ціннісних орієнтацій. Поняття Г. р. запровадив у науковий обіг америк. дослідник Г. Хаймен (1942). Явище Г. р. виникає лише в суспільствах, які допускають високий рівень соціальної мобільності, а також певний рівень моральної автономії індивіда. Група стає для нього референтною, якщо він визнає цілі, які вона ставить, і засоби їх досягнення. Референтними є реальні або уявні групи людей, які існують тут і тепер і які існували в минулому, або, на думку індивіда, виникнуть у майбутньому. Індивід може належати до них, намагатися стати їхнім членом або отримати їх схвалення в майбутньому. Г. р. визначає норми, цінності та взірці поведінки людини. Порівнюючи свій спосіб життя з вимогами Г. р., індивід намагається скоригувати його відповідно до ідеальних взірців. Ефективність виховного впливу сім'ї, навчального чи трудового колективу залежать від міри їх референтності — відповідності індивідуальних орієнтацій груповим нормам і цінностям. Якщо батьки, педагоги або наставники не є для окремої особи, яку виховують, Г. р., то завжди знайдеться інша група (реальна чи уявна), стихійний вплив якої позначиться на цій особі. Трапляються випадки, коли індивід вважає певну девіантну групу для себе референтною (“блатна” романтика), відмовляється від загальновизнаних правил поведінки, а група з якихось причин не приймає його. Це може мати наслідком внутрішній розлад особистості, бажання індивіда втекти від реальності в наркотичний дурман (в англомовних країнах таких осіб називають “подвійними невдачами”). Вивчення Г. р. має суттєве значення для розуміння процесу соціалізації індивіда, розвитку його особистості. — Англ. *referent group*.

Група соціальна — сукупність індивідів, які об'єднані спільними інтересами, цілями та ціннісними орієнтаціями і функціонують на основі соціальних норм і в умовах соціально-групового контролю. Існують такі види Г. с.: великі,

малі, формальні, неформальні, референтні, реальні, умовні, згуртовані, дифузні. Окремі Г. с. можуть мати асоціальні цілі й чинити дії, що суперечать інтересам суспільства. У структурі Г. с. виділяють два рівні — функціональний і міжособистісний. Для соціальної психології головним є вивчення міжособистісних відносин у Г. с. Розрізняють формальну й неформальну структури групи: перша фіксується в офіційних документах, друга виявляється у стосунках між людьми залежно від їх особистих якостей. Г. с. вивчають у загальносоціологічному плані (теоретична соціологія) і на груповому та особистісному рівнях (прикладна соціологія, соціальна психологія). — Англ. *social group*.

Група формальна — група, структура і діяльність якої раціонально організовані та стандартизовані відповідно до визначених, встановлених групових правил, мети і рольових функцій. Ефективність функціонування Г. ф. забезпечується системою управління та контролю. Безпосереднє управління спирається на владні повноваження згідно з формально-статусною структурою групи. Стиль управління — домінуючі методи ухвалення рішень, розподіл повноважень, відповідальності та контролю. У процесі спільної діяльності між членами групи виникає ненормативне, неформальне міжособистісне спілкування, у результаті якого формуються позитивні або негативні міжособистісні стосунки (відповідно виникає позитивний або негативний соціально-психологічний клімат). Паралельно формальній структурі Г. ф. стихійно постають неформальні малі групи, що існують за своїми законами. Між цими двома структурами можуть установлюватися відносини різного типу, які сприяють або перешкоджають досягненню цілей Г. ф. — Англ. *formal group*.

Групи взаємодопомоги — групи, в основі функціонування яких — участь їхніх членів у розв'язанні проблем, обміні знаннями та набутим власним досвідом для вирішення типових ситуацій, пов'язаних з особливостями групи. Одними з перших Г. в. в Україні були групи анонім-

них алкоголіків, які започаткували свою діяльність, спираючись на досвід американських груп, що сформувались у 1930. Участь у Г. в. спрямована на досягнення таких цілей: вихід з ізоляції; набуття впевненості; можливість говорити про свої проблеми; знайти товаришів, які розуміють твої переживання; навчатися в інших; знайти підтримку; вивчити себе за допомогою інших; навчитися обговорювати свої проблеми в колі сім'ї та друзів. Людина може реалізувати особистісний потенціал розвитку лише за умови, що професійні працівники (лікарі, психологи, соціальні працівники), родичі та друзі орієнтуватимуться на міжособистісні стосунки прийняття її, поваги й тепла до неї, поки вона перебуває у складному становищі. Однак нерідко підтримку важко знайти в сім'ї, формальних організаціях, які часом надто заорганізовані й чекають від людини виконання певної ролі за застарілою схемою. Г. в. залучають волонтерів та інших громадян до процесу прийняття рішень, планування роботи соціальних служб, координації з професіоналами та службами працевлаштування. Такий процес сприяє розподілу відповідальності та контролю між державними організаціями і Г. в. у громаді. Можливості особистісної реалізації розширюються також через взаємини у спільноті — “у групі індивідів або сімей, члени якої поділяють певні цінності, мають спільні інтереси або користуються послугами тих самих служб та організацій, або живуть в одній місцевості” (Р. Баркер). Зазвичай група у повному складі збирається один раз на тиждень, однак її члени контактують між собою і за межами групи: разом відвідують виставки та концерти, влаштовують вечори поезії, беруть участь у фотовиставках тощо. Зустрічі переважно складаються з двох частин: перша — психологічна, друга — клуб спілкування (учасники групи за чашкою чаю розважаються, розмовляють на теми, що цікавлять усіх). Члени групи зацікавлено ставляться до проблем один одного і разом шукають шляхи їх розв'язання. Головним є те, що робота в групі змінює ставлення її учасників до себе і до навколишнього світу.

Г. в. діють самостійно або у їх створенні роботи беруть участь соціальні працівники, роль яких у групі різна: якщо група будується на засадах самоуправління, то соціальний працівник переважно відіграватиме роль консультанта; можлива і така ситуація, коли на етапі створення групи він є лідером, а відтак у процесі розвитку групи передає свої функції її членам. — Англ. *self-help groups*.

Групи документів, що визначають державну соціальну політику та її реалізацію (на прикладі України). До них належать: 1. Конституція (Основний Закон) України — нормативно-правовий акт найвищої сили, що визначає найважливіші засади організації суспільства, встановлює права і свободи людини, їх гарантії, які, у свою чергу, визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Зокрема, у Ст. 46 проголошено право на соціальний захист. 2. Декларації, хартії, конвенції та інші міжнародні угоди про права людини — у багатьох країнах громадяни захищені міжнародними чи регіональними хартіями або біллями про права від певних дій держави, а також від дій приватних осіб (напр., антидискримінаційні положення). Ними можуть встановлюватися й чіткі права та критерії для проголошення в країні базових соціальних заходів, обов'язкових для держави і здатних пристосувати або анулювати законодавство. Напр., рівність прав може ставитися вище за існуючий (застарілий) правовий норматив. Ступінь зв'язку конвенцій з місцевим законодавством може бути різний. Напр., країна ратифікувала конвенції, але вони не наберуть чинності, доки не будуть закріплені спеціальним місцевим законодавством. Конвенції можуть мати статус моральних стандартів або використовуватися для подібних формулювань у місцевому законодавстві, але не забезпечені правовою санкцією, напр.: Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права; Європейська соціальна хартія; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок; Конвенція про права дитини. Нормативно-правова база існуючої системи загальнообов'язко-

вого державного соціального страхування створена відповідно до вимог Європейського кодексу соціального забезпечення (1964) і рекомендацій Міжнародної організації праці № 67 (1944). 3. Міжнародні та міжурядові угоди — угоди з міжнародними організаціями чи окремими країнами, що регламентують співпрацю та взаємодопомогу або забезпечення окремих прав і гарантій громадян (щодо працевлаштування, пенсійного забезпечення тощо), напр., Угода про співробітництво між Дитячим фондом ООН та Урядом України. 4. Документи, що визначають напрями державної політики — документи, які визначають основні принципи державної політики та пріоритетних напрямів дій у певній сфері або галузі, які є основою для планування реалізації політики у цій сфері або галузі, напр., Основні напрями соціальної політики на період до 2004 р., Основні напрями забезпечення житлом населення України на 1999–2005 рр., Концепція розвитку охорони здоров'я населення України. Можуть затверджуватися постановами Верховної Ради України, указами Президента України. 5. Законодавство — надає і гарантує спеціальні права (але в законах не завжди чітко визначено, як можна домагатися цього права) або надає повноваження певним міністерствам чи урядовим організаціям, напр., Основи законодавства України про охорону здоров'я, Закони України “Про соціальний статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про зайнятість населення”. 6. Правила тлумачення законодавства — правила, згідно з якими застосовуються правові норми. Пояснюють процедурні умови та порядок і визначають, які витрати, за яких умов можуть бути здійснені, тобто це конкретизаційні документи, що ухвалюються урядом. В Україні вони, як правило, затверджуються постановами Кабінету Міністрів, напр., Положення про застосування Закону України “Про зайнятість населення”, Положення про порядок надання матеріальної допомоги у разі безробіття, Положення про порядок реєстрації, перереєстрації та ведення обліку громадян, які шукають роботу, і безро-

бітних, виплати допомоги по безробіттю, а також умови надання матеріальної допомоги в період професійної підготовки та перепідготовки. 7. Документи, що регламентують реалізацію державної політики у певній сфері або галузі щодо окремої групи громадян або певної проблеми — президент, уряд, уповноважені міністерства або інші урядові організації в межах власних повноважень застосовують свою владу щодо: а) визначення заходів реалізації політики та програм у певній галузі, сфері стосовно окремої групи громадян або певної проблеми; б) затвердження соціальних норм і нормативів; в) прийняття рішень про створення закладів та затвердження положень, що регламентуватимуть їхню діяльність. Ці дії визначаються указами, розпорядженнями Президента України і закріплюються постановами, розпорядженнями Кабінету Міністрів України, наказами, розпорядженнями, постановами відповідних міністерств і відомств, напр., Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні, міжгалузєва комплексна програма “Здоров’я нації”, затверджена постановою Кабінету Міністрів, Тимчасові норми (нормативи) забезпечення неповнолітніх у центрах медико-соціальної реабілітації харчуванням, одягом, взуттям, предметами для навчання, дозвілля, комунально- побутовими послугами, затвержені наказом Міністерства охорони здоров’я України, Положення “Про створення Українського державного центру соціальних служб для молоді”, затверджене наказом Міністерства у справах сім’ї та молоді України. 8. Угоди між окремими юрисдикціями про фінансування або здійснення певної політики і програм — рішення на урядовому рівні щодо здійснення певної політики, розподілу повноважень, коштів на соціальні програми або заходи, напр., тарифна угода між представниками уряду, об’єднань профспілок і роботодавців. 9. Документи, що регламентують діяльність у соціальній сфері на місцевому рівні — акти органів місцевого самоврядування (постанови, рішення) локальної дії, які чинні у сфері законодавчої влади. Стосуються здійснення певної політики на місце-

вому рівні: запровадження місцевих програм, заходів, встановлення окремих видів соціальної допомоги, що фінансуватимуться з місцевого бюджету, напр., рішення Київської міської державної адміністрації “Про надання адресної грошової допомоги малозабезпеченим сім’ям у зв’язку з народженням дитини”. — Англ. *documents, which determine social policy and its realisation (example of Ukraine)*.

Групи ризику — 1) групи, що об’єднують людей, які піддаються небезпечним негативним впливам, становлять певну загрозу стабільності суспільства і практично не в змозі самостійно подолати власні труднощі, що може призвести якщо не до біологічної їх загибелі, то до втрати соціальної значимості та духовності. Традиційні Г. р. — люди з алкогольного і наркотичною залежністю, безпритульні, повії, ув’язнені, спосіб життя яких характеризується як прояв хвороби суспільства; 2) категорія людей, соціальне становище яких за певними критеріями не є стабільним і які потребують соціального захисту (люди з обмеженими можливостями, діти-сироти, матері-одинокки, неповні сім’ї, неповнолітні правопорушники, самотні люди похилого віку). Об’єктивною причиною появи та існування Г. с. р. є тип соціалізації особи в дитинстві (рівень домагань) і характер економічних, правових, політичних, моральних структур суспільства; умови і перспективи соціального розвитку. Особливої уваги потребують категорії Г. р., проблеми яких відомі лише вузькому колу спеціалістів: біженці, переселенці, люди, що постраждали від насилля. Критична ситуація, в яку вони потрапили, психологічні стреси, фінансове неблагополуччя, а нерідко й злидні, відсутність засобів існування, соціально низький рівень життя згубні не лише для цих Г. р., оскільки опосередковано (а подеколи й безпосередньо) впливають на атмосферу і рівень цивілізованості суспільства. — Англ. *risk group*.

Групи самопомоги — добровільні неформальні об’єднання людей, які мають спільні проблеми (нерідко перебувають у стресовому стані), для взаємо-

підтримки і відновлення психічного здоров'я. Г. с. працюють з приводу конкретних проблем (втрат, алкоголізму, ожиріння, певної хвороби тощо). (див.: Групи взаємодопомоги.) — Англ. *self-help groups*.

Групівщина — відсутність єдності в діяльності колективу, утворення й існування в ньому окремих самостійних груп, домінування певних групових інтересів над загальними, колективними. Термін "Г." у політичній, соціальній лексиці увійшов найпомітніше в добу сталінізму. Вживається у негативному плані для характеристики асоціальної поведінки і діяльності. Диференціація поглядів, точок зору, в т. ч. ідейних позицій, — явище позитивне, оскільки сприяє демократичному розвитку соціальних, суспільних, політичних процесів. Однак для Г. характерним є те, що основа об'єднання людей у групу — груповий егоїзм, цілковите неприйняття інших точок зору і позицій. У політиці Г. нерідко ототожнюється з фракційністю. — Англ. *grouping*.

Групова динаміка — 1) напрям соціально-психологічних досліджень, основним об'єктом яких є малі групи; 2) галузь досліджень, пов'язаних із вивченням процесів утворення, функціонування і розвитку малих груп (на відміну від дослідження групової статистики — стійких компонентів структури групи). — Англ. *group dynamic*.

Групова думка — групове оцінне судження з певних питань. Зазвичай Г. д. збігається з моральними нормами групи. Розрізняють Г. д. малих і великих соціальних груп. — Англ. *group opinion*.

Групова норма — сукупність вимог, які група висуває до своїх членів для формування їх діяльності (поведінки) усталеного типу (взірця). Порушення Г. н. викликає негайну реакцію групи і застосування санкцій до порушника. — Англ. *group norm*.

Групова соціальна робота — форма соціальної роботи, суть якої — робота з групою осіб, що мають подібні проблеми чи близькі інтереси. Мета Г. с. р. —

обмін інформацією, розвиток практичних умінь і потенційних здібностей, зміна ціннісних орієнтацій, орієнтування людей (осіб) на соціально позитивні норми поведінки. Здійснюється у формі бесіди, дискусії, тренінгу, рольової та ділової гри. — Англ. *social work in groups*.

Групова сумісність — специфічне соціально-психологічне явище, що позначає різні аспекти та різні сумісності індивідів у групі. Розрізняють такі ієрархічні види Г. с.: фізіологічна, психофізіологічна (напр., сенсомоторна), психологічна та ідеологічна. — Англ. *group compatibility*.

Гуманізація освіти — домінант, який основним сенсом педагогічного процесу вважає розвиток учня: повагу школи й педагогів до особистості дитини, довіру до неї, створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку її здібностей і обдарувань з метою формування передумов повноцінного життя дитини на кожному віковому етапі. Напрями Г. о.: налагодження відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу, виховання морально-емоційної культури взаємин і формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; створення матеріально-технічних умов для нормального перебігу педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість. — Англ. *humanisation of education*.

Гуманізм (від лат. *humanus* — людський) — 1) ставлення до людини, перейняте турботою про її благо, повагою до її гідності; 2) ідеологія і практика, заснована на принципах рівності, справедливості, яка розглядає людину як найвищу цінність; 3) рух у часи Відродження, спрямований проти релігії і церкви, за утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв своїх прагнень і бажань. Як форма життєвої практики, Г. породжує конкретну сукупність відносин гуманності й негуманності, добра і зла, свободи і насилля між соціальними, етнічними, політичними та іншими суб'єктами. Виявляється в таких орієнтаціях і установках, як людяність, турбота, любов, повага, розу-

міння, відповідальність, стурбованість, добра воля, моральний закон, обов'язок. В центрі антропологічної парадигми, однієї з філософських основ Г. як системи мислення — людина як визначальна цінність. Поставивши людину в центр соціального буття, Г. мислить все проєктоване на сьогодні й на майбутнє від і для людини. Ніщо не може бути вищим від людини, жодна людина не може бути нижчою за іншу людину. Будь-яка спроба поставити над людиною інші цінності й основи розцінюється як пригноблення і насилля. Гуманістична природа людського мислення простежується і в структурах демократичної організації суспільства, в принципах активного ненасилля, недискримінації, толерантності, свободи вибору, кооперативізму. І як форма життєвої практики, і як система мислення Г. неоднозначний, внутрішньо суперечливий. Він не завжди здатний запропонувати адекватні етичні, соціальні, політичні критерії та орієнтири. Розвиток цивілізації пов'язаний із кризою Г., виявом якої стали “одномірність” буття, духовний нігілізм, переважання технократичних підходів до людини і культури тощо. Труднощі, з якими зіткнувся і які не зміг розв'язати Г., є водночас онтологічною основою негуманності, насилля, зла, пригноблення, що проявляються в різних сферах суспільства у формі волонтаризму, авторитаризму, тоталітаризму і відчуження, внаслідок чого чимало людей відкинуті на периферію буття, а отже, периферійними стають і їхні потреби та інтереси. Г. — одне з моральних начал соціальної роботи. Грунтуючись на Г., соціальна робота орієнтується на ключові елементи комплексу цінностей, які з незначними змінами зберігаються в перебігу її історії — добробут людей, соціальна справедливість, гідність індивіда. — Англ. *humanism*.

Гуманістична психологія — напрям психологічної науки, який акцентує на унікальності людської особистості, пошуку сенсу й цінностей існування, на свободі в самоуправлінні і самовдосконаленні. Г. п. ґрунтується на трьох базових гуманістичних принципах: 1) люди за своєю природою вільні й добрі; люди

є передусім людьми, а вже відтак виконавцями соціальних ролей; конструктивна взаємодія з людьми можлива лише за умови встановлення з ними людських стосунків. — Англ. *humanistic psychology*.

Гуманітарна допомога (від лат. *humanitas* — людство, людяність) — благодійна матеріальна допомога, яку надають юридичні та фізичні особи з гуманних мотивів і почуттів. Г. д. надають безкоштовно малозабезпеченим групам населення, багатодітним, інвалідам, людям похилого віку, дітям-сиротам, ветеранам війни та праці, жертвам стихійного лиха, біженцям тощо Г. д. — предмети першої необхідності, які передають безоплатно згідно із супровідними документами (продукти харчування, медикаменти, медичне обладнання, транспортні засоби медичного призначення, взуття, одяг, спідня білизна, постільні речі, предмети санітарії та гігієни, а також друкована продукція, що безкоштовно передається державою бібліотекам і науковим установам, громадським організаціям і не призначена для відчуження на платній основі). — Англ. *humanitarian aid*.

Гуманність — людяність, почуття любові до людини, поважання гідності. Реалізується у процесі спілкування та діяльності через сприяння, допомогу, співучасть, підтримку, повагу до особистості. Поняття Г. як соціальної установки, що охоплює пізнавальні, емоційні і поведінкові компоненти, використовують в аналізі проблем, пов'язаних із засвоєнням моральних норм, емпатією та ін. Формування Г. в онтогенезі передбачає розвиток самосвідомості дитини, виокремлення себе із соціального оточення і протилежна егоїзму, що виражається у модифікаціях форм безкорисливості, співчуття, надання матеріальної допомоги, морально-фізичної підтримки оточуючим. Суттєве значення у становленні Г. має спільна діяльність (спочатку з дорослими, а потім з однолітками). Для гуманізації міжособистісних відносин необхідні безоцінне позитивне слухання, конгруентність (адекватне, справжнє, щире самовираження у спілкуванні з людиною). — Англ. *humanity*.

Д

Давність притягнення до кримінальної відповідальності — термін, встановлений законом про кримінальну відповідальність, по закінченні якого конкретна особа не підлягає відповідальності за скоєний нею злочин. — Англ. *statute of limitation*.

Дані — інформація про факти і процеси якісного і кількісного типу, яка може бути використана для висновків і узагальнень. — Англ. *data*.

Дебати (від франц. *débattre* — сперечатися) — різновид ділового спілкування, що передбачає обмін думками в публічній (оприлюдненій) формі (на засіданнях, зборах, зустрічах, конференціях тощо) з приводу тез, висловлених у промовах, доповідях, виступах, повідомленнях. Мета Д. — пояснення учасникам обговорення свого ставлення до загальних, відомих положень. Форма аргументації у Д. — критика, їх оцінка, прийняття чи неприйняття. Характерною особливістю Д. є те, що всі суб'єкти обговорення виконують роль певних адресатів. — Англ. *debates*.

Девіант — особа, яка не дотримується прийнятих у суспільстві норм поведінки. — Англ. *deviant*.

Девіантна поведінка — дії, вчинки індивідів, окремих груп, що суперечать соціальним нормам або ustalеним нормам і стандартам поведінки. Д. п. має для по-

рушника наслідком його соціальну ізоляцію, необхідність лікування, виправлення або покарання. Відхилення поведінки особи від норми нерідко спричинені конфліктом цінностей, інтересів, розбіжністю потреб, деформацією способів їх задоволення, помилками у вихованні, життєвими невдачами і прорахунками. Існує два види Д. п.: 1) поведінка, що набуває суспільно неприйнятних, небезпечних (напр., злочинність) форм, внаслідок чого суспільство змушене застосовувати до порушника певні санкції. Соціальні наслідки такого типу Д. п. — підрив суспільного порядку, посилення ентропійних процесів, нівелювання й розпад особистості, зниження якості та результатів роботи і рівня стандартів, наростання соціальної апатії тощо. Спричиняють цей вид Д. п. передусім деформовані потреби й цінності, завищені претензії і потреби особи, що спонукають її або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства. 2) Д. п., пов'язана з відставанням соціальних норм, критеріїв, стандартів суспільства, які необхідно змінювати, оскільки вони певним чином гальмують процес його розвитку. Кількість проявів Д. п. зростає в період соціальних зрушень, революційних, інших перетворень, коли руйнуються стереотипи, застарілі норми поведінки. У таких випадках далеко не кожна форма соціального відхилення може бути оцінена однозначно негативно. Нерідко вона містить вказівку на необхідність зміни норм, що не

діють, відновлення колишніх цінностей, тобто несе прогресивний зміст, зародок майбутніх позитивних змін. Це свідчить про складність критеріїв оцінювання Д. п. З позиції концепції соціалізації особами з Д. п. стають люди, формування, соціалізація, життєве становлення яких відбувається у середовищі, де чинники, що сприяють такій поведінці (насильство, аморальність тощо), вважаються нормою або суспільство ставиться до них терпимо. Напр., важко вимагати законслухняності від особи, що виросла у кварталі, де злочин є нормальним і основним засобом існування. — Англ. *deviant behavior*.

Девіантність — характеристика поведінки, що не збігається з визнаними у суспільстві соціальними нормами і цінностями. — Англ. *deviation* (див.: *Девіантна поведінка*).

Дегенерація (від лат. *degenērare* — вироджуватися) — 1) процес погіршення від покоління до покоління певних рис чи властивостей організму; 2) зниження органічних або психічних якостей особи, статі. Д. спричиняють спадкові й набуті захворювання, несприятливі умови життєдіяльності. — Англ. *degeneration*.

Деградація (від лат. *degradatio* — букв. пониження в чині, званні) — 1) занепад, рух від вищого до нижчого, зниження або втрата позитивних якостей; б) втрата особою або групою свого соціального статусу і здатності поновлення себе в колишній якості; в) втрата індивідом або групою значимих соціальних якостей. Д. може бути соціально обумовлена, пов'язана з антиморальною, антисоціальною поведінкою людини або спричинена її хворобою (біологічною, психічною). — Англ. *degradation*.

Дезадаптація — низький рівень пристосування до соціального середовища. Виявом Д. є різні форми девіантної поведінки (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид тощо) і неадекватні психологічні стани особи (депресія, гіперактивність). — Англ. *disadaptation*.

Дезадаптація культуральна — уповільненість або неадекватність у пристосуванні до вимог нового оточення чи культури, криза ідентичності і/або соціальна маргінальність. — Англ. *cultural disadaptation*.

Дезертирство — самовільне залишення військової частини або місця служби з метою ухилення від військової служби, а також неявка з тією ж метою на службу в разі призначення, переведення, з відрадження, з відпустки або з лікувального закладу. Д. є злочином, що починається з моменту самовільного залишення частини або неявки у частину і закінчується затриманням дезертира чи його явкою з повинної. Об'єкт цього злочину — порядок проходження військової служби, який зобов'язує кожного військовослужбовця нести службу впродовж встановленого законом терміну. Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом і метою ухилитися від військової служби. Ця мета може з'явитися у військовослужбовця перед залишенням частини або в процесі вчинення самовільної відлучки, самовільного залишення частини, під час повернення у частину з відрадження тощо. Наявність такої мети відрізняє Д. від самовільної відлучки та самовільного залишення частини. Мотиви, які спонукають військовослужбовця ухилитися від військової служби: небажання нести тягар військової служби, побоювання відповідальності за вчинення правопорушення тощо. Суб'єктами злочину можуть бути військовослужбовці строкової служби, офіцерського складу, прапорщики, мічмани і військовослужбовці надстрокової служби. Як Д. кваліфікують дії військовослужбовців, які відбувають покарання у дисциплінарному батальйоні, коли вони вчиняють втечу для ухилення від військової служби. Розкрадання вогнепальної зброї, боєприпасів або вибухових речовин обтяжує вину дезертира. — Англ. *desertion*.

Дезінтеграція (від франц. *dēs...* — від..., роз... і лат. *integratio* — відновлення, поповнення) — 1) розпад, розчлену-

вання цілого на його складові частини; б) за Г. Спенсером — зворотний рух від вищого типу розвитку до нижчого, від складного до простого. — Англ. *disintegration*.

Дезінтеграція соціальна — процес розпаду внутрішньої структури соціальної групи або соціальної системи. — Англ. *social disintegration*.

Дезорганізація соціальна (від франц. *desorganisation* — розлад) — поняття соціальної філософії, яке фіксує факт або процес порушення нормально функціонування суспільної системи, зниження ефективності дії головних її інститутів. Для розуміння причин, суті та можливих наслідків Д. с. пропонують різні її трактування — регресивне і прогресивне. Згідно з регресивним трактуванням Д. с. є свідченням суспільної хвороби, відхилення від нормального характеру розвитку, що призводить до економічної анархії, порушення зв'язків індивіда із суспільством, дезінтеграції соціальних груп, зростання злочинності й класифікується як соціальна патологія. Д. с. — об'єктивна ланка процесу розвитку, необхідний етап, запорука виникнення досконаліших суспільних форм, соціальних норм і способів життя. Такої думки, зокрема, дотримувалися У. Томас і Ф. Знанецький, які зазначали, що “Д. с. є невід'ємною частиною процесу соціальних змін” (організації). На думку Е. Дюркгейма (представника структурного функціоналізму), головна причина Д. с. прихована в економічній сфері. Досліджуючи проблему соціальної та моральної аномії (патології), він вважав, що аномія породжена порушенням “природного” процесу розподілу праці, появою “ненормальних” форм виробництва. За допомогою критерію “нормальне” Дюркгейм оцінював і такі суспільні явища, як злочинність, самогубство та ін. Проблеми Д. с. вивчав і Р. Мертон. Він розробив соціологічну концепцію “девіантної поведінки”, що є виявом дисфункціональних явищ, які виникають унаслідок напруженості й суперечностей у соціальній структурі. Проблема Д. с. багато в чому

визначає зміст уявлень про сучасне суспільство, кризи. У творах Е. Фромма, О. Тоффлера, Д. Белла, Т. Кана, А. Котта досліджується суть загрозливих наслідків індустріального типу розвитку цивілізації, економічні, соціальні, культурні суперечності, властиві цивілізаціям кінця ХХ ст. Особливого значення проблема Д. с. набуває для суспільств перехідного типу, в т. ч. для України. На думку прихильників структурно-функціонального аналізу, головним засобом удосконалення суспільства є глибокі структурні реформи на основі новітніх досягнень у технічних, технологічних і соціальних науках. Прихильники “стихийного еволюціонізму” (зокрема, Ф. Хаєк) покладають надії на процеси “самоорганізації” суспільної системи, на “спонтанний порядок”, що зумовлює розширений суспільний “порядок”. Існують також численні революційні доктрини (марксизм, соціал-демократизм та ін.), які пропонують волюнтаристські проекти подолання Д. с. — Англ. *social disorganisation*.

Деідеологізація — 1) процес, в перебігу якого соціально-політичні, природничо-наукові концепції втрачають своє ідеологічне значення і перестають бути основою політичної мети, інтересів певних соціальних груп і класів; 2) теоретичні концепції, згідно з якими ідеологія поступово втрачає своє значення в суспільному житті, а вплив науки як об'єктивного знання про суспільство в цілому зростає. — Англ. *deideologisation*.

Деінституалізація — 1) процес, альтернативний тривалому утриманню людей (душевних хворих, правопорушників, дітей, стариків) у великих стаціонарних закладах різного типу. Головний принцип такого підходу — надання людині права перебувати не в таких обмежених умовах існування, як стаціонари, вести нормальний спосіб життя і жити незалежно настільки, наскільки вона на це здатна. Основними елементами Д. є: уникнення без крайньої необхідності розміщення й утримання людей у стаціонарах; організація відповідних альтернативних

варіантів за місцем проживання для розміщення, лікування, професійної підготовки, навчання і реабілітації осіб, яких нема потреби утримувати в стаціонарах; поліпшення умов догляду і лікування за місцем проживання тих, кого раніше прийнято було розміщувати у стаціонарах. У розвинених країнах з середини 80–90-х ХХ ст. Д. здійснювалася під безпосереднім впливом соціальних працівників. Оскільки утримання і догляд за такими пацієнтами, зокрема психічно хворими, потребує чималих коштів, державні структури пішли назустріч вимогам соціальних працівників, які зобов'язувалися забезпечити т. зв. опіку в громаді для цієї категорії осіб. Це призвело до катастрофічних наслідків. Позбавлені щоденного піклування, фактично полишені напризволяще колишні пацієнти психіатричних лікарень стали легкою здобиччю шахраїв, злодіїв, об'єктом зловживань родичів, державних і приватних організацій. Переважна більшість із них опинилася на вулиці без засобів існування (напр., у Лондоні — 10 000 осіб); 2) тенденція соціального менеджменту з організації догляду в європейських країнах, яка полягає в організації соціальної допомоги за місцем проживання клієнта з урахуванням його особливих потреб та індивідуальних можливостей. Напр., надання допомоги людям похилого віку, інвалідам у їхніх помешканнях дає змогу не лише економити майже 50 % коштів (порівняно з інтернатами), а й зберегти гідність клієнта і його родини. Психологічні наслідки перебування в таких інституціях пов'язані з тотальною залежністю клієнта від соціальної служби і депресією, спричиненою тривалим перебуванням поза рідними стінами. Слід також брати до уваги випадки зневажливого ставлення оточуючих до родини, в якій не бажають опікуватися родичами, і позитивне до тих, хто в змозі організувати хатній догляд. Напр., коли забезпечені працюючі діти віддають батьків до будинків престарілих, це завжди викликає суспільний осуд, незважаючи на те, що в стаціонарі вони перебувають під цілодобовим медичним наглядом, який у домашніх умовах важко забезпечити. Д. зу-

мовила процес переоцінки реальних можливостей соціальної роботи, який триває досі, і спонукала соціологів до глибшого вивчення громади та її реінтеграційного потенціалу в сучасному суспільстві. — Англ. *deinstitutionalisation*.

Декларація прав дитини — документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1959 з метою “забезпечити дітям щасливе дитинство і користування для їх власного блага і блага суспільства правами і свободами, які тут (у декларації) передбачені”. Д. п. д. містить 10 принципів, згідно з якими світове співтовариство має забезпечити права дитини та дотримуватися їх. Так, у принципі 2 задекларовано, що “дитині законом або іншими засобами повинен бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволяли б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та у соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом і в умовах свободи та гідності”. — Англ. *Declaration of Rights of a Child*.

Декларація принципів толерантності — документ, який проголошує необхідність толерантності у відносинах між окремими особами, в сім'ї, громаді, суспільстві. Схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі 16.11.1995. Толерантність у Декларації трактується як: повага, сприйняття та розуміння розмаїття культур світу, форм самовираження людини, людської особистості; активна життєва позиція, що формується на основі визнання універсальних, загальних прав і основних свобод людини; відмова від догматизму та абсолютизму, утвердження певних норм, закріплених у міжнародних правових актах у галузі основних прав людини; визнання того, що кожен може дотримуватися своїх переконань і визнає таке саме право за іншим, що люди за своєю природою різняться зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншій

людині. — Англ. *Declaration of Tolerance Principles*.

Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” — декларація, прийнята як Закон України 15.12.1992 (№ 2859), що визначає молодіжну політику в Україні як пріоритетний, специфічний напрям діяльності держави, що здійснюється в інтересах молоді людини, суспільства, держави з урахуванням можливостей України, її економічного, соціального, історичного, культурного розвитку і світового досвіду державної підтримки молоді. Є основою розвитку державної молодіжної політики, її правової бази, практичної діяльності органів державної влади і управління, спрямованої на сприяння повноцінному розвитку молодих громадян України. Молодіжна політика згідно з цією Декларацією поширюється на громадян віком від 15 до 28 років, незалежно від їх походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять. Здійснюється через органи державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян. У Декларації проголошено мету, завдання і принципи державної молодіжної політики, головні напрями її здійснення. Вперше в історії України у ній визначено і закріплено механізм формування та реалізації державної молодіжної політики, основою якого є: прийняття законодавчих актів, рішень державних органів, спрямованих на практичну реалізацію державної молодіжної політики; діяльність органів державної влади і управління всіх рівнів, спеціальних структурних підрозділів (управлінь, відділів, комітетів, комісій), що займаються проблемами молоді; створення соціальних служб для молоді та підготовка соціальних працівників; розроблення і реалізація цільових комплексних молодіжних програм; виділення коштів з бюджету та інше фінансування реалізації молодіжної політики; створення спеціальних фондів. — Англ. *Declaration of “General Basics of the State Youth Policy in Ukraine”*.

Декласованість — 1) втрата індивідом або соціальною верствою основних класових ознак, свого соціального статусу; 2) переміщення індивіда або групи на нижчий щабель соціально-класової структури суспільства. Класичним прикладом декласованих елементів є російські революціонери на чолі з В. Леніним. Д. також характерна ознака професійних злочинців. В сучасній лексичці вживають термін *underclass* (дослівно — нижчий за всі існуючі соціальні класи), а також англ. *declass, lumpen*.

Декультурація — втрата традиційної культури внаслідок прилучення її носіїв до нових або іноземних культуральних стандартів. Цим терміном позначають прийняття поверхневих форм поведінки, цінностей і матеріальної культури індустріальних суспільств, втрату глибинних аспектів рідної культури. — Англ. *deculturation*.

Делінквент (від лат. *delinquens* — правопорушник) — суб'єкт, девіантна поведінка якого у крайніх своїх проявах є кримінально карною дією. Термін “Д.” позначає множину різноманітних порушень прав і соціальних норм. У кримінології зазвичай вживають термін “підліткова Д.” на позначення високого рівня кримінальних злочинів, скоєних особами чоловічої статі віком від 12 до 20 років. Типовий злочин підлітків — крадіжки, а осіб, яким виповнилося 17 і більше років, — злочини із застосуванням насилля. Більшість соціологічних теорій підліткової делінквентності намагаються пояснити ці злочини з точки зору організації міських банд, делінквентних субкультур і обмеженими можливостями чоловічої частини класу робітників і депривованих соціальних груп. Зокрема, Чиказька школа розглядає підліткову делінквентність з точки зору соціальної структури житлових кварталів і ролі різних груп у соціалізації покоління підлітків. В інших випадках делінквентність пояснюють як продукт аномії або як наслідок делінквентного дрейфу. Критичні кримінологи нерідко трактують Д. як опозицію панівним цінностям і соціальній нерівності. — Англ. *delinquent*.

Делінквентність — сукупність протиправних вчинків, дій або злочинів, що не відповідають зафіксованим юридичним нормам, виконання яких гарантовано державою. Д. — різновид девіантної поведінки, за яку громадяни несуть карну відповідальність. На відміну від Д., девіантність — вчинки або дії, які є відхиленням від загальноприйнятих, неформальних норм і правил поведінки. Їх виконання не гарантується правовими аспектами держави, оскільки вони закріплені традиціями, звичаями, етикетом, манерами — своєрідними конвенціями чи виробленими досвідом установками між людьми, що є правильною, пристойною поведінкою. Існує три групи факторів ризику делінквентної поведінки: 1) біологічні — пов'язані з процесом статевого дозрівання людини та нестійкістю в цьому віці її фізіологічних систем, передусім нервової; 2) психологічні — такі риси характеру особистості, як нестійкість, гіпертимність (надмірне емоційне збудження), істероїдність, епілептоїдність, а також підвищене сприймання, засвоєння асоціальних настанов, залежність від ситуації та нездатність активно впливати на неї, схильність до втечі від складних ситуацій чи цілковите підкорення їм; 3) соціальні — несприятливі умови оточення та виховання. В кожному випадку має значення не якийсь один домінуючий критерій, а їх поєднання. Групи, схильні до Д., називають групами ризику, вони є в кожному суспільстві. — Англ. *delinquency*.

Демагогія (від грец. *demagōgia* — букв. управління народом) — маніпулювання громадською думкою, що базується на використанні почуттів людей, неправдивих обіцянок, навмисного перекручення фактів, підміни понять, улесливості та інших прийомів, для досягнення прихованих і явних цілей, завоювання популярності та авторитету у населення. Кінцева мета Д. — влада. Термін “Д.” не завжди вживали у негативному значенні. За часів Аристотеля демагогом, напр., називали народного вождя, трибуна, який вдало залучав на свій бік народ, маніпулюючи словами. — Англ. *demagogy*.

Демагогія соціальна — засіб введення мас в оману різноманітними нездійсненними обіцянками, гаслами, навмисним, свідомим викривленням фактів, їх змісту. Д. с., політична широко використовується в державах авторитарного типу, де існують тоталітарні режими. Її практикують під час виборчих кампаній, референдумів (спекуляції на реальних недоліках, проблемах, маніпулювання громадською думкою, окремими висловлюваннями, гаслами тощо). Зовнішня ознака Д. с. — удаваний пафос, красномовність, апелювання до примітивних інстинктів, обивательських сподівань і прагнень громадян. — Англ. *social demagogy*.

Деменція (від лат. *dementia* — безумство) — грубе порушення інтелектуальних функцій за органічного ураження мозку внаслідок захворювання чи травми. Розрізняють Д. первинну і вторинну. Д. первинна — недорозвиненість інтелекту через спадкові хвороби, шкідливі та несприятливі чинники, які негативно впливають на ранній період психофізіологічного розвитку дитини. Таку Д. частіше позначають терміном “олігофренія”. Д. вторинна є наслідком атрофії психічних функцій через відсутність тренування, емоційного підкріплення і впливу шкідливих чинників (соціальних, вікових, екологічних, біологічних, медичних тощо). Залежно від характеру шкідливих і дегенеруючих чинників виокремлюють Д. сенильну (старечу), алкогольну, епілептичну, посттравматичну тощо. — Англ. *dementia*.

Демобілізація — звільнення із збройних сил військовослужбовців після закінчення строкової військової служби, військового контракту, війни. Демобілізованих військовослужбовців забезпечують за державний кошт повним комплектом обмундирування і взуття, оплачують їх проїзд до місця проживання і харчування в дорозі. Демобілізовані військовослужбовці зобов'язані стати на військовий облік у військовому комісаріаті за місцем проживання у визначений термін. — Англ. *demobilization*.

Демографія (від грец. *dēmos* — народ і *graphō* — пишу) — 1) наукова дисципліна про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній зумовленості цього процесу; 2) спеціальна галузь науки, яка вивчає населення, його географію, структуру, склад, кількість, просторово-часову динаміку, відтворення (народжуваність, смертність, тривалість життя) в їх відповідній суспільно-історичній зумовленості; 3)suma певних статистичних показників щодо складу популяції: чисельність, щільність населення, його віковий і статевий склад. Виокремлюють Д. економічну (наука, яка вивчає взаємозв'язки економічних і демографічних процесів та розвиток населення, наслідки демографічних процесів), теоретичну (наука, що створює відповідну базу для розвитку існуючих демографічних наук, ґрунтується на загальній теорії народонаселення) і регіональну (наука, що розвивається на межі географії і демографії). Демографічні характеристики населення мають важливе значення для соціологічного розуміння суспільства. Зміна чисельності і структури населення пов'язана з такими соціальними питаннями, як доступність житла, медичне обслуговування і зайнятість. Проблеми щільності населення надавалася значна увага в соціологічних теоріях суспільного договору і поділу праці, однак соціологічні теорії дослідження не розглядали демографічні характеристики суспільства як ключові для соціологічного аналізу. Це пояснюється, зокрема, тим, що багато соціологів, подібно до Т. Парсонса, були схильні ставити знак рівності між інтересом Д. суспільства і “біологізаторською” тенденцією в соціологічній теорії, засуджуючи “біологічний детермінізм”, що намагається використовувати дослідження популяції тварин як основу для вивчення груп людей, розглядаючи їх з погляду основних законів зростання чисельності населення щодо постійних ресурсів. Отже, демографи ігнорували культурні і соціальні чинники, які є посередниками між навколишнім середовищем і населенням, а соціологи — демографічне змінне відношення між суспільством і навколишнім середовищем. Однак такі

підходи поступово відходять у минуле з появою нових розробок у галузі соціологічної історії населення, що вивчає головним чином такі питання, як практика шлюбу, народження дітей поза шлюбом, структура родини і вплив соціальних умов загалом на народжуваність, смертність і міграцію. Історична Д. застосовує метод “родинної реконструкції”, за якого для дослідження основних демографічних подій у рамках кожної родини (народжень, смертей і шлюбів) використовують записи в церковних книгах. Історична Д., передусім під впливом Кембриджського центру дослідження населення та історії, значною мірою сприяла перегляду традиційних соціологічних поглядів на родину, народжуваність і соціальний клас та соціальні аспекти зміни населення. Її розвиток стимулював соціологічний аналіз соціальних змін, глибше розуміння зв'язку між зміною населення, соціальною структурою і розвитком технології. — Англ. *demography*.

Демократичність як якість життя — підзвітність громадянам органів та інститутів державного управління. Є одним із показників якості життя. Легкого вибору між “регресом до автократії” і “прогресом до демократії” немає, оскільки існують принаймні ще дві інші можливості: 1) гібридний режим, який поєднує елементи автократії і демократії; 2) стійка, але неконсолідована демократія. У випадках, коли перехідний період ініціюється і навізується зверху, колишні правителі намагаються захистити свої інтереси “прищепленням” авторитарних методів новому режиму, здійснюючи: а) лібералізацію без демократизації (поступаються деякими індивідуальними правами без згоди на підзвітність громадянам, тобто дієві закони про громадянський контроль відсутні). Це має наслідком гібридний режим, або диктабланду (*dictablanda*); б) демократизацію без лібералізації (проводяться вибори, але за умови гарантованої перемоги правлячої партії, недопущення певних суспільно-політичних груп до участі в них або позбавлення обраних громадян можливості управління) — демокрадура (*democradura*). Ні диктабланда, ні демокраду-

ра не є демократичними, хоча в підсумку можуть зумовити появу типу демократичного правління в умовах змагальності й підзвітності. Трапляється, що диктабланти існують нетривалий час, оскільки внаслідок лібералізації може виникнути громадянське суспільство, що вимагає і виборює набагато більше прав, ніж їх автократи мали намір надати. У результаті виборів за демократури переможці зазвичай несподівані, й вони можуть використовувати авторитет громадянського (демократично, всенародно обраного) уряду для скорочення прерогатив авторитарних анклавів на кшталт військових. Однак такі гібридні утворення можуть слугувати й зміцненню автократії. Як тільки знижується зовнішній тиск або внутрішні вороги втрачають рішучість, правителі прагнуть повернути статус-кво чи насадити ще жорсткіший режим. Практично весь африканський континент, а також політичні режими у країнах пострадянського простору, в т. ч. в Україні, є гібридними. — Англ. *democracy as a life quality*.

Демократія (від грец. *dēmokratia* — народовладдя) — 1) форма політичної організації суспільства, що базується на визнанні народу основним і домінуючим джерелом влади і наділенні громадян широким колом прав і свобод; 2) форма організації та діяльності політичних і соціальних інститутів, яка заснована на законодавчо закріпленій рівності їх членів і характеризується виборністю, підзвітністю, соціальним контролем. Історично Д. має багато типів, форм, особливостей вияву (громадська, племінна, антична, буржуазна, постіндустріальна тощо). Виділяють Д. буржуазну, народну, безпосередню, парламентарну, представницьку, плебістичну, соціалістичну та ін. За Д. влада повністю належить народові. Він здійснює її безпосередньо шляхом прямої участі у вирішенні державних і громадських справ (референдуми, плебісити, демонстрації, мітинги, збори громадян, народні ініціативи, громадянський контроль тощо) або через обраних ним представників (депутатів) до представницьких органів державної влади та

органів місцевого самоврядування. Через інститути народних засідателів і присяжних громадян беруть участь у здійсненні судової влади. Представницькі органи і посадові особи у демократичній державі зазвичай є виборними. Показник якості Д., свідчення її дієвості — політична та економічна стабільність у суспільстві. Реальний вплив Д. на розвиток суспільства оцінюють з погляду створення у ньому гідних людини засад життя і діяльності, забезпечення гарантій прав і свобод, честі і гідності людини та громадянина незалежно від соціального стану, статі, віку, національності і віросповідання, а також свободи визначення людиною своєї життєдіяльності в політичній, економічній, соціально-культурній, національній та інших сферах на основі різних форм власності, плюралізму думок, вільного волевиявлення особи, її активної участі у суспільних процесах. Демократизм держави і всього українського суспільства визначає республіканська форма правління: громадяни мають право обирати Верховну Раду України, Президента України, вирішувати питання місцевого самоврядування тощо. — Англ. *democracy*.

День Матері — бере свій початок від дохристиянського свята Лади — богині весни, радості, шлюбу, покровительки дівочтва і материнства. Це свято відзначають у другу неділю травня. У незалежній Україні свято Дня Матері відновлено з ініціативи Союзу українок. Присвячене вшануванню дівчат, жінок, дружин, матерів — носіїв життя, високої краси. Символізує також рідну землю, Батьківщину. — Англ. *Mother's Day*.

День робочий — час доби, впровадженого якою робітник, службовець працюють на виробництві, в установі. — Англ. *working day*.

Деонтологія соціальної роботи (грец. *deon* — потрібне, необхідне і... логія) — система моральних норм, вироблена природним шляхом у межах професійного співтовариства. У зв'язку з ситуативністю в суспільстві, яке переживає

кризу ціннісних засад, Д. с. р. не в змозі дати вичерпні відповіді на всі нові питання, які ставить перед соціальними працівниками сучасна практика роботи. Нормативні моделі поведінки дедалі частіше не спрацьовують. В реальних умовах соціальний працівник бере на озброєння тільки свій практичний досвід розв'язання етичних проблем у конкретних ситуаціях і певною мірою досвід своїх колег. В Україні першочерговим є попередній аналіз ситуацій етичного вибору, їх усвідомлення, а відтак — узагальнення набутого досвіду у формі професійного етичного кодексу, що є сферою інтересів нормативної професійної етики. — Англ. *deontology of social work*.

Деперсоналізація — 1) розбалансування самосвідомості людини, що характеризується почуттям відчуження власних думок, емоцій, дій; 2) крайні форми відчуження особи в сучасному суспільстві; 3) витіснення (заміна) особистісних контактів такими, що регулюються більш абстрактними, безособовими соціальними нормами і рольовими приписами. — Англ. *depersonalisation*.

Деполітизація — 1) соціальний процес, внаслідок якого значна частина населення перестає брати участь у суспільно-політичній діяльності; 2) нарощування явищ, які перебувають поза увагою політичної влади. — Англ. *depolitisation*.

Депресія (від лат. *depressio* — придушую, пригнічую) — афективний стан людини, який характеризується негативним емоційним тлом, зміною мотиваційної сфери, когнітивних (пов'язаних із пізнанням) уявлень і загальною пасивністю поведінки. Суб'єктивно людина у стані Д. відчуває насамперед важкі емоції і переживання: пригніченість, тугу, розпач, приреченість і самотність. Потяг, мотивація, волева активність, самооцінка різко знижені. Змінюється і сприйняття часу — він спливає для неї болісно повільно. Для поведінки у стані Д. властиві сповільненість, безініціативність, швидка стомлюваність, що призводить до різкого зниження продуктив-

ної діяльності. У важких, тривалих станах Д. можливі спроби самогубства. Розрізняють функціональні стани Д. (виявляються у здорових людей у межах нормального психічного функціонування) і патологічну Д. (є одним з основних психіатричних синдромів). — Англ. *depression*.

Депресія аномічна — хронічний стан дисфорії, що виникає в контексті аномії і характеризується духовним спадом, почуттям невинуватих надій, низькою самооцінкою і моральною дезорієнтацією. — Англ. *anomic depression*.

Депривація — незадоволення індивіда (усвідомлене або неусвідомлене) рівнем забезпечення базових потреб (напр., сну, позитивних емоцій, батьківського піклування, родинного затишку (психологія)). У рамках соціологічного аналізу Д. визначають як неможливість доступу до соціальних благ. Вона пов'язана з бідністю та іншими більш загальними формами соціального неблагополуччя. Англ. учені М. Браун і Н. Медж дійшли висновку (1970), що дослідники користуються розширеним визначенням Д., тому її вимірювання утруднено. Водночас можливість виникнення Д. одразу в кількох сферах соціального життя робить це поняття ще більш розпливчастим. Поняття множинної Д. означає комбінацію чинників нерівного доступу до суспільних благ у різних сферах. Так, нерідко низький дохід або безробіття поєднуються з поганим житлом, слабким здоров'ям, неякісною освітою. Д. може передаватися від покоління до покоління. Результати національного дослідження одного покоління від народження (18 000 осіб) до 33 років (1956–1989) у Великобританії переконливо засвідчили, що “неповноцінні” батьки значною мірою “передають” власну неповноцінність дітям, які, у свою чергу, стають “неповноцінними” батьками. Деякі соціологи вважають, що для аналізу цього процесу індивідуальні риси є менш істотними, ніж об'єктивні структуровані нерівності, що зберігаються тривалий час. Однак, як засвідчили до-

слідження, частка Д., що передаються від покоління до покоління, є суттєвою. — Англ. *deprivation*.

Депривація культуральна — неспроможність домінуючої культури прищепити індивідові, що розвивається, навички виживання для поліпшення його життя в суспільстві, а також нездатність задовольнити його базові потреби (напр., потребу в ідентичності, роботі, безпеці, самоповазі, соціальному статусі). — Англ. *cultural deprivation*.

Депривація сенсорна — тривале, більш або менш повне позбавлення людини відповідних сенсорних вражень. За Д. с. актуалізується потреба у відчуттях і афективних переживаннях людини, що усвідомлюється у формі певного сенсорного і емоційного голоду. У відповідь на недостатність аферентації активізуються процеси уяви, певним чином впливаючи на згадування образів. Виникають яскраві ейдетичні уявлення, спроектовані ззовні. — Англ. *sensor deprivation*.

Дереалізація — порушення сприйняття, внаслідок якого те, що оточує людину, вважається нереальним. Зовнішній світ нерідко постає як віддалений, безбарвний. Д. супроводжується порушеннями пам'яті, виникає стан “уже баченого”, коли незнайомі явища сприймаються як такі, що вже зустрічалися раніше, або, навпаки, добре знайома обстановка здається незнайомою (“не бачене ніколи”). Істотна риса Д. — переживання сприйманого як незрозумілого, нереального. Д. виникає при ураженнях мозку (зокрема, глибинних відділів скроневої ділянки) і деяких психічних захворюваннях. — Англ. *derealisation*.

Дерево мети — спосіб побудови цільової структури, зазвичай великомасштабної колективної діяльності, що полягає у поділі загальної мети на складові, а цих складових — на дрібніші частини. Використання Д. м. дає змогу системно показати порядок руху до кінцевої мети і завдання, які необхідно вирішувати. — Англ. *aim tree*.

Держава — форма політичної організації суспільства, ознаками якої є: наявність особливого апарату, що здійснює функцію влади і має монополію узаконеного застосування насильства; право, яке закріплює певну систему норм; населена територія, на яку поширюються юридичні норми Д. За характером бази суспільства виділяють такі історичні типи Д.: рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична; за формою правління — монархія, республіка; за державним устроєм — конфедерація, федерація, унітарна Д.; за характером функціонування політичних інститутів — авторитарна, демократична (правова), тоталітарна тощо. — Англ. *state*.

Держава загального добробуту — 1) держава, яка прагне забезпечити кожному громадянину гідні умови існування, соціальної захищеності, а в ідеалі — приблизно однакові для всіх стартові можливості реалізації життєвих цілей, розвитку особистості; 2) тип соціальної політики, спрямованої на підвищення якості життя всіх громадян і запобігання поширенню соціальних ризиків. Поняття Д. з. д. є основним у англомовних країнах. У німецькомовних джерелах використовують переважно термін “соціальна держава”. Окремі дослідники розглядають ці поняття як самостійні, обґрунтовуючи такий підхід відмінностями в історико-політичному розвитку і соціокультурних традиціях держав. Формування Д. з. д. пов'язують з централізацією економічних ресурсів держави під час Другої світової війни, а не з високим рівнем економічного розвитку країн, який нібито дав змогу забезпечити населенню прожитковий мінімум (приблизно 40-і ХХ ст.). Саме в період централізації всіх ресурсів і жорсткої економії основною умовою соціальної політики стали вважати відповідальність уряду за добробут громадян. Засоби розв'язання соціальних проблем у Д. з. д. різні, однак спільним для них є перенесення відповідальності за життєвий шлях індивіда з самого індивіда, сім'ї, громади, церкви, благодійних організацій на інститути держави. Д. з. д. захищає своїх громадян

від бідності за допомогою виплат у разі безробіття, сімейних виплат, грошових компенсацій, пенсій за віком; забезпечує охорону здоров'я, безплатну освіту, громадське житло. Соціальну підтримку здійснюють як державне втручання в життя людей на національному і місцевому рівнях через програми соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я. Фінансують цю систему за рахунок перерозподілу доходів через страхування і податкову політику. Першою програмою, що містила ідеї Д. з. д., була система соціального страхування, запроваджена у 80-ті XIX ст. у Німеччині рейхсканцлером О. Бісмарком. Розроблена з його безпосередньою участю серія законів про страхування (на випадок хвороби, від нещасних випадків, у зв'язку зі старістю та інвалідністю) була найпрогресивнішою, хоча поширювалася лише на окремі категорії робітників, які несли частину витрат на страхування. У 1911 національне страхування від хвороб і безробіття у Великобританії запровадив Л. Джордж. Автором концепції Д. з. д., згідно з якою держава повинна гарантувати кожному громадянину мінімум економічної безпеки "від колиски до могили", є англієць В. Беверідж (1942). Вона почала втілюватися в життя після Другої світової війни. Британські соціальні працівники відповідно до цієї концепції надавали різноманітні види допомоги своїм клієнтам (починаючи з консультування вагітних жінок і завершення поховання людини). В останні десятиліття XX ст. економічний спад, старіння населення, подорожчання медичного обслуговування та низка інших чинників призвели до змін в соціальній політиці багатьох держав. Ідеї Д. з. д. були піддані критиці. Основний аргумент противників Д. з. д. — марнотратність соціальної політики (податки набагато вищі за виплати, що повертаються платникам). Технологія активного втручання держави в економіку, що була основою реалізації принципів Д. з. д., уже не спрацьовує. Тому сучасні системи соціальної допомоги багатьох держав досить неоднорідні. І хоча, на думку західних експертів, ідеали Д. з. д. значною мірою заста-

рили і суперечать дійсності, жодна з країн не відмовляється від них повністю через те, що у свідомості людей досить сильною є установка на державне піклування, і скорочення соціальних витрат викликає істотний спротив. Поступова трансформація систем соціальної допомоги пов'язана і з соціально-економічними можливостями та політичними реаліями. Якщо в більшості країн Західної Європи вона спирається на усталену десятиліттями систему цінностей і міцну матеріальну базу, то у постсоціалістичних країнах реформи здійснюються на тлі краху попередніх цінностей, невпевненості щодо нових, в умовах кризи соціально-економічної системи, нестачі коштів на соціальний захист громадян. Реформування систем соціального захисту ґрунтується на таких загальних положеннях: 1) розмір бюджетних асигнувань на соціальну сферу, позабюджетні фонди і соціальне страхування, запобігання надмірній "роздутості" соціальних пілг і допомог, максимальне заохочення індивідуальних накопичень коштів громадян, частина з яких може бути використана для підвищення суспільного добробуту; 2) ступінь розвитку соціальних служб (соціальна сфера є однією із найбільш людиномістких галузей економіки; частка тих, хто працює у цій сфері, становить: у Швеції — 35 %, Нідерландах — 28 %, США — 26 %, Франції і Великобританії — по 25 %, ФРН — 21 %, Японії — 13 %); 3) принцип розподілу влади, реалізації функцій законодавчої, виконавчої і судової влади в соціальній сфері, формування нормативно-правової бази соціальної роботи, взаємодія органів і установ різної відомчої належності в соціальній сфері з громадськими і приватними ініціативами. Основні принципи Д. з. д. (соціальної держави) відображено в Загальній Декларації прав людини, Європейській соціальній хартії, конвенціях і рекомендаціях Міжнародної організації праці: кожна людина повинна мати можливість заробляти на прожиття вільно обраною працею; всі працюючі мають право на справедливий винагороду, достатню для підтримання нормального рівня життя (власного і

своїх сімей); усі працюючі та їхні утриманці мають право на соціальне забезпечення; кожна людина, яка не має достатніх засобів існування, має право на соціальну і медичну допомогу; кожна людина-інвалід має право на професійну підготовку, професійну і соціальну реадaptaцію незалежно від причин і характеру інвалідності тощо. — Англ. *welfare state*.

Державна політика — За Л. Палом — напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами влади для розв'язання певної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем. Він також порівнює державну політику з дороговказом для тих, хто її втілює в життя, і тих, хто її дотримується, тобто в цьому сенсі політику можна визначити як керівництво до дій і прийняття рішень. Британська Енциклопедія соціальної роботи виділяє три необхідні компоненти Д. п.: 1) вона повинна бути зафіксована в письмовій формі; 2) має бути ратифікована однією з владних структур: законодавчою, судовою чи виконавчою; 3) повинна управляти процесом прийняття рішень і водночас бути результатом політичного процесу. Врахування цих положень виключає норми, угоди та іншу політику де-факто. Отже, Д. п. — ідея, втілена в конкретний документ, затверджений законодавчою владою, який є керівництвом до дії і, у свою чергу, результатом політичного процесу. Для розуміння суті Д. п. важливими є такі положення: а) Д. п. — це те, що уряд робить, а не має намір чи планує робити. Саме в такому контексті Д. п. аналізується і оцінюється; б) Д. п. може бути позитивною (дії уряду щодо розв'язання певної проблеми) або негативною (уряд приймає рішення про невжиття заходів щодо розв'язання певних проблем); в) Д. п. ґрунтується на законі; г) не вся урядова політика втілюється в життя органами державного управління і державними службовцями. Нині до виконання урядових програм і надання послуг населенню дедалі частіше залучають недержавні організації та індивідів; г) Д. п., на відміну від політики недержавних організацій,

ґрунтується на монополії держави на законний примус чи навіть насильство. — Англ. *state policy/politics*.

Державна сімейна політика — науково обґрунтований, комплексний цілеспрямований вплив держави на шлюбно-сімейні відносини між людьми через здійснення узгоджених заходів. Д. с. п. — система механізмів, за допомогою яких держава безпосередньо створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї, її підтримки, захисту, якщо вона цього потребує. Отже, Д. с. п. є єдиною ланкою між державою і громадянським суспільством, виконує стабілізуючу та захисну функції. — Англ. *state family policy*.

Державне соціальне страхування (5 аргументів на його користь) — аргументи, які доводять необхідність державного соціального страхування. Такими аргументами є: 1) необачливість (деякі люди через необачливість не накопичують коштів на старість і можуть стати тягарем для сім'ї та інших членів суспільства через те, що потребуватимуть підтримки і допомоги); 2) відсутність стабільних механізмів накопичення (недостатній розвиток ринку капіталу, нестабільність макроекономічних умов); 3) численні ризики (інвалідність, хвороба, багатодітність, безробіття, довголіття, інфляція, інвестиційні помилки тощо); 4) неможливість передбачення довгострокової платоспроможності недержавних ощадних і страхових компаній (втрата приватних заощаджень унаслідок банкрутства цих компаній); 5) хронічна бідність (не всі заробляють достатньо коштів протягом економічно активного періоду свого життя для того, щоб відкладати їх на старість; відсутність стабільних механізмів накопичення). — Англ. *state social insurance*.

Державне управління — вид діяльності державних органів, що має виконавчий і розпорядчий характер. Суть Д. у. — організуючий вплив на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній і адміністративно-політичній сферах через реалізацію державно-

владних повноважень. Д. у. має всі основні ознаки виконавчої влади. Воно спрямоване на виконання законів та інших нормативно-правових актів і пов'язане з використанням методів нормотворчості й розпорядливості; має підзаконний характер, передбачає можливість судового захисту громадянами своїх прав і свобод у разі їх порушення органами та посадовими особами виконавчої влади. Водночас Д. у. здійснюють і за межами функціонування виконавчої влади — у внутрішньоорганізаційній діяльності органів інших гілок державної влади, на рівні державних підприємств, установ і організацій. Тому термін “Д. у.” за змістом ширший, ніж термін “виконавча влада”. Зміст першого охоплює сукупність елементів, що становлять систему Д. у.: суб'єкти управління, головним чином органи виконавчої влади; об'єкти управління — сфери та галузі суспільного життя, на які спрямовано організуючий вплив держави; власне процес управлінського впливу — управлінська діяльність як вид суспільних відносин, де реалізуються зв'язки і взаємодії між суб'єктами та об'єктами управління. Поширений термін “адміністративна система” найчастіше тлумачать як поєднання суб'єктів управління та управлінської діяльності. Домінуючим у правовому регулюванні Д. у. є адміністративне право, яке закріплює організацію, повноваження і порядок діяльності органів виконавчої влади, механізм функціонування державної служби, засоби забезпечення законності у Д. у. тощо. Для визначення змістово поєднаних сфер або галузей суспільного життя, що потребують Д. у., вживають термін “сектор державного управління”. — Англ. *state management*.

Державні корпорації — майже незалежні від виконавчої та законодавчої влади підприємства, що забезпечують населення товарами та послугами з державних ресурсів, але управління цим процесом здійснюється незалежно від уряду, наданням суспільних послуг на некомерційній основі. Перспективною сферою їх розвитку є соціальна сфера, в

якій міністерства та управління у виконанні програм більше покладаються на добровільні групи та організації (Благодійне товариство “Джерела”, напр., фінансується як за рахунок власних коштів, так і частково за рахунок місцевого бюджету і виконує деякі програми спільно з Київською міськдержадміністрацією або на її замовлення). — Англ. *state corporations*.

Державні соціальні гарантії — соціальні гарантії, які надає держава. Відповідно до Конституції України та законодавчих актів Д. с. г. визначено в такому обсязі: основні — 1) мінімальний розмір заробітної плати; 2) мінімальний розмір пенсії за віком; 3) неоподатковуваний мінімум доходів громадян; 4) розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат; додаткові — 1) рівень життя населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; 2) рівень оплати праці працівників різної кваліфікації в установах та організаціях, що фінансуються з бюджетів усіх рівнів; 3) стипендії учням професійно-технічних і студентам вищих державних навчальних закладів; 4) індексація доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін; 5) надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування у сфері освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, торгівлі та громадського харчування; 6) забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки. Держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів. У Законі України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” (2000) зазначено, що основні державні соціальні гарантії не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, однак поки що ця норма закону не діє. В Україні чинні перехідні

положення, згідно з якими Законом України “Про Державний бюджет” на відповідний рік визначається рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум) для призначення окремих видів державної соціальної допомоги, а також розміри або рівні інших видів державної соціальної допомоги (у 2002–2004 прожитковий мінімум не змінювався і становив 342 грн, а гарантований мінімум збільшився з 80 до 145 грн на місяць на одну особу). Кабінету Міністрів України надано право підвищувати протягом року рівень забезпечення прожиткового мінімуму, виходячи з фінансових ресурсів держави. Не краща ситуація і з іншими соціальними гарантіями. Мінімальна трудова виплата (розрахунковий розмір мінімальної пенсії за віком плюс цільова грошова допомога), що здійснювалася відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення”, на 01.04.2002 становила 86,9 грн. Встановлений законом розмір мінімальної заробітної плати на 31.12.2003 становив 145 грн (з 01.01.2004 — 165 грн). — Англ. *state social guarantees*.

Десоціалізація — 1) втрата індивідом певних соціальних цінностей і норм, необхідних для нормальної життєдіяльності (процес, протилежний соціалізації). Д. означає втрату особою персональних якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві. Внаслідок критичних соціально-психологічних та економічних змін в житті людини, за яких її попередній досвід непридатний для ефективного виживання в умовах групового тиску (напр., в ув'язненні), особа напручує нові якості, несумісні з вимогами, що домінують у суспільстві; 2) порушення нормального процесу соціалізації індивіда, що характеризується його відчуженням від певної групи. Соціальні працівники, які працюють з категорією десоціалізованих осіб, мають забезпечити всі необхідні умови для їх ресоціалізації. — Англ. *desocialisation*.

Деспотизм (від грец. *despoteia* — необмежена влада) — форма самодержав-

ної влади, необмежена монархія, що характеризується цілковитим свавіллям влади, безправ'ям підлеглих; самовлада і тиранія щодо оточуючих. Аристотель крім трьох правильних і трьох неправильних форм політичної організації виокремив сьому форму — Д., яка зовні нагадує тиранію. Монтеск'є доповнив Аристотеля теоретичним висновком про природу Д. — його тотально неефективність. Амер. політолог А. Янов, спираючись на фундаментальну працю К. Вітфогеля “Східний деспотизм” та праці інших авторів, сформулював низку важливих теоретичних положень: 1) Д. заснований на безпосередньому бюрократичному управлінні господарським процесом або на тотальному розпоряджанні його результатами державою, що унеможлиблює економічну самодіяльність суспільства і, за визначенням, економічне обмеження влади; 2) відсутність економічних обмежень зазвичай призводить до більш або менш перманентного застою: Д. ґрунтується на звичайному відтворенні національного валового продукту; 3) відсутність економічного прогресу — безперервної модернізації господарського процесу, розширеного відтворення; 4) Д. характеризується крайньою спрощеністю та поляризацією суспільства — зведена до двох полярних класів: “ті, хто управляє” і “підлеглі”; 5) економічній статистиці системи відповідає відсутність того, що в сучасній соціології називають горизонтальною мобільністю населення, цілковита недиференційованість, за якої управлінню протистоять не групи, не класи, не форма політичного багатомірного суспільства, а однорідна маса підлеглих, рівність яких перед деспотом посилюється; 6) абсолютна атомізація і нестабільність класу тих, хто управляє, тобто хаотичність процесу вертикальної мобільності. Д. не знає “політичної смерті”, оскільки помилка прирівнюється до фізичної смерті; 7) брак соціальних, економічних та ідеологічних обмежень призводить до неможливості для деспотичних структур опиратися підпорядкуванню цілям деспота. Високий ступінь розширення цілей за Д. має наслідком автономію управління від сис-

теми і робить необмежену владу деспота такою ж абсолютно нестабільною, якою мірою абсолютно стабільним є Д. як політична структура. Багато дослідників відзначають “генетичну” спорідненість Д. з соціалістичним суспільством з його класичною системою централізованого розподілу, з сильною, жорсткою владою центру, великим адміністративно-бюрократичним апаратом тощо. — Англ. *despotism*.

Детермінізм (від лат. *determinare* — обмежити, визначити) — 1) вчення про об'єктивні закономірності взаємозв'язку і взаємообумовленість усіх явищ у природі і в суспільстві (його протилежність — індетермінізм, який заперечує загальний характер причинності); 2) принцип психології, відповідно до якого стверджується всезагальна обумовленість явищ світу. Один із видів Д. — причинний, згідно з яким будь-який наслідок як результат дії обумовлений певною причиною. Сучасний Д. охоплює різні форми взаємозв'язку явищ, які не мають безпосередньо причинно-наслідкового характеру (просторові і часові кореляції, функціональні залежності та ін.). — Англ. *determinism*.

Детермінізм культуральний — вчення, згідно з яким розвиток людини, її психологія та поведінка детермінуються культурою, а вплив біологічних чи психологічних чинників на цей процес є незначним або відсутнім. — Англ. *cultural determinism*.

Детоксикація — виведення наркотику з організму. Пов'язана з “синдромом відмінення”, тому частіше проводиться в умовах стаціонарного спеціалізованого відділу лікарні. — Англ. *detoxication*.

Дефект (від лат. *defectus* — недолік, вада) — вада, недолік, ушкодження у фізичному чи психічному стані людини. Л. Виготський розрізняє первинні і вторинні Д. Первинні Д. — часткові й загальні порушення центральної нервової системи, а також невідповідність рівня розвитку віковій нормі (недорозвиток, затримка, асинхронія розвитку, порушення між-

функціональних зв'язків). Вони є наслідком ушкодження й недорозвиненості мозку. Можливе поєднання ушкодження підкіркових утворень, кори головного мозку та фізичних вад (дефектів) організму (напр., вади зорового апарату, кінцівок, хребта тощо). Первинні Д. — порушення слуху, зору, параліч, порушення розумового, психічного розвитку тощо. Виявлення первинного Д. і робота над його зменшенням або усуненням — завдання педіатра, окуліста, хірурга, невропатолога, психіатра, психолога, соціального працівника. Вторинні Д. виникають у дітей з порушенням психофізичного розвитку, коли соціальне оточення не компенсує цих порушень, а, навпаки, детермінує відхилення в особистісному розвитку. Механізм виникнення вторинних Д. неодинаковий і охоплює: 1) вторинну недорозвиненість функцій, безпосередньо пов'язаних з ушкодженням, напр., порушення формування мови у глухонімих або конструктивний праксис при дитячому церебральному паралічі; 2) порушення функцій, які під час ушкодження перебували в сенситивному періоді розвитку, напр., перенесений у дошкільному віці менінгіт може спричинити порушення моторики, розгальмованість рухів; 3) порушення функцій як наслідок соціальної депривації, напр., Д. зору перешкоджає нормальному спілкуванню з ровесниками, гальмує засвоєння знань і навичок, якщо оточуючі (батьки, ровесники) уникають спілкування з такими дітьми. Особливе значення у вторинних Д. мають особистісні реакції на первинний Д.: ігнорування, витіснення, компенсація, гіперкомпенсація, астенізація. З огляду на це завданням шкільного психолога, соціального працівника є виявлення дітей з різноманітними Д. і своєчасне направлення їх до спеціалістів, соціо-психолого-педагогічна корекція вторинних порушень. — Англ. *defect, mental/physical deficiency, blemish*, але ці терміни вважаються принизливими, тому замість них здебільшого вживають терміни “ураження” — *disability/handicap*.

Дефектологія (від лат. *defectus* — недолік, вада і... *логія*) — комплексна на-

укова дисципліна, яка охоплює спеціальну педагогіку і психологію; наука про психофізіологічні особливості розвитку аномальних дітей, закономірності їх навчання і виховання. Д. складається з таких розділів спеціальної педагогіки і психології: сурдопедагогіка (навчання і виховання глухих і дітей зі слабким слухом), тифлопедагогіка (навчання і виховання сліпих і дітей зі слабким зором), олігофренопедагогіка (навчання і виховання дітей з відхиленнями у розумовому розвитку), логопедія (навчання і виховання дітей з порушеннями мови), патопсихологія (психологія розпаду психічної діяльності і хворобливих властивостей особистості). Д. досліджує також проблеми навчання і виховання дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, із затримкою психічного розвитку, зі складними дефектами (напр., сліпо-глухота, поєднання сліпоті і розумової відсталості тощо). До Д. належать спеціальні психологічні проблеми вивчення аномальних дітей, а також сурдотехніка і тифлотехніка, які розробляють технічні засоби навчання, корекції і компенсації дефекту. Як цілісна наука Д. є результатом розвитку і зближення окремих її галузей, встановлення загальних закономірностей розвитку, навчання й виховання дітей з різними видами порушень. — Англ. *defectology*.

Дефіцит спілкування — якісна і кількісна нестача міжособистісних контактів дитини з оточенням і можливості формування її відносин з ним. Д. с. виявляється у загальній напруженості психічної неврегульованості, що свідчить про внутрішній конфлікт між потребою взаємодії людини з іншими людьми і неможливістю реалізації цієї потреби. Д. с. є однією з найважливіших причин затримок і відхилень у психічному розвитку дитини, зокрема у ранньому і молодшому віці. У корекційній роботі недостатньо компенсувати кількісний Д. с. Необхідно налагодити адекватне спілкування з урахуванням вікових особливостей дитини та її попереднього комунікативного досвіду. З цією метою проводять діагностику рівня розвитку спілкування і запов-

нюють прогалини в кожній формі спілкування. — Англ. *deficit of communication*.

Деформація особистості — негативні зміни особистості, що призводять до певного порушення її адаптації у середовищі. Д. о. виявляється у формах психопатизації, невротизації, соціальної та психічної деградації. До Д. о. призводять нервово-психічні захворювання, несприятливі умови життя, що блокують потребу людини в особистісному розвитку та самоствердженні. Д. о. утруднює процеси виховання й перевиховання. Профілактика Д. о. — нормальний мікроклімат у сім'ї, підвищення рівня розвитку соціального середовища, досконалість педагогічних, психологічних, соціально-педагогічних методів впливу на формування особистості. — Англ. *deformation of personality*.

Деформація особистості професійна — зміна якостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування і поведінки) під впливом професійної діяльності. Внаслідок нерозривної єдності свідомості і діяльності формується професійний тип особистості. Професія істотно впливає на особистісні особливості представників тих професій, робота яких пов'язана з людьми (напр., керівників, педагогів, міліціонерів, військових та працівників установ виконання покарань). Розрізняють Д. о. п. епізодичну і стійку, поверхневу і глобальну, позитивну і негативну. Д. о. п. виявляється у професійному жаргоні, в манерах поведінки, у зовнішньому вигляді. Крайня форма Д. о. п. — формальне, суто функціональне ставлення до людей. — Англ. *professional deformation of personality*.

Децентралізація у соціальній роботі — процес, у результаті якого прийняття рішень і контроль за наданням соціальних послуг поступово переходить від великих (напр., регіональних або міських) центрів на місця — ближче до реальних потреб клієнтів. За такого підходу клієнти беруть активну участь у прийнятті рішень, що тривалий час впливати-

муть на їхнє життя. Виділяють такі рівні залучення клієнтів до прийняття рішень: інформування їх про вже прийняте рішення; консультація з клієнтом до прийняття рішення; партнерство — прийняття рішення спільно з клієнтом; самостійне прийняття рішення клієнтом. Оптимальна процедура прийняття рішень значною мірою залежить від розумового стану клієнта і ступеня його емоційного заглиблення у проблему. Напр., у сімейній соціальній роботі клієнт у стані афекту від ревнощів або наркоман під час ломки не в змозі адекватно оцінювати ситуацію і приймати правильні рішення, а розумово відсталі особи або маленькі діти недієздатні навіть у стані спокою. Д., зокрема у Великобританії, зумовила переосмислення соціальної політики та реструктуризацію соціального забезпечення. Якщо раніше соціальна допомога надавалася за солідарним принципом, що означало рівномірний розподіл ресурсів, за якого одні отримують недостатньо, а інші зловживають суспільними фондами, то тепер вузька спеціалізація у поєднанні з міждисциплінарним аналізом конкретних особових справ клієнтів, застосування інформаційних технологій (створення єдиної бази даних для різних соціальних служб) значно зменшили кількість зловживань. Більшість універсальних служб було фрагментовано за окремими напрямками соціальної роботи: захист дитинства, психічні розлади, робота з інвалідами та недієздатними, запобігання молодіжній злочинності та боротьба з насильством. Виникла мережа приватних організацій, які конкурують із соціальними службами. Клієнт сплачує таким комерційним організаціям лише різницю в ціні — держава вносить основну суму. Напр., необхідну операцію на серці можна зробити в державній клініці, й вона коштуватиме міністерству охорони здоров'я 10 тис. фунтів стерлінгів, але чекати доведеться від 4 до 6 місяців. У приватній клініці операцію зроблять негайно і в кращих умовах, але за ціною 12–14 тис. фунтів стерлінгів, з яких 10 тис. буде перераховано з державних фондів охорони здоров'я (NHS). Те саме стосується догляду в будинках пре-

старілих та інших соціальних послуг. Основний принцип полягає в тому, що людина, яка протягом трудового життя сплачувала податки, не повинна втрачати права на відшкодування витрат на охорону здоров'я у старості або на здобуття освіти дітьми там, де ці послуги якісніші. — Англ. *decentralisation in social work*.

Джерела фінансування системи соціального захисту — в Україні такими джерелами є: 1) Державний бюджет України; 2) місцеві бюджети; 3) соціальні фонди (у т. ч. страхові) — Пенсійний фонд, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд соціального страхування на випадок тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, Фонд соціального захисту інвалідів; 4) фонди підприємств, організацій, установ. За рахунок Державного бюджету України фінансуються різні види державної соціальної допомоги, пенсії окремим категоріям громадян (напр., військовослужбовцям), заклади охорони здоров'я та освіти державного підпорядкування, покриття витрат, пов'язаних із соціальним захистом громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. З місцевих бюджетів фінансуються витрати на утримання закладів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту; соціальна допомога, призначена за рішенням органів місцевої влади. За рахунок фондів підприємств, організацій, установ здійснюється фінансування перших п'яти днів тимчасової непрацездатності працівників; витрат, пов'язаних з облаштуванням робочих місць для інвалідів; утримання відомчих соціальних закладів (поліклінік, дитячих садків тощо). З Фонду соціального захисту інвалідів фінансується допомога інвалідам, у т. ч. заходи, спрямовані на їх працевлаштування. — Англ. *sources for financing of social protection system*.

Джерела фінансування соціальної політики — в Україні такими джерела-

ми коштів є: 1) загальні доходи держави; 2) місцеві доходи; 3) внески на соціальне страхування; 4) кошти, що надаються окремими підприємствами і громадянами. Формування загальних доходів держави, місцевих доходів визначається Законом України “Про систему оподаткування”, фондів соціального страхування — Законом України “Про розмір внесків на деякі види загальнообов’язкового державного соціального страхування” та іншими законами, які регулюють окремі види соціального страхування. Важливу роль відіграють кошти, що надаються окремими підприємствами та громадянами (благодійні внески), і суми штрафних санкцій. — Англ. *sources of social policy financing*.

Джеф — кустарний наркотик-психостимулятор на основі ефедрину (ефедруну). — Англ. *Jeff (slang)*.

Дзеркалізація — один із прийомів психологічного консультування, який найчастіше використовують на стадії сповіді. Полягає у свідомому повторенні психологом-консультантом рухів клієнта, його висловлювань з інтонацією, з якою вони вимовляються самим клієнтом, а також його пози, жестів і міміки. — Англ. *mirroring*.

Дидактогенія — зміна у психічній діяльності учня або учнівського колективу, навіяна вчителем, вихователем або одним із батьків. Негативні настрої і установки, інколи навіть хворобливого спрямування, виникають в учня внаслідок брутальності й нетактовності педагога, надмірних нарікань на його нездатність до навчання, порушення поведінки, бездарність. Негативним впливам педагога легко піддаються вразливі, безвольні і недостатньо самостійні учні зі слабким типом нервової системи. Д. призводить до переконаності у власній нездатності. Аналогічне спостерігають у медичній практиці (ятрогенія) та психології, коли спеціалісти необережними зауваженнями і висловлюваннями навіюють пацієнтам хворобливі стани. — Англ. *didactogenia*.

Диктатура (лат. *dictatura* — необмежена влада) — нічим не обмежена політична, економічна та ідеологічна влада в державі або певному регіоні однієї чи кількох осіб, класу, соціальних груп, які у своїх діях спираються на безпосереднє застосування апарату насильства (армії, поліції, карних установ), а також на відповідний політичний режим. Ім’я лідера (диктатора) або назва втілюваної ним, кількома особами (дуумвірат, тріумвірат) чи панівною групою (клан, олігархія, партократія) соціально-політичної ідеї зазвичай характеризують сутність певного різновиду диктаторського правління (цезаризм, абсолютизм, неконституційна монархія, бонапартизм, тоталітаризм тощо). Д. здебільшого постає у період гострої кризи і боротьби різних соціальних сил за владу як наслідок неспроможності наявних політичних структур ефективно управляти суспільством, що призводить до його політичної дестабілізації, втрати довіри населення до влади. Сутність Д. — узурпація на першому етапі її становлення політичної влади з наступним поширенням панування на всі сфери життєдіяльності суспільства. Д. характеризується: відсутністю поділу влади, концентрацією всієї влади в руках однієї, кількох чи групи осіб; наступом на демократичні права і свободи людини й суспільства; придушенням політичних і соціальних груп та асоціацій, що функціонують на демократичних і юридичних засадах, будь-яких форм громадянської непокорі; законодавчим закріпленням правової основи нового соціального порядку, покликаного насамперед забезпечувати інтереси панівних сил. Політичні рішення за Д. є агресивними, імпульсивними, нерідко невинувато жорстокими, ґрунтуються переважно на ідеології месіанства. Методи політичного і соціального контролю мають неправовий характер і базуються на силі страху, жорсткій дисципліні, насильстві, спотворенні суспільної та індивідуальної свідомості. Відносну стабільність Д. забезпечують терор і пенітенціарна система, що діє в інтересах панівного режиму. Основним показником є кількісне нарощування і утримання за рахунок

бюджету силових структур, що призводить до пауперизації населення країни і зміни політичного режиму. — Англ. *dictatorship*.

Диметилтриптамін (ДМТ) — сильна психоделічна речовина, за дією подібна до ЛСД. — Англ. *dimethyltryptamin*.

Динамічний підхід — вивчення особистості з погляду інтенсивності протікання психічних процесів, їх конфліктності, більшої або меншої напруженості імпульсів. — Англ. *dynamic approach*.

Дисгармонія сексуальна — порушення гармонії в інтимних стосунках між партнерами. Д. с. спричиняє психологічна (фізична — рідко) невідповідність партнерів. Д. с. є передпатологією латентних, початкових форм. Для її усунення необхідні консультування, соціальне навчання, тренінг, психокорекційна робота, сімейна терапія. — Англ. *sexual disharmony*.

Дисидент (від лат. *dissidens* (*dissidentis*) — незгодний) — особа, яка виступає проти політичної організації через неприйняття її ідеології. Д. сформувались у структурі релігії і церкви: віруючих, які були противниками панівної течії або інститутів церкви, називали Д. У політиці Д. — громадяни, які негативно ставляться до панівних соціально-політичних інститутів з ідеологічних мотивів. — Англ. *dissident*.

Дисимуляція (від лат. *dissimulatio* — приховування) — дії, спрямовані на приховування наявності або відсутності захворювання у людини. — Англ. *dissimulation*.

Дискомфорт — негативний емоційний стан людини, спричинений відповідними несприятливими умовами, незручністю, неприйнятністю ситуації для її нормальної життєдіяльності. Найпоширенішою причиною Д. є негаразди у міжособистісному спілкуванні. Виникнення Д. залежить передусім від темпераменту і характеру індивіда. Виявляється у різних

формах: від поганого настрою до депресії і суїцидальних намірів. — Англ. *discomfort*.

Дискримінація (лат. *discriminatio* — розрізнення) — 1) ущемлення прав, інтересів окремих осіб, соціальних груп, організацій, держав; 2) несправедливе, негативне (порівняно із загальноприйнятим) ставлення або поведінка, що ґрунтується на вільному виборі. Д. проявляється на різних рівнях — від простого ігнорування до активних і ворожих наступів на індивіда чи групу людей. Дискримінаційна поведінка пов'язана з глибинними забобонами або є продуктом суспільного розвитку. Вона може виражати віру в справедливий світ, де об'єкти Д. вважаються як такі, що заслуговують на це. Термін “Д.” вживають для характеристики ставлення до представників окремих рас, етносів, політичних та релігійних об'єднань тощо. Д. може бути принципом державної політики або проявлятися на побутовому рівні у формі антипатії чи відкритої ворожості стосовно індивідів, що є наслідком поширених у суспільстві забобонів (передусім тих, які мали расове та національне забарвлення). Д. здійснюють як легальними, відкритими методами (через відповідні закони, адміністративні рішення тощо), так і прихованими, офіційно не зафіксованими. За змістом розрізняють Д. політичну, економічну і правову. Політична Д. — обмеження людини в її політичних правах, обмеження можливості участі у політичному житті суспільства (напр., недопущення до участі у виборчому процесі, відмова у реєстрації як кандидата на виборчу посаду тощо). Економічна Д. — недопущення особи (або соціальної групи) до здійснення обраної економічної діяльності, до якої вона професійно підготовлена і придатна, заподіяння шкоди її добробуту. Правова Д. — практика використання дискримінаційних за змістом законів або незабезпечення громадянам рівноправного, справедливого ставлення з боку органів правосуддя. За спрямованістю Д. класифікують на: расову, національну — расизм; за ознакою статі — сексизм; за ознакою похилого віку — ейджизм; за ознакою гомосексу-

альності — гомофобія тощо. Кожну з них розуміють як Д. через належність до відповідної соціальної групи. У політичну практику входить явище з протилежною спрямованістю — позитивна (сприятлива) Д.: преференційне ставлення до різних груп, у т. ч. расових, національних, що раніше зазнавали соціально-економічних утисків. Таким чином, позитивна Д. — спосіб підтримання певного балансу всередині суспільства, спроба усунути раніше заподіяну Д. Позитивна Д. передбачає надання завищених (порівняно з іншими категоріями населення) матеріальних і правових пільг дискримінованим у минулому групам населення. Напр., за представниками певної національної чи расової меншини може резервуватися відповідна кількість місць у вищих навчальних закладах, певний відсоток робочих місць і місць у представницьких органах влади. Однак існує опозиція політиці позитивної Д. у зв'язку з тим, що доступ до посад, місць у навчальних закладах, розмір соціальних пільг для незаможних забезпечується за зовнішньою (напр., колір шкіри) ознакою, а не за здібностями, навичками і досвідом окремої особи (напр., у США афроамериканцю достатньо вміти читати, щоб його зарахували до вищого навчального закладу і надали кредит у банку на освіту, а білий повинен здати тести за повною програмою і самостійно шукати кошти на навчання). Позитивна Д. у сфері надання матеріальної допомоги призвела до того, що лише в Нью-Йорку приблизно 2 млн афроамериканців (уже третє покоління) не працюють і досягли віртуозної майстерності в користуванні суспільними фондами. Така соціальна політика останніми роками має наслідком посилення расистських настроїв у США та в Західній Європі. — Англ. *discrimination*.

Дискусія (лат. *discussio*, від *discutio* — розглядаю, досліджую) — колективне обговорення суперечливого питання, проблеми. Основа Д., її підґрунтя — відмінність у розумінні, тлумаченні певних явищ, положень. Дидактична мета Д. — виявлення наявних розбіжностей і у то-

вариській суперечці за допомогою аргументів встановлення істини. На відміну від сварки, Д. не призводить до конфронтації, а згуртовує, об'єднує людей. Особливостями Д. є: організованість, упорядкованість, колективна діяльність, можливість оприлюднити і відстояти свою точку зору. Мета Д. — всебічне обговорення предмета суперечки. Засобами Д. є не думки, а обґрунтовані висновки, позиції. Основні ознаки Д.: 1) суб'єкти Д. — партнери, співавтори; 2) позиції сторін, що можуть бути і взаємовиключними, і взаємодоповнюючими; 3) обговорення дискусійного положення (пов'язане із всебічністю аналізу, формуванням загальної думки); 4) у процедурному плані Д. регламентована; 5) Д. тяжіє до компромісу, до узагальнення методів і методик позицій тих, хто дискутує. — Англ. *discourse*.

Диспут (від лат. *disputo* — міркую, сперечаюсь) — публічна, вільна суперечка, конкретне і діяльне обговорення означеної проблеми в її тісному взаємозв'язку з реаліями життя, соціальним досвідом її учасників. Предметом Д. є наукова або суспільно, соціально значуща проблема, що торкається значної кількості людей і цікавить їх. Щодо організаційної структури Д. — широко варійована, досить гнучка і мобільна форма обговорення питання, проблеми, ситуації тощо. На відміну від дискусії, Д. не лише пояснює, а й утверджує позиції тих, хто сперечається. Умовами успішного проведення Д. є: ґрунтовна підготовка з урахуванням особливостей, інтересів та запитів конкретної аудиторії; доцільний вибір теми, чіткі формулювання питань, підбір відповідної літератури, організація консультацій; запрошення авторитетних людей; компетентність, підготовленість того, хто веде Д. — Англ. *dispute*.

Дистанція психологічна — психологічна міра відчуження психолога-консультанта і клієнта; своєрідна психологічна відстань, на якій вони вважають за потрібне триматися під час консультації. Д. зумовлена фізичними чинниками та соціальними ролями, що впливають на ефективність консультування і запобіга-

ють виникненню вигорання. Для збереження дистанції не рекомендують: розчинятися в проблемах клієнта, втрачати ідентичність, налагоджувати дружні, інтимні стосунки, використовувати клієнта у власних цілях; розповідати про своє життя, власні труднощі тощо, водночас слід виявляти максимум уваги до клієнта, поваги, зацікавленості, толерантності, гуманності. — Англ. *psychological distance*.

Дистанція соціальна — 1) суб'єктивне сприйняття відмінностей у соціальному статусі учасниками соціальної взаємодії; 2) умовна відстань між представниками різних соціальних груп, із різним соціальним статусом. Основою Д. с. є об'єктивна відмінність між соціальними групами: соціальна, економічна, політична, культурна тощо. За Г. Зіммерлем (соціолог), Д. с. — близькість або віддаленість індивідів чи груп у соціальному просторі. За Е. Богардусом (етнопсихолог), Д. с. — відмінності, що виявляються в типовій (стереотипній) оцінці представників расових і національних меншин домінуючим етносом. Д. с. функціонально необхідна для організації спільної роботи і підтримується в соціальній практиці різноманітними ритуалами й знаками відмінності. Емпірично Д. с. вимірюють за шкалою Богардуса для визначення установок однієї соціальної групи щодо інших. Напр., респондентам, що належать до визначеної соціальної групи, пропонують висловити свою згоду чи незгоду з певною кількістю суджень у діапазоні від “бажано встановлення близького споріднення шляхом шлюбу” до “не повинні проживати в моїй країні”. Пробні судження відображають конкретні Д. с., і групову установку визначають як суму чи середнє у групі. Розрізняють культурну, професійну, соціально-психологічну, екологічну Д. с. — Англ. *social distance*.

Дисфорія (від *dus...* і грец. *pherō* — переносу) — негативний, зовнішньо невмотивований емоційний стан роздратованості, озлоблення, понурості, туги, дратівливості, незадоволення. Ознаками Д. є поганий настрій із дратівливістю, підвищеною чутливістю до дій оточую-

чих, схильністю до спалахів агресії. В окремих випадках Д. проявляється атипово, у вигляді піднесеного або екзальтованого настрою із дратівливістю, напруженістю, агресивністю. Вона супроводжує органічні захворювання головного мозку, епілепсію, деякі форми психопатії (експлозивної, епілептоїдної). — Англ. *disphoria*.

Дисфункційні умови виховання — сукупність певних впливів і дій, пов'язаних з негативними наслідками процесу виховання. Такими умовами є: негативні впливи сім'ї, громадськості, колективу — оточення, в якому перебуває дитина, набутий негативний життєвий досвід, негативна мотивація діяльності тощо. Д. у. в. — це й недоліки підготовки кадрів, матеріальних засобів, організаційні недосконалості, нечіткість мети діяльності, невизначеність функцій, зниження соціального престижу і авторитету. — Англ. *disfunctional condition for upbringing*.

Дисфункція — поява в системі елементів, які призводять до неузгодженого її функціонування як цілого, до відхилення її поведінки від початково визначених параметрів. Соціальні інститути виявляють Д. у разі зіткнення з найменшою перешкодою для реалізації своєї діяльності або функціонування іншого інституту. Будь-яка діяльність може мати Д. або евфункцію (корисну функцію) щодо інших видів діяльності, або Д. і евфункцію щодо одного виду діяльності. Термін “Д.” вживають і стосовно роботи біологічних органів і систем — на позначення їх порушення чи розладнання. — Англ. *disfunction*.

Дисципліна — точне і своєчасне виконання особою функціональних і рольових обов'язків. Спрямована на впорядкованість і узгодженість соціальних та суспільних відносин. Є необхідною умовою ефективного функціонування сім'ї, установи, суспільства і держави, досягнення поставленої мети у сфері будь-якої діяльності. Розрізняють духовну, державну, фінансову, трудову, військову та інші види Д., які встановлюються за-

конами і підзаконними актами, статутами, положеннями і правилами внутрішнього трудового розпорядку, нормами моралі й суспільного співжиття. Д. забезпечують засобами юридичної відповідальності та механізмами державного і громадського контролю. — Англ. *discipline*.

Дисципліна виконавська — точне виконання кожним працівником і колективом постанов, рішень, розпоряджень, вказівок, прийнятих на більш високому рівні управління. Д. в. забезпечується високою якістю організації і контролю виконання, вихованням у кожного працівника почуття відповідальності за доручену справу. — Англ. *executive discipline*.

Дисципліна трудова (праці) — 1) суворе дотримання встановленого порядку на виробництві. Передбачає своєчасний прихід на роботу, дотримання встановленої тривалості робочого дня, раціональне використання робочого часу, точне виконання розпоряджень адміністрації. Вимоги до Д. т. (п.) визначаються діючими на підприємствах правилами внутрішнього трудового розпорядку, виконання яких є обов'язковим; 2) сукупність нормативно-правових приписів, що регулюють обов'язки сторін трудових правових відносин і спрямовані на забезпечення належного процесу праці. Д. т. (п.) є необхідністю будь-якої колективної праці незалежно від її суспільної організації і форм власності. Вона регулюється положеннями Кодексу законів про працю України, іншими законодавчими та підзаконними актами, зокрема правилами внутрішнього трудового розпорядку, технічними і посадовими інструкціями, статутами підприємств, установ, організацій, правилами та положеннями, колективними і трудовими договорами. Порушники Д. т. (п.) (окремі особи і організації) несуть відповідальність у встановленому законом порядку: піддаються заходам громадського впливу, адміністративним стягненням, матеріальним санкціям і в окремих встановлених законом випадках можуть притягатися до кримінальної відповідальності. — Англ. *labour discipline*.

Дитинство — віковий період інтенсивного фізичного та психічного розвитку індивіда, в якому відбувається підготовка його до дорослого життя. Д. — не лише віковий етап розвитку індивіда, а й особливе соціальне явище, суть якого визначається специфікою суспільної системи, в яку Д. інтегровано. Однією з головних соціокультурних характеристик суспільства є те, як воно сприймає і виховує дітей. Роль дитячої особистості не вичерпується її біологічним дозріванням, а передбачає формування готовності до участі в суспільному, трудовому житті дорослих, яка, у свою чергу, забезпечується цілеспрямованою системою навчання та виховання і є результатом засвоєння індивідом соціального досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури. — Англ. *childhood*.

Дитяча експлуатація — жорстоке ставлення до дитини або необґрунтоване використання дітей у комерційних, промислових та інших цілях. До Д. е. відносять: сексуальну експлуатацію дітей для особистого задоволення або отримання грошового прибутку; нічну роботу; прийом на роботу дітей, які за віком повинні здобувати початкову освіту; роботу в небезпечних і шкідливих для здоров'я умовах; роботу, пов'язану з розповсюдженням та виробництвом заборонених ліків; торгівлю дітьми; роботу, пов'язану з принизливим і жорстоким поведінням. Довгостроковою програмою ООН передбачено знищення всіх форм Д. е. — Англ. *child exploitation*.

Дитяча злочинність — злочинність, яка є наслідком неблагополуччя в моральному розвитку дітей і підлітків, в умовах їх існування, у зв'язках і відносинах з оточенням. В основі Д. з. — глибокі негативні зміни особистості, набуті негативні риси: лінощі, жорстокість, агресивність, користолюбство, заздрість, облудність та ін. Конфлікт неповнолітніх із законом пояснюється значною мірою їх правовим безкультур'ям. Серед злочинів, скоюваних дітьми, найпоширенішими є хуліганство та краді. Відповідальність за тяжкі злочини настає з 14 років,

а за всі злочини, передбачені Кримінальним кодексом України, — з 16 років. — Англ. *child criminality*.

Дитячі громадські організації — об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, мета яких — здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, яка не суперечить законодавству, та соціальне становлення як повноправних членів суспільства. Д. г. о. в Україні створюються відповідно до законів України. — Англ. *child civic organization*.

Диференціація соціальна (від лат. *differentia* — різниця, відмінність) — процес утворення нових елементів шляхом їх поділу, відокремлення від первинно однорідних соціальних та культурних систем чи груп і набуття ними особливих функцій, статусів і ролей. У результаті Д. с. виникають нові сфери та різновиди соціальної діяльності, типи соціальної організації, нові професії, заняття, соціальні статуси, ролі, цінності, норми тощо. Найважливішими процесами Д. с. є: поділ праці, спеціалізація фахів, стратифікація статусів, Д. с. інтересів, розшарування культурних форм. Д. с. сприяють такі соціокультурні чинники: етнічна та конфесійна належність, соціальне походження, виконання певних функцій, виховання, багатство, соціальний статус тощо. Д. с. є також результатом відносного поділу суспільних форм (політика, економіка, культура, соціальне життя тощо), відмінностей міського і сільського стилів життя, субкультур. Д. с. нерозривно пов'язана з соціокультурами, відмінностями, що народжуються або відтворюються. У соціологічних дослідженнях вживають також поняття функціональної диференціації, коли йдеться про різноманітні функції, завдання і дії, напр., політичних партій, громадських об'єднань, груп тиску, та вертикальної Д. — відмінності в авторитеті (престижі, суспільному визнанні) влади, політичних партій, їх лідерів тощо. — Англ. *social differentiation*.

Дифузія (від лат. *diffusio* — поширення) — 1) поширення і сприйняття нових об'єктів (інновацій, інформації, елементів духовної та матеріальної культури) в соціальній системі; 2) запозичення, засвоєння елементів іншої етнічної культури. У багатонаціональній державі існує взаємозв'язок і взаємопроникнення різних етнічних культур. Культура багаточисельної нації впливає на культуру малочисельної етнічної групи або спільноти. За відсутності в державі правових актів та інститутів, що закріплюють самостійність розвитку культури малочисельної етнічної групи, Д. етнічна (Д. е.) з часом призводить до остаточного зникнення її етнокультури. Проблема збереження та розвитку етнокультури є предметом міжетнічних конфліктів. Потреба в розвитку й удосконаленні етнокультури — базисна потреба етнічної групи, оскільки розмовляти рідною мовою, користуватися соціокультурними цінностями, традиціями, матеріальною і духовною етнічною культурою означає для індивіда збереження національних коренів. Позитивна соціальна ідентичність особистості ґрунтується на сприятливих для її етнічної групи результатах порівняння. Процес взаємодії етнічних культур супроводжується, окрім Д. е., інтеграцією, адаптацією, дискримінацією, поглинанням. Він має як позитивні, так і негативні наслідки. У багатонаціональних суспільствах процес Д. е. контролюють держава і суспільні, політичні та інші організації з метою запобігання негативним наслідкам і виникненню на ґрунті Д. е. міжетнічних конфліктів. Етнічна культура — одна із системоутворювальних ознак етнічної спільноти, її збереження та розвиток — умова збереження етносу. Д. е. на вищому етапі свого розвитку може стати початком руйнування етнічної культури і, отже, втрати етнічною групою, спільнотою етнічної ідентичності. — Англ. *diffusion*.

Дифузна група — спільність людей, в якій немає певної згуртованості і спільної діяльності, що опосередковує відносини її учасників. Д. г. належить до груп т. зв. низького рівня розвитку. — Англ. *diffuse group*.

Діагноз (від грец. *diagnōsis* — розпізнавання, визначення) — 1) у соціальній роботі — розуміння конкретної роботи, її витоків та можливих шляхів допомоги людині або групі людей; 2) короткий лікарський висновок про характер і суть захворювання; 3) науковий опис основних ознак, що характеризують певну систематичну групу; 4) у психології — кінцевий результат діяльності психолога, спрямованої на з'ясування сутності індивідуально-психологічних особливостей особистості з метою оцінки їх актуального стану, прогнозу подальшого розвитку і розроблення рекомендацій відповідно до визначених завдань психодіагностичного обстеження. Предмет Д. — встановлення засобами психодіагностики індивідуально-психологічних особливостей і відмінностей як у нормі, так і в патології. Важливим елементом Д. є необхідність з'ясування в кожному окремому випадку причин появи таких особливостей у поведінці клієнта, їх наслідків. — Англ. *diagnosis*.

Діагноз психологічний — висновок про наявність і ступінь помітної вираженості певних особливостей клієнта. Д. п. завжди є вірогідним і залежить від надійності та валідності діагностичних процедур. — Англ. *psychological diagnosis*.

Діагностика в соціальній роботі (від грец. *diagnōstikos* — здатний розпізнавати) — один із видів соціальних технологій; процес виявлення та вивчення причинно-наслідкових зв'язків і відносин у суспільстві, що характеризують його соціально-економічний, культурно-правовий, морально-психологічний, медико-біологічний та санітарно-екологічний стани, з метою соціального захисту уразливих категорій клієнтів. Соціальному діагностуванню підлягають не лише глобальні проблеми — стан соціально-економічних, демографічних, соціально-культурних та соціально-психологічних відносин у суспільстві, а й локальніші, вужчі, напр., ставлення індивіда до соціальних цінностей суспільства, групи, колег, однолітків, референтної групи то-

що. З'ясувавши загальний стан досліджуваної проблеми, проводять соціальне діагностування кожного з її аспектів, з'ясовують конкретніші причини проблеми. Відтак розробляють програму виправлення ситуації із залученням (за необхідності) спеціалістів споріднених соціальних служб (медиків, психологів, юристів, тощо). Д. в с. р. здійснюють на основі певних принципів і методів дослідження. Головним є принцип об'єктивності, який полягає у правдивому, неупередженому аналізі та оцінюванні соціальних явищ, що унеможливорює будь-які перекручення в інтерпретації фактів в особистих або інших інтересах. Планування та реалізацію соціальної роботи з окремої проблеми (клієнт, випадок) здійснюють за принципом реалістичності — братися слід лише за той обсяг робіт, який реально можна виконати з наявними коштами, засобами та персоналом у межах визначеного періоду часу. — Англ. *diagnostics in social work*.

Діагностика психологічна — особлива форма пізнавального процесу — розпізнавання конкретних психічних явищ, що перебувають у динамічному стані й локалізуються за якістю і часом. Д. п. здійснюють з метою зміни, перетворення реального стану суб'єкта. Вона передбачає фіксацію в упорядкованому вигляді розбіжностей між індивідами і групами людей. Появі Д. п. сприяли експериментальна, диференціальна і прикладна психологія, тестологія. Д. п. часто розглядають і як єднальну ланку між загальною і прикладною психологією. Центральне поняття у Д. п. — психологічний діагноз, що складається з таких рівнів: симптоматичний діагноз (математична обробка даних), етіологічний діагноз (урахування не лише певних особливостей (симптомів), а й причин їх виникнення), типологічний діагноз (визначення місця і значення отриманих даних у цілісній динамічній структурі діагностованої особистості). У процесі Д. п. найчастіше використовують різноманітні тести: професійні і любительські; гомогенні (для вивчення, визначення однієї властивості психіки) і гетерогенні (для вивчення

певної сукупності різних виявів психіки). — Англ. *psychological diagnostics*.

Діагностика соціальна — аналіз стану соціальних об'єктів і процесів, з'ясування проблем їх функціонування і розвитку; процедура визначення, розпізнавання об'єкта соціального дослідження. У широкому значенні Д. с. збігається з такими поняттями, як дослідження, соціальна характеристика, типологізація. Найвищою розвитку набула у практиці управлінського консультування. У вузькому і спеціальному значеннях Д. с. — один із різновидів репродуктивного соціального пізнання, що має такі властивості: 1) за своїм цільовим призначенням не є евристичним, творчо-пізнавальним процесом. До завдань Д. с. не входить пошук і відкриття нових законів чи тенденцій, нарощування нових соціальних знань, її призначення — підведення явищ соціальної дійсності під уже відомі класи подій, станів, явищ суспільного життя; виявлених фактів, ознак, властивостей — під уже відомі, раніше встановлені моделі (типи). Отже, Д. с. — це процедура ідентифікації стану досліджуваного об'єкта з певним класом чи типом соціальних явищ. Під час діагностування вчений зазвичай має справу, з одного боку, з набором відомих типологій, класифікацій досліджуваних явищ, а з іншого — з набором окремих розрізаних фактів (явищ) з припустимим латентним їх взаємозв'язком. Процедура діагностування полягає у послідовному накладанні емпіричної інформації на структуру моделей чи типів досліджуваної соціальної реальності і знаходженні варіанта, за якого вони адекватно збігаються. Визначення класу, типу, виду чи моделі однопорядкових соціальних явищ, ознак і станів, до яких може бути віднесено обстежуване явище, завершує процедуру діагностування; 2) Д. с. завжди передбачає типологізацію ознак і явищ та ідентифікацію емпіричних моделей з теоретичними. Д. с. — це передусім процедура послідовних типологізацій. Напр., якщо соціолог діагностує стан підприємницької діяльності в Україні, то має справу з низкою різнопорядкових типологізацій. Згрупу-

вавши типи чи моделі підприємництва, відомі в економічній теорії і практиці, він упорядковує й систематизує емпіричні факти, що спостерігаються у практичній діяльності підприємців України. Ця процедура може виявити або домінуючий за емпіричними характеристиками тип підприємницької діяльності, або наявність кількох її типів, кожен з яких має бути ідентифікований з певним існуючим і описаним у науковій літературі типом підприємництва. Практика Д. с. засвідчує, однак, що виявлені в дослідженнях емпіричні моделі не завжди можуть “вписатися” в конкретні теоретичні моделі; 3) Д. с. як процедуру репродукування конкретних суспільно-наукових знань нерідко поєднують з пошуком і творчістю. Якщо вчений постає перед фактом відсутності будь-яких аналогів чи можливостей ідентифікацій, він “добудовує” існуючі типології новою ланкою (якої бракує) або створює принципово нові типології, в межах яких існує можливість ідентифікації емпіричної моделі (типу) з теоретичною; 4) Д. с. забезпечує виконання наукою функції прогнозу. Без кваліфікованого діагнозу не може бути кваліфікованого прогнозу, оскільки ідентифікованість певного соціального стану з певним типом соціальних явищ (станів) означає підпорядкування цього стану логіці (закономірності) функціонування й розвитку цього типу явищ як цілого, в якому простежується майбутня доля конкретних, поодиноких явищ. Цю особливість Д. с. можна порівняти з медичною діагностикою: поставлений лікарем діагноз дає змогу прогнозувати за певних умов перебіг хвороби та її наслідки. Поставлений соціологом діагноз також дає підстави для вірогідного прогнозу; 5) при визначенні діагнозу спостерігається високий ступінь спорідненості об'єктивних характеристик соціальної реальності з її суб'єктивними оцінками. Це свідчить про суттєвий вплив на діагноз ідеологічних, ідейно-політичних позицій учених. Напр., на підставі одних і тих самих фактів кризового стану економіки (чи суспільства загалом) учені лівої, прокомуністичної орієнтації і учені ліберально-демократичних поглядів постав-

лять різні, навіть протилежні соціальні діагнози. Уникнути такої ситуації важко. Послабити її й надати наукових підстав Д. с. можна, або уникнувши оцінки, або зробивши її певною мірою об'єктивною. В останньому випадку від соціолога вимагається передусім інтелектуальна чесність, вичерпна логіка аргументації. Феномен об'єктивної оцінки у Д. с. нерідко постає у формі дихотомії, коли всі досліджувані явища, предмети, процеси і стани діагностують шляхом розчленування об'єктивної суспільної значущості на дві полярні оцінки — як щось позитивне, корисне, важливе, потрібне для всіх і як щось негативне, шкідливе, непотрібне. Дихотомія “об'єктивних оцінок” у діагностиці соціальних явищ має широкий спектр протилежностей: прогресивні і реакційні явища, суспільно корисне і суспільно шкідливе, норма і аномія, нормальне і аномальне, соціальне здоров'я і соціальна патологія (соціопатія), функціональне і дисфункціональне, конструктивне і деструктивне, легітимне і нелегітимне, нормативно-законне й девіантне, моральне і аморальне, гарне й огидне тощо. Діагностика за таким дихотомічним принципом приваблює простотою й категоричністю висновку, але можлива лише за умови об'єктивності, самокритичності й відповідальності дослідника. — Англ. *social diagnostics*.

Діаграма (від грец. *diagramma* — малюнок, креслення) — графічне зображення статистичних даних за допомогою геометричних фігур, необхідне для наочності й аналізу маси даних. — Англ. *diagram*.

Діаспора (від грец. *diaspora* — розсіяння) — перебування частини народу (етнічної спільноти) за межами країни його походження за збереження почуття ідентифікації зі своєю батьківщиною. Українська Д. налічує майже 30 млн осіб у 96 країнах світу, з яких 20 млн є громадянами інших держав. — Англ. *diaspora*.

Дії цільові — програми допомоги, спрямовані на конкретні групи населен-

ня або на вирішення певних завдань. — Англ. *targeting*.

Ділові ігри — педагогічний метод моделювання виробничих та управлінських ситуацій, мета якого — навчання окремих осіб і груп прийняттю рішень. Д. і. широко використовують у педагогіці, психології, менеджменті тощо, нерідко поєднуючи з різноманітними тренінгами. — Англ. *managerial games*.

Діти — особлива соціально-демографічна група населення, яка має визначені законом вікові межі (за Конвенцією ООН про права дитини — від народження до 18 років) і свої специфічні потреби, інтереси та права. Сімейний кодекс України (10.01.2002) визначає, що: а) правовий статус Д. має особа до досягнення нею повноліття; б) малолітньою вважається Д. до досягнення нею 14 років, неповнолітньою — від 14 до 18 років. Основні права Д. у суспільстві закріплено в Конвенції про права дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989. У ній, зокрема, зазначено, що “кожна дитина має бути підготовлена до самостійного життя в суспільстві й вихована в душі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в душі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності та солідарності”. Суттєве значення для життя Д. у суспільстві має також Декларація про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і облаштування благополуччя дітей, особливо при переданні їх на виховання та усиновлення дітей на національному і міжнародному рівнях (Резолюція ГА ООН від 03.12.1986). У Ст. 52 Конституції України зазначено: “Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним”. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація караються законом. Утримання і виховання Д.-сиріт і Д., позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо Д. Життя дітей в Україні обумовлене також і певним чином обстоюється Законами України “Про охо-

рону дитинства”, “Про попередження насильства у сім’ї”, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, “Про освіту”, “Про дошкільну освіту”, “Про позашкільну освіту”, “Про органи і служби у справах неповнолітніх та соціальні установи для неповнолітніх”. — Англ. *children*.

Діти бездоглядні — діти, які залишилися без нагляду, уваги, піклування, позитивного впливу з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Д. б. живе під одним дахом з батьками, зберігає зв’язки з сім’єю, у неї ще є емоційна прихильність до когось із членів родини, але зв’язки ці слабкі, їм загрожують атрофія та розпад. Відсутність належного догляду та утримання, нехтування інтересами й потребами особистості, яка розвивається, створюють у сім’ї реальну загрозу психічному, фізичному і моральному розвитку дитини. Залишені самі на себе, Д. б. перестають вчитися, вільний час безцільно проводять на вулиці, в неблагонадійній компанії. Бездоглядність нерідко є першим кроком до бездомності, соціальної дезадаптації, руйнування нормального процесу соціалізації дитини. Причини бездоглядності дітей в Україні значною мірою породжені існуючим станом економіки, освіти, культури. У 2003 83 % українських сімей перебували за офіційною межею бідності (менш ніж 376 грн. на кожного члена сім’ї щомісячно). Кількість сімей з дітьми, які мають доходи, нижчі за прожитковий мінімум, зростає. Бідність в умовах корумпованості, надмірно роздутого державного апарату (5 млн. на його утримання необхідно 29 % національного бюджету), високого оподаткування (в середньому — 61 % реально зароблених грошей надходить до бюджету), постійне скорочення соціальних виплат, витрат на освіту та науку в поєднанні з комерціалізацією культурної, освітньої, спортивно-оздоровчої та медичної сфер унеможливує для переважної більшості дітей повноцінний доступ до занять, розумного дозвілля та відпочинку. Перевантаженість багатьох батьків роботою або домашнім господарством через відсутність матеріальних засобів на користування послугами сфе-

ри побуту зменшує можливість спілкування з дітьми, спільних занять з ними, збільшує ризик дитячої бездоглядності. Посилена алкоголізація та наркотизація деяких сімей відчужує батьків від дітей, залишає їх наодинці, штовхає у вуличні компанії з асоціальною спрямованістю. Додатковим чинником ризику стала позиція школи (що зумовлено відсутністю фінансування — на освіту та науку з бюджету виділяють 3 %), яка зберігає дистанцію з підлітками з важкими долями. Згорання позакласної роботи в освітніх закладах, зникнення дитячих громадських організацій збіднює дозвільну діяльність дітей, їх виховання та розвиток. Бездоглядність дітей — наслідок економічної безвідповідальності і пасивності батьків, їх педагогічної безпорадності, деформованого уявлення про межі самостійності дітей, відсутності контролю за їх вільним часом, стурбованості лише проблемою задоволення природних і матеріальних потреб, порушення взаєморозуміння та довіри між дітьми і батьками. Послаблення уваги до дітей є й наслідком розлучення батьків, яке травмує психіку дитини й нерідко призводить до погіршення відносин з батьками; взаємне незадоволення дорослих і дітей, прагнення останніх до автономізації; бажання до мінімуму звести контакти з рідними. Негативну роль відіграли й ліквідація в багатьох країнах СНД в період переходу до ринкової економіки сформованої системи профілактики бездоглядності та правопорушень дітей, послаблення роботи з дітьми за місцем проживання (клуби, гуртки, кімнати школяра тощо). Замість цієї системи не створено нової, хоча останнім часом увага держави до розв’язання проблем дитячої бездоглядності посилилася, про що свідчать прийняті урядом документи (Постанова Кабінету Міністрів України “Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання”, Положення “Про психологічну службу в системі освіти”, Положення “Про професійне училище соціальної реабілітації” тощо). Розгортається діяльність Комісії у справах неповнолітніх,

відроджуються комісії на місцях. До їхньої компетенції належать такі питання: координація зусиль різних відомств в організації профілактичної роботи; здійснення превентивних і виховних заходів стосовно дітей, батьків або осіб, які їх замінюють. — Англ. *neglected children*.

Діти бездомні — діти без батьківської або державної опіки, постійного місця проживання, відповідних їхньому віку позитивних занять, необхідного нагляду, систематичного і послідовного навчання і виховання. Нерідко бездомність пов'язана з протиправною поведінкою. В Україні до приймальників-розподільників щорічно потрапляє понад 50 тис. дітей і підлітків, які залишили свою сім'ю, і більш як 20 тис. тих, хто втік з дитячого будинку чи школи-інтернату. Д. б. — це передусім діти, які вирости в нестатках, в обстановці п'яних розгулів, сварок та бійок дорослих, фізичного, психічного, сексуального насилля над ними. Більшість Д. б. мають одного або обох батьків. Життя дитини на вулиці призводить до важких наслідків, заподіює шкоду її психічному, фізичному, моральному здоров'ю, деформує процес її соціалізації. Значна частина таких дітей, особливо підлітків, не бажає повертатися додому. Вони ночують у підвалах, на вокзалах, іноді у знайомих, нерегулярно харчуються, нерідко голодують. Більшість Д. б., що втекли з дому через жорстоке поводження з ними в сім'ї, знову потрапляють до рук жорстоких дорослих, їх використовують, залучають до проституції. Вони набувають або закріплюють досвід вживання алкоголю, наркотиків і як наслідок — порушення їх психічного здоров'я і розвитку, порушення, пов'язані з подразненням шлунково-кишкового тракту, бронхолегеневої системи, алергічні захворювання (астматичні бронхіти, риніти, алергодерматити, нейродерміти, псоріаз). Практично у всіх Д. б. неправильна постава, трапляються венеричні захворювання. Такі діти жебракують, торгують, починають красти, займаються рекетом, діють спільно з дорослими кримінальними елементами. Особистість бездомної дитини характеризується

серйозними деформаціями. Переважна більшість Д. б., пізнавши смак легкої нариви, стають цинічними і жорстокими. У них низький рівень соціальної нормативності, обмежене коло потреб, примітивні інтереси (азартні ігри, випивка, нехтування прийнятими у суспільстві нормами поведінки). У Д. б. деформовані життєві орієнтири, в їхньому середовищі цінуються фізична сила, безцеремонність, влада над іншими, вміння пристосуватися до різних умов тощо. Д. б. в Україні доглядають у спеціальних закладах — притулках, центрах соціальної реабілітації для неповнолітніх тощо, завданням яких є допомога дитині у підготовці до дорослого життя. Хвилю бездомності у повоєнні роки було подолано за два роки завдяки соціальній роботі комісій з улаштування дітей, які залишилися без батьків, створенню нових дитячих будинків і приймальників-розподільників, організації через адресні столи пошуку батьків і повернення дітей до родин. Новий пік дитячої бездомності в Україні припав на середину 90-х ХХ ст., але проблема Д. б. актуальна і тепер, вона ще остаточно не розв'язана. — Англ. *homeless children*.

Дія — основний елемент у структурі діяльності. Суб'єкта спонукає до Д. певний мотив (сукупність мотивів). Кожна Д. спрямована на досягнення визначеної суб'єктом мети. Предмет Д. — не лише матеріальний, а й ідеальний, зокрема у пізнавальних Д., спрямованих на збагачення знань суб'єкта, або в комунікативних Д., орієнтованих на передання інформації іншому суб'єкту. Істотну роль у детермінації будь-якої Д. відіграє розбіжність між метою суб'єкта щодо предмета Д. та існуючим у цього суб'єкта образом наявного стану цього предмета. Успішною Д. досягають результату (продукту), передбаченого її метою; водночас, крім прямого, можуть бути отримані й побічні продукти Д. Залежно від зовнішніх і внутрішніх умов діяльності мети Д. досягають за допомогою відповідної операції (системи операцій). У способах Д., крім виконавських операцій, що безпосередньо реалізують пере-

творення предмета Д., виділяють також операції, які забезпечують орієнтування в ситуації, планування потрібного перетворення і контроль за досягненням мети. Основним показником Д. є її ефективність — мінімум зусиль для досягнення максимального результату. — Англ. *action*.

Дія колективна — 1) узгоджена дія групи індивідів, спрямована на досягнення спільної соціально значущої мети; 2) одноманітна поведінка багатьох індивідів, обумовлена не загальними нормами і цінностями, а подібними враженнями і однаковим впливом навколишнього середовища. — Англ. *collective action*.

Дія соціальна — 1) форма або спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, в основі яких — зіткнення інтересів і потреб основних соціальних сил суспільства. 2) за М. Вебером — поведінка особи, зміст якої співвіднесений з поведінкою інших осіб і яка, отже, орієнтована у своєму перебігу. С. д. передбачає дві необхідні ознаки: суб'єктивну мотивацію індивіда або групи і орієнтацію на минулу, теперішню або очікувану в майбутньому поведінку інших. — Англ. *social action*.

Діяльність — форма активного ставлення людини до навколишнього світу з метою його перетворення. Д. охоплює мету, засіб, результат і форму самого процесу діяльності. Основною характеристикою Д. є її усвідомленість. Реальну Д. з усіма передумовами її існування як сукупну Д. суспільства завжди реалізують у конкретних, історично розвинених формах. Залежно від сфери виділяють Д. виробничу, матеріальну, духовну, трудову, нетрудову; за творчою роллю — репродуктивну (відтворення відомого) і продуктивну, або творчу (утворення нового). Розрізняють Д. як пояснювальний принцип і Д. як предмет дослідження. Сутністю Д. як пояснювального принципу є те, що на основі поняття Д. будують послідовну систему уявлень (теорію), яка здатна пояснити факти, на перший погляд нічим не пов'язані. Як пояснюваль-

ний принцип поняття Д. утвердилося, починаючи з німецької класичної філософії, що створила передумови для розгляду Д. як основи культури. У найрозвиненішому вигляді принцип Д. втілений у філософії Гегеля, в якій центральне місце посідає пояснювальна і раціоналізуюча робота духу. На основі цього принципу Г. Гегель зробив чимало важливих відкриттів феноменів функціонування свідомості, культури. Д. як принцип має універсальний характер у процесі аналізу будь-яких явищ, пов'язаних з людиною як активним суб'єктом. — Англ. *activity*.

Діяльність благодійна — безкорислива діяльність благодійних організацій, що не передбачає отримання прибутків. — Англ. *charity*.

Діяльність пізнавальна — процес відображення у свідомості людини предметів і явищ дійсності. — Англ. *cognitive activity*.

Діяння корупційні — 1) незаконне отримання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, у зв'язку з виконанням таких функцій матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг, у т. ч. прийняття чи отримання предметів (послуг) шляхом їх придбання за ціною (тарифом), яка є істотно нижчою від їх фактичної (дійсної) вартості; 2) отримання особою, уповноваженою на виконання функцій держави, кредитів або позичок, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством. — Англ. *corruptive acts*.

Добір соціальний — процес, у результаті якого індивіди (групи), які конкурують між собою за соціальний статус або виживання у середовищі, досягають відповідного успіху, влади тощо. — Англ. *social selection*.

Добробут — стан фізичного здоров'я, психологічного комфорту і економічної безпеки. — Англ. *welfare*.

Добробут населення соціальний — матеріальний стан населення, різних його груп, сімей (домогосподарств) та окремих осіб. Характеризується розміром і видами доходів, структурою споживання, харчування тощо. Основні показники рівня Д. н. с. — доходи у розпорядженні сімей, які визначають за формулою: первинні доходи, доходи від власності, допомога за соціальним страхуванням, пенсії, виплати із страхування життя, інші поточні трансферти за відрахуванням прямих податків, внесків на соціальне страхування, внесків до пенсійних фондів. Рівень Д. н. с. залежить не лише від поточних доходів, а й від розміру накопиченого майна. Ступінь нерівномірності розподілу населення за рівнем доходів вимірюють також т. зв. коефіцієнтом концентрації доходів (індекс Джині). В оцінці Д. н. с. враховують і безкоштовне надання товарів і послуг населенню державою, благодійну діяльність (пожертви тощо). Д. н. с. багатодітних сімей значною мірою залежить від ступеня розвитку соціального захисту населення в державі (в т. ч. розмірів виплати соціальної допомоги, пільг тощо). Д. н. с. окремих груп населення порівнюють за співвідношенням доходів і прожиткового мінімуму, а також за розривом у рівнях доходів між багатими і бідними, що уможливорює міжнародні зіставлення. Диференціація доходів населення посилюється у періоди криз, зростання безробіття. Тривала тенденція для країн з розвинутою ринковою економікою полягає у зменшенні розриву в рівні життя робітників і вищих керівних кадрів. Порівняльний аналіз Д. н. с. різних націй (держав) проводять за сукупністю оцінок рівня та якості життя. Межі бідності значно відрізняються залежно від рівня соціально-економічного розвитку країн. У розвинених країнах прибуток, який відповідає рівню бідності, гарантує задоволення не лише життєво важливих потреб у продуктах харчування та житлі, а й соціально-культурних потреб на мінімально задовільному для суспільства рівні. — Англ. *social welfare*.

Догана громадська — публічне висловлення судом догани винному з дове-

денням про це в необхідних випадках до відома громадськості через пресу або у інший спосіб. — Англ. *public reproof*.

Договір добровільного страхування — договір, згідно з яким страхова організація за настання зазначеної у договорі події (страхового випадку) зобов'язується: за майновим страхуванням — відшкодувати страховальникові або іншій особі, на користь якої укладено договір, заподіяну шкоду (виплатити страхове відшкодування) у межах обумовленої у договорі суми (страхової суми), а в разі страхування майна не в повній вартості — відповідну частину шкоди, якщо інше не передбачено правилами страхування; за особистим страхуванням — сплатити страховальникові або іншій особі, на користь якої укладено договір, обумовлену в договорі страховальну суму, незалежно від належних йому сум з державного соціального страхування, соціального забезпечення і сум, належних в порядку відшкодування шкоди. — Англ. *agreement of voluntary insurance*.

Договір довічного утримання — договір, згідно з яким одна сторона, що є непрацездатною особою за віком або станом здоров'я (відчужувач), передає у власність іншій стороні (набувачеві майна) будинок або його частину, а набувач майна зобов'язується надавати відчужувачу довічне матеріальне забезпечення в натурі у вигляді житла, харчування, догляду і необхідної допомоги. — Англ. *agreement of lifelong upkeep*.

Договір трудовий — угода (контракт) між працівником і підприємством, в якому передбачено зобов'язання працівника виконувати роботу з визначеної спеціальності, кваліфікації або посади з дотриманням правил трудового розпорядку та зобов'язання підприємства виплачувати працівникові відповідну заробітну плату і забезпечувати умови праці, передбачені трудовим законодавством, колективним договором і угодою сторін. Д. т. укладають в усній або письмовій формі на невизначений чи визначений термін. У письмовому договорі (контрак-

ті) визначають коло посадових обов'язків працівника (за його розширення чи звуження договір змінюють з відповідною оплатою). Прийом на роботу оформляють наказом адміністрації. — Англ. *labour contract*.

Докази — одержані у встановленому законом порядку відповідними органами фактичні дані, що містять інформацію, необхідну для правильного вирішення кримінальних, цивільних та інших судових справ. Процесуальними джерелами, які містять Д. у кримінальних справах, є показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, засуджених, пояснення позивача, відповідача, висновок судової експертизи, пояснення експерта, речові Д., документи, протоколи слідчих і судових дій. В обґрунтуванні процесуальних рішень дізнавач, слідчий, прокурор і суд зобов'язані посилатися на Д., а не лише на їх процесуальні джерела. Змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх Д. і у доведенні перед судом їх переконливості — одна з основних засад судочинства (Ст. 129 Конституції України). — Англ. *proofs/ evidence*.

Документ (лат. *documentum* — вірець, посвідчення, доказ) — матеріалізована форма відображення, поширення, використання та збереження інформації, що надає їй певної юридичної сили. Д. фіксується на папері, магнітних та інших носіях, кіно- та відеострічках. Головною особливістю Д. є те, що він матеріалізується лише у письмовій формі. Д. нині є своєрідною узагальненою назвою всіх юридично вагомих джерел інформації. Створюють Д. з метою реалізації конкретних соціальних функцій (управлінських, правових, комунікативних, інформаційних та ін.). Певну сукупність достатньо однотипних Д. та їх різновидів, що використовуються у конкретній діяльності, називають документацією. Основні види документації: управлінська, юридична, технічна, історична, архівна. Розрізняють Д. управлінські, юридичні, технічні, розпорядчі, довідково-інформаційні, процесуально-правові, конт-

рактні. Юридичної ваги Д. надають їх реквізити: назва, заголовок, адресат, текст, підпис, дата тощо. Д. мають свій мовний офіційно-діловий стиль, укладаються і засвідчуються конкретною уповноваженою особою. — Англ. *document*.

Домагання людини завищені — намагання досягти успіхів у житті, які не цілком відповідають реальним можливостям конкретної людини та її життєвим умовам. — Англ. *high level of demands*.

Домогосподарство — 1) виробництво матеріальних благ у сім'ї та виконання функцій з обслуговування членів сім'ї; 2) соціально-економічний осередок, що об'єднує людей відносинами, які виникають у процесі організації їх спільного побуту. Членами Д. можуть бути не лише родичі або свояки, а й друзі, компаньйони, пенсіонери, наймані працівники. Д. також може складатися з однієї людини, яка живе самотійно. Ознаками Д. є спільність бюджету його членів (повна або часткова), їх постійне спільне проживання та харчування. Неправомірно ототожнювати з Д. проживання людей у різних закладах: лікарнях, інтернатах, гуртожитках, казармах, в'язницях, будинках для людей похилого віку, монастирях тощо, оскільки в них люди повинні дотримуватися встановленого адміністрацією розкладу. За розмірами Д. поділяють на одноосібні (складаються з однієї особи) і групові (складаються з кількох осіб). За сімейним станом — Д., що складаються з людей, поєднаних кровноспорідненими або характерними відносинами; групові Д. (несімейні) — різні комуні, Д., що складаються з роботодавців та їхніх робітників тощо; змішані Д., у складі яких об'єднуються одна або кілька сімей та інші люди, які є або не є родичами. За структурою — прості і складні Д. Прості складаються або з однієї особи (одноосібні) або з однієї простої (нуклеарної) сім'ї. Групові та змішані Д. — складні. Нерідко Д. займає окреме житло, але може займати і його частину або два і більше житла. Можливе й бездомне Д. (кочове), члени якого переносять свої пожитки, не маючи постійного

місця проживання. У зв'язку з переходом до обліку Д. як основної одиниці спостереження використовують і таку категорію, як глава Д. — член сім'ї, який володіє певними економічними ознаками, що виділяють його з-поміж інших членів Д. Навіть якщо ці ознаки існують лише у свідомості членів Д., їх фіксація має певний науковий інтерес. Загальними тенденціями розвитку Д. в індустріальних країнах є зменшення їх розміру та спрощення (нуклеаризація) внутрішньої структури, що пов'язано головним чином з певними змінами структури сім'ї. — Англ. *household*.

Допомога державна інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам — допомога, що призначається відповідно до Закону України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”. Вона охоплює: 1) державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; 2) надбавку на догляд. Інвалідам з дитинства, які мають одночасно право на державну соціальну допомогу і пенсію, призначається державна соціальна допомога або пенсія за їх вибором. — Англ. *state support for disabled children*.

Допомога екстрена — сукупність методів, що використовуються для втручання у перебіг подій з метою допомоги клієнту, який перебуває в стані кризи (фізичної, психологічної чи економічної) і не здатний швидко і самостійно впоратися з ситуацією, яка загрожує його життєвим потребам або суттєво впливає на добробут його оточення. Д. е. надається в ситуаціях, коли людина втрачає контроль за своїм життям і не може об'єктивно сприймати реальність. Напр., чоловік, який втратив роботу, замість того, щоб влаштуватися на нову, починає жаліти себе і пиячити, ігноруючи проблеми залежних членів сім'ї, що перебувають на його утриманні. Криза поглиблюється, коло проблем розширюється, у нього потрапляє дедалі більше осіб. У такому випадку Д. е. орієнтована передусім на забезпечення добробуту недієздатних членів сім'ї. Ретроспективний аналіз Д. е.

сприяє позитивному розвитку клієнта через усвідомлення причини виникнення проблеми та її наслідків, а також засвоєння ним нових, ефективніших норм поведінки, які уможливають успішне вирішення подібних ситуацій у майбутньому. — Англ. *crisis intervention*.

Допомога за місцем проживання — система соціальних послуг для забезпечення підтримки клієнтів у конкретному районі. — Англ. *community care/residential service care*.

Допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу — щомісячна грошова допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним. Надається відповідно до Ст. 5 Закону України “Про психіатричну допомогу”, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї, у грошовій формі в розмірі одного неоподатковуваного мінімуму доходів громадян. — Англ. *state support for resident of moderate means who share an apartment with disabled of the second group by mental health disorder*.

Допомога медична перша — медичні послуги, що надаються на амбулаторному рівні за безпосереднього звернення пацієнта по допомогу до лікаря загальної практики або в поліклініку. Реформа охорони здоров'я в Україні спрямована на поступовий перехід до організації Д. п. м. за принципом лікаря загальної практики, що передбачає значне розширення функцій, які він виконує, порівняно з дільничним терапевтом та педіатром, і охоплює: 1) хірургічні маніпуляції: первинну хірургічну обробку ран, лікувальні та діагностичні пункції, розрізання абсцесу, флегмони, зняття післяопераційних швів тощо; 2) отоларингологічні маніпуляції; 3) обстеження неврологічного хворого; 4) офтальмологічні мані-

пуляції — офтальмоскопію, визначення гостроти зору, тонометрію, зондування слезового каналу; 5) піхвові і ректопіхвові дослідження за акушерських ситуацій. Виконання цих практичних навичок потребує високої кваліфікації і відповідного облаштування кабінетів та розроблення організаційних принципів. — Англ. *primary medical care*.

Допомога на догляд за дитиною — щомісячна виплата жінкам, які працюють, навчаються з відривом від виробництва або зареєстровані у Державній службі зайнятості як безробітні, за умови надання їм у межах установленого строку частково оплачуваної відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею певного віку. Державну Д. на д. за д. виплачують відповідно до Закону України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” (1992) працюючим і непрацюючим матерям. Вона може включати крім грошових виплат надання соціальних і медичних послуг молодим матерям. Право на таку допомогу до досягнення дитиною 3-річного віку мають її батько, баба, дід або інший працюючий родич, які фактично доглядають дитину. На Д. на д. за д.-інвалідом має право один з непрацюючих працездатних батьків дитини-інваліда або особа, яка їх замінює. — Англ. *maternal care*.

Допомога невідкладна — 1) короткотривале втручання в кризових для людини ситуаціях; 2) система екстреної медичної допомоги, яку надають хворим за раптових гострих і загострення хронічних захворювань у місцях проживання (вдома, у гуртожитках, готелях тощо) спеціальні бригади, що працюють в окремій Д. н. (поліклініці, територіально-медичному об’єднанні). Завданнями Д. н. є: 1) надання екстреної медичної допомоги, зокрема здійснення реанімаційних заходів; 2) виклик за показаннями швидкої допомоги; 3) госпіталізація через диспетчерську службу швидкої допомоги (транспортування хворих здійснює безпосередньо бригада невідкладної допомоги санітарним транспортом); 4) забезпечення зв’язку з поліклінікою; 5) за-

безпечення взаємозв’язку з центром санепіднагляду; 6) видача бюлетенів (не більш як на три дні), рецептів; 7) надання Д. н. хворим, які безпосередньо звертаються до поліклініки; 8) забезпечення роботи стаціонару вдома (якщо такий існує). — Англ. *emergency service*.

Допомога післяінституційна — тривала підтримка (медична або соціальна) людей, які повертаються до нормального життя після перебування в лікарні або іншому спеціальному закладі. — Англ. *aftercare*.

Допомога попередня — долікарська допомога, що полягає в зупиненні кровотечі, виклику швидкої медичної допомоги або доправленні постраждалого до медичної установи. — Англ. *preliminary help*.

Допомога потерпілим (жертвам) — метод соціальної роботи з особами, що отримали статус потерпілих, який визначають з урахуванням характеру та глибини проблеми особи. Від актуальної проблеми клієнта залежить і конкретний вид Д. п. (ж). Напр., у Центрі роботи з жінками, які потерпіли від насилля, реалізують комплекс заходів щодо психологічного і соціально-правового захисту. Надання Д. п. (ж) спрямоване на усвідомлення клієнтом своєї проблеми та її наслідків і засвоєння ефективних моделей поведінки, які допомагають у розв’язанні подібних ситуацій у майбутньому і виходу з ситуації психічної ізоляції і соціальної стигматизації. Д. п. (ж) охоплює: надання місця для аналізу проблеми, подолання почуття ізольованості, сорому й стигми, що є наслідком насильства; психологічну допомогу; комплекс реабілітаційних послуг (від використання психотехнік спонтанного висловлювання до фізіотерапевтичних послуг). — Англ. *help for victims*.

Допомога превентивна — у соціальній педагогіці — засіб дієвого впливу на індивіда, середовище, яке його оточує, з метою зміни умов, що сприяють розвитку негативних життєвих ситуацій.

Д. п. — вид соціальної практики, що забезпечує здоров'я клієнтів і нормалізацію стосунків у проблемному середовищі. Превентивність є провідною функцією соціальної роботи Д. п. сфокусована на активізації особистісних ресурсів клієнтів для розв'язання проблем, пов'язаних із негативними ситуаціями. Межі і види Д. п. залежать від особливих потреб клієнта. В основі Д. п. — модель соціальної компетенції у конфліктному середовищі. — Англ. *preventive help*.

Допомога соціальна — система соціальних заходів у вигляді сприяння, підтримки і послуг, які надає державна соціальна служба окремим особам або групам населення для подолання чи пом'якшення життєвих труднощів, підтримання соціального статусу цих осіб і груп та повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві. Основні види і форми Д. с. встановлюють на регіональному рівні з урахуванням майнового стану. Вони охоплюють: 1) грошову допомогу — одноразову допомогу; допомогу для оплати транспортних послуг; допомогу в екстремальній ситуації, наслідком якої є значні одноразові втрати; допомогу на оплату житла і комунальних послуг; дотацію на оплату харчування і лікування; пільгові позички і кредити; 2) натуральне забезпечення — надання предметів першої необхідності; ремонт квартир, автотранспорту; виділення лікарських препаратів; забезпечення безоплатним харчуванням; виділення палива; 3) гуманітарну допомогу; 4) послуги і пільги — направлення до реабілітаційних центрів, центрів соціально-психологічної допомоги, будинків-інтернатів, пансіонатів; організацію обслуговування за місцем проживання на безоплатній основі; прикріплення до магазинів, де продають продукти харчування і товари першої необхідності за соціально низькими цінами; пільги на оплату комунально-побутових послуг; забезпечення короткотривалого догляду за хворими і самотніми людьми; організацію допомоги сім'ям з “лежачими хворими”; створення спеціальних аптек або відділів в аптеках для малозабезпечених громадян; 5) пра-

вову допомогу; 6) психологічну допомогу; 7) профорієнтацію; 8) інформаційну допомогу тощо. Грошову допомогу надають громадянам у встановлених законодавством випадках із настанням певних обставин. Вона є одноразовою або щомісячною. Д. с. виплачують з коштів Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування чи державного бюджету. Д. с. — один із основних видів соціального захисту населення. Її виплачують за місцем роботи (навчання) або органи соціального захисту населення за місцем проживання. Порядок призначення, види і розміри допомог визначені законами України та відповідними постановами Кабінету Міністрів України. Зокрема, відповідно до Ст. 5 Закону України “Про психіатричну допомогу” Кабінет Міністрів України 02.08.2000 прийняв Постанову “Про надання щомісячної грошової допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним”. Цей вид допомоги надають, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї є нижчим від прожиткового мінімуму для сім'ї. Цільові (адресні) Д. с. в Україні невеликі за розміром, розгалужені й не забезпечують населенню офіційно встановленої межі малозабезпеченості. Численні пільги, компенсації, соціальні виплати нерідко надають широкому колу осіб без урахування їх матеріального стану і стану сімей, в яких вони проживають, що вимагає значних бюджетних коштів, хоч реально потребують допомоги насамперед громадяни з мінімальними доходами, тобто найбідніші. У зв'язку зі скороченням видатків із державного бюджету на соціальний захист постало питання про розроблення нового механізму надання Д. с., основним критерієм якого був би гарантований державою рівень матеріальної підтримки з урахуванням фактичного доходу сімей. — Англ. *social help*.

Допризовник — молода особа допризовного віку, яка проходить спеціальну допризовну підготовку. В Україні

статус Д. визначено Законом України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”. Щороку Д., яким виповнилося 17 років, районні, міські військові комісаріати приписують до призовних дільниць, де їх готують до майбутньої військової служби (медичний огляд, початкова військово-технічна, психологічна підготовка тощо). — Англ. *youth of premilitary age*.

Дорослі — особи у віці після 18 років. Вік — час, що минув від моменту народження людини до моменту, на який визначають вік. Біологічний і соціальний вік не завжди збігаються. Д. — люди, які досягли віку юридичного повноліття, з яким пов’язаний перехід до виконання особливого комплексу соціальних ролей у соціальному та сімейному функціонуванні. З біологічної точки зору людина здатна до дітонародження у віці 11–14 років. У традиційних суспільствах початок статевого життя сигналізує про необхідність приступити до виконання дорослих ролей. В Україні не визнається Д. індивід, якому не виповнилося 18 років, хоча трудове життя він може почати в 16 років. На поведінковому рівні очікується, що Д. здатні жити повноцінним економічним, соціальним та інтелектуальним життям, незалежно від своїх батьківських сімей. Дорослішання — процес розширення соціальних горизонтів, коли чимало енергії витрачається на освіту і професійну підготовку для здобуття цікавої для індивіда професії і його виходу на рівень доходів, який дасть змогу створити сім’ю, утримувати її достойно виховувати дітей. Виділяють ранній, середній і похилий дорослий вік. Ранній дорослий вік — час, коли ризиковані експерименти підліткового віку “переплавляються” у певний стабільний і продуктивний стиль життя. Зіткнувшись із вибором стилю життя з багатьох варіантів моди, що швидко змінюється, чимало молодих людей відчують збентеження. Особливо важливим у цей час є вибір професії, оскільки праця — arena, на якій і чоловіки, і жінки намагаються реалізувати свої життєві цілі, знайти своє місце в суспільстві. Ранній дорослий

вік характеризується як найвищим рівнем фізичного здоров’я, так і стресами, що є наслідком життєвих подій (боротьба за економічну самостійність, процвітання, соціальне визнання та емоційну самореалізацію). У розвинених країнах повноліття формально настає у 21 або 24 роки, а процес набуття професійної кваліфікації (економічна незалежність) завершується для чоловіків у 28 років. З цього часу чоловік вважається таким, що здатний утримувати сім’ю. Більшість Д. перебувають у шлюбі. У жінок спостерігається тенденція більш раннього (20–24 роки), ніж у чоловіків, вступу у шлюб. У кожній віковій категорії частота розлучень і удівства вища у жінок, ніж у чоловіків. Серед жінок у віці 50–59 років більше, ніж серед чоловіків, тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Розвиток у період дорослості відбувається нелінійно, через період стагнації, випадкових стрибків вперед, регресу. Середній дорослий вік (четвертий десяток років) — перехід до кризи середини життя. Індивідуальні прибутки у цей час зазвичай максимальні, однак збільшення сім’ї може звести нанівець приріст доходів. Зростає залученість до політичного життя. Встановлено, що 30–40-річні чоловіки частіше змінюють роботу через незадоволеність можливостями просування по службі. Інколи посилюється вживання алкоголю чоловіками, що впливає як на внутрішньородинні стосунки, так і на виробничу діяльність. На четвертому десятку років окремі жінки починають вживати алкоголь у надмірних дозах і зловживати виписаними ліками. На початку п’ятого десятка років індивід загалом успішно функціонує в оптимальному режимі, взаємодіючи з іншими індивідами. Він досягає піку здатності заробляти гроші й реалізовувати свої проекти з максимальною ефективністю. Люди цього віку у багатьох випадках є носіями соціальних норм. Водночас індивід переживає період критичної самооцінки: невдоволеність шлюбними відносинами, хвилювання за дітей, які залишають дім, незадоволення рівнем професійного зростання. Криза середнього віку пов’язана зі страхом старіння, усвідомленням того,

що досягнуто інколи значно менше, ніж очікувалося. Це нетривалий піковий період, за яким — поступове зменшення фізичних сил і гостроти розуму. Людина більше турбується про власне існування і стосунки з оточуючими. Фізичні ознаки старіння дедалі очевидніші й переживаються як втрата привабливості, фізичної сили, сексуальної енергії. Посилюється хвилювання з приводу того, що молоде покоління, яке здобуло професійну підготовку відповідно до нових стандартів, може стати “на крок попереду”. Побутовий комфорт і сім’я — найнадійніші чинники задоволення життям у цієї вікової групи. Сімейний статус особливо важливий для жінок, чоловіки стурбовані переважно трудовими досягненнями. Важко визначити, коли завершується період дорослості. Перехід до категорії людей похилого віку пов’язаний із зіткненням з проблемами, що свідчать про настання іншого періоду життя. Фізіологічні ознаки цього з’являються поступово. Так, до 55 років послаблення гостроти зору мінімальне, відтак поступово зір слабшає до 75 років; сила в руках і ногах досягає максимуму до 25 років, у віці 30–65 років поступово зменшується і становить приблизно 50 % від сили у віці 25 років тощо. Юридичний статус людини похилого віку пов’язаний з виходом на пенсію. Пенсійний вік у різних країнах неоднаковий. Згідно з документами ООН і МОП людьми похилого віку є ті, кому виповнилося 60 років. Тривалий час соціальна робота з Д. клієнтами ґрунтувалася на концепції Е. Еріксона, згідно з якою доросле життя залежить від успішності більш ранніх стадій. Тому допомога клієнту потребує попереднього ретроспективного аналізу його біографії, копіткого відтворення всіх етапів життєвого циклу, що передують стану дискомфорту. Необхідно знайти єдину, наскрізну “тему” в житті клієнта і той критичний її поворот, що призвів до дестабілізації або труднощів. Для цього соціальний працівник має усвідомити, що становлення особистості клієнта — життєвий процес, практичним учасником якого стає соціальний працівник; залучити клієнта до процесу самоаналізу; визначити психо-

соціальні відхилення у нього; інтерпретувати сповіді клієнта; знайти шляхи й засоби відновлення втрачених функцій “его”; нормалізувати контакти клієнта із зовнішнім середовищем; визначити, які соціальні інститути і структури можуть сприяти стабілізації особистості клієнта. Останніми роками набуває поширення екологічний підхід, який враховує тиск оточення на індивіда, розглядає індивіда як елемент різних систем і підсистем. При цьому стрес оцінюється як наслідок трьох взаємопов’язаних чинників: переходу з одного життєвого стану до іншого, впливів середовища, міжособистісного впливу. Втручання на індивідуальному рівні може бути зосереджено на недостатній адаптивності самого клієнта до умов середовища. Можливим є вплив на рівні суспільства — сприяння змінам у суспільній свідомості. У соціальній роботі слід також брати до уваги особливості кожної вікової групи. — Англ. *adults*.

Досвід — сукупність знань, набутих людиною у процесі безпосередньої практичної діяльності. Д. передусе теоретичної діяльності, є її вихідним етапом. При цьому Д. безпосередньо виростає з практики, зберігаючи з нею зв’язок, відбувається своєрідне “злиття” об’єкта з суб’єктом, який пізнає, внаслідок чого змінюється структура кожного з них. Це стосується типу взаємодії між ними. Так, включаючи об’єкт у Д. практичної діяльності, йому надають нових “людських” вимірів, і потреби людини “натуралізуються” (“оприлюднюються”), стають універсальними, охоплюючи все багатство навколишнього світу. У суспільних науках термін “Д.” вживають на позначення характеристики діяльності суспільства, соціальної групи, окремої людини (особистості). Аналіз, вивчення, узагальнення й поширення кращого, позитивного Д. — важлива умова розв’язання складних проблем соціально-економічного, політичного, суспільного розвитку. — Англ. *experience*.

Дослідження пілотажні (пробні) — дослідження, які проводять з метою оцін-

ки якості опитувальників, процедури спостережень, аналізу документів, моделей вибірки, а також внесення до них коректив і змін. Результатом Д. п. є робочі документи: остаточні варіанти методик, інструкцій з вибірки і організації збирання вихідних даних. — Англ. *trial researches*.

Доходи громадян — доходи громадян у грошовій і натуральній формах, які вони отримують в існуючій інфраструктурі держави. Ці доходи є результатом: 1) індивідуальних дій — трудової та нетрудової діяльності (передання майна в оренду, отримання прибутків від інвестування коштів, цінних паперів тощо); економія коштів протягом економічно активного періоду життя); 2) неформальних дій — перерозподілу коштів серед членів сім'ї, кримінальної активності, корупційних діянь (держслужбовці); 3) формальних колективних дій — участі у програмах соціального страхування; отримання соціальної допомоги. — Англ. *citizen's income*.

Дружба — вид стійких індивідуально-вибіркових міжособистісних відносин, заснованих на взаємній прихильності, духовній близькості, спільності інтересів тощо. Поняття “Д.” запропонував Аристотель для визначення найвищих і водночас вільних від еротичного компонента стосунків між людьми. Реальний зміст Д. змінювався у процесі історичного розвитку. Тепер Д. трактують як: 1) моральне почуття; 2) специфічний вид взаємин. Ознаками Д. є особистісний характер (на противагу, напр., діловим відносинам), добровільність та індивідуальна вибірковість (на відміну від споріднення чи солідарності, обумовленої належністю до однієї групи), внутрішня близькість, інтимність (на відміну від простого приятелювання), стабільність. Д. передбачає взаєморозуміння, відвертість, відкритість, довірливість, активну взаємодопомогу, зацікавленість справами і переживаннями один одного, щирість і безкорисливість почуттів. Міцність Д. залежить від спільних ціннісних орієнтацій, цілей, інтересів, ідеалів, намірів і пережитих разом напружених жит-

тевих ситуацій. Д. — інтимно-особистісна система відносин, однак її формування і розвиток залежить від низки об'єктивних умов: частоти контактів, належності до однієї соціальної групи, спільної діяльності, прикладів поведінки і спілкування інших людей. Зміст і функції Д. істотно змінюються з віком. Дитячу Д. характеризують емоційна прихильність, найчастіше заснована на спільній діяльності. Хоча ступінь вибірковості і стабільності Д. у дружніх відносинах зростає з віком дитини, справжня потреба в іншому “Я” з'являється тільки в підлітка у зв'язку з розвитком потреби усвідомити себе, співвіднести власні переживання з переживаннями іншого. Звідси — напружені пошуки і певна ідеалізація Д. “Сповідний” характер відносин дорослої людини більш диференційований, оскільки виникають нові форми спілкування (кохання, сімейні і батьківські прихильності тощо). Друзів (одного-двох) прийнято відрізняти від знайомих, яких у дорослої людини може бути більше сотні, і приятелів (до десяти). Приятелі — люди, з якими приємно мати справу, але об'єктивні причини унеможливають зближення і встановлення регулярних взаємодовірливих стосунків, які з часом можуть перерости у Д. — Англ. *friendship*.

Дублікат трудової книжки — нова трудова книжка, яку видають замість загубленої або непридатної для користування. Порядок видачі Д. т. к. регулює Інструкція про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, в установах і організаціях. Особа, яка загубила трудову книжку (вкладиш до неї), зобов'язана негайно заявити про це власникові або уповноваженому ним органу за місцем основної роботи. Не пізніше як за 15 днів після заяви (а в разі ускладнення — в інші терміни) власник або уповноважений ним орган видає працівникові нову трудову книжку чи вкладиш до неї (нових зразків) з написом “Дублікат” у правому верхньому кутку першої сторінки. Якщо трудова книжка (вкладиш до неї) стала непридатною (обгоріла, розірвана, забруднена тощо), власник або уповноважений ним орган за останнім

місцем роботи видає працівникові Д. т. к. (вкладиш до неї). При влаштуванні на нове місце роботи працівник зобов'язаний пред'явити Д. т. к. Його або вкладиш до трудової книжки заповнюють за загальними правилами. У розділі “Відомості про роботу”, “Відомості про нагородження” і “Відомості про заохочення” при заповненні дублікату вносять записи про роботу, а також про нагородження і заохочення за останнім місцем роботи на підставі раніше виданих наказів (розпоряджень). — Англ. *duplicate of labour book (service record)*.

Думка громадська — виражене у формі суджень, ідей і уявлень ставлення соціальних груп до явищ чи проблем соціального життя, що стосуються загальних інтересів. Приписи Д. г. морально здорового суспільства не можуть порушуватися. У тоталітарних, нестабільних суспільствах Д. г. переважно викривлена, деформована і фальсифікується з метою послаблення (або унеможливлення) її спрямованості проти існуючого режиму. Д. г. формується під впливом засобів масової інформації (радіо, преси, телебачення), хоча може виникнути і стихійно під впливом певних життєвих подій, обставин, ситуацій. Соціологічні дослідження, зокрема у Великобританії, довели, що на цілковиту зміну громадської думки у стабільному інформаційному суспільстві необхідно 12–14 років. За цей час інноваційна думка провідних спеціалістів, яка спочатку в силу інерції мислення і традиції абсолютно неприйнятна для основної маси населення, стає домінуючою. Така ж тенденція спостерігається і в Україні. Українське суспільство тільки починає реалізовувати у політичній, соціальній та економічній сферах рекомендації спеціалістів, оприлюднені ще в 1987–91. Напр., законодавче закріплення права власності на землю і перетворення її на товар, без якого неможливе існування ринкової економіки, відбулося у 2002, хоча експерти рекомендували це зробити ще в 1991. Згідно з цією динамікою реальні зміни в Україні не могли початися раніше 2004, коли було змінено психологічну готовність широких верств насе-

лення до прийняття нового способу організації суспільства. Інститут Д. г. є чинником моделювання, організації діяльності всіх елементів і структур політичної системи суспільства, соціальних інститутів, органів влади тощо. Глибокий аналіз феномена Д. г. зробили А. Лоуелл (“Громадська думка і народний уряд”), У. Ліпман (“Громадська думка”), інші вчені. Лоуелл, зокрема, вважав, що Д. г. є базисною структурною поглядів, у цілому прийнятною і сприйнятою певною спільнотою, доводив, що в суспільстві, де існують принципові розбіжності думок, не може бути ні Д. г., ні народного уряду. На думку Ліпмана, Д. г. — комплекс стереотипів, у межах яких і керуючись якими люди діють в окремих групах. Г. д. виконує експресивну, контрольну, консультативну, директивну функції, може бути моністичною чи плюралістичною, прогресивною чи консервативною. Прогресивна Д. г. пов'язана з позитивними змінами в суспільстві. Консерватизм Д. г. з огляду на важливі суспільно-політичні процеси в країні та за її межами зумовлений тим, що громадяни пов'язують ці процеси безпосередньо із задоволенням або незадоволенням власних інтересів, потреб, сподівань. Д. г. має суттєве значення для підготовки і прийняття загальнодержавних рішень, законодавчих, нормативних актів, урядових рішень, сприяє демократизації суспільного життя, ширшому залученню громадян до суспільно-політичної діяльності. Вона несе в собі й певні суперечності, якщо її формують штучно, “роблять” на замовлення, на угоду певній політичній силі шляхом підміни, викривлення та маніпуляцій. Однак і в цьому разі Д. г. відображає певний моральний стан суспільства, рівень його освіти, культури та демократичності. — Англ. *public opinion*.

Дух часу — визначений психокультуральний клімат або характер історичної епохи. — Англ. *spirit of time*.

Духовна культура — сукупність традицій, звичаїв, цінностей і норм, що регулюють життя людини: її ставлення до

себе, до інших людей, до світу загалом. Головним принципом Д. к. є толерантність — здатність поставити себе на місце іншої людини, не бажати їй того, чого не бажаєш собі. Цей принцип у різних варіантах викладений у священних книгах багатьох релігійних систем, філософії М. Монтеня, І. Канта, К'єркегора, у поглядах Л. Толстого, Ф. Достоєвського, Швейцера. Основні форми Д. к. — міфологія і релігія, мистецтво, філософія, мораль різні галузі гуманітарних наук. Міфологія і релігія подають людську духовність в уявленнях про творення світу і сенс буття людини в ньому, мистецтво — в естетичних образах, мораль — у нормах етичної поведінки. Сучасні гуманітарні науки вивчають еволюцію розвитку уявлень про людину та її місце і роль у світі, що історично склалися, поєднуючи історично сформовані погляди з новітніми об'єктивними досягненнями матеріалістичної науки. Форми Д. к. різняться і характером нормотворчого впливу на дії людини. Релігія діє опосередковано — через авторитет богів і святих; мистецтво — через існуючі образи Д. к. (добра, зла, блага, прекрасного, відразливого тощо), матеріалізовані у творах мистецтва — архітектурі, живописі, музиці, літературі. Філософія розкриває духовність як ставлення людини до світу, її місце в ньому; етика — через ставлення до інших людей; мораль — безпосереднє став-

лення людини до людини, одного носія духу до іншого. З огляду на це вона є основою Д. к. — Англ. *spiritual culture* (церковна), *intellectual culture* (світська).

Духовність — термін, що вживається на позначення відображення вищих сторін внутрішнього світу людини, які виявляються в її діях і свідчать про людяність, сердечність, доброту, відвертість, теплоту, щирість, відкритість і чуйність, толерантне ставлення до інших людей. Д. ґрунтується на широті поглядів, ерудиції, культурі, загальному розвитку особистості. Втрата Д. прирівнюється до втрати людяності. Тривала криза в житті окремої людини (бідність, нерозв'язані соціально-психологічні проблеми) поступово збіднює її духовний світ і призводить до деградації. Д. несумісна з жорстокістю, егоїзмом, орієнтацією лише на матеріальні вигоди. На певному ступені культурного розвитку Д. може бути усвідомлена і осмислена як вияв інтелігентності. В такому разі людина стає носієм Д і діє за власними усвідомленими переконаннями, а не за традицією чи під страхом покарання. Суспільство через систему освітньо-культурних закладів має дбати про збагачення духовного потенціалу кожного громадянина, прилучення його до здобутків матеріальної та духовної культури. — Англ. *spirituality*, *immateriality*.

Е

Еволюція (лат. *evolutio* — розгортання, розвиток) — 1) розвиток явища або процесу в результаті поступових безперервних змін, які переходять одна в одну без стрибків за збереження якісної визначеності у процесі кількісно-якісних змін (на відміну від революції); 2) рухи, пов'язані з переміщеннями, перебудовою певних одиниць (складових); 3) процес зміни, розвитку. — Англ. *evolution*.

Еволюція культурна — історичний розвиток у галузі культури, що охоплює модифікацію різних феноменів культури. — Англ. *cultural evolution*.

Еволюція соціальна — процес поступального розвитку суспільства і його елементів від простіших форм до складніших. — Англ. *social evolution*.

Евтаназія (від грец. *eu* — добре, *thanatos* — смерть) — навмисне прискорення смерті або безболісне умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань. Проблема Е. має філософські, соціальні, морально-юридичні та інші аспекти. Смерть розглядається як благо для вмираючої людини, яка досягла кінцевої стадії хвороби, поступово перетворюється на згусток болю, страждань і втрачає людську гідність. Е. — наслідок прийняття рішення самим хворим; задоволення прохання невиліковно хворої людини про прискорення її смерті гуманним, безболісним шляхом, дією

або засобом, у т. ч. припинення штучного підтримання життя; активні чи пасивні дії та способи припинення життя. В Україні Е. заборонено. Особу, яка здійснює Е. або свідомо підбурює хворого до прийняття рішення про Е., карають за законом. У деяких європейських країнах право невиліковно хворого на Е. на кінцевих стадіях хвороби визнано законом. Напр., у Голландії (з 2001) спеціальна комісія приймає рішення про дозвіл на Е. у разі, якщо три незалежні експерти посвідчать, що хвороба невиліковна і пацієнт змушений тяжко страждати, поступово втрачає людську гідність. У 2002 ця комісія задовольнила прохання майже 1900 голландців про Е. Голландські соціологи зафіксували зменшення кількості самогубств серед невиліковно хворих. — Англ. *euthanasia*.

Егалітаризм (франц. *egalitarisme* від *egalite* — рівність) — утопічна суспільна теорія, яка обґрунтовує необхідність рівності майна на основі індивідуального або колективного господарства, що спирається на загальну зрівнялівку як принцип організації соціального життя. Елементи Е. наявні в суспільних рухах Давньої Греції і Риму, посланнях пророків Ізраїлю, у євангельській проповіді в Біблії, в ідеології кримінальних угруповань. Практики Е. дотримувалися спочатку деякі чернечі громади, а відтак сектанти Левелери у XVI ст. в Англії, послідовники Ж.-Ж. Руссо, а згодом якобінці у XVIII ст.

у Франції сповідували принцип зрівнялки збереженням приватної власності; ідея зрівняльного землекористування збереглася і трансформувалася в Росії та Америці у ХІХ ст., а в ХХ ст. — у країнах Африки, Латинської Америки та ін. Е. фальсифіковано трактує ідеал соціальної рівності: у країнах Заходу — це теорія рівних можливостей з опорою на утопічні уявлення про зрівнялівку (популістські, квазісоціалістичні, вульгарно-марксистські) і міфи про благодотвірні зрівняльні розподіли тощо. Практичне застосування деяких принципів Е. виявляє згубність деструктивних для соціуму ілюзій хоча б тому, що право на проповідь і нав'язування цінностей Е. беруть на себе окремі індивіди та соціальні спільноти. — Англ. *egalitarianism*.

Его (лат. *ego* — я) — у контексті теорії психоаналізу — види психічної активності, необхідні для ефективної взаємодії із соціальним світом (сприйняття, мислення, навчання та ін.). Термін “Е.” вживав К. Юнг на позначення всього, що усвідомлює людина. — Англ. *ego*.

Егоїзм (від лат. *ego* — я) — ціннісна орієнтація суб'єкта, що характеризується переважанням у його життєдіяльності власних інтересів і потреб без співвіднесення їх з інтересами інших людей та соціальних груп. Проявом Е. є ставлення суб'єкта до іншої людини як до засобу досягнення своєї мети. Е. — наслідок дефекту виховання індивіда і може призвести до відчуження як переживання суб'єктом самотності у ворожому йому світі. Е. розглядають певною мірою і як вроджену властивість, завдяки якій забезпечується інстинкт захисту життєдіяльності. Е. протилежний альтруїзму. — Англ. *egoism*.

Егоїзм груповий — своєкорислива мотивація діяльності колективу, об'єднання, сукупності осіб, що шкодить суспільним інтересам. Як соціальне явище Е. г. пов'язаний із розподілом праці та соціальною диференціацією, з наявністю різних систем нормативної регуляції. — Англ. *group egoism*.

Его-психологія — напрям у психоаналізі, що виник у 30–40-і ХХ ст. (З. Фрейд, Е. Гартман, Е. Еріксон та ін.). На відміну від теорії Фрейда, в якій головну увагу приділено конфліктним відносинам між “Я” і “Воно”, в Е.-п. стверджується відносна незалежність “Я” від підсвідомої мотивації поведінки і мислення. Головним об'єктом дослідження є захисні механізми “Я”. — Англ. *ego-psychology*.

Егоцентризм (від лат. *ego* — Я, і *centrum* — центр) — ставлення до світу, що характеризується зосередженням на власному “Я”, нездатність індивіда змінити вихідну пізнавальну позицію щодо певного об'єкта, погляду або уявлення навіть перед фактами, які суперечать минулому досвіду. Е. закорінений у нерозумінні суб'єктом можливого існування інших точок зору, відмінних від його власної. Е. — крайня форма егоїзму. Подолання Е. можливе на основі послідовного розвитку здібностей до децентрації — механізму розвитку здібностей суб'єкта до сприйняття точок зору інших людей. Джерело децентрації — безпосереднє чи інтеріоризоване спілкування з іншими особами, внаслідок якого виникає зіткнення суперечливих уявлень, що спонукають особу змінити свою пізнавальну позицію. Е. проявляється переважно в ранньому дитячому віці, зазвичай долається в 12–14 років. Тенденцію до посилення Е. спостерігають і в похилому віці. У генетичній психології Е. — особлива стадія в розвитку дитини (від 3 до 6 років), її мислення і мови. Виокремлюють такі види Е.: 1) пізнавальний — переважно характеризує процеси сприйняття і мислення; 2) моральний — характеризує нездатність до сприйняття моральних принципів і вчинків інших людей; 3) комунікативний — проявляється під час передання суб'єктом інформації іншим особам. Подолання Е. в кожній із цих сфер може відбуватися незалежно. Термін “Е.” запровадив у науковий обіг У. Самнер на позначення існування певних переконань у відносинах між тими, хто не є членами соціальної групи. В цьому випадку розмежовують поняття “Ми” і поняття “Вони”, причому установки,

звичаї та поведінка, властиві для “Нас”, некритично розглядаються як безумовно вищі щодо “Іх” соціальних характеристик. Термін “Е.” використовують також для критики соціологічної та антропологічної практики, за якої дослідження здійснюють на певних (часто неусвідомлених) припущеннях, що впливають з обмеженості установок дослідників рамками суспільства. — Англ. *egocentrism*.

Едіпів комплекс — конфігурація ставлення дитини до батьків, що ґрунтується на фантазії, яка зазвичай виникає у процесі інфантильної генітальної стадії, і передбачає ідентифікацію дитини з батьком своєї статі і лібідний інтерес до батька протилежної статі. Фантазія дитини про те, щоб посісти місце одного з батьків з тим, щоб грати його роль стосовно іншого з батьків, зазвичай супроводжується низкою конфліктів, оскільки в дитини виникає захоплення однією статтю й відданість одному з батьків і страх бути покараною за те, що посіла не своє місце. — Англ. *Oedipus complex*.

Ейджизм — форма дискримінації за ознакою похилого віку. Проявляється в нехтуванні гідністю і потребами людей цієї вікової категорії (напр., відмова у працевлаштуванні, орієнтація виробництва та індустрії вільного часу на потреби молодих і фізично здорових громадян). Найнеприйнятнішими проявами Е. є ставлення до спеціальних потреб людей похилого віку в медичному догляді, соціальній безпеці та комунікативній сфері (соціальна ізоляція). В основі Е. — утилітаристська доктрина корисності окремої особистості для спільноти: все, що не дає прибутку, не має права на існування. Таким чином, цінність життя людей похилого віку згідно з цією точкою зору зводиться до мінімуму — вони виконали свій обов'язок, у них немає майбутнього, а є лише минуле, і вони мають піти в небуття й не обтяжувати молодих своїми проблемами, а отже, що швидше вони помруть, то краще. Ця антигуманна доктрина в рудиментарних формах існувала в первісних суспільствах за надзвичайно важкої боротьби за виживання: під час

голоду стариків убивали, лишали без їжі й тепла в диких місцях або змушували до ритуального самогубства. — Англ. *egeism*.

Ейфорія (від грец. *eu* — добре і *phorēo* — переносу) — невинуватий об'єктивним станом людини підвищений благодійно-радісний настрій. Спостерігається при токсичних ураженнях головного мозку, органічних захворюваннях центральної нервової системи, як наслідок травм тощо. Такий хворий пасивний, його психічні процеси уповільнені й непродуктивні, а відчуття радості, задоволення контрастують з уповільненістю дій, байдужістю до стану свого здоров'я. — Англ. *euphoria*.

Екологія (від грец. *oikos* — оселя, середовище і *...логія*) — за Е. Геккелем — наука про економію, домашній побут тваринних організмів, яка досліджує загальні взаємодії тварин з неорганічним і органічним середовищем, їхню дружню та ворожу взаємодію з іншими тваринами і рослинами, з якими вони вступають у прямі й непрямі контакти, або заплутану взаємодію, яку Ч. Дарвін умовно позначив як “боротьбу за існування”. Йому належить і термін “Е.”. Незважаючи на певну архаїчність стилю, в цьому визначенні відображено головне — об'єктом Е. як науки є взаємодія живого організму з навколишнім середовищем. З визначенням Геккелем об'єкта Е. інтенсивно почали розвиватися екологічні знання — як теоретичні, так і прикладні. Зроблено чимало спроб дати повніше визначення Е. як науки, зокрема: Е. — наука про найзагальніші закони та закономірності взаємодії живих організмів та їх стійких сукупностей з навколишнім природним середовищем. — Англ. *ecology*.

Екологія соціальна — галузь соціології, яка вивчає закономірності і форми взаємодії суспільства з середовищем існування, багатоманітність зв'язків соціальних змін із змінами у життєзабезпечуючих матеріальних передумовах соціальних процесів. Як окрема наукова дисципліна Е. с. почала формуватись у США на початку ХХ ст. (праці Р. Паркса, Е. Бреджеса, Р. Маккензі та ін.). Становлення

Е. с. як науки після Другої світової війни прискорилося в 60-ті, що засвідчив Всесвітній конгрес соціологів (1966). Швидкий розвиток Е. с. у наступні роки дав змогу на черговому конгресі соціологів (Варна, 1970) створити Дослідницький комітет Всесвітнього об'єднання соціологів з проблем Е. с. і, отже, визнати існування Е. с. як самостійної галузі наукового знання, що стало поштовхом до її розвитку й уточнення визначення предмета Е. с. Об'єкт Е. с. виникає одночасно з перетворенням біологічного виду *homo sapiens* на людину — істоту соціальну. Отже, об'єктом Е. с. є відносини між суспільством і природою або, за визначенням Г. Бачинського, “об'єктом вивчення соціоекології... є соціоекосистеми: глобальна, регіональні (державні, обласні, районні) і локальні (міські, сільськогосподарські)”. Термін “соціоекосистема”, який дедалі частіше використовують для визначення об'єкта Е. с., означає стійку сукупність зв'язків між людським суспільством або його окремими, відносно самостійними частинами і навколишнім природним середовищем. Отже, і сам об'єкт можна визначити як зв'язки між суспільством і навколишнім середовищем або як систему “суспільство — природа”, але в жодному разі не як саме суспільство і не як сама природа. В центрі пізнавального інтересу Е. с. — соціоприродні (між природою і суспільством) відносини, в основі яких — певні сутнісні закономірні зв'язки. Предметом Е. с. є основні закони й закономірності взаємодії суспільства і природи, розвитку системи “суспільство — природа”. Мета Е. с. — пізнання закономірностей функціонування й розвитку різноманітних соціоекосистем, опис їх у вигляді теоретичних законів і розроблення на цій основі стратегії раціонального природокористування для оптимізації та гармонізації взаємодії суспільства і природи. Отже, Е. с. — інтегративна наука, яка вивчає основні закони й закономірності взаємодії суспільства і природи з метою оптимізації та гармонізації їх взаємодії. — Англ. *social ecology*.

Економіка ринкова соціальна — сучасна цивілізована форма ринкового

господарства соціальної держави, в якому ринок спрямовує економічну діяльність суспільства на посилення національної безпеки і захищеності людей, забезпечення кожному нормального і комфортного життя. Перед державою ставиться завдання коригування небажаних наслідків ринкової економіки відповідно до принципів соціальної компенсації. — Англ. *social market economy*.

Економічні теорії населення — теорії, в яких обґрунтовується питання кількості дітей у родині. З цих теорій випливають такі закономірності: 1) за великого доходу мати і батько багато що втрачають, перериваючи свою кар'єру; 2) якщо батьки багаті, то й виховання дітей має бути якісним; у таких батьків обмежений і дорогий час; 3) двоє або троє дітей у родині відчують більшу батьківську турботу, ніж діти в багатодітних родин; 4) діти в місті не є тим майновим внеском (працею), яким би вони були на фермі; 5) за сучасного рівня розвитку медицини нема необхідності в шістьох дітях, достатньо, щоб вижило двоє, які збережуть ім'я і забезпечать старість батьків. Сучасна страхова система дає змогу забезпечити старість і сприяє прийняттю рішення про меншу кількість дітей. Водночас у Е. т. н. аналізуються параметри якості життя, пов'язані з ризиком: забруднення довкілля, податки і державні закони, енергетична криза, що означає нульовий приріст економіки. — Англ. *economical population theories*.

Експансія економічна (від лат. *expansio* — розпускати, розширювати) — поширення (насильницьке чи ненасильницьке) сфер впливу на галузі економіки. — Англ. *economical expansion*.

Експансія соціальна — поширення емоційних сфер впливу. Якщо індивід обирає певну емоційну сферу — позитивна Е. с., якщо відхиляє її — негативна Е. с. — Англ. *social expansion*.

Експатріація (від екс... і лат. *patria* — батьківщина) — добровільне або вимушене виселення за межі батьківщи-

ни, що зазвичай пов'язане з позбавленням громадянства. — Англ. *expatriation*.

Експеримент психологічний (від лат. *experimentum* — проба, дослід) — один з основних методів психології, що передбачає створення умов, за яких досліджуване явище виникає неодмінно і закономірно. Виокремлюють Е. п. лабораторний і природний. Перший проводять у спеціальних психологічних лабораторіях за допомогою спеціальної апаратури, другий — у звичайних для піддослідного умовах (клас, робоче місце, сім'я). Різновидом природного є перетворювальний (навчальний і виховний) Е. п. — Англ. *experiment*.

Експеримент соціальний — метод отримання інформації про зміну соціального об'єкта внаслідок цілеспрямованого впливу на нього контрольованими чинниками (змінними). Е. с. є розвитком методу спостереження, однак спостереження — пасивний метод збирання інформації, а Е. с. передбачає активне втручання у функціонування об'єкта. Його проведення пов'язане з пошуком причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних явищ. Суть Е. с., його спрямованість на доведення або спростування гіпотез дослідження такі ж, як у природничо-науковому експерименті. Однак існує відмінність, яка значною мірою звужує царину застосування експерименту в соціології: об'єкт соціологічного дослідження — індивіди, які утворюють певні групи з усталеною структурою та відносинами. А оскільки проведення Е. с. завжди пов'язане з активним впливом на об'єкт, що зумовлює його переструктурування, то планувати його можна лише за впевненості, що цей вплив не обмежуватиме інтересів учасників експерименту. Цінність інформації, отриманої у результаті проведення Е. с., в тому, що вона не лише описує об'єкт, а й дає змогу пояснити наявність і розвиток певних зв'язків, відносин, процесів. Е. с. ґрунтується на розробленні гіпотетичної моделі досліджуваного явища, на основі якої явище описують як систему незалежних і залежних змінних. Незалежна змінна — новий чинник, який вводять у діяльність

експериментальної групи. Він має бути усталеним, самостійним і впливати на об'єкт дослідження. Залежна змінна — чинник, який змінюється під впливом незалежної змінної. Для проведення Е. с. необхідно створити певні умови, сукупність яких називають експериментальною ситуацією. Така ситуація повинна гарантувати, що саме досліджуваний, а не якийсь інший чинник зумовлює зафіксовані зміни в об'єкті. Е. с. класифікують: 1) за способом уведення незалежної змінної — штучні, природні та експерименти *ex post facto*. Штучний — Е. с., при проведенні якого незалежну змінну вводять штучно. За природного Е. с. незалежна змінна з'являється природно й незалежно від експериментатора. Е. с. *ex post facto* у пряму значенні вводять штучно. Причинний зв'язок уже наявний, і дослідження спрямоване на збирання та аналіз даних про події, що відбулися, про умови й передбачувані причини змін; 2) за логічною структурою доведення гіпотези — паралельний і послідовний Е. с. За паралельного Е. с. створюють експериментальну групу, на яку впливають незалежною змінною, а відтак порівнюють стан цієї групи з контрольною групою, яка такого впливу не зазнавала. За послідовного Е. с. вивчають стан тієї самої групи до і після введення незалежної змінної. Контрольну групу найчастіше відбирають або за частотою розподілу ознак, або попарним способом. За частотного розподілу відбір до контрольної групи здійснюють наближенням частот розподілу ознак, які цікавлять дослідника, у контрольній та експериментальній групах — з пар учасників на підставі схожості ознак: один потрапляє до експериментальної групи, інший — до контрольної; 3) за рівнем вимог до ситуації — лабораторні, польові та чисті. Польовий Е. с. проводять у природних умовах, звичайних для діяльності групи. Для лабораторного створюють спеціальні умови. Чистим є Е. с., учасники якого не підозрюють про його проведення. Головний дослідницький документ при проведенні експерименту — протокол, в якому зазначають тему експериментального дослід-

ження і час його проведення, описують експериментальну і контрольну групи за такими параметрами: принцип відбору, соціально-демографічний склад групи, вид її професійної діяльності та функції окремих членів, рівень знань учасників про завдання та умови Е. с., їх ставлення до нього. Аналізують обстановку до введення експериментального чинника. У протоколі має бути також зазначено, які показники виокремлено як незалежні та залежні змінні і за допомогою яких процедур фіксують дані за всіма контрольованими змінними. Відтак визначають початок дії експериментального чинника і вплив експериментальної ситуації на поведінку учасників Е. с. Сфера використання експериментального методу в соціологічних дослідженнях розширюється, але його ефективність безпосередньо пов'язана з глибиною теоретичних знань про об'єкт експериментування та з розвитком методів і технічних засобів проведення Е. с. — Англ. *social experiment*.

Експертиза (від лат. *expertus* — досвідчений) — компетентне дослідження питання, яке потребує спеціальних знань, і подання мотивованого висновку. — Англ. *expertise*.

Експертиза екологічна — вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених на це державних органів, еколоґо-експертних формувань і об'єднань громадян. Полягає у міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі й оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація, дія або експлуатація яких може негативно впливати чи впливає на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей. Е. е. спрямована на підготовку спеціальних висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки. Державна Е. е. обов'язкова для видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Її виснов-

ки є обов'язковими для виконання передусім державними структурами. Висновки громадської тощо Е. е. мають зазвичай рекомендаційний характер і можуть бути враховані при проведенні державної Е. е., а також при ухваленні рішень щодо подальшої реалізації об'єкта Е. е. Державну Е. е. фінансує її замовник. — Англ. *ecological examination*.

Експертиза соціальна — аналітичне вивчення й оцінювання фахівцями соціальних аспектів програм, проектів, проблем чи ситуацій, прогнозування наслідків їх реалізації, вирішення чи зміни ситуацій, розроблення рекомендацій щодо запобігання чи подолання їх негативного впливу. Е. с. охоплює три етапи: 1) визначення (дослідження) рівня проблемності проекту, ситуації висуненням і перевіркою гіпотез; 2) оцінювання проблеми (проблем) за заздалегідь узгодженою методикою і критеріями; 3) подання мотивованих оцінок, висновків та рекомендацій щодо проблеми (проблем), яка піддається експертизі. Е. с. проводить група (колегія) експертів, призначена офіційно, обрана спільнотою, спонтанно організована або самоорганізована. Е. с. є обов'язковою, як і інженерно-технічні, екологічні тощо критерії ефективності чи доцільності будь-якого проекту. — Англ. *social expertise*.

Екстазі (MDMA — метилдиметамфетамін) — психостимулятор. За хімічним складом — амфетамін, подібний до винта, але, на відміну від нього, не може бути виготовлений у домашніх умовах. Належить до т. зв. комунікантів — речовин, вживання яких викликає почуття близькості, співучасті, співпереживання, відчуття “спільної вібрації”. За середовищем розповсюдження — клубний наркотик. У країнах Західної Європи Е. — супутник молоді на дискотеках. Існує у формі таблеток і як напій. Під дією цього препарату людина може танцювати годинами, не відчуваючи болю і спраги, що нерідко має наслідком фізичне виснаження та зневоднення організму, яке призводить до тяжких, іноді фатальних змін у печінці й нирках. У психологічно-

му аспекті споживачі Е. стають залежними і не можуть нормально спілкуватися без вживання препарату. Синоніми молодіжного сленгу: адам, рейв, екс, екстаз. — Англ. *extasy*.

Екстремізм (від лат. *extremus* — крайній) — схильність у політиці до крайніх поглядів і заходів. Е. породжують такі чинники: крах існуючих соціальних структур; бідність масових груп населення; економічна та соціальна криза, внаслідок якої погіршуються умови життя більшості населення; послаблення державної влади і дискредитація її інститутів; зниження виконавської дисципліни; збільшення кількості антисоціальних проявів; розпад попередньої системи цінностей; посилення почуття ураження національного достоїнства. — Англ. *extremism*.

Електорат (від лат. *elector* — виборець) — коло виборців, які голосують за конкретну партію на парламентських, президентських чи муніципальних виборах. Е. є як частина виборців, що голосують за певну партію чи кандидата, так і всі виборці — громадяни держави, що мають право брати участь у виборах. — Англ. *electorate*.

Еліта (від франц. *élite* — найкраще, добірне) — 1) найвідоміші представники частини суспільства, вищі соціальні прошарки в системі соціальної ієрархії; 2) обране, вишукане коло людей. — Англ. *elite*.

Емиретальні каси — у XIX ст. — земські пенсійні фонди для державних службовців. Засновувалися за клопотанням губернських земських зборів. Фонд Е. к. утворювали відрахування з жалування службовців, нагород і допомоги, із щорічних асигнувань. Пенсії видавали по досягненні певного віку як самому службовцю, так і родичам у разі його смерті. Пенсійне забезпечення призначали у випадку каліцтва і важкої хвороби. Пенсію успадковували діти до їхнього вступу на службу чи до досягання повноліття. — Англ. *old age insurance schemes*.

Еміграція (від лат. *emigratio* — виселення, переселення) — 1) вимушене або добровільне переміщення людей з країни постійного проживання в інші країни з політичних, економічних, військових, етнічних, культурних і релігійних причин; 2) сукупність осіб, які переселилися з однієї країни до іншої. Е. може істотно впливати на чисельність і структуру населення відповідних країн. Масова Е. з України розпочалася наприкінці XIX ст. і відбувалася у три етапи. На першому (до початку Першої світової війни) переважала т. зв. трудова Е., насамперед з Буковини, Галичини та Закарпаття, переважно до Аргентини, Бразилії, Канади, США та інших країн Західної півкулі. Другий етап — період між двома світовими війнами. Характеризувався, з одного боку, зменшенням загальної кількості емігрантів, а з іншого — появою нового типу українського переселенця — політичного емігранта. Третій етап розпочався під час Другої світової війни і тривав після її закінчення. Внаслідок Е. у США, Канаді та Великобританії утворилися чисельні й високоорганізовані спільноти українців та осіб українського походження. Помітні своєю діяльністю українські діаспори в Бразилії та Аргентині. Певну активність виявляють нечисельні, але згуртовані українські спільноти Австралії, Німеччини, Франції, Австрії, Бельгії та Іспанії. Міграційні процеси в Україні регулюються Конституцією України, Законом України “Про громадянство України” та іншими законодавчими актами, відповідними міжнародно-правовими документами. Станом на 01.09.2002 7 млн громадян України працювали за її межами і 20 млн етнічних українців були громадянами інших країн і становили українську діаспору. — Англ. *emigration*.

Емоції (від лат. *emovere* — збуджувати, хвилювати) — особливий клас психічних процесів і станів, пов’язаних з інстинктами, потребами й мотивами, які у формі безпосереднього переживання відображають значимість явищ і ситуацій, що впливають на індивіда, для здійснення його життєдіяльності. Е. — один із головних механізмів внутрішньої регуляції

психічної діяльності та поведінки, спрямованих на задоволення актуальних потреб. Виникли у процесі еволюції як засіб, що дає змогу живим істотам визначити біологічну значимість станів організму та зовнішніх дій. Найпростіші форми Е. — т. зв. емоційний тон відчуттів: безпосереднє переживання, що супроводжує окремі життєво важливі дії (напр., температурні) і спонукає суб'єкта до їх збереження або усунення. Якщо суб'єкт не може впоратися з ситуацією емоційного збудження, розвивається афект. Е. важливі для набуття індивідуального досвіду. Рівень енергетичної мобілізації організму, необхідний для здійснення емоційних функцій, забезпечує вегетативна нервова система у взаємодії зі структурами головного мозку. За Е. відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної та гладкої м'язової систем тощо. Е. є внутрішніми процесами регуляції поведінки, суб'єктивною формою вираження потреб. Вони випереджають і спрямовують дію щодо їх задоволення. Вищий продукт розвитку Е. людини — стійкі емоційно насичені почуття. Сильне, домінуюче почуття називають пристрастю (жагою). Загальне емоційне тло, зумовлене сигналом про можливі зміни в житті людини, — настрій. Е. виражають оцінне ставлення до окремих умов, що сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності. Характер і динаміку ситуативних Е. визначають об'єктивні події та почуття, що передують або зумовлюють тло. Е. мають такі особливості: експресивність, динамічність, інтенсивність, полярність. Якісні характеристики Е. — знак (позитивний чи негативний), модальність (здивування, радість, відрaza), динаміка (тривалість, інтенсивність), зовнішній вияв (міміка, пантоміміка, мова). Е. відмінні ступенем усвідомлення. В українській мові існує близько 200 слів, що означають емоційні стани. В англійській — близько 1000. Давній вислів “Пізнай себе” неможливо реалізувати без розвинутого мовного апарату — те, що ми не можемо назвати (ідентифікувати), для нас не існує, і ми не можемо це

“щось” ні зрозуміти, ні усвідомити. З огляду на це важливо (особливо в юному віці) оволодівати багатством рідної мови. Конфлікт між усвідомленням і неусвідомленням Е. спричиняє неврози. Розвиток Е. в онтогенезі виражається у диференціації якостей Е., ускладненні об'єктів, що викликають емоції, розвитку здатності регулювання Е. та їх зовнішнього вияву. — Англ. *emotion*.

Емоції астенічні — емоційні переживання, що знижують загальний тонус організму, його активність і працездатність, напр. пригнічений стан, розпач, глибоке співчуття, печаль тощо. — Англ. *asthenic emotions*.

Емоційність — властивість людини, що характеризує зміст, якість і динаміку її емоцій та почуттів. Змістові аспекти Е. відображають явища та ситуації, що мають особливе значення для окремого суб'єкта. Вони нерозривно пов'язані зі стрижневими особливостями особистості, її моральним потенціалом, спрямованістю мотиваційної сфери, світоглядом, ціннісними орієнтаціями тощо. Якісні властивості Е. характеризують ставлення індивіда до явищ навколишнього світу і відображаються в модальності домінуючих емоцій. Динамічними властивостями Е. є особливості виникнення, протікання і припинення емоційних процесів та їх зовнішнього вияву. — Англ. *emotionality*.

Емпатія (від грец. *empatio* — співпереживання) — здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей через внутрішнє відчуття. Е. є головним чином пасивно-споглядальним ставленням до переживань іншої особи, без діяльної допомоги їй. Термін “Е.” запровадив у науковий обіг Е. Тітченер, як і термін “симпатія”. Емоційна Е. ґрунтується на механізмах проєкції та наслідування моторних і афективних реакцій іншої людини; когнітивна Е. — на інтелектуальних процесах; предикативна Е. виявляється як здатність індивіда передбачати афективні реакції іншого індивіда в конкретних ситуаціях. Співпереживання — форма Е., за якої суб'єкт пере-

живає ті самі емоційні стани, які відчуває інша людина, через отожднення з нею. Співчуття — форма Е., за якої суб'єкт переживає власні емоційні стани, викликані почуттям іншої людини. Е. є одним із видів розуміння, що окреслюється безпосередньо емоційним досвідом. Зазвичай емпатійність зростає з віком, вона є вродженою властивістю, і її можна тренувати за спеціальними методиками. Процедура емпатичного слухання консультантом клієнта — активний процес взаємодії консультанта з клієнтом, який охоплює всі види відчуття, інтуїцію, відображення. Консультант співпереживає емоційний стан клієнта. Психічний стан консультанта ніби тимчасово поглинається психічним станом клієнта, точніше, консультант і клієнт стають психічним цілим. Така ідентифікація необхідна для повного взаєморозуміння. Емоції і воля кожного з них стають частиною одного психічного стану, відповідно, й проблема клієнта переноситься на цей новий об'єднувальний психічний стан. Емпатичне слухання не передбачає спогадів консультанта про власний досвід, воно протилежне егоцентричному переконанню, ніби консультантові все відомо. А. Адлер вважав, що певний ступінь Е. властивий будь-якій ефективній бесіді, і що Е. є фундаментальним процесом у романтично-інтимних стосунках. За К. Юнгом, Е. — центр естетичних теорій. Деякі автори вбачають у Е. містичний стан, особливі людські стосунки і рекомендують використовувати емпатичне слухання у діяльності вчителів, проповідників і всіх, чия професія пов'язана з впливом на людей. — Англ. *empathy*.

Емпауермент — наснаження, стимулювання активності клієнтів. — Англ. *empowerment*.

Ендогамія (від грец. *endon* — усередині і *gamos* — шлюб) — звичай, згідно з яким шлюби укладаються лише між особами однієї суспільної групи (рід, плем'я, каста). Найрельєфніше виражена у кастовому суспільстві. — Англ. *endogamy*.

Епідемії психічні масові — моральний та інтелектуальний рух мас, що набуває форми різкого духовного розладу з низкою одноманітних повторювальних дієвих актів, які охоплюють великі маси людей незалежно від їхньої волі. — Англ. *mass psychic epidemics*.

Епідемія (від грец. *epidēmia* — поширена в народі хвороба) — у психіатрії — раптова поява або зростання частоти певних стереотипних форм поведінки, соматичних скарг, псевдогалюцинацій чи когнітивно-емоційних симптомів у конкретній групі людей (напр., серед студентів, заводських робітників, солдат, осіб, засуджених до позбавлення волі). — Англ. *epidemics (in psychiatry)*.

Епоха історична — категорія історичного аналізу, яка відображає стадію у розвитку суспільства як системи, фіксує момент його динаміки, акцентує на процесуальності та тривалості. — Англ. *historical epoch*.

Ерозія соціальна (від лат. *erosio* — роз'їдання) — процес розхитування і розмивання організаційних структур, соціальних відносин і зв'язків, форм життєдіяльності, норм поведінки, цінностей, що склалися. Е. с. відбувається під впливом чинників, що деформуються. — Англ. *social erosion*.

Еротика (від грец. *erōtikos* — любовний) — психологічні аспекти сексуальності, її розвитку і вияву у спілкуванні, моді, мистецтві. — Англ. *erotica*.

Ескапізм — соціальне явище в сучасному суспільстві, суть якого — намагання індивіда або частини соціальної групи відійти (дистанціюватися) від реальної дійсності, загально визнаних стандартів і норм суспільного життя у світ ілюзій або у сферу псевдодіяльності. — Англ. *escapism*.

Естетизм — підхід до мистецтва як до предмета витонченої насолоди, доступного лише певній, обраній частині суспільства (еліті). — Англ. *aestheticism*.

Естетика (від грец. *aisthētikos* — чуттєво сприйманий) — 1) наука, що вивчає сферу специфічних виявів ціннісних відносин між індивідом і світом мистецтва; 2) сфера художньої діяльності індивідів. — Англ. *aesthetics*.

Есхатологія (від грец. *eschatos* — останній і *logos* — вчення) — релігійне вчення про кінечність долі світу і людини. Розрізняють Е. індивідуальну — вчення про загробне життя окремої людської душі, і Е. всесвітню — вчення про мету космосу та історії, про їх кінець і про те, що за ним настане. — Англ. *eschatology*.

Етапи політичного процесу — процес вироблення державної політики. Охоплює 5 взаємопов'язаних етапів, які можуть бути значно віддалені один від одного в часі: 1) етап визначення проблеми (формулювання проблеми, визначення її суті, нагальності, прийняття проблеми як такої, що потребує розв'язання, або відкидання її як несуттєвої чи такої, що не може бути розв'язана за існуючих умов); 2) етап намірів (з'ясування різних ідей щодо розв'язання проблеми, визначення альтернативних пропозицій); 3) етап прийняття рішення (вибір і схвалення однієї із пропозицій повноважного органу); 4) етап планування і впровадження (визначення механізму виконання прийнятого варіанта); 5) етап оцінювання реалізації політики (контроль за фактичним виконанням, поточна оцінка результатів, впливу, визначення необхідних змін). — Англ. *stages of political process*.

Етатизм (франц. *étatisme* від *etat* — держава) — соціологічна теорія, яка обґрунтовує необхідність активного втручання держави в економічне, політичне та приватне життя всіх членів суспільства і розглядає абсолютно кероване, тотально залежне від державних інститутів перерозподілу суспільство з єдиною колективістською ідеологією як вищий результат і мету суспільного розвитку окремої держави. — Англ. *etatism*.

Етика (від грец. *ēthos* — звичай, правило) — філософська наука, яка вивчає мораль (моральність), її місце в системі суспільних відносин, аналізує її природу, характер і структуру (моральна свідомість, моральні відносини, моральна діяльність), моральні категорії (добро і зло, справедливість і несправедливість, честь, гідність тощо), за допомогою яких формуються моральні принципи, норми, цінності, правила поведінки; теоретично обґрунтовує певну систему моральних переконань. У повсякденному значенні — терміни “Е.” і “мораль” вживають як однотипні взаємопов'язані поняття. Термін “Е.” вперше вжив Аристотель на позначення особливої галузі дослідження — “практичної” філософії, яка відповідала на питання, що людина, колектив чи соціальна спільнота мають чинити у певній життєвій ситуації. У самостійну теоретичну дисципліну Е. виділилася з практичної моральної свідомості у процесі історичного розвитку і поділу суспільства на групи, верстви, класи. Перші етичні теорії виникли у країнах Стародавнього Сходу (Індії та Китаї), де було створено системи понять про принципи поведінки і свідомості людини за певних умов її життєдіяльності. Історія Е. свідчить про багатогранність етичних систем. Відповідно до рівня історичного розвитку суспільства (цивілізації чи формації) представники різних теоретичних напрямів у філософії специфічно пояснювали суть моралі, моральної поведінки і свідомості людини й виділяли відповідні критерії морального і аморального буття, що в історичному поступі людства змінювалися, наповнювалися новим змістом. Наукове пояснення об'єктивних чинників, які обумовлюють моральні цінності та вчинки людей, здійснюють через об'єктивний аналіз суспільства як складної соціальної системи, в якій наявні розумно визначені потреби, інтереси та мотиви людської діяльності. Науковий аналіз дає змогу визначити сукупність моральних принципів і норм, яка є умовою існування будь-якого суспільства. Ці принципи і норми називають загальнолюдськими. Напр., антропологія, вивчаючи різні культури, дійшли вис-

новку, що з десяти біблійних заповідей Нового Завіту лише три стосуються культу (служіння Богу), а решта сім є універсальними (моральний код людства) і наявні в аналогічних сакральних текстах будь-якого народу, племені та етносу в будь-якому куточку світу. Більше того, якщо релігія чи філософська система не містить цих семи універсальних принципів, вона нежиттєздатна й швидко втрачає прихильників. Саме етичними аспектами пояснюється занепад марксизму, в якому універсальні принципи етики замінені приземленими, суто утилітарними принципами класової боротьби та доцільності. — Англ. *ethics*.

Етика Аристотеля — етика як філософська дисципліна давньогрецького філософа Аристотеля (384–322 рр. до н. е.). Він вважав людину соціальною істотою й не відокремлював етику від політики. За Аристотелем, стану цілковитої досконалості — евдемони — може досягти лише громадянин поліса, який має особливі риси характеру — чесноти. Їх поділяють на інтелектуальні (мудрість, кмітливність) і практичні (мужність, справедливність, поміркованість тощо). Головна чеснота — *phronesis* (практична розумність), яка поєднує інтелектуальну та практичну сфери і є основою особистості. Відсутність хоча б однієї з чеснот спричиняє недосконалість усього характеру. Наявність чеснот — необхідна передумова успіху в будь-якій сфері людської діяльності. Суспільство, що нормально розвивається, віддає кожному громадянину належне й у такий спосіб виховує чесноти. Кожна чеснота є “золотою серединою” між двома крайнощами — вадами: напр., хоробрість — середина між безрозсудністю і боягузством. Добрий вчинок — вчинок, зроблений згідно з природою людини, яка прагне моральної досконалості: “Доброчесна людина діє справедливо або стримано не тому, що її зобов’язує закон, а тому, що вона широко прагне так діяти”. Аристотелівська традиція у дещо модифікованому вигляді була сприйнята середньовічним християнством і суттєво вплинула на всю західну культуру. Теологи протиставили

античному розумінню справедливості (віддавати кожному згідно з його заслугами) принцип доброго ставлення до всіх людей, пов’язаний з ідеалом християнської любові. До переліку чеснот додалися покірливість і милосердя. Для християнської етики характерним є різке протиставлення “низьких” емоцій і волі, що осяяна благодаттю; звідси — стійкий мотив подолання емоцій у християнській дидактичній літературі. Критики Е. А. зосереджуються на відсутності чітких критеріїв визначення чеснот. У сучасному плюралістичному суспільстві чесноти одних груп населення вважаються вадами в інших групах. Так, християнська чеснота покірності для аристотеліків є скоріше вадою, оскільки пов’язана зі свідомим приниженням власної гідності. Соціальний працівник, приборчник Аристотеля, при прийнятті рішень керуватиметься тими уявленнями про професійні та громадянські цінності, які він сприйняв від своїх учителів, незважаючи на те, що такі погляди можуть бути консервативними і не відповідати сучасним уявленням. При цьому він вимагатиме від себе розсудливості, мужності, справедливості та співчуття до клієнтів. — Англ. *Aristotelian ethics*.

Етика Канта — етика німецького філософа епохи Просвітництва І. Канта (1724–1804). За Кантом, усі людські бажання пов’язані з особистими інтересами, і тому лише раціональне рішення є вільним. Моральність не може ґрунтуватися на примітивних бажаннях, групових інтересах або критеріях ефективності, а мусить закорінюватись у людському розумі. Кант сприйняв християнську схему морального вчинку, замінивши благодатну волю на просвітницьке раціо. Доброчесна людина чинить добре тільки тому, що це правильно. Формальні засади раціональної етики він формулює у вигляді загального принципу — категоричного імперативу: “Дій тільки згідно з такою максимою, яка може стати універсальним моральним законом”. Кантівське розуміння доброго вчинку принципово відмінне від аристотелівського: по-перше, негативним ставленням до

емоційної сфери (емоції треба переборювати як вияв егоїстичної природи людини); по-друге, уявленням про моральний конфлікт між розумом та емоціями як необхідну умову ідеального морального життя (на відміну від аристотелівського ідеалу евдемонії); по-третє, зменшенням моральної ваги чеснот на користь універсальної раціональної доброчесності. Головна проблема етичних концепцій кантівської орієнтації — проблема джерел раціональної мотивації. Чому особа мусить керуватися категоричним імперативом? З точки зору багатьох критиків Канта розум, позбавлений емоцій, не може спонукати людину до дії. Тому соціальний працівник, послідовник Канта, концептуалізуватиме ситуацію в існуючих у суспільстві термінах. За неординарного випадку він може поставити себе на місце клієнта й запитати, якому рішенню соціального працівника він віддав би перевагу. — Англ. *Kantian ethics*.

Етикет (франц. *etiquette* від *estiquier* — прикріплювати — мала етика) — у вузькому значенні — кодекс правил поведінки, прийнятих при королівському дворі, в дипломатичних колах. У широкому значенні — сукупність правил поведінки, ввічливості, прийнятих у суспільстві, щодо зовнішнього вияву ставлення до людей. Зазвичай правила Е. стають соціальними нормами і звичаями, однак не мають такого суттєвого значення, як норми моралі. Іншими словами, якщо норми моралі відображають передусім внутрішній зміст поведінки, то правила Е. — її зовнішній вияв. Мораль і Е. є засобами інтеграції суспільства. З інтернаціоналізацією культури спілкування поступово знижуються високі вимоги до Е., зокрема до поведінки за столом; правил взаємин між людьми різних поколінь; правил взаємин між чоловіками і жінками, родинних стосунків тощо. — Англ. *etiquette*.

Етикет національний — встановлений порядок, набір відповідних правил, що визначають особливості поведінки людини, яка належить до певної етнічної

групи, спільноти. Е. н. тісно переплітається з національною культурою, звичаями, традиціями і є своєрідним контролем за поведінкою окремої особи. Існують і вживаються санкції суспільства до людей, які порушують правила і норми Е. н. Засоби Е. н. передаються від покоління до покоління, успадковуються, хоча можуть певною мірою змінюватися, трансформуватися. Е. н. визначає правила, які регулюють порядок знайомств, привітань, прощання; правила ведення бесіди, прийому гостей, поведінки за столом, у гостях тощо. Рівень володіння правилами і нормами Е. н., ставлення індивіда до них, використання правил Е. н. у взаєминах з іншими індивідами свідчать про етнічну ідентичність. — Англ. *national etiquette*.

Етнічні конфлікти (від грец. *ethnikos* — племінний, народний) — форма міжгрупового конфлікту, за якого окремі групи з протилежними чи відмінними інтересами поляризуються за етнічною ознакою. Основними причинами Е. є етнічні, соціальні, політичні та економічні суперечності. Е. к. загострюються внаслідок посилення егоцентризму, властивого етнічній самосвідомості будь-якого рівня, циркуляції в суспільстві певних негативних етностереотипів, посилення націоналізму тощо. — Англ. *ethnic conflicts*.

Етнічні стереотипи — відносно самотійні, стійкі уявлення про моральні, розумові, фізичні якості, що властиві представникам будь-якої спільноти. — Англ. *ethnic stereotypes*.

Етнічні установки — готовність особистості сприймати явища етнічного життя та міжетнічних відносин і відповідно до цього сприйняття діяти певним чином у конкретній ситуації. — Англ. *ethnic predisposition*.

Етнопсихологія — галузь психології, яка вивчає етнічні особливості психіки, національний характер, особливості та закономірності формування й функціонування національної самосвідомості

людей, їх економічних та інших стереотипів, установок. Існує декілька відносно самостійних напрямів дослідження окремих, специфічних питань Е.: порівняльні дослідження, культурологічні дослідження, дослідження етнічних особливостей соціалізації громадян, дослідження етнічної свідомості та самосвідомості. Е. тісно пов'язана з історією, філософією, психологією, антропологією, соціальною психологією, соціологією, екологічною психологією, фольклористикою та іншими науками. Предмет Е. — соціально-психологічні риси національно-етнічних спільнот, їх вплив на поведінку окремої особистості, соціальної групи, соціуму, на етнічний розвиток та міжнаціональне спілкування людей. — Англ. *ethnopsychology*.

Етнос (від грец. *ethnos* — народ) — 1) етнографічна спільність; б) стійка сукупність людей, які мають спільні, відносно стабільні особливості культури та психіки, усвідомлюють свою єдність та відмінність від інших подібних утворень. Поняття “Е.” в науці вживають поряд з поняттями “етнічна спільність”, “етноісторична спільність” тощо. Основними історичними типами Е. є: рід, плем'я, народність, нація. Найвищий рівень розвитку Е. — нація. Між виникненням роду і нації — 1,5 млн років етногенезу як складного тривалого процесу. В науці немає однозначного визначення поняття “нація”. Визначення націй, що існують, умовно поділять на такі великі групи: психологічні, культурологічні, етнологічні та історико-економічні. Представники психологічної теорії нації зводять націю до спільності національної психології, національного характеру, вважають, що “нація — це душа, духовний принцип” (Е. Ренан), сукупність людей, “спільністю долі згуртованих у спільність характеру” (О. Бауер). Основоположники культурологічної теорії нації виходять з того, що суть нації — спільність національної культури, насамперед мови. Представники найпоширенішої етнологічної теорії вважають, що основними рисами нації є спільність походження, самосвідомості та деяких інших ознак.

У колишньому СРСР панувала історико-економічна теорія націй К. Каутського (пізніше інтерпретована Й. Сталіним), згідно з якою націю визначають такі ознаки, як спільність мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляються в спільності культури. Це визначення в літературі називають “марксистсько-ленінським”. У західній націології існують різні визначення нації, ознаками якої вважають мову, культуру, релігію, віру в спільність історичної долі, територію та уряд. Виділяють також метаєтноси, або метаєтнічні спільноти, які об'єднують групи Е., мають певні спільні риси культури, самосвідомості, зокрема генетичної і мовно-культурної близькості (слов'яни, латиноамериканці), чи такі, що стали метаєтносами завдяки тривалому періоду культурної взаємопов'язаності в межах єдиної історичної та географічної долі (народи Балтії, народи Північного Кавказу тощо). Одна і та ж людина може вважати себе слов'янином (метаєтнос), українцем (етнос), русином (субетнос). Етнічні явища змінюються повільніше, ніж інші явища суспільного життя. — Англ. *ethnos*.

Етноцентризм (від грец. *ethnos* — плем'я, народ і лат. *centrum* — центр, зосередження) — 1) поняття, запроваджене у науковий обіг для пояснення міжособистісних і суспільних відносин, що формуються всередині первісної групи (або примітивного суспільства), та її відносин з іншими групами; 2) погляд на етнопсихологічні особливості іншого народу з точки зору уявлень свого народу. Терміном “Е” широко послуговуються у соціології, соціальній психології. — Англ. *ethnocentricity*.

Етос — у давньогрецькій філософії — сукупність стабільних рис індивідуального характеру. — Англ. *ethos*.

Ефект натовпу (від лат. *effektus* — виконання; дія; результат) — психічне зараження, процес переходу емоційного стану від одного індивіда до іншого на психофізіологічному рівні контакту (індукція), чинник спонтанної соціальної згуртованості. Неконтрольована психіч-

на індукція призводить до розпаду нормативно-рольової поведінки і виникнення деструктивного Е. н. — Англ. *crowd effect*.

Ефективність діяльності — системна міра, головним компонентом якої є ступінь досягнення цілей діяльності, а підпорядкованим — ступінь економічності та раціональності використання виділених для цього ресурсів. Залежно від того, розглядається Е. д. з точки зору реалізації соціальних норм чи прагнень особистості, зазначені цілі діяльності тлумачать або як її нормативні соціальні функції, або як реально поставлені цілі. Обидва випадки вимагають опису системи цілей, акцентування на виокремленні ієрархічних відношень між ними. Напр., у системі цілей, що розглядаються при оцінюванні (з нормативної точки зору)

Е. д. учителя, конкретні, вузькі цілі, які передбачають засвоєння учнями певного навчального матеріалу, мають бути підпорядковані загальними цілям освіти й виховання у школі. Вивчаючи ефективність конкретної діяльності, описують систему критеріїв ефективності (характеристик, за якими її оцінюють). Наступний крок — визначення системи чинників ефективності, тобто характеристик, від яких вона залежить — властивості суб'єктів діяльності, її об'єктів та умов, а також способів її організації. Відтак виокремлюють конкретні показники для оцінювання критеріїв і чинників ефективності й по змозі знаходять їх числові значення. Ефективнішою є діяльність, яка дає змогу за рахунок раціональної організації досягти вагомішого результату меншими зусиллями. — Англ. *effectiveness/efficacy/efficaciousness of activity*.

Ж

Жалоба — поняття, яке ототожнює процес відновлення психічної рівноваги після безповоротної втрати об'єкта емоційної залежності. Термін “Ж.” вживають передусім у ситуаціях, пов'язаних зі смертю коханої людини, однак Ж. є нормальною реакцією на будь-яку відчутну втрату. Душевний біль людини у Ж. супроводжується зазвичай втратою інтересу до навколишнього світу, заглибленням у спогади про улюблений об'єкт. З часом індивід адаптується до втрати й відновлює спілкування. — Англ. *mourning*.

Жаргон — мова певної соціальної чи професійної групи (вчителі, спортсмени, лікарі, актори, злочинці та ін.), яка відмінна від загальнорозмовної мови специфічною лексикою і фразеологією. — Англ. *sleng*.

Жебраки професійні — особи, які за станом здоров'я здатні працювати, але зробили своїм промыслом випрошування милостині. Основними типами Ж. п. у XIX ст. були християнські, богомоли, гробарі, безродні, погорільці, переселенці, убогі каліки, убогі діти та ін. Як соціальне явище жебрацтво існувало в Україні до 20-х XX ст. Новий його виток спостерігається з 90-х. Він породжений соціально-економічними умовами, скасуванням кримінальної відповідальності за бродяжництво. Основними типами Ж. п. в 90-ті були: убогі діти, убогі інваліди, жертви (повеней, репресій, пси-

хічних лікарень, адміністрації та ін.), батьки дітей-інвалідів, біженці, прохачі грошей (на дорогу, операцію, для дитини, на квиток додому, на облаштування на новому місці) тощо. У країнах Заходу жебракування як явище практично відсутнє. Щоб жебраку подали, він має працювати (напр., грати на барабані або виступати з дресированим собакою). Собака мусить бути ідеально доглянутий, інакше буде конфіскований товариством захисту тварин, а його господар притягнутий до кримінальної відповідальності за знущання над твариною). Кримінологічні дослідження виявили стійку тенденцію: 9 з 10 малолітніх жебраків рано чи пізно скоюють тяжкі злочини і опиняються за ґратами. У Великобританії малих жебраків одразу забирають з вулиці, закріплюють за ними відповідальних соціальних працівників, а батьків попереджають про можливість позбавлення батьківських прав. — Англ. *professional beggars*.

Жебрацтво (старцювання, злидарювання) — стан, за якого нормальний спосіб життя індивіда практично неможливий або утруднений через відсутність певних умов (матеріально-фінансових можливостей, навичок трудової діяльності тощо) для нормальної життєдіяльності. За таких обставин Ж. є єдиним або домінуючим засобом забезпечення соціального функціонування окремих індивідів. У нестабільних,

слаборозвинених суспільствах до Ж. вдаються безробітні, люди похилого віку, інваліди, безпритульні діти та ін. У колишньому СРСР завдяки забезпеченню мінімального прожиткового рівня для осіб групи ризику Ж. як спосіб виживання людини було ліквідовано. Найуразливішими за існуючих економічних умов в Україні є безробітні, люди з фізичними вадами, люди похилого віку, жінки й діти. Вони нерідко поповнюють ряди жебраків. Спроба вивчення, зокрема в Києві, Ж. як соціального феномена за допомогою якісного методу соціологічного дослідження засвідчує, що основним мотивом до Ж. є прагнення задовольнити фізіологічний рівень потреб. Результати опитувань і бесід з дітьми у притулках України дають підстави для висновку, що причиною бродяжництва і Ж. неповнолітніх є матеріальна незабезпеченість їх родин, а отже, нестача харчів, одягу, взуття та інших життєво необхідних речей. — Англ. *begging*.

Житлові субсидії — вид матеріальної допомоги для адресного підтримання рівня доходів малозабезпечених громадян. Ж. с. в Україні надаються у безготівковій (зменшення фінансових зобов'язань громадян за спожиті житлово-комунальні послуги) і в грошовій (на придбання палива та скрапленого газу) формах. Право на їх отримання мають малозабезпечені сім'ї, в яких середньомісячний сукупний дохід на одного прописаного в житловому приміщенні (будинку) не перевищує 40 % від прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. Такі сім'ї сплачують за житлово-комунальні послуги в межах норм споживання 15 % від середньомісячного сукупного доходу. За придбання палива та скрапленого газу вони мають сплачувати 15 % від річного сукупного доходу, для погашення витрат понад цю суму їм надаються субсидії (з 2002) у грошовій формі. Станом на 01.01.2004 власник квартирного рахунку сплачував у середньому квартирну плату (з урахуванням плати за електроенергію і газ) у розмірі 114 грн. — Англ. *housing benefits*.

Житлові умови — сукупність показників, що характеризують місце розташування, розміри житлової площі на одну людину, ступінь впорядкування, облаштування житла тощо. — Англ. *living conditions*.

Життєвий мінімум — відповідні матеріальні блага, необхідні для відтворення фізичних сил і працездатності людини (див.: Мінімум соціальний; Мінімальний споживчий бюджет та ін.). — Англ. *cost of living*.

Життєвий простір — 1) у психологічній теорії поля — світ психічних уявлень і хвилювань особистості; 2) в ідеології фашизму — простір, необхідний для повноцінного існування нації (обраної, виняткової, особливої). — Англ. *living space*.

Життєвий світ — 1) у феноменології — світ безпосередньої практичної життєдіяльності, донаукових значень, що передують науковій рефлексії (за Е. Гуссерлем); 2) у феноменологічній соціології — буденне життя, інтерсуб'єктивний світ людини, який є для тих, хто в ньому живе, світом загальних значень і сенсів, які сприймаються ними як звичайне явище, що не підлягає сумнівам і конститується свідомістю людей, які його собі уявляють. — Англ. *the world of living*.

Життєвий стандарт — нормативний або бажаний рівень споживання товарів і послуг у суспільстві, відмінний від фактичного рівня споживання. — Англ. *living standards*.

Життєвий цикл людини — 1) послідовність якісно різних стадій розвитку організму; 2) сукупність досвіду і переживань індивіда, що відображає всю гаму суспільних взаємозв'язків, в які він вступає впродовж свого життя; 3) соціально впорядковані форми поведінки і стилів життя, через які проходить індивід, змінюючи одну вікову групу на іншу. Життя людини (індивіда) охоплює декілька основних стадій. Е. Еріксон виокремлює вісім таких стадій, а прихильники класичного психоаналізу — передусім стадію дитин-

ства, вважаючи її вирішальною у житті людини. — Англ. *human vital cycle*.

Життєві плани — визначена індивідом сукупність і послідовність мети, життєвого шляху та способів їх реалізації. — Англ. *plans of living*.

Життєві форми — за Е. Шпрангером — емпірично виокремлені стійкі структури життєвих установок індивіда, співвіднесених з певними цінностями. — Англ. *vital forms*.

Життя повсякденне — поняття, яке у найзагальнішому вигляді означає потік звичайних, буденних дій, переживань, взаємодій індивіда. Ж. п. пояснюють як соціокультурний світ людини, в якому вона існує у взаємодії, взаємозв'язках з іншими людьми, впливає на них і перебуває під їхнім впливом. — Англ. *daily life*.

Життя приватне — невід'ємна частина цілісного життя людини. Охоплює систему її життєдіяльності, що пов'язана з приватним — не суспільним, не державним життям. Ж. п. — володіння, господарювання, інші форми діяльності та відносини, пов'язані із самореалізацією, саморозвитком, самодіяльністю на основі лише приватних особистих або групових інтересів. — Англ. *private life*.

Життя соціальне — 1) компонент суспільного життя; 2) сукупність різних форм спільної діяльності людей, спрямованої на забезпечення умов та засобів їх існування, реалізацію потреб, інтересів, цінностей тощо. Ж. с. характеризується багатьма формами колективної життєдіяльності індивідів. Особливий аспект Ж. с. — соціокультурний, що пов'язаний з проблемою соціального існування людини. — Англ. *social life*.

З

Забобон — негативний емоційний настрій або упереджена, негативна установка стосовно індивіда чи соціальної групи, що ґрунтується на довільно обраних, гіперболізованих соціальних чи культуральних характеристиках. — Англ. *superstition* (релігійний), *prejudice* (соціальний).

Завдання соціальної політики — завдання, які передбачають поліпшення умов праці та життя всіх верств населення, надання особливого захисту й допомоги бідним і малозахищеним групам населення. — Англ. *social policy purposes/objectives*.

Загальна Декларація прав людини — документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1948, в якому вперше було зведено ідеї, що є спільними для багатьох політичних, культурних та релігійних традицій. З. Д. п. л. об'єднала основні права та свободи людей, у т. ч. громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні. Вона встановлює три види людських прав: 1) негативні — громадянські й політичні права (Ст. 2–21), сформульовані в негативній формі: вони обмежують можливі негативні дії держави щодо фізичної особи й покликані забезпечувати їй захист від будь-якого обмеження свободи; 2) позитивні — економічні, соціальні, культурні права (Ст. 22–27), сформульовані в позитивній формі, які покладають на державу зобов'язання вчиняти певні позитивні дії сто-

совно фізичної особи — гарантування і задоволення її базових мінімальних життєвих потреб (кожній базовій потребі відповідає певне позитивне право). Ці права спрямовані на забезпечення соціальної справедливості, захисту від зuboжіння, участі у соціальному, економічному та культурному житті; 3) колективні (Ст. 28) права, які передбачають, що кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в Декларації, можуть бути реалізовані. — Англ. *General Declaration of Human Rights*.

Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування — система прав, обов'язків і гарантій, яка надає соціальний захист. Цей захист передбачає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, втрати працездатності (повної, часткової чи тимчасової) або годувальника, у разі безробіття з незалежних від осіб обставин, а також забезпечення осіб у старості та в інших передбачених законодавством випадках. Такі соціальні виплати здійснюються із спеціальних грошових фондів, джерелами формування яких є страхові внески, які сплачує або власник, або його уповноважений орган (працедавець), або сам працівник, бюджетні та інші кошти. — Англ. *obligatory state retirement insurance*.

Загиблі — люди, які померли від поранень на місці дорожньо-транспортної

пригоди чи протягом 30 діб після неї. — Англ. *lost*.

Задатки — вроджені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, які є природною передумовою формування і розвитку здібностей. До З. відносять, зокрема, типологічні особливості нервової системи, рівень відносного розвитку сигнальних систем, природні властивості аналізаторів, індивідуальні особливості будови кори головного мозку і рівень функціонування та зрілості її окремих відділів. З. не визначають розвитку особистості, однак є важливою умовою її формування. — Англ. *abilities*.

Зайнятість — діяльність громадян, яка пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і приносить їм прибуток у грошовій або іншій формі у вигляді заробітної плати, додаткової допомоги та оплати натурою. — Англ. *employment*.

Зайнятість повна (абсолютна) — максимальна зайнятість працездатного населення за мінімального безробіття. — Англ. *full (total) employment*.

Заклади дошкільні — дитячі садки, ясла-садки, в яких за бажанням батьків виховуються і навчаються діти від молодшого (перший рік життя) до старшого дошкільного віку. Дитячий садок діти відвідують з трьох років. — Англ. *pre-school establishments*.

Заклади наркологічні — заклади, що перебувають у віданні Міністерства охорони здоров'я України і забезпечують надання медичної допомоги населенню, яке потерпає від наркоманії та алкоголізму, займаються питаннями профілактики. З. н. — наркологічний кабінет, наркологічний диспансер, анонімні кабінети. Оскільки проблема наркоманії є проблемою зміненої психіки, наркологічну допомогу надають і в психоневрологічних диспансерах. До З. н. відносять і науково-дослідні центри та інститути, що займаються проблемами наркоманії, приватні заклади, які мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України

на такий вид діяльності, громадські організації (Асоціація "Лікарі без кордонів", клуби анонімних наркоманів, клуби взаємодопомоги тощо). — Англ. *narcological establishments*.

Заклади охорони здоров'я — заклади, що належать Міністерству охорони здоров'я України і здійснюють охорону здоров'я населення, підготовку медичних кадрів. Ними є підприємства, установи та організації, завдання яких — забезпечення різноманітних потреб населення у сфері охорони здоров'я через надання медико-санітарної допомоги, у т. ч. широкого спектра профілактичних і лікувальних заходів або медичних послуг, виконання інших функцій на основі професійної діяльності медичних працівників. Існують також З. о. з. приватні, громадські, відомчі, які мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я на цей вид діяльності. — Англ. *health protection establishments*.

Заклади позашкільні — державні та соціальні заклади з позашкільної роботи з дітьми та підлітками. В Україні функціонують два типи З. п.: загальні і спеціалізовані. — Англ. *out-of-school establishment*.

Закомплексованість людини — наявність у людини психологічних недоліків, т. зв. комплексів, які важко усунути і які перешкоджають їй повністю виявити свої здібності, нормально спілкуватися з людьми, досягти успіху. — Англ. *complex of a person*.

Закон — 1) необхідний, сутнісний, постійно повторюваний взаємозв'язок явищ реального світу, що визначає етапи і форми процесу становлення, розвитку явищ природи, суспільства і духовної культури. Розрізняють З. загальні, специфічні, універсальні; 2) система встановлених стандартизованих норм, що регулюють поведінку людей з метою соціального контролю; 3) нормативний акт найвищого органу державної влади, прийнятий у законодавчо встановленому порядку. — Англ. *law*.

Закон культурного відставання — закон, згідно з яким зміни в галузі матеріальної культури відбуваються значно вищими темпами, ніж у галузі нематеріальної. Певні порушення рівноваги в розвитку культури спричиняють соціальну дезорганізацію, конфлікти, руйнування екологічного середовища та ін. — Англ. *the law of cultural gap*.

Закон науковий — встановлення стійкого взаємозв'язку між певними явищами, які неодноразово експериментально були підтверджені і визнані (прийняті) як істинні для конкретної сфери реальності. — Англ. *scientific law*.

Закон трьох стадій (за О. Контом) — закон інтелектуального розвитку індивіда і суспільства, який охоплює такі стадії: теологічну (влада релігійних уявлень), метафізичну (заміна традиційних вірувань критичною “негативною” філософією), позитивну (інтеграція і раціональна організація суспільства під впливом позитивної філософії). — Англ. *the law of three stages*.

Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” — закон, згідно з яким надається державна допомога сім'ям з дітьми. Відповідно до Ст. 3 сім'ям з дітьми призначаються такі види допомоги: 1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; 2) одноразова допомога при народженні дитини; 3) допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; 4) допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням. Право на отримання допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами, при народженні дитини і для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку мають особи, не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. — Англ. *The Law of Ukraine “On the State Help for families with children”*.

Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” — закон, який визначає організаційні і правові засади соціальної роботи з дітьми та

молоддю (прийнятий 21.06.2001). У ньому дається визначення основних понять соціальної роботи: соціальна робота з дітьми і молоддю, соціальний супровід, соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальне інспектування, центри соціальних служб для молоді, фахівець із соціальної роботи, волонтерський рух, соціальний менеджмент. Визначено також суб'єкти та об'єкти соціальної роботи з дітьми і молоддю, основні принципи, сфери та рівні її проведення. — Англ. *the Law of Ukraine “On Social Work with Children and Youth”*.

Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” — основний нормативний акт (прийнятий Верховною Радою України 05.02.1993), в якому визначено головні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України в інтересах особи, суспільства і держави. Відповідно до міжнародних зобов'язань, Конституції України у Законі вказано основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді. Вперше дано визначення термінів “молодь”, “молоді громадяни” (громадяни України віком від 15 до 28 років), “неповнолітні” (громадяни України віком до 18 років), “перше робоче місце”, “молода сім'я” (подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 28 років, або неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 28 років), “соціальні служби для молоді” (спеціальні заклади, які надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді). Закон складається з п'яти розділів, шістнадцяти статей. Закріплює основні принципи соціального становлення та розвитку молоді, серед яких найважливішими є: безпосередня участь молоді у формуванні та реалізації політики і програм, що стосуються суспільства взагалі й молоді зокрема; доступність для кожного молодого громадянина соціальних послуг і рівність правових гарантій; відповідальність держави за створення умов для саморозвитку і самореалізації молоді; ед-

ність зусиль держави, всіх верств суспільства, політичних і громадських організацій, установ та громадян у справі соціального становлення і розвитку молоді; відповідальність кожного молодого громадянина перед суспільством і державою за дотримання Конституції, законодавства України тощо. Визначено державні та місцеві органи управління молодіжною політикою, центральним з яких є Міністерство України у справах сім'ї і молоді, яке спільно з іншими міністерствами та центральними органами державної виконавчої влади України здійснює державну політику соціального становлення та розвитку молоді. Міністерство України у справах молоді і спорту спільно з іншими центральними органами державної виконавчої влади, Радою Міністрів АР Крим, місцевими органами державної виконавчої влади для практичної допомоги молоді у розв'язанні її проблем створює спеціальні служби для молоді (соціальні служби для молоді), що надають молодим людям різноманітну допомогу, займаються реалізацією проектів і програм, впровадженням окремих заходів. Законом встановлено механізм надання молоді першого робочого місця (Ст. 7), розв'язання житлових проблем (Ст. 10), гарантії молодим громадянам щодо здобуття освіти, охорони здоров'я, фізичного розвитку. Вперше в нормативному законодавстві України визначено правовий статус молодіжних громадських організацій (Ст. 14), гарантії їх діяльності (Ст. 15). У Законі, зокрема, зазначено, що молодіжні громадські організації — це об'єднання молодих громадян, обов'язковою статутною вимогою яких є припинення членства в них із досягненням певного віку, а також надано право Міністерству України у справах сім'ї і молоді, місцевим органам державної виконавчої влади фінансувати програми і проекти молодіжних громадських організацій, що сприяють соціальному становленню та розвитку молоді, реалізації її соціально корисних ініціатив. — Англ. *Promotion of Social Formation and Development of Youth in Ukraine Act*.

Закони соціальні — закони, які визначають виникнення, функціонування і

розвиток соціальних систем, відображають сутнісні, необхідні, повторювані відносини і взаємозв'язки між соціальними суб'єктами, явищами і процесами, що виражають каузальні (причинні) залежності між соціальною діяльністю та її результатами. Однак не кожен причинний зв'язок може стати закономірним. Для виникнення З. с. діючої причини недостатньо. Вона має створити необхідні й достатні умови для його появи й повторюваності. В такому разі З. с. виникає об'єктивно, незалежно від волі людей. Серед цих умов є й ідеальні детермінанти — цілі, бажання, очікування, орієнтації людей, в яких відображено їх соціальні потреби та інтереси. В суспільстві діють З. с. різних типів і структурних рівнів: закони загальні (загальносоціологічні), особливі та індивідуальні (окремі, специфічні), головні й неголовні, причинні і функціональні, динамічні і статичні (закони зміни, розвитку і закони функціонування, рівноваги), закони-тенденції і гігантські закономірності (групи, комплекси "споріднених" законів, пов'язаних єдиною причиною, що детермінує їх). Соціологічна наука вивчає З. с. перше, як закони масових явищ — різних сукупностей, агрегатів, організацій, груп. Для виявлення закономірності-тенденції масового явища соціолог веде спостереження за динамікою змін його загальної ознаки через фіксацію поведінки достатньо великої кількості елементів цього явища в часі. Отримана інформація про З. с. є необхідною умовою управління соціальними процесами, прогнозування їх майбутнього стану тощо. Категорія З. с. не є загальновизнаною — соціологи і соціологічні школи, які апелюють до виняткової індивідуальності, неповторності та випадковості історичних подій, або ті, що досліджують суб'єктивну соціальну реальність, уникають оперування цією категорією. — Англ. *social laws*.

Закони формування громадської думки — закони, згідно з якими формується громадська думка. У соціальній роботі та соціальній політиці залежність від громадської думки є важливим чинником. Формування громадської думки

потребує вартих громадської уваги ідей, спеціалістів і часу. Дослідження, проведені у Великобританії, дають підстави для висновку, що думка спеціалістів, яка заперечувалася переважно більшістю пересічних громадян, стає домінуючою думкою громадськості в середньому через 12–14 років за умови постійного нагадування і переконання з боку спеціалістів. Х. Кентріл виокремлює такі 3. ф. г. д.: 1) громадська думка надзвичайно чутлива до значних подій, вона швидше формується під впливом подій, ніж слів; громадська думка не стабілізується доти, доки значення наслідків не стане зрозумілим; 2) вона здебільшого не передбачає причин ситуації, а реагує на них; 3) з психологічної точки зору громадська думка головним чином детермінована корисливими інтересами людей; 4) у критичні моменти люди стають прискіпливими в оцінці компетентності свого керівництва; 5) важливими психологічними параметрами громадської думки є: спрямованість, напруженість, широта і глибина. Складна проблема для соціальної служби — вибір моделі зв'язків з громадськістю, забезпечення дотримання обраної стратегії впродовж тривалого часу. — Англ. *the rules of formation of public opinion*.

Законність — 1) відповідність дій індивідів, соціальних груп встановленому в суспільстві правопорядку; 2) легітимність, позитивна оцінка діяльності правителів, політичних рухів і соціальних інститутів як через їх відповідність законам, так і за ефективності їх зусиль щодо досягнення суспільно значимої мети. — Англ. *legality*.

Законодавство — сукупність чинних законів держави в цілому чи в окремій галузі права (цивільне 3., трудове 3. та ін.). — Англ. *legislation*.

Закономірності соціальної роботи — сутнісні, необхідні, стійкі й повторювані зв'язки, що виявляються у взаємодії суб'єкта і об'єкта соціальної роботи й обумовлюють характер та спрямованість її впливу на розвиток конкретних

соціальних явищ, процесів, відносин, на результативність заходів соціального захисту населення. Основними 3. с. р. є: обумовленість завдань і змісту соціальної роботи соціальною політикою держави, морально-гуманістичними цінностями суспільного життя; відповідність змісту, форм і методів соціальної роботи конкретним обставинам життєдіяльності клієнтів; зацікавленість соціального працівника і клієнта в результатах взаємодії; цілісність (комплексність) впливу на клієнта і умови його життєдіяльності; розв'язання соціальних проблем через особистісні; відповідність повноважень і відповідальності соціального працівника, органів соціальної роботи; залежність результативності соціальної роботи від професіоналізму і моральних якостей спеціалістів. — Англ. *social work patterns*.

Залежність — надмірна прив'язаність суб'єкта до чогось або когось. У дітей спостерігається 3. від дорослого. У дорослих 3. існує за наявності ознак психологічного нездоров'я. Розрізняють 3. ментальну, емоційну, економічну. Для залежних осіб характерна залежна поведінка — в центрі їх уваги завжди перебуває суб'єкт або об'єкт 3. — Англ. *dependence*.

Залежність алкогольна — за визначенням ВООЗ (1965) — періодичний або хронічний стан, спричинений повторним вживанням штучної чи природної речовини, зокрема алкоголю. Розрізняють 3. а. фізичну і психічну. Фізична 3. а. — стан, за якого вживання алкоголю стає постійною потребою для підтримання нормального функціонування організму, включається в схему його життєдіяльності та життєзабезпечення, а відмова від алкоголю призводить до абстинентного синдрому з соматичними, неврологічними та психічними розладами. Психічна 3. а. характеризується бажанням і нездоланим потягом до вживання алкоголю, тенденцією до збільшення його дози для досягнення бажаного ефекту та виникнення спричинених його вживанням індивідуальних і соціальних проблем, що розв'язуються через повтор-

не вживання; позбавлення вживання речовини спричиняє психічний дискомфорт і тривогу. У XX ст. кількість алкоголік у світі зростає у 58 разів. Доза відносної безпеки алкоголю для чоловіків — 210 мл чистого алкоголю (спирту) на тиждень, для жінок — 135 мл. Вживання спиртного має бути обмежене 2–3 днями на тиждень. — Англ. *alcoholic addiction*.

Залежність (від речовин) і проблеми зловживання лікарськими препаратами — поєднання фізіологічних, поведінкових і когнітивних явищ, за яких вживання психоактивних речовин стає головним у системі цінностей індивіда і відмовитися від них йому важко або неможливо без спеціальної допомоги. Основна ознака синдрому залежності — потреба (часто сильна, іноді непереборна) вживати психоактивні речовини (прописані чи не прописані лікарем), алкоголь або тютюн. Таке вживання може бути нечастим (не більше 1–2 разів на місяць) або частішим, внаслідок якого розвивається залежність. Чинники ризику поділяють на індивідуальні (біологічні, психологічні, психічні розлади) і соціокультурні (сім'я, травмуючі життєві події, культура, закони, норми). Період між початком залежності і формуванням стійкої залежності коливається в широких межах і визначається індивідуальними особливостями людини та характеристикою об'єктів залежності, напр., видом психоактивної речовини. Виділяють такі стадії залежності: початок вживання психоактивної речовини, експериментування, соціальне використання, прив'язаність, що стала звичкою, надмірне вживання, хвороблива пристрасть (аддикція). — Англ. *addiction*.

Залежність наркотична — хронічне захворювання, яке виникає внаслідок тривалого вживання психоактивної речовини (речовин), що впливає на емоційний стан індивіда і унеможливує самостійне припинення її вживання, незважаючи на пов'язані з цим серйозні проблеми (погіршення здоров'я, правопорушення, соціальні та економічні ускладнення). — Англ. *drug addiction*.

Залежність соціальна — залежність, що виникає між індивідами в результаті їх свідомої взаємодії як членів суспільства. — Англ. *social dependance*.

Залишення в небезпеці — свідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя становищі й позбавлена можливості вжити заходів для самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого беспорядного стану, якщо той, хто залишив її без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також якщо він сам поставив потерпілого в небезпечне для життя становище. — Англ. *abandonment in danger*.

Замах на злочин — умисна дія, безпосередньо спрямована на скоєння злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного. — Англ. *crime attempt*.

Занедбаність дитини соціальна — відсутність належного піклування про дитину, якщо батьки або особи, які їх замінюють, не забезпечують необхідних умов для її повноцінного фізичного, емоційного та соціального розвитку. — Англ. *child neglect*.

Занедбаність педагогічна — стійкі відхилення від норми в моральній свідомості та поведінці чи навчальній діяльності, спричинені недоліками педагогічного впливу в сім'ї, дитячих установах, школі. Ознаками З. п. є: 1) недостатність загальноосвітніх, соціально-етичних, поведінкових знань, умінь і навичок; 2) відставання в загальному розвитку — фізичному, психічному, особистісному; 3) неадекватне ставлення до себе, оточення, різних видів діяльності тощо. Слід розрізняти дітей із З. п. і дітей психічно аномальних. Педагогічно занедбана дитина є психічно нормальною і фізично здоровою, однак не має знань і вмінь, необхідних для нормальної життєдіяльності. Розмежують також поняття З. п. і важковиховуваності. Причини З. п. — недо-

ліки виховання в родині, незадовільні побутові умови, неналежна організація навчально-виховного процесу, бездоглядність, негативний вплив вулиці. У педагогічно занедбаних дітей спостерігаються затримка розумового розвитку, втрата інтересу до навчання, відставання з окремих навчальних предметів, відчуття дискомфорту в колективі, зниження відповідальності й організованості тощо. З. п. піддається корекції з боку педагогів. Засоби впливу значною мірою залежать від особливостей темпераменту й характеру дитини. Корекція З. п. передбачає діагностування її причин, знаходження індивідуального підходу до дитини та її батьків, використання виховних можливостей дитячого колективу, залучення учня до процесів життєдіяльності класу, школи. Завдання педагогів — усунення несприятливих тенденцій в розвитку школярів на такій стадії З. п., коли вони ще не набули стійкого характеру. — Англ. *pedagogical neglect*.

Запит добровільний (добровільна інформація) — запит чи інформація, що надходять без будь-якого активного пошуку або запиту з боку державних органів. Уряд є пасивним реципієнтом інформації, яку самостійно створюють і добровільно надають зовнішні учасники. Державні агентства здебільшого нагадують потенційним постачальникам інформації про готовність її приймати (виборці звертаються з листом до депутатів; науковці надсилають свої пропозиції з надією, що вони зумовлять певні зміни; зацікавлені групи звертаються до державних органів із пропозиціями, порадами; анонімні повідомлення про випадки знущання над дітьми, які можуть приймати служби соціальної допомоги). Запити дають змогу громадянам брати участь у виробленні загальнодержавної соціальної політики. — Англ. *voluntary inquiry / voluntary information*.

Запит прямий — необхідна уряду інформація, що надходить у результаті активного пошуку або запиту з боку державних органів. З. п. є: опитування (населення) для отримання інформації

(соціологічні опитування); створення спеціальних комісій для розслідувань та комісій для докладнішого розгляду специфічних проблем (спеціальні парламентські комісії з окремих питань); постійні комісії для збирання інформації та генерування ідей, пов'язаних з певною (політичною) сферою (ради, комісії при Президенті України, комітети Верховної Ради України). — Англ. *straight inquiry*.

Зараження — поширення інфекційної хвороби, психічних порушень. Відбувається швидко в групі подібних індивідів або від однієї етнічної групи, відомої як носій цих порушень, до іншої, в якій вони раніше не фіксувалися. — Англ. *contaminarion*.

Зараження венеричною хворобою — свідоме створення для іншої особи небезпеки зараження венеричною хворобою через статеві контакти чи інші дії. — Англ. *infection with venereal illness*.

Зараження вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) — свідоме створення для іншої особи небезпеки зараження вірусом імунодефіциту людини. — Англ. *infection with virus of man immune deficit*.

Заручник — особа, яка насильно позбавлена волі (захоплена та утримується в такому стані проти її волі будь-якою особою або групою осіб) під загрозою вбивства, спричинення тілесних ушкоджень, подальшого утримування чи інших насильницьких дій з метою примушення третьої сторони до певних дій. — Англ. *hostage*.

Засіб лікарський — речовина або суміш речовин природного, синтетичного чи біотехнологічного походження, які застосовують для профілактики, діагностики та лікування захворювань чи зміни стану і функцій організму. — Англ. *medications*.

Засоби лікарські наркотичні — лікарські засоби, віднесені до наркотичних відповідно до законодавства країни. — Англ. *narcotic medications*.

Засоби наркотичні — рослини, сировина і речовини (природні або синтетичні), що класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировина і речовини, небезпечні для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до категорії наркотичних Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України. — Англ. *narcotic means*.

Засоби психотропні — хімічні сполуки і природні продукти, що спричиняють зміни психіки: заспокійливі (аміназин, седуксен тощо), ті, що стимулюють активність (кофеїн, фенамін тощо), дезорганізуючі. — Англ. *psychotropic drugs*.

Засоби соціальної політики — засоби реалізації соціальної політики. До них відносять: інструменти політики, або механізми впливу; документальну базу — встановлення меж будь-якої діяльності: визначення прав і обов'язків, повноважень і обмежень організацій та окремих громадян, визначення, що і яким чином має відбуватися, хто за це відповідає і джерела необхідних коштів; інституційну базу — мережу органів і служб, відповідальних за розроблення і реалізацію певних напрямів соціальної політики; джерела і методи фінансування окремих сфер соціальної політики, соціальних програм. Ці засоби є складовими й водночас результатами соціальної політики. — Англ. *social policy means*.

Засоби спілкування невербальні — жести, міміка, пантоміміка, інші виразні рухи, що слугують людині як засіб спілкування з іншими людьми. — Англ. *non-verbal means of communication*.

Застава — спосіб забезпечення зобов'язань. Кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення претензій та компенсації з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами. — Англ. *mortgage*.

Засудження умовне — вид засудження, що полягає у звільненні від позбавлення волі на певних умовах. Закон передбачає застосування З. у. з обов'язковим залученням до суспільно-корисної праці. Це дає змогу без ізоляції від суспільства, але в умовах нагляду з боку органів внутрішніх справ (стосовно неповнолітніх — комісій у справах неповнолітніх при держадміністраціях) здійснювати соціальний контроль за альтернативними формами ізоляції. Зміст та умови З. у. визначають з урахуванням конкретних обставин кримінальної справи та особи осудного. У країнах Заходу З. у. зазвичай супроводжується додатковим видом покарання — пробациєю, призначеного судом на визначений термін. — Англ. *conventional conviction*.

Затримка психічного розвитку — порушення нормального темпу психічного розвитку, внаслідок чого дитина шкільного віку залишається в колі дошкільних ігрових інтересів. — Англ. *psychological disability*.

Затримка розумового розвитку — форма недорозвитку, що характеризується локальними порушеннями функціонування певних ділянок мозку внаслідок зовнішніх шкідливих чинників або конституціонально-генетичної схильності. Спостерігається загальна тенденція до вирівнювання та компенсації З. р. р. Цей діагноз ставлять за недостатнього розвитку окремих функцій: пам'яті, уваги, мови тощо з відносною збереженістю мислених операцій та здатності до абстрагування. Діти із З. р. р. не готові до засвоєння шкільних програм. З. р. р. найчастіше є наслідком педагогічної та мікросоціальної зanedбаності. — Англ. *learning disability*.

Захворюваність — показник стану здоров'я населення, що розраховується за кількістю зареєстрованих захворювань на 100, 1 000 і 10 000 жителів на певній території за рік. — Англ. *sickness rate; morbidity; incidence; prevalence*.

Захворювання психічне (душевне) — стан людини, який у певних конк-

ретних умовах характеризується клінічною групою симптомів або поведінкових ознак, що в більшості випадків спричиняють страждання і перешкоджають особистісному функціонуванню. Ізольовані соціальні відхилення або конфлікти без особистісної дисфункції не належать до Д. п. (д.). У Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) вживають термін “розлад” психічний і поведінковий. — Англ. *mental illness*.

Захисні механізми — у психоаналізі — механізми, що використовуються і слугують для захисту “Я” (*ego*) від загрозливих захоплень та імпульсів, задоволення яких може спричинити конфлікт індивіда із соціальними нормами і установками. З. м. є основою соціальної взаємодії і важливим елементом інтеграції особи. — Англ. *protective mechanisms*.

Захист життєвих сил людини — 1) сукупність методів, які забезпечують захист спроможності людини до відтворення і вдосконалення життя, реалізації її індивідуальних і соціальних особливостей; 2) у суспільному житті — комплекс прийомів профілактики руйнування життєвих сил суб’єкта життєздійснення, забезпечення гарантій їх збереження. Технологія З. ж. с. л. — відповідна система методів і прийомів формування, забезпечення гарантій здійснення і реабілітації здатності людини до відтворення і вдосконалення життя в конкретних формах її життєдіяльності. Стратегічно розрізняють методи та прийоми захисту природних основ індивідуального і соціального життя і методи та прийоми захисту соціальних основ індивідуального і соціального життя. Технології З. ж. с. л. пов’язані передусім зі збереженням життєвого простору, здорового середовища проживання людини та її фізичного здоров’я. Технології захисту соціокультурних основ життєздійснення людей розглядають у контексті оволодіння індивідами системами відповідних культурних символів (наука, релігія, етика, право тощо) і розвиненості творчої здатності

свідомості відображати і творити світ, який оточує людину, в т. ч. і світ культурних символів. Технології З. ж. с. л. зводяться до сукупності прийомів захисту індивідуальної і соціальної суб’єктності людини. — Англ. *protection of human vitality*.

Захист індивідуальної і соціальної суб’єктності людини — сукупність методів забезпечення збереження здатності індивіда до відтворення і вдосконалення життя, його здійснення в усіх основних сферах суспільства. Виокремлюють: 1) технології захисту індивідуальної суб’єктності у соціально-побутовій (сімейно-побутовій) сфері як системи прийомів забезпечення збереження здатності особистості відтворювати і вдосконалити сімейно-побутове (соціально-побутове) життя (при цьому розглядають індивідуально-особистісні способи захисту суб’єктності); 2) технології захисту індивідуальної суб’єктності у виробничо-трудовій, соціокультурній і суспільно-політичній сферах, що є, відповідно, системами методів, специфічних прийомів забезпечення збереження здатності індивіда до відтворення і вдосконалення своєї життєдіяльності у сферах політичних, соціокультурних і виробничо-трудова відносин. — Англ. *protection of human individual and social subjectivity*.

Захист інтересів клієнта — допомога, яку надає (організовує) клієнтам соціальний працівник у відстоюванні їхніх прав і поліпшенні становища. — Англ. *advocacy of a client's interests*.

Захист психологічний — відносно стійке позитивно-емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб і забезпечення прав у будь-якій, навіть у несприятливій ситуації, за обставин, що можуть блокувати чи утруднювати їх реалізацію. Один із найважливіших механізмів забезпечення З. п. — формування адекватного почуття психологічної захищеності, інакше закономірним є виникнення почуття психологічної незахищеності.

ності. Емпіричні гарантії феномена З. п. — почуття належності до групи, адекватна самооцінка, реалістичний рівень домагань, схильність до надситуативної активності, адекватна атрибуція відповідальності, відсутність підвищеної тривожності, неврозів, страхів тощо. У невротичних осіб механізми З. п. неефективні й неадекватні, хоча й забезпечують відносний спокій. — Англ. *psychological protection*.

Захищеність психологічна — стан людини, що характеризується психологічною упевненістю, комфортом, відчуттям психічного благополуччя. З. п. нерозривно пов'язана з соціальною захищеністю й забезпечується соціальною, психологічною підтримкою в сім'ї, на роботі, з боку держави. З. п. є результатом дієвої соціальної підтримки або розвитку певних психічних якостей, що відповідають за стан здоров'я. З. п. індивід набуває у процесі взаємодії з соціальним працівником, який обстоює його інтереси. — Англ. *psychological protection*.

Захищеність соціальна — цілісна система законодавчо закріплених економічних, юридичних і соціальних прав і свобод, соціальних гарантій громадян, які протидіють дестабілізуючим чинникам життя, передусім безробіттю, інфляції, бідності тощо. — Англ. *social defence*.

Заходи запобіжні — заходи щодо запобігання певним явищам чи діям. Такими заходами є: 1) підписка про невиїзд; 2) особиста порука; 3) порука громадської організації або трудового колективу; 4) застава; 5) взяття під варту; 6) нагляд командування військової частини. — Англ. *preventive measures*.

Заява (клопотання) — звернення громадян із проханням про сприяння в реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності до на-

родних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. — Англ. *statement/ application (petition)*.

Збудженість людини емоційна — психічний стан, спричинений слабкістю гальмівних процесів, що переважно виявляється як патологічні порушення нервової системи у відповідь на подразники. Процеси збудження можуть переважати над гальмівними і також спричинити З. л. е. у разі акцентуації особистості за темпераментом чи характером або виникнення патологічних станів. З. л. е. виявляється у вигляді: 1) рухових бур (крик, падіння, стереотипні рухи, активна жестикуляція); 2) афективно-респіраторних приступів у дітей віком до трьох років; 3) плачу, агресивних тенденцій. Для З. л. е. характерна значна сила емоційних реакцій, здатність гальмувати інші психічні процеси і нав'язувати інші визначені стереотипні способи вирішення ситуації (агресія, втеча, плач тощо). — Англ. *emotional excitement*.

Звернення конституційне — письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, прав юридичної особи. — Англ. *constitutional appeal*.

Звичаї — історично зумовлені й поширені в суспільстві або колективі способи поведінки людей, що повторюються у певних ситуаціях. До З. відносять загальноприйняті прийоми у праці, поширені в суспільстві форми взаємин людей у побуті і сім'ї, дипломатичні та релігійні ритуали й інші дії, що повторюються і відображають особливості життя народу. За допомогою З. передаються форми масової діяльності від колективу до окремої особи, яка засвоює їх у процесі загального виховання. У процесі розвитку суспільства, зокрема з переходом від однієї суспільної формації до ін-

шої, відбувається перетворення З., боротьба існуючих і нових З. — Англ. *custom*.

Звичка — індивідуальна схильність людини до відносно усталених способів дій. Фізіологічною основою З. є закріплення в умовно-рефлекторних актах стереотип поведінки — стійкий умовний рефлекс у людини формується за три повтори (у собаки — мінімум за 36). З. певним чином стандартизують поведінку, дають змогу вивчати типологію поведінкових актів. Виникають на базі багаторазового повторення окремих дій. Властиві не лише людині, а й вищим тваринам, на цьому рівні їх вивчає зоопсихологія. З. людей соціально детерміновані, їх вивчають соціологія, психологія, етика. З. переживається людиною як потреба в задоволенні чогось. Розрізняють З. добрі й погані, корисні і шкідливі. З. належать до сфери моральної поведінки. Вони формуються з раннього дитинства, у процесі засвоєння соціального досвіду, ранньої соціалізації дитини в сім'ї, дошкільному дитячому закладі, спілкуванні з дорослими і ровесниками. З. піддаються свідомому керуванню, основними прийомами якого є: 1) створення об'єктивних умов, які максимально сприяли б виробленню корисних З. і послабленню, зведенню до мінімуму шкідливих; 2) розвиток у індивіда самооцінки і самоконтролю з тим, щоб він сам, без сторонніх нагадувань дотримувався позитивних З. і перекорював негативні. Суттєво впливають на формування З. суспільний лад і класова структура суспільства. — Англ. *habit*.

Звички шкідливі — небажані форми поведінки, що виникають внаслідок закріплення психофізіологічних механізмів — динамічних стереотипів. З. ш. розрізняють за ступенем негативного впливу на загальний розвиток особи, її здоров'я. Найобтяжливіші з них — аморальні, кримінальні, вживання психоактивних речовин тощо. — Англ. *harmful habits*.

Звіт про результати соціологічного дослідження — головний документ,

що містить підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних, висновки, пропозиції та практичні рекомендації. Вимоги, які висувають до структури та змісту звіту, зафіксовані у ДСТУ 3008–95 (“Документація. Звіти у сфері науки і техніки”), що відповідає міжнародним стандартам ISO 5966: 1982 (*Documentation. Presentation of scientific and technical reports*). Відповідно до них З. р. с. д. містить: 1) вступну частину; 2) головну частину; 3) додатки; 4) прикінцеві матеріали. Вступна частина має такі структурні елементи: обкладинка, титульний аркуш, список авторів, реферат, зміст, перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень, термінів і вступ. Головна частина — вступ, суть звіту, висновки, рекомендації та перелік посилань. До додатків включають додаткові матеріали, які недоцільно вміщувати у головній частині. Прикінцеві матеріали — 3-тя та 4-та сторінки обкладинки. Такі структурні елементи, як титульний аркуш, реферат, вступ, суть звіту, висновки, є обов'язковими. Титульний аркуш є 1-ю сторінкою звіту і основним джерелом бібліографічної інформації, необхідної для обробки та пошуку документа. У списку авторів наводять імена (або перші літери імен) і прізвища авторів, їхні посади, наукові ступені та звання із зазначенням частини звіту, підготовленої конкретним автором. Якщо автор один, відомості про нього зазначають на титульному аркуші. Реферат призначений для ознайомлення зі звітом. У ньому містяться відомості про обсяг звіту, кількість частин, ілюстрацій, додатків і посилань. Обсяг реферату не повинен перевищувати 500 слів. Ключові слова, істотні для розкриття суті звіту, вміщують після тексту реферату (від 5 до 15 слів або словосполучень, надрукованих великими літерами у називному відмінку в рядок через кому). У вступі обґрунтовують актуальність здійсненого дослідження, міру наукового опрацювання проблеми, формулюють мету й завдання дослідження, його етапи, царину застосування та зв'язок з іншими працями. В основній частині (“Суть звіту”) описують програму та результати дослідження. Вона має відпові-

дати його логіці й може містити один чи кілька параграфів або розділів. Тут формулюють проблему, об'єкт і предмет дослідження, його гіпотези, обґрунтовують методики та процедури, тип вибірки, наводять характеристику інструментарію. Наступний етап — опис об'єкта дослідження в отриманих показниках. Відтак на підставі цих даних дається оцінка висунутих гіпотезам, розв'язання поставлених відповідно до мети дослідження завдань. Отримані дані порівнюють з результатами інших досліджень. Кожен розділ і параграф основної частини звіту завершується формулюванням несуперечливих взаємодоповнювальних висновків. У висновках дають оцінку отриманим результатам роботи або її окремим етапам, зазначають передбачувані чарини використання, наукову та соціальну значущість праці. Для розвантаження основної частини звіту частину матеріалів дослідження доцільно виносити у додатки. Це стосується інструментарію дослідження, програми обробки даних, первинної соціологічної інформації, наведеної в таблицях, графіках, діаграмах, протоколах окремих процедур дослідження, інструктивних документів, протоколів обговорення результатів дослідження, рецензій, списку публікацій матеріалу дослідження, списку використаної літератури тощо. — Англ. *sociological inquiry (research) report*.

Зворотний зв'язок — реакція на повідомлення (інформацію), яка допомагає тому, хто подав, послав інформацію, пересвідчитися, чи отримав її адресат. З. з. — це й можливість усвідомити, наскільки ефективно виконується будь-яка робота. Він допомагає оцінити якість, ефективність використання соціальних технологій, те, наскільки керованими є окремі соціальні процеси. Основними технологіями такої оцінки є: ефективний обмін інформацією між усіма рівнями управління; регулювання інформаційного потоку; поліпшення міжособистісного обміну інформацією; переміщення людей з однієї структури організації в іншу; зовнішні контакти людей з організацій; опитування працівників, вивчення їхньої

думки щодо прийнятих рішень; випуск інформаційних бюлетенів, відеопрограм тощо. — Англ. *feedback*.

Зв'язок із клієнтом зворотний — спілкування консультанта з клієнтом після закінчення психологічної консультації, у процесі виконання клієнтом рекомендацій, отриманих під час консультації. Дає соціальному працівникові, психологу-консультанту цінну інформацію про те, як діють його рекомендації на клієнта, а клієнту допомагає коригувати поведінку, пов'язану з розв'язанням його проблеми. Феномен З. із к. з. виникає у разі, якщо суб'єкт сприйняття має змогу отримати від партнера по спілкуванню інформацію про те, як він сприймається. З. із к. з. є будь-яка інформація, яку людина отримує від реципієнта своєї поведінки. Розрізняють З. із к. з. прямий і опосередкований, негайний і відстрочений, апаратний і особистісний (вербальний і невербальний, оцінний і нейтральний, емоційний і описовий, інтерпретативний). З. із к. з. сприяє конфронтації як одному із важливих механізмів консультативної дії. Для створення ефективної системи такого зв'язку необхідна атмосфера взаємного сприйняття, доброзичливості, взаємної зацікавленості. Ефективним є негайний З. із к. з. Іноді консультант формує певні правила надання і прийняття З. із к. з. (напр., просить розповідати про почуття, а не давати йому оцінку). — Англ. *reflexive contact with a client*.

Згвалтування — статеві зносини із застосуванням фізичного насилля, погроз або з використанням безпорадного стану потерпілої (потерпілого). За законодавством України З. є злочином. Обтяжує провини загроза вбивства або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, здійснення З. повторно чи групою осіб, З. неповнолітньої. Встановлення факту З. є компетенцією слідчого на основі судово-медичної експертизи та інших доказів. Завдання судово-медичної експертизи полягає у виявленні медичних даних при свідченні потерпілої, які можуть бути для правозахисних органів

доказами насильних статевих зносин. За такої експертизи доцільний огляд підозрюваного з метою встановлення ушкоджень, про які заявила потерпіла, а також дослідження речових доказів (одяг потерпілої і підозрюваного тощо) для встановлення слідів сім'яної рідини й крові. З цією метою призначають судово-біологічну експертизу. Соціальним працівникам треба брати до уваги, що З. має почасти сезонний характер (найбільша їх кількість припадає на весняно-літній період). Особливу увагу слід приділяти корекції поведінки жінок, особливо дівчат, їхньому стилю і манері одягатися, оскільки у 65 випадках із 100 саме віктимна (провокуюча) поведінка потерпілої стає приводом до З. — Англ. *rape*.

Згода громадянська — наявність консенсусу, однастайності, згоди між різними соціальними силами громадянського суспільства (або більшістю з них) з важливих проблем громадянського життя, що зумовлює узгоджені дії громадян щодо їх розв'язання. З. г. ґрунтується на збіганні поглядів і схожих орієнтаціях індивідів та їх об'єднань. Для її досягнення необхідне політичне оформлення різних соціальних груп і верств, союзів і організацій, які виражають інтереси членів громадянського суспільства. — Англ. *civil consent*.

Здібності — властивості людини, її інтелекту, що виявляються у навчальній, трудовій, науковій, культурно-духовній та іншій діяльності. З. мають свою структуру, особливості. Виокремлюють З. загальні (виявляються в усіх видах діяльності) і спеціальні (виявляються у спеціальних видах діяльності). — Англ. *talants*.

Здібності комунікативні — здібності людини, що виявляються у спілкуванні з іншими людьми. Полягають у вмінні слухати і розуміти людей, впливати на них, встановлювати з ними добрі особисті та ділові відносини. — Англ. *communicative abilities*.

Здібності спеціальні — здібності, від яких залежить успішність виконання

людиною окремих, досить складних видів навчальної і професійної діяльності, напр., організаторської, математичної, музичної, технічної, художньо-образотворчої та ін. — Англ. *special abilities, talents*.

Здоровий спосіб життя — активна діяльність людей, спрямована на збереження і поліпшення здоров'я як умови й передумови здійснення і розвитку інших аспектів способу життя, на подолання чинників ризику виникнення і розвитку захворювань, оптимального використання в інтересах охорони і поліпшення здоров'я соціальних і природних умов та чинників способу життя. Формування З. с. ж. є головним завданням первинної профілактики — важливої ланки у зміцненні здоров'я населення через зміну способу життя, його оздоровлення, боротьбу з негігієнічним поведінням і шкідливими звичками, подолання інших несприятливих сторін способу життя. Організація З. с. ж. відповідно до державної програми посилення профілактики захворювань і зміцнення здоров'я потребує спільних зусиль державних, громадських об'єднань, медичних установ і самого населення. Основні елементи первинної профілактики у вигляді навичок гігієнічного поведіння мають бути складовими системи дошкільного і шкільного виховання дітей і підлітків, відображатися в системі санітарної освіти (яка дедалі частіше орієнтується на пропаганду З. с. ж.), фізичної культури і спорту. Формування З. с. ж. — найважливіший обов'язок усіх лікувально-профілактичних, санітарно-протиепідеміологічних установ і суспільних формувань. — Англ. *healthy style of life; lifestyle*.

Здоров'я — за визначенням ВООЗ — стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних дефектів. З. — здатність до саморегуляції і самовідновлення різних функцій організму. Розрізняють З. населення і З. індивіда. З. населення характеризується сукупністю демографічних показників (народжуваність, смертність, дитяча смертність, рівень фізично-

го розвитку, захворюваність, середня тривалість життя). На нього впливають соціально-гігієнічні чинники: умови праці й побуту, житлові умови, рівень заробітної плати, забезпеченість продуктами харчування, культура й виховання, якість і доступність медичної допомоги, а також клімато-географічні, екологічні та інші чинники. — Англ. *health*.

Зловживання — передбачувана дія з метою заподіяння людині фізичної, психічної чи матеріальної шкоди. — Англ. *abuse/misuse*.

Зловживання алкоголем — вживання алкогольних напоїв у кількості або формах, які створюють загрозу благополуччю індивіда чи інших людей. — Англ. *alcohol abuse/misuse*.

Зловживання владою або посадовим становищем — умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб використання посадовою особою влади чи посадового становища всупереч інтересам служби, якщо воно заподіяло істотну шкоду державним чи громадським інтересам або правам та інтересам окремих фізичних чи юридичних осіб. — Англ. *powersbuse, abuse of office*.

Зловживання медичними препаратами — умисне систематичне незаконне (без призначення лікаря) вживання медичних препаратів, що містять наркотичні засоби, або психотропних речовин у кількості, яка призводить до руйнування фізичного і психічного здоров'я людини. — Англ. *misuse of drugs*.

Зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги — використання опіки з корисливою метою на шкоду підопічному (захоплення житлової площі, використання майна, яке залишилося після смерті батьків, тощо) або залишення підопічних дітей без нагляду і необхідної матеріальної допомоги. — Англ. *misuse of guardian rights and abandonment of underwardship children without supervision/ care and help*.

Злочин — передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права та свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок. — Англ. *crime*.

Злочини військові — передбачені главою XI Кримінального кодексу України злочини проти встановленого порядку несення військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних зборів. — Англ. *military crimes*.

Злочинність групова — різновид злочинності, за якої злочин є наслідком протизаконних діянь кількох (групи) осіб. З. г. існує у двох формах: 1) проста З. г.; 2) організована злочинність. З. г. є простою, якщо злочинний результат досягається узгодженими діями кількох осіб. Організована злочинність характеризується тим, що на скоєння злочину спрямована діяльність групи осіб, об'єднаних в організацію, яка має структуру, спеціально пристосовану для скоєння злочинів. З. г. соціально небезпечніша, ніж індивідуальна. Це беруть до уваги при встановленні міри покарання. Злочин, скоєний групою (простою чи організованою) осіб, кваліфікується за відповідною нормою Кримінального кодексу України з визначенням ролі в ньому кожного співучасника. — Англ. *group criminality*.

Злочинність організована — діяльність групи осіб, об'єднаних в організацію, яка має структуру, спеціально пристосовану для скоєння злочинів. У різних країнах і в різні часи З. о. залежно від умов набуває різних форм. У Кримінальному кодексі України передбачено відповідальність учасників озброєної злочинної організації — банди. За законодавством багатьох країн проти З. о. як

найнебезпечнішої форми злочинних дій вживають спеціальних заходів боротьби. — Англ. *organised criminality/mafia*.

Зміна культуральна — модифікація норм, цінностей, звичаїв, вірувань, поглядів на світ, технологій та інших аспектів культури. Відбувається повільно й у звичайному порядку або швидко, з руйнуваннями і хаосом. — Англ. *cultural change*.

Зміни регресивні — зміни особистості та поведінки людини, які мають психомоторні прояви, властиві попереднім рівням психічного розвитку. Спостерігаються за органічного руйнування психіки, шизофренії або є формою психологічного захисту. З. р. можуть бути наслідком стресогенних ситуацій, коли адекватна поведінка неможлива через їх значущість, новизну, складність чи психофізіологічний стан самого індивіда (втома, хвороба, регресія віку, в гіпнозі). У психоаналітичних теоріях З. р. розглядають як неефективний захист, оскільки людина замість того, щоб знаходити вихід із ситуації, змушена відійти від реальності, повернутися до тієї стадії розвитку особистості (згідно з онтогенічною моделлю З. Фрейда), на якій вона переживала відчуття задоволення. У когнітивних теоріях під З. р. розуміють звернення до примітивніших схем пізнання і дії під час взаємодії з новою, складною ситуацією, що є джерелом подальшого прогресивного розвитку особистості. В теоріях творчості наголошено на позитивній ролі здатності особистості до цілеспрямованих З. р. у вирішенні творчого завдання, яке дає змогу досягнути оригінальних, нестандартних результатів за рахунок усунення соціальних перепон на стадії генерування ідей. Таким чином, З. р. можуть стосуватися різних рівнів реалізації діяльності та сфер особистості. — Англ. *regressive changes*.

Знання — 1) результат досягнення дійсності; 2) сукупність інформації з різних галузей реальності; 3) когнітивна основа людської діяльності. З. завжди соціально обумовлене, має різний ступінь достовірності. — Англ. *knowledge*.

Зона варіативного розвитку — поняття, що описує процес розвитку дитини в дитячій субкультурі. Його суть така: якщо сім'я, дорослі забезпечують “зону найближчого розвитку” дитини, готуючи її до засвоєння соціальних норм і стереотипів культури, то група однолітків, дитяча субкультура створюють З. в. р. і забезпечують готовність дитини до вирішення завдань у непередбачуваних обставинах. — Англ. *zone of variative development*.

Зона потенційного інтелектуального розвитку — незбігання рівнів складності завдань, які вирішує дитина самостійно (актуальний рівень розвитку), і тих, які вона вирішує під керівництвом дорослого. Поняття З. п. і. р. запровадив у науковий обіг Л. Виготський. Він стверджував, що реальні відношення розумового розвитку до можливостей навчання можуть бути виявлені за допомогою визначення актуального рівня розвитку дитини та її З. п. і. р. Навчання, створюючи З. п. і. р., “веде” за собою розвиток; тільки те навчання справжнє, яке “забігає вперед” розвитку. Ідею З. п. і. р. покладено в основу психологічної концепції співвідношення навчання і розумового розвитку дитини. — Англ. *zone of potential intellectual development*.

Зона потенційного ризику — життєві умови, обставини, ситуації, в яких людина ризикує зазнати невдачі. — Англ. *zone of potential risk*.

Зона потенційного розвитку — приховані, латентні можливості психологічного саморозвитку людини, що виявляються за мінімальної підказки або зовнішньої допомоги. — Англ. *zone of potential development*.

Зони екологічної катастрофи — території, на яких внаслідок діяльності людини чи руйнівного впливу стихійних сил природи виникли стійкі або незворотні негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що призвели до неможливості проживання на них населення і здійснення господарської діяльності. — Англ. *zones of ecological catastrophe*.

Зони курортні лікувально-оздоровчі — території, які мають виражені природні лікувальні чинники: мінеральні джерела, кліматичні чи інші умови, сприятливі для лікування і оздоровлення людей. — Англ. *health-resort and medically-sanitary zones*.

Зони міські — умовно розділені територіальні одиниці міста, що характеризують його історичний розвиток і внутрішню організацію. З. м. різняться інтенсивністю використання площі міста, складом і характером населення, іншими соціально-економічними характеристиками. — Англ. *city zones*.

Зрада державна — діяння, умисно вчинене громадянином на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноспроможності, державній, економічній чи інформаційній безпеці своєї країни, перехід на бік

ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у здійсненні підривної діяльності проти своєї країни. Санкції за скоєння З. д. в Україні передбачено ст. 111 Кримінального кодексу. — Англ. *state treason*.

Зрілість — у соціальних науках — стан, що характеризується гармонійною взаємозалежністю між елементами соціальної системи і ефективністю її функціонування. — Англ. *maturity*.

Зрілість соціальна — певний рівень особистісного розвитку індивіда, результат його соціалізації, у процесі якої він інтернаціоналізує суспільні цінності та взірці поведінки і, відповідно, виконує соціальні ролі дорослого члена суспільства. — Англ. *social maturity*.

I

Ідеал — взірць, досконалість у будь-чому, вища мета, що визначає прагнення, поведінку окремої людини або суспільства. І. — це й уявлення про найдосконаліше суспільство, суспільно-політичний устрій тощо. — Англ. *ideal*.

Ідеал соціальний — узагальнений образ бажаної мети людини, групи людей, держави, суспільства. Найчастіше І. с. є ідеологічно обґрунтованим, естетично забарвленим і нерідко відображений у коротких лозунгах чи кліше на зразок: “рівність, братерство і щастя”, “демократію — в маси”, “суспільство рівних можливостей”, “комунізм”, “американська мрія” тощо. За певних умов І. с. здатний надихати людей на зміну соціальних систем, себе самих, малює їм ідеальну конструкцію соціальних умов і відносин. — Англ. *social ideal*.

Ідеал суб’єктивний — форма ідеалізму, що заперечує об’єктивне, незалежне від суб’єкта існування матеріального світу, визначає і визнає єдиною реальністю індивідуальну свідомість, відчуття, сприймання тощо. — Англ. *subjective ideal*.

Ідеал суспільний — уявлення про найдосконаліший суспільний лад, що відповідає соціально-економічним і політичним інтересам певних суспільних груп і є метою їх устремління та діяльності. — Англ. *public ideal*.

Ідентифікація (від середньолат. *identifico* — ототожнюю) — 1) встановлення тотожності об’єктів на основі їх певних ознак; 2) у соціальній психології — процес ототожнення індивіда з певним об’єктом, людиною або групою на основі засвоєння властивих їм якостей, стандартів, цінностей, соціальних установок і ролей; 3) за З. Фрейдом — психологічний процес, під час перебігу якого індивід асимілює певні аспекти, властивості, атрибути іншого індивіда, внаслідок чого відбувається часткова або повна трансформація його особистості за зразком і подобою іншої особистості; 4) у теорії інформації — етап оброблення інформації, пов’язаний з виявленням змісту сигналу і встановленням його тотожності з реальним об’єктом. У сучасній психології поняття І. охоплює три сфери психічної реальності, що перетинаються: 1) І. — процес ототожнення індивідом себе з іншим індивідом чи групою на основі встановленого емоційного зв’язку, включення до свого внутрішнього світу і прийняття як власних їхніх норм, цінностей, взірців; 2) І. — уявлення, бачення суб’єктом іншої людини як продовження самого себе, наділення її своїми рисами, почуттями, бажаннями (напр., батьки, які очікують від дитини здійснення своїх честолюбних намірів); 3) І. — механізм, за допомогою якого суб’єкт ставить себе на місце іншого — переноситься у простір та обставини іншого індивіда. Цей тип І. дає змогу

моделювати змістове поле партнера по спілкуванню, забезпечує процес взаєморозуміння і зумовлює відповідну поведінку. — Англ. *identification*.

Ідентифікація соціальна — 1) пізнавальний спосіб встановлення тотожності, подібності речей, процесів, явищ, осіб, що передбачає розумові операції із зовнішніми щодо суб'єкта, який пізнає, об'єктами. Ідентифікацією є й процеси, пов'язані зі сферою самосвідомості, самопізнання особи: ототожнення себе з іншими, уявлення іншої людини як продовження самої себе, перенесення себе на місце іншої людини. У такому сенсі процес І. с. предметно розглядав З. Фрейд, який вважав, що цей процес має винятково важливе значення в період раннього дитинства. Проблему динамічного аспекту ідентифікації розробляв Е. Еріксон. Він звертав увагу на те, що в процесі формування особистості І. с. відбувається як зміна об'єктів ідентифікації в часі, і визначив вісім основних стадій такої ідентифікації. — Англ. *social identity*.

Ідентичність (від середньолат. *identicus* — однаковий, тотожний) — 1) властивість індивіда залишатися самим собою у соціальних умовах, що постійно змінюються; 2) результат усвідомлення індивідом самого себе як людської особистості, що відрізняється від інших; 3) набір суттєвих особистісних характеристик, за якими людина відома і як індивід, і як член певної групи. — Англ. *identity*.

Ідентичність етнічна — 1) інтерналізовані (внутрішньо прийняті) установки, переконання, ритуали, норми і цінності, пов'язані з належністю до певної етнічної групи; 2) основне джерело самооцінки, яке може бути надто акцентованим (напр., в етнонаціоналізмі, нацизмі). — Англ. *ethnic identity*.

Ідентичність етнічна негативна — низька думка індивіда про свою етнічну групу. — Англ. *negative ethnic identity*.

Ідентичність історична — почуття належності особи до певного покоління,

усвідомлення себе як об'єкта (сприйняття історичної ситуації як обставин власного життя) і суб'єкта історичного процесу (сприйняття себе як агента історичної зміни, готовність до зміни історичної ситуації як обставин свого життя і життя всього покоління). — Англ. *historical identity*.

Ідентичність культуральна — установки, переконання, звичаї, мова, норми, соціальні навички й цінності, пов'язані з належністю до певної культури. — Англ. *cultural identity*.

Ідеократія — соціологічний і політологічний термін, що вживається на позначення політичної влади (режиму), заснованої на засадах загальних національних консолідуючих ідей з високим рівнем їх спонукальної та регулятивної потужності й можливостей. — Англ. *ideocracy*.

Ідеологія — форма філософських, наукових, художніх, моральних, політичних, правових, економічних, соціологічних цінностей і знань про світ і роль у ньому людини. І. регулює, інтегрує і спрямовує діяльність індивідів у всіх сферах життя людей. Вона охоплює також сукупність уявлень і теорій про побудову кращого майбутнього суспільства. Панівна І. — не лише ідеологічне вчення, а й чітко організована цілісна структура, яка пронизує все суспільство, є інтелектуальним підґрунтям його формування. Культурне відтворення ідеологічної системи — передумова оптимального відтворення всіх суспільних інститутів. За порушення ідеологічної інфраструктури дисонанс соціальних підсистем призводить до руйнування культури. Ідеологічна структура є “розумом” суспільства, визначає суспільну систему. — Англ. *ideology*.

Ідеологія наркокультури — ідеологія, що ґрунтується на вірі в те, що метою вживання наркотиків та психоделічних препаратів є пізнання істини та самовдосконалення. В І. н. виокремлюють такі течії: 1) лірика — система поглядів

Т. Лірі — американського ідеолога ЛСД-релігії (згідно з нею вживання ЛСД — прямий шлях до пізнання Бога); 2) кактусіанство — погляди, що сформувалися на основі творів К. Кастанеди, в яких описано процес пізнання світу крізь призму вживання мескаліну та інших психоделічних та галюциногенних речовин; 3) расфаріанство — негритянська культура пізнання Бога під впливом куріння маріхуани та опію. Проникнення цінностей расфаріанства в культуру білих народів пов'язано з музичною діяльністю Б. Марлі, світова популярність якого сприяла поширенню т. зв. растаманської культури в середовищі хіпі, а водночас маріхуани в усьому світі. — Англ. *ideology of narco-subculture*.

Ідея — 1) форма і продукт людського мислення, спосіб відображення, пізнання об'єктивної реальності; 2) мета, задум — передбачуваний, прогнозований результат людської діяльності; 3) логічний принцип, покладений в основу теоретичної системи; 4) в ідеалізмі — першооснова речей, зміст, сутність. — Англ. *idea*.

Ідол (грец. *eidōlon* — подоба, образ) — 1) предмет особливого (нерідко несвідомого) поклоніння; 2) у політеїстичних релігіях — матеріальний предмет, який постає як божество, якого шанують, якому моляться. — Англ. *idol*.

Ієрархія (від грец. *hieros* — святий, божественний і *archē* — влада) — послідовне підпорядкування елементів (від нижчого до вищого), що характеризує багаторівневі системи (соціальні, політичні, лінгвістичні та ін.). — Англ. *hierarchy*.

Ієрархія професійна — ранжування професій на основі престижу, прибутку або інших критеріїв. — Англ. *professional hierarchy*.

Ієрархія соціальна — 1) ієрархічна структура, що характеризується нерівністю статусів, відносин влади, прибутків, престижу тощо; 2) побудова суспільства

або окремих спільнот за рівневою ознакою з послідовним підпорядкуванням нижчих рівнів (шаблів) вищим. Поняття І. с. характеризує передусім диференційованість суспільства або спільноти, яка виникає в процесі відносин субординації в межах певної соціальної цілісності й функціонує за принципом “вищий — нижчий”. На відміну від стратифікації, І. с. має специфічний зміст: якщо поняття стратифікації акцентує на різнобічних відмінностях одних страт (верств, груп) від інших і розглядає кожна з них у певною мірою автономізованому стані, то І. с. фіксує увагу на зв'язках взаємозалежності й підлеглості послідовно пов'язаних між собою рівневих утворень. Специфічним для І. с. є: функціонально-цільова єдність її складових (рівнів, шаблів), підпорядкування окремих її утворень єдиному принципу, алгоритму життєдіяльності; домінанта суб'єктивних, організаційно-управлінських засад її формування та існування; переважно вертикальний характер зв'язків і пірамідальний вигляд структури соціуму, спільноти; централізованість функцій і структурних компонентів. Побудовані за моноцентричним принципом системи функціонують на засадах “центр — периферія” або “єдиний центр — безпосередньо підпорядковані ланки”, що обмежує можливість ієрархії, перенасичує обсяг діяльності центру, призводить до втрати контролю за периферією, робить жорсткими й неефективними вимоги (команди) і у підсумку призводить до деструктивних наслідків. І. с. властиві суспільствам, певним соціумам, спеціалізованим системам, організаціям і соціальним інститутам. Вони існували у феодально-станових державах у минулому, наявні і в сучасних державах, різноманітних управлінських системах, інститутах науки, освіти, культури тощо. Як усталена ознака складних систем, І. с. легко піддається формалізації, тому, окрім соціології, це поняття входить також до наукового апарату загальної теорії систем (системології), соціокибернетики, соціальної філософії. Головна функція І. с. — забезпечення централізації управління. — Англ. *social hierarchy*.

Ізгой — знедолена людина, якої відчужало суспільство; вигнанець. Перші відомості про І. в Україні містяться у “Руській Правді”, де ізгойство постає як юридичний інститут. Більшість І. походила з селян, які в процесі феодалізації втратили зв’язки з громадою, та з холопів, що викупилися або були відпущені на волю. Матеріально незабезпечені, вони осідали у чужих володіннях, на землях інших громад і згодом ставали залежними від землевласників. У XIV ст. прошарок І. перестав існувати, і тепер слово “І.” вживається здебільшого в переносному значенні. — Англ. *outcast*.

Ілюзія соціальна (від лат. *illusio* — жарт, іронія, обман) — помилкова інтерпретація або оцінка перспектив зміни соціальної реальності, за якої бажане видається за дійсне. — Англ. *social illusion*.

Імідж (англ. *image*, букв. — образ) — 1) образ, який створюється суб’єктом з метою викликати певне враження, думку, судження, ставлення з боку інших; 2) сукупність властивостей, що приписуються рекламою, пропагандою, модою, традицією тощо об’єкту з метою викликати певну реакцію, ставлення до нього. — Англ. *image*.

Імідж політичний — образ політичного лідера, партійного діяча, який формується у суспільній думці та свідомості і впливає на авторитет та рейтинг його носія. І. п. виникає або стихійно, без зусиль конкретної особи (групи), сугестивно, або за допомогою особливих засобів, які мають у своєму розпорядженні спеціалісти зі створення іміджу (іміджмейкери). — Англ. *political image*.

Імідж соціальний — образ певних соціальних об’єктів, явищ, процесів, інститутів, осіб, що формується в індивідуальній та суспільній свідомості і визначає відповідне ставлення до них. І. с. — засіб сприйняття та пізнання соціальної дійсності, який допомагає орієнтуватись у світі соціальних відносин, налагоджувати поведінку та взаємодію суб’єктів соціальної взаємодії. За своєю природою

та закономірностями вияву і функціонування подібний до окремих психологічних явищ (установок, стереотипів). — Англ. *social image*.

Імміграція (лат. *immigratio* — в’їжджаю, проникаю) — 1) в’їзд у країну індивідів або груп, які покинули свою країну, з наміром влаштуватися тут на постійне проживання; 2) вид міжнародної міграції, який розглядається щодо приймаючої країни. Причини І. різні (проблема роботи, наявність вільних земель для поселень, місць у закладах для здобуття освіти, професії, об’єднання сімей тощо). У процесі тривалої І. сформувалися такі країни, як Канада, США, Австралія, Нова Зеландія та ін. Розрізняють І. легальну і нелегальну. Питання І. регулюються спеціальними законами країн, узгоджуються між країнами на урядових рівнях. — Англ. *immigration*.

Імовірність статистична — відносна частота, з якою подія з’являється середені класу подій. — Англ. *statistical probability*.

Імператив культурний (від лат. *imperativus* — наказовий, владний) — сукупність інститутів і форм культури, необхідних для виживання суспільства (забезпечують задоволення життєво важливих потреб і охоплюють піклування про молодь, молоде покоління, передання знань, регулювання конфліктів та ін.). — Англ. *cultural imperative*.

Імператив соціальний — сукупність основних вимог, які передбачають розв’язання проблем соціальних відносин та взаємодії і виконання яких необхідне для підтримання існуючої соціальної системи. — Англ. *social imperative*.

Імпічмент (від англ. *impeachment* — осуд, звинувачення) — правова процедура притягнення до суду парламенту вищих посадових осіб держави. І. трактують як вищу форму розвитку демократії в країні. Це пов’язано з поширенням права на всіх громадян держави, в т. ч. суб’єктів вищого рівня політичної дифе-

ренціяції — представників еліти. Теоретично або формально І. можливий у будь-якій демократичній країні. Майже всі конституції, що обґрунтовують демократичну систему, проголошують рівноправ'я — рівність усіх громадян перед законом. Однак практично для того, щоб у суспільстві існувала традиція І., необхідний високий рівень розвитку змістовної демократії. Історично І. застосовували у США, Англії, деяких інших країнах. — Англ. *impeachment*.

Інвалід (від лат. *invalidus* — безсилый, слабкий, хворий) — особа зі стійким розладом функцій організму внаслідок захворювання, травми чи вродженого дефекту, що призводить до обмеження її життєдіяльності, яка (особа) потребує соціальної допомоги та захисту. У соціальній роботі вживають більш коректні терміни — “людина з обмеженими можливостями” (фізичними або психічними), “людина з особливими потребами”. За даними ООН, кожна четверта сім'я у світі стикається з проблемами інвалідності. Щорічно 35 млн дітей стають І. Кількісний показник громадян-І. у розвинених країнах становить 10–12 % від загальної кількості населення, в Україні — 4–4,5 %, що може бути пов'язано з різними підходами і концепціями встановлення інвалідності та організацією статистичної інформації. На початок 2002 в Україні налічувалося 2 509, 5 тис. осіб з інвалідністю, в т. ч. 158,2 тис. І. з дитинства, 1 553 тис. І. внаслідок загального захворювання, 104,8 тис. І. внаслідок трудового каліцтва та професійних захворювань, 274,6 тис. І. війни, 79,5 тис. І.-чорнобильців. В Україні формується нормативно-правова база забезпечення реалізації прав І., їх потреб та інтересів. Правове і соціальне становище інвалідів регулюють майже 50 законів України, постанов Верховної Ради України, указів та розпоряджень Президента України, понад 40 постанов Кабінету Міністрів України, низка відомчих нормативних актів. Вони спрямовані на забезпечення взаємодії суспільства і державних структур щодо реалізації цілей і завдань соціальної реабілітації та

інтеграції в суспільство осіб з особливостями психофізичного розвитку. — Англ. *disabled/ handicapped*.

Інваліди війни — особи з числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, отриманих під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових дільницях залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Великої Вітчизняної воєни або з участю в бойових діях у мирний час. Згідно із Законом України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” до І. в. належать також особи з числа: 1) військовослужбовців, осіб вільнонайманого складу, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, отриманих під час захисту Батьківщини, виконання інших обов'язків військової служби, пов'язаних з перебуванням на фронті в інші періоди, з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, з участю у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, іншими ураженнями ядерними матеріалами; 2) осіб начальницького і рядового складу органів МВС і органів КДБ колишнього СРСР, МВС України і СБУ та інших військових формувань, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час виконання службових обов'язків, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, участі у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, інших уражень ядерними матеріалами; 3) малолітніх (яким на момент ув'язнення не виповнилося 14 років) в'язнів фашистських концтаборів та інших місць примусового утримання, які

визнані інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва та з інших причин; 4) осіб, які стали інвалідами внаслідок поранень чи інших ушкоджень здоров'я, отриманих у районах бойових дій у період Великої Вітчизняної війни та від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння у повоєнний період, а також під час виконання робіт, пов'язаних із розмінуванням боєприпасів часів Великої Вітчизняної війни, незалежно від часу їх виконання; 5) осіб, які стали інвалідами внаслідок воєнних дій під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн або інвалідами від зазначених причин у неповнолітньому віці у воєнні та повоєнні роки; 6) військовослужбовців, осіб вільнонайманого складу, а також колишніх бійців винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших осіб, які брали безпосередню участь у бойових операціях з ліквідації диверсійно-терористичних груп та інших незаконних формувань на території колишнього СРСР і стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, отриманих під час виконання службових обов'язків у цих батальйонах, взводах і загонах у період з 22.06.1941 по 31.12.1954, учасників бойових дій на території інших держав, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних із перебуванням у цих державах. І. в. належать до ветеранів війни. І. в. та пріврівняним до них особам надають пільги і привілеї, зокрема: безплатне одержання ліків за рецептами лікарів; позачергове безплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів); безплатне позачергове щорічне забезпечення санаторно-курортним лікуванням; 100-відсоткова знижка плати за користування житлом (квартирна плата) у межах норм, передбачених чинним законодавством, тощо. — Англ. *war invalids*.

Інвалідність — постійна або тривала втрата здоров'я внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання, загального захворювання (у т. ч. каліцтва, не пов'язаного з роботою, І. з ди-

тинства). І. визначає медико-соціальна експертна комісія (МСЕК). Залежно від ступеня втрати здоров'я встановлюють одну з трьох груп І. Підставою для встановлення І групи І. є різко виражене обмеження життєдіяльності як наслідок захворювання, травм, вроджених дефектів, яке призвело до різко вираженої соціальної дезадаптації, неможливості навчатися, спілкуватися, контролювати свою поведінку, рухатися, обслуговувати себе, брати участь у трудовій діяльності, якщо зазначене порушення викликає необхідність постійної сторонньої допомоги (догляду, нагляду). ІІ групу І. встановлюють особам, які не потребують постійної сторонньої допомоги, але мають чітко виражені порушення функцій організму, що утруднюють можливість навчатися, рухатися, брати участь у трудовій діяльності, або коли окремі види праці можуть бути їм доступні тільки у спеціально створених умовах. Особам з обмеженням життєдіяльності внаслідок порушення функцій організму, спричинених хронічними захворюваннями, травмами, вродженими дефектами, що призводять до значного зниження працездатності, встановлюють ІІІ групу І. Вона дає підставу для переведення працівника за станом здоров'я на легшу чи меншу за обсягом роботу, на роботу, яка потребує нижчої кваліфікації. Встановлення групи І. як юридичного факту має значення для визначення розмірів пенсій за І. Для пенсійного забезпечення юридичне значення мають причини І.: загальне захворювання, трудове каліцтво чи професійне захворювання, І. з дитинства; для військовослужбовців — поранення, контузія чи каліцтво, отримані під час захисту Батьківщини чи виконання інших обов'язків військової служби; захворювання, пов'язане з перебуванням на фронті; каліцтво, отримане внаслідок нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби; захворювання, не пов'язане з перебуванням на фронті, а в спеціальних передбачених законодавством випадках — захворювання, отримане під час виконання обов'язків військової служби. — Англ. *disablement/ disability*.

Інверсія (від лат. *inversio* — перестановка, перевертання) — 1) відхилення від норми; 2) зміна звичайного порядку слів у реченні з метою посилення ефекту і виразності; 3) у комбінаториці — порушення нормального порядку двох елементів у перестановці. — Англ. *inversion*.

Інволюція (лат. *involutio* — закрутка) — 1) часткова або повна редукція окремих органів, що втратили у процесі еволюції здатність до адаптації; 2) відповідність між елементами певної множини, що зберігається за їх повторного перетворення (симетрія відносно центра або прямої). — Англ. *involution*.

Індекс мобільності (лат. *index* — покажчик, список, перелік) — показник виміру соціальної мобільності, заснований на порівнянні фактичної і можливої мобільності. — Англ. *mobility index*.

Індекс рівня життя — показник відносної зміни рівня матеріального добробуту, соціальних і культурних умов життя певних груп населення. — Англ. *life level index*.

Індекс соціальної позиції — показник місця індивіда в локальній соціальній системі, який визначається його професією, освітою і місцем проживання (А. Холінсхед, Дж. Майєрс). — Англ. *social position index*.

Індекссація — механізм підвищення грошових доходів громадян, що дає змогу частково або повністю відшкодувати їм подорожчання споживчих товарів і послуг. І. здійснюють двома шляхами: 1) збільшенням доходів на певний відсоток через певний час (раз на рік, на квартал); 2) коригуванням доходів відповідно до зростання рівня цін на наперед визначений відсоток. Згідно з чинним законодавством в Україні грошові доходи громадян індексують у разі, якщо величина індексу споживчих цін перевищила поріг І., який встановлюють у розмірі 101%. — Англ. *indexation*.

Індивід (від лат. *individuum* — неподільне) — 1) окремих рослинний чи тва-

ринний організм, який існує самостійно; 2) окрема людина, особа як представник суспільства, народу, класу, певної соціальної групи. — Англ. *individual*.

Індивідуалізм — світоглядна позиція, принцип поведінки, що утверджують індивіда як абсолютну цінність. І. є особливою формою релятивізму, яка акцентує на т. зв. негативних правах людини: праві не бути свавільно ув'язненою, не бути об'єктом насилля тощо. Позитивні права (напр., на соціальне забезпечення) І. вважає другорядними або відкидає. Так, щоб забезпечити заходи охорони здоров'я людей у сільській місцевості, треба змусити медичний персонал їхати туди. Отже, позитивне право сільських жителів на охорону здоров'я вимагає порушення негативного права медичних працівників. І. наполягає на непорушності негативних прав. Індивідуалісти розглядають традиційні чесноти й обов'язки як надмірні вимоги. Вони погоджуються: добре, якщо людина справедлива, співчутлива, мужня. Але боягуз чи пихата людина не викликають їхнього осуду. І. характеризується переважанням індивідуальних інтересів над колективними. — Англ. *individualism*.

Індивідуалістичний підхід до соціального захисту — підхід, згідно з яким добробут індивідів поліпшується у результаті вивчення обставин їх життя, визначення його рівня та зростання індивідуального добробуту. Отже, соціальний добробут є сумою добробуту осіб, які становлять суспільство. — Англ. *individualistic approach to social protection*.

Індивідуальна програма реабілітації інваліда — комплекс заходів, спрямованих на відновлення здоров'я та здібностей інваліда і створення йому необхідних умов і рівних можливостей в усіх сферах життєдіяльності. Відповідно до Положення про індивідуальну програму реабілітації та адаптації інвалідів, затвердженого Кабінетом Міністрів України в 1992, її розробляє медико-соціальна експертна комісія (МСЕК) з урахуванням місцевих можливостей, соціально-

економічних, географічних, національних особливостей, вона обов'язкова для виконання власниками підприємств, об'єднань, установ, організацій або уповноваженими ними органами незалежно від форм власності та видів їх діяльності. Основними видами реабілітаційної допомоги є: медична, професійна, соціально-побутова реабілітація. І. п. р. і. фінансується за коштів Фонду України соціального захисту інвалідів та місцевих бюджетів. Контроль за реалізацією І. п. р. і. здійснює МСЕК разом з місцевими органами державної виконавчої влади, профспілковими організаціями, відділеннями Фонду України соціального захисту інвалідів за участю представників громадських організацій інвалідів. Питання, пов'язані з реабілітацією інвалідів, регулюються чинним законодавством, зокрема Законом України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" (1991). — Англ. *individual program of handicap rehabilitation*.

Індивідуальність — 1) сукупність рис характеру, психічного складу, досвіду людини, які відрізняють її від інших людей; 2) окрема людина як носій унікальної сукупності якостей і характеристик. Людина стає І., коли її особистість наповнюється одиничними та особливими, неповторними властивостями. Індивідуальні якості особистості формуються в процесі онтогенезу і життєвого шляху на основі індивідних (конституційних особливостей, типу нервової системи, темпераменту тощо). Характер людини є виявом індивідуальних особливостей особистості. — Англ. *individuality*.

Індикатори соціальні (від лат. *indicator* — кажу, показую) — 1) індикатори, що характеризують соціальні об'єкти, відображають стан і процеси їх функціонування та розвитку і є предметом порівняння; 2) певні соціальні показники, які відображають стандарти умов і рівня життя. У міжнародній практиці набір І. с. досить широкий. Класифікатор І. с. вміщено у спеціальному виданні ООН "Handbook of Social Indicators". Для характеристики соціальної ситуації в краї-

ні використовують систему І. с., що охоплюють такі сфери: доходи населення; зайнятість; забезпеченість населення соціальними послугами (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення тощо); демографічна ситуація; криміногенність; екологія. Виділяють два типи межових характеристик, що визначають наявність соціальних загроз. Перший тип — досягнення таких значень показників функціонування соціальної сфери, вихід за які в короткостроковому періоді можливий, але постійне відтворення в середньо- і довгостроковій перспективі такого стану означає руйнування функціональних основ життєдіяльності людини, родини, суспільства загалом. Другий тип — досягнення таких характеристик функціонування соціальної сфери, за яких настає негайна катастрофа або вона неминуча за певний час. Важливими є І. с. граничних умов: частка населення з доходами, що нижчі за прожитковий мінімум; рівень диференціації доходів і споживання; зайнятість населення; смертність населення, у т. ч. дитяча; доступ до систем охорони здоров'я, соціального забезпечення і звичного стандарту освіти. Населення з грошовими доходами, нижчими за прожитковий мінімум, формує соціальний прошарок бідних. Бідність — складний соціально-економічний і соціально-психологічний феномен. У країнах, де реалізовано принципи соціально орієнтованої держави, бідність не зникає, але її масштаби не перевищують 8–10 % населення. У розвинутих країнах за збільшення частки населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум на 8–10 %, різко знижується динаміка економічного зростання, затягуються періоди стагнації та кризи. З огляду на це багато економістів вважають, що частка такого населення не повинна перевищувати 15 %. Однак найнебезпечнішим для внутрішньої стабільності є перевищення визначеного критичного рівня диференціації доходів населення. Для її характеристики найчастіше використовують коефіцієнт доцільності (співвідношення доходів 10 % найбагатшого і 10 % найменш забезпеченого населення). На початку 2000 у країнах Західної Єв-

ропи він становив 5–8 разів, у США — 9,8, в Україні 36 (у Києві — 42), в Росії (у Москві) — 70. І. с. є і зайнятість населення, для характеристики якої використовують показники рівня безробіття і структури економічно активного населення. У розрахунку показників природного рівня безробіття (частка безробітних, що відповідає доцільному рівню зайнятості в економіці) допускають коливання граничного значення цього індикатора. Напр., у США природна норма безробіття, за деякими оцінками, становила в 60-ті ХХ ст. 4–4,5 %, у 70-ті — 5–5,5 %, у 80-ті — 5,5–6,5 %, у 1995 — 5,6 %. Як засвідчують розрахунки і світовий досвід, у період стабільності рівень безробіття, вищий за 14 %, є національною катастрофою, а в період радикальних економічних реформ він допускається в межах 15–20 %, але може зберігатися не більш як 3–5 років. Стан здоров'я і рівень смертності населення адекватно виявляються в такому важливому І. с., як очікувана тривалість життя. У середньому вона становить у США і Великобританії 77 років, у Канаді — 78,9, у Швеції — 78,5, в Японії — 80, в Україні — 62 роки. Важливим І. с. є частка у ВВП витрат на охорону здоров'я, соціальне забезпечення, культуру. У США витрати на охорону здоров'я сягають 14,3 % ВВП. Україна за видатками на охорону здоров'я у 2003 посідала 111-е місце в світі (серед 191 країни) — 2,8 % ВВП, водночас забезпечення лікарями тут одне з найвищих у світі — 455 лікарів на 100 000 населення (у Великобританії, напр., — 204 на 100 000). — Англ. *social indicator*.

Інерція культурна (від лат. *inertia* — нерухомість, бездіяльність) — тенденція до продовження існування окремих рис культури або культурних комплексів після того, як вони вичерпали свою функціональність. — Англ. *cultural inertia*.

Інерція соціальна — тенденція соціальних систем до збереження і відтворення певних існуючих форм функціонування у змінній ситуації. — Англ. *social inertia*.

Ініціатива (від лат. *initium* — початок) — участь людини у різних сферах соціального життя, яка полягає в тому, що вона бере на себе вирішення завдання і є його активним провідником; 2) форма вияву суспільної і політичної активності індивіда. І. виявляється у добровільній діяльності (на благо суспільства, класу, в особистих інтересах), у творчому ставленні до праці та прийнятих взірців поведінки (звичаїв, традицій). У моральному сенсі І. характеризується тим, що людина бере на себе більше відповідальності, ніж цього вимагає дотримання загальноприйнятих норм. І. — складова суспільної дисципліни. Міра І., яку суспільство здатне розвивати в людях, засвідчує, наскільки воно створює реальні передумови свободи людини і сприяє формуванню особистості. — Англ. *initiative*.

Ініціативність — характеристика діяльності, поведінки та особистості, що охоплює здатність людини діяти за внутрішнім спонуканням, на відміну від реактивності — поведінки у відповідь на зовнішні стимули. — Англ. *initiativeness*.

Інкасація (від італ. *incasso* — виторг) — законодавчо або іншим чином встановлений спосіб і механізм збереження реальної величини грошових доходів у період інфляції, що передбачає внесення особливих індексних застережень до кредитних платіжних угод, договорів про оплату праці та документів, які регулюють виплату дивідендів, пенсій, соціальної допомоги, стипендій тощо. — Англ. *collection of payment, recovery*.

Інспектування соціальних служб — відвідання соціальних установ органами державної влади (нагляд за правилами безпеки; ревізії та перевірки (напр., перевірка засобів існування при прийнятті рішення про призначення допомоги у разі малозабезпеченості); перевірки дотримання санітарних умов у стаціонарних закладах соціальної сфери тощо). І. с. є категорією детекторів. — Англ. *inspection of social services*.

Інспекція у справах неповнолітніх (лат. *inspectio* — огляд, розслідування) — спеціальний орган, який вирішує питання запобігання бездоглядності й правопорушень неповнолітніх, здійснення виховного впливу на них; виявлення батьків та осіб, що їх замінюють, які не виконують батьківських обов'язків, зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя; застосування засобів морального, правового впливу. — Англ. *juvenile inspection*.

Інстанція касаційна — окрема ланка у системі судів загальної юрисдикції України, завданням якої є перевірка правильності вироків, рішень, ухвал та постанов суду першої інстанції з правового (законність) і фактичного (обґрунтованість) боку за матеріалами, наявними у справі й додатково поданими сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Перевірку законності та обґрунтованості рішень суду першої інстанції проводять у ревізійному порядку як в оскарженій, так і в неоскарженій частині і так само щодо осіб, які не подали скарг і не зазначені у поданні. Касаційну скаргу, подання розглядає у відкритому судовому засіданні колегія у складі трьох суддів. І. к., розглянувши справу, правомочна своєю ухвалою: 1) залишити вирок, рішення, ухвалу чи постанову без зміни у разі, коли відповідні акти є законними і обґрунтованими; 2) скасувати вирок, рішення, ухвалу, постанову повністю або частково і надіслати справу на новий розгляд; закрити провадження у справі; залишити заяву без розгляду, якщо відповідні акти є незаконними і необґрунтованими; 3) змінити вирок, рішення, постанову чи ухвалу; постановити новий відповідний акт, якщо по справі не вимагається збирання або додаткова перевірка доказів, обставини справи встановлені повно і правильно, але допущено помилку в застосуванні норм господарського права. — Англ. *appeal instance*.

Інстинкт (від лат. *instinctus* — спонукання, потяг (природний)) — сукупність вроджених поведінкових комплексів, що активізуються під впливом клю-

зових подразників. У поняття І. в різний час вкладали неоднаковий зміст. В одних випадках І. протиставляли усвідомленню й використовували для визначення пристрасті, імпульсивної, необдуманної поведінки, “тваринного начала” в людській психіці тощо, в інших — І. називали складні безумовні рефлекси, нервові механізми для координації життєво необхідних рухів тощо. Таке розпливчате трактування спонукало більшість дослідників відмовитися від вживання І. як наукового терміна, зберігши термін “інстинктивна” як синонім понять генетично фіксована, наслідково закріплена, вроджена поведінка, дія тощо. — Англ. *instinct*.

Інститут соціальний — форма організації і засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. За допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, які регулюють різні сфери суспільної діяльності, І. с. (держава, право, політичні партії, армія, церква, школа, сім'я, мораль, освіта тощо) виконують організаційні, регулятивні, управлінські та виховні функції в суспільстві. І. с. виникає у процесі поділу суспільної праці і диференціації суспільних відносин як засіб здійснення спільної цілеспрямованої діяльності певних груп людей. На початку — це стихійно утворені форми регламентації, контролю, впорядкування та інші процеси інституалізації відносин між людьми (культурні, сімейні, виховні тощо). З часом вони набувають форм соціальності, втілюючись у системі політичних, правових, ідеологічних, освітніх, охорони здоров'я тощо установ, покликаних забезпечити ефективне функціонування всієї системи суспільних відносин. Конкретно-історичні типи І. с. обумовлюються суспільними відносинами, серед яких визначальними є матеріальні. Інституалізація суспільних відносин передбачає створення умов для їх трансформації та відтворення. В цьому процесі провідну роль відіграє інститут власності, що зумовлює консервацію норм і цінностей, за допомогою яких регулюють матеріальні відносини. Форму-

вання нових суспільних відносин полягає у руйнуванні існуючих соціальних інститутів і установ, які є основними носіями попередніх суспільних відносин. У закладах і установах, *І. с.* постає як певним чином організована група людей (суб'єктів діяльності і суспільних відносин), які можуть мати різноманітні форми — від сім'ї до держави і міждержавних організацій. Будучи засобом здійснення спеціалізованої групової діяльності та суспільних відносин, *І. с.* характеризується сукупністю виконуваних функцій, що обумовлюють його видову специфіку та якісну визначеність. — Англ. *social institution*.

Інститут тотальний — (за Е. Гофманом) — вид інституту, що характеризується соціальною обмеженістю контактів із суспільством; неподоланною дистанцією між різними соціальними ролями; формалізованим, надмірно контрольованим розкладом життя (напр., госпіталь, тюрма, монастир, військовий табір) тощо. Тотальна організація завжди несе тотальну відповідальність за задоволення абсолютно всіх потреб осіб, що до неї належать або в ній утримуються. — Англ. *total institution*.

Інституційна база соціальної політики в Україні (відомча мережа). Соціальна політика спрямована на розв'язання багатьох проблем у різних сферах соціального життя, що обумовлює існування розгалуженої мережі закладів і установ, залучених до розв'язання цих проблем і задоволення потреб різних груп населення. Такими закладами в Україні (згрупованими за відомчою ознакою, 2003) є: 1. Міністерство праці та соціальної політики України — Державна служба зайнятості, мережа обласних, міських управлінь і районних відділів праці та соціального захисту населення; територіальні центри обслуговування пенсіонерів і одиноких непрацездатних громадян; відділення соціальної допомоги; дитячі будинки-інтернати; будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів; спеціальні будинки-інтернати; психоневрологічні інтернати; пансіонати

для ветеранів; заклади освіти; протезно-ортопедичні підприємства; центри соціально-трудової та професійної реабілітації інвалідів. 2. Пенсійний фонд. 3. Міністерство охорони здоров'я України — заклади охорони здоров'я (лікарняні, амбулаторно-поліклінічні заклади, станції швидкої допомоги, санаторно-курортні, аптечні, санітарно-профілактичні заклади); медичні заклади освіти; будинки дитини (для дітей до трьох років); центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх (лікування від наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, психосоціальної реабілітація та корекція); хоспіси. 4. Міністерство освіти і науки України — дошкільні навчальні заклади; середні навчальні заклади; дитячі оздоровчі табори; школи-інтернати для дітей-сиріт (7–17 років); спеціалізовані школи-інтернати (для дітей 7–15 років з різними видами захворювань і дітей, які мають складнощі в навчанні); дитячі будинки змішаного типу (для дітей 3–17 років); дитячі будинки сімейного типу; професійно-технічні навчальні заклади; вищі навчальні заклади різних видів акредитації; школи соціальної реабілітації неповнолітніх; професійні училища соціальної реабілітації неповнолітніх; центр з усиновлення дітей. 5. Вища атестаційна комісія України. 6. Державний комітет України у справах сім'ї та молоді — Український державний центр соціальних служб для молоді (УДЦССМ), Республіканський (АР Крим), обласні, районні, міські, районні у містах, селищні й сільські центри соціальних служб для молоді. 6. Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. 7. Міністерство внутрішніх справ України — кримінальна міліція у справах неповнолітніх, приймальники-розподільники для неповнолітніх. 8. Державний департамент України з питань виконання покарань — виховно-трудова колонія. 9. Місцеві держадміністрації — органи опіки і піклування, кімнати тимчасового перебування неповнолітніх, служба у справах неповнолітніх (притулки для неповнолітніх).

Інституціоналізація — 1) створення стабільних зразків соціальної взаємодії, заснованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах. І. уможливає прогнозування соціальної поведінки в певних соціальних ролях (напр., роль батька, службовця, священика тощо); 2) права і організаційне закріплення усталених в суспільстві форм поведінки, відносин тощо; 3) створення інституту. У соціальній роботі термін “І.” вживають на позначення: а) процесу створення системи установ для осіб, які потребують спеціального нагляду чи догляду (т. зв. інституціональна допомога, на противагу сімейній, догляду в громаді тощо). Характерними ознаками цього процесу є: розташування установ за містом, що забезпечує не лише спокійну обстановку, а й ізоляцію від суспільства; наявність елемента примусу розміщення і необґрунтованої тривалості перебування у цих установах; жорсткий режим і контроль з боку персоналу; передання функцій обслуговування, які не під силу клієнтам, спеціальному обслуговуючому персоналу; велика кількість (200–300) осіб, які перебувають у закладі одночасно, тощо; б) І. особистості внаслідок тривалого перебування в тотальних інституціях — втрата навичок автономного життя. — Англ. *institutionalization*.

Інструментарій організаційний соціальної роботи — набір засобів, які має у своєму розпорядженні соціальний працівник у країнах, де існують служби соціальної роботи. Такими засобами є: 1) система грошової допомоги — постійної, тимчасової і цільової допомоги непрацездатним особам, емігрантам і біженцям; 2) система натуральної допомоги; 3) система допомоги у вигляді послуг, у т. ч. медичних; 4) організація соціальних закладів; 5) психологічні консультації і тренінг; 6) курси навчання і перекваліфікації. — Англ. *organizational tools of social work*.

Інструменти інформаційного забезпечення соціальних служб — інструменти, що використовуються соціальними службами та НДО для впливу

на зовнішнє середовище і для внутрішнього користування. Виділяють такі І. і. з. с. с.: конференції та прес-конференції; брифінги; загальні збори працівників програми чи проекту, неформальні зустрічі (на які можуть бути запрошені журналісти); дискусії, круглі столи з актуальних проблем соціальної сфери; письмова комунікація (прес-релізи, брошури, буклети); усна комунікація (через семінари, особисті зустрічі); комунікація через ЗМІ (теле- і радіопрограми, відеокліпи, інформаційні та рекламні ролики); проведення поточних досліджень, моніторингу; використання інших засобів комунікації (відео, листівки, Інтернет, телефони тощо).

Інструменти політики — засоби впливу і контактування з суспільством та/або засоби досягнення певного політичного результату. Діяльність уряду можна охарактеризувати як втручання в потік подій з метою внесення відповідних змін за допомогою використання певних засобів — І. п. (у літературі українською мовою поряд з терміном “І. п.” вживається термін “знаряддя політики”; в літературі англійською мовою — відповідно *instruments i tools*). Л. Пал у книзі “Аналіз державної політики” виокремлює два типи І. п. відповідно до їх призначення: детектори — засоби виявлення того, що відбувається навколо, і ефектори — засоби виконання (впливу на оточення). За статусом ресурсів, які використовуються І. п., їх поділяють на чотири класи: 1) центральність — перебування І. п. у центрі інформаційної або суспільної мережі. Інструменти працюють на отримання та поширення знань і зміну ставлення. Центральність спирається на відносно пасивний спосіб збирання та поширення інформації, а не на винагороду чи погрозу. Використання інформації як ефектора припускає, що: а) уряд не може застосувати примусових знарядь до приватної поведінки; б) мотивації поведінки настільки сильні, що після надання нової інформації на індивідів можна покласти-ся у справі досягнення політичних цілей; 2) фінансові ресурси — грошові запаси, які працюють на банківський баланс;

3) владні повноваження — право офіційно вимагати, забороняти, гарантувати та судити (працюють на права, статус і обов'язки); 4) організація — володіння людьми різноманітних професій, землею, будівлями, матеріалами та обладнанням — працює на фізичне оточення особи або на неї особисто. Т. Ганслі (1996) виділяє такі інструменти соціальної політики: фінансові трансферти, не фінансова, а безготівкова або близька до готівки допомога, оподаткування, прями послуги/кредити на оплату послуг, консультування, рекомендації та заохочення бажаної діяльності, інформація, заборона або обмеження, спеціальні стягнення, угоди, правові статуси, заходи щодо взаємодії груп і установ, права на приватні вимоги або захист, вторинні ефекти інших галузей політики. Так, правові статуси у Ганслі — це не що інше, як визнання у Пала; консультування, рекомендації чи заохочення бажаної діяльності практично збігається із спонуканням, хоча заохочення бажаної діяльності — це інструмент, який може використовувати різні види ресурсів: і центральність, і фінансові ресурси. Отже, в основі класифікації інструментів соціальної політики — принцип, який не передбачає жорсткого їх поділу за ресурсами, які вони використовують. Один і той самий інструмент може використовувати різні ресурси. — Англ. *policy tool*.

Інструменти політики в соціальній сфері (вибір та використання в Україні) — засоби реалізації політики у соціальній сфері. За роки незалежності в Україні відбулися певні зміни, щодо вибору і використання інструментів політики у цій сфері. Так, перша половина 90-х характеризувалася переважно застосуванням інструментів, які спираються на фінансові ресурси та владні повноваження: 1) фінансових трансфертів (у 1995 приблизно 80 % сімей отримували соціальні виплати, грошові допомоги чи компенсації з бюджетів усіх рівнів, соціальних фондів і з коштів підприємств та організацій; 2) не фінансової, а безготівкової або близької до готівки допомоги у вигляді часткового субсидування вар-

тості товарів і послуг (у 1995 кожний третій громадянин України мав право на безплатний проїзд у міському транспорті, 3,6 млн громадян сплачували лише частину коштів за утримання житла, 6,1 млн — за електроенергію, 6,3 млн — за газ, 1,5 млн — за користування телефоном). Окрім того, існувало ще кілька десятків різноманітних пільг, зокрема безплатний проїзд залізницею, пільгове оподаткування доходів громадян, безплатне або пільгове забезпечення автомобілем; 3) надання правових статусів або “визнання” (за Палом) таких статусів, як учасник бойових дій, учасник Великої Вітчизняної війни, ліквідатор аварії на ЧАЕС, багатодітна мати, інвалід, а також значної групи професійних статусів (напр., державний службовець та ін.), що давали право на різноманітні пільги; 4) оподаткування прибутків (для забезпечення високого рівня видатків у соціальній сфері необхідні були значні кошти, які надходили від оподаткування прибутків і фондів оплати праці). Ситуація, що склалася в той час у соціальній сфері України, характеризувалася існуванням заборгованості з виплати заробітної плати і соціальних платежів (пенсій, допомоги сім'ям з дітьми). Напр., для того, щоб за існуючих умов фінансування виконати зобов'язання держави із забезпечення інвалідів, які стояли в черзі, автомобілями на пільгових умовах, знадобилося б близько 100 років. Усе це свідчило про неможливість і надалі забезпечувати такий високий рівень державних соціальних гарантій. З другої половини 90-х спостерігається певне зменшення використання інструментів, що спиралася на фінансові ресурси. Більше уваги приділяється інструментам, які спираються на владні повноваження, центральність. У 1995 відбувся перехід від загальних державних субсидій на утримання комунальної сфери до надання житлових субсидій лише малозабезпеченій частині населення, тобто до адресних принципів надання допомоги. Зростає обсяг надання прямих послуг для окремих груп населення (територіальними центрами обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних

громадян, відділеннями соціальної допомоги, центрами соціальних служб для молоді). На цьому ж етапі завдяки використанню такого інструмента, як припинення чинності Закону України “Про бюджет” на відповідний рік скасовувалися пільги для окремих категорій населення. Інший інструмент, який почали застосовувати і який спирається на владні повноваження, — уповноваження або напівобмеження (запровадження практики різноманітних ліцензій на право здійснення певних видів діяльності: у сфері освіти, охорони здоров’я, виробництва та продажу алкогольних і тютюнових виробів). Більшою мірою використовувалися й інші інструменти, що не спираються на фінансові ресурси: угоди (тарифні угоди, які укладаються між державою, об’єднаннями профспілок і роботодавців); заходи щодо взаємодії груп і установ (укладання колективних договорів); консультації (між державою, об’єднаннями профспілок і роботодавців щодо встановлення межі малозабезпеченості, рівня мінімальної заробітної плати, неоподаткованого доходу громадян). Початок ХХІ ст. позначився переходом до активнішої взаємодії держави з недержавними організаціями та підприємствами: розвиток приватно-державних корпорацій або партнерств, уповноважена закупівля (соціальне замовлення), а також регулювання неформального сектору, зокрема відносин у сім’ї, такими інструментами, як заборона або обмеження певних дій, права на приватні вимоги або захист (обмеження насильства у сім’ї — згідно із Законом України “Про попередження насильства в сім’ї”, взаємні права та обов’язки подружжя, у т. ч. колишнього, а також права дитини на захист і підтримку, регламентовані новим Сімейним кодексом України). Використання цих інструментів покликане зменшити фінансовий тягар держави щодо забезпечення соціального захисту населення і підвищити роль неурядових організацій та неформального сектору в наданні такого захисту. — Англ. *policy tools in the social area (choice and use in Ukraine)*.

Інтеграція (від лат. *integratio* — відновлення, поповнення) — форма культуральної адаптації, за якої індивіди здатні зберігати свою культуральну ідентичність і звичаї, незважаючи на одночасне підтримання позитивних і продуктивних відносин із сусідньою або домінуючою культурою. — Англ. *integration*.

Інтеграція соціальна — 1) процес перетворення відносно самостійних, слабо пов’язаних між собою об’єктів (індивідів, груп, класів, держав) у єдину цілісну систему, що характеризується узгодженістю і взаємозалежністю її частин, на основі спільних мети та інтересів; 2) соціальна згуртованість; 3) сприйняття і прийняття індивіда іншими членами групи; 4) у дефектології — успішна соціалізація індивіда, який подолав негативні наслідки ситуації, пов’язаної з його дефектом. — Англ. *social integration*.

Інтелект (від лат. *intellectus* — розуміння, осягання) — відносно стійка структура розумових здібностей індивіда. У деяких психологічних концепціях І. ототожнюють із системою розумових операцій, зі стилем і стратегією розв’язання проблем, із ефективністю індивідуального підходу до ситуації, що вимагає пізнавальної активності, з когнітивним стилем тощо. В сучасній західній психології (В. Штерн, Ж. Піаже тощо) поширеним є розуміння І. як біопсихічної адаптації до існуючих обставин життя. Спробу вивчення продуктивних творчих компонентів І. зробили представники гештальт-психології (М. Вертгеймер, В. Кюлер), які запровадили поняття інсайта. На початку ХХ ст. французькі психологи А. Біне і Т. Симон запропонували визначення ступеня розумової обдарованості за допомогою спеціальних тестів. Ці роботи започаткували прагматичне трактування І. як здібності вирішувати відповідні завдання, ефективно включатися в соціокультурне життя, успішно пристосовуватися. При цьому вважають, що існують базові структури І., незалежні від культурних впливів. Для вдосконалення методики діагностики І. було (за допомогою факторного аналізу) досліджено

його структуру. Різні автори виділяють від 1–2 до 120 базових факторів І. — Англ. *intellect*.

Інтелігентність (від лат. *intelligens* — тямущий, обізнаний, мислячий) — сукупність особистісних якостей індивіда, що відповідають соціальним очікуванням, які передова частина суспільства пов'язує з особами, зайнятими розумовою працею і художньою творчістю (в широкому значенні — людьми, яких вважають носіями культури). Основними ознаками І. є комплекс інтелектуальних і моральних якостей — загострене почуття соціальної справедливості, прилучення до багатств світової і національної культури та засвоєння загальнолюдських цінностей, слідування велінню совісті, тактовність і порядність, терпимість до інакодумства. І. — інтегральне поняття, що відображає високий рівень розумового розвитку й моральної культури особистості. Виявляється в широті й глибині ерудиції людини, збагаченні її пам'яті здобутками, накопиченими людством упродовж тисячоліть, у неповторному багатстві духовного світу, внутрішній і зовнішній культурі, високих взірцях поведінки в суспільстві. І. — поняття ширше й вагомніше, ніж поняття “інтелектуальність”, оскільки є сплавом розумового та етичного. І. не виникає сама по собі, не формується в певний період. І. — ідеал виховання, до якого має прагнути гуманне демократичне суспільство. Водночас на її формування впливають різні чинники: рівень соціального розвитку й культури суспільства, соціальне середовище, системи виховання тощо. — Англ. перекладу немає.

Інтерв'ю (від англ. *interview* — зустріч, побачення) — вид опитування, під час якого інтерв'юер (особа, яка проводить опитування) в особистому контакті з респондентом (особа, яку опитують) ставить усні запитання з метою збирання соціологічної інформації. Особливістю І. є опосередкування інформації, яку збирають, вербальною соціально-психологічною взаємодією інтерв'юера з рес-

пондентом, що може як позитивно, так і негативно впливати на якість інформації. І. класифікують за такими ознаками: за характером контакту з респондентом (візуальний і слуховий чи слуховий “вічна-віч”) — особисте, телефонне І.; за статусом респондента — І. з експертом, пересічним громадянином; за кількістю одночасних учасників — І. індивідуальне, групове тощо. Головна ознака класифікації — ступінь стандартизації І., який визначає вид запитань, процедуру та ситуацію. За зростанням стандартизації виокремлюють такі види І.: 1) вільне — визначено лише тему, напрям її розвитку, а перелік, формулювання, послідовність запитань обумовлені перебігом І., що залежить від респондента й інтерв'юера. Його застосовують на підготовчому етапі для уточнення проблеми, предмета, мети, завдань, гіпотез дослідження шляхом опитування дослідниками експертів або пересічних респондентів для з'ясування специфіки їхньої лексики, повсякденних уявлень про предмет опитування тощо. Отриману інформацію аналізують за допомогою якісних методів; 2) глибинне — визначено тему і перелік основних запитань, на які треба отримати відповіді. Мета і ситуації застосування, процедура проведення, методи аналізу отриманої інформації — ті ж самі, що й у вільному І., однак воно може застосовуватися для збирання первинної інформації на нечисленній вибірці; 3) сфокусоване (спрямоване) І. — увагу опитуваних зосереджують на певній ситуації і з'ясовують їхню думку щодо її особливостей, причин, наслідків тощо. Сфокусоване І. може бути груповим (за участі до 10 респондентів). Його проводять у формі співбесіди чи дискусії. Для аналізу інформації здебільшого застосовують якісні методи; 4) І. з відкритими запитаннями — має ретельно визначений перелік, формулювання та послідовність відкритих запитань. Інтерв'юер повинен неухильно дотримуватися формулювань, послідовності запитань; записувати відповіді дослівно; не ставити додаткових запитань, за потреби застосовувати зондування; пояснювати запитання або окремі слова можна лише у випадках, за-

значених в інструкції. Цей вид І. використовують під час опитувань експертів, у пілотажних дослідженнях, рідко — в масових опитуваннях; 5) І. з закритими запитаннями (стандартизоване, формалізоване) — визначено перелік, формулювання, послідовність запитань, які здебільшого є закритими. Правила дій інтерв'юера ті самі, що в І. з відкритими запитаннями. Під час І. залежно від специфіки запитань виникає потреба застосувати візуальний допоміжний матеріал — карти з варіантами відповіді, у маркетингових дослідженнях — також фотографії, малюнки, зразки продукції. Стандартизоване І. використовують у масових та інших опитуваннях. Якщо опитувальник містить і відкриті запитання, таке І. є напівстандартизованим. Ступінь стандартизації доповнюється визначеною ситуацією І. — сукупністю фізичних, соціальних умов та обставин: місцем і часом проведення (на роботі, в помешканні опитуваного, у певний день, тиждень, сезон та ін.); наявністю третіх осіб тощо. Вибір найвідповіднішої для конкретного дослідження ситуації І. та рівень забезпечення її однаковості впливають на якість інформації. Важливе значення для якості будь-якого виду І. має оптимальна швидкість мовлення, виразність вимови, нейтральність поведінки й тональності голосу інтерв'юера. Запис І. залежно від його виду та інших обставин роблять на аркушах, в опитувальниках, за допомогою комп'ютера з одночасним введенням інформації, на аудіо- чи відеоплівку, з асистентом чи без нього. — Англ. *interview*.

Інтерв'ю нарративне (розповідне) — вид вільного інтерв'ю, яке є не сумою відповідей, а імпровізованою цілісною розповіддю респондента про власний життєвий досвід, яка реєструється на магнітну плівку, дослівно транскрибується і в такому вигляді є матеріалом для аналізу із застосуванням логіки якісного дослідження. Після встановлення довірливої атмосфери респондентів просять розповісти про сукупність подій, у яких вони брали участь (колективний процес, історія їх життя чи її фрагмент або інше).

Дослідник має уважно й зацікавлено слухати розповідь, утримуючись від запитань чи коментарів, які завадили б спонтанності розповіді або перервали її. Запитання, що виникають у зв'язку зі змістом нарації, і теоретичні запитання, пов'язані з темою дослідження, він ставить після її завершення. Наратив — за сіб організації людиною свого сприйняття та розуміння зовнішнього світу, вичерпний, загальноорієнтаційний зразок, що одночасно відокремлює суттєві елементи від несуттєвих. Імпровізована розповідь — природна і первинна мовна структура, з якої в результаті культурного перетворення виводяться всі інші варіанти комунікації (аргументація, опис тощо), і тому вона здатна відтворити дійсний перебіг подій, а не лише розмірковування, оцінні судження. Крім того, життєвий досвід реконструюється не через опис статичних станів, а в контексті процесуальності. Звернення до наративу відповідає духу феноменологічного аналізу, що декларує схильність до природних даних. Від часу першого застосування такої техніки проведення інтерв'ю (у першій половині 70-х ХХ ст.) нарації використовувалася в дусі інтерпретативної соціології для адекватнішої репрезентації колективних, біографічних та інших соціальних процесів. В останнє десятиліття ХХ ст. І. н. (р.) практикують головним чином у біографічних дослідженнях. Воно пов'язане з ім'ям німецького соціолога Ф. Шюце, який теоретично обґрунтував принципи збирання та аналізу результатів І. н. (р.). У його дослідженнях акцентовано на розпізнаванні різних процесуальних структур перебігу життя. В модифікованій версії структуралізму — концепції “об'єктивної герменевтики” нім. соціолога У. Офермана — використовують секвенційний (послідовний) аналіз автобіографічних текстів І. н. (р.), розроблений в етнометодології. Досвід застосування І. н. р. вивчають і соціологи в Україні. — Англ. *narrative interview*.

Інтерв'ювання — опитування, проведене методом інтерв'ю. Передбачає прямий контакт інтерв'юера (того, хто

проводить інтерв'ю) з опитуваним (респондентом). Бесіда ведеться за визначеним планом, а відповіді на запитання записує сам інтерв'юер. — Англ. *interviewing*.

Інтерв'юер — особа, яка проводить інтерв'ю. Зрідка так називають і анкетера — особу, що проводить анкетування. Функції І. залежать від особливостей дослідження та різновиду інтерв'ю. У повному обсязі І. виконує такі функції: добір респондентів; забезпечення ситуації інтерв'ю; постановка запитань із застосуванням зондування чи за вказівками — візуальний допоміжний матеріал, повороти чи переходи до певних запитань; запис відповідей респондента і власні нотатки; спостереження за поведінкою опитуваного і занотовування враження від неї; відповідь на технічні запитання до нього; редагування запису інтерв'ю; заповнення бланків звітної документації; забезпечення конфіденційності; вчасна здача виконаної роботи. Від І. повністю залежить якість інформації, що збирається, тому добір і підготовка І. мають суттєве значення. Робота в техніці конкретного різновиду інтерв'ю потребує певних знань і навичок, що зумовлює відмінності в підготовці І. соціологічної служби, які проводять масові опитування в масштабах країни, навчають сотні І. стандартизованому інтерв'ю. До інших його різновидів готують незначну кількість І., яких зазвичай добирають з-поміж найкваліфікованіших у техніці стандартизованого інтерв'ю. У разі грубих порушень технології І. виключають з опитувальної мережі без права в майбутньому співпрацювати з соціологічними службами. Важливе значення має оптимальне навантаження на І., що визначається низкою чинників — тривалістю одного інтерв'ю, їх кількістю, схемою підбору та доступністю респондентів, термінами польового етапу тощо. Напр., масове опитування протягом 7–10 днів, інтерв'ю триває приблизно годину — І. повинен провести не більше 10 інтерв'ю; таким зазвичай має бути і середнє щомісячне навантаження на І. Надмірні обсяги роботи (багато інтерв'ю у визначені терміни, велика частота

залучення до опитувань) призводять до порушень технології чи накопичення втоми у І., що негативно позначається на якості інформації. Помірне навантаження зменшує негативні наслідки “ефекту І.” — впливу соціально-демографічних, кваліфікаційних характеристик і особистих якостей І. на відповіді опитуваних або похибки їх сприйняття і запису. — Англ. *interviewer, questioner*.

Інтерес соціальний — одна з основних рушійних сил поведінки людини (індивіда), групи, нації і суспільства. Зіткнення інтересів з усією гостротою виявляється в політичній сфері, оскільки у політичних інтересах втілюється ставлення конкретних соціальних груп до політичної влади в суспільстві. І. с. тісно й органічно пов'язаний з реальними потребами певної суспільної спільноти. Інтереси мають соціальний аспект, а сам по собі І. с. є основою будь-яких форм змагання. Спільні, найвагоміші інтереси, які визнає суспільна думка, набувають вигляду законних, об'єктивно обумовлених інтересів. В суспільному бутті жоден індивід, тим більше соціальна група, добровільно не полишає своїх інтересів, боротьби за їх реалізацію. Конфлікт І. с. нерідко є конфліктом політичним як конфлікт національних, державних та інших інтересів. — Англ. *social interest*.

Інтереси людини — властиве людині ставлення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, творчості на пошук, вибір, використання або створення шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольняти людські потреби. І. л. разом з потребами та цінностями є рушійною силою не лише діяльності індивіда, групи тощо, а й усього історичного процесу. Розрізняють І. л. індивідуальні, групові, суспільні; економічні, політичні, соціальні, духовні; особисті, колективні, національні; стихійні, теоретично обґрунтовані, наукові, програмні; реальні, ілюзорні, утопічні, перспективні; консервативні, прогресивні, реакційні та ін. Широта і глибина І. л. визначають повноцінність її життя. Інте-

реси асоціальної особи зазвичай вузькі, егоїстичні, меркантильні, утилітарні. Характеристика особистості містить визначення кола І. л. З І. л. тісно пов'язані її бажання, пристрасті й потяги. І. л. не є незмінними, вони формуються, збагачуються, розвиваються або, навпаки, збіднюються. — Англ. *human interest*.

Інтеріоризація (від лат. *interior* — внутрішній) — формування внутрішніх, психічних структур на основі засвоєння структур зовнішньої, соціально зумовленої діяльності; формування орієнтури поведінки. — Англ. *interiorisation*.

Інтерпретація (від лат. *interpretatio* — пояснення, трактування) — 1) трактування, пояснення змісту чого-небудь; 2) надання змісту будь-яким виявам діяльності, які є основою комунікації, у процесі якої необхідно трактувати наміри і дії людей, їх слова, жести, твори мистецтва, знакові системи для їх розуміння. — Англ. *interpretation*.

Інтроверсія — зверненість свідомості та інтересів людини на себе, психологічна заглибленість у свій внутрішній світ, поглинення власними переживаннями і проблемами. Є однією з базових рис особистості й зазвичай супроводжується послабленням уваги людини до того, що відбувається навколо неї, до інших людей. — Англ. *introversion*.

Інтуїція (лат. *intuitio* — уява, споглядання) — пізнаване передчуття, раптове бачення істини без розгорнутої системи попереднього судження, результат високого узагальнення прийомів пізнавальної діяльності у певному напрямі. І. трактують і як спеціальну здібність (напр., художня чи наукова І.), і як “цілісне охоплення” умов проблемної ситуації (чуттєва І., інтелектуальна І.), і як механізм творчої діяльності (творча І.). Для концепцій інтуїтивізму (А. Бергсон, Н. Лосський, З. Фрейд та ін.) характерне трактування І. як схованої в глибині несвідомого першопричини творчого акту. Наукова психологія розглядає І. як необхідний, внутрішньо обумовлений природою творчос-

ті момент виходу за межі стереотипів поведінки, зокрема логічних програм пошуку розв'язання завдання. “Безпосереднє” інтуїтивне знання опосередковане досвідом практичної та духовної діяльності людини, що дає підставу для твердження про професійну І. як необхідну складову професійної творчості. — Англ. *intuition*.

Інфантилізм (від лат. *infantilis* — дитячий) — збереження у психіці і поведінці дорослого особливостей, притаманних дитячому віку. Індивід, якому властивий І. (інфантил), за нормального чи навіть прискореного фізичного і розумового розвитку вирізняється незрілістю емоційно-вольової сфери, що виявляється в несамотійності рішень і дій, почутті незахищеності, в заниженій критичності щодо себе, підвищеній вимогливості до турботи інших про себе, в компенсаторних реакціях (фантазування, яке замінює реальні вчинки, егоцентризм тощо). Тотальний І. — І., за якого емоційно-вольова незрілість поєднується з відносно рівномірною незрілістю всіх психічних сфер. За парціального І. таке поєднання стосується однієї або кількох сфер психічної діяльності. І. різною мірою властивий 10 % дітей і підлітків. Виділяють такі види І.: 1) психофізичний — психічна незрілість поєднується з фізичною; з віком прояви згладжуються; 2) І. на тлі нормального або акселерованого фізичного розвитку; стійкі прояви можливі впродовж усього життя; 3) органічний — характеризується розладами інтелектуальної діяльності, розгальмованістю та ейфорією в поведінці, що є наслідком органічних змін у головному мозку, потребує соціального навчання; 4) соматогенний — виникає за обмеження у руховій активності та спілкуванні внаслідок хвороби; на тлі кістково-м'язового недорозвитку спостерігається прискорення статевого дозрівання; 5) ендокринопатичний — пов'язаний з недостатньою функцією статевих залоз і гіпофізу; 6) І. особистості — пов'язаний з особливостями виховання. — Англ. *infantilism*.

Інфантилізм соціальний — стан, що виявляється у формі розриву між біологічним і соціокультурним дорослі-

шанням молоді і свідчить про порушення механізму соціалізації та несприйняття нею нових обов'язків і зобов'язань. — Англ. *social infantilism*.

Інформаційна культура — одна із складових загальної культури суспільства і людини, сукупність усіх видів інформаційно-комунікативної діяльності та її результати. І. к. суспільства головним чином спирається на масове залучення людини з дитинства до найсучасніших засобів інформації, комунікації, до нових інформаційних технологій. Основа І. к. людини (особистості) — знання про навколишнє інформаційне середовище, відповідні закони його функціонування і розвитку, а головне — вміння орієнтуватися в безмежності сучасного світу інформації. Закріплюється у матеріальних і духовних цінностях, знакових системах, прогресивних новітніх інформаційних технологіях, акумулюючи в них певні знання, значення, творчі здібності, вміння людини і забезпечуючи їх соціальне наслідування. І. к. у вузькому значенні — система інформаційної освіти і виховання як специфічний засіб наслідування суспільних здобутків людства з метою дієвої соціалізації особистості, її всебічного, гармонійного розвитку, предметної професійної підготовки. — Англ. *informational culture*.

Інформаційні (ІТ) та комунікативні (КТ) технології — технології і процеси, що забезпечують передавання повідомлень від джерела інформації до її користувача. — Англ. *informational (IT) and communicative (CT) technologies*.

Інформація (від франц. *information* від *informo* — надаю форму, створюю уявлення про щось) — свідчення, повідомлення, що є об'єктом збереження, передавання, перетворення. І. — відображення матеріальної сутності, засіб опису взаємодії між джерелом інформації та користувачем. І., яку створює та використовує людина, поділяють на масову, спеціальну і особисту. Масова І. передбачена для всього населення, незалежно від віку, статі, роду занять. Цей вид охо-

плює І. суспільно-політичну, звичайну, науково-популярну. Спеціальна І. розрахована на різні категорії спеціалістів, складається з І. наукової, технічної, виробничої тощо. Наукова І. виникає у сфері науки як результат вивчення закономірностей навколишнього середовища, суспільного розвитку та мислення. Технічну І. створюють у процесі досліджень та розробок у сфері механізації та автоматизації трудової діяльності людей. Виробнича І. виникає у сфері виробництва, збуту та використання промислової і сільськогосподарської продукції. Особиста І. адресована обмеженому колу осіб, пов'язаних родинними, дружніми або іншими відносинами. І. характеризується трьома основними властивостями: атрибутивними, прагматичними, динамічними. Атрибутивні — властивості, без яких інформація не може існувати; прагматичні — властивості, що характеризують ступінь корисності інформації для практики; динамічні — властивості, які характеризують її зміни в часі. І., що виникла в неживій природі, — елементарна, у світі тварин і рослин — біологічна, у людському суспільстві — соціальна І. У природі І. несе світло, колір, звук, запах, вона має назву "естетична". Крім естетичної, в суспільстві створюється семантична І. як результат пізнання законів природи, суспільства і мислення. — Англ. *information*.

Інформація конфіденційна — 1) відомості, які доступні лише окремим особам і повинні триматися ними в секреті; 2) відомості, які знаходяться у володінні, користуванні чи розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов. Окремі громадяни, юридичні особи, які володіють І. професійною, діловою, виробничою, банківською, комерційною, отриманою за власні кошти або такою, яка є предметом їхнього професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого інтересу і не порушує передбаченої законом таємниці, самостійно визначають режим доступу до неї, в т. ч. належність її до категорії І. к., і встанов-

люють для неї систему захисту. І. к. є, зокрема, відомості, що стосуються клієнта і його проблеми, які зберігаються у психологічній консультації. — Англ. *confidential information*.

Інформація про особу — сукупність задокументованих або публічно оголошених відомостей про особу. — Англ. *information about a person*.

Інформація соціальна — орієнтувальне знання про відповідний стан соціальної системи, процес забезпечення інформаційних потреб суспільства на основі використання інформаційних технологій. І. с. — найцінніший інтелектуальний ресурс у системі життєзабезпечення суспільства, важлива складова його інтелектуальної власності, частка якої постійно зростає. Зміст інформації визначається сферою її використання (соціальна, політична, економічна, духовна, правова, тощо). І. с. забезпечує перебіг соціальних та юридичних процесів в інтересах її розповсюджувачів. Інформатизація і технологізація соціального простору нерозривно пов'язані і є суттю інноваційного методу освоєння соціальної дійсності на основі використання сукупних даних досягнень наукової думки. — Англ. *social information*.

Інцест (лат. *incestum* від *in* — не і *castus* — пристойний) — статевий зв'язок між близькими родичами (батьки і діти, брати і сестри). Має негативні наслідки для нащадків. У переважній більшості країн світу кровні шлюби і статевий зв'язок між близькими родичами заборонені, караються за законом й засуджуються громадською думкою. (В ісламських країнах визнаються шлюби двоюрідних родичів — між дядьком і племінницею.) — Англ. *incest*.

Інцидент (від лат. *incidens* — який трапляється) — випадок, зіткнення, переважно неприємне. — Англ. *incident, occurrence, occurrence*.

Іпохондрія (від грец. *hypochondria* — частина тіла нижче грудної клітки) —

симптом скарг з приводу тілесних проблем. За відсутності явного захворювання надзвичайна увага спрямована на неприємні тілесні відчуття: переповнення, здуття тощо, в той час як біль та інші симптоми реального фізичного захворювання викликають постійну, нав'язливу тривогу. Пацієнт упевнений, що хворий на серйозну органічну хворобу — рак, туберкульоз, сифіліс. Він відчуває дистрес і потребує полегшення стану. Іноді симптоми набувають рис соматичного маячіння, напр., пацієнт упевнений, що всередині його тіла щось росте чи якась частина тіла змінила форму. — Англ. *hypochondriasis*.

Ірка — неякісна ширка, підфарбована йодом. Укол І. смертельно небезпечний. — Англ. *low-quality self-made narcotic substance (slang)*.

Ісландський чобіт — тромбофлебіт, або рожисте запалення нижніх кінцівок, у ін'єкційного наркомана (набряки та збільшення розмірів ноги) після “відкриття паху” — введення наркотичних препаратів у пахову вену. — Англ. *Icelandic jackboot*.

Істеричність — акцентуована риса характеру людини, що виявляється у її надмірно вираженій любові до самої себе, прагненні уваги з боку інших, у схильності прикрашати свою особу, тенденції до театральності поведінки, відсутності глибоких почуттів, претензії на виняткове становище серед людей. Як риса характеру зустрічається часто. Істеричні особи перебільшують своє значення у власних очах і в очах оточення, прагнуть сильніших переживань, аніж ті, які уможливує потенціал особистості. Замість справжнього переживання і відповідного йому природного експресивного вияву — вимушене лицедійство (переживання, яке людина нав'язала сама собі). Причому ця дія є неусвідомленою, вона відображає здатність істерика жити всередині своєї драми, бути цілковито поглинутим саме в цей момент і з успіхом справляти враження людини, переживання якої абсолютно щирі. З ча-

сом така особа втрачає своє внутрішнє “ядро”, залишаються лише мінливі “зовнішні” ознаки. Щоб переконати себе та інших у власній значимості, вона має грати роль, щоб зацікавити собою оточуючих навіть ціною втрати доброї репутації. Залишившись хоча б на короткий час за рамками загальної уваги або відчуючи свою незалученість до чогось суттєвого, істерик почувається неповноцінним, нещасним. Такі ситуації змушують його усвідомити свою порожнечу. Не зумівши досягти успіху, історична особа звертає на себе увагу тим, що починає хворіти, стає мучеником і страждальцем. Щоб піднести власну значимість у реальному житті, вона вдається до брехні — спочатку свідомо, а відтак перетворює її на несвідому діяльність. З часом істерик втрачає здатність підтримувати тривалі й глибокі емоційні зв'язки, стає абсолютно ненадійним у спілкуванні. — Англ. *hysterical behaviour*.

Історична свідомість — сукупність міфологічних, фольклорних, історико-художніх, наукових цінностей, кількість і зміст яких відповідають системі видів духовної діяльності суспільства в історичному поступі. Компонентами І. с. є й соціальна пам'ять, історичні факти, передбачення, суспільні ідеали тощо. І. с. у своїй сукупності — певна форма суспіль-

ної свідомості, що містить буденно-практичні (відчуття, сприйняття, емоції, традиції, уявлення) і теоретичні (ідеї, концепції, погляди, принципи тощо) знання, цінність яких у відповідні історичні епохи та на історичних етапах розвитку людства рівномірна. Рівень І. с. змінюється, зокрема з поступальним розвитком людства зростає її теоретичний рівень. Аналіз І. с. полягає у використанні системного філософсько-історичного підходу, який передбачає обґрунтування її як історичної культури, складний і тривалий процес усвідомлення людиною специфіки становища в реаліях історичного простору і часу. І. с. охоплює індивідуальний і суспільний процеси відтворення об'єктивної дійсності й постає відповідно до світоглядно-ціннісних орієнтацій людини як історична свідомість дійсного та прогнозного історичного майбутнього. — Англ. *historic consciousness*.

Історія (від грец. *historia* — дослідження; розповідь про минуле; знання; наука) — процес суспільного розвитку — зміни соціальної дійсності у результаті людської активності: дій особистостей, соціальних груп, що зумовлюють насамперед зміни соціальних умов життєдіяльності людей (історична наука фіксує ці дії як історичні факти). — Англ. *history*.

К

Кадри — головний штатний склад постійних працівників закладу, підприємства, професійних, громадських організацій, усіх галузей народного господарства і збройних сил. Під К. розуміють кваліфікованих працівників, які мають професійну підготовку і фахову освіту, трудові навички або досвід роботи в обраній сфері діяльності. — Англ. *personnel, staff*.

Кадри соціальної роботи — особи, які працюють у спеціальних закладах, що надають соціальну допомогу, підтримку та забезпечення певним соціальним групам. К. с. р. займаються проблемами праці, зайнятості громадян, безпеки їхньої праці, забезпечення соціальних гарантій, медико-соціальної реабілітації тощо. У соціальній сфері України зайнято більш як 175 тис. працівників, які опікуються вирішенням питань організації та оплати праці, зайнятості, соціально-трудових відносин, безпеки та охорони праці, реалізації державних гарантій соціального захисту у вигляді пенсій, медико-соціальної реабілітації, грошової та побутової допомоги тощо. У 1999 до державного переліку професійних свят внесено День працівника соціальної сфери — 6 листопада. Компетентність К. с. р. забезпечується базовою освітою, самоосвітою у процесі практичної діяльності, запозиченням досвіду колег, різними формами короткотривалого навчання (курси, семінари, разові програми тощо). Вирішальними чинниками підви-

щення їх компетентності є індивідуально-пізнавальна мотивація “завтра знати і вміти краще, ніж сьогодні”, вимога професіоналізму — постійно підтримуваних на високому рівні знань і вмінь, що забезпечують відповідно високу якість праці та результатів. Для роботи з К. с. р., як і з кадрами в інших сферах, практично значущими є кадрова політика, принципи добору і розміщення кадрів, їх оцінка, ротация, підвищення кваліфікації та ін. — Англ. *social work staff*.

Кайф (араб. *kayf* — задоволення) — 1) традиційне куріння кальяну з опіумом або маріхуаною після обіду (або замість нього під час посту) для зменшення відчуття голоду; 2) стан ейфорії, радості; 3) будь-який наркотичний засіб; 4) стан алкогольного сп'яніння. — Англ. *caif (slang)*.

Каліпсол (кетаміна гідрохлорид) — препарат для неінгаляційного наркозу, який нерідко використовують нелегально як наркотичний (у вигляді ін'єкцій, п'ють, курять або нюхають). Як нюхальний засіб К. відомий під назвою “кокаїн для бідних” або “молдавський кокаїн”. — Англ. *ketamine hydrochloride*.

Каннабіс (лат. *Cannabis Indica* або *Cannabis Sativa* — назва коноплі (маріхуани); синоніми: ганжа — індійська назва; анаша — азійська; гашиш — арабська) — психоактивна речовина, яку отримують у вигляді амоністої речовини з

поверхні верхівок коноплі під час цвітіння. Смоли висушують, іноді пресують. При вживанні абстиненція слабо виражена. Вживають К. по-різному: жують, курять, готують напої. Зазвичай препарати з К. використовують для куріння, нерідко у суміші з тютюном. Зміна стану свідомості внаслідок куріння або приймання препаратів з К. залежить від дози і частоти прийому, особливостей організму людини. Нерідко перші дози цих препаратів викликають нудоту, гіркоту в роті, слиновиділення, запаморочення. На цьому етапі деякі особи перестають вживати препарат. У тих, хто під впливом досвідчених споживачів продовжує курити, неприємні відчуття минають. Експерименти на тваринах показали, що вживання тетрагідроканнабіолу у першому поколінні під час вагітності має наслідком у третьому поколінні народження дефектних індивідів. Відзначають і негативну дію препаратів К. на статеві функції при хронічному вживанні. Явища фемінізації та порушення статевої функції у курців К. можуть бути пов'язані зі збільшенням продукування естрогенів. Виявлено також гальмування продукування тестостерону та сперматогенезу. Інтенсивне вживання препаратів з К. знижує імунітет. Американські дослідження кінця 90-х ХХ ст. довели, що К. не викликає фізіологічного звикання та залежності й, по суті, не є наркотиком. Обстежуючи ветеранів в'єтнамської війни через тридцять років після повернення їх до США, учені отримали такі результати: з трьох категорій: 1) ті, що регулярно вживали лише алкоголь; 2) ті, що регулярно вживали К.; 3) ті, що не вживали ні алкоголю, ні К.) споживачі К. виявилися найбільш фізично та психічно здоровими і мали хвороби, що характерні для курців їх вікової категорії. Пам'ять, психомоторні реакції, зосередженість, стан внутрішніх органів та загальний стан психіки у цієї категорії ветеранів перевищував середній рівень вікової групи в цілому. Споживачі алкоголю через тридцять років страждали на фізичні та психічні захворювання, переважна більшість деградувала, ті, що від усього утримувалися, страждали на пси-

хічні розлади, серцево-судинні захворювання та ожиріння. Цей феномен викликав широкі публічні дебати у багатьох країнах. Зокрема, Шотландія вирішила як експеримент на чотири роки легалізувати К. Якщо результати переконливо свідчатимуть на користь маріхуани порівняно з алкоголем, вона буде остаточно легалізована в цій країні. Хоч К., можливо, і не є наркотиком, але в стані ейфорії, яку він викликає, особу легко схилити до вживання сильніших наркотиків — героїну, опіатів та сильнодіючих синтетичних препаратів. У США, Великобританії, Голландії та інших країнах маріхуану призначають лікарі невиліковно хворим на рак як знеболювальний засіб замість морфію. У сучасній соціальній роботі споживачів К. відносять до групи ризику, а не до групи наркозалежних з метою уникнення їх таврування з кримінальним забарвленням. В Україні вживання К. карається за законом. — Англ. *cannabis*.

Кар'єра (італ. *carriera* — біг, життєвий шлях) — 1) у широкому значенні — послідовність розвитку людини в основних сферах життя; 2) послідовність професійних ролей, статусів і видів діяльності в житті людини; 3) достатньо успішне просування людини шаблями професійної, соціальної, посадової, майнової чи іншої ієрархії. — Англ. *career*.

Кар'єри зразок — нормативний порядок чергування на життєвому шляху індивіда соціальних і професійних позицій і відповідних їм суб'єктивних якостей. К. з. є також одним із дієвих механізмів, що регулюють поділ індивідів за соціальними і професійними позиціями. — Англ. *example of career*.

Кар'єризм — гонитва за особистими успіхами у службовій, науковій чи іншій діяльності, яка спричинена корислюбними цілями і часто здійснюється на догоду суспільним інтересам. — Англ. *careerism, self-seeking, place-hunting*.

Карітас (від лат. *caritas* — благодійність, милосердя) — гуманітарна благо-

дійна неурядова організація у сфері соціального розвитку. Створена католицькою церквою в Німеччині (1897) для допомоги знедоленим незалежно від їх віросповідання чи національності. Відтак ці організації з'явилися у Швейцарії (1901), США (1910), Голландії (1924) і в багатьох інших країнах. На сьогодні вищим рівнем К. є міжнародна конфедерація К. Інтернаціоналіс (заснована в 1950) — представництво національних К. у Римі. До неї входять 140 національних організацій. Вона має й асоційованих членів — континентальні організації. К. Інтернаціоналіс координує діяльність своїх членів, полегшує обмін інформацією, ідеями та досвідом; бере участь в організації міжнародної фінансової солідарності. Власних джерел прибутку К. не має, функціонує на пожертви благодійників. В Україні створенню й розширенню діяльності К. сприяли американські, німецькі, австрійські і французькі К. Вона є офіційною благодійницькою організацією української греко-католицької церкви, асоційованим членом К. Інтернаціоналіс та К. Європи. В Україні діє 11 регіональних центрів К. Національне Бюро К. України знаходиться у м. Львові, має представницький офіс у м. Києві. Регіональними центрами К. України керують директори, яких призначають місцеві єпископи. Ці центри разом або через свої організації, що діють при парафіях, відповідають за виконання проектів К. у регіонах. В Україні і за кордоном проводять семінари для навчання працівників і волонтерів цієї організації. К. надає допомогу українському суспільству (кухні для бідних, пункти розподілу гуманітарної допомоги, денні притулки для молоді, літні табори для дітей). — Англ. *CARITAS*.

Карта соціальна — вид соціальної технології, в якому всебічно науково обґрунтована соціальна характеристика конкретного регіону, зроблено аналіз стану соціальних процесів, що відбуваються в ньому. К. с. на основі аналітичної інформації дає змогу порівняти розвиток різних регіонів і розробити заходи з метою поліпшення, вдосконалення со-

ціальних процесів у необхідному для суспільства напрямі. К. с. уможливорює ефективне порівняння регіону із середніми показниками по країні, відстеження його відставання чи випередження за всіма або окремими показниками соціального розвитку. У К. с. за різними коефіцієнтами дають об'єктивну характеристику демографічних структур населення регіону, його національних особливостей тощо. К. с. регіону може містити і питання кадрового забезпечення соціального розвитку, розвитку матеріально-технічної бази та ін. — Англ. *social chart*.

Картка клієнта — форма, що містить інформацію про клієнта та надані йому послуги. Зберігається в агентстві або в особистому архіві соціального працівника і є суворо конфіденційним документом. Доступ до цієї інформації має клієнт, і вона не може бути передана третім особам без його згоди (іноді в письмовій формі). — Англ. *case record*.

Каста (португ. *casta* — рід, походження) — ендогамний осередок у суспільстві, який характеризується своїм специфічним престижем, чітко окресленими видами занять і соціальним статусом, що незмінний для всіх членів К. упродовж поколінь. — Англ. *caste*.

Катарсис (грец. *katharsis*, букв. — очищення) — лікувальний психологічний стан, який застосовують у психотерапії — в психоаналізі, психодрамі, декапсуляції тощо. Термін “К.” вживають у психодинамічній терапії, яка вважає, що глибинні психічні проблеми неможливо розв'язати без вивільнення пов'язаних з ними емоцій. К. — фізіологічний процес зниження та нормалізації збудження в патодинамічній структурі інертного надзбудження, що виникає під дією психотравми. — Англ. *catharsis*.

Катастрофа (від грец. *katastrophē* — кінець, загибель) — подія, внаслідок якої суспільство або його частина перебувають у небезпеці, а юридичні та фізичні особи несуть величезні втрати, що призводить до порушення соціальної струк-

тури і унеможливлене виконання всіх або окремих важливих функцій суспільства. К. поділяють на природні (урагани, посухи, повені, епідемії, землетруси, лавини), соціальні (війни, збройні конфлікти, терористичні акти, залізничні та авіакатастрофи), техногенні (пожежі, вибухи). Незалежно від того, соціальні чи природні чинники призвели до К., вона, як і інші кризові ситуації, є наслідком взаємодії кількох основних змінних: раптовість і масштабність, що не дає змоги тримати події під контролем; руйнівні наслідки; об'єктивні і суб'єктивні труднощі для вжиття запобіжних заходів; ненадійність передбачення природних катаклізмів (землетрусів тощо). — Англ. *catastrophe*.

Категорії якості життя — показники економічного зростання. Досліджуючи нерівність і бідність, П. Самуельсон у праці “Економікс” констатує: 1) за вільної конкуренції дохід і багатство розподіляються нерівними частинами; 2) змішана економіка певним чином згладжує нерівність розподілу; 3) у зростаючій економіці зменшується кількість тих, хто перебуває нижче від фіксованого рівня бідності; 4) з рухом нації до процвітання необхідний прожитковий мінімум зростає, він залежить від рівня економічного розвитку країни. У цьому зв'язку дається аналіз основних причин нерівності: а) відмінності у володінні власністю; б) здібності людини, пов'язані з її оточенням і походженням (тип соціалізації); в) залежність від рівня та якості освіти, навчання, можливостей тощо; г) залежність від віку і стану здоров'я. У суспільстві прийнято вважати, що бідні самі винні в тому, що бідні, і що добродійність допоможе у боротьбі з бідністю. — Англ. *categories of life quality*.

Категорія (від грец. *katēgoria* — ознака) — 1) загальне поняття, яке відображає найбільш суттєві властивості і відношення предметів та явищ; 2) вид, група, тип, виділені в будь-якій класифікації. — Англ. *category*.

Категорія соціальна — сукупність груп індивідів, що мають однакові харак-

теристики за певними ознаками (напр., стать, вік, професія, віросповідання тощо). — Англ. *social category*.

Катування (тортури) — будь-яка дія, якою особі було навмисно заподіяно сильний біль або страждання (фізичне чи моральне) з метою отримання від неї або від третьої особи відомостей чи зізнання, покарання її за дії, які вчинила вона або третя особа або у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякування чи змушування її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними або посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. У 1975 ООН прийняла Декларацію про захист усіх осіб від К. (т.) та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання. У цьому документі К. визнано порушенням прав та основних свобод людини. — Англ. *torture*.

Квазігрупа (від лат. *quasi* — несправжній і група) — безструктурне, неорганізоване зібрання людей, яке за певних умов може перетворитися на групу, однак у конкретний час не є таким. — Англ. *quasi-group, semi-group*.

Кваліфікація — наявність підготовки, професійних знань, навичок і досвіду, які дають особі змогу належним чином здійснювати певну професійну діяльність. — Англ. *qualification*.

Кваліфікація соціальна — 1) сутність підготовленості й навченості особи, яка уможливлене оптимізацію всіх видів її діяльності в сучасному суспільстві; 2) у соціології праці — сукупність неспецифічних, не пов'язаних з вузькою спеціалізацією особистісних характеристик працівника, які сприяють ефективній роботі в умовах передових технологій (адаптивність, пристосованість до швидкозмінюваних виробничих ситуацій, по-

чуття відповідальності тощо). — Англ. *social qualification*.

Квота робочих місць (від лат. *quota* — скільки) — закріплена норма робочих місць, у т. ч. з гнучкими формами зайнятості, у відсотках до кількості робочих місць для обов'язкового працевлаштування громадян, які потребують соціального захисту. — Англ. *quota of work places*.

Керівник — посадова особа, яку наділено відповідною адміністративною владою щодо очолюваного нею колективу (групи людей) і яка здійснює внутрішньоорганізаційне управління ним. Специфічними ознаками К. є: перебування на чолі певного формально організованого колективу; управління підлеглими, що має внутрішній (у межах організаційної структури керованої системи) та організаційний характер (організація підпорядкованої керівнику системи управління і самого процесу управління шляхом затвердження схеми управління, регулювання чисельності працюючих, їхнього режиму роботи, змінності, правового стану та реалізації функцій щодо організації керівного апарату — розроблення положень про структурні підрозділи, посад, інструкцій тощо); здійснення управління на основі прямого підпорядкування, що у правових відносинах набуває характеру юридичної залежності однієї сторони від іншої: для посадової особи встановлюються зміст і межі юридичної влади через надання повноважень, для громадянина — відповідні юридичні можливості та обов'язки через наділення суб'єктивними правами та юридичною відповідальністю; прерогатива ухвалювати в межах своєї компетенції управлінські рішення, видавати акти управління (накази, розпорядження тощо); визначення юридичного змісту відносин, які К. встановлює у колективі (надання, перерозподіл або позбавлення прав підлеглих, покладання на них обов'язків). — Англ. *chief/ chairman*.

Клас соціальний — 1) за М. Вебером — агрегації людей, які мають одна-

кові життєві шанси; 2) за У. Уореном — група людей, які відносять себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії; 3) за В. Леніним — велика група людей, які різняться місцем в історично обумовленій системі суспільного виробництва, щодо засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільних багатств, яку воно має; 4) за Дж. Мідом — група людей, яка функціонує як соціальна одиниця і члени якої безпосередньо взаємодіють; протиставляється абстрактному соціальному класу; 5) велика група людей, які мають однаковий соціально-економічний статус в системі соціальної стратифікації. К. с. є “паперовою” конструкцією соціолога. Індивіди можуть бути згруповані у спільності (класи) за місцем, становищем у різних “полях” соціального простору, тобто за ознакою приблизно рівного доступу до економічного, політичного, культурного і символічного капіталів. Однак звідси не випливає, що така спільність діятиме як єдиний суб'єкт, як цілеспрямована згуртована група. Все, що може дозволити собі соціолог, — визнати залежність між об'єктивним становищем спільності (класу) в багатокоординатному соціальному просторі й сукупністю її ціннісних орієнтацій, здатністю розрізняти і класифікувати — габітусом (за визначенням П. Бурдьє). Реальна поведінка спільності обумовлена обсягом, структурою та співвідношенням конкретних капіталів. — Англ. *social class*.

Класи вікові — 1) система соціальної стратифікації у простих суспільствах, що ґрунтується на диференціації вікових груп, які характеризуються виконанням різних видів діяльності, різним ступенем престижу і влади. Перехід від одного К. в. до іншого супроводжується різними обрядами; 2) розподіл людей певного віку за групами на основі виконання ними подібних соціальних або демографічних функцій (вік укладення шлюбу, фертильний тощо). — Англ. *age classes*.

Класифікація нормативно-правових актів — поділ нормативно-право-

вих актів за визначеними критеріями. Державна політика — це ідея, втілена в конкретному документі. Отже, політика має бути зафіксована у письмовій формі та ратифікована однією з владних структур — законодавчою, судовою чи виконавчою. З огляду на це знання складових документальної бази та їх чинності важливе для розуміння формування та реалізації політики взагалі і соціальної політики зокрема. Усі документи (нормативно-правові акти) класифікують за такими критеріями: 1) за юридичною силою — закони (акти вищої юридичної сили, що ухвалюються органами законодавчої влади); підзаконні акти (акти, що ухвалюються відповідальними органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами на основі законів та на їх виконання, мають відповідати зафіксованим у законах нормам); 2) за суб'єктом ухвалення (на прикладі України) — акти глави держави (укази, розпорядження), акти законодавчого органу (закони, постанови), акти уряду (постанови, розпорядження), акти інших органів виконавчої влади (накази, інструкції, постанови, вказівки тощо), акти органів місцевого самоврядування (постанови, рішення); за сферою дії — загальнообов'язкові, спеціальні, локальні; за рівнем загальності правових норм — загальні, конкретизаційні; за часом дії — визначено-строкові, невизначено-строкові. — Англ. *classification of legal standard acts*.

Класифікація соціальних технологій — поділ соціальних технологій за видами, рівнями, сферами використання. Найбільш поширеними і використовуваними є технології пошуку стратегії управління, соціального моделювання і прогнозування, інформаційні впроваджувальні, навчально-інноваційні, технології минулого досвіду. За характером завдань, які вони вирішують, соціальні технології класифікують на приватні та універсальні. Технології універсальні пов'язані зі стратегією управління, інноваційною діяльністю і технологізацією минулого досвіду. Їх розроблення і практичне впровадження найбільшою мірою залежать від активізації інтелектуальної,

теоретичної діяльності і не потребують детальної технологізації. Активно розробляють і впроваджують технології навчальні, самореалізації і саморозвитку особистості та ін. — Англ. *classification of social technologies*.

Клієнт (від лат. *cliens (clientus)* — залежна людина, васал) — 1) постійний покупець або замовник; 2) особа, яка користується послугами адвоката, нотаріуса тощо. Термін “К.” належить до суперечливих дефініцій у соціальній роботі. У медицині особа, якій надають допомогу, — пацієнт, в юриспруденції — потерпілий, позивач. Ці терміни описують лише одну, пасивну сторону в позиції особи, що потребує професійного сприяння. Однак у випадках, коли вона володіє особистісною суб'єктивністю, тобто тією мірою, якою їй дозволяють інтелектуальні, фізичні, психічні та моральні ресурси, особа повинна брати участь у розв'язанні своєї проблеми, взаємодіяти з соціальним працівником, бути не пасивним реципієнтом допомоги, а активним агентом трансформації своїх життєвих обставин. У зв'язку з цим утвердилася думка, що осіб, яким надає допомогу соціальний працівник, доцільно називати “К.”. У соціальній роботі К. — окрема людина, група, сім'я, громада, які потребують допомоги, підтримки, соціального захисту. К. соціальних служб є багатодітні й неповні сім'ї, діти-сироти, люди з обмеженими фізичними і психічними можливостями, люди з алкогольною й наркотичною залежністю, бездомні, біженці, ті, хто повернувся з місць ув'язнення, та ін. — Англ. *client*.

Клієнт-центрований підхід — послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, самосвідомого відповідального суб'єкта свого розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. К.-ц. п. — базова ціннісна орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожною дитиною і колективом. Сучасне розуміння особистісного (особистісно-центрованого) підходу визначили в 60-ті ХХ ст. представники напрямку гуманістичної психології (К. Роджерс,

А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл), які твердили, що повноцінне виховання можливе лише за умови, що школа буде лабораторією для відкриття унікального “Я” кожної дитини. К.-ц. п. передбачає допомогу вихованцю в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, у здійсненні особистісно значущих і суспільно прийнятних самовизначення, самореалізації та самоутвердження. — Англ. *client centred approach*.

Клімат морально-психологічний — ставлення членів контактної групи один до одного, опосередковане ставлення до діяльності групи в цілому, а також співвідношення діяльності групи і цілей більш широкої соціальної спільності. Розрізняють К. м.-п. і клімат соціально-психологічний, який відображає передусім безпосередні відносини членів групи, ступінь задоволеності такими відносинами. К. м.-п. — відносно стійка характеристика міжособистісних відносин в групі, від яких багато в чому залежить ефективність її діяльності загалом і окремих учасників зокрема, задоволеність членством у групі і результатами спільної діяльності, конфліктність і згуртованість, перспективність розвитку групи, колективу. Існують різні методики поліпшення К. м.-п., розроблені соціальним менеджментом. Одним із найсуттєвіших чинників, що впливають на стан К. м.-п., є стан виконавської дисципліни. — Англ. *moral and psychological climate*.

Клімат у сім'ї психологічний — більш або менш стійкий емоційний стан, який є результатом сукупності настроїв членів сім'ї, їх духовних переживань, ставлення одне до одного, до інших людей, до роботи тощо. Пов'язаний з ідейно-моральними цінностями сім'ї, є показником якості міжособистісних відносин її членів. Його створюють члени сім'ї, від їхніх зусиль залежить, яким він буде. Підґрунтям благополучного К. у с. п. — є подружнтя сумісність, передусім спільність моральних поглядів чоловіка і дружини. — Англ. *psychological family climate*.

Клопотання — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо. — Англ. *petition*.

Книжка трудова — основний документ про трудову діяльність робітників і службовців. К. т. відкривають усім працівникам, у т. ч. зайнятим на сезонних і тимчасових роботах. Прийом на роботу без К. т. не допускається. У К. т. зазначають: прізвище, ім'я, по батькові; дату народження; освіту; професію; спеціальність; відомості про роботу (прийом, переведення, звільнення); відомості про нагородження і заохочення. — Англ. *labour record book*.

Когнітивний дисонанс — стан психічного дискомфорту, що виникає за одночасного існування у психіці людини суперечливих, несумісних уявлень, поглядів, потреб чи мотивів і може призвести до внутрішнього конфлікту; явище, суть якого — переживання індивідом суперечностей у змісті пізнання. Теорія К. д. (запропонована амер. психологом Л. Фестінгером у 50-ті ХХ ст.) описує психологічні механізми поведінки людини в умовах, коли її переконання суперечать реальності. У такій ситуації опиняється, напр., переконаний у чесності свого приятеля індивід, який несподівано дізнається, що той вчинив крадіжку. Згідно з теорією К. д. суб'єкт пізнання намагається зберегти психологічну відповідність (консонанс) між різними компонентами досвіду й уникнути невідповідності (дисонансу) між ними. Когнітивні компоненти досвіду (поняття, ідеї, ідеали, моральні принципи, критерії оцінювання) можуть вступати в суперечність з даними реальної ситуації, в якій перебуває індивід. Експериментально доведено, що К. д. можна усунути: відмовою від моделі поведінки, продиктованої певною системою знань особи; зміною когнітивних елементів знань, що стосуються змісту нового досвіду; ігноруванням певних аспектів актуального досвіду. К. д. є сильним мотиваційним чинником, стимулює людину до активних дій. — Англ. *cognitive dissonance*.

Код генетичний (франц. *code* від лат. *codex* — список постанов, збірник) — система “запису” спадкової інформації в молекулах ДНК живих організмів. — Англ. *genetic code*.

Кодекс (лат. *codex* — книга) — 1) зібрання законів; 2) спеціальне законодавство, що регулює певну галузь суспільних відносин; 3) сукупність правил, норм, положень. — Англ. *code*.

Кодифікація — систематизація законів держави за окремими галузями права. Здійснюється зазвичай з переглядом наявних і скасуванням застарілих законів, норм тощо. — Англ. *codification*.

Кодування — 1) перетворення кількісних і якісних даних на числові або буквені символи; 2) операції ототожнення символів чи груп символів одного коду з символами або групами символів іншого коду; 3) підготовка інформації до формалізованого оброблення; 4) перша фаза етапу оброблення соціологічних даних. К. соціологічної інформації — операція присвоєння кожному варіанту відповіді на запитання умовних позначень (шрифтів або міток) відповідно до обраного коду. Мета К. — забезпечення оброблення, зберігання та обміну інформацією за допомогою технічних засобів. Етапу К. соціологічної інформації передують етапи її структурування. Інформацію вважають структурованою, якщо вона представлена у формалізованому документі т. зв. альтернативами. Під альтернативою розуміють будь-яке судження, для демонстрації ставлення до якого достатньо один раз прийняти рішення на зразок “так — ні”. Синонімами альтернативи в соціологічній літературі є поняття “кодова позиція”, “градація питання”, “варіант відповіді на запитання”, “значення ознаки”. Перехід від опису альтернатив природною мовою до опису їх інформаційною мовою (мовою кодів) здійснюють за допомогою процедури К. Доцільно обрати найефективнішу систему К., яка забезпечить мінімум затрат праці на етапі підготовки інформації до введення в статистичну програму (напр., SPSS,

Statistica, Exel і т. д.). Систему К. розробляють і застосовують на етапі розроблення польових документів, враховуючи конкретні особливості наявного програмного забезпечення. Найбільш використовуваними в соціології є порядкова, серійно-порядкова, позиційна системи К. — Англ. *coding*.

Коефіцієнт інтелекту (IQ) — показник, який отримують у результаті виконання інтелектуального тесту. Він відображає не лише когнітивні здібності, а й такі чинники, як досвід виконання тесту, мотивація і розходження в індивідуальному досвіді. В МКХ-10 у рубриці F7 (розумова відсталість) діагностика базується саме на вимірах IQ. Від 20 до 70 IQ — різні ступені розумової відсталості. Близький до норми — 70–84; 84–115 — норма; 115–124 — вищий від норми; 125–134 — високий рівень інтелекту; більше 135 — геній. У багатьох розвинених країнах жоден чиновник не може обіймати посаду без тестування на відповідний рівень IQ. — Англ. *(IQ) — intelligence quotient*.

Колегіальний принцип — організаційний принцип діяльності урядів, згідно з яким найважливіші політичні рішення приймаються кабінетом колегіально — спільно, колективно. Має суттєве значення за наявності різних, у т. ч. і протилежних, точок зору. — Англ. *joint/ corporate principle*.

Колегіальність — форма організації системи соціального управління, що передбачає здійснення управління групою осіб (колегією), які несуть колективну відповідальність за загальний стан справ і водночас персональну відповідальність кожного члена колективу за його конкретну сферу (обов'язки) діяльності. — Англ. *collective/ joint leadership*.

Колектив (від лат. *collectivus* — збірний, нагромаджений) — об'єднання людей на основі особистого і спільного інтересу та мети, реалізація і досягнення яких передбачає певну структуру, внутрішню організацію, дисципліну і відповідальність, органи управління та самоуп-

равління, дієві механізми соціального контролю. — Англ. *collective*.

Колективізм — 1) форма соціальних взаємозв'язків, які виражають відносини співробітництва, солідарності, взаємодопомоги між людьми; 2) етичний принцип, що протистоїть індивідуалізму і визначає пріоритет спільних інтересів над особистими. — Англ. *collectivism*.

Колективні почуття — за Е. Дюркгеймом — почуття, які мають члени одного суспільства і які є складовими колективної свідомості цього суспільства. — Англ. *collective feelings*.

Колективні уявлення — за Е. Дюркгеймом — сукупність символів та ідей, традицій і звичаїв, які мають подібне, ідентичне значення для всіх членів соціальної спільноти, викликають у них подібні інтелектуальні та емоційні реакції й у такий спосіб забезпечують єдність соціальної спільноти, солідарність її членів. К. у. виражаються в моральних приписах, юридичних нормах, релігійних віруваннях матеріальних символах і поняттях. — Англ. *collective notions / conceptions*.

Коливання настрою — переходи (нерідко без явної причини) від піднесеного настрою до пригніченого. Різкі К. н. можуть бути симптомом психічного розладу. — Англ. *mood swings*.

Колонія виправно-трудова — установа, де відбувають покарання позбавлені волі неповнолітні злочинці віком від 14 до 18 років. Зміст діяльності К. в.-т. — забезпечення виконання покарань, перевиховання, профтехнавчання засуджених. Існують колонії окремо для юнаків і для дівчат, загального і посиленого режиму. Побутові умови, норми харчування і режим у К. в.-т. визначають з урахуванням вікових особливостей. — Англ. *institution for young offenders, educative-laboured colony*.

Командно-адміністративна система — викривлена суспільно-політична система, в основі існування і функціону-

вання якої — суто статичні, командні, адміністративні методи, безапеляційне адміністрування. Існувала в колишньому СРСР, у країнах т. зв. соціалістичного табору. — Англ. *administrative-command system*.

Комісії з надзвичайних ситуацій — комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних держадміністрацій, виконавчих органів рад, підприємств, організацій, установ. — Англ. *commissions on extraordinary situations*.

Компенсація (від лат. *compensatio* — винагорода; урівноваження) — 1) один із передбачених законодавством видів соціального захисту в Україні, що полягає у фінансовому або майновому (натуральному) відшкодуванні громадянину заподіяних йому втрат або понесених витрат (у зв'язку з виконанням ним трудових обов'язків, внаслідок техногенних або природних катастроф, підвищення цін, міжнаціональних конфліктів тощо). К. не передбачає постійної, систематичної підтримки людей. Надається виконавчими органами влади. В Україні прикладами надання К. є К. втрати частини доходів у зв'язку з несвоєчасністю їх виплати, передбачене законодавством відшкодування громадянину понесених ним витрат або втрат у зв'язку з переїздом на роботу в іншу місцевість, втратою житла і майна внаслідок Чорнобильської катастрофи, повеней у Закарпатті. В 1993 надавалася щомісячна К. за подорожчання основних продуктів харчування; 2) у трудовому праві — виплати робітникам і службовцям, що нараховується у встановлених законом випадках (за невикористану відпустку, за зношування інструментів, які є власністю працівника, за невиданий спецодяг тощо); 3) у психології — захисний механізм, який полягає у розвитку тих сторін, якостей і здібностей людини, які дають їй змогу перебороти комплекс неповноцінності завдяки соціальному визнанню в доступних галузях діяльності (напр., школяр-підлі-

ток, якому не вдається успішно засвоїти шкільні предмети, починає інтенсивно займатися спортом і досягає високих результатів). — Англ. *compensation*.

Компетентність культуральна — індивідуальна здатність функціонувати у визначеній культурі. — Англ. *cultural competence*.

Компетенція (лат. *competentia* від *competere* — досягати; відповідати, прагнути) — наявність у спеціаліста необхідних знань, навичок і вмінь для здійснення діяльності. — Англ. *competence, area of expertise*.

Комплекс неповноцінності — 1) за А. Адлером — сукупність ідей і почуттів, поведінкових установок, які є реакцією на певний органічний недолік. Подолання К. н. відбувається шляхом компенсації або самовдосконалення; б) дійсна чи уявна занижена самооцінка. — Англ. *inferiority complex*.

Комплекс (пакет) послуг — набір послуг, що надаються клієнту. — Англ. *service package*.

Комплекс сімейний — за Б. Малиновським — психологічна структура, що формується у ранньому дитинстві під впливом відповідного типу сім'ї і визначає подальший розвиток індивіда. К. с. Малиновський протиставляє едіповому комплексу, який, на його думку, не є універсальним і характерний лише для патріархально-патрилінійних суспільств. — Англ. *family complex*.

Комплексно орієнтовані теорії соціальної роботи — сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, які орієнтують на цілісне бачення проблем захисту життєвих сил людини як біопсихосоціальної істоти. Такими теоріями є: біхевіористський і когнітивний підходи, теорія кризового втручання та орієнтована на вирішення завдання модель. Головним предметом діяльності за біхевіористського підходу є поведінка людини, детермінована впливами зовнішнього се-

редовища. Основні характеристики цього підходу: 1) розгляд будь-якої поведінки як функціональної для людини (в т. ч. екстраординарної, погано пристосованої, зухвалої); 2) зосередження уваги на конкретній поведінці, яку можна спостерігати в певний момент тепер, а не на пошуку психологічних причин у минулому; 3) спрямованість втручання на зміни, надання можливості для оволодіння іншими формами поведінки; 4) схильність до оцінки ефективності конкретних методик. Біхевіористський підхід орієнтує соціальних працівників на необхідність спиратися на емпіричні дослідження у виборі процедур діагностики і впливу. Напр., якщо певний тип впливу ефективніший за інший, то соціальним працівникам слід використовувати саме його, незважаючи на свої теоретичні переконання. Цей підхід вимагає також ознайомлення з дослідженнями як у практиці соціальної роботи, так і в суміжних дисциплінах, для нього властива орієнтація на закріплення бажаних змін. Біхевіористська оцінка проблем охоплює три етапи: 1) дослідження; 2) вироблення необхідного рішення; 3) функціональний аналіз. У процесі дослідження важливо не отожднювати очевидні недоліки в поведінці окремих осіб з джерелом проблем. Слід визначити пріоритетні проблеми, ті, що найбільшою мірою можуть вплинути на якість життя людини. На другому етапі виробляють необхідне рішення. Якщо конкретні вияви поведінки клієнти визнають як такі, що потребують змін для розв'язання проблеми, то конкретизується цільова поведінка (якою вона є, хто є її носієм, умови, за яких від клієнта очікують дотримання бажаної поведінки, необхідне її підкріплення чи пригнічення). Для визначення прогресу встановлюють базовий рівень поведінки. Завдання функціонального аналізу як завершального етапу біхевіористської оцінки — з'ясування мети, якій слугує певна поведінка людини, і альтернативних засобів її досягнення. Індивід може використовувати проблематичну (зухвалу, антисоціальну та ін.) поведінку для задоволення певних потреб чи бажань. Біхевіористський підхід застосовують у багатьох сферах соці-

альної роботи: з правопорушниками, людьми похилого віку, конфліктними сім'ями, людьми з обмеженими можливостями та їхнім найближчим оточенням, особами, що потерпають від насильства, в індивідуальній, груповій роботі. — Англ. *complex-oriented social work theories*.

Компромiс (від лат. *compromissum* — угода, згода) — згода у поглядах на що-небудь, яка досягається між людьми їх взаємними поступками. — Англ. *compromise*.

Комунікабельність — соціально-психологічна риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми. К. не є вродженою якістю, вона формується в процесі життя й діяльності людини в соціальній групі (колективі). Водночас анатомо-фізіологічні задатки і схильності індивіда істотно впливають на його К. (підсилюють або знижують її). Поняття К. належить до категоріального ряду соціальної психології та соціології. — Англ. *communicativity*.

Комунікація (від лат. *communicatio* — зв'язок, повідомлення) — 1) передавання інформації (ідей, образів, оцінок, установок) від однієї особи до іншої, від однієї культурної одиниці до іншої; 2) канал, що з'єднує учасників обміну інформацією; 3) взаємодія, за допомогою якої інформацію передають і приймають; процес передавання і приймання інформації. У процесі К. відбувається: взаємовплив людей; обмін ідеями, інтересами, настроями, почуттями. К. між людьми має низку специфічних особливостей: наявні відносини двох індивідів, кожний з яких є активним суб'єктом (при цьому взаємне їх інформування припускає налагодження спільної діяльності); можливість взаємовпливу партнерів за допомогою системи знаків; комунікативний вплив лише за наявності єдиної чи подібної системи кодифікації і декодифікації у комунікатора (людини, що надає інформацію) і реципієнта (людини, яка її приймає); можливість виникнення комунікативних бар'єрів. — Англ. *communication*.

Комунікація масова — процес виробництва і передавання інформації засобами преси, радіо, телебачення і спілкування людей як членів організованих об'єднань і спонтанних угруповань за допомогою технічних засобів. — Англ. *mass communication*.

Конвенція про права дитини — документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 (в Україні набрала чинності 27.09.1991), згідно з яким “Держави-сторони поважають і забезпечують усі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин”. Держави, що приєдналися до К. про п. д. зобов'язані дотримуватись усіх закріплених в ній положень. — Англ. *Convention on the Rights of the Child*.

Конвергенція (від лат. *convergentio* — сходжусь, наближаюсь) — 1) у соціології — поступове зближення різних суспільних систем; 2) у біології — виникнення у процесі еволюції подібної будови і функцій неспоріднених організмів у результаті їх пристосування до однакових умов існування. — Англ. *convergence*.

Конвергенція культурна — розвиток рис двох або більше культур у результаті дифузії паралельного розвитку. — Англ. *cultural convergence*.

Конверсія (від франц. *conversion* — перетворення, зміна) — політика принципів змін військової, мілітаристської структури суспільства; переорієнтація економіки на виробництво товарів масового споживання. У колишньому СРСР 70 % промислового потенціалу України було зорієнтовано на військові потреби, що мало катастрофічні наслідки для соціально-економічної сфери. Україна посідає 6-те місце у світі в тор-

гівлі зброєю і одне з останніх у виробництві промислових товарів для масового споживання. К. охоплює найширші сфери суспільно-політичного життя (економічну, соціальну, освітню, культурну, споживчу та ін.). — Англ. *conversion*.

Конверсія капітальна — метод фінансування соціальної сфери, який дає змогу зменшити фінансові витрати недержавних організацій за державний кошт. Громадські активи — належна урядові земля, громадські будівлі, майно — можуть бути перетворені на соціальне майно через передання їх у користування за низькими цінами громадським об'єднанням (житловим кооперативам, групам самодопомоги тощо). — Англ. *capital conversion*.

Конгеніальність (від лат *con* — з і *genus* — дух) — 1) близькість по духу, за здібностями, способом мислення; 2) схожість із оригіналом, спорідненість за геном, талантом, психологічним складом. — Англ. *congeniality*.

Консеквенціалізм — підхід до прийняття і розуміння цінностей, принцип, згідно з яким ніщо само по собі не є добрим чи поганим, а отже, не може бути абсолютних моральних принципів — треба оцінювати наслідки певних дій. — Англ. *consequentialism*.

Консерватизм (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти, піклуватися про збереження) — політична ідеологія, яка обстоює збереження існуючого суспільного порядку, насамперед морально-правових відносин, втілених у нації, релігії, шлюбі, сім'ї, власності. К. виник у відповідь на соціальні зміни, що порушили європейський порядок унаслідок занепаду феодалізму. Термін “К.” запровадив у науковий обіг французький письменник Ф. Шатобріан (1768–1848), засновник журналу “Консерватор”, який відображав погляди прихильників політичної та релігійної реставрації у пореволюційній Франції. К. на той час — ідеологія феодально-аристократичної реакції. Теоретиками К. кінця XVIII — у XIX ст.

були Е. Берк, С. Кольрідж, У. Вордсворт, Ж. де Местр та ін. Книга Берка “Роздуми про французьку революцію” (1790) стала “біблією”. На ранньому етапі свого розвитку К. втілював інтереси дворянських кіл, а в XIX ст., взявши до уваги деякі положення класичного лібералізму, перетворився на ідеологічну зброю буржуазії. Важливим внеском у розвиток ліберальної політичної та економічної філософії стало закріплення К. соціальної інтеграції. Різновиди К. — традиціоналізм і неоконсерватизм. Традиціоналізм акцентує на необхідності збереження соціальних устоїв і дотримання моральних традицій, що існують за ринкового капіталізму, а в окремих випадках і за феодалізму. З часом К. набув яскраво виражених рис лібералізму, центральними позиціями якого стали крайній антиетатизм, необмежена свобода індивіда. Лібералізм утверджує домінування прав індивіда над інтересами колективу, неприпустимість державного втручання в економіку, розглядає державу благоденства лише як варіант соціалізму. Неоконсерватизм за підходами до вирішення найважливіших політичних і соціальних питань близький до неолібералізму, для якого характерне сприйняття ідеї суспільного розвитку, історичної, соціальної та політичної активності людини, демократизація політики і соціальних відносин. Центральна ідея неоконсервативної економічної політики — неефективність соціалістичних і кейнсіанських методів державного регулювання. На підставі аналізу різноманітних форм неоконсерватизму в Західній Європі та США виділяють три його різновиди: 1) ліберально-консервативний (яскраво виражений у Великобританії та США, де поєднання К. з лібералізмом завершилося) — обстоює максимально тісні зв'язки між ринковою економікою, індивідуальною свободою і владою закону; 2) християнська демократія — акцентує на цінності християнського морального порядку й схвалює, на відміну від ліберального консерватизму, державне регулювання поведінки людей; 3) авторитарний консерватизм — виступає за могутню державу, необхідну для захисту консерватив-

них цінностей, і визнає за нею право втручатися як в економіку, так і в діяльність окремих інститутів, оскільки ринок та особистість, на думку його ідеологів, мають анархістські витoki. Націоналізм і популізм значною мірою властиві саме цьому авторитарному К. Різновиди неоконсерватизму слід розглядати як складові цілісної консервативної системи, що спирається на такі ключові ідеї та переконання: можливий універсальний моральний порядок, який санкціонує та підтримує релігія; природа людини недосконала, таїть нерозуміння і гріховність; існує природна нерівність людей щодо фізичного та розумового розвитку; спроби соціального зрівняння за допомогою сили закону та захисту соціального порядку; ненадійність прогресу; традиційні норми — головна рушійна сила прогресу; сфера людського розуму обмежена, звідси — важливість традицій, інститутів, символів, ритуалів і навіть забобонів; обмеження та збалансованість політичної влади, здатної передбачити можливу тиранію правління більшості. — Англ. *conservatism*.

Консолідація (від лат. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) — об'єднання спільних зусиль соціальних сил, груп, організацій для подолання кризової ситуації і досягнення визначених цілей. — Англ. *consolidation*.

Конституція (від лат. *constitutio* — устрій, будова) — основний закон країни, що має вищу юридичну силу і фіксує конституційний устрій держави. За формою існують К. писані (складені у вигляді єдиного документа за відповідною схемою) і неписані (складаються з парламентських законів, судових процедур, звичаїв). К. встановлює основні права і свободи людини і громадянина, регулює судочинство, державні інститути та їх діяльність, закріплює особливості розподілу влади тощо. Внесення змін до К. можливе лише за дотримання складних умов і переважно за забезпечення кваліфікованої більшості. — Англ. *Constitution*.

Конструювання соціальної реальності — за П. Брегером, Т. Лукманом —

теорія, яка розглядає взаємозв'язок індивіда і суспільства, коли суспільство трактується як процес безперервного конструювання значень і символів, на яких базується людська діяльність, буденного і наукового знання. — Англ. *designing of social reality*.

Консультант — фахівець, який дає поради своїм клієнтам щодо розв'язання складних проблем. К. нерідко працює через емпатію, коли емоції К. і клієнта стають частиною нового психічного цілого, об'єднуються в загальну психічну суть. При цьому К. пізнає емоційні проблеми клієнта, а сила волі та емоційна рівновага К. переходять до клієнта як допомога, необхідна йому для особистісної боротьби. Емпатія у процесі консультування — це не перенесення власного досвіду К. на клієнта, а розуміння клієнта з його паттерном (стилем поведінки). Проекцію в роботі К. використовують як метод ідентифікації емоційно-вольової сфери клієнта або як метод співучасті К. у психічних станах клієнта. — Англ. *consultant*.

Консультації (у соціальній політиці) — двосторонній інструмент, оскільки потік інформації має йти в обидва боки. Відбуваються між рівними сторонами. Можуть бути засобом, за допомогою якого творцям політики вдається переконати окремі групи погодитися з певною політикою, оприлюднити її і втілити в життя (напр., консультації між урядом і профспілками щодо встановлення розміру мінімальної заробітної плати; між представниками профільного Комітету Верховної Ради України і представниками відповідного міністерства). — Англ. *counselling*.

Консультація соціальна (каунселінг) — процес, під час перебігу якого спеціаліст дає рекомендації щодо розв'язання соціальних проблем клієнта. К. с. (к.) проводять як індивідуально, так і в групі з метою підвищення соціальної компетенції клієнтів з різних питань. За формою організації розрізняють К. с. (к.) у загальних чи спеціалізованих службах

соціальної роботи і в'їзні. Консультантами є спеціалісти служб соціальної роботи, залучені фахівці з певних проблем, колишні клієнти соціальних служб, залучені до реалізації соціальних програм. — Англ. *social counselling*.

Консультування в'їзне — поширена форма соціальної роботи, яку використовують центри соціальних служб для молоді і яка дає змогу максимально наблизити соціальні послуги до клієнта. Організовується зазвичай на базі спеціальних консультаційних пунктів, де працюють психологи, педагоги, медичні працівники, наркологи, дерматовенерологи та інші спеціалісти, а також за місцем навчання, роботи громадян, у місцях масових зібрань тощо. — Англ. *out consultation*.

Консультування сімейне — консультування, суть якого полягає в тому, що консультант разом із клієнтом (клієнтами) вивчає проблеми сім'ї для зміни рольової взаємодії в ній і забезпечення можливостей сімейного зростання. Принципова відмінність К. с. від лікування — відмова від концепції хвороби, акцентування на аналізі ситуації, аспектах рольової взаємодії в сім'ї, пошуках особистісного ресурсу суб'єктів консультування і обговорення засобів розв'язання проблем. К. с. обумовлене певними теоретичними концепціями, основними принципами і правилами. Його проводять у закладах системи охорони здоров'я, освіти, соціального захисту тощо. — Англ. *family counselling*.

Контакт психологічний — контакт між індивідами, що виникає на основі зацікавленості і є умовою та необхідним елементом встановлення соціального зв'язку. — Англ. *psychological contact*.

Контакт соціальний — процес встановлення соціальних зв'язків; початковий етап взаємодії між індивідами або соціальними групами. Спілкування між людьми (групами) в суспільстві характеризується різноманітністю і складністю. У процесі К. с. відбувається зіткнення

двох чи кількох індивідуально-психологічних сфер особистостей. При цьому виняткове значення мають світогляд, спосіб мислення, внутрішній світ почуттів і переживань, темперамент, воля і характер людей, які вступають у К. с. Результатом К. с. є зближення індивідів (груп), якщо вони взаємно прагнуть до спілкування, або віддалення, розходження між ними, коли їхні ідеали чи життєві цілі несумісні. Мета К. с. — досягнення як позитивних, високих цілей, так і хибних, негативних. Без К. с. не можуть існувати соціальні групи, спільноти, суспільство загалом. Через К. с. відбувається обмін соціальним досвідом, духовними цінностями між індивідами. — Англ. *contact social*.

Контент-аналіз — метод соціальної психології і соціології, за допомогою якого через кількісні характеристики тексту (напр., аналіз частоти вживання визначених термінів і їх сполучень) розкривають закономірності змісту. Кількісний аналіз значущих одиниць у тексті уможливорює виявлення тенденцій зміни неявно виражених установок, оцінок, мотивів різних типів поведінки індивіда й досліджуваної групи. — Англ. *content-analysis*.

Контрабанда (від італ. *contra* — проти і *bando* — урядовий указ) — переміщення товарів через митний кордон поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю у великих розмірах, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї) і стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення. В Україні санкції за К. передбачені ст. 201 Кримінального кодексу України. — Англ. *contraband, smuggling*.

Контракт (у соціальній роботі) (від лат. *contractus* — угода) — письмова або усна угода про розв'язання проблеми

клієнта, яка не має юридичної сили й укладається між соціальним працівником, клієнтом та іншими зацікавленими особами. У К. зазначають: 1) мету і завдання роботи з клієнтом; 2) її часові межі; 3) перелік, графік, вартість сервісних послуг, що надаються; можливі альтернативні варіанти; 4) потреби клієнта, які не можуть бути задоволені, з поясненням причин; 5) використовувані форми і методи соціальної роботи; 6) засоби контролю та перевірки виконання; 7) умови коригування, перегляду, дострокового припинення; 8) санкції у разі порушень, процедури їх оскарження. — Англ. *contract*.

Контркультура — сукупність певних негативно інтерпретованих норм і цінностей традиційної культури, що функціонують як культура злочинного світу. Термін “К.” запровадив у науковий обіг Т. Рознак після студентських бунтів 60-х ХХ ст. К. стала помітним явищем. Вона мала свою ідеологію (теоретики К. — Г. Маркузе та Ж.-П. Сартр, Ч. Рейч, М. Хейзінга та ін.), суть якої — протест молоді проти маніпуляції суспільством з боку “організованої” буржуазії. На думку представників К., суспільству та окремішій людині внаслідок такої маніпуляції нав’язуються певні ролі, які вони змушені виконувати. Хоча теорії К. не ґрунтувалися на єдиній методології та принципах, ключова їх ідея — необхідність відродження “природної людини” з небуржуазним світосприйняттям і ставленням до дійсності. З часом на Заході вплив К. на суспільні процеси значно послабився. К. відкидає основні, базові цінності домінуючої культури (відповідальність за сім’ю, суспільно-корисна праця, законслухняність) і зазвичай виправдовує паразитичний спосіб життя. Так, американські хіпі вважали працю негідним заняттям, сім’ю — пережитком минулого і пропагували статеvu розпущеність, як мету життя пропонували насолоду, якої найпростіше досягти вживанням наркотиків та у сексі. — Англ. *counterculture*.

Контроль соціальний — спосіб саморегуляції системи, який забезпечує відповідне упорядкування взаємодії її

елементів за допомогою нормативного (в т. ч. правового) регулювання. Стабілізуюча функція системи К. с. — відтворення привілейованого типу суспільних відносин, спеціальних (групових, державних) структур. Спрямованість і зміст К. с. залежать від історично обумовлених соціально-економічних, політичних, ідеологічних, моральних, етичних та інших характеристик соціальної системи. Система К. с. складається з таких елементів: 1) індивідуальні дії, що виявляються у процесі активної взаємодії індивіда із соціальним середовищем, акти пізнавального і пристосувального характеру; 2) соціальна шкала оцінок, яка є похідною від системи цінностей, ідеалів, життєвих інтересів та устремлінь соціальної групи, класу, суспільства загалом; 3) категоризація індивідуального акту, віднесення його до визначеної категорії дій (соціально схвалюваної чи тієї, що засуджується); 4) характер суспільної самосвідомості, в т. ч. суспільної самооцінки й оцінки соціальною групою ситуацій, у рамках яких вона діє (соціальна перцепція); 5) характер і зміст соціальних дій, що виконують функцію позитивних чи негативних соціальних санкцій; 6) індивідуальна шкала оцінок, яка є похідною від системи цінностей, ідеалів, життєвих інтересів і устремлінь індивіда; 7) самокатегоризація індивіда (прийняття ролі, ототожнення з визначеною категорією осіб); 8) характер індивідуальної самосвідомості, в т. ч. самооцінка й оцінка ситуації, у рамках якої діє індивід (індивідуальна перцепція). Від характеру індивідуальної самосвідомості безпосередньо залежить наступна індивідуальна дія, яка є реакцією на соціальну дію. К. с. або посилює відхилення, що виникли в суспільстві, або пом’якшує їх. Посилення соціальних відхилень відбувається у випадку, коли відхиленням граничного, маргінального характеру протиставляють догматичні чи екстремістські засоби соціального реагування (максимально негативна оцінка, застосування насильства “з надлишком”), які посилюють маргінальність соціальних відхилень, активізують власні догматичні, екстремістські елементи, що призводить до зростання

соціального занепокоєння, дестабілізації системи К. с. Система вирівнювання соціальних відхилень виникає у випадку, коли на наявні відхилення реагують терпляче, прагнуть уникати різких оцінок, шукають компроміс і намагаються мінімізувати насилля. Це сприяє стабілізації ситуації, збереженню рівноваги в системі К. с. Вирівнювання чи посилення соціальних відхилень — важливі функції системи К. с. — Англ. *social control*.

Конфедерація (від лат. *confederatio* — спілка, об'єднання) — форма міждержавного союзу, що базується на спільних інтересах, пов'язаних з координацією та реалізацією спільних дій держав. У К. кожна держава зберігає свою незалежність, суверенітет і має власні органи державної влади. У К. не існує єдиної конституції, єдиного громадянства. Вищі органи К. не мають прямої влади над громадянами держав-членів К. Спільні рішення вимагають їх ратифікації членами К. — Англ. *confederation*.

Конфіденційність (від лат. *confidentia* — довіра) — етичний принцип, згідно з яким соціальний працівник не має права розголошувати інформацію про клієнта без його згоди, зокрема інформацію про особу клієнта, професійне судження про нього, матеріали з історії хвороби. В особливих випадках соціальні працівники зобов'язанні юридичним шляхом розкрити певним представникам влади деяку інформацію (напр., погроза застосування сили, скоєння злочинів, підозри на жорстоке поведіння з дитиною), що має наслідком порушення кримінальної справи. Виділяють два рівні К. Перший стосується професійного використання відомостей про клієнта. Кожен консультант чи соціальний працівник може використовувати інформацію про клієнта тільки в професійних цілях. Він не має права поширювати відомості про клієнта з іншими намірами. Це стосується й факту проходження курсу психокорекції та психотерапії. Відомості про клієнтів (записи, їх індивідуальні картки) повинні зберігатися у недоступних для сторонніх місцях. Другий рівень

К. стосується умов, за яких інформація про клієнта може бути безпосередньо використана. Клієнт має право бути впевненим, що така інформація слугуватиме лише його благоу. — Англ. *confidentiality*.

Конфіскація майна (від лат. *confiscatio* — вилучення) — примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка частина майна підлягає конфіскації, або надати перелік предметів, які треба конфіскувати. К. м. встановлюють за тяжкі та особливо тяжкі злочини у випадках, передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу України. Не підлягають конфіскації предмети, необхідні для засудженого та осіб, які перебувають на його утриманні. Перелік цих предметів наведено в Додатку до Кримінального кодексу України. — Англ. *property confiscation*.

Конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — суперечність між інтересами, що призводить до зіткнення між людьми, групами людей, організаціями, державами тощо. Конфлікт використовують з метою завдати поразки однією стороною іншій стороні або не допустити своєї поразки. Проблему К., шляхів, засобів, методів, механізмів їх розв'язання вивчає наука конфліктологія. — Англ. *conflict*.

Конфлікт латентний — перший етап конфлікту соціального, на якому формуються суперечності між потребами, інтересами і цілями соціальних суб'єктів, що з часом призводить до конфліктної ситуації, а відтак і відкритої протидії суб'єктів конфлікту. Усунення протиріч, що виникли на стадії К. л., може призупинити розвиток конфлікту. — Англ. *cryptic conflict*.

Конфлікт ментальний — у соціальній психології — душевний конфлікт, який характеризується станом фрустрації та нерішучості і є наслідком неспроможності індивіда до дій через побоювання посилення негативних наслідків. В основі К. м. — неузгодженість ролевих

очікувань і цінностей, що посилюється і загострюється в період різких соціальних змін. — Англ. *mental conflict*.

Конфлікт національний — конфлікт між представниками різних націй, що виникає внаслідок соціально-політичної нерівності, утиску прав однієї з них, пов'язаних з державним облаштуванням. — Англ. *national conflict*.

Конфлікт норм — ситуація, за якої ідеальні норми не збігаються з поведінковими (нерідко щодо вживання алкоголю і/або інших психоактивних засобів, щодо сексуальності, використання матеріальних засобів). Окрему категорію становлять конфлікти, що виникають через належність індивіда до двох або більше соціальних груп, в яких він/вона виконують певні ролі. — Англ. *conflict of norms*.

Конфлікт расовий — конфлікт між представниками різних рас, що виникає внаслідок їх соціальної нерівності, расових забобонів, інших причин. — Англ. *race conflict*.

Конфлікт рольовий — конфлікт, спричинений суперечливими вимогами, що одночасно висуваються до індивіда різними ролями, які він реалізує у конкретних ситуаціях. — Англ. *role conflict*.

Конфлікт соціальний — процес визрівання, здійснення і подолання взаємних суперечностей, протидій, боротьби людей, їх груп і соціальних інститутів. Причини К. с. різні, але в їх основі — суперечності (реальні чи уявні) потреб, інтересів, цінностей і цілей соціальних суб'єктів. К. с. як акт протистояння охоплює такі фази: 1) латентна; 2) конфліктна ситуація; 3) інцидент; 4) перша апеляція; 5) моральна конфронтація; 6) друга апеляція; 7) ідейно-політична ескалація; 8) “глухий кут” — повторний інцидент, а відтак повтор подій упродовж тривалого часу. Залежно від конфліктуючих суб'єктів розрізняють К. с. особистісні, міжособистісні, індивідуально-групові, групові (в т. ч. корпоративні, міжколективні, міжпартійні, класові, міжетнічні, міжрегіональ-

ні та ін.), соціально-інституціональні, міждержавні, глобальні. К. с. класифікують за характером причин, їх реальністю, об'єктивністю, співвідношенням протилежних, спільних і відмінних інтересів, ступенем відповідності інтересів конфліктуючих, значимістю для соціальних систем, елементом яких є конфліктуючі, характером перебігу, тривалістю, масовістю учасників, особливостями приводу, фазами розвитку, мірою насильства, ступенем розв'язання тощо. Концепції К. с. з певною умовністю поділяють на: 1) загальносоціологічні (“великі” соціологічні теорії); 2) теорії “середнього” рівня; 3) спеціальні теорії. Загальносоціологічні концепції виходять із визнання К. с. нормою громадського життя і доводять їх першорядну значимість у системі соціальної взаємодії. До них відносять: 1) діалектичну теорію конфлікту, головні ідеї якої висловили К. Маркс і Р. Дарендорф; 2) функціоналістську теорію конфлікту (Г. Зіммель, Л. Козер); 3) синтезовані теорії, які певною мірою об'єднують положення двох перших концепцій (П. Берг, Р. Вільямс (молодший), К. Боулдінг, Ф. Гідденс, Р. Кохен, Д. Рекс та ін.). Теорії “середнього” рівня не претендують на пояснення всього соціального життя як закономірно конфліктного, їх автори зосереджуються на осмисленні самого конфлікту як особливого соціального явища, закономірностей його виникнення, перебігу і вирішення (Е. Гідденс, К. Бейлі, Т. Ньюм, А. Раппорт та ін.) Спеціальні теорії пов'язані з вивченням конкретних типів К. с. — міжкласових, етнічних, політичних, індивідуально-групових, сімейних, міжособистісних тощо. — Англ. *social conflict*.

Конфлікт трудовий — різновид конфлікту соціального, що виявляється переважно у таких формах: 1) бойкот працюючими певних видів виробничої діяльності (без призупинення основної роботи); 2) підвищена плинність кадрів (масова зміна місць роботи); 3) страйки; 4) саботаж (колективне невиконання певних вказівок, розпоряджень керівництва); 5) вимушене скорочення працедавцем робочого часу працюючих, затримки з ви-

платою заробітної плати; 6) локауті (масові звільнення). — Англ. *collective labour conflict/ disagreement*.

Конфлікт явний — конфлікт, що виявляється відкрито й усвідомлюється як такий. — Англ. *explicit conflict*.

Конфліктна ситуація — стан загострення суперечностей у соціальній групі, колективі. Свідчить про невдоволення деяких осіб існуючим станом справ у колективі, наявність конфліктів між окремими членами колективу. К. с. означає дезінтеграцію в колективі, послаблення його згуртованості, є другою стадією типового розвитку соціального конфлікту, яка опосередковує латентний (прихований) конфлікт та інцидент конфлікту. К. с. характеризується усвідомленням сторонами конфлікту суперечливості їхніх потреб, інтересів і цілей, вибором ними стратегії і тактики подальшої поведінки в конфлікті. К. с. не слід ототожнювати з конфліктом, ігноруючи таким чином інші фази процесу протидії соціальних суб'єктів. К. с. не переростає в інцидент, якщо причини конфлікту, що розвивається, вчасно виявлено й усунуто. Причини виникнення К. с. та шляхи її подолання вивчають конфліктологія, соціальна психологія, соціологія, педагогіка, інші науки. — Англ. *conflict situation*.

Конфліктність людини — психологічна особливість людини, яка виявляється в тому, що вона постає як реальне чи потенційне джерело міжособистісних конфліктів, своєю поведінкою провокує людей на конфлікти. — Англ. *conflictiveness of a person*.

Конфліктологічні переговори — основний засіб реалізації інтегративної стратегії вирішення соціальних конфліктів, за якого жодна із конфліктуючих сторін не зазнає поразки. Технологія К. п. передбачає: 1) отримання посередником первинної інформації про конфлікт через окремі бесіди з конфліктуючими сторонами; 2) їхня згода на переговори; 3) аналіз отриманої інформації за

загальноконфліктологічною методикою; 4) визначення кола проблем, які належить обговорити на переговорах; 5) субординація цих проблем за їх важливістю і труднощів досягнення згоди; 6) визначення порядку, часу і місця їх обговорення; 7) встановлення правил переговорів з їх початком; 8) реалізація цих правил на основі принципів однакового ставлення посередника до конфліктуючих сторін та ін. Від інших способів посередництва К. п. відрізняються тим, що в них посередник не визначає змісту рішення конфліктерів, а організовує самостійне напрацювання ними цього рішення. — Англ. *arbitration*.

Конформізм соціальний (від лат. *conformis* — подібний, відповідний) — некритичне сприйняття і дотримання панівних думок і стандартів, стереотипів масової свідомості, традицій, авторитетів, принципів, настанов. К. с. характеризується відсутністю індивідуальності, стандартністю, маніпулюванням і консерватизмом. Вирішальну роль у формуванні К. с. відіграють страх, пропаганда, віра в те, що інші люди володіють вищою і абсолютною істиною, бездумне наслідування певних стандартів. К. с. виникає за наявності конфлікту між думкою індивіда і думкою певної групи. Він властивий авторитарним, тоталітарним суспільствам, в яких формують “монолітну єдність” громадян, де втрачається неповторність, унікальність окремої людини. — Англ. *social conformism*.

Конформність — риса характеру, яка виявляється у піддатливості людини реальному чи уявному тиску групи, що виражається у зміні її поведінки та настанов згідно з позицією більшості, яку спочатку вона не підтримувала. Розрізнять зовнішню (публічну) і внутрішню (особисту) К. Перша — демонстративне підпорядкування думці групи, яка нав'язується, з метою заслужити схвалення або уникнути критики чи жорсткіших санкцій з боку осіб, які входять до групи. Друга — зміна індивідуальних настанов унаслідок внутрішнього прийняття позиції оточуючих, що оцінюється як об-

грунтованіша й об'єктивніша, ніж власна точка зору. Внутрішня К. зазвичай супроводжує зовнішню, яка не завжди передбачає особисту згоду з вимушеним виконанням групових норм. За всіх розбіжностей обидві форми К. є специфічним способом розв'язання усвідомленого конфлікту між власною і домінуючою в групі думкою на користь останньої: залежність людини від групи змушує шукати реальної або уявної згоди з нею, підпорядковувати свою поведінку чужим і незвичним еталоном або тим, що здаються чужими. Різновидом цієї залежності є негативізм (нонконформізм) — бажання будь-яким чином виступати всупереч позиції панівної більшості, будь-якою ціною і завжди обстоювати протилежну точку зору. У більшості експериментальних досліджень зовнішню К. вивчають за допомогою методу “підставної групи” в реальному чи апаратурному (Р. Кратчфілд) варіантах. Згідно з емпіричними даними рівень К. визначається комплексом причин: 1) характеристикою індивіда, який піддається груповому тиску (стать, вік, національність, інтелект, тривожність тощо); 2) характеристикою групи, яка є джерелом тиску (розмір, ступінь єдності більшості, тобто наявність і кількість членів групи, які відхиляються від спільної думки тощо); 3) особливостями взаємозв'язку індивіда і групи (статус індивіда в групі, ступінь його прив'язаності до неї, рівень взаємозалежності індивіда й групи в отриманні винагороди тощо); 4) змістом завдання, ступенем зацікавленості людини в ньому, її компетентністю тощо. Альтернативою К. і негативізму є самостійне напрацювання і обстоювання власної позиції. Незалежність не виключає солідарності індивіда з групою, але не під тиском, а на основі усвідомленої згоди з нею. — Англ. *conformity*.

Конфронтація (кон... і лат. *frons* (*frontis*) — фронт) — протистояння, протиставлення, зіткнення соціальних систем, класових інтересів, переконань, в яких суперники прагнуть перемоги, досягнення своїх цілей і водночас поразки опонента. — Англ. *confrontation*.

Концепція (від лат. *conceptio* — сприйняття) — 1) система поглядів, спосіб розуміння явищ, процесів; 2) основоположна ідея будь-якої теорії. — Англ. *conception*.

Концепція незалежного життя для осіб з обмеженими можливостями — концепція, згідно з якою люди з обмеженими можливостями мають право на незалежне життя. У філософському значенні незалежне життя — спосіб мислення, психологічна орієнтація особистості, яка залежить від її взаємовідносин з іншими людьми, суспільством і навколишнім середовищем. У соціально-політичному значенні незалежне життя — право людини бути невід'ємною частиною суспільства і брати активну участь в усіх аспектах його життя, право на свободу вибору і самовизначення. Ідеологія незалежного життя розглядає інвалідність як обмежене уміння людини ходити, бачити, чути, розмовляти або мислити звичним чином, спричинене психологічними, фізіологічними, функціональними порушеннями або аномаліями. Допомогу в реалізації цих обмежених можливостей людина-інвалід має отримати від соціальних служб, створення яких повинно бути нормою в суспільстві, що керується принципом рівності прав людини. Традиційне розуміння інвалідності як медичного терміна позбавляло людину-інваліда соціальної значимості як члена суспільства, відводячи їй роль пасивного пацієнта, цілковито залежного від допомоги інших людей, а отже, можливості самовизначення і свободи вибору. У 60-ті ХХ ст. люди з інвалідністю почали об'єднуватися для зміни свого соціального статусу — визнання їхніх прав і здатності до успішної діяльності, творчого, повноправного функціонування в суспільстві. Ініціатором руху за незалежне життя став Е. Робертс (один із перших студентів-інвалідів Каліфорнійського університету). Спільно з іншими студентами-інвалідами він розробив програму життя в умовах госпітально, а згодом — програму освіти для студентів із тяжкими формами інвалідності. У 1972 було відкрито перший у світі Центр незалежного жит-

тя, того ж року Конгрес США ухвалив положення про надання підтримки програмам незалежного життя як частини програм Адміністрації реабілітаційних служб. Згодом такі центри з'явилися в Канаді, Швеції, Нідерландах, Бельгії, Великобританії. Міжнародний рух за незалежне життя сприяв появі мережі альтернативних соціальних служб, які посилили вплив людей з інвалідністю на соціальну політику та зміцнення їх економічних і політичних прав; послабили вплив професіоналів на прийняття рішень щодо людей з інвалідністю; значно обмежили патерналістський підхід до проблем інвалідності, згідно з яким людей з обмеженими можливостями вважали пасивними пацієнтами. Основні положення К. н. ж. для л. з о. м.: 1) людині, яка має інвалідність, повинні бути надані рівні права і можливості для активної участі в житті суспільства; 2) інвалідність — не лише медична проблема, а й проблема нерівних можливостей; 3) соціальні служби підтримки створюють для людей з інвалідністю рівні можливості для участі в усіх сферах життя суспільства; 4) людина, що має інвалідність, є головним експертом з проблем інвалідності; як основний споживач послуг і захисник власних інтересів, вона має бути допущена до безпосередньої участі у розв'язанні соціальних проблем, пов'язаних з інвалідністю; 5) люди з інвалідністю повинні спиратися передусім на власні здібності і вміння з тим, щоб домогтися прав і привілеїв, на які претендують. — Англ. *conception of autonomous life for a person with limited possibilities*.

Кореляція (від *ко...* і лат. *relatio* — відношення) — тип зв'язку між двома змінними, що характеризується їх сумісною варіацією (коваріацією), яка полягає в тому, що зміна значення однієї змінної пов'язана зі зміною значень іншої. К. має місце, якщо обидві змінні є метричними або порядковими (у другому випадку йдеться про К. рангів, або рангову К.). Щодо номінальних змінних частіше вживають терміни “асоціація” або “зв'язок”. Якщо між двома змінними існує кореляційний зв'язок, то певному

значенню однієї змінної відповідає не одне, а сукупність (розподіл) значень другої змінної. Цей розподіл можна замінити певною мірою центральної тенденції (напр., середнім значенням). Якщо збільшення значення першої змінної зумовлює, як правило (як тенденція), збільшення відповідного середнього значення змінної — це позитивна або пряма К. Коли збільшення першої ознаки пов'язане зі зменшенням середнього значення другої ознаки — це негативна або зворотна К. Для кількісного оцінювання кореляційного зв'язку між ознаками, вимірними за різними шкалами, використовують різні коефіцієнти К. Напр., для двох метричних змінних — найчастіше коефіцієнт Пірсона (інша назва — коефіцієнт *eta*), для двох порядкових змінних — коефіцієнти рангової К. Спірмена та Кендала, для двох номінальних змінних — коефіцієнти Чупрова, Крамера, Гудмана (їх часто називають мірами асоціації). Наявність К. ще не означає причинного зв'язку між змінними. Можливо, одна із змінних є частковою або вичерпною причиною іншої, а можливо, обидві змінні — наслідок однієї чи кількох інших причин (у такому разі йдеться про К., наведену іншими ознаками). Напр., якщо зафіксована К. між рівнем освіти (вимірним як кількість років навчання) чоловіка і дружини в сім'ї, то не можна сказати, яка з цих двох змінних є причиною, а яка — наслідком. Або, напр., зафіксовано інтенсивний кореляційний зв'язок між зростом братів і сестер у сім'ї. Проте жодна з цих двох ознак (зріст однієї дитини і зріст іншої дитини) не може розглядатися як причина другої ознаки. Більше того, обидві вони є значною мірою виявом інших ознак — зросту батька і матері. При обчисленні К. зросту дітей для сімей, де батьки мають однаковий зріст, показник К. буде набагато меншим. Зв'язок між зростом дітей у сім'ї є прикладом К., зумовленої іншими ознаками — зростом батьків. Аналіз К. має спиратися на специфіку конкретного завдання, яке вирішує дослідник. Необхідність вилучення впливу інших ознак зумовлює появу поняття часткової К. та відповідних показників — коефіці-

ентів часткової К. Вилучення впливу інших ознак має наслідком зменшення або збільшення показника К. Аналіз кореляційних зв'язків між змінними пов'язаний не лише з обчисленням відповідних коефіцієнтів К. та мір асоціації, а й з побудовою рівнянь регресії. — Англ. *correlation*.

Корупція (від лат. *corruptio* — підкуп) — діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для отримання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Згідно із Законом України “Про боротьбу з корупцією” відповідальність настає не за К. взагалі, а за конкретні, передбачені законодавством корупційні діяння та інші пов'язані з К. правопорушення. Корупційні правопорушення існують у таких формах: зловживання владою або посадовим становищем, перевищення влади або повноважень та інші посадові злочини, що вчиняються для задоволення корисливих чи інших особистих інтересів або інтересів інших осіб; розкрадання державного, колективного або приватного майна з використанням посадового становища; незаконне отримання матеріальних або інших благ, пільг та інших переваг; отримання кредитів, позичок, допомоги, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням пільг чи переваг, не передбачених законодавством, або на які особа не має права; здійснення самостійно, через представника або підставних осіб підприємницької діяльності з використанням влади чи посадових повноважень, а також пов'язаних з ними можливостей; хабарництво, сприяння з використанням посадового становища фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької та іншої діяльності з метою незаконного отримання за це матеріальних або інших благ, пільг та інших переваг; неправомірне втручання з використанням посадового становища у діяльність інших державних органів чи посадових осіб з метою перешкодити виконанню ними своїх повноважень чи домогтися прийняття неправомірного рішення; використання інформації, отриманої під час виконання посадових обов'язків, у корисливих чи інших особистих інтересах; необґрунтована відмова у наданні відповідної інформації або несвоєчасне її надання, або надання недостовірної чи неповної службової інформації; надання необґрунтованих переваг фізичним або юридичним особам через підготовку і прийняття нормативно-правових актів чи управлінських рішень; протегування з корисливих або інших особистих інтересів у призначенні на посаду особи, яка за діловими і професійними якостями не має переваг перед іншими кандидатами. К. виявляється і в інших формах, у т. ч. не передбачених законом. Станом на 2003 за рівнем корумпованості Україна посідала 4-е місце серед 179 країн. За даними соціологічних досліджень, лише протягом 2003 середній розмір хабара держслужбовцю збільшився удвічі (4 000 грн. у грудні). Щорічно кримінальні структури та пересічні громадяни витрачали на хабарі держслужбовцям приблизно 90 млрд. грн. Найбільш корумповані політична, освітня, медична та правоохоронна сфери, що є серйозною загрозою національній безпеці держави. З регіонів найбільш корумповані Донецький, Луганський та Київський. За іншою методикою (Transparency International) станом на 01.07.2004 Україна посідала 119-те місце серед 179 країн (для порівняння: США — 19). — Англ. *corruption*.

Крадівка — таємне викрадення чужого майна. Таємним визнається викрадення, здійснюючи яке винна особа вважає, що робить це непомітно для потерпілих чи інших осіб. Зазвичай К. вчиняють за відсутності будь-яких осіб (власників майна, осіб, під охороною яких воно перебуває, свідків тощо). Суб'єктом злочину може бути осудна особа, яка досягла 14-річного віку. Санкції за вчинення К. встановлено Ст. 185 Кримінального кодексу України. — Англ. *theft / stealing*.

Крек — порошок кокаїну, призначений для куріння. — Англ. *crack*.

Криза (грец. *krisis* — переломний момент; рішення, вирок) — 1) різкий крутий перелом у чому-небудь, важке перехідне становище; 2) гострі труднощі з чимось (предметами, продуктами та ін.); 3) складне становище, яке важко переживається, — ситуація, подібна до стресової. К. соціальна — найгостріша форма вияву соціальних суперечностей, пов'язана з порушенням соціальної стабільності. К. ідентичності — відчуття втрати свого “Я” та ідентичності, відчуття, ніби людина, якою вона є сьогодні, не та, якою була вчора. За патологічних психічних станів це переживання набуває форми синдрому деперсоналізації. До критичних станів, або К., призводять втрата близького родича, розлучення тощо. В соціальній роботі термін “К.” вживають у двох значеннях: 1) стан внутрішнього конфлікту, який переживає людина або група людей у складній життєвій ситуації, коли звичні способи пристосування до навколишнього середовища є неефективними; 2) події, які спричинили порушення діяльності соціальних інститутів. — Англ. *crisis*.

Криза екологічна — стан навколишнього середовища, спричинений його забрудненням, хижацьким, небережливим використанням природних ресурсів, який загрожує існуванню природи і людини. — Англ. *ecological crisis*.

Криза ідентичності — стан психологічної дезорієнтації і рольового зміщення, пов'язаного зі значними психосоціальними змінами, у відносно короткій період. Може виникати в перехідних періодах життєвого циклу (напр., у підлітковому віці, періоді батьківства/материнства, виходу на пенсію) або у зв'язку з інституціональними, культуральними чи соціальними змінами. — Англ. *identity crisis*.

Криза політична — стан політичної системи, за якого влада неспроможна виконувати свої організаторські функції. — Англ. *political crisis*.

Криза середини життя — утруднення у пристосуванні до біологічних і соці-

альних змін, що супроводжують середній вік. Властива передусім культурам, у яких високо цінується юність і нехтується старість. — Англ. *middle age crisis*.

Криза соціальна — стан суспільства, що виникає внаслідок конфлікту між новим змістом і існуючою формою у розвитку соціальних явищ. Цей стан не паралізує життєдіяльності суспільства, а лише певним чином обмежує здатність до новоутворень. Водночас К. с. є свідченням початку суттєвих змін суспільного організму, які поступово трансформують суспільство в якісно нове, де можуть виникати структури і відносини, які були неможливі раніше. К. с. має як негативні, так і позитивні наслідки. Розрізняють К. с. економічну, культурну, духовну, екологічну, політичну. Політична криза, напр., може мати різні аспекти — економічний, управлінський, соціальний, національний, духовно-культурний тощо. Виділяють і К. с. тотальну — кризу цивілізації взагалі або кризу перехідного періоду в конкретній країні. Подолання К. с. відбувається через якісну зміну або перебудову соціального інституту, установи, структури чи способів їх існування. Слід лише уникати крайнощів: з одного боку, революційних перетворень, а з іншого — сподівання на самоуправління соціальних підсистем під впливом морального імперативу. Водночас перспективи подолання кризового стану значною мірою залежать від здатності спільноти забезпечити самосинхронізацію різних соціальних процесів і виробити узгоджений ритм спільних дій. — Англ. *social crisis*.

Кризи вікові — особливі, відносно нетривалі в часі (до року) періоди онтогенезу, яким властиві різкі психологічні зміни. На відміну від криз невротичних або травматичних, К. в. належать до нормативних процесів, необхідних для нормального, поступального процесу особистісного розвитку (Е. Еріксон). К. в. можуть виникати з переходом людини з одного вікового ступеня на інший і пов'язані із системними якісними перетвореннями у сфері соціальних відносин, діяльності і свідомості. В дитячому віці ви-

діляють: кризу першого року життя, кризу трьох років, кризу шести-семи років, підліткову кризу (10–14 років). Ці хронологічні межі К. в. є досить умовними через значні відмінності індивідуальних, соціокультурних та інших параметрів. Форма, тривалість і гострота перебігу К. в. суттєво різняться залежно від індивідуально-типологічних особливостей дитини, соціальних і мікросоціальних умов, особливостей виховання в сім'ї, педагогічної системи загалом. Для періодів К. в. у дитинстві характерні переходи до нового типу взаємин дітей із дорослими, за якого зважають на нові, зрілі можливості дитини, зміну “соціальної ситуації розвитку”, зміну діяльності, перебудову всієї структури свідомості дитини (Л. Виготський, А. Леонт'єв, Д. Ельконін та ін.). Процеси переходу дитини на новий віковий ступінь пов'язані з гострими суперечностями між формами взаємин з оточуючими, що виникли раніше, і посиленими фізичними та психологічними можливостями і домаганнями. Негативізм, упертість, вередливість, стан підвищеної конфліктності та інші властиві К. в. як негативні поведінкові прояви загострюються у випадку ігнорування дорослими нових потреб дитини у сфері спілкування та діяльності і, навпаки, пом'якшуються за правильного виховання. Дослідження позитивного значення К. в. для процесу формування особистості послаблює конфліктність і важковиховуваність дитини в ці періоди. Значно менше вивчені К. в. зрілих періодів життя і старості. Відомо, що такі поворотні пункти виникають набагато рідше, ніж у дитинстві, і їх перебіг зазвичай більш прихований, без виражених змін у поведінці. Перебудови під час К. в. свідомості і переорієнтація на нові життєві завдання, які зумовлюють зміну характеру діяльності і взаємин, суттєво впливають на розвиток особистості. — Англ. *age crises*.

Кризове втручання — оперативна допомога клієнту, комплекс методів соціальної роботи для допомоги клієнту, який перебуває в ситуації кризи, подолання певної проблеми. Мета К. в. — сприяння позитивному розвитку клієнта

через усвідомлення ним проблеми та її наслідків. К. в. орієнтоване на активізацію власних ресурсів клієнтів для розв'язання нагальних потреб. Існують такі види К. в.: інформаційна, консультативна, психологічна допомога, оформлення документів. — Англ. *crisis intervention*.

Криміналістика (від лат. *criminalis* — злочинний) — наука про прийоми, методи і засоби розкриття злочинів. — Англ. *criminalistics*.

Кримінологія (від лат. *crimen* — злочин і... *logia*) — наука, яка вивчає закономірності, форми і методи прояву злочинності, її причини, особу злочинця і розробляє заходи на державному рівні щодо запобігання злочинності. В Україні К. не розвинута. Це пов'язано з помилковою вірою (марксизм) в епоху соціалізму в те, що із просуванням суспільства до комунізму зникне причина злочинів — приватна власність. — Англ. *criminology*.

Критерії вибору інструментів політики — критерії, за якими здійснюють вибір інструментів політики з тим, щоб гарантувати найкращі шанси досягнення урядових цілей. До проблеми вибору інструментів політики зверталися такі автори: Leung (1985), Binder and Peters (1989), Patton and Sawicki (1993), Dunn (1994), Pal (1997), MacRae and Whittington (1997), Potter (1998). Докладний аналіз внеску кожного з них наведено в підручнику “Посібник з аналізу державної політики”. Перелік критеріїв вибору інструментів, або альтернатив, політики міститься і в працях українських авторів з аналізу державної політики. Згідно з цими авторами основними критеріями вибору інструментів, або альтернатив, політики є: 1. Дієвість, технічна ефективність або технічна раціональність — визначає, чи працюватиме певна альтернатива з технічного погляду, тобто якою мірою пропоновані дії сприятимуть досягненню цілей. Л. Пал визначає її як найкращу “відповідність” між засобами і результатами. Для визначення технічної ефективності пропонують також аналі-

зувати адекватність: наскільки можна наблизитися до мети з наявними ресурсами і міра, якою певний рівень дієвості відповідає потребам, цінностям і можливостям, що породили проблему. 2. Економічна ефективність або економічна раціональність — досягнення цілі з оптимальними витратами. Для визначення економічної раціональності пропонують різні методи (аналіз витрат-вигод, аналіз чутливості, аналіз витрат-ефективності) і критерії: оптимальність за Парето — зміна доцільна, якщо вона поліпшує економічне становище принаймні однієї особи і не погіршує економічного становища жодної іншої; критерій Калдора — Хікса оптимальності за Парето — ті, хто виграв, повинні відшкодувати тим, хто програв (напр., якщо зменшити податки на підприємців, з часом їх капіталовкладення уможливають створення нових робочих місць). У соціальній літературі наводиться і контраргумент щодо критерію оптимальності за Парето: його неможливо застосовувати в політиці, оскільки всі урядові дії мають наслідком поліпшення ситуації одних за рахунок інших. Отже, мета аналізу економічної раціональності — передусім прояснити, які групи будуть у вигазі від запровадження певної альтернативи, а які у програзі. 3. Політична раціональність або політична здійсненність — визначає політичний ризик, можливість підтримки, опозиції, поразки; перспективи уряду на переобрання та підтримку пересічних виборців, ставлення до уряду, здатність підвищити його популярність (завоювання довіри, уникнення критики). У цьому критерії виділяють такі підкритерії: а) прийнятність — чи прийнятний певний курс для задіяних у політичному процесі осіб; б) доречність або відповідність уявленням суспільства — чи не суперечить уявленням громадськості або суспільства про цінності (права, переваги, перерозподіл тощо) та про пріоритетність і нагальність. Політичну здійсненність слід аналізувати з огляду на: а) дійових осіб — хто є ті особи або групи, яких стосується певна проблема і від яких можна очікувати підтримки чи опозиційного ставлення до конкретної аль-

тернативи; б) переконання і мотивації — чого потребують і хочуть дійові особи; в) ресурси — що має кожна дійова особа і що можна було б використати для отримання необхідних результатів: владу, авторитет, фінансові ресурси; г) місце прийняття рішення — ким, в якій організації і коли прийматиметься рішення. 4. Адміністративна раціональність або адміністративна здійсненність — урахування адміністративних витрат і простоти у здійсненні. Аналіз адміністративної раціональності передбачає отримання відповідей на такі запитання: чи є для цього необхідне кадрове забезпечення?; чи наявні необхідні фізичні потужності (приміщення, обладнання тощо)?; чи готові працівники до співпраці?; чи реальними є визначені терміни? 5. Справедливість — основний принцип рівноправного і недискримінаційного ставлення, який полягає в тому, що до всіх членів суспільства слід ставитися однаково, крім випадків існування вагомих підстав для застосування диференційованого підходу. Визначення того, що є вагомою підставою, — дилема, пов'язана з питанням про цінності. Виділяють три типи справедливості: а) горизонтальна — однакове ставлення до тих, хто перебуває в рівних умовах; б) вертикальна — розподіл товарів і послуг між тими, хто перебуває в нерівних умовах; в) справедливість між поколіннями — витрати і вигоди пропонованих варіантів для майбутніх поколінь. Отже, вибір інструментів політики пов'язаний з політичними, економічними, етичними та технічними аспектами. Слід брати до уваги, що не всі критерії застосовуються одночасно. Це може бути кілька критеріїв з усього переліку, але й вони можуть мати різну вагу. Таким чином, визначається ієрархія критеріїв залежно від передумов розроблення політики. Іноді, напр. перед виборами, критерій політичної прийнятності може бути вагомішим, ніж критерій економічності. — Англ. *criteria for choice of policy tools (means)*.

Критерії відбору отримувачів соціальної допомоги — критерії виокремлення осіб, які більшою мірою, ніж інші,

потребують допомоги. К. в. о. с. д. є демографічні, соціальні, фізичні, економічні характеристики індивідів: стать, вік, сімейний стан, стан здоров'я, професія, розмір доходу, наявність засобів існування, житлові умови. Напр., “Порядок надання щомісячної грошової допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним” встановлює такі критерії для призначення допомоги на догляд: встановлена інвалідність I чи II групи внаслідок психічного розладу опікуваної особи; наявність висновку лікарської комісії медичного закладу про потребу в постійному сторонньому догляді опікуваної особи; постійне проживання разом з опікуваною особою; розмір сукупного доходу з розрахунку на одну особу менший за встановлений. Визначення К. в. о. с. д. і встановлення меж при призначенні допомоги окрім того, що регулюються чинником попиту на таку допомогу — наявними потребами отримувачів, обумовлені й чинником пропозиції, зокрема економічним — наявністю коштів. Напр., при призначенні допомоги з мало-забезпеченості в Україні у 2003 критерієм відбору був розмір середньомісячного сукупного доходу на одну особу. Однак межу для призначення допомоги, з урахуванням економічних умов у країні, було визначено не на рівні прожиткового мінімуму (у 2003 — 342 грн. на особу), а на “рівні забезпечення державою прожиткового мінімуму”, встановленого Законом України “Про бюджет на 2002 рік” у розмірі 80 грн. на місяць. Водночас встановлення критеріїв відбору, окрім того, що воно спрямоване на виокремлення тих, хто найбільше потребує допомоги, може слугувати й іншим цілям — заохоченню населення до бажаної діяльності (напр., подовження надання допомоги на дитину до досягнення 23 років за умови отримання нею безперервної вищої освіти або призначення житлових субсидій безробітним лише за умови їх реєстрації у службі зайнятості). — Англ. *criteria for selection of social help recipients*.

Критика соціальна — напрям у сучасній західній соціології (Ч. Мілс, Е. Фромм, А. Гоулднер, Д. Рісмен та ін.), головним завданням якого є критичний аналіз існуючих теорій суспільства (зокрема, апологетичних) і створення такої соціології (гуманістична, рефлексивна), яка б сприяла перетворенню і поліпшенню існуючого соціального світу. К. с. поширюється на проблеми особистості, відчуження, бюрократизації, дегуманізації праці, злочинності, наркоманії тощо. — Англ. *social critique*.

Культ (від лат. *cultus* — поклоніння) — система релігійного поклоніння; віровчення або секта. Останнім часом термін “К.” вживають на позначення нових форм, створених харизматичними лідерами, які вимагають цілковитої відданості й виховують сильно виражену залежність серед своїх прихильників. — Англ. *cult*.

Культура (від лат. *cultura* — догляд, освіта, розвиток) — 1) історично вихідне значення поняття К. — обробіток, догляд за землею; 2) догляд, поліпшення тілесно-душевно-духовних сил, схильностей і здібностей людини; 3) сукупність способів, прийомів, організації, реалізації та поступу людської життєдіяльності; 4) сукупність матеріальних і духовних надбань, що відображають символічні, небіологічні (набуті) аспекти життя людського суспільства. К. охоплює мову, звичай та погоджені традиції (конвенції), за допомогою яких відрізняють поведінку людей від поведінки інших приматів. В англо-французькій традиції поняття К. нерідко використовують як синонім поняття цивілізація; культивувати, як і цивілізувати, означає протистояти варварству. В Німеччині у рамках традиції романтизму К. вважали вмістичем усього найкращого, що є в людині, осередком художніх досягнень і цариною індивідуального вдосконалення, а цивілізацію розглядали як процес матеріального розвитку, що загрожує гідності індивідуальної культури розвитком міського масового суспільства. Типове для німецької традиції протиставлення К. і цивілізації стало частиною

критики модерного індустріального суспільства, що сприймалося як безособова сила, яка стандартизує людську К. і свідомість. Романтична критика суспільства епохи модерну вплинула на підхід Франкфуртської школи до проблем масового суспільства і масової естетики і на соціологію Н. Еліаса. В американській і британській соціології поняття К. не має такого критичного підґрунтя. При цьому, незважаючи на те, що англо-американська соціологія розглядають К. як всю сукупність переконань і звичаїв (або “спосіб життя”) визначеної групи, вони зазвичай використовують диференційованіші поняття — система переконань, система цінностей чи навіть ідеологія. Тому поняття К. соціальної групи найчастіше застосовують у таких галузях, як соціологія знання і соціологія девіантної поведінки. Соціологи схильні розглядати сучасне суспільство як безліч “життєвих світів”, а не як таке, що має єдину культурну систему, оскільки К. індустріального суспільства видається їм фрагментованою і розрізною. Соціологія девіантної поведінки підходить до аналізу сучасного суспільства з точки зору існування конфліктуючих субкультур і, отже, подає ідею цілісної нормативної К. як проблематичну. Однак відсутність у сучасних суспільствах загальної К. ставить перед соціологією питання, яким чином в індустріальному суспільстві може підтримуватися консенсус. У соціології дотепер існують теоретичні розбіжності з приводу того, чи властива сучасним суспільствам деяка панівна ідеологія, яка зумовлює визначений соціальний консенсус, незважаючи на фрагментацію, що є наслідком соціальної диференціації, етнічної розмаїтості, класової структури і регіональних розходжень. Існують найбільш узагальнені визначення поняття К. Зокрема, Д. Віко стверджує, що К. — це все, що створює людина (люди). — Англ. *culture*.

Культура аполлонівська — сукупність цінностей, норм і взірців поведінки, орієнтованих на порядок, традицію, раціональність, розвиток науки і мистецтва. — Англ. *Apollonian culture*.

Культура афекту — сукупність норм, моделей, приписів, які визначають форму вираження емоційних переживань у певному культурному середовищі. — Англ. *culture of temporary insanity*.

Культура громадянська — важливий показник активного громадянства, ініціативної поведінки і практичної громадянської співучасті. — Англ. *civil culture*.

Культура економічна — соціальний і економічний механізм, який відтворює еталони і норми поведінки людини в економіці. Охоплює широкий спектр економічної діяльності індивіда: від оволодіння необхідними знаннями до формування суспільно необхідних норм економічної поведінки, прилучення до економічних цінностей. — Англ. *economical culture*.

Культура закрита — культура, що обмежується власним розвитком, створює бар'єри для проникнення цінностей інших культур, намагається задовольнити матеріальні та духовні потреби громадян лише за рахунок власних внутрішніх резервів і можливостей. — Англ. *closed culture*.

Культура, заснована на почутті провини — культура, в якій індивід переживає каяття і втрату самоповаги за нездатності поводитися соціально прийнятним чином. — Англ. *guilt-based culture*.

Культура, заснована на почутті сорому — культура, в якій нездатність індивіда поводитися соціально прийнятним чином є ганьбою для його родини, товаришів або іншої соціальної групи, до якої він належить. — Англ. *culture based on the feeling of shame*.

Культура ідеалістична — за П. Сорокіним — тип культури, що характеризується синтезом ідеаційних і почуттєвих цінностей за домінуючої ролі перших. — Англ. *idealistic culture*.

Культура ідеаційна — за П. Сорокіним — тип культури, в якій домінують нематеріальні, трансцендентальні, над-

природні цінності. — Англ. *culture based on certain idea*.

Культура масова — 1) вид культури сучасного індустріального суспільства, що характеризується виробництвом культурних цінностей, розрахованих на масове споживання і поширення засобами масової інформації (комунікації — ЗМК); 2) вид культури, яку характеризують орієнтація на середній масовий смак, стандартизація форми, змісту, розрахунок на комерційний успіх. Тісним зв'язком К. м. і ЗМК зумовлено той факт, що соціологічні дослідження К. м., її носіїв перетворюються на дослідження особливостей функціонування ЗМК у суспільстві, соціального адресата та ефективності їхніх повідомлень. Наслідком спрямованості сучасних ЗМК на культивування цінностей К. м. є те, що в сучасному лексиконі (не лише політичному, а й науковому) з'явилася така їх назва, як “засоби масової дезінформації”. Функціонуванню К. м. властиве спрямування соціальної активності мас у сферу споживання препаративаних культурних зразків, що значно звужує можливості соціальної творчості. Хоча головним замовником і носієм К. м. є середній клас, її споживачем можна вважати суспільство загалом і людство як таке. Тому К. м. не може не впливати й на еліту, культурі якої вона протистоїть. Приклад — розширення вживання всіма без винятку категоріями населення та постійне зростання у кількісному відношенні особливого маскультурного сленгу. Поступово стають загальноновживаними такі поняття, як хіт-

парад, хеппі-енд, шлягер, шоу, пабліситі, мас-медіа, секс-бомба, плейбой, поп-арт, кіч, порно-кіч, спонсор, стриптиз тощо. Крім того, через неоднорідність середнього класу К. м. поступово структурується відповідно до його структури, тобто виникають призначені для задоволення смаків вищих прошарків цього класу її зразки, які претендують на певну інтелектуальність і наближення до класичного мистецтва, що є за способами свого функціонування типовими її виявами. Означена тенденція має назву “мідкультура”. — Англ. *mass culture*.

Культура матеріальна — сукупність опредметнених результатів діяльності людини (людей), яка охоплює як фізичні об'єкти, створені людиною, так і природні об'єкти, які нею використовуються. — Англ. *material culture*.

Культура підприємництва — 1) процес обміну інформацією та ідеями у сфері підприємницької діяльності, етика ділових відносин; 2) сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відтворюють досягнутий рівень підприємницької діяльності. — Англ. *business culture*.

Культура політична — 1) сукупність соціальних інститутів, норм, взірців поведінки, традицій, ритуалів, властивих певній системі; 2) характер політичних знань, поглядів, переконань індивіда, вміння використовувати їх у процесі суспільно корисної діяльності. — Англ. *political culture*.

Л

Лад соціальний — відповідна система суспільно-державного устрою, що характеризується певними виробничими, суспільними відносинами і політичною системою суспільства. — Англ. *social order*.

Левірат (від лат. *levir* — дівер) — шлюбний звичай, згідно з яким молодший брат покійного чоловіка має одружитися з його вдовою.

Легалізація (від лат. *legalis* — законний) — 1) процес перетворення незаконного на законне; 2) за М. Вебером — перетворення харизматичної або традиційної влади (владарювання) на раціональну, легальну, бюрократичну владу; 3) соціально-юридичний механізм, що забезпечує дозвіл на дії, які раніше за законом вважалися злочинними, напр., дозвіл вживання легких галюциногенних препаратів, зокрема маріхуани, в Голландії, а з 2000 — у Шотландії; скасування деяких статей Кримінального кодексу України (напр., щодо гомосексуалізму і самогоноваріння, зайняття спекуляцією). Чимало спеціалістів вважає, що Л., якщо й не розв'язує проблему повністю, то значно її полегшує. — Англ. *legalisation*.

Легенда (від лат. *legendo* — те, що має бути прочитане) — 1) переказ, який частково ґрунтується на історичних подіях і звеличує, прославляє певні культур-

ні цінності; б) вигадана біографія. — Англ. *legend*.

Легітимація (від лат. *legitimus* — законний) — встановлення легітимності; процес легітимації. — Англ. *legitimacy*.

Легітимація — технологія, пов'язана з виправданням законності управлінських рішень, політичних дій і фактів, створення на правових засадах нових структур, їх зміни і оновлення. Л. — продукт і суб'єкт суспільних відносин. Охоплює у специфічній формі соціальний вплив, ролі й утвердження, відображає свій внутрішній світ в установках поведінки і ставленні до інших людей та до громадських закладів, покликана спонукати до довіри, сприяти суспільній згоді, зміцненню авторитету керівників і органів державної влади. У Л. не зацікавлені структури і влада, які діють поза законами, не працюють в інтересах громадян, намагаються приховати реальний стан справ. — Англ. *legitimation*.

Легітимності криза — ситуація, за якої правомірність існуючого соціального порядку піддається сумніву і відкрито висловлюється недовіра до влади. — Англ. *crisis of legitimacy*.

Лесбійство — жіночий гомосексуалізм, потяг жінки до жінки. Назва походить від грецького острова Лесбос, де, за історичними переказами, поширеним

був такий вид любові. Л. є порушенням психосексуальної орієнтації у жінок або спричинений генетичним (вродженим) дефектом. Розвивається внаслідок порушень диференціації мозку і гормональних порушень, що призводять до викривлення статевої свідомості і статевої ролі поведінки, які, у свою чергу, збільшують ризик виникнення Л. У випадках сексуальної експлуатації дітей Л. карається як кримінальна дія. — Англ. *lesbianism, sapphism, tribadism*.

Лідер (англ. *leader* від *lead* — вести, керувати) — авторитетний член групи, організації, суспільства, який виконує роль організатора, ініціатора групової взаємодії і сприймається групою завдяки його здібностям розв'язувати важливі для неї проблеми і завдання. Л. уособлює систему цілей і цінностей, бажану для більшості членів групи, і є безпосереднім провідником втілення її в життя. За ним визнають право вести за собою інших членів, бути останньою інстанцією в оцінці нових ситуацій і обставин. Взаємодія Л. з членами колективу відмінна від керівництва, яке є офіційно регламентованим соціально-організаційним процесом з фіксованими процедурами, правами та обов'язками всіх членів групи. Л. здійснює функції впливу, організації, мобілізації, цементування чи роз'єднання в групі засобами морального впливу, апелюючи до громадської думки (керівник виконує ці функції, спираючись на адміністративну владу, юридичний статус). Авторитет і вплив Л. зумовлені не формальними причинами (вік, рівень освіти, наявність наукових ступенів і звань, посада тощо), а ступенем визнання колективом особистих і ділових якостей Л. (його знання, вміння, життєвий досвід, професійна підготовка, здатність впливати на людей і підпорядковувати їх своєму впливу, вольовий, цілеспрямований характер тощо), що відображають його фактичний вплив на стан справ у групі. Німецький психолог К. Левіт виділив три основні стилі лідерства: 1) авторитарний; 2) демократичний; 3) анархічний. У наш час на позначення цих стилів лідерства викорис-

товують інші синонімічні терміни: “авторитарний” (директивний), “демократичний” (колегіальний), “анархічний” (ліберальний) і виділяють стилі лідерства, орієнтовані на завдання чи на людей. Стихийний характер явищ соціального лідерства не виключає можливості та необхідності його використання для підвищення якості й ефективності процесів соціальної організації та управління в групі. Головним завданням є поєднання статусу керівника з лідерством, що дає змогу керівникові не лише формально, за наказом, а й фактично очолювати колектив. — Англ. *leader*.

Лідер бюрократичний — лідер, авторитет якого обумовлений головним чином його становищем у бюрократичній ієрархії, а не особистими достоїнствами і характеристиками. — Англ. *bureaucratic leader*.

Лідер інструментальний — лідер, який володіє найбільшими знаннями і компетентністю, необхідними для вирішення групових завдань і досягнення мети. — Англ. *instrumental leader*.

Лідер неформальний — індивід, що має суттєвий вплив на групу в силу своїх здібностей, рис, якостей, а не формального статусу. — Англ. *informal leader*.

Лідер номінальний — індивід, який офіційно має статус лідера, але фактично не виконує його функції. — Англ. *nominal leader*.

Лідер соціометричний — у соціологічному тесті — член групи, якого найчастіше обирають інші члени групи за всіма критеріями. — Англ. *sociometric leader*.

Лідер харизматичний — лідер, вплив якого ґрунтується на визнаних за ним виняткових характеристиках особистості, рисах святості та героїзму. — Англ. *charismatic leader*.

Лідерство — соціальний статус особи, реалізований завдяки сукупності ме-

тодів, прийомів формування рис особистості, які виокремлюють її в соціальній організації (суспільстві, соціальній групі, з-поміж інших людей) і дають змогу використовувати силу особистого впливу для створення соціальної групи, соціальних рухів, об'єднань, партій, спілок, спрямовувати діяльність людей, керувати ними, вести за собою. Л. формується під впливом різних обставин, чинників, у процесі реалізації багатьох соціальних технологій. У Л. концентруються кращі соціально-психологічні риси і якості: обдарованість, талановитість, працездатність, організованість, моральність тощо. — Англ. *leadership*.

Ліквідація надзвичайної ситуації — проведення в зоні надзвичайної ситуації та прилеглих до неї районах силами і засобами єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного і природного характеру всіх видів рятувальних і невідкладних робіт, а також організація життєзабезпечення потерпілого населення та рятувальників. — Англ. *liquidation of extraordinary situation*.

Лікування добровільне — лікування, яке здійснюють на прохання або за усвідомленою згодою хворого. Щодо неповнолітньої особи віком до 15 років таке лікування здійснюють на прохання або за згодою її батьків чи іншого законного представника; щодо особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною, — на прохання або за згодою її законного опікуна. У разі незгоди одного із батьків або іншого законного представника лікування неповнолітнього здійснюють примусово за рішенням (згодою) органів опіки та піклування, яке може бути оскаржене в судовому порядку. — Англ. *voluntary treatment*.

Лікування примусове — лікування, яке здійснюють без усвідомленої згоди хворої особи або без згоди її законного представника за рішенням суду у разі встановлення у неї тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона може заподіяти шкоду своєму здоров'ю, якщо не

отримає необхідної психіатричної допомоги. Таку допомогу (амбулаторну або стаціонарну) надає спеціальний лікар-психіатр у примусовому порядку за рішенням суду. Заяву про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку направляє до суду лікар-психіатр разом з обґрунтуванням необхідності надання особі такої допомоги. — Англ. *forced treatment*.

Лобізм (англ. *lobbysm* від *lobby*, букв. — кулуари) — активна діяльність представників різних ділових, політичних кіл, що ставлять за мету реалізацію власних інтересів через зміну, скасування існуючих рішень, законів. Для цього лобісти чинять тиск на законодавців, державних, політичних діячів, інших офіційних осіб, використовуючи певні технології. — Англ. *lobbying*.

Лобіювання — цілеспрямований вплив на владні структури з метою досягнення власних цілей. Виділяють дві стратегії Л. — переконання і тиск. — Англ. *lobbying*.

Локус контролю (від лат. *locus* — місце) — індивідуально-психологічне поняття, що характеризує те, в чому людина вбачає основні причини своєї поведінки і вчинків інших людей. За внутрішнього Л. к. ці причини існують в людині, в її психології, за зовнішнього — поза людиною, напр., у зовнішніх об'єктивних обставинах її життя. — Англ. *locus control*.

Ломка наркотична — 1) абстинентний синдром, що виникає за позбавлення наркомана звичної дози наркотику. Ознаками Л. н. є блювота, пронос, холодний піт, сильний біль у суглобах, серці, мігрень, депресія на межі самогубства — Англ. *withdrawal*.

Лонгітюдне дослідження — тривале і систематичне вивчення одних і тих самих піддослідних або соціальних індексів, яке дає змогу визначити діапазон їх індивідуальної змінності з плином часу і в певних умовах. — Англ. *longitude research/analysis*.

ЛСД (дієтиламід лізергінової кислоти) — сильнодіюча психоделічна речовина, яку виробляють синтетичним способом із спор, що паразитують на колосках зернових культур. ЛСД — найпоширеніший психоделік. За впливом на психіку належить до галюциногенів, але має широкий спектр дії: від психодинамічних змін до пізнавальних відчуттів, які іноді призводять до цілковитої зміни світогляду. Відомі ЛСД-25 і ЛСД-49, що викликають сильні візуальні галюцинації. ЛСД розповсюджують у вигляді марок, іноді — у вигляді порошку. За середовищем розповсюдження він є клубним наркотиком. Сленг — кислота. — Англ. *LCD*.

Любов — високий ступінь емоційного, позитивного ставлення, що виділяє його об'єкт серед інших і ставить його в центр життєвих потреб та інтересів суб'єкта (Л. до матері, батька, до дітей, музики тощо). Почуття Л. є глибоко інтимним і супроводжується ситуативними і змінними емоціями ніжності, захоплення, ревності тощо, які переживаються залежно від індивідуально-психологічних особливостей особи. В українській мові, на відміну від російської і англійської, на позначення переживань, пов'язаних з індивідуальним ставленням потягом, вживають слово “коханя”. — Англ. *love*.

Люди з обмеженими можливостями — люди, які мають функціональні обмеження і не здатні до більшості видів діяльності через захворювання, відхилення або недоліки розвитку, нетиповий стан здоров'я, а також неадаптованість зовнішнього середовища до особливих потреб індивіда і негативних стереотипів, упереджень, що виокремлюють нетипових людей у соціокультурній системі. — Англ. *disabled people*.

Люди похилого віку — генерація осіб старшого віку, в якій відповідно до класифікації виділяють чотири підгрупи: 1) власне похилого віку (55–64 роки); 2) старі (65–74 роки); 3) дуже старі (75–84 роки); 4) престарілі (85 років і старші). У деяких випадках виокремлюють підгрупу

довгожителів (понад 100 років). Крім фізичного віку слід враховувати і соціальний вік, функціональні, етнічні та статеві ознаки. Демографічна ситуація в Україні характеризується зростанням у структурі населення кількості людей, яким виповнилося 60 років, і старших. У 1970 60-річні становили 13,8 % від загальної кількості населення, 1989 — 17,9 %, 1996 — 18,6 %, а в 2015 їх очікується до 22 %. Спостерігається тенденція до збільшення чисельності самотніх людей похилого віку і сімейних пар, які не мають дітей або проживають окремо від них (на початку ХХІ ст. таких людей — 25 %). Погіршення стану Л. п. в. супроводжується обмеженням або втратою фізичних можливостей, зниженням певною мірою рухової активності та здатності до самообслуговування, зростанням потреби у сторонній допомозі. З огляду на те, що найближчими роками у структурі населення України слід очікувати збільшення чисельності старих, самотніх, хворих людей, які потребуватимуть сторонньої допомоги та соціального захисту, зростатиме і вартість медичної та соціальної допомоги цій категорії населення. Збереження і поліпшення здоров'я Л. п. в., запобігання інвалідизації, відстрочення періоду, коли Л. п. в. починає потребувати сторонньої допомоги й опіки, — першочергове завдання держави. — Англ. *elderly people*.

Людина — істота, яка втілює вищий ступінь розвитку життя, суб'єкт суспільно-історичної діяльності. Л. як суб'єкт і продукт трудової діяльності в суспільстві є системою, в якій фізичне і психічне генетично зумовлене і життєво сформоване, природне і соціальне утворюють нерозривну єдність. Л. є предметом вивчення багатьох наук: антропології, соціології, етнографії, педагогіки, анатомії, фізіології, психології. Термін “Л.” вживають у вузькому (як біологічний вид, який у своєму еволюційному розвитку піднявся на найвищий щабель) і в широкому (як біологічна істота) значеннях. — Англ. *man/human being*.

Людських відносин теорія — концепція управління людьми, що виникла у 20-ті ХХ ст. у США на противагу “тей-

лоризму” і була спрямована на пошуки шляхів підвищення ефективності виробництва, гармонізації відносин між людьми у процесі виробництва на основі християнських заповідей (Е. Мейо, Ж. Фрідман та ін.). — Англ. *human relationships theory*.

Люмпен-пролетаріат (нім. *lumpenproletarier* від *lumpen*, букв. лахміття) — соціальна верства декласованих осіб без певного заняття і постійної роботи, яка перебуває на межі злочинного світу. Л.-п. характеризується станом хронічних

злиднів, патологічною відразою до суспільно корисної праці, відсутністю власної політичної позиції та організації. Л.-п. — соціальні паразити, які ефективно користуються суспільними фондами, отримуючи соціальні виплати для мало-забезпечених. З метою протистояння Л.-п. як масовому соціальному явищу в розвинутих країнах здійснюють реформи соціального забезпечення — допомога виплачується обмежений термін і за умови активного пошуку роботи або навчання професії. — Англ. *lumpen-proletariat, subproletariat, underclass*.

М

Магія (від грец. *mageia* — ворожба) — обряди і ритуальні практики, в основі яких — віра у можливість впливу на потойбічні потужні сили і впевненість у безпосередньому зв'язку ритуалів, обрядів з очікуваним, бажаним результатом. Розрізняють М. позитивну і негативну, яка має відповідні наслідки. — Англ. *magic*.

Магія імітативна — за Дж. Фрейзером — тип симпатичної магії, заснований на допущенні можливості перенесення впливу з одного предмета на інший завдяки їх подібності. — Англ. *imitating magic*.

Магія повторення — ситуація, за якої випадкові явища, що настають одне за одним, видаються функціонально залежними; джерело віри у прикмети. — Англ. *magic of repetition*.

Мазохізм — схильність до пошуку фізичних чи психічних страждань для досягнення сексуального збудження або задоволення. М. розглядається і як умова, і як джерело задоволення. За мазохістської перверсії сексуальне задоволення залежить від фізичного або психічного болю (побиття, погрози, приниження, образа тощо), реально або уявно заподіяного партнером. М. виникає в ранньому дитинстві, зазвичай у поєднанні з садизмом як компонентний, або парціальний, потяг. — Англ. *masochism*.

Мазохізм моральний — за З. Фрейдом — бажання стати жертвою, відчувати приниження, страждання тощо, не пов'язані із сексуальним задоволенням. — Англ. *moral masochism*.

Майно подружжя роздільне — майно, яке належало кожному з подружжя до одруження, а також отримане ним у шлюбі як дар або успадковане. М. п. р. є також речі індивідуального користування (одяг, взуття тощо), придбані у шлюбі за спільні кошти подружжя, за винятком коштовностей і предметів розкоші. — Англ. *separate property of a couple*.

Макроеволюція — сукупність еволюційних процесів живих форм, які зумовлюють появу нових видів. — Англ. *macroevolution*.

Макросоціологія — розділ соціології, який вивчає функціонування великих соціальних систем і зразків взаємодії між ними. — Англ. *macrosociology*.

Макроструктура — зв'язки і відносини між елементами і підсистемами суспільства, економіки, політики, культури, які розглядаються на найзагальнішому рівні. — Англ. *macrostructure*.

Максима (від лат. *maxima (regula, sententia)*) — основне правило, принцип) — норма поведінки; логічний або етичний

принцип, висловлений (поданий) у короткій формулі. — Англ. *maxim*.

Малозабезпечена сім'я — сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї. — Англ. *family of moderate/scanty means*.

Мальтузіанство — одне з поширених економічних вчень. Першим з економістів, які прагнули пояснити причини бідності в суспільстві, був Т. Мальтус. У своїй праці “Досвід про закон народонаселення” (1798 р., п'ять прижиттєвих видань, останнє — у 1817) вивів закон, зміст якого пояснював так: “Закон цей полягає в постійному прагненні, що виявляється в усіх живих істот, розмножуватися швидше, ніж це допускається кількістю їжі, яку вони мають у своєму розпорядженні”. Єдиною межею репродуктивної здатності рослин і тварин є, на думку Мальтуса, лише та обставина, що, розмножуючись, вони взаємно позбавляють себе засобів існування. Людина також керується інстинктом розмноження, однак, на відміну від тварин, він стримується в ній голосом розуму, побоюванням, що він/вона не в змозі буде задовольнити потреби дітей. Мальтус дійшов висновку, що нестача їжі є постійною перепоною до розмноження людей. Обґрунтовуючи свій закон, учений спирався на біологічні чинники відтворення населення. З огляду на стан земель, зазначав він, можна стверджувати, що засоби існування за найсприятливіших умов застосування людської праці ніколи не зростатимуть швидше, ніж в арифметичній прогресії. Їх нестачу він пояснював тим, що населення зростає в геометричній прогресії. Щоб уникнути цього, Мальтус пропонував скасувати англійські закони про бідних, відмовити їм в утриманні за суспільний кошт. Виступив проти виплати парафіяльними попечительствами допомоги на дітей, незалежно від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним. У цілому не погоджуючись з висновками Мальтуса, слід зазначити, що в його твердженні “ніхто не повинен

заводити родини, не маючи засобів для її утримання... шлюб досить бажаний, але для його досягнення необхідно мати засоби для існування родини” є раціональне зерно. Таке переконання, вважав він, стане для молодих спонукою до праці й розумного заощадження невеликих надлишків, які завжди мають у своєму розпорядженні неодружені працівники. Докази тверджень, використані Мальтусом, дають підстави для висновку, що відповідність між чисельністю населення і кількістю засобів існування має регулюватися голодом, епідеміями, війнами та іншими природними чинниками, які зменшують кількість населення. Таким чином, згідно з М., допомагаючи вижити найбіднішим, люди наближають себе до війни та голоду. — Англ. *malthusianism*.

Манера (франц. *manière* — спосіб, прийом; характер виконання) — 1) прийом, спосіб будь-що робити; 2) зовнішня форма поведінки в суспільстві; 3) стиль творчості (художньої, духовної тощо). — Англ. *manner*.

Маніпулювання свідомістю — соціальна технологія, передусім реакційних режимів, окремих політичних сил, що використовується з метою управління свідомістю значної частини суспільства за допомогою різних засобів, найдієвішими з яких є засоби масової інформації (ЗМІ). У М. с. використовують рекламу, гіпноз, інші, в т. ч. й заборонені законом, засоби. — Англ. *consciousness manipulation*.

Маніпуляція (франц. *manipulation*, від лат. *manipulus* — жменя) — 1) спосіб соціального впливу на людей за допомогою різних засобів (політичної, економічної, соціальної, масової інформації) з метою нав'язування їм певних ідей, цінностей, форм поведінки та ін.; 2) хитрість, підтасовування фактів, махінація, фокус; 3) складний прийом у ручній роботі, яка вимагає максимальної точності. — Англ. *manipulation*.

Маніфестація (лат. *manifestatio* — вияв, виявлення) — публічний, пере-

важно масовий виступ на підтримку будь-кого чи будь-чого, певних вимог як таких, що виражають солідарність або протест. — Англ. *manifestation*.

Манія (від грец. *mania* — безумство, захоплення) — патологічний психічний стан, який зазвичай характерний для фази манаікально-депресивного захворювання. Характеризується високим душевним піднесенням, гіперактивністю, а підвищена самооцінка хворого нерідко збагачується параноїдальним уявленням про свою велич. Жадоба до нових вражень і переживань відображається в “мовному напорі” і “польоті ідей”. Піднесений настрій і завищена самооцінка не відповідають реальності, оскільки в дійсності індивід переживає (зазвичай неусвідомлено) почуття втрати і катастрофи. Він перебуває у стані “прекрасного” самопочуття, заперечуючи в своїй уяві реальність травматичних переживань — як теперішніх, так і минулих. У такий спосіб пацієнт протидіє депресії, але з великими втратами для самопізнання та критичності й лише тимчасово, оскільки епізоди М. неминуче поступаються місцем депресивним станам. — Англ. *mania*.

Маніяк (франц. *maniaque*, від грец. *mania* — безумство, захоплення) — людина, одержима манією, сильною спонукальною ідеєю, яка страждає на хворобливий потяг до будь-чого. — Англ. *maniac, person in the grip of an obsession; sex fiend* — сексуальний.

Маразм (від грец. *marasmus* — виснаження) — 1) згасання психічної діяльності людини, що супроводжується загальним виснаженням, спричиненим атрофією головного мозку. Симптомами М. є ослаблення пам'яті, логічного мислення, самоконтролю та ін.; 2) у соціально-політичному житті — стан безсилля, апатії, застою; нездатність до конструктивної діяльності. — Англ. *marasmus*.

Маргінали (від грец. *marginalis* — той, що перебуває на межі) — окремі особи, групи, соціальні верстви, які опи-

нилися на межі або за межами, характерними для суспільства, соціальних груп, систем, культур чи певних соціокультурних норм і традицій. М. традиційно вважали бездомних, душевнохворих, дармоїдів, повій, а з кінця ХХ ст. — хіпі, етнічні, релігійні меншини, деякі категорії емігрантів і мігрантів та ін. — Англ. *marginals*.

Маргінальність — стан груп людей чи окремих індивідів, поставлених суспільним розвитком на межу двох культур, які беруть участь у взаємодії цих культур, але не прилучаються повністю до жодної з них. М. виникає насамперед за міграцій. Іммігранти — найхарактерніші маргінали. Ними є й особи, що вступили в міжетнічні і міжрасові шлюби. М. властива також етнічним і расовим меншинам, утвореним унаслідок міграцій. Маргінальний тип особистості іноді виникав у колоніях під впливом європейських колонізаторів, а також у країнах, що розвиваються та піддаються т. зв. модернізації. В усіх випадках культура М. переплітається із соціальною стратифікацією й зумовлена соціальними процесами. М. поєднана з дуальністю етнічної самосвідомості. В особистому плані вона породжує психічне напруження і може призвести до подвійності, навіть розірваності особистісної самосвідомості. Маргінальний психічний тип у багатьох випадках вирізнявся творчим потенціалом — люди цього типу ставали керівниками етнічних груп, національних рухів, видатними діячами культури тощо. Теорію маргінальних осіб і маргінальних спільнот висунув у 20-ті ХХ ст. американський учений Р. Парк, один із засновників Чиказької соціологічної школи. Е. Стоунквіст розвинув її у соціально-психологічній праці “Маргінальна людина” (1937). — Англ. *marginality*.

Материнство — біологічне і соціальне ставлення матері до дитини (дітей). Біологічне ставлення визначається походженням дитини від матері (кровним спорідненням) і пов'язане з виконанням жінкою репродуктивної функції, що також є підставою для юридичного встанов-

лення М. Біологічно і юридично М. можуть не збігатися (напр., у разі всиновлення або неодноразового М. у традиційних племінних чи малорозвинених аграрно-промислових суспільствах). М. є складовою соціального інституту батьківства і впливає на функціонування сім'ї як малої соціально-психологічної групи. Основні функції М. — репродуктивна та виховна. Репродуктивну іноді позначають термінами “прокреативна”, “генеративна”, та її зміст включає значення другої функції (догляд за дітьми, їх виховання і навчання). М. (разом із батьківством) найповніше задовольняє сенсорні, когнітивні, емоційні та соціальні потреби дитини, забезпечує її поступове залучення до системи соціальних відносин, полегшує засвоєння соціальних ролей. Значення М. як інституту виховання змінюється залежно від соціально-економічних та інших умов розвитку суспільства (від винятково громадянського до домашнього виховання). М. як соціальний інститут посідає помітне місце в діяльності соціальних працівників, соціальних служб. — Англ. *maternity*.

Матріархат (від лат. *mater* (*matris* — мати) і грец. *arche* — влада) — форма суспільного устрою на ранніх етапах розвитку первіснообщинного ладу, що характеризувалася домінуючою роллю жінки в сім'ї, господарстві, суспільному житті. — Англ. *matriarchy*.

Матронімія — звичай, згідно з яким діти успадковують ім'я своєї матері. — Англ. *matrimony*.

Медико-соціальна експертиза — служба, яка визначає ступінь обмеження життєдіяльності людини, причину, час настання, групу інвалідності, сприяє проведенню ефективних засобів профілактики інвалідності, реабілітації інвалідів, їх залученню до суспільного життя. — Англ. *socio-medical expertise*.

Медитація (від лат. *meditatio* — роздум) — 1) процес мислення, спрямований на приведення психіки у стан заглибленості та зосередженості. Супрово-

джується розслабленістю, зниженням емоційної реактивності, відстороненістю від зовнішніх об'єктів; 2) сукупність прийомів і послідовність ступенів досягнення врівноваженості, нірвани; 3) інтенсивні й глибокі роздуми, занурення розумом у предмет, ідею тощо, яких досягають зосередженням на одному об'єкті й усуненням усіх чинників, що певною мірою розсіюють увагу (як зовнішніх — звук, світло, так і внутрішніх — фізичне, емоційне та інше напруження). М. — прийом психічного тренування, яке набуває різних форм залежно від конкретного культурно-історичного оточення. Найбільше свідчень про різні прийоми М. збереглося у країнах Сходу (йога, даосизм тощо). — Англ. *meditation*.

Медицина народна і нетрадиційна — сума знань і практичних методів (як зрозумілих, так і незрозумілих), що застосовуються для діагностики, запобігання і усунення порушень фізичної, психічної та соціальної рівноваги і побудовані винятково на практичному досвіді та спостереженнях, які передаються від покоління до покоління в усній і в писемній формах. — Англ. *popular and unconventional medicine*.

Медіа — термін на позначення засобів масової інформації (ЗМІ): газет, радіо і телебачення, інформаційних агенцій на зразок УНІАН чи Рейтер. Дедалі більшого значення набуває Інтернет, тому його також можна розглядати як особливий різновид ЗМІ. — Англ. *mass media*.

Медіаторинг конфліктний — напрям регулювання соціальних конфліктів за допомогою посередництва третьої сторони, в рамках якого розглядають теоретичні та практичні питання: від меж застосування інституту посередництва до вимог, які висувають до особи самого посередника. У масштабних соціальних конфліктах, зокрема тих, що мають політичне забарвлення, роль третейського суду відіграє держава чи її організації. Конфліктуючі сторони переважно йдуть назустріч цим організаціям з таких причин: 1) державні установи мають

матеріальні засоби, цільове використання яких може суттєво впливати на перебіг конфлікту, його обмеження чи припинення; 2) державні установи мають законні можливості застосування насилля — економічні санкції, політичні переслідування, адміністративні покарання чи озброєну силу; 3) уряд концентрує переважну частину соціальної інформації, добре поінформований про фактичний стан справ, що спрочинили соціальний конфлікт, і може ефективно розпорядитися цією інформацією, закликаючи сторони конфлікту до мирного обговорення спірних питань; 4) третейські можливості держави спираються на міцні традиції авторитету законної влади, слухняності та громадянської покорності; 5) державу визнають необхідним інструментом, підпорядкованість якому розглядається як нормальне явище, що не викликає прихованого почуття помсти та реваншу, як це буває у випадку вимушеного підпорядкування переможцю, який виявився сильнішим та успішнішим у протистоянні. Роль третьої сторони у конфлікті можуть виконувати не лише урядові, а й будь-які інші заклади, організації чи окремі особи. Досвід засвідчує, що вдало підібраний посередник спроможний швидко врегулювати конфлікт там, де без його зусиль згоди між сторонами було б неможливо досягти. Функціями посередника є: 1) залучення сторін до переговорів, а коли вони відмовляються від зустрічі — налагодження контактів між ними; 2) зняття або зведення до мінімуму емоційного напруження для забезпечення нормального перебігу переговорів; 3) спонукання конфлікуючих сторін до уважної оцінки нових пропозицій та альтернативних рішень, у т. ч. висунутих самим посередником (завичай кожна зі сторін веде переговори із посередником, який ніби представляє іншу сторону; нерідко посередник намагається вказати на завищені претензії обох учасників переговорів); 4) знаходження рішень, які б задовольнили громадську думку щодо конфлікту; 5) у разі, коли конфлікт уявляється невіршуваним, — пропонування необхідних, на думку посередника, альтернатив певній формі протесту, напр.,

подовжити термін дії попередньої угоди, створити узгоджувальний комітет для вивчення конфлікту, запропонувати (у крайньому разі) послуги арбітражу. Успіх М. к. значною мірою визначається тим, якою мірою взято до уваги логіку розвитку конфлікту. Функції, завдання, можливості посередника змінюються залежно від того, на початку чи наприкінці конфлікту докладаються посередницькі зусилля, втручається посередник у перебіг конфліктних відносин у розпал конфліктного напруження чи в умовах згасання конфлікту. Найсприятливішим етапом вирішення конфлікту є початкова стадія його розвитку, коли рішучі дії посередника можуть забезпечити успіх, компроміс. У розпал конфлікту складно, а іноді й неможливо втручатися в його перебіг посередницькими послугами. За цих умов доцільніше зачекати, поки енергія конфлікту вичерпається і сторони будуть сприйнятливими до ідей примирення. — Англ. *conflict mediation*.

Медіація в соціальній роботі (від лат. *mediator* — посередник) — 1) посередництво як метод діалектичного вирішення суперечностей між одиничним і загальним, людиною і природою, індивідом і громадою або інституцією, суб'єктом і об'єктом; 2) посередництво, мирний спосіб вирішення суперечок за сприяння третьої сторони, яка безпосередньо не бере участі в суперечці. — Англ. *mediations in social work*.

Межа малозабезпеченості — соціальний норматив, що дорівнює величині середньодушового сукупного доходу, який забезпечує працездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному встановленому законодавством рівні. М. м. запроваджено в Україні з 1995 як тимчасовий захід у зв'язку з кризовим станом економіки внесенням змін до Закону України “Про мінімальний споживчий бюджет” і прийняття Закону України “Про межу малозабезпеченості”. М. м. визначають на основі нормативно-статистичного методу. Нормативним методом формують набір продовольчих товарів, визначений згідно із соціальни-

ми нормами споживання для осіб непрацездатного віку, що розробляються науковими установами та організаціями. Вартість непродовольчих товарів і послуг та вартість утримання житла визначають відповідно до фактичних витрат сімей з низькими доходами. Вартість непродовольчих товарів не може становити менш як 15 % від вартості продуктового набору. Величину вартості М. м. в Україні щороку затверджує Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України. При ухваленні Державного бюджету України її періодично переглядають відповідно до зростання індексу цін на споживчі товари і послуги разом з уточненням показників Державного бюджету України. — Англ. *poverty line*.

Менеджер (англ. *manager* від *manage* — керувати) — професійний управлінець; фахівець з управління виробництвом, який має виконавську владу і не є власником компанії. — Англ. *manager*.

Менеджмент (англ. *management* — керування, організація) — управління виробництвом на основі застосування сучасних методів, форм, принципів і структур управління для досягнення поставлених цілей (підвищення ефективності виробництва, збільшення прибутку та ін.). — Англ. *management*.

Менеджмент догляду — координація та інтеграція складових системи соціальної допомоги та охорони здоров'я на мікрорівні. Складається з шести елементів: 1) координація зусиль усіх задіяних у догляді (призначення відповідального координатора); 2) виконання ключових завдань — від діагностики та складання плану догляду до моніторингу; 3) чітке визначення для кожного члена команди мети догляду; 4) концентрація зусиль на тривалій допомозі з урахуванням можливих ускладнень стану клієнта в майбутньому; 5) приділення особливої уваги явищам, які відрізняють менеджмент догляду від інших соціальних служб, зокрема: тривалий (іноді пожиттєвий) догляд, інтенсивність залучення необхідної кількості професіоналів (від медиків до маля-

рів); 6) подвійна функція менеджменту — вдосконалення рівня надання послуг на рівні клієнта і вплив на вдосконалення сфери соціальних послуг загалом (паблік рилейшнз). — Англ. *care management*.

Менеджмент кадровий — система організації управління персоналом. Виконує функцію управління з координації (узгодження) дій у галузі кадрової роботи. Ядро М. к. — менеджери з питань кадрів — керівники (управляючі) служб кадрів, підготовки кадрів, соціального розвитку, організації праці різного рівня управління. М. к. є сукупністю принципів, методів, засобів і форм управління персоналом, які розробляються і застосовуються з метою підвищення ефективності кадрової роботи. — Англ. *personnel management*.

Менеджмент у соціальній роботі — управління в особливій сфері соціальної діяльності — соціальній роботі, спрямованій на надання допомоги, підтримки, захист населення, насамперед т. зв. уразливих прошарків і груп. Об'єкти управління у М. с. р. — соціальні працівники, співробітники, система взаємовідносин, що склалася між людьми у процесі соціального захисту населення. Суб'єкти М. с. р. — керівники соціальних служб та сформовані ними органи управління, наділені управлінськими функціями. Процес М. с. р. передбачає певну організаційну структуру — сукупність елементів органів управління та стійких зв'язків між ними, що забезпечують її цілісність, збереження основних властивостей за внутрішніх і зовнішніх змін. Організаційна структура М. с. р. повинна мати мінімальну кількість ланок і рівнів управління, забезпечувати розподіл функцій, стійкість, безперервність, оперативність та гнучкість управління. Виділяють три рівні М. с. р.: 1) верхній — інституціональний; 2) середній — регіон (органи соціального захисту країв, областей, автономних утворень, міст, районів, округів, префектур, муніципалітетів); 3) нижній — соціальні організації, недержавні (благодійні, громадські) організації. — Англ. *social work management*.

Менталітет (від лат. *mentalis* — розумовий) — 1) особливості індивідуальної і суспільної свідомості людей, їх життєвих позицій, культури, моделей поведінки, зумовлені соціальним середовищем, національними традиціями, культурою тощо. М. виражає специфічні риси соціалізації людини, її автономність і самобутність розвитку, суверенності як суб'єкта суспільного життя; 2) сукупність і специфічна форма організації, своєрідний склад різних психічних властивостей і якостей людей, особливостей їх вияву. — Англ. *mentality*.

Менталітет національний — типова, архетипна для кожної нації система цінностей, поглядів, світосприйняття, рис характеру, норм поведінки. Характеризується стійкістю, неусвідомленістю на індивідуальному рівні, незмінністю, консерватизмом. Незначною мірою піддається впливу ззовні, спробам ідеологічного, адміністративного, правового чи управлінського тиску. На індивідуальному рівні М. н. формується у соціалізації, етнічній самоідентифікації та самореалізації особистості. Як елемент духовного життя на повсякденному рівні нерідко має містичний емоційний або релігійний характер. З урахуванням індивідуальних психологічних особливостей, темпераменту та рис характеру особистісне сприйняття і засвоєння духовної культури свого етносу і відповідно М. н. може мати двояке значення: цілковите прийняття елементів культури і духовних цінностей на віру або, навпаки, раціональне, критичне ставлення до них і засвоєння. Залежно від особистої позиції, властивостей сприйняття та засвоєння культурних цінностей і складу мислення формується різний рівень ідентифікації представників певної народності чи групи із своїм національним і соціальним оточенням. Досліджують М. н. щодо рівня згуртованості, інтеграції, етнічної спільноти, групи, а також усвідомлення місця і ролі свого Я в системі категорій Ми — Вони, Свої — Чужі. — Англ. *national mentality*.

Ментальність — соціально-психологічні настанови, способи сприйняття, манера відчувати і думати. Важливою

ознакою М. є неусвідомленість, рефлексивність дій та реакцій на типові й невідомі подразники. — Англ. *mentality*.

Меншини національні (в Україні) — групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. — Англ. *national minorities*.

Меншини соціальні — сукупність малих соціальних груп, колективів, малочисельних етносів, організацій, які опосередковують зв'язок між індивідами і суспільством. Норми і цінності М. с. відмінні від загальноприйнятих норм у суспільстві. Між М. с. і суспільством можуть існувати суперечності через нетрадиційність М. с., або, як у випадку з професіональними злочинцями, — постійний стан війни. — Англ. *social minorities*.

Мета соціальної політики — цілі, на досягнення яких спрямована соціальна політика. Такими цілями є створення умов для забезпечення добробуту та утвердження в суспільстві принципів соціальної солідарності. — Англ. *social policy aim*.

Мета соціальної роботи — цілі, яких прагнуть досягти професійні соціальні працівники у процесі своєї діяльності. М. с. р. полягає у: підвищенні самостійності клієнтів, їх здатності контролювати своє життя і ефективно розв'язувати проблеми; створенні умов, за яких клієнти можуть максимально виявити власні можливості та отримати все, що їм належить за законом; адаптації або реадптації людей у суспільстві; створенні умов, за яких людина, неважаючи на фізичні обмеження, душевний злам або життєву кризу, може жити, зберігаючи почуття власної гідності і поваги до себе з боку оточуючих; досягненні результату, за якого необхідність у допомозі клієнту відпадає (кінцева М. с. р.). — Англ. *social work goal/ aim/ purpose*.

Метод (від грец. *methodos* — спосіб пізнання) — регулятивна норма або правило, певний шлях, спосіб, прийом роз-

в'язання теоретичних, практичних, пізнавальних, управлінських, життєвих завдань. Зазвичай соціальні технології охоплюють декілька М. перетворення соціального простору, його стійкого розвитку, що пояснюється складністю соціальних процесів, їх комплексним, міждисциплінарним характером. — Англ. *method*.

Метод біографічний — метод дослідження в кадровій роботі, в центрі якого — вивчення життєвого шляху працівника. М. б. зазвичай використовують для дослідження особливостей професійного зростання працівника, його освітнього рівня, а також установок, мотивів особистості, її соціально-психологічної структури. Оброблення біографічних матеріалів з допомогою процедур контент-аналізу, статистики і типологій забезпечує підвищення надійності матеріалів, отриманих за допомогою М. б. — Англ. *biographic method*.

Метод групової роботи — соціотехнічний, метод соціальної інженерії, спрямований на створення, “виращування” згуртованих творчих груп (напр., управлінських команд, груп соціальних працівників), спроможних самостійно продукувати нові ідеї, сприяти особистісному розвитку учасників групи, вирішувати конкретні завдання. Використання М. г. р. сприяє підвищенню продуктивності групи (синергетичний ефект). Для цього слід подбати про найвдаліший підбір групи, раціональний розподіл у ній функціональних обов'язків. — Англ. *group work method*.

Метод експертних оцінок — метод прогнозування, що ґрунтується на досягненні згоди групою експертів. Широко використовується в теорії і практиці соціальних технологій для уточнення соціальної проблеми, вибору пріоритетів технологізації соціального простору, корекції технологічного впливу. Оскільки характер інформації різний, застосовують і різні методи її оброблення та аналізу: метод парних порівнянь, метод множинних порівнянь, метод ранжування

альтернатив та ін. — Англ. *expert judgement/ expert appraisal/ expert evaluation method*.

Метод науковий — внутрішня закономірність руху людського мислення як суб'єктивного відображення об'єктивного світу; об'єктивна закономірність, “переведена” у людській свідомості, — така, що використовується свідомо і планомірно як зброя і засіб пояснення та зміни навколишньої дійсності. Будь-який М. н. охоплює пізнання об'єктивних закономірностей і реалізацію їх вимог як норм, правил, прийомів дослідження об'єктивних речей, їх практичне використання. Містить два основні моменти — відображувальний і нормативний, тобто в ньому відображаються існуючі зв'язки і відносини об'єктивної реальності, а також правила оперування об'єктом дослідження. М. н. спирається на методологію наукового пізнання, яка охоплює не лише методи і вчення про методи, а й загальні теоретичні принципи, світоглядну позицію дослідника, способи перетворення соціальної реальності. Соціальні технології, побудовані на М. н., найбільш об'єктивно відображають соціальну реальність, є дієвим засобом освоєння і перетворення соціального простору, поліпшення соціального поля спільної життєдіяльності людей.

Методи соціальної роботи — сукупність прийомів, способів діяльності суб'єктів соціальної роботи, які використовують для розв'язання соціальних проблем клієнтів, стимулювання розвитку їх сил, конструктивної діяльності щодо зміни несприятливої життєвої ситуації. М. с. р. повинні дати розуміння того, як окремі індивіди або групи можуть пройти шлях від початкового пункту у розв'язанні проблеми до бажаної мети. Поняття методу запроваджено в європейську соціальну роботу після Другої світової війни під впливом американських концепцій соціальної роботи. У США до 60-х ХХ ст. існували такі М. с. р.: індивідуальний, груповий, робота в громаді. Їх вивчали у вищій школі незалежно один від одного, що відповідало історичному

розвитку цих М. с. р., коли практикувалася індивідуальна або групова робота. Такий підхід відображав і той факт, що вчення про методи формувалося у середовищі практиків, було узагальненням практичного досвіду й лише згодом набуло наукового характеру. З 70-х ХХ ст. у результаті дискусій у Нідерландах і Швеції сформувалися нові підходи, в рамках яких розробляли психологічні моделі й терапевтичні техніки, запозичені соціальною роботою із психології, зокрема індивідуальну терапію (клієнто-центрована психотерапія спілкування, тренінг відносин, групова терапія). У сучасній зарубіжній практиці поширеною є класифікація М. с. р. на первинні (класичні — індивідуальна допомога, групова робота, робота в громаді; нові — індивідуальна терапія, сімейна терапія, групова терапія) і вторинні — супервізія, планування, консультування, супровід практики, розвиток організації, менеджмент. Вторинні методи застосовують зазвичай за структурних змін, коли індивідуальні процеси і розвиток перебувають ніби на задньому плані. Засобами змін є дії, активна позиція і меншою мірою вербалізація. Вітчизняні наукові джерела пропонують таку класифікацію М. с. р.: 1) за напрямками і формами — організаційні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні тощо; 2) за об'єктами — індивідуальні, групові, у громаді; 3) за суб'єктами — методи, які застосовують окремі спеціалісти, колектив соціальної служби, орган управління соціальною роботою. — Англ. *social work methods*.

Методи управління психологічні — способи впливу на регулювання відносин між людьми (комплектування малих груп, гуманізація праці, професійного відбору і навчання тощо). — Англ. *psychological methods of management/ administration*.

Методи управління соціальні — широкий спектр соціально-політичних методів, методів соціального нормування, соціального регулювання, морального стимулювання та ін. — Англ. *social methods of management/ administration*.

Методи управління соціально-психологічні — способи і прийоми впливу на процес формування і розвитку колективу, групи, на процеси, що протікають усередині них. — Англ. *socio-psychological methods of management/ administration*.

Методи фінансування соціальної політики — економічні механізми залучення коштів, їх перерозподілу та здійснення видатків для досягнення визначених цілей соціальної політики. Деякі методи фінансування розглядають як інструменти політики, оскільки вони одночасно є й засобами досягнення суспільних цілей. До М. ф. с. п. належать: оподаткування, збори, податкові видатки, страхування, винагороди, приватна благодійність, особисті та сімейні зобов'язання, використання усупільнених, приватизованих чи приватних коштів, гарантований чи субсидований приватний кредит, субвенції, субсидії. Використання певних М. ф. с. п. обумовлено багатьма чинниками, зокрема економічним устроєм країни, загальними тенденціями розвитку економіки, її поточним фінансовим здоров'ям, що визначають, якою мірою використовуватимуться державні гранти із загальних доходів держави чи наскільки зменшуватиметься фінансова участь держави за рахунок регулювання особистих, сімейних зобов'язань і використання приватних чи усупільнених коштів. Зокрема, загальні тенденції розвитку економіки (фінансова стабільність) впливають на застосування методу кредитування. Культурні традиції (традиції благодійництва, підтримки сім'єю та суспільством людей похилого віку, хворих, недієздатних тощо) визначають використання таких методів, як благодійництво, регулювання сімейних зобов'язань. Від рівня добробуту в країні залежать можливості підтримання високого рівня оподаткування, використання методу податкових видатків, розвитку недержавного добровільного соціального страхування. Від економічного устрою країни, загальних тенденцій розвитку економіки та культурних традицій — використання уповноваженої закупівлі з вигодою для постачальника. Розвиток

недержавних організацій впливає на можливість уповноваженої закупівлі з вигодою для споживача, підйомних субсидій чи громадської ініціативи. — Англ. *methods of social policy financing*.

Методика розроблення соціальних технологій — система теоретичних, методичних, процедурних аспектів, які використовують для розроблення соціальних технологій. Теоретичний аспект пов'язаний передусім з визначенням мети, об'єкта, технологічного, соціального впливу, розкриттям ролі формалізації соціальних явищ, станів, діалектики їх пізнання, управління ними. Методичний аспект — вибір методів, засобів отримання інформації, її оброблення, аналізу, принципів трансформації інформації в конкретні висновки і рекомендації у процесі оброблення і використання соціальних технологій. Процедурний аспект — організація суто практичної діяльності з розроблення соціальних технологій. Передусім належить усунути чи бодай врахувати суперечність між необхідністю і можливістю в рівні співвідношення динаміки і статичності, між мірою змін і стабільністю об'єктів технологізації, соціалізації. — Англ. *principles for development of social technologies*.

Методологія соціальної роботи — 1) філософська теоретична база, сукупність найзагальніших принципів, положень і методів, які є основою цієї науки; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються відповідно до специфіки соціальної роботи. Формування методологічних засад, теоретичне обґрунтування соціальної роботи відбувається в напрямі пошуку власної теоретичної константи визначення її місця як науки серед інших суспільних наук та взаємодії з ними. Рос. учені Л. Гусякова і Є. Холостова наголошують на відсутності загальноприйнятих норм побудови соціальної роботи, оскільки представники різних теоретичних шкіл і практики по-різному розглядають її характер, структуру, основні поняття. Обґрунтовуючи філософські аспекти соціальної роботи, В. Мітрохін, зокрема, наголошує на осмисленні

особистісно-суб'єктивних, духовних феноменів соціальних відносин, феноменів сенсу, значимості, причинності, гуманізму, відповідальності, добра і справедливості. Він визначає філософію соціальної роботи як духовно-інтелектуальний рівень опанування змісту і сенсу соціальних, персоніфікованих відносин людей у просторі їхнього життєвого, соціалізованого світу, включаючи інтелект, почуття, віру, потреби, інтереси та ціннісні орієнтації. Найбільш розробленими методологічними засадами соціальної роботи є: система категорій (основних понять); система принципів (загальнофілософських — детермінізму, відображення, розвитку тощо; загальних принципів соціальних наук — історизму, соціальної зумовленості, соціальної значимості, гносеологічного підходу, єдності свідомості та діяльності тощо; специфічних принципів соціальної роботи — гуманізму, соціального реагування, активізації тощо), окремих технологій діяльності суб'єктів соціальної роботи. Існують різні підходи до виділення методів у соціальній роботі: за часом виникнення (класичні і нові); за формами і напрямками (соціологічні, психологічні, педагогічні); методи емпіричних досліджень; методи теоретичного моделювання і прогнозування; загальнонаукові і специфічні методи конкретних наук та ін. До початку 90-х ХХ ст. у науковій літературі визначали кілька моделей теоретичного обґрунтування соціальної роботи, які відображали не лише результати наукових пошуків і досліджень учених різних шкіл з проблем соціальної підтримки людини у сучасному суспільстві, а й їх еволюцію, зміни в самому змісті і формах соціальної діяльності. Дослідники називають від 12 до 25 таких моделей. Найближчими до соціальної роботи є три основні групи теорій: 1) психологічно орієнтовані; 2) соціологічно орієнтовані; 3) комплексно орієнтовані. Нова наукова дисципліна — теорія соціальної роботи, — спираючись на міждисциплінарні методи досліджень, дослідницький потенціал суміжних наук, продовжує формувати власний методологічний інструментарій. — Англ. *methodology of social work*.

Механізм соціальний — взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, взірців поведінки тощо, завдяки якій забезпечується функціонування соціальної системи. — Англ. *social mechanism*.

Меценатство — опікування наукою і мистецтвом з боку приватних осіб та організацій. У сучасному світі М. частіше розглядають як фінансове сприяння розвитку з боку недержавних інституцій і приватних осіб. Традиційно М. передбачає матеріально незацікавлену, гуманістично піднесену діяльність, яка може винагороджуватися і славою, і престижем. Як комплексне багатовимірне явище, М. охоплює всі складові культурного життя і резонує передусім з такими його сегментами, як колекціонування, підготовка молодого покоління митців, стимулювання роботи закладів культури та мистецтва. М. є історично складним феноменом, мотиваційні акценти і зміст якого змінюються, набуваючи особливої якісної визначеності в кожену епоху. М. виявляється в широкому діапазоні — від альтруїстичних прагнень до цинічного і навіть антигуманного розрахунку, а тому меценатська мотивація є низкою латентних мотивів, де іноді поєднуються високе, буденне і низьке. М. — соціально-культурне явище, зумовлене не лише економічними надприбутками, а й важливими соціально-культурними потребами епохи, особливо в часи національних та інших культурних зрушень, коли меценат стає культурним діячем. У такі періоди М. набуває національно-культурної самовизначеності й самобутності, маніфестуючи рівень розвитку культури суспільства. Україна має меценатські традиції, започатковані такими видатними діячами, як Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Костянтин Острозький, П. Сагайдачний, І. Мазепа, розвинені діяльністю родини Терещенків, П. Ханенка, М. Дегтярьова, С. Могилевцева, Т. Гладенюка, Л. Бродського та ін. Особливістю діяльності українських меценатів було те, що вони поєднували власне меценатську діяльність з щирим захопленням мистецтвом, колекціонуванням і громадською діяльністю щодо створення куль-

турно-художнього і освітнього середовища. Меценати започаткували традиції співпраці з урядом у спорудженні культурно-освітніх установ на спільні кошти. Головними передумовами розвитку в країні М. є: 1) наявність багатства у приватних руках; 2) почуття суспільної відповідальності у цих осіб; 3) відповідна правова база. Досвід розвинених країн свідчить про необхідність значних зусиль з боку держави для створення системи М. і використання змішаних державно-громадських фондів. З огляду на це основою концепційного підходу до розвитку М. в сучасній Україні дослідники вважають створення правової бази, забезпечення режиму найбільшого сприяння; запровадження пільгового оподаткування (суми, витрачені на М., вилучаються з суми, що підлягає оподаткуванню); відновлення системи філантропічних добродійних інституцій і товариств; формування з допомогою засобів масової інформації соціально і культурно привабливого образу мецената як культурного діяча, патріота, подвижника; створення ефективної системи морального, а в чомусь і матеріального та соціокультурного заохочення діяльності меценатів. — Англ. *patronage*.

Милосердя — 1) діяльне (активне) співчуття і конкретно виражена доброта до нужденних, знедолених; 2) у всіх світових релігіях — дарована Богом чеснота, що сприяє подоланню гріховності і відкриває шлях до особистого спасіння. М. — одна з найдавніших моральних і гуманістичних традицій. Допомога людям похилого віку, хворим, інвалідам, дітям, особам, які потрапили в біду і не можуть самостійно її подолати, — невід'ємна частина моральної культури, суспільних норм усіх цивілізацій. М. існувало до появи національних і світових релігій, а з їх становленням стало органічною складовою морально-етичної системи цих релігій. Суспільний розвиток вносив корективи у зміст і трактування поняття М., воно історично змінювалось, як змінювалися й масштаби та форми практики М. Незмінним є розуміння того, що не завжди людина може само-

стійно протистояти труднощам і не завжди в потрібний час надходить допомога з боку соціальних інститутів. Тому необхідне М. з боку тих, хто в змозі (матеріально і духовно) добровільно надати підтримку. Світова практика підтверджує закономірність становлення соціальної роботи на основі певних форм і традицій М. і благодійної діяльності. — Англ. *charity, mercy*.

Мислення магічне — віра в те, що думати про щось, що може відбутися, означає викликати цю подію. — Англ. *magic thinking/ thought*.

Міграція населення (від лат. *migratio* — переселення) — переміщення, переселення людей на різні терміни (від кількох годин і довічно) за статистично облікові межі (зазвичай адміністративні кордони, межі міста тощо). М. н. — складний, багатоаспектний процес, що торкається багатьох сторін природокористування і нерідко значною мірою залежить від нього. Розрізняють М. н. зовнішню (еміграція, імміграція) і внутрішню (всередині країни). Соціологічне вивчення М. передбачає дослідження її причин і мотивів, кількісного складу мігрантів, їх соціальних та особистісних характеристик. Вивчають і спрямованість міграційного потоку — з'ясовують територіальні спільноти, з яких відбувається вплив населення, й ті, в які мігранти прибувають, а також вплив міграції на різні соціальні характеристики місць впливу населення і місць його припливу. Дослідження М. показує наявність певних закономірностей у соціально-демографічних характеристиках міграційних потоків. Частка чоловіків у них завжди вища, ніж у складі населення в цілому. Підвищеною є міграційна рухливість молоді. Частка самотніх у міграційних потоках більша порівняно із сімейною структурою всього населення. Отже, типовий мігрант — найчастіше молодий неодружений чоловік до 30 років. В місцях, де існує великий вплив населення, порушується соціально-демографічна структура, і це позначається на решті характеристик регіону. — Англ. *migration*.

Міграція сезонна — помітне переміщення людей в окремі пори, часи року (напр., відпочинок, сезонні роботи, туризм тощо). — Англ. *seasonal migration*.

Міжнародна асоціація соціального страхування (МАСС) — неурядова організація, яка займається питаннями соціального страхування. Її мета — розвиток системи соціального забезпечення на міжнародному рівні. Як міжнародна організація, МАСС об'єднує офіційні організації, відповідальні за надання соціального захисту. Асоціація підтримує особливі відносини з МОП і має консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН. До МАСС входять на правах філіалів урядові установи і центральні інститути або національні федерації інститутів, які здійснюють управління сферою соціального захисту або однією з галузей цієї сфери. Національні інститути, що зацікавлені у розвитку соціального захисту, але не мають власних повноважень, можуть стати асоційованими членами. МАСС охоплює представників 123 країн світу. Вона аналізує проблеми у сфері міжнародної системи соціального захисту, займається дослідженнями і документацією, регіональними програмами, спрямованими на задоволення запитів з боку організацій-членів у регіоні. МАСС публікує “Огляд міжнародного соціального захисту” — єдине щоквартальне міжнародне видання у цій сфері чотирма мовами. — Англ. *International Association of Social Insurance*.

Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи (МАШСР) — організація, яка об'єднує навчальні заклади і асоціації навчальних закладів соціального профілю. Через МАШСР працівники соціальних навчальних закладів обговорюють спільні проблеми, завдання і цілі. Її членами є понад 500 соціальних навчальних закладів і асоціацій соціальних шкіл із 70 країн світу. Асоціація відіграє провідну роль у розробленні стандартів соціальної освіти на міжнародному рівні. Міжнародний конгрес соціальних навчальних закладів, який відбувається дві-

чі на рік, уможливорює професійний обмін досвідом роботи у цій сфері. — Англ. *International Association of Social Work Schools*.

Міжнародна організація праці (МОП) — спеціальна установа, утворена в 1919 у складі Ліги Націй (з 1946 — ООН). Мета МОП — вироблення і ухвалення відповідних міжнародних трудових норм у сфері трудових і виробничих відносин. На 01.06.2003 членами МОП були 179 держав світу, в т. ч. Україна, Росія, Білорусь. — Англ. *International Organisation of Labour*.

Міжнародна федерація людей похилого віку (МФП) — спеціальна неурядова, некомерційна організація, яка об'єднує національні асоціації людей похилого віку та асоціації з проблем старості. До МФП входять організації із 45 країн світу. МФП має консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН, МОП і ВООЗ і виступає як міжнародний гарант добробуту людей похилого віку. — Англ. *International Federation of Elderly People*.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) — нейтральна і незалежна гуманітарна організація. Створена в 1863 Міжнародним рухом Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. МКЧХ здійснює свою повсякденну діяльність як нейтральний посередник на широкій міжнародній основі, головним чином у період воєнних конфліктів, внутрішніх громадянських потрясінь тощо. Його право на втручання у воєнні конфлікти закріплено Женевськими конвенціями і додатковими протоколами, які є міжнародними угодами, підписаними урядами з метою захисту жертв війни і надання їм допомоги. МКЧХ будує свою діяльність на ширшій основі, ніж рамки Женевських конвенцій, захищає і надає допомогу політв'язням і членам їх сімей за наявності санкцій зацікавлених урядів. Через свою Центральну агенцію розшуку МКЧХ збирає інформацію про ув'язнених, інтернованих і переміщених осіб; забезпечує інформацією членів сімей про поло-

нених і зниклих родичів; розшукує зниклих осіб; з'єднує роз'єднані сім'ї через організацію репатріації; видає свідоцтва про полонення і смерть, забезпечує проїзними документами МКЧХ біженців, переміщених осіб і тих, хто шукає притулку. — Англ. *International Red Cross Committee*.

Міжнародний пакт про соціальні та економічні права — міжнародний документ про соціальні та економічні права, прийнятий у 1966 (набрав чинності в 1976). Ним закріплено такі права: 1) право на працю (Ст. 6, 7); 2) право на соціальне забезпечення (Ст. 9); 3) право на охорону сім'ї (Ст. 10); 4) право на достатній життєвий рівень (Ст. 11); 5) право на освіту (Ст. 13); 6) право на охорону здоров'я (Ст. 12); 7) право членства у профспілках (Ст. 8). — Англ. *International Treaty on Social and Economic Rights*.

Мікрорайон — невелика територія, жителів якої вирізняє певний стиль життя чи будь-які інші територіально зумовлені загальні характеристики. — Англ. *neighbourhood*.

Мікросередовище — безпосереднє щоденне соціально-психологічне оточення людини, в яке включено її буття. Змістом М. людини є, напр., її взаємини в сім'ї, в різних невеликих соціальних групах. М. — специфічний вияв широкого соціального оточення, соціальних умов життя суспільства, але воно конкретніше і мобільніше. М. невіддільне від соціального оточення, є його частиною і тому не може бути ототожене з ним. Міжособистісні відносини в М. відображають економічні, суспільно-політичні, ідеологічні та інші зв'язки в суспільстві. Якщо М. є позитивним і не створює бар'єрів для соціальної інформації, індивід успішно засвоює вимоги суспільства, виконує їх, відповідним чином втілює в особистих якостях, цілях, діях і вчинках. — Англ. *micro environment*.

Міліція (віл лат. *militia* — військо) — 1) тимчасове народне (непрофесійне) ополчення, яке формується в умовах

суспільної кризи для захисту членів громади або військового протистояння зовнішньому ворогу; 2) в Україні та країнах СНГ — державний професійний озброєний орган виконавчої влади, який виконує функції поліції — захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Основними завданнями М. є: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їхніх прав і свобод, законних інтересів; запобігання та припинення правопорушень, охорона і забезпечення громадського правопорядку; виявлення і розкриття скоєних злочинів, розшук осіб, які вчинили протиправні дії та злочини; забезпечення належної безпеки дорожнього руху; захист власності від будь-яких і будь-чийх посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у наданні громадянам необхідної соціальної та правової допомоги тощо. М. — єдина система органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з таких основних підрозділів: кримінальна М.; М. громадської безпеки; транспортна М.; державна автомобільна інспекція; М. охорони; спеціальна М. для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастроф. МВС України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватися спеціальні підрозділи М. для виконання специфічних завдань. Станом на 01.01.2004 кількісний склад української міліції становив 532 тис. осіб, що, на думку кримінологів та соціологів, є ознакою поліцейської держави — велика частка працездатних чоловіків вилучена з економічної діяльності і позитивно утримується за рахунок податків. 25 % злочинів у країні розкривають 12 000 дільничних інспекторів (для порівняння: у Великобританії на 60 млн населення —

127 000 поліцейських, і 9 з 10 злочинів розкриваються завдяки активній допомозі населення, а в Україні лише 2 з 10, що є свідченням того, що М. не користується довірою населення). — Англ. *militia*.

Мінімальний споживчий бюджет — мінімально необхідний рівень споживання матеріальних благ та послуг, який враховує наявний рівень розвитку виробничих сил. М. с. б. виражає (у грошовій і натуральній формах) мінімальні потреби людини (сім'ї) у продовольчих і непродовольчих товарах та послугах. “Ідеальний” М. с. б. охоплює такий набір товарів і послуг: 1) продовольчі товари, що забезпечують повноцінне харчування і здатність до праці та відтворення; 2) одяг і взуття (зі встановленням терміну зношення); 3) предмети санітарії та гігієни, ліки; 4) меблі; 5) предмети господарського та побутового використання; 6) культуротовари (телевізори, годинники, пральні машини тощо); 7) послуги житлово-комунального господарства; 8) культурно-просвітницькі послуги; 9) послуги служби побуту (перукарні, пральні, фотоательє, ремонт взуття, одягу тощо); 10) транспортні послуги; 11) послуги зв'язку; 12) садового-городній інвентар; 13) насіння, корми, тварини, птиця тощо (для сільських жителів); 14) послуги дитячих дошкільних закладів тощо. Більшість із цих послуг і товарів на сьогодні недоступні частині населення України. Тому поняття М. с. б. нерідко замінюють поняттями прожитковий мінімум або споживчий кошук. Станом на 01.01.2004 прожитковий мінімум в Україні становив 342 грн на члена сім'ї. — Англ. *subsistence level*.

Мінімум соціальний — 1) сума пільг і послуг, необхідних для задоволення основних біологічних і соціальних потреб індивіда, групи, які живуть у конкретних культурно-історичних умовах; 2) мінімум громадянських прав, матеріальних і духовних пільг, які гарантуються суспільством і необхідні для життєдіяльності індивіда, соціальної групи. — Англ. *social minimum*.

Місто — один із найпоширеніших типів поселення. Існує декілька теорій виникнення М.: вотчинна (міста почали виникати як центри великих феодальних поселень); общинна (місто виникло із сільської общини завдяки розвитку ремесел); оборонна (міста як пункти захисту від зовнішніх нападів); політико-правова (міста виникали як територіально-управлінські центри). Від другого основного типу поселення — села М. відрізняється: професійною зайнятістю населення; більшою врегульованістю робочого часу і часу відпочинку; більшою доступністю до освіти, науки, дозвілля; інтенсивнішими міграційними процесами; ширшими можливостями для вибору людиною мікросередовища, контактних груп; вищою громадсько-політичною активністю населення тощо. Історичний розвиток цивілізацій характеризується як історією урбанізації (від лат. *urbanus* — міський), так і протилежним урбанізації процесом — руралізації (від лат. *rural* — сільський). Останній процес пов'язаний з високими темпами індустріалізації, технізації, ускладненням транспортного пересування людей тощо. Руралізація, однак, не є протилежністю урбанізації, скоріше йдеться про синтез умов і особливостей проживання, існування в місті і селі одночасно, поперемінно (в часі) та ін. — Англ. *town*.

Місце відкриття спадщини — останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме — місцезнаходження майна або його основної частини. Місце проживання — місце, де громадянин постійно або переважно проживає. — Англ. *place of legacy opening*.

Місце проживання — місце постійного або переважного проживання громадянина. М. п. неповнолітніх, які не досягли 15 років, або громадян, які перебувають під опікою, визнають М. п. їхніх батьків (усиновителів) або опікунів. Визначення М. п. необхідне для вирішення правових питань, пов'язаних з виникненням, здійсненням і захистом цивільних прав. Так, опіку і піклування встановлюють за М. п. підопічного або опікуна

(піклувальника). Місцем виконання зобов'язання визнають М. п. боржника, якщо інше не встановлено законом чи договором. Місцем відкриття спадщини — останнє М. п. спадкодавця. Цивільну дієздатність особи без громадянства визначають за законом країни, в якій вона постійно проживає. — Англ. *place of residence, domicile, address*.

Місце проживання постійне — місце проживання на території держави не менше одного року фізичної особи, яка не має постійного місця проживання на території інших держав і має намір проживати на території цієї держави протягом невизначеного строку, не обмежуючи таке проживання певною метою, і за умови, що таке проживання не є наслідком виконання цією особою службових обов'язків або зобов'язань за договором (контрактом). — Англ. *place of permanent residence*.

Місце робоче — зона праці, визначена на підставі трудових та інших існуючих норм, забезпечена необхідними засобами для трудової діяльності одного виконавця. М. р. обладнують основним і допоміжним устаткуванням (верстати, апарати, прилади, механізми, енергетичні установки) і технологічними пристроями (інструменти, пристосування, столи, верстати, тумбочки, шафи, стільці тощо). Розрізняють М. р. робітників, інженерно-технічних і адміністративно-управлінських працівників. — Англ. *work place*.

Місце робоче інваліда — окреме робоче місце або ділянка виробничої площі на підприємстві (об'єднанні), в установі та організації незалежно від форм власності та господарювання, де створено необхідні умови для праці інваліда. М. р. і. може бути обладнане спеціальним технічними пристосуваннями і пристроями для праці інваліда залежно від анатомічних дефектів чи форм захворювання та з урахуванням рекомендацій медико-соціальної експертної комісії (МСЕК), професійних навичок і знань інваліда. Таке спеціалізоване робоче місце може бути створено як на вироб-

ництві, так і вдома. — Англ. *work place for disabled*.

Місце робоче неповноцінне — місце, на якому працівник перебуває меншу частину (менш як 50 % або менш як 2 години безперервно) свого робочого часу. — Англ. *part-time work place*.

Мобілізація (франц. *mobilisation* від лат. *mobilis* — рухливий) — комплекс організаційно-правових заходів, що здійснюються в державі для планомірного переведення органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, органів і сил цивільної оборони, галузей національної економіки, підприємств, установ та організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а збройних сил та інших військових формувань — на організацію і штати воєнного часу. Порядок М. в Україні регулює, зокрема, Закон України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, відповідно до якого М. може бути загальною або частковою і проводитися відкрито чи приховано. Загальну М. проводять одночасно на всій території країни, вона стосується усіх державних інститутів, галузей національної економіки, підприємств, установ і організацій; часткову М. — в окремих місцевостях держави, вона може також стосуватися певної частини Збройних сил, інших військових формувань і окремих галузей національної економіки. Рішення про відкриття М. негайно оголошують через засоби масової інформації, а про приховану — повідомляють закритими каналами зв’язку керівництву Ради Міністрів АР Крим, міністерствам та іншим центральним і місцевим органам влади. — Англ. *full* (повна) *mobilization*, *general* (загальна) *mobilization*, *partial* (часткова) *mobilization*.

Мобільність соціальна (від лат. *mobilis* — рухливий) — зміна групою або окремим індивідом місця, позиції в соціальній структурі суспільства. М. с. може бути рухом до позицій з вищим престижем, доходом, статусом, владою (соціальне сходження), або наближенням

до нижчих ієрархічних структур (соціальна деградація, соціальна ретардація), або зміною членства в групах, громадах, належності до певних соціальних прошарків. Рівень М. с. є одним із показників типів суспільства: традиційного, модернізованого, індустріального, відкритого тощо. Важливий показник М. с. — індекс мобільності-стабільності. Його обчислюють, виходячи зі співвідношення окремих і реальних пропорцій між кількістю людей, що характеризуються мобільністю, і тими, кому властива стабільність, аналізують зв’язки (за допомогою факторного, кореляційного аналізу) між різними чинниками, що забезпечують ці дані: статтю, віком, національністю, освіченістю тощо. Цей та інші показники М. с. уможливають проведення порівняльного аналізу окремих характеристик соціальних структур у різних країнах. Розрізняють М. с. вертикальну (рух вгору і вниз у системі соціальних позицій) і горизонтальну (рух на одному соціальному рівні); інтрагенераційну (між поколіннями) та інтрагенераційну (в середині одного покоління) та ін. М. с. є важливою умовою самореалізації, саморозвитку особистості, здійснення індивідуального вибору, соціальної справедливості, адекватного потребам рівня життєзабезпечення, демократичності суспільства. — Англ. *social mobility*.

Моделі інвалідності — варіанти концептуально-практичних підходів до розуміння суті інвалідності. Основними соціально-економічними і соціально-демографічними показниками, які характеризують становище інвалідів у суспільстві, є: участь у трудовій і суспільній діяльності, розміри заробітної плати і пенсії, рівень споживання товарів тривалого користування, житлово-побутові умови, сімейний статус, освіта. Вони визначили основні напрями офіційної соціальної політики, спрямованої насамперед на поліпшення медичного обслуговування і реабілітацію, розв’язання проблем працевлаштування і професійного навчання, поліпшення матеріального становища інвалідів та їх сімей, зміцнення мережі реабілітаційних центрів, спеціалі-

зованих навчальних закладів і підприємств, збільшення матеріальних дотацій і розширення соціальних пільг і привілеїв. Медикалізація соціальної політики і переважання традиційних реабілітаційних методів розв'язання проблем інвалідності підтримували традиційний погляд на інвалідів як на людей, не здатних до повноцінного суспільного життя. Соціальний захист інвалідів на практиці зводився до створення системи надомних послуг, надомної роботи або спеціалізованих підприємств, інтернатних навчальних закладів і медикалізованих реабілітаційних центрів, що призвело до сегрегації групи населення, названої "інвалідами", і дискримінації їх права на свободу вибору і самовизначення. Сучасні погляди на проблему інвалідності ґрунтуються на науковому осмисленні її побудові принципово інших М. і. Вперше такі М. і. описав амер. К. Денсон, який теж мав функціональні обмеження. Дослідження у цьому напрямі проводили у Канаді і країнах Західної Європи. Новий погляд на проблеми людей з обмеженими можливостями відображений у класифікації, згідно з якою виділяють чотири М. і., що визначають соціальну політику загалом і основні напрями соціальної роботи щодо надання допомоги інвалідам: 1) медична; 2) соціальна; 3) політико-правова; 4) культурний плюралізм. Медична М. і. розглядає інвалідність як захворювання, дефект фізіологічний, психологічний, анатомічний (постійний або тимчасовий) і визначає групу інвалідності залежно від ступеня втрати працездатності. Основним методом розв'язання проблем інвалідності є реабілітаційний (лікувальні процедури і курси працетерапії). Соціальна М. і. визначає інвалідність як обмежене соціальне функціонування та життєдіяльність і розглядає її в рамках збереження інвалідом здатності до соціального функціонування. Розв'язання проблем інвалідності зводиться до створення системи соціальних послуг, які мають патерналістський характер. Політико-правова М. і. трактує інвалідність як обмеження в можливостях і розглядає людей з інвалідністю як меншість, що має право на рів-

ність і свободу. Рівність участі в усіх аспектах життя суспільства і свобода вибору для цієї категорії людей повинні реалізовуватися через законодавчо закріплені права, стандартизацію положень і правил, доступність архітектурного середовища, розвиток відповідної інфраструктури, зміну суспільної свідомості. Культурний плюралізм розглядає людину як унікальну особистість, що має позитивне значення для розвитку суспільства. Інвалідність трактує як культурну відмінність нарівні із неоднаковістю за кольором шкіри, віросповіданням, традиціями. В суспільстві для кожного члена, в т. ч. й людини в інвалідному віку, мають бути створені рівні умови для розвитку і реалізації потенційних здібностей і талантів. Наведена класифікація М. і. дає змогу сформулювати нові підходи до розв'язання проблем інвалідності. — Англ. *models of disability*.

Моделі прийняття професійних рішень соціальними працівниками — моделі, які уможливають прийняття соціальними працівниками професійних рішень. Соціальний працівник і клієнт утворюють мінімальну соціальну групу, в якій діють всі закономірності мікросоціуму. Тому питання про спосіб побудови стосунків між ними є багатовимірним і вивчається соціологією, соціальною психологією, соціальною філософією та біоетикою. Типовими моделями таких взаємин (спираючись на G. Pease; S. Jones, R. Joss; F. Loewenberg, R. Dolgoff) є: 1. Патерналістська модель — професіонал сприяє благу клієнта так само, як батько сприяє благу дитини. Маючи професійні знання та навички, він задовольняє потреби клієнта, приймаючи рішення в системі можливої допомоги, а клієнт повинен пасивно і дисципліновано виконувати всі розпорядження соціального працівника. Авторитарні (патерналістські) дії професіонала можуть бути виправдані, якщо вони дійсно сприяють благу клієнта і якщо клієнту бракує знань, щоб мати власне судження. Проте сьогодні влада професіонала нерідко обмежується бажанням клієнта контролювати ситуацію. Активність клієнта зумов-

лена як високим рівнем поінформованості сучасної людини, так і характером сучасної соціальної роботи. 2. Інструментальна модель — професіонал займає нейтральну, позаетичну позицію. Його послуги клієнтові продаються і купуються, як будь-який інший товар. Професіонал не відмовляє клієнтові у жодній вимозі, якщо вона не суперечить закону. Цю модель слід брати до уваги з огляду на те, що перевага економічних інтересів над професійними нерідко виявляється у прихованіших формах. 3. Контрактна модель — допускає рівноправність між професіоналом і клієнтом у вирішенні моральних питань. Необхідною передумовою співпраці згідно з цим підходом є існування моральної домовленості (“морального контракту”) між ними щодо прав та обов’язків кожного. Домовленість ґрунтується на трьох загальних принципах: 1) важливі моральні рішення є прерогативою клієнта; 2) професіонал повинен надавати клієнтові всю необхідну для прийняття рішення інформацію; 3) професіонал не зобов’язаний починати роботу (підписувати контракт), якщо вимоги клієнта суперечать його моральним принципам. З контрактним підходом пов’язаний т. зв. принцип поінформованої згоди, згідно з яким клієнт має право сам визначати ступінь ризику, на який він іде задля поліпшення свого становища. Як принцип поінформованої згоди, так і контрактний підхід у цілому виникли як реакція на зловживання професіоналами своєю владою в межах патерналістської моделі. По суті, контрактна модель є своєрідним компромісом між патерналізмом та інструментальним підходом, спробою узгодити індивідуальні інтереси професіонала і клієнта через пошук універсальних обмежень деонтологічного характеру. Ця модель ефективна в суспільстві, де домінує індивідуалізм. Однак це не означає, що вона є найкращою. Критики контрактної моделі наголошують, що моральні судження не можна відокремлювати від професійних. Контрактуалізм фіксує мінімальні етичні вимоги до стосунків професіонала і клієнта: він уточнює, чого не можна робити, щоб не зашкодити клієнтові, але зали-

шає відкритим питання, що належить робити. 4. Персоналістська модель — виходить з того, що ідеальні стосунки між професіоналом і клієнтом вимагають більшого, ніж формальне виконання контракту. Насправді кожен клієнт хотів би мати справу з професіоналом, який володіє чеснотами, а професіонали віддають перевагу доброчесним клієнтам. Згідно із сучасною етичною теорією чесноти — це не лише схильність діяти певним чином (мужньо, розсудливо тощо), а й схильність до відповідних почуттів (напр., справедлива людина схильна обурюватися несправедливістю), а також бажання діяти доброчесно, які досягаються шляхом самовиховання на основі співчутливості й відкритості до інших. На думку Г. Пенса, сучасна практика вимагає від професіонала практичної розумності (*phronesis*), мужності, справедливості, поміркованості, співчутливості, професійної компетентності, чесності. — Англ. *models of decision making by social workers*.

Моделі ринку праці — відповідна економічна категорія. Існують такі основні М. р. п.: 1) ліберальна (американська) модель, побудована на принципах індивідуалізму. Згідно з нею у випадку тимчасових фінансових труднощів на підприємстві працівники підлягають звільненню; за зміни змісту роботи або робочого завдання скоріше наймуть нового працівника з відповідною кваліфікацією, ніж перенавчатимуть того, хто вже працює і кого буде звільнено. Таким чином, модель характеризується високим рівнем плинності кадрів і трудової мобільності, свободою вибору та індивідуальною відповідальністю за освіту і кар’єру; 2) патерналістська (японська) модель, в основі якої — принципи патерналізму, колективізму, солідарності і соціальної відповідальності. Відповідно до цієї моделі у випадку фінансових труднощів на підприємстві скоріше зменшать розмір заробітної плати, ніж звільнять працівників (при цьому вважається, що працівники самі, починаючи з вищого керівництва, повинні вносити пропозиції про зменшення своєї заробітної плати). Ця модель передбачає відповідальність за

найнятого працівника, і підприємство нагадує велику родину, де дбають про пенсію, освіту працівників. На японських підприємствах низька плинність кадрів, оскільки культивується пожиттєвий найм працівників, що, у свою чергу, гальмує просування кар'єрними щаблями. — Англ. *models of labour-market*.

Моделі соціального захисту (класифікація за Вільямс Ф.) — класифікація моделей соціального захисту, запропонована Ф. Вільямс, що ґрунтується на нормативних політичних принципах і є спробою побудови “ідеальних типів” (“ідеальних моделей”). В її основі — вплив ідеології та нормативних політичних принципів на соціальну політику. Напр., в основі антиколективістської моделі — ліберальна ідеологія правого крила; не-соціалістичний колективізм загального добробуту знаходиться між лібералізмом і соціальною демократією; модель фабіанського соціалізму репрезентує класичні соціалістичні ідеї; модель радикального соціального управління ґрунтується на ідеях демократичного соціалізму; модель політичної економії “загального добробуту” побудована на класичному марксизмі. Такий же підхід було запропоновано й іншими авторами (George and Wilding — 1976, 1985; Mishra — 1977, 1981; Room — 1979; Pinker — 1979). Приклад класифікації Вільямс є визначальним для сучасної теорії соціальної політики, оскільки при вивченні політичних передумов формування соціальної політики показує зв'язок між цінностями, політичними ідеологіями та відповідною організацією державної системи соціального захисту. — Англ. *models of social protection (by Williams F.)*.

Моделі соціального захисту (класифікація за Еспінг-Андерсен) — моделі соціального захисту, запропоновані Еспінг-Андерсеном. Проаналізувавши державні системи соціального захисту щодо розбіжностей у політичних ідеологіях, він визначив т. зв. режими соціального захисту — ліберальний, корпоративний, соціал-демократичний, — показавши рух від найменших прихильників

державного соціального захисту до найбільших. У такому розподілі моделі поділяють за звичайним спектром “справа наліво”. З точки зору Еспінг-Андерсена, різні форми “режимів соціального захисту”, що склалися в Європі, лише частково відповідають різним типам державних традицій. З огляду на це У. Лоренц у своїй книзі “Соціальна робота в Європі, яка змінюється” спробував об'єднати аналіз “режимів соціального захисту” Еспінг-Андерсена з типологією Лейбфріда, щоб продемонструвати розвиток систем соціального захисту у повоєнній Європі. Таким чином було виділено чотири моделі соціального захисту: 1) скандинавську; 2) залишкову; 3) корпоративістську; 4) рудиментарну. Скандинавська модель (Швеція) — солідарна й універсальна система соціального захисту. Для її забезпечення державні зусилля спрямовуються на мінімізацію соціальних проблем і максимізацію надходжень до бюджету. Це можливо за сприяння якнайвищому рівню зайнятості в країні, у т. ч. активного залучення жінок до трудової діяльності. Оскільки основна частина захисту може бути забезпечена через роботу, держава меншою мірою вдається до перерозподільчих заходів поза ринком праці. Соціальні працівники зайняті переважно в державних мультидисциплінарних агенціях. Вони також беруть на себе значну частину функцій з неформального догляду, які в сім'ї традиційно виконувала жінка. Престиж соціальних працівників достатньо високий, а стигматизуючий ефект їхнього втручання зводиться до мінімуму. Корпоративна модель (Австрія, Німеччина, Нідерланди, Швейцарія, частково Франція та Італія) — характеризується субсидіарністю, тобто участю різних секторів (державного, недержавного і неформального) у соціальному захисті. Це поняття є ключовим для розуміння взаємовідносин різних секторів у наданні допомоги. Воно виникло у результаті поєднання світських корпоративних ідей щодо “органічного” зв'язку між індивідами, сім'ями, громадами, групами за інтересами і державою, які є єдиним тілом з багатьма частинами, та католицької соціальної

філософії. Як корпоративна, держава може делегувати повноваження з соціального захисту (у т. ч. соціальне страхування) професійним, релігійним і волонтерським організаціям. Католицька церква намагалася створити альтернативу і соціалізму, і лібералізму, її ідеї було викладено в енцикліці Папи Пія XI (1931), в якій, зокрема, зазначалося, що вища організація не повинна перебирати на себе функції, які можна виконати організація нижчого рівня; що держава має дати можливість малим групам самостійно залагоджувати менш значущі справи з тим, щоб не відволікати її від важливіших справ, і, таким чином, забезпечувати принцип “доповнювального функціонування”. Іншим характерним принципом цієї моделі є “солідарність” — можливість “меншої” структурної одиниці звернутися до “більшої” за підтримкою у виконанні своїх функцій, не втрачаючи контролю за своєю діяльністю. Поєднання солідарності та субсидарності сприяє формуванню “соціальної держави”, в якій правова, економічна і соціальна системи ґрунтуються на принципі соціального забезпечення (можливості уникнути матеріальних обмежень для громадянина), соціальної справедливості та соціальної рівності (можливостей). В основі соціальних служб — не благодійність, а соціальні права та гарантії, мета цих служб — раціональна реалізація універсальних цілей соціальної політики. Державні організації виконують функцію контролю, волонтерський сектор — інші функції, він відіграє провідну роль як за обсягом, так і за різноманітністю послуг. “Суперництво” між неурядовими організаціями сприяє творчості та інноваціям. Залишкова модель (Великобританія) — акцентує на підтримці поза ринком праці; орієнтації державної допомоги на соціальну патологію (державна соціальна допомога постає як “остання надія”, оскільки увага звертається передусім на малозабезпечених, а допомога не має такого комплексного, активного та універсального характеру, як у волонтерських організаціях); поляризації функцій догляду та контролю (держава бере на себе функції першочергового втручання та

контрольного оцінювання, недержавні організації — здійснення догляду); дуалізмі держави і ринку у страхуванні, житловому забезпеченні, освіті, охороні здоров’я, службах допомоги в громаді. Рудиментарна модель (Португалія, Іспанія, Греція, Ірландія, окремі області Італії) — характеризується тим, що юридичні права на соціальний захист мінімальні або взагалі відсутні (хоча в конституції Іспанії визначаються соціальні обов’язки держави, на практиці діють інші законодавчі акти, що перекладають відповідальність за допомогу нужденним членам сім’ї на їхніх родичів). Функції соціального захисту, зокрема надання персональних послуг, догляд, держава перекладає на волонтерський і неформальний сектори. Перед соціальними працівниками постають проблеми пошуку джерел фінансування програм у сфері соціального захисту. Соціальні служби діють нескоординовано і несистематично. Країни, в яких реалізовано рудиментарну модель, значною мірою різняться між собою. Напр., в Ірландії та Іспанії, на відміну від інших країн цієї групи, переважна кількість соціальних працівників перебуває на державній службі. Існують і інші важливі відмінності, однак класифікація побудована за принципом “сімейної подібності”, який не виключає існування таких відмінностей. — Англ. *models of social protection (by Esping-Andersen)*.

Моделі соціального захисту (класифікація за Лейбфрідом) — класифікація моделей соціального захисту, запропонована Лейбфрідом, яка базується на принципі “сімейної подібності”. Лейбфрід виділяє чотири моделі — групи країн, які характеризують переважно європейські підходи до соціального захисту: 1) скандинавські країни (Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія), в яких соціальний захист найрозвиненіший; 2) “Бісмаркові” країни (Австрія, Німеччина) — приклад інституціональної моделі соціального захисту; 3) англосаксонські країни (Великобританія, США, Австралія, Нова Зеландія) — реалізують залишкову модель; 4) “Латинське узбережжя” (Іспанія, Португалія, Греція, Італія, Фран-

ція) — соціальне забезпечення перебуває в зародковому стані. — Англ. *models of social protection (by Leibfried)*.

Моделі соціального захисту (класифікація Тітмуса Р.) — моделі соціального захисту, запропоновані Т. Тітмусом. Класифікація Тітмуса (1974) є базовою в соціальній політиці в тому сенсі, що багато авторів здійснювали свої класифікації на її основі. Побудована як “класифікація за визначеними критеріями”. Визначальний критерій — принцип розподілу державної соціальної допомоги. Тітмус виділив три основні моделі державних систем соціального захисту: 1) залишкова; 2) інституціонально-перерозподільча; 3) модель індустріальних досягнень/діяльності. Інші автори намагалися модифікувати або доповнювати ці моделі. Мішра, напр., виокремлює “соціалістичну” модель, в якій послуги є вичерпними і надаються за необхідності, рівень соціального захисту високий, і люди отримують виплати та послуги як члени певної соціальної підгрупи, а не за індивідуальними правами. А. Палм пропонує модель “трудових заслуг”, в якій стимули і соціальний захист пристосовуються до вимог економічного ринку, але його модель багато в чому подібна до моделі індустріальних досягнень/діяльності. — Англ. *models of social protection (by Titmuss R.)*.

Модель (від лат. *modulus* — міра, зразок, норма) — 1) еталон, стандарт, пристрій, що відтворює, імітує будову, функції, дії будь-якого іншого приладу; б) аналог, “замінник” оригіналу, який за певних умов відтворює цікаві для дослідника властивості оригіналу. З гносеологічного погляду М. — замінник оригіналу у пізнанні практики. М. містить потенційні знання, яких її дослідник може набути, зробити наочними і використати у своїх практичних життєвих потребах. — Англ. *model*.

Модель індустріальних досягнень/діяльності — модель соціального захисту, найменш розроблена в концепції Тітмуса. Згідно з нею деякі напрями соціальної політики можуть розглядатись як

такі, що підтримують економічний розвиток: напр., освіта — як підготовка дітей до праці, охорона здоров'я — як підтримка робочої сили. Прикладом цієї моделі є Бісмаркова система соціального страхування, в якій виплати були пов'язані із внесками таким чином, що рівень зусиль працівників винагороджувався якнайточніше. На німецьку систему соціального захисту іноді посилаються як на “соціальну державу”, а не як на “державу загального добробуту” — ця система дуже тісно пов'язана з ринком праці, й ті, хто має менший від визначеного стаж, захищені гірше. — Англ. *model of industrial achievements/activity*.

Модель розвитку соціальних установ — модель розвитку соціальних установ, що охоплює три стадії. Перша — становлення. Для неї характерний суперечливий симбіоз внутрішньої і зовнішньої орієнтації, коли одночасно формуються цілі, завдання організації та визначається її місце в існуючій мережі соціальних послуг. Друга — підвищення професіоналізму. Увага спрямовується на внутрішні проблеми і зосереджується на якості та стандартах послуг, критеріях професіоналізму. Третя стадія — реакція на суспільний інтерес. Соціальна організація, впевнена у своїй професійній компетенції, відгукується на нові суспільні проблеми і поширює свою діяльність на нові сфери, навіть якщо це пов'язано з можливістю повернення на початкові стадії розвитку. — Англ. *development model of public-service institutions*.

Модель соціального захисту залишкова — модель соціального захисту, що ґрунтується на принципі “страхової сітки”. За нормальних умов люди не повинні залежати від соціального захисту, вони живуть, спираючись на власні ресурси або ресурси своєї сім'ї, і тільки ті з них можуть розраховувати на соціальний захист, хто з певних причин не може прожити самотужки. Соціальний захист у такому разі постає як “залишковий”, оскільки спрямований на тих, хто не підпадає під загальне правило. — Англ. *residual model of social protection*.

Модель соціального захисту інституціонально-перерозподільча — модель, що складається з двох основних елементів, які можна відокремити у процесі теоретичного розгляду (деякі автори використовують їх як основу для окремих моделей). Одна частина, перерозподільча, — спроба зрівняння ресурсів між людьми. Залишкова модель передбачає виконання мінімально необхідного, перерозподільча — ще й згладжування соціальної нерівності. Ідея інституціонального соціального захисту полягає в тому, що людські потреби сприйматимуться в суспільстві як нормальні або як інституціоналізовані. Усі колись були дітьми, всі іноді хворітимуть і зістараються. Інституціональна система визнає соціальну відповідальність за потреби людей у певні періоди їх життя і надає відповідне забезпечення. Згідно із залишковою моделлю в більшості випадків індивід покриває соціальний захист із власних ресурсів, а інституціональна модель базується на тому, що держава бере на себе соціальну відповідальність за стани залежності, спричинені соціальним існуванням. — Англ. *institutional-redistributive model of social protection*.

Модель соціального захисту ліберальна — модель, згідно з якою метою соціальної політики є забезпечення рівних можливостей, рівних шансів для самореалізації. Роль держави у наданні соціального захисту — створення відповідних умов, за яких обсяг соціального захисту скорочується, а держава бере на себе тільки ті функції, які не здатна виконати самотужки особа чи сім'я. — Англ. *liberal model of social protection*.

Модель соціального захисту соціально-демократична — модель, згідно з якою головною метою соціальної політики є досягнення соціальної справедливості, подолання нерівності, що виникає під час розподілу економічних та соціальних ресурсів. Завдання держави — гарантування і забезпечення визначеного рівня доходів і соціальних послуг незалежно від трудового внеску. Соціальний захист у цій моделі гарантується як право,

а потреби населення є підставою для визначення межі соціальних витрат. — Англ. *liberal-democratic model of social protection*.

Моделювання соціальне — науковий метод пізнання соціальних об'єктів за допомогою відображення їх основних характеристик, особливостей на спеціально створених з цієї метою моделях. Така потреба обумовлена дедалі більшою необхідністю вдосконалення управління соціальною сферою, самоуправління, подолання труднощів, пов'язаних із соціальним проектуванням і прогнозуванням, ліквідацією негативних соціальних наслідків. М. с. розглядають у широкому (моделювання певних суспільних процесів) і у вузькому (вивчення власне соціальних процесів за допомогою побудови певних моделей) аспектах. Існують різні класифікації М. с. Виділяють моделювання структури об'єкта або його функцій. У М. с. використовують графіки, схеми, гістограми та ін. Останніми роками набуло поширення імітаційне моделювання, яке повторює функції або розвиток всього соціального явища. Серед видових М. с. виокремлюють: ігрові (люди виконують ігрові ролі); машинні (комп'ютерні аналоги); людино-машинні моделі — діалогові комп'ютерні системи, що імітують реальні соціальні процеси з активним використанням евристичних даних, які отримують у процесі взаємодії з людиною, що є експертом у певній галузі знань або практики. Перевага комп'ютерного моделювання — наявність імітаційної моделі, яка дає змогу здійснювати природний експеримент над самим об'єктом. Спершу імітаційні моделі використовували у військових іграх, де є реальна потреба в максимальній точності імітації. З часом М. с. набуває поширення в усіх сферах суспільного життя, насамперед у стабільних, демократичних суспільствах. — Англ. *social modelling/simulation*.

Молодіжна політика (державна) — 1) система ідей, теоретичних положень про місце і роль молоді, молодого покоління в суспільстві; 2) практична діяль-

ність суб'єктів такої політики; 3) частина політики держави щодо соціалізації молодих громадян і відтворення трудових ресурсів. М. п. (д.) не тотожна молодіжній політиці загалом, оскільки держава не має змоги (і потреби) поширювати свій вплив на всі суб'єкти молодіжної політики. Суб'єктами М. п. (д.) є держава, її органи виконавчої влади, політичні партії, громадські організації і об'єднання, профспілки, соціальні інститути (науки, освіти, культури тощо), окремі громадяни, інші структури політичної системи суспільства. Отже, більш об'ємно і диференційовано М. п. (д.) — це пріоритетний і специфічний напрям діяльності держави, її органів з метою створення певних умов і соціальних гарантій для соціального становлення і розвитку молоді, її самореалізації в особистих та суспільних інтересах; 4) механізм відносин держави з молоддю щодо реалізації її інтересів, запитів, потреб. Мета М. п. (д.) — передусім забезпечення рівності прав і обов'язків, соціальної перспективи молоді поряд з іншими соціальними групами (але не за їх рахунок); соціальний захист молоді, розв'язання її соціально-економічних проблем, створення для юнаків та дівчат необхідних стартових можливостей для влаштування їх життя, адаптації в ньому; підтримка і стимулювання основних суспільно корисних ініціатив молоді, її організацій, рухів; активна участь молоді, молодіжних організацій і об'єднань у здійсненні державних і громадських справ, розв'язанні своїх проблем. Оскільки молодь — невід'ємна частина будь-якого суспільства, а вік молодої людини лише тимчасовий, перехідний стан, М. п. (д.) будується і реалізується з урахуванням взаємозалежності, спадкоємності поколінь. Серед багатьох моделей М. п. (д.) виділяють дві основні. Перша (модель Швеції) характеризується активним втручанням держави у відносини суспільства і молоді; друга (неоконсервативна модель США) — недостатнім втручанням держави у справи молоді, підтримкою соціально незахищених і неблагополучних груп молоді. У більшості європейських країн, у т. ч. в Україні,

М. п. (д.) є поєднанням цих моделей. Вона ґрунтується на таких основних принципах: а) участі (суб'єктами розроблення і практичної реалізації М. п. (д.) є сама молодь, її організації та об'єднання); б) представництва (молодь вводять до владних структур, політичних партій, об'єднань, організацій інших суб'єктів політичного процесу, політичної системи суспільства); в) гарантій (надання державою молодим громадянам необхідного мінімуму соціальних послуг і гарантій щодо здобуття освіти, фізичного і духовного розвитку, професійної підготовки та зайнятості, самореалізації у сферах суспільного життя); г) соціальної компенсації (правовий і соціальних захист молодих людей, які за своїм соціальним статусом, станом здоров'я, підготовленістю до життя неспроможні подбати про себе (діти з неповних і багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо)); ґ) пріоритету (підтримка і реалізація найважливіших молодіжних програм, проектів, заходів, що розв'язують найпекучіші проблеми молоді). М. п. (д.) у державі є реальною і результативною за високої довіри молоді, допомоги їй у “життєвому старті”, виховання (формування ціннісних орієнтацій і світогляду). Виховання розглядається не як просте передання молоді від старших поколінь певного досвіду, знань, умінь, навичок тощо, а як складна взаємодія поколінь, їх кроки назустріч одне одному. Основними сферами реалізації М. п. (д.) є соціально-економічна, політична, духовна та сімейно-побутова. Об'єктивним і суб'єктивним чинниками М. п. (д.), обов'язковою умовою поступального розвитку суспільства є сама молодь, молодіжний рух. Базисні документи світового масштабу щодо визначення суті та практичних завдань молодіжної політики загалом і М. п. (д.) зокрема — Загальна декларація прав людини (10.12.1948), Конвенція про права дитини, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 та інші документи, які ратифіковані й Україною. Турбота про молодь — важлива складова діяльності ООН. У 1965 Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну Декларацію про поширення серед молоді ідеалів

миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами. В липні 1970 в ООН було проведено Всесвітню Асамблею, а в 1985 під егідою ООН — Міжнародний рік молоді під девізом “Участь. Розвиток. Мир.” Чимало питань стосовно сучасної молоді розглянуто і вирішено Комісією ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). М. п. (д.) у незалежній Україні започатковано Декларацією “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” (Закон України від 15.12.1992) і Законом України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (5.02.1993). Ця Декларація деталізується у таких Законах України: “Про освіту”, “Про зайнятість населення”, “Про фізичну культуру і спорт”, “Про альтернативну (невійськову) службу”, “Про молодіжні (дитячі) громадські організації”, “Про туризм”, “Про об’єднання громадян”, “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” тощо. Основні права і обов’язки молоді, як і інших громадян України, закріплені Конституцією України (Ст. 53). Головними функціями М. п. (д.) в Україні є: створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для соціалізації молоді; реалізація проблем, запитів, інтересів молоді не за рахунок інших соціальних груп суспільства; координація зусиль усіх державних органів, партій, організацій, об’єднань, рухів, соціальних інститутів суспільства щодо забезпечення умов для розвитку і самореалізації молоді; соціальний захист груп молоді, які неспроможні самостійно розв’язувати власні проблеми чи полегшити своє життя. М. п. (д.) в Україні спрямована на: створення сприятливих умов для реалізації потенційних можливостей молоді у навчанні, праці, громадській діяльності; розвиток основних політичних, економічних, правових і соціальних гарантій для реалізації молоддю своїх прав і свобод; надання молоді певних соціальних гарантій щодо здобуття освіти, професії, розвитку самостійності, активності та під-

приємництва; розвиток молодіжної ініціативи, молодіжного руху, широке залучення молоді до участі у громадсько-політичному житті. М. п. (д.) в Україні здійснюється головним чином у двох напрямках: соціально-економічному і політичному. Перший охоплює основні сфери життєдіяльності молодого людини: навчання, професійну підготовку і працю, побут, дозвілля — все, що сприяє її соціалізації. Другий пов’язаний із формуванням громадянської позиції, розвитком активності молодих людей, їх ціннісних орієнтацій, стійких норм моралі. Отже, М. п. (д.) спрямована, з одного боку, на відтворення робочої сили, а з іншого — на громадянську соціалізацію особи, її розвиток і самореалізацію. М. п. (д.) охоплює два рівні: близькі цілі та орієнтири у реалізації та самореалізації молоді й віддалені, перспективні, розраховані на тривалий час. Суттєвим засобом реалізації М. п. (д.) є загальнонаціональні, державні та регіональні програми: “Діти України”, “Планування сім’ї”, “Молодь”, “Національна програма боротьби із захворюванням на СНІД”, “Освіта, професійна підготовка і адаптація молоді”, “Милосердя”, “Соціальна адаптація молоді”, “Молода сім’я”, “Житло” та ін. М. п. (д.) формується з урахуванням специфіки, потреб окремих категорій молоді, її вікових груп, регіональних умов і особливостей, до уваги беруть не лише характер відносин між молоддю та іншими соціальними групами, а й між самими групами молоді. У деяких країнах М. п. (д.) розробляють і реалізують спеціально створені державні заклади — міністерства, комітети у справах молоді, комісії. У незалежній Україні в окремі роки цим безпосередньо займалися Міністерство України у справах сім’ї та молоді, Державний комітет у справах молоді, спорту та туризму, Державний комітет у справах сім’ї та молоді. Організаційний механізм М. п. (д.) в Україні складається з системи спеціальних державних органів, служб, які мають безпосередньо втілювати її в життя, передусім соціальних служб для молоді. Практичну координацію всіх питань реалізації М. п. (д.) забезпечують

національна Рада з питань молодіжної політики при Президентові України, Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту. — Англ. *youth policy*.

Молодь — 1) соціально-демографічна група, виокремлена за сукупністю вікових характеристик, соціальним статусом; 2) громадяни України віком від 16 до 32 років (за кордоном — до 35 років). — Англ. *the youth*.

Моніторинг — спеціально організоване систематичне спостереження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозу. — Англ. *monitoring*.

Моніторинг соціального середовища — система виміру, накопичення й аналізу даних про зміни, що відбуваються в соціальних системах. Оцінюють зміни масштабів, напрямів і обсягів трансформації соціальної системи. Масштаби змін у системах, можуть бути глобальними, загальносистемними чи стосуватися локальних соціальних інститутів, спільноти, організацій, регіонів. Напрями трансформацій — висхідні чи низхідні (напр., соціальна мобільність), реставраційні (перебіг реформи чи її періоди), ізоляційні чи відкриті (процес міжнародної взаємодії тощо). Темпи трансформацій — стрімкі, революційні чи стагнуючі, такі, що протікають повільно. При проектуванні об'єкта спостереження із системи соціальних взаємозв'язків таким чином, щоб зв'язки об'єкта із зовнішнім середовищем були мінімальними за кількістю параметрів та істотними за силою зв'язку, а внутрішньосистемні процеси — локалізованими. Проблема теоретичної моделі М. с. с. — прагнення інтерпретувати дані моніторингу. Пропонуються три способи розв'язання цієї проблеми: 1) відмова від будь-яких інтерпретацій моніторингових вимірів (визначають зміни в масштабах, напрямках і темпах трансформацій, але не дають їм змістових оцінок); 2) інтерпретація трансформації системи з теоретичних позицій, що припускає: а) наявність теоретичної

моделі соціальної системи (чи парадигм); б) наявність системи індикаторів, які оцінюють стан системи та її зв'язки із соціальною метасистемою; в) можливість на підставі моделі будувати прогнозовані оцінки і робити змістові висновки про соціальні трансформації; 3) компаративна модель, за якої зусилля соціолога спрямовані на лонгitudне вивчення соціальної системи через соціальні індекси і порівняння поточного стану цих індексів з минулим і сучасним в інших країнах. М. с. с. можуть оцінювати соціальні зміни на таких рівнях: а) ідеальний — оцінює зміни в ідеях, ідеалах, візрцях, символах і віруваннях соціальних груп (електоральні, політичні, релігійні тощо моніторинги); б) нормативний — оцінює трансформації в системі норм, традицій, звичаїв, законів (моніторинги юридичні, “соціології повсякденності” та ін.); в) статусний — оцінює трансформації інтересів, можливостей і статусів, які спостерігають у соціальній структурі (моніторинги соціальної мобільності, змін у різних шарах: середній клас, багаті, бідні, соціальне дно); г) інтеракційний — оцінює трансформації в системі дій людей і соціальних груп (моніторинги трудової діяльності, політичного вибору, споживчої поведінки, маркетингових комунікацій). Проблема технології М. с. с. полягає в пошуку відповідного інструментарію М. с. с. і є класичною для емпіричної соціології загалом. У М. с. с. відповідь на це питання — визначення базового набору індикаторів і змінного блоку індикаторів, що відображають актуальні питання. Множинність цілей М. с. с. (за об'єктами чи за предметами спостереження) обумовлює використання моніторингу омнібусного типу, в якому інструментарій складається з незалежних блоків індикаторів, що відповідають меті моніторингу (і зазвичай замовнику моніторингу). Практично всі комерційні моніторинги є омнібусами. Вибірка М. с. с. залежить від наявності постійної мережі респондентів (визначається чи неповторюваністю вибірки, чи панельним дослідженням, чи лонгitudним спостереженням) та періодичності спостереження (що частіше потрібно

проводити спостереження, то сильніша схильність до лонгїтюдних, панельних конструкцій моніторингової вибірки). Проблему соціального актора розв'язують пошуком найбільш адекватного джерела інформації. Акторами моніторингу є: 1) представники визначених соціальних спільнот, сегментів ринку; 2) експерти; 3) лідери громадської думки; 4) керівники визначених організацій залежно від цілей моніторингу. — Англ. *monitoring of social environment*.

Моніторинг соціальної сфери — комплексна система спостережень, оцінки і прогнозу змін ефективності роботи соціальних інститутів. Дані моніторингу — аналіз кількісних та якісних показників — дають змогу визначати допустимі навантаження на соціальні служби, запроваджувати обмеження (нормування) для різних антропогенних впливів, аналізувати доцільність використання коштів, доступність соціальних послуг для тих, хто їх потребує, відповідність діяльності прийнятим моральним цінностям, правам людини, напрямам соціальної політики держави та ін. У громадянському суспільстві недержавні організації регулярно проводять моніторинг усіх соціальних інституцій з метою захисту інвестицій громадян (податки) в соціальну сферу. У разі, якщо моніторинг не проведе державне агентство, він буде проведений, але без його участі. В цьому випадку недержавні організації (НДО) розпочинають публічну кампанію, до якої залучають різні політичні сили, і наслідки для соціальної служби можуть бути фатальними — аж до звільнення всього персоналу і реорганізації міністерства соціального захисту. Соціальні служби у країнах Заходу є реалізаторами соціальної політики партій, які при владі, і мішенню критики для опозиції та НДО. В Україні НДО та профспілки ще слабкі, але це тимчасове явище — з розвитком ринкових відносин і впровадженням пропорційних виборів на партійній основі з'являться могутні профспілки та НДО, яких використовуватимуть політичні сили для вирішення своїх статутних завдань. Кожна європейська держава (пар-

тія при владі) намагається досягти компромісу в соціальній сфері, пропонуючи розв'язання соціальних проблем із застосуванням технології “соціального партнерства”. В історичному минулому України певний досвід соціального партнерства було здобуто ще в роки непу: сформувалися три його сторони: держава, підприємці та профспілки. Практика засвідчує, що без створення відповідних стримувальних механізмів соціальна рівновага в суспільстві може бути швидко порушена внаслідок зіткнення інтересів різних соціальних груп. Водночас без відповідної багаторівневої підготовки персоналу соціальних служб соціальна політика залишатиметься на рівні лозунгів, утопічних або недостатньо обґрунтованих політичних програм. — Англ. *monitoring of social area*.

Монокультуральний — термін на позначення суспільства, в якому домінує одна культура, що може досягатися за рахунок виключення (знищення) інших культур. — Англ. *monocultural*.

Мораль (від лат. *moralis* — моральний; *moris* — звичай) — 1) сукупність історично обумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співжиття та поведінки людей, відносин, що виникають між ними у процесі виробництва матеріальних, духовних цінностей, які визначають їх обов'язки один перед одним, щодо соціальних груп, верств, класів, щодо суспільства і виконання яких ґрунтується на громадській думці; 2) соціальний інститут, система норм, санкцій, оцінок, приписів, взірців поведінки, які виконують функції соціального контролю і регулювання соціальних відносин у соціальній групі, суспільстві; 3) сукупність потреб, установок індивіда, які змушують його діяти відповідно до існуючих у суспільстві уявлень про добро і зло. М. охоплює такі елементи: моральні відносини, моральну свідомість і моральну практику (діяльність), що існують у тісному взаємозв'язку і мають свою відповідну структурність, розкривають цілісність моральних устремлінь, вимог, правил. Моральні вимоги людина засвоює у процесі вихован-

ня у неї моральних почуттів і уявлень — обов'язку, совісті, честі, гідності, відповідальності, — які є різними формами імперативності щодо індивіда з боку суспільства. — Англ. *moral*.

Мораль соціальна — усталені моральні звичаї, традиції, форми діяльності, які склалися в процесі історичного поступу чи кимось встановлені й дотримання яких є необхідною умовою підпорядкованої діяльності людей груповим, колективним, суспільним вимогам. М. с. є виявом підтримання існуючих моральних відносин, що склалися в суспільстві, або їх нехтування. Поняття М. с. близьке до поняття норми поведінки, але характеризує не спосіб підтримання суспільної дисципліни, а зміст поведінки окремої людини, соціальної групи, верстви, спільноти згідно із досягнутим рівнем наукової свідомості, культури, громадянської відповідальності. М. с. звужує коло функціонування застарілих, засмічених негативними традиціями, звичаями, уявленнями норм поведінки і утверджує в повсякденному житті справжні норми відносин між людьми, верствами, націями, що є відображенням їх загальнолюдської суті. М. с. реалізується в суспільстві за наявності суспільно значущих стимулів діяльності (мети, ідеалів, цінностей), взірців поведінки та морального осуду відхилення від усталених соціальних норм. М. с. класифікують за формою (правова, моральна, естетична, релігійна) і функціями, які вона виконує в суспільстві. Засвоєння індивідом М. с. — основа суспільного виховання. М. с. утверджується на раціонально-теоретичному і буденно-практичному рівнях; залежить від потреб, інтересів, звичок людей, від громадської думки. М. с. у відносно збіднених суспільних системах виражає одноманітність і жорсткість її дотримання, а в динамічних суспільних структурах для неї характерний багаторівневий і диференційований механізм дії та усвідомлення. М. с. спрямована на стабілізацію відповідної соціальної системи, однак динамізм і суперечність суспільного поступу зумовлюють докорінні зміни соціальних систем, тому М. с. набуває нового осмис-

лення, нової практичної дії в інтересах формування нового суспільства. — Англ. *social moral*.

Моральний абсолютизм — підхід до прийняття і розуміння цінностей, який передбачає прийняття цінностей (або ставлення до того, що є правильним, а що ні) і дотримання їх незалежно від наслідків. — Англ. *moral absolutism*.

Моральний чинник соціальних технологій — ступінь морального виправдання соціальних програм щодо їх людяності, справедливості та ін. М. ч. с. т. — суттєва і нерідко вирішальна перепона, яка практично унеможлиблює брехливі, злочинні, антигуманні соціальні технології. — Англ. *moral factor of social technologies*.

Морфологія соціальна (від грец. *morphe* — вид, форма і *logia*) — за Е. Дюркгеймом — специфічна предметна галузь соціології, яка вивчає і пояснює структуру суспільства у його взаємодії з навколишнім середовищем (фізичним оточенням) з метою створення типологічної класифікації суспільств (одноsegmentне, багатосегментне та ін.). — Англ. *social morphology*.

Мотив — 1) спонукальна причина (привід) до будь-якої дії, аргументів на користь кого-небудь, чого-небудь; 2) усвідомлений стимул до діяльності суб'єкта (особи, соціальної групи, спільноти), пов'язаний із бажанням і потягом до задоволення певних потреб. У разі, коли між М. і можливостями його реалізації (соціально схвалювана мета та засоби її досягнення) виникає суперечність, у особистісно зрілої людини відбувається або пригнічення М., або його підміна соціально прийнятними цілями. Соціально неадаптована особа нехтує необхідністю такої мотиваційної перебудови і схиляється до девіантного (втеча від реальності у світ ілюзій, наркозалежність) та делінквентного (злочинного) типу адаптації, що, у свою чергу, призводить до психічних розладів (внаслідок психічної кризи) або до антисоціальної поведінки. — Англ. *motive*.

Мотив репресій політичний — застосування державою примусових заходів до противників влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у скоєнні політичного злочину або визнання особи політично, соціально небезпечною за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку. В Україні такі репресії проводилися за радянських часів відповідно до Ст. 33–34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 та в адміністративному порядку. — Англ. *political reason of repressions*.

Мотивація — 1) усвідомлення індивідом ситуації, вибір і оцінка різних моделей поведінки, їх передбачуваних результатів і формування на цій основі певних мотивів; 2) відносно стабільна система мотивів, що обумовлює поведінку суб'єкта. Програми поведінки є вродженими, інстинктивними або заснованими на індивідуальному досвіді. М. поведінки завжди емоційно насичена. Те, до чого прагне індивід, хвилює його емоційно. Рівень М., за якого діяльність здійснюється найуспішніше, — оптимум М. На різних вікових етапах для М. людини характерні специфічні особливості, пов'язані зі зміною потреб і провідних видів діяльності. Розуміння якісних змін, що відбуваються в М. діяльності і поведінки людини в процесі її розвитку, має суттє-

ве значення для розв'язання проблем виховання. Відповідно до закону Геркса — Додсона якість діяльності не є механічним результатом інтенсивності М. Спочатку наявне підвищення, а згодом, зі зростанням рівня М., показники діяльності знижуються. — Англ. *motivation*.

Мотивація внутрішня — мотивація, пов'язана не із зовнішніми обставинами, а зі змістом діяльності, розв'язанням проблеми, завдання тощо. — Англ. *inner motivation*.

Мотивація зовнішня — мотивація, що не пов'язана зі змістом певної діяльності, з вирішенням будь-якого завдання, а обумовлена зовнішніми щодо неї обставинами (напр., заробітна плата як мотивація до праці). — Англ. *external motivation*.

Мультики — галюцинації у формі мультфільму (є наслідком дії деяких галюциногенів, зокрема каліпсола, та інтоксикації винтом). — Англ. *cartoons (slang)*.

Мультикультуральний — термін на позначення суспільства, в якому співіснують кілька культур (напр., з окремими мовами, одягом, родом занять, освітніми системами) у межах одного географічного регіону. — Англ. *multi-cultural*.

Н

Навантаження — кількість клієнтів, які перебувають під наглядом одного соціального працівника в конкретний час. — Англ. *caseload*.

Навантаження психічні — інтенсивні впливи на психіку людини, які викликають у неї підвищене нервово напруження і сильні емоційні переживання, що важко переносяться нею. — Англ. *psychological load*.

Навички — доведене до автоматизму вміння виконувати цілеспрямовані дії в результаті багаторазового повторення одних і тих самих дій або вирішення типових завдань. — Англ. *skills*.

Навички соціальної роботи — вміння і навички здійснювати професійно необхідні дії, що застосовуються у практиці соціальної роботи. Опис Н. с. р. фіксують у кваліфікаційній характеристиці професії або в іншому відомчому нормативному документі окремого спеціаліста. Так, Національна асоціація соціальних працівників Великобританії виділяє 12 основних Н. с. р.: 1) уміння слухати інших з розумінням і цілеспрямовано; 2) отримувати інформацію і збирати необхідні факти для підготовки соціальної історії, оцінювання і звіту; 3) налагоджувати і підтримувати професійні стосунки для допомоги; 4) спостерігати та інтерпретувати вербальну і невербальну поведінку й використовувати знання теорії

особистості та діагностичні методи; 5) залучати клієнтів (у т. ч. індивідів, сім'ї, групи і громади) до розв'язання їхніх проблем і завойовувати довіру; 6) обговорювати хвилюючі емоційні теми з підтримкою і без погроз; 7) пропонувати інноваційні розв'язання проблем для задоволення потреб клієнта; 8) визначати необхідність припинення психотерапевтичних зв'язків; 9) проводити дослідження чи впроваджувати у практику результати дослідження і професійної літератури; 10) бути посередником і вести переговори з конфліктуєчими сторонами; 11) надавати інтерорганізаційні послуги; 12) визначати соціальні потреби і передавати інформацію про них у фінансові чи юридичні установи, висвітлювати їх на громадському рівні. — Англ. *social work skills*.

Навіювання (сугестія) — процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний зі зниженням критичності при сприйнятті та реалізації навіюваного змісту, з відсутністю цілеспрямованого активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу, зіставлення з минулим досвідом і теперішнім станом суб'єкта. Змісту свідомості, засвоєному за механізмом Н. (с.), у подальшому властивий нав'язливий характер; він важко піддається осмисленню та корекції, є сукупністю “навіюваних установок”. Н. (с.) — компонент звичайного людського спілкування, але може виступати і як спеціально організований вид комунікації,

що передбачає некритичне сприйняття повідомленої інформації, яке суперечить переконанню індивіда. Н. (с.) здійснюють у формі гетеросугестії (вплив зі сторони) і аутосугестії (самонавіювання). Об'єктом гетеросугестії (сугерендом) можуть бути окремих індивід, група, соціальний прошарок тощо (феномен масового Н. (с.)), джерелом Н. (с.) (сугестором) — індивід, група, засоби масової інформації. Н. (с.), яке створює група, є одним із чинників конформізму. Аутосугестія передбачає поєднання в одній особі сугестора і сугеренда. Н. (с.) досягають вербальними (слова, інтонація) і невербальними (міміка, жести, дії іншої людини, навколишнє середовище) засобами. Механізм Н. (с.) широко використовує релігія для впливу на віруючих. За методами реалізації розрізняють Н. (с.) пряме (імперативне) і опосередковане, навмисне і ненавмисне. Пряме навмисне Н. (с.) — використання сугестором спеціальних “словесних формул”, що входять у психічну сферу сугеренда і стають активними елементами його свідомості та поведінки. Зміст опосередкованого Н. (с.) включено у повідомлену інформацію в прихованому, замаскованому вигляді, й він характеризується неусвідомленістю, непомітністю, недовільністю засвоєння. Розрізняють непряме Н. (с.) навмисне і ненавмисне. За критеріями стану сугеренда виокремлюють: Н. (с.) в активному стані, Н. (с.) у гіпнозі, Н. (с.) у звичайному сні, постгіпнотичне Н. (с.) (реалізується після виходу з гіпнозу). Ефективність Н. (с.) визначають: 1) властивості сугестора (соціальний статус, вольова, інтелектуальна, характерологічна переваги); 2) особливості сугеренда (ступінь навіювання); 3) відносини, що виникають між ними (довіра, авторитетність, залежність); 4) спосіб конструювання повідомлення (рівень аргументованості, характер комбінацій логічних і емоційних компонентів, підкріплення іншими впливами). На Н. (с.) певною мірою впливають деякі засоби масової комунікації, реклама, мода, звичаї, віра. Н. (с.) застосовують у медицині для корекції психічного і соматичного стану хворого (психотерапія); в педагогіці роблять спроби використання Н. (с.) у процесі навчання — т. зв. сугестопедія; в експери-

ментальній психології Н. (с.) іноді є засобом спрямованої зміни та корекції емоційного стану, мотивації установок особистості. — Англ. *suggestion*.

Нав'язливі стани — хворобливе порушення, що характеризується виникненням нав'язливих думок, спогадів, сумнівів, уявлень, страхів, потягів або дій незалежно від волі й бажання хворого. Н. с. супроводжує усвідомлення цих станів як нісенітниць і прагнення позбутися їх. У цьому полягає відмінність Н. с. від марення. Н. с. спостерігають при психічних захворюваннях, неврозах, інших розладах. Нестійкі і слабо виражені Н. с. (мелодія, вірш, що нав'язливо спливають у пам'яті) спостерігають і у здорових людей, нервова система яких ослаблена втому, інфекціями, важкими переживаннями. Згідно з ученням І. Павлова Н. с. спричинені виникненням у корі головного мозку пункту застійного, інертного збудження чи гальмування, яке не піддається “вирівнювальній” дії внаслідок зниження її загального тону. — Англ. *impulsive obsession, besetment, obsessive-compulsive neurosis*.

Нагляд адміністративний — захід адміністративного примусу, що має запобіжний, упереджувальний, припиняючий вплив у сфері забезпечення громадського порядку. Н. а. здійснюють переважно органи внутрішніх справ. Відповідно до закону Н. а. застосовують, зокрема, до осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі за тяжкі злочини або були засуджені двічі й більше і відбули покарання за будь-який навмисний злочин. Н. а. встановлює суд на термін від одного до двох років, і він не може перевищувати термінів, передбачених законом для погашення або зняття судимості. Н. а. може бути продовжено кожного разу ще на 6 місяців, але не більше терміну, передбаченого для зняття або погашення судимості. — Англ. *administrative supervision*.

Нагляд державний санітарно-епідеміологічний — діяльність органів, установ і закладів державної санітарно-епідеміологічної служби щодо контролю

за дотриманням юридичними та фізичними особами санітарного законодавства з метою запобігання, виявлення, зменшення або усунення шкідливого впливу небезпечних чинників на здоров'я людей і щодо вжиття заходів правового характеру до порушників. — Англ. *state sanitary-epidemiological supervision*.

Нагляд соціальний — форма контролю з боку державних органів, громадських об'єднань за збереженням законності та правопорядку в країні, а також припинення порушень прав, свобод і законних інтересів громадян. — Англ. *social supervision*.

Найманець — особа, завербована для участі у збройному конфлікті. Н., беручи участь у воєнних діях, керується переважно бажанням отримати особисту матеріальну винагороду. Він не є громадянином конфліктуючої сторони, не є особою, яка постійно проживає на території, контрольованій стороною, що перебуває у конфлікті. Н. — особа, не послана державою для виконання офіційних обов'язків і не входить до особового складу збройних сил держави, на території якої здійснюються такі дії. Н. — особа, спеціально завербована для участі в насильницьких діях, спрямованих на повалення уряду або інший підрив конституційного порядку держави, або підрив її територіальної цілісності. Н. не перебуває під захистом законів і звичаїв війни. Це кримінальний злочинець, який не має права на статус комбатанта, а отже, й військовополоненого. До кримінальної відповідальності притягають також осіб, які Н. вербують, використовують, фінансують або навчають. Н. — досить поширене явище в країнах, де існують тероризм, національна, міжетнічна ворожнеча, конфлікти. — Англ. *hireling*.

Наклеп — поширення свідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу. — Англ. *slander, calumny, aspersion; libel* (у ЗМІ).

Намір — свідоме бажання і прагнення завершити дію відповідно до наміче-

ної програми, плану. Н. — особливе функціональне утворення психіки, що виникає як підсумок акту цілепокладання і передбачає вибір відповідних засобів, за допомогою яких індивід сподівається досягти поставленої мети. — Англ. *intention, purpose*.

Наочність — один з основних педагогічних принципів, згідно з яким навчальний матеріал найкраще сприймається і засвоюється учнями на конкретних прикладах. — Англ. *obviousness*.

Напруженість соціальна — стан, що виникає в суспільстві внаслідок дії дестабілізуючих чинників і виявляється у зростанні негативних соціальних настроїв та деструктивної поведінки, яка таїть у собі небезпеку соціального вибуху, руйнування певних соціальних структур чи всього суспільства. Н. с. свідчить про наявність загострень, кризових ситуацій у суспільстві, поглиблення суперечностей між соціальними верствами. Вона досягає піку свого розвитку у період їх розгортання та вирішення. Представники “конфліктологічного підходу” розглядають Н. с. як: 1) незмінну умову соціального життя, якому властиві протиставлення й зіткнення групових інтересів, суперечність, примус, дезінтеграція в суспільстві; 2) передумову соціального конфлікту; 3) засіб, який у межах “еластичного суспільства” може зберегти соціальну інтеграцію, відновивши відповідність між соціальним організмом і наслідками структурного конфлікту. Л. Козер, аналізуючи перебіг “відкритих” конфліктних інтересів, вбачав у Н. с. “психологічні зміни”, що виявляються через емоції, цінності, потреби людських мас. Причини Н. с. породжені зазвичай реальними і об'єктивними суперечностями, розривом між ціннісними орієнтаціями, соціальними очікуваннями людей і дійсністю, очікуваним і реалізованим, теперішнім і бажаним майбутнім. Внутрішніми компонентами Н. с. є психічні стани індивідів, які концентрують їх невдоволення своїм соціальним становищем, умовами життєдіяльності, функціонуванням певних інститутів, організацій, партій, посадо-

вих осіб тощо. Відчуття соціального дискомфорту, тривоги, незручностей, навіть страху, що виникають під впливом негативних явищ у суспільстві внаслідок його розбалансування, посилюються у моменти зростання Н. с. Вона є багаторівневим явищем, що формується, з одного боку, як наслідок зіставлення суб'єктивних очікувань людей з об'єктивними параметрами дійсності, постаючи у вигляді синтезу їх особистісних ставлень, дій і ситуацій, що склалися в суспільстві. З іншого боку — сфери життєдіяльності індивідів (економічна, політична, права тощо) є важливими джерелами реальних суперечностей, що продукують Н. с. через загострення людських проблем, переживань, наростання життєвих труднощів, внаслідок гальмування перспектив досягнення життєвого успіху. Зазвичай Н. с. виявляється в активній поведінці індивідів, соціальних груп і спрямована на подолання кризових умов, мобілізацію суспільства, його врівноваження. Поглиблення Н. с., емоційно-дискомфортного внутрішнього стану людей обумовлює несприятливий розвиток подій, що спричиняє конфлікти. — Англ. *social strain*.

Наркоманія — захворювання, що є наслідком зловживання наркотиками або наркотичними засобами з метою викликати ейфорію, сп'яніння, стан блаженства, підвищеного, радісного настрою тощо. Проявляється як постійна потреба у прийманні цих засобів, оскільки від цього залежить психічний і фізичний стан хворого. За тривалого вживання наркотичних засобів зростає потяг до них. Серед легальних наркотиків — тютюн (нікотин) і алкоголь (спирт). Спочатку ця потреба має характер психічної залежності (людина зайнята думками про прийомні відчуття під час дії наркотиків), відтак фізіологічної (людина не може утриматися від їх вживання так само, як не може відмовитися від їжі, напоїв тощо). Наркотичні засоби характеризуються двома ознаками: 1) медико-біологічною — мають психотропний ефект (ейфоризуючий, седативний, чаруючий) або здатність викликати психоз, напр., галюцинації; 2) соціальною — їх не ме-

дичне вживання соціально небезпечне, оскільки заподіює шкоду людині, родині, суспільству (високий ступінь хворобливості, значна кількість соматичних захворювань внаслідок Н., скорочення тривалості життя, значний внесок у криміногенну ситуацію, зокрема у злочини проти власності, що пов'язано з високою вартістю наркотиків). Н. відмінна від токсикоманії лише одним критерієм — юридичним: натуральні або синтетичні речовини чи медикаменти вносять до переліку наркотиків лише за рішенням Постійного комітету з контролю наркотиків. З моменту офіційного визнання речовини наркотиком її не медичне виготовлення, зберігання, збут, пересилання, споживання караються за законом. До наркотиків належать: одержувані з маку морфій, кодеїн, героїн та інші подібні до них речовини, а також синтетичні препарати, що за дією подібні до морфійних (омнопон); речовини, які добувають з конопель (гашиш, маріхуана та ін.), кокаїн і його похідні (КРЕГ), деякі снодійні (фенобарбітал), стимулятори (ефедрин) тощо. Сучасні тенденції в розвитку Н. — відносне і абсолютне зростання кількості осіб, що страждають на Н.; її “омолодження”; випереджаюче зростання “жіночої Н.” та переважаюче використання наркотиків, які виготовляють кустарним способом за дуже простими технологіями (олієподібний препарат “скухнар”, морфієподібний препарат “хімія”, ефедрон тощо). Н. протікає стрімко й руйнує психіку: при вживанні опіатів швидко розвивається виражена деградація особи за тривалого збереження природного інтелекту, що підвищує криміногенність цих осіб; за Н., спричиненої вживанням снодійних препаратів, крім того, виникає глибокий інтелектуальний психічний дефект. Безконтрольне їх вживання призводить до слабоумства, епілептичних нападів. Серед способів отримання психоактивних речовин виділяють: збирання (використання природних можливостей регіонів, напр., природного маку і конопель); “збут-купівля” з утворенням у містах чорних ринків (“стрілок”) із продажу наркотиків; кустарне і підпільне лаборатор-

не їх виготовлення. Існують такі форми введення наркотиків: паління (гашиш, опій); поїдання або питво (фагія) деяких препаратів гашишу, маку; вдихання (нюхання) або закапування в кон'юнктиву ока, напр., кокаїну; введення у вени рук чи ніг, а з їх склерозуванням — до інших, аж до пахових вен статевих органів і під'язикових. Смерть за Н. нерідко настає внаслідок передозування, неправильного введення наркотику, напр., повітряної емболії (потраплення повітря в судинне русло при введенні наркотику у вени шиї); тяжких станів абстиненції; кримінальних дій. У наркоманів високий ступінь ризику захворіти на СНІД. Профілактика Н. передбачає комплекс заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я населення та відмову від шкідливих звичок. Середня тривалість життя ін'єкційного наркомана в Україні — 29 років, або 7 років з початку вживання. Станом на 01.01.2000 в Україні співвідношення офіційно зареєстрованої наркотоксикоманії і алкоголізму становило 1:2,4. У 1980 на один випадок наркоманії реєстрували 28 випадків алкоголізму, з 1994 — на один випадок наркоманії 2 випадки алкоголізму (зростання в 14 разів). Протягом 2003 вживання наркотиків (зокрема, у депривованих регіонах України) збільшилось утричі. До наркотиків біологи відносять і адреналін, що продукується організмом людини під час стресу. Адреналінова наркоманія (гемблінг, екстремальні види спорту, воєнізовані види роботи, злочинність) — поширене, але ще не достатньо вивчене явище. — Англ. *drug addiction*.

Наркотики вуличні — наркотики, які продають і вживають на вулицях. Поняття Н. в. досить умовне, оскільки за певних обставинах практично будь-який наркотик може бути вуличним. Під Н. в. передусім розуміють ін'єкційні наркотики: ширку, героїн, винт, іноді — маріхуану. Цим терміном зазвичай позначають речовини, вживання яких пов'язано з підвищеним ризиком. Основними ризиками вживання Н. в. є: хіміко-біологічні — передозування, небезпека ВІЧ-інфекції, гепатиту В, абсцесів; соціальні — нарко-

мани нерідко стають жертвами злочинців, скоюють злочини. Н. в. дуже часто бувають неякісними. — Англ. *street drugs*.

Наркотики клубні — переважно легкі галюциногени та психоделіки (див.: *Екстазі; ЛСД; Каннабіс (маріхуана); Каліпсол*). Вживання Н. к. меншою мірою пов'язано з ризиком для здоров'я і потребує певної атмосфери клубу або дружньої вечірки (див.: Поп-арт). — Англ. *club drugs*.

Наркотики ЛСД-подібні (ДМТ, СМП, паркопан (циклодол), мескалін) — наркотики, що викликають складний галюциноз, для якого характерне розшарування реальності та спотворення просторово-часових відчуттів. — Англ. *LSD-like drugs*.

Наркотики медичні — наркотики, які використовують у лікувальних закладах для медичних цілей. До них належать: синтетичні опіати — морфіна гідрохлорид, промедол, омнопон; речовини для неінгаляційного наркозу — каліпсол, гексенал, натрія оксибутират; транквілізатори, нейрорепетики, антидепресанти, ефедрин, реланіум, фенамін, фенадон, еленіум та ін. — Англ. *medic drugs*.

Наркотики неякісні — наркотики, у складі яких багато сторонніх домішок, а наркотичної речовини мало. Вживання Н. н. загрожує серйозними побічними явищами для наркозалежного через шкідливість домішок для здоров'я. Напр., героїн, придбаний у наркодилера, може містити барбітурат, стрептоцид або інший лікарський препарат, що подрібнюється на білий порошок і розчиняється. “Класичними” домішками до героїну є цукор і крейда. Вживання Н. н. має серйозні наслідки для здоров'я наркомана (напр., після ін'єкції недостатньо очищеної ширки виникає інтенсивне свербіння шкіри і нездоланне бажання чухатися). — Англ. *non-qualitative drugs*.

Населення — 1) сукупність людей, що проживають на певній території в конкретний період часу; 2) народонасе-

лення; сукупність людей, які проживають на всій Землі або на певній її частині (у країні, декількох країнах) і безперервно відновлюються шляхом відтворення; 3) сукупність людей, які проживають у межах держави і підпадають під її юрисдикцію. До складу Н. входять громадяни країни, іноземці, які легально проживають у ній тривалий час, особи без громадянства (апатриди) і особи з подвійним (біпатриди) і більше громадянством. — Англ. *population*.

Насилля — 1) невинуватене, несправедливе використання сили для вирішення певних соціальних завдань. Зазвичай Н. призводить до перекручення поставлених навіть благородних цілей і мети; 2) примус (дія), до якого вдається індивід чи група для досягнення поставлених цілей і який пов'язаний із прямим заподіянням фізичного, психічного чи морального збитку іншій особі чи погрозою такого заподіяння. Н. класифікують: за суб'єктами взаємодії (дорослих до дітей, дітей і дорослих до людей похилого віку тощо); за характером і змістом взаємодії — фізичне Н. (тілесні покарання, побиття тощо), психологічне Н. (образи, брутальність, погрози, створення постійних стресових ситуацій і психологічний тиск з метою змушування до чогось, нав'язування певних нормативів і цінностей за допомогою звернення до емоційної сфери), інтелектуальне Н. (нав'язування настанов і цінностей через процес логічного переконання софістичними засобами, тобто безвідносно до їх істинності). Н. виникає внаслідок духовної нерозвиненості, нездатності до конструктивної, творчої взаємодії з іншими людьми, тиску соціальних обставин і відсутності життєвих перспектив, що призводить до посилення втоми і дратівливості, за неправильних, хибних моральних настанов. В основі Н. — переконання, що примус — найкращий засіб для того, щоб домогтися від людини необхідної поведінки, дії. Основними напрямками вивчення причин та інтерпретації змісту Н. є біологічний, психологічний, соціальний, юридичний, а також інтегративна модель пояснення Н. — спроба поєднан-

ня цих напрямів в єдину концепцію. Виділяють маніфестні і структурні форми Н. Структурне Н. має характер суспільного визнання, наявне в культурі, у соціальних символах, суспільних і політичних ритуалах і атрибутах. Виправдання Н. не є чимось постійним у суспільстві. Воно може посилюватися, перетворюватися на принцип соціальних відносин (напр., зростання класової, расової ненависті) або суспільство відмовляється від такої оцінки і схиляється до гуманності, загальнолюдських цінностей, концепції співпраці, відповідно змінюючи соціальні орієнтації, соціальну політику. В суспільстві встановлено “первинні” і “вторинні” форми контролю за проявом Н. “Первинний” соціальний контроль існує у формі соціальних і культурних норм, традицій, звичаїв. Універсальні норми покликані забезпечити суспільний порядок. “Вторинний” соціальний контроль здійснюють за допомогою спеціальних інстанцій, насамперед державних (поліція, працівники соціальної сфери, вчителі тощо). — Англ. *violence*.

Насильство, небезпечне для життя чи здоров'я потерпілого — заподіяння особі легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або короточасну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння (зокрема, насильство, що спричинило втрату свідомості чи мало характер мордування, здушування шиї, скидання з висоти, застосування електроструму, спеціальних знарядь тощо). — Англ. *dangerous coercion / violence against life or health of victim*.

Насильство у сім'ї — форма деструктивної соціальної взаємодії в сім'ї, що відображає її загальне неблагополуччя і порушення в ціннісно-нормативній сфері індивідів; емоційне, фізичне чи сексуальне насильство, яке свідомо чи несвідомо чинять щодо членів родини чи інших домочадців. Н. у с. — чинник соці-

ального ризику, що призводить до поглиблення соціально-психологічної і моральної роз'єднаності, взаємної недовіри і ворожості стосовно інших членів родини, бруталності та жорстокості у спілкуванні з іншими людьми. Перепонами для розкриття Н. у с., зокрема насильства стосовно дорослих жертв, є соціальні стереотипи і державні установки щодо сім'ї, природа насильства і його форми. Втручання у життя сім'ї розглядається як зазіхання на приватне життя людей. Отже, поведінка в родині малодоступна механізмам суспільного впливу і контролю до розвіювання міфу, що сім'я є безпечним притулком для всіх її членів. Випадки подружнього насильства трапляються у всіх соціально-економічних прошарках населення, незалежно від рівня освіти, віку людей, а також у всіх етнічних і професійних групах. Однак жорстокість переважає, є помітнішою серед подружжя віком 20–30 років, у сім'ях з низьким доходом, у родинях робітників тощо. Проблема Н. у с. загострюється щодо людей похилою віку. Більшість дослідників вважає насильством над літніми людьми: відсутність медичної допомоги, погане харчування, неналежний догляд членів сім'ї один за одним, насильницьке відокремлення від інших членів родини, привласнення їхніх грошей чи речей. І як наслідок — загроза життю і здоров'ю літнього члена родини. Найжорстокіші акти Н. у с. набувають форми навмисного заподіяння шкоди чи покалічення. — Англ. *family violence/ marital violence*.

Наслідки інфляції соціальні — зміна під впливом інфляції, наслідком якої є знецінення заощаджень та вартості праці, способу життєдіяльності людей, їхніх потреб, інтересів, рівня життя, культури, поведінки. Типові Н. і. с. — соціальна аномія. — Англ. *social consequences of inflation*.

Наслідок летальний — смерть хворого з будь-якої причини у процесі хіміо-терапевтичного чи хірургічного лікування. — Англ. *lethal outcome*.

Настрій — 1) цілісна форма відчуття людиною життя, загальний стан її пере-

живань, душевний стан; 2) більш-менш тривалий або короткочасний емоційний стан, що надає певного забарвлення всім іншим переживанням людини, впливає на її життя та діяльність. — Англ. *mood*.

Настрій суспільний — соціально-психічне явище, що виявляється у певному стані почуттів і умов життя відповідних соціальних груп у конкретний період і позначається на їх поведінці. Н. с. характеризується певною предметною спрямованістю (політична, естетична, релігійна та ін.), характером і рівнем емоційного напруження (апатія, піднесення, депресія, ентузіазм тощо). — Англ. *public mood*.

Натовп — відносно короткочасне, слабо організоване і практично безструктурне скупчення багатьох людей, пов'язаних загальним емоційним станом, об'єктом уваги, усвідомленою або неусвідомленою метою. Н. має істотний вплив на суспільство та його життя, спроможний миттєво дезорганізувати поведінку та діяльність людей. Поведінка індивідів у Н. характеризується помітною нестабільністю, рухливістю, податливістю і емоційністю. За характером поведінки розрізняють чотири види Н.: 1) випадковий (пов'язаний з інтересом, зацікавленістю до події, випадку, ситуації, що склалася); 2) експресивний (спільне вираження людьми, які зібралися, єдиного почуття щодо певної події, явища); 3) конвенційний (пов'язаний з інтересом до певного заходу, події, явища); 4) діючий (охоплює агресивний Н. (об'єднаний негативним ставленням до будь-чого, будь-кого), панічний Н. (намагається врятуватися від небезпеки), користолобний (якщо йдеться про здобуття певних цінностей), повстанський Н., екстатичний Н.). — Англ. *crowd*.

Натуральна допомога — форма матеріальної допомоги, що полягає у наданні індивіду певних товарів (продуктів харчування, одягу, медикаментів) і не передбачає оплати за них ні у грошовій, ні в близькій до готівки (талони, картки)

формах. Надається і у вигляді соціальних послуг. — Англ. *natural help*.

Наукомісткість соціальних технологій — величина, що визначається кількістю і якістю наукових даних (технічних і гуманітарних), які використовуються у процесі розроблення і впровадження соціальних технологій. — Англ. *science intensity of social technologies*.

Націоналізм (від лат. *natio* — нація, народ) — ідеологія і політика, що полягають у пропаганді національної винятковості і національної неперевершеності. Н. може виражатись у розпалюванні національної ненависті та конфронтації між народами різних країн і в межах однієї країни між представниками різних націй і етносів. Згідно з міжнародним законодавством Н. є політичним злочином і порушенням прав людини. Існує у таких формах: шовінізм — спроба інтелектуального або політичного обмеження національних меншин з боку основної національності країни; расизм — обмеження інших народностей, рас. Н. є складним суспільно-політичним явищем, яке породжує чимало конфліктних і гострих ситуацій. У явищах Н. відображаються історичні відносини, відмінність культур, економічного, політичного, релігійного способів життя. Добре відомі антисемітизм (вороже ставлення до євреїв) та сіонізм (єврейський різновид агресивного Н.), явище апартеїду (організація окремого проживання та розрізнення у правах представників різних національностей, зокрема свого часу в ПАР), насильницького переселення народів у СРСР тощо. Російська імперія свого часу створила заплутану, надто складну систему національно-політичних відносин, які не було розв'язано за радянських часів. Крах комуністичної ідеології призвів до розпаду СРСР і загострення національних відносин. Н. на пострадянському просторі є багатограним, конфліктним (про що свідчать ситуації в Нагірному Карабасі, Чечні, Абхазії, Середній Азії тощо). Проблема сучасного Н. потребує об'єктивного і предметного наукового осмислення, гнучкої, багатосторонньої і

багатоаспектної політики, що спирається на внутрішній та міжнародний досвід. — Англ. *nationalism*.

Національна згода — широке загальнене поняття, що означає результати ефективної і конструктивної загальнонаціональної внутрішньої політики (політики Н. з.), стан гармонійних відносин і успішної взаємодії рівнів національно-етнічних, соціально-політичних та інших сил у межах одного державного утворення; єдність усієї нації або національних меншин, які становлять населення багатонаціональної держави, щодо важливого питання; результат успішного розвитку процесів, які називають політикою Н. з., примирення. Н. з. — обов'язкова умова стабільного розвитку і поступу багатонаціональних держав. — Англ. *national agreement*.

Національне виховання — історично зумовлена, створена народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється і змінюється духовна єдність поколінь. Н. в. в Україні — виховання підростаючих поколінь у дусі українського виховного ідеалу на багатотрадиційних традиціях нації, народу. Воно ґрунтується на засадах родинного виховання, на ідеях і засобах народної педагогіки, минулої і сучасної науково-педагогічної думки, що уособлюють вищі взірці виховної мудрості українського народу. Основні принципи Н. в. — гуманізм, демократизм, народність, єдність родинного і шкільного впливу, природовідповідність, виховання у праці, самодіяльність учнів. — Англ. *national education / upbringing*.

Національне самовизначення — ключовий принцип національної політики, найповніше відображення демократизації в національних відносинах. Як принцип Н. с. постало з досвіду національних рухів і формування національних держав XVIII–XIX ст., зі світового досвіду вирішення національного питання. Н. с. втілюється в утворенні національ-

них держав у Європі, в мирному, добросусідському співжитті націй у федеративній державі (Швейцарія), в демократичному вирішенні питання про вихід нації зі складу єдиної держави й утворення самостійної національної держави (відокремлення Норвегії від Швеції) тощо. Н. с. є демократичним правом кожної нації самій визначати свою долю, обирати форми державного існування, вирішувати, які зв'язки встановлювати з іншими народами. Утворення національних держав — об'єктивна історична і загальносвітова тенденція, яку можна загальмувати, але неможливо зупинити. Н. с. — національна свобода, вільне виявлення нацією своєї волі та вільна її реалізація. — Англ. *national self-determination*.

Національний характер — 1) сукупність відносно стійких психічних властивостей, що є спільними для більшості представників певної нації і відрізняють її (їх) від інших націй; 2) відносно стійкий тип особистості, що найчастіше зустрічається в певній нації. Н. х. є визначальним елементом у структурі національної психології. Категорію Н. х. запровадили в науковий обіг у XVIII ст. І. Кант та Д. Юм. Цим поняттям оперували Г. Гегель, І. Герден, К. Гельвецій та інші класики філософії. Проблема дослідження Н. х. є комплексною, потребує спільних зусиль філософів, соціологів, істориків, етнографів. На формування рис Н. х. істотно впливають соціальні, економічні, історичні, географічні та релігійні чинники. Зі зміною обставин поступово змінюються і риси Н. х. В аналізі Н. х. нерідко оцінюють лише за кількісними показниками, перелічуючи певні риси і властивості Н. х., стверджуючи, напр., що один народ терплячий, інший — хоробрий, працелюбний. За такого підходу один народ протиставляється іншому. — Англ. *national character*.

Національні відносини — відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку: націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями. Виділяють Н. в. трьох типів: 1) рівноправність; 2) панування і під-

порядкування; 3) знищення (геноцид) інших суб'єктів. Н. в. визначаються економічними, політичними та соціально-історичними чинниками. Основними є політичні аспекти, що зумовлено значенням держави як найважливішого чинника формування і розвитку нації. До політичної сфери належать такі питання Н. в., як національне самовизначення, поєднання національних та інтернаціональних інтересів, рівноправність націй, створення умов для вільного розвитку національних мов і національних культур, представництво національних кадрів у структурах влади тощо. Водночас традиції, що історично складаються, соціальні почуття і настрої, географічні та культурно-побутові умови нації і народностей суттєво впливають на формування політичних установок, політичної поведінки, політичної культури. Ключове питання у Н. в. — рівноправність або підпорядкування; нерівність рівнів економічного і культурного розвитку; національна ворожнеча. — Англ. *national relationships*.

Нація (від лат. *natio* — плем'я, народ) — 1) тип етносу, що склався історично (соціально-економічна цілісність, що виникла на основі спільності економічних зв'язків, території, мови, особливостей культури і побуту, психічного складу і самосвідомості людей). Н. розвивається на основі народності; 2) країна, держава. — Англ. *nation*.

Невдачі життєві — неприємні випадки у житті людини, які вона сама чи люди з її оточення розглядають як невдачі і з приводу яких вона глибоко переживає. — Англ. *failures*.

Неврівноваженість емоційна — індивідуально-психологічна властивість особистості, яка зумовлює надмірну емоційну реакцію, що негативно (дезадаптивно) позначається на її поведінці. Н. е. має наслідком виникнення надто сильної реакції на обставини життя, коли емоції переважають над розумом, збудження — над гальмуванням або, навпаки, — гальмування над процесами збудження. Спостерігається у психопатичних осіб, як

одна з психологічних ознак у здорових осіб із загостреними рисами холеричного або меланхолійного темпераменту, а також у акцентуєваних осіб з гіпертичними, тривожно-боязливими, дистимічними, лабільними, нестійкими типами темпераментів. Цим особам притаманні тривожність, образливість, імпульсивність, роздратованість як індивідуально-психологічні властивості. — Англ. *emotional instability, emotional lability*.

Невроз (від грец. *neuron* — нерв, жила) — 1) функціональний розлад нервової системи, що виникає внаслідок дії психотравмуючих чинників, емоційного й розумового перевантаження. Виділяють такі основні форми Н.: істерія, неврастенія, Н. нав'язливих станів; 2) у психоаналізі — психогенний афект або симптом розладу особистості, що є символічним проявом конфлікту, який криється у дитячій психіці суб'єкта і постає як компроміс між бажанням і захистом від нього. — Англ. *neurosis*.

Невроз жертви — ідентичність жертви, що зберігається після психотравмуючого переживання замість відновлення позитивної ідентичності. Спостерігається у ветеранів війн, жертв звалтувань, біженців, заручників, жертв катувань. — Англ. *victim neurosis*.

Невроз історичний — невротичний стан особи психогенного характеру, сформований унаслідок патогенного впливу несприятливої історичної ситуації. Характеризується масовістю і типовістю: подібністю змістових характеристик і зовнішніх невротичних проявів. Поширюється у вигляді психічних масових епідемій і має історичну значимість. — Англ. *historical neurosis*.

Негативізм дитячий (від лат. *negativus* — заперечний) — виражене у поведінці дитини неприйняття чого-небудь. Виявляється у відмові, протесті, опорі і навіть протидії впливу і діянню дорослих. Така поведінка здається немотивованою, зазвичай її пояснюють впертістю і сприймають як небажане відхи-

лення. Однак негативна форма поведінки може бути властива дітям і як психологічна норма в періоди криз вікового розвитку. — Англ. *child negativism*.

Негативізм соціальний — стійка властивість багатьох культур і теорій розглядати соціальну реальність винятково крізь призму тотально протилежних сутностей (добро — зло, цивілізація — варварство, прогрес — регрес, Захід — Схід та ін.) і зводить усе до повного заперечення за принципом “все варте загибелі”. — Англ. *social negativism*.

Недієздатність — медичний і юридичний термін на позначення неспроможності особи діяти, самореалізовуватися. Недієздатною визнають особу, яка має психічне захворювання чи недоумкуватість, внаслідок чого не може розуміти значення своїх дій чи керувати ними. Оцінка Н. є компетенцією судово-медичної експертизи, а недієздатною особу визнає лише суд. Н. охоплює поточну оцінку психічного стану хворого і прогнозування цього стану в майбутньому. З огляду на це Н. оцінюють з урахуванням не тільки кількісних та якісних характеристик індивіда, а й часового періоду, що відображає динаміку психологічних змін. — Англ. *incapacity*.

Недостатність емоційна — психологічна властивість індивіда, що визначається відсутністю або недостатністю емоційних реакцій на навколишнє середовище. Спостерігається за помітно вираженого психічного недорозвитку, шизофренічних розладів. У поведінці дитини з Н. е. відсутня або ослаблена жвавість, напр., емоційні реакції на маму, переважають млявість, сонливість. У дошкільному віці відсутній або знижений диференційований інтерес до оточуючих, ігрової діяльності. У старшому віці потерпають вищі емоції (співчуття, страждання, прив'язаність), реакції на шкільну та сімейну ситуації, слабко виражені інтелектуальні, естетичні, духовні емоції та інтереси. Н. е. може бути тимчасовим симптомом у невротичних хворих, психопатичних осіб. — Англ. *emotional insufficiency*.

Недостатність розумова — розумова відсталість (олігофренія) і зниження інтелектуальної функції внаслідок психічних захворювань. Розумова відсталість — наслідок неповного або затриманого розвитку психіки, що характеризується порушенням виявів здібностей, які формуються в період дозрівання і забезпечують загальний рівень інтелектуальності — когнітивних, мовних, моторних, соціальних здібностей. Визначення інтелектуального рівня спирається на всю доступну інформацію, зокрема клінічні дані, адаптивну поведінку (з урахуванням культурних особливостей) і продуктивність за психометричними тестами. Коефіцієнти розумового розвитку використовують з урахуванням кроскультуральної адекватності. В рубриці F7 (розумова відсталість) МКХ-10 діагностика базується на показниках рівня інтелекту (IQ). IQ нижче 20 — глибока розумова відсталість; 20–34 — виражена розумова відсталість; 35–49 — помірна розумова відсталість; 50–70 — легка розумова відсталість. IQ в межах 70–84 — близький до норми коефіцієнт інтелекту, 85–115 — норма (115–124 — вище за норму; 125–134 — надвисокий рівень інтелекту, більше 135 — геній). — Англ. *mental handicap — learning disability*.

Незаконне усиновлення (удочеріння) — незаконна посередницька діяльність або інші незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) дитини, передання її під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ю громадян. — Англ. *illegal adoption (adopting)*.

Незалежність — 1) свобода від впливу, контролю будь-кого, будь-чого; 2) самостійність, відсутність політичного, економічного, культурного тощо підпорядкування; суверенітет; 3) у логіці і математиці — те, чого не можна довести. — Англ. *independency*.

Нейтральність (від лат. *neutralis* — ні той, ні інший) — позиція аналітика, яку зазвичай рекомендують для здійснення успішного психоаналітичного процесу. Основа психоаналітичної нейтральності — контроль за контрперенесенням,

уникання приписування пацієнту власних цінностей і орієнтація на можливість пацієнта, а не на власні бажання. — Англ. *neutrality*.

Ненависть — стійке активне негативне почуття людини, спрямоване на явища, що суперечать її потребам, цінностям. Н. спроможна викликати не лише відповідну оцінку свого предмета, а й активну діяльність, спрямовану проти нього. Появі, формуванню Н. зазвичай передують гостре невдоволення, спричинене небажаним розвитком подій, впливами джерела негативних переживань. У таких випадках предметом Н. є реальна або уявна причина цих подій. — Англ. *hatred (against); detestation*.

Ненависть соціальна — за Г. Зімелем — вороже ставлення групи до всього, що може зашкодити її стабільності. — Англ. *social hatred*.

Ненасилля — практика і принцип невикористання насилля; використання пасивного спротиву як форми протесту, засобу боротьби. — Англ. *non-violence*.

Необхідність крайня — особливі обставини, за яких особа вимушено заподіює шкоду. Відповідно до ст. 39 Кримінального кодексу України не є злочинним заподіяння шкоди інтересам, що охороняються законом, у стані Н. к. — для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи її правам або правам інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо ця небезпека в конкретній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж Н. к. Перевищенням таких меж є умисне заподіяння шкоди правоохоронним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода. — Англ. *extreme necessity*.

Неосудність (непідсудність) — властивість особи, що виключає її осудність. Ст. 19 Кримінального кодексу України встановлює, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час

вчинення суспільно небезпечного діяння перебувала у стані Н. (н.) — не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за призначенням суду можуть вживатися примусові медичні заходи. Поняття Н. (н.) характеризується медичним (біологічним) і юридичним (психологічним) критеріям. Медичний критерій — ознаки хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства чи інший хворобливий стан. Юридичний критерій має дві ознаки: інтелектуальну — нездатність особи усвідомлювати свої дії і вольову — нездатність особи керувати своїми діями. — Англ. *immunity from jurisdiction*.

Неповнолітні — особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дїєздатними. В Україні Н. визнають осіб, які не досягли 16-річного віку. Законодавство встановлює певні обмеження щодо вчинення Н. дій, з якими пов'язане настання певних правових наслідків, з урахуванням фізіологічних, психологічних і соціальних особливостей Н. різного віку. — Англ. *minor/ under-age*.

Неповнолітній злочинець — соціальне поняття, що використовується стосовно неповнолітньої особи, яка своїми діями або бездіяльністю скоїла злочин. Це поняття є неправомірним, оскільки має стигматизуючий характер і суперечить Конвенції про права дитини, яка розглядає особу до 18 років як неповноздатну і таку, що скоїла злочини переважно через соціальні обставини. — Англ. *juvenile offender*.

Неповнолітній правопорушник — термін на позначення неповнолітньої особи, схильної до протиправних вчинків, або такої, що порушила адміністративне чи кримінальне законодавство. Інша назва — “делінквент”. — Англ. *juvenile offender, lawless juvenile, juvenile malefactor, minor offender*.

Непокоря громадянська — свідоме ігнорування масами законно встановленої політичної влади, її інститутів, структур, норм політичного, суспільного життя. Є реакцією на непродумані, недемократичні рішення органів державної влади, внаслідок чого вони втрачають свій авторитет та легітимність, а також способом підтримки окремих програмних положень популістського лідера, які відірвані від реального життя, утопічні. З огляду на це важливим є усвідомлення причин Н. г. з тим, щоб відокремити реальне від нереального, раціональне від нераціонального й на основі цього державним органам, іншим політичним інститутам і структурам визначити способи і шляхи подолання Н. г. Формами Н. г. є: демонстрація, мітинг, звернення до інститутів державної влади з різними вимогами та їх реалізація тощо. Один із способів Н. г. — страйк як засіб досягнення певних цілей. Найвідоміший теоретик і практик Н. г. у світовій історії — Р. Ганді. В результаті очолюваних ним акцій Н. г. Великобританія змушена була визнати незалежність Індії. За розумного застосування Н. г. є дієвим засобом політичної боротьби. — Англ. *civil disobedience*.

Нерівність — становище, за якого не всі громадяни мають однакові, рівні права через стать, вік, фізичні вади, місце проживання тощо, а отже, отримують й різні соціальні переваги або невигоди. Необхідність соціальної політики в суспільстві обумовлюється існуванням соціальної Н. та обмеженням обсягом ресурсів, тому однією з найважливіших функцій соціальної політики є функція перерозподілу. — Англ. *inequality*.

Нерівність за ознакою фізичного здоров'я — специфічна форма соціальної диференціації, за якої групи індивідів поділяють на дві категорії (здорові і уражені), які мають нерівні життєві шанси (вибір професії) і можливості задоволення потреб залежно від стану фізичного здоров'я. — Англ. *physical inequality*.

Нерівність соціальна — специфічна форма соціальної диференціації, за якої

окремі індивіди, соціальні прошарки та групи перебувають на різних щаблях соціальної ієрархії, мають неоднакові шанси і можливості забезпечення своїх потреб. — Англ. *social inequality*.

Несвідоме — неоднозначне, широке за обсягом поняття, яке використовують у філософії, психології, психіатрії, юриспруденції, мистецтвознавстві, соціології та в інших науках. Н. по-різному тлумачать у наукових концепціях як щодо конкретного змісту, так і щодо методологічних засад. В ідеалістичній філософії і психології, у деяких соціологічних вченнях Н. трактують як самодостатню субстанцію, надчуттєву, надприродну основу буття, як рушія світового розвитку і головного регулятора поведінки людини, суспільних відносин. Отже, Н. постає як явище, якісно відмінне від свідомого. Свідомості відведено другорядну, підпорядковану роль. Впливом Н. пояснюють усі явища творчого процесу (натхнення, “осаяння”, інсайт тощо), виникнення та лікування неврогенних і психогенних захворювань та ін. Соціальний розвиток трактують як прояв неусвідомлюваного стадного інстинкту, темних спонук і потягів “натовпу”. У концепціях інтуїтивізму, фрейдизму тощо роль Н. подано в гіпертрофованому вигляді. Учені-матеріалісти визнають наявність лише певного кола явищ Н. Вони не сприймають концепції, започаткованої Декартом, згідно з якою поняття психіки і свідомості є тотожними, а отже, існування неусвідомлюваних психічних феноменів заперечується. Матеріалістична філософія відводить Н. підпорядковану порівняно зі свідомим роль. До Н. належать інстинкти, психічні автоматизми (навички, звички тощо), інтуїція, деякі особливі психічні стани (сомнамбулізм, гіпноз, гіпнопедія, релаксація), психопатії (афекти, манії, т. зв. присмеркові стани свідомості). За І. Павловим, Н. виникає за наявності в корі головного мозку ділянок із зниженим збудженням. Н. відіграє як позитивну (навички та інші автоматизми, що підвищують фахову майстерність), так і негативну (узвичасні, машинальні акти, що можуть зни-

жувати творчий рівень діяльності людини) роль. — Англ. *unconscious*.

Нестабільне зовнішнє середовище — зовнішнє середовище з високим рівнем взаємозв'язку чинників, що спричиняють його складність, рухомість і невизначеність. Інформатизація і технологізація соціального простору подібного типу обумовлює побудову гнучких саморегулювальних соціальних технологій, багатоваріантне моделювання, регулярне експертне оцінювання з метою зниження впливу чинника невизначеності. Невизначеність зовнішнього середовища — функція кількості інформації про конкретний його чинник і відносної впевненості в її точності. — Англ. *unstable environment*.

Несумісність характерів — ефект взаємодії людей, що полягає у максимальному суб'єктивному незадоволенні партнерів одне одним через наявність протилежних основних рис характеру. Термін “Н. х.” використовують у психології на позначення максимального поєднання психічних параметрів двох чи кількох людей. Н. х. має винятково важливе значення для групової (колективної) діяльності, в якій чітко розподілено функції між виконавцями спільної програми і кожен з них доповнює іншого. Н. х. означає слабку психологічну і соціальну адаптацію людей одне до одного, що є передумовою неоптимального виконання ними своїх обов'язків. Пробу на Н. х. роблять під час комплектування груп з винятково складними і відповідальними завданнями (екіпаж космічного корабля, підводного човна). Вона найвідчутніша в конфліктних і передстресових ситуаціях, у процесі роботи за дефіциту часу тощо. Знання Н. х. необхідне і у звичайних ситуаціях, напр., для інтеграції і згуртованості колективу, правильного добору лідерів та їх заступників. — Англ. *incompatibility of characters*.

Неформальні об'єднання — несанкціоновані владою, такі, що виникають автономно і спонтанно, молодіжні групи та рухи, об'єднані спільними ідеями та

інтересами, відмінними від загальноприйнятими, традиційних уявлень про престижне і корисне. Н. о. молоді історично формуються з виокремленням у соціально-демографічну групу, розширенням меж молодіжного віку, з урізноманітненням форм виховання та навчання молоді. Н. о. молоді створюють особливий молодіжний соціум або особливу молодіжну культуру, в якій виражаються як специфічно молодіжні інтереси (спорт, секс, мода тощо), так і своєрідно зрозумілі молоді традиційні форми молодіжної діяльності (політика, мистецтво, бізнес тощо). Н. о. молоді є ініціативні групи, самостійні об'єднання, клуби за інтересами тощо. Для всіх Н. о. молоді характерні наявність неформальних лідерів, активність усіх членів об'єднання, неформальне спілкування, конфлікт з цінностями старшого покоління. Н. о. умовно поділяють на Н. о. молодіжної субкультури і Н. о. молодіжних соціально-політичних ініціатив. На Заході Н. о. молодіжної субкультури заявили про себе кілька десятиліть тому (рух бітників, хіпі, нових лівих тощо). Вони протестували проти цінностей “батьків” у пасивно-нігілістичних формах, однак ідеологічно та психологічно жили політичний рух “громадських ініціатив” 60-х ХХ ст. Серед ініціативних рухів сучасної західної молоді найвпливовішими є екологічні рухи, фемінізм і політизовані групи правоекстремістської орієнтації. У колишньому СРСР Н. о. молоді 60–80-х мали прозахідну орієнтацію і вважалися владою дисидентськими. З початком “перебудови” Н. о. молоді набули широкого розвитку у складі “народних фронтів”, у формі різноманітних груп молодіжної субкультури. Незалежно від своєї політичної орієнтації Н. о. молоді є важливою частиною демократичного, плюралістичного суспільства, залучають молодь до політики і сприяють соціальному контролю за владою. — Англ. *informal association / union*.

Нехтування (щодо потреб) — постійне позбавлення їжі, одягу, гігієни, даху над головою та інших потреб аж до спричинення чи потенційного спричи-

нення фізичної, емоційної, розвиткової або психологічної шкоди чи неповноправності. — Англ. *neglect*.

Низи суспільства — соціально дезадаптовані, з низьким рівнем освіти (внаслідок чого недостатньо професійно-кваліфіковані) групи, серед яких високий відсоток потенційно небезпечних для суспільства людей (безробітні, безпритульні, злочинці, проститутки, наркомани, алкоголіки та ін.). Американські політики стверджують, що таких людей в суспільстві 20 %, і вкладати кошти в їх освіту з метою залучення до активного економічного життя безперспективно; єдине, що може послабити рівень злочинності цих груп — талон на безкоштовний обід (соціальна допомога) і телевізор. Така політика призвела до запровадження т. зв. страхової медицини. У 2003 “Медиком” недоотримав з бюджету 44 млрд. дол. — Англ. *underclass*.

Нігілізм (від лат. *nihil* — ніщо, нічого) — психологічний феномен, що відображає деструктивний умонастрій. Його суть — заперечення традицій, знецінення цінностей, неприйняття існуючого способу життя і світопорядку загалом. Корені Н. — соціальні (культурно-історичні заперечення відживаючого суспільного ладу), гносеологічні (абсолютизація моменту негативності в діалектиці перетворення), психологічні (інтелектуальний — сумнів, моральний — зневіра, емоційний — відчай, вольовий — безнадійна протрація). Н. є психологічною рисою важковиховуваних дітей. Проявляється у зневажанні правил, норм поведінки, блокуванні спілкування, посиленні психологічно-змістового бар'єру між учителем і учнем. Н. дорослого зазвичай виражається у безідейності, утилітаризмі, надмірному практицизмі, егоїзмі і елементарному гедонізмі. Н. як світовідношення — світоглядна приземленість і творча немічність. Засоби подолання Н.: своєчасне формування нормативно-ціннісної сфери, зокрема ідеалів, вироблення активно-творчої життєвої позиції, прагнення до суспільної та особистісної досконалості. — Англ. *nihilism*.

Новий менеджери́зм — поєднання низки гуманістичних доктрин з бізнесовими техніками управління, що спрямовані на посилення ефективності та продуктивності соціальних служб. Серед фундаментальних тез Н. м. такі: 1) державні соціальні служби є неефективними і витратними через поганій і нерідко корумпований менеджмент; державний службовець, за визначенням, більш шкідливий до зловживань, ніж бізнесмен, оскільки може збагатитися лише нечесним шляхом. Єдиний вихід — застосування прийнятих у бізнесі методів управління. Звідси висновки: соціальна робота має стати соціальним бізнесом, кошти на який акумулює громадянська держава шляхом оподаткування; 2) зростання конкуренції між соціальними агентствами, боротьба за отримання ресурсів від донорів, створення ринку соціальних послуг — необхідна умова підвищення ефективності соціальної роботи; 3) за ідеологією споживача, якість послуг зростає за наявності конкуренції між провайдерами. Лише за цієї умови клієнт або споживач має вибір і обирає краще; 4) суспільний сектор повинен бути підзвітним, тому менеджери соціальної роботи мають застосовувати менеджмент, який одночасно контролює мінімум чотири параметри: за об'єктом; за показниками діяльності; за ціною послуг; за відповідністю прийнятим стандартам. Основними цінностями в Н. м. визнаються: результативність, гнучкість, якість, конкуренція, орієнтація на потреби клієнта та ефективне використання ресурсів. Лоундес (1997) виокремлює три базові елементи Н. м.: 1) елемент результативності — надання менеджерам права оперувати, забезпечувати дисципліноване використання ресурсів за досягнення поставлених завдань за окремими об'єктами. Мета — скорочення витрат і поліпшення виконання завдань службою; 2) елемент ринкових відносин — усвідомлення відмінності інтересів провайдера і клієнта. Соціальні служби мають боротися за держзамовлення (контракт на надання соціальних послуг приватними і неприбутковими організаціям). Примусова конкуренція між провайдерами, само-

стійне використання отриманих за контрактом коштів з більш суворим контролем; 3) елемент місцевого самоврядування — залучення громадськості до управління соціальними службами і забезпечення надання послуг, максимально орієнтованих на потреби клієнтів, стимулювання спільної праці з іншими службами і гарантування публічного контролю за використанням суспільних фондів. Широке впровадження Н. м. у Західній Європі в 90-ті ХХ ст. кардинально змінило ставлення до соціальних працівників з боку держави, користувачів, громадськості, а також вимоги і переконання самих соціальних працівників щодо своєї ролі в суспільстві. Завдяки Н. м. на ринку соціальних послуг з'явилися нові професії в усіх сферах соціальної роботи — у пробації, догляді в громаді, охороні здоров'я, освіті, захисті материнства та дитинства. Ключовим принципом для менеджерів соціальної роботи стало поєднання провайдера і користувача, що означало необхідність закупівлі потрібних клієнту послуг у різноманітних неприбуткових та волонтерських організацій. Так виник квазімаркет соціальних послуг. Соціальні працівники почали створювати і впроваджувати “пакети догляду”. З'явилися нові посади — менеджер “пакета нагляду” (*care package*) і менеджер справи (*case manager*). Провідних соціальних працівників тепер називають менеджерами груп (*team manager*), а тих, хто працює з фінансовими потоками і задіяний у процедурах укладання контрактів на надання послуг, — контрактними, або офіцерами забезпечення. Робочий словник сучасних соціальних працівників теж змінився. Напр., термін “клієнт”, який свого часу перетворився на принизливе тавро, поступово замінено термінами “споживач” або “користувач” і терміном “правопорушник” у пробації. Звичними стали терміни “стратегічне планування”, “тактика втручання”, “стратегія залучення”, “вихід на цільовий ефект”, “оцінка інтервенції” та “аудит кошторису”. — Англ. *new menegeralism*.

Нонконформі́зм — 1) незгода, неприйняття норм, цінностей, мети, що до-

мінують у певній групі, суспільстві; 2) англійські релігійні організації, які розходяться у своїх поглядах на вчення панівної англіканської церкви (баптизм, методизм, конгрегаціонізм тощо). — Англ. *non-conformism*.

Нордизм — концепція, що стала ідеологією німецького фашизму. В її основі — ідеї Ж. Гобіно та Ж. Лапужа, які стверджували, що творцями основних досягнень людської цивілізації є лише представники вищої нордичної (північноєвропейської) раси. — Англ. *nordism*.

Норма (від лат. *norma* — правило, взірець) — у найзагальнішому значенні — правило, приклад, керівна основа (Н. права, суспільного життя, культурні, моральні, виробничі Н. тощо). У такому значенні (Н. групові) термін використовується в соціальній психології. У психології і медико-біологічних науках його вживають на позначення здоров'я як протилежності патології (хвороби, розладу, порушення). Людська поведінка має визначену упорядкованість, що є наслідком підпорядкування загальним очікуванням, або Н. Соціальна Н. — вираження не реальної поведінки, а поведінки нормативної. Н. припускають наявність легітимності, згоди і розпорядження, оскільки цим терміном позначають соціальні очікування “правильної” чи “належної” поведінки. Відхилення від Н. караються санкціями. Індивід набуває Н. за допомогою інтерналізації і соціалізації. Це поняття є ключовим для теорій соціального порядку. Виділяють три основні види Н.: 1) статистичні — характеризують статистичну більшість описуваних об'єктів; 2) фізіологічні — характеризують за обраними параметрами процеси і стани здорового організму; 3) індивідуальні — міра відхилення від двох попередніх. У психології коректне звернення до поняття Н. передбачає також диференціювання Н. за віком, статтю, соціальною, етнічною, культурною належністю суб'єкта тощо. — Англ. *norm*.

Норма відхилення — статистичний вимір для позначення ступеня поширен-

ня розподілу. Н. в. — середня різниця між індивідуальними числами і середнім числом у розподілі, які отримують вирівнюванням відхилення чисел, їх додаванням, діленням на одне число менше, ніж кількість чисел, і обчисленням квадратного кореня результату. — Англ. *normal deviation*.

Нормалізація — комплекс реабілітаційних заходів, спрямованих на створення для людей з обмеженими можливостями умов, які максимально наближають їх до повноцінного життя. — Англ. *normalisation*.

Нормативи — показники, які спираються на традиційну концепцію управління. Її суть полягає в тому, що групі керівних об'єктів (людина, колектив, організація) задають певну систему показників, що характеризують бажаний (з позицій управління) стан цих об'єктів або їх соціальне тло. Показники є або цільовими орієнтирами, або імперативами, обов'язковими для виконання. Н. задають, виходячи із соціального ідеалу, концептуальної або емпіричної основи (напр., кращі показники галузі). — Англ. *standards*.

Нормативи державні у сфері житлово-комунального обслуговування — нормативи, які встановлюють з метою визначення державних гарантій щодо надання житлово-комунальних послуг і розмірів плати за житло та житлово-комунальні послуги, які забезпечують реалізацію конституційного права громадянина на житло. До них належать: 1) гранична норма оплати послуг з утримання житла, житлово-комунальних послуг залежно від отримуваного доходу; 2) соціальна норма житла і нормативи користування житлово-комунальними послугами, щодо оплати яких держава надає пільги та встановлює субсидії малозабезпеченим громадянам; 3) показники якості надання житлово-комунальних послуг. — Англ. *state housing standards*.

Нормативи державні у сфері забезпечення навчальними закладами —

перелік і обсяг послуг, що надаються державними і комунальними закладами дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Такими нормативами є: 1) нормативи граничного наповнення класів, груп і співвідношення вихованців, учнів, студентів та педагогічних працівників у навчальних закладах; 2) норми матеріального забезпечення навчальних закладів і додаткових видів соціального та матеріального забезпечення учнів. — Англ. *state educational standards*.

Нормативи державні у сфері охорони здоров'я — перелік та обсяг гарантованого рівня медичної допомоги громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я. Такими нормативами є: 1) нормативи надання медичної допомоги (обсяг діагностичних, лікувальних та профілактичних процедур); 2) показники якості надання медичної допомоги; 3) нормативи пільгового забезпечення окремих категорій населення лікарськими засобами та іншими спеціальними засобами; 4) нормативи забезпечення стаціонарною медичною допомогою; 5) нормативи забезпечення медикаментами державних і комунальних закладів охорони здоров'я; 6) нормативи санаторно-курортного забезпечення; 7) нормативи забезпечення харчуванням у державних і комунальних закладах охорони здоров'я. — Англ. *state health protection standards*.

Нормативи державні у сфері соціального обслуговування — нормативи, що встановлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки інвалідів, осіб похилого віку, дітей, які залишилися без піклування батьків, та інших осіб, які потребують со-

ціальної підтримки. З цією метою визначають: 1) перелік послуг, що надаються закладами соціального обслуговування і фінансуються з державного і місцевого бюджетів і соціальних фондів; 2) норми соціального обслуговування пенсіонерів, інвалідів та дітей, які перебувають на утриманні держави; 3) норми харчування та забезпечення непродовольчими товарами у державних і комунальних закладах соціального обслуговування. — Англ. *state social service standards*.

Норми соціальні — зразки, стандарти діяльності, правила поведінки, дотримання яких очікують від члена будь-якої групи або суспільства і які підтримуються за допомогою санкцій (від мовчазного осуду до позбавлення волі). Н. с. забезпечують впорядкованість, регулярність соціальної взаємодії і покладені в основу механізмів соціального контролю. Соціальна робота — один із механізмів м'якого соціального контролю, отже, є підстави стверджувати про існування тісного взаємозв'язку між Н. с. і соціальною політикою та соціальною роботою. — Англ. *social norms*.

Ной-хау (англ. *know-how* — знаю як) — сукупність найсучасніших знань, технологій, науково-виробничого, управлінського та іншого досвіду, які використовуються в діяльності підприємств, відомств, структур з метою випередження конкурентів. Зазвичай технологічні Н.-х. протягом часу, необхідного для вдосконалення, є суворою таємницею структури, яка ними володіє, і лише за досягнення принципово вищого рівня організація продає “застарілу” технологію. — Англ. *know-how*.

О

Обвинувачуваний — особа, стосовно якої на підставі достатності доказів про скоєння нею злочину в установленому законом порядку винесено постанову про притягнення її до участі у справі як О. З моменту визнання особи О. до неї можуть бути застосовані заходи процесуального примусу, зокрема: запобіжний захід, відсторонення від посади, накладення арешту на майно тощо. Водночас О. набуває прав на слідстві: знати, в чому його обвинувачують; давати показання з пред'явленого йому обвинувачення або відмовитися від дачі показань і відповідей на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази; заявляти клопотання про допит свідків, про проведення очної ставки, експертизи, про затребування і приєднання до справи доказів, а також заявляти клопотання з усіх інших питань, які мають значення для встановлення істини у справі; заявляти відвід слідчому, прокурору, експерту, спеціалісту і перекладачу; з дозволу слідчого бути присутнім під час виконання окремих слідчих дій, ознайомлюватися з усіма матеріалами справи після закінчення попереднього слідства, подавати скарги на дії та рішення слідчого і прокурора. О. реалізує свої права як особисто, так і з допомогою захисника. Закон забороняє домагатися показань О. насильством, погрозами та іншими незаконними заходами. О. не несе кримінальної відповідальності за дачу свідомо неправдивих

показань. Він несе певні обов'язки, зокрема: з'являтися за викликом органів розслідування, прокурора і суду, не ухилятися від слідства і суду; не перешкоджати встановленню істини. Порушення цих обов'язків може тягнути за собою вжиття певних заходів процесуального примусу. Після віддання до суду О. називають підсудним, а після набрання вироком законної сили — засудженим або виправданим. — Англ. *accused*.

Обдарованість — 1) якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує успішну діяльність; 2) загальні або окремі здібності людини, які виявляються в рівні та своєрідності її діяльності; 3) розумовий потенціал, або інтелект людини, цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей і здібностей до навчання; 4) сукупність задатків, природних даних, характеристика ступеня виваженості та своєрідності природних основ здібностей; 5) талановитість. Визначальною ознакою О. є випереджальний розвиток інтелекту дитини щодо її віку. Виділяють О. загальну і спеціальну. Загальна О. стосується всіх сторін психічного життя і зазвичай виявляється у високих і рівних досягненнях у процесі виконання різноманітних інтелектуальних завдань (напр., у високому рівні навчання з предметів як гуманітарного, так і природничо-математичного циклів). Спеціальна О. виявляється у успішному здійсненні спеціальної діяльності:

музичної, математичної, спортивної та ін. — Англ. *talent*.

Об'єднання громадян — добровільне громадське формування на основі єдності інтересів громадян з метою спільної реалізації їхніх прав і свобод. О. г. є політичні партії, громадські організації, профспілки, релігійні, кооперативні організації тощо. Порядок створення і діяльності О. г. визначає Закон України “Про об'єднання громадян”, згідно з яким не допускається утворення і діяльність О. г., що ставлять за мету: зміну конституційного ладу і територіальної цілісності держави; підірив безпеки держави у формі здійснення діяльності на користь іноземних держав; пропаганду війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму; розпалювання національної та релігійної ворожнечі; створення незаконних воєнізованих формувань; обмеження загально визнаних прав людини. Створюються і діють О. г. на основі добровільності, рівноправності їх членів (учасників), самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямів своєї діяльності. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів легалізованих О. г. Легалізацію (офіційне визнання) О. г. здійснюють через реєстрацію або повідомлення про їх заснування. Після реєстрації О. г. набуває статусу юридичної особи, яка діє на підставі власного статуту. Головні питання діяльності О. г. повинні вирішуватися на зборах членів або представників членів об'єднання. В Україні створюють О. г. із всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом. — Англ. *unions of citizens*.

Об'єкт і предмет дослідження — певна реальність (а також її різні сторони, характеристики і відношення), на яку спрямовано дослідження. Об'єкт дослідження — проблемна ситуація, “сфокусована” у конкретному соціальному явищі, процесі, відношенні, сфері суспільного життя. Під об'єктом дослідження у конкретному соціологічному дослідженні розуміють реальні соціальні процеси

або явища, а також соціальні відносини, що містять суперечність і породжують проблемну ситуацію. Об'єкт дослідження може вивчатися під різними кутами зору. Програма дослідження спрямована на реалізацію одного з них. Соціологи виділяють певні сторони, якості, характеристики, особливості об'єкта, які становлять для них інтерес щодо вивчення конкретної проблеми, — предмет дослідження. В онтологічному плані предмет дослідження — найбільш значущі з теоретичної чи практичної точок зору якості, сторони, особливості, характеристики, вияви об'єкта, що підлягають вивченню за допомогою соціологічних методів. В одному об'єкті може бути виділено кілька предметів дослідження залежно від науково-пізнавальних і практичних цілей. Ними є закономірності функціонування і розвитку різних соціальних спільностей (класів, націй, груп, колективів) як суб'єктів певних соціальних відносин, які утворюють соціальну сферу суспільства. Явище, що є предметом соціологічного дослідження, тлумачиться як тотальність, цілісність, яка вивчається у своїх визначальних залежностях і соціальних комплексах, у своєму функціонуванні й динаміці. Оскільки об'єкт дослідження — те, що містить соціальну суперечність, то предмет виражає саме ті його (об'єкта) якості і сторони, які найрельєфніше відображають цю суперечність, репрезентує “полюс соціальної суперечності”. Напр., якщо об'єктом соціологічного дослідження є читачька аудиторія газети, то предметом — структура, спрямованість, інтереси, орієнтації, очікування, переваги, мотиви, потреби цієї аудиторії та її поведінка щодо газети. — Англ. *object and subject of research / investigation*.

Об'єкт соціального управління — сукупність відносин у суспільстві, соціальних групах, керована соціальна система, елементами якої є суспільство, соціальні групи, що взаємодіють з приводу реалізації загальних і особливих інтересів. О. с. у. щодо елементно-структурної системи — люди (персонально), організації, територіальні спільноти, соціально-класові, етнічні та інші групи; щодо

функціонування — діяльність, поведінка індивідів і соціальних груп. — Англ. *object of social administration*.

Об'єкт соціальної політики — населення країни, в якому, виходячи із специфічних потреб, виділяють такі соціальні групи: немовлята і їхні матері, діти і сім'ї, молодь, працюючі і безробітні, пенсіонери, люди похилого віку, тяжкохворі та інваліди, люди, що постраждали внаслідок війн, катастроф, стихійних лих, біженці і мігранти, представники національних меншин, особи, які звільнилися з місць позбавлення волі. Здійснення диференційованої соціальної політики щодо різних груп населення не виключає певних мінімальних, гарантованих державою загальних показників соціальної захищеності громадян безвідносно до їх належності до певної соціальної групи (напр., гарантованого рівня освіти, мінімальної заробітної плати чи безоплатної медичної допомоги). У разі, коли йдеться про житлове будівництво, іпотечне кредитування чи антиінфляційні заходи, до уваги також береться все населення країни. Отже, О. с. п. є все населення, на відміну від соціальної роботи, об'єкт якої — лише уразливі групи населення. — Англ. *social policy object*.

Об'єкт соціальної роботи — діти, молодь і члени їх сімей, професійні та інші колективи, соціальні групи, які потребують відповідної соціальної допомоги. — Англ. *social work object*.

Обмеження прав наркозалежних — визнання недійсними громадянських актів, вчинених наркоманом або токсикоман у стані зміненої під впливом наркотичних речовин свідомості. Законодавство встановлює також особливу можливість обмеження дієздатності громадян, які зловживають наркотичними засобами, внаслідок чого ставлять свої сім'ї у важке матеріальне становище. Над такими особами встановлюють опікунство: наркоман може отримувати зарплату, пенсію або інші види доходів і розпоряджатися ними лише за згоди опікуна. У разі припинення вживання ним наркотичних

засобів суд скасовує обмеження його дієздатності. На підставі рішення суду скасовують також встановлене над ним опікунство. Тільки для випадків наркоманії і вживання наркотичних речовин проводять наркологічну експертизу для виявлення наявності наркоманії і направлення на примусове лікування за відмови відповідної особи від добровільного лікування. — Англ. *restrictions for drugs addicts*.

Оборона необхідна — дії, вчинені з метою захисту інтересів чи прав, що охороняються законом, окремої особи, яка захищається, або іншої особи, інтересів суспільства чи держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в певній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж Н. о. Кожна особа має право на О. н. незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися по допомогу до інших осіб чи органів влади. — Англ. *necessary defence*.

Образ світу — цілісна, багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, про себе і свою діяльність. У понятті О. с. втілено ідею цілісності й спадкоємності у зародженні, розвитку і функціонуванні пізнавальної сфери особистості. Близькими до нього є такі поняття, як картина світу, модель універсуму, схема реальності, пізнавальна карта та ін. — Англ. *image of the world*.

Образа — емоційне відчуття заниженої самооцінки у відповідь на психотравмуючу дію (зневажливе висловлювання, негарний вчинок тощо, спрямовані проти гідності особи). О. супроводжується почуттям гіркоти, душевного болю, жалю. Образливість може бути стійкою рисою індивіда із вразливою самооцінкою і виявлятися за акцентуацій характеру, психопатій і психопатичних станів. — Англ. *insult, offence; affront; outrage* (груба).

Обслуговування амбулаторне — надання медичної допомоги вдома або

хворим, які приходять до спеціально об'єднаного пункту. — Англ. *out-patient care*.

Обслуговування за місцем проживання — діяльність спеціалістів та волонтерів щодо задоволення широкого спектра соціальних потреб населення певної місцевості (освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги, юридична допомога тощо). Термін “О. за м. п.” використовують і на позначення діяльності громадських об'єднань, спрямованої на поліпшення організації життя на своїй території. — Англ. *community service*.

Обслуговування соціальне індивідуальне — вид соціального обслуговування і система відповідних структур місцевих органів влади, діяльність яких спрямована на допомогу кожній конкретній людині через надання адресної матеріальної, психологічної і соціальної підтримки. — Англ. *personal social service*.

Обслуговування соціальне у стаціонарних закладах — одна з форм соціального захисту населення, що полягає у специфічній організації соціальної допомоги, яка передбачає сукупність дій щодо забезпечення притулку, послуг і натуральної допомоги. Особливістю О. с у с. з. є концентрація різних послуг (побутових, медичних, реабілітаційних), натуральної допомоги (у вигляді харчування, ліків, одягу тощо) і можливість користування інфраструктурою та інвентарем (приміщенням, меблями, електропобутовими приладами) в одному місці. Соціальне обслуговування здійснюється у стаціонарних (інтернатних, резидентних) закладах: психоневрологічних інтернатах, дитячих будинках, геріатричних пансіонатах, кризових центрах тощо. — Англ. *social service in permanent establishments; hospitals*.

Обслуговування стаціонарне — система допомоги і догляду за людьми, які перебувають у спеціальних закладах. — Англ. *residential care*.

Обстеження у соціальній роботі — збирання даних з метою виявлення пев-

них емпіричних тенденцій і закономірностей у ситуації клієнта. — Англ. *survey*.

Община — 1) форма соціальної організації, що виникла на основі родинних зв'язків і характеризується спільним володінням засобами виробництва, повним або частковим самоуправлінням. Розрізняють общину родову, сімейну, сусідську; 2) сукупність людей, які об'єднані спільними інтересами, мають спільні права і обов'язки й підкоряються тим самим законам (релігійна О.); 3) самоврядна організація, що виконує публічно-правові функції (міські комуни, земства) (див.: Громада). — Англ. *community*.

Одиниця адміністративно-територіальна — частина єдиної території держави, що є просторовою основою для організації і діяльності місцевих органів державної влади та самоврядування. За географічними ознаками О. а.-т. в Україні поділяють на населені пункти і регіони. Розрізняють населені пункти сільські (села і селища) і міські (міста і селища міського типу (сmt)). За місцем у системі адміністративно-територіального устрою України міські населені пункти поділяють на міста загальнодержавного (Київ і Севастополь), республіканського (в Автономній Республіці Крим), обласного та районного значення. Не кожен населений пункт є самостійною О. а.-т. До регіонів належать: Автономна Республіка Крим, області, райони. Область — вищий рівень адміністративно-територіального устрою України, великий регіон, що характеризується певною цілісністю та самодостатністю економічного і соціального розвитку, місцевими особливостями і традиціями. Область поділяють на райони, міста обласного значення та ін. О. а.-т. район — середній рівень адміністративно-територіального устрою, до якого входять окремі О. а.-т. — місто, район у місті, селище, село. — Англ. *administratively-territorial unit*.

Одинокість — соціально-психологічний стан, що характеризується недостатністю або відсутністю соціальних контактів. О. — форма самосвідомості. Сут-

тевий вплив на поширення О. має зростаюча кількість розлучень, деперсоналізація великих міст, зміцнення джерел індивідуалізму. О. — важкий стан людини, криза внутрішнього “Я”. Існують чотири виміри О.: космічна, культурна, соціальна і міжособова. Проблема О. — одна з найважливіших проблем теорії і практики соціальної роботи. — Англ. *loneliness*.

Ознака соціальна — спостережувана характеристика досліджуваного соціального об'єкта, що опосередковано (через власну структуру, особливості, функції тощо) розкриває його певну властивість, зв'язок, відношення, взаємодію. Носіями такої характеристики є відповідні соціальні явища, процеси, предмети, речі, які, взаємодіючи з цим об'єктом, перебувають щодо нього у відношеннях відображення, позначення відповідності заміщення, репрезентації, виміру, показника (індикатора). О. с. — індикатор відповідної властивості або багатьох властивостей, своєрідний інформатор про неї. Розрізняють О. с. постійну і змінну, якісну і кількісну, пряму й опосередковану, просту і складну, унікальну і поширену тощо. — Англ. *social indication / feature*.

Олігархія (від грец. *oligarchia* — букв. — влада небагатьох) — 1) політична О. — політичний режим, за якого вся влада належить певній відособленій еліті (військовим, латифундистам тощо). 2) фінансова О., промислова О. — громадська сфера і соціальний прошарок, який є у ній панівним. Нім. соціолог Р. Міхельсом (1876–1936) на початку ХХ ст. сформулював “Закон олігархії” (на основі досліджень профспілок та соціалістичних організацій, подальша перевірка на картелях підтвердила цей закон). Згідно з ним у будь-якій добровільній організації з часом утворюється О. Вона захоплює владу в організації і влаштовується (залишається) у ній довічно. О. дбає лише про власні інтереси й використовує організацію для їх задоволення. Однак зміцненню О. в соціальній організації передують виникнення певного типу відносин усередині організації, прийняття окремих ідей і заохочення соці-

альної орієнтації співробітників і клієнтів згідно з вигідною для керівництва позицією. У разі, якщо певне припущення приймається керівництвом, то з практичної точки зору воно стає абсолютною істиною, захист якої для них — безумовна цінність. Тому альтернативи переважно відкидаються, оскільки абсолютна істина несумісна з іншими варіантами. Це призводить до втрати реальних шансів і можливостей — порушення інформаційного обміну і зворотного зв'язку. Будь-які, навіть добре обґрунтовані аргументи не сприймаються. І як наслідок — потерпають співробітники, клієнти і партнери організації. Така ситуація згодом породжує конфлікт світоглядів, а іноді — й відверто ворожі акції саботажу. Діяльність поступово “заформалізовується”, робота перстає надихати персонал, а організація в цілому стає анемічною. — Англ. *oligarchy*.

Онтогенез (від грец. *on (ontos)* — єство і... *генез*) — індивідуально-специфічний розвиток організму від зародження до смерті. — Англ. *ontogenesis*.

Опитування — метод збирання первинної інформації шляхом звернення із запитаннями до певної групи людей (респондентів). Розрізняють О. письмові (анкетування) і усні (інтерв'ювання), очні і заочні (поштові, телефонні, пресові), експертні і масові, вибіркові і суцільні (напр., референдум), загальнонаціональні, регіональні, локальні тощо. Об'єктом О. традиційно є соціальна спільнота, група, колектив, опис яких доцільно робити одночасно з визначенням як загальних умов їх існування, так і конкретної ситуації їх дослідження. Предмет дослідження — події, факти життя людей і навколишнього середовища, які респондентами суб'єктивно оцінюються через їхні думки, мотиви, почуття, ціннісні орієнтації та інші феномени. Існують часові ознаки організації О. (частота, тривалість), відповідно до яких проводять короткі зондажі (бліц-опитування, голосування), тривалі багаторазові (панельні) з вивченням одного об'єкта чи повторні опитування з приводу вивчення тотожного предмета. — Англ. *survey, public opinion poll*.

Опитування анкетне — один з основних, найчастіше використовуваних видів соціологічного опитування. Його суттєвою ознакою є те, що, на відміну від інтерв'ю, респондент сам читає запитання анкети і сам фіксує свої відповіді. Розрізняють очне (звичайне) і заочне (поштове і пресове) О. а. За очного О. а. дослідник роздає анкети респондентам, а відтак збирає їх, але при заповненні анкет не присутній (роздавально опитування). В іншому випадку він може бути присутній при заповненні анкет. Залежно від кількості одночасно опитуваних осіб О. а. поділяють на індивідуальне і групове. За опитування поштового анкету із запитаннями розсилають і повертають поштою, за пресового — друкують у газетах чи журналах, респонденти її заповнюють, вирізають і надсилають дослідникам. Вплив дослідника на респондента за заочного опитування зведено до мінімуму, за О. а. він загалом незначний. Ця обставина визнається позитивною, негативним є те, що респондент, зокрема під час відповіді на складні запитання (заочне і роздавально опитування), не отримує кваліфікованої допомоги від інтерв'юера. Не існує і контролю інтерв'юера за процесом опитування з метою зменшення впливу найближчого соціального оточення респондента на його відповіді (напр., нерідко члени сім'ї пропонують свої варіанти відповіді, а дослідник вважає, що їх дав той, від кого отримано анкету і соціально-демографічні характеристики якого є підставою для типології респондентів). — Англ. *questionnaire survey*.

Опитування панельне — багаторазове опитування, що проводиться через певні часові інтервали на одній і тій самій сукупності з метою дослідження соціальних явищ і процесів у їх динаміці. — Англ. *panel survey*.

Опитування поштове — різновид опитування анкетного. За О. п. анкету розповсюджують серед потенційних респондентів за допомогою поштової служби у вигляді самостійного поштового відправлення за адресами зазвичай спе-

ціально відібраних осіб, які у своїй сукупності, на думку дослідників, репрезентують певну соціальну спільність. Залежно від об'єкта і мети дослідження перелік адрес уможливує звернення або до всіх членів генеральної сукупності (напр., при опитуванні всіх експертів країни з певної проблеми), або до її частини у вигляді вибіркової сукупності, як це традиційно буває за масових опитувань населення. В кожному випадку виникає потреба забезпечення повернення заповнених анкет у кількості, достатній для вирішення завдань дослідження. Заходи забезпечення є загальними і спеціальними. На участь респондентів у О. п. впливають: значення, якого вони надають дослідженню; впевненість, що його результати сприятимуть позитивному та ефективному розв'язанню певних проблем їх життя; кількість контактів дослідників з ними, що вимірюється кількістю поштових відправлень з анкетною, а також попередніх повідомлень про О. п. і наступних нагадувань; загальний рівень громадянської активності соціальної групи, до якої можна віднести кожного респондента; авансоване стимулювання потенційних респондентів вкладенням сувенірів (календарів, марок, розкладів або схем транспортної мережі міста та ін.) разом з анкетною під час першого розсилання. У практиці соціологічних досліджень до О. п. звертаються в тому разі, якщо не потрібна оперативність опитування та коли дослідницькі ресурси обмежені. О. п. доцільно проводити як допоміжний метод, коли основний масив даних отримують за допомогою інтерв'ю чи анкетного опитування, зокрема для того, щоб отримати певну додаткову кількість анкет, які разом з анкетами, отриманими іншим базовим методом, забезпечують репрезентативність даних. Уявлення респондента про характер анонімності опитування впливає на достовірність його відповідей. Методичні експерименти засвідчили, що на запитання про делікатні, інтимні, гострі політичні проблеми відповіді респондентів відвертіші за використання О. п., ніж за інтерв'ю чи анкетування. Для контролю повернення анкет самі анкети чи конверти, що повертаються,

можуть мати код адреси або з цією метою разом з анкетною надсилають для повернення не лише конверт, а й окрему сигнальну картку з кодом адреси, її повернення означає відповідь на анкету певного респондента. Анкета і картка повертаються як два окремих поштових відправлення, код на картці дає змогу вести облік повернення. Частка повернених анкет до 10-го дня після першого розсилання сягає $45\% \pm 5\%$, а до 20-го дня зростає до $70\% \pm 10\%$. У середньому О. п. триває місяць. — Англ. *post survey*.

Опитування пресове — різновид анкетного опитування, за якого анкета друкується в газетах, журналах, тому можливість її заповнення та повернення обмежена колом читачів відповідного видання (точніше, лише тієї її частини, яка має змогу вирізати анкету з видання й бажання її заповнити та надіслати дослідникам). Отже, респонденти О. п. — сукупність осіб, які з певних причин (добровільно чи під тиском обставин) беруть на себе працю заповнення та відправлення анкети. Оцінка репрезентативності цієї сукупності дуже складна, оскільки зазвичай відсутні апріорні відомості про ознаки генеральної сукупності, якщо це читачі, напр., певного періодичного видання. Досвід О. п. свідчить про специфічні відмінності в розподілі соціально-демографічних та інших ознак респондентів, коли замість пропорційного чи рівномірного розподілу існує переважно унімодалний розподіл, за якого домінує якась одна категорія респондентів. У цьому зв'язку доцільно використовувати О. п. лише для зондажу громадської думки щодо вузького кола проблем, з яких читачів можна визнати достатньо компетентними. Витрати на О. п. порівняно з іншими методами незначні, а добровільна участь і високий ступінь анонімності забезпечують високу ймовірність отримання досить відвертих відповідей. — Англ. *press survey*.

Опитування телефонне — один із різновидів опитування у соціологічному дослідженні, заочне (опосередковане, дистантне) інтерв'ю. Можливості застосу-

вання О. т. безпосередньо пов'язані з розвитком телефонних мереж. Позитивними якостями цього методу є його оперативність, низька собівартість і простота контролю за якістю роботи. Недоліки — неможливість отримання репрезентативної інформації за низької щільності телефонної мережі, вимога стислості опитувальника, що зменшує обсяг отримуваної інформації, вимушене спрощення у формулюванні та конструюванні запитань, складнощі, пов'язані з необхідністю рівноцінної заміни респондента у разі його відмови від участі в опитуванні. Особливості О. т. полягають у побудові вибірки, формулюванні запитань і конструюванні опитувальника. В О. т. застосовують одношаблеву вибірку. Основою для вибірки є телефонні книги квартирних номерів телефонів. Вибірка формується методом систематичного або випадкового відбору номерів. Інший спосіб — генерування на комп'ютері випадкових чисел і використання їх як телефонних номерів. Процедура відбору конкретного респондента в О. т. така: інтерв'юєр складає список членів сім'ї (власників телефону) із зазначенням статі та віку і впорядковує його (напр., записуючи спершу всіх чоловіків залежно від віку, а відтак жінок). Відбір респондентів у сім'ї здійснюють за допомогою стандартних карток, на яких залежно від її кількісного складу зазначають порядковий номер відібраного члена сім'ї. Кожна картка має суворо визначену частоту застосування. Окремі різновиди карток розподіляють у загальній сукупності анкет будь-як. Відбір респондентів за цими картками надає кожному члену сім'ї однакову можливість потрапити до вибірки. Головна відмінність О. т. пов'язана з особливостями комунікативного процесу. В О. т. запитання, спрямовані на підтримання інтересу до теми дослідження (контактні запитання), мають бути в усіх частинах анкети, на відміну від особистих інтерв'ю, де вони містяться на початку опитувальника. Телефонне інтерв'ю в ідеалі наближається до розмовної мови. Запитання мають бути лаконічними, слід уникати складних граматичних конструкцій. В очному інтерв'ю використовують шка-

ли, в яких може бути до 11 позицій, а в телефонному інтерв'ю кількість градацій не повинна перевищувати чотирьох, а в шкалах інтенсивності — п'яти за умови граничної простоти формулювань. О. т. охоплює дві стадії: 1) вступна бесіда; 2) власне інтерв'ю. Мета вступної бесіди — відбір респондента у сім'ї і встановлення з ним попереднього контакту. Її проводять у довільній формі, а процес власне інтерв'ю суворо формалізований, інтерв'юер не повинен відхилитися від опитувальника. О. т. триває до 10 хвилин, але головне, що визначає кількість запитань в опитувальнику, — інтерес респондентів до теми бесіди та особливості категорії респондентів. — Англ. *telephone survey*.

Опіка — засіб захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх, які не досягли 15 років і залишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства. О. може бути встановлена також над майном особи, яку суд визнав безвісно відсутньою. О. в Україні встановлюють виконками районних (міських) рад за місцем проживання особи, яка підлягає О., або за місцем проживання опікуна. О. припиняють: після досягнення неповнолітніми 15 років; у разі повернення неповнолітніх, які не досягли 15 років, на виховання до батьків; якщо особа, яку було визнано недієздатною, вилучила або її стан значно поліпшився і суд поновив її в дієздатності; зі смертю підопічного. — Англ. *guardianship, wardship; tutelage; trusteeship* (щодо майна).

Опіка суспільна — у XIX ст. організована система допомоги населенню з боку державних інститутів або суспільства. Надавалася міністерством внутрішніх справ, земськими і міськими установами, приватними благодійними товариствами тощо. Трактуються як історична модель захисту і підтримки малозабезпечених верств суспільства. — Англ. *public care*.

Опікун — приватна або юридична особа, державний орган, які забезпечу-

ють піклування і захист особистих та майнових прав громадян, визнаних недієздатними за віком чи станом здоров'я. Згідно із законодавством України О. здійснюють опіку над неповнолітніми, які не досягли 15 років і залишилися без піклування батьків, а також над громадянами, які визнані судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або психічних розладів. О. виконує такі функції: виховання, піклування про здоров'я, моральний, духовний розвиток та навчання, підготовка до праці, захист прав та інтересів особи, над якою встановлено опіку. О. є представником своїх підопічних і здійснює від їх імені та в їхніх інтересах усі необхідні дії. — Англ. *guardian/ carer*.

Опійум (опій) (лат. *opium* від грец. *opion* — рослинний сік) — засохлий молочний сік з нестиглих головок снодійного маку. Містить алкалоїди, морфій, папаверин, кодеїн та ін. У медицині О. застосовують як знеболювальний засіб. При зловживанні О. розвивається хвороблива пристрасть до нього — наркоманія. О. є наркотичною речовиною натурального походження, яку отримують з опійного маку, маку-сирцю, що завозиться з Китаю, країн Південно-Східної Азії (Таїланд, Лаос, Бірма, Пакистан, Іран, Афганістан), Мексики. О. — речовина білого (більш активна) або коричневого (менш активна) кольору. Належить до важких наркотиків, спричиняє фізичну залежність. Унаслідок вживання О. розвивається опійне сп'яніння — стан тілесного і душевного комфорту, вегетативними симптомами якого є вузькі зіниці, низький артеріальний тиск, зменшена больова чутливість. Пульс сповільнений, шкіра суха, бліда; концентрація цукру в крові підвищена — об'єктивні ознаки, що свідчать про отруєння організму О. — Англ. *opium*.

Оплата праці — заробіток, обчислений переважно у грошовому вираженні, який за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану роботу чи надані послуги. Після жовтневого перево-

роту (1917) і приходу до влади декласованих елементів рівень прямого і непрямого оподаткування О. п. досяг у СРСР 93 % — такого рівня експлуатації світова історія ще не знала. Навіть О. п. рабів (їх утримання) у рабовласницькому Римі обходилася дорожче. В Україні, як і на всій території колишнього СРСР, фундаментальне поняття О. п. — “вага сім’ї” — було замінено комуністичним лозунгом “хто не працює, той не їсть”. Унаслідок цього зросла роль державного перерозподілу за принципом заслуг перед правлячою комуністичною партією, а держава перетворилася на етатичну. В країнах Заходу О. п. за принципом “ваги сім’ї” означає, що працююча особа отримує мінімальну заробітну плату на утримання себе, шлюбного партнера і двох неповнолітніх дітей. За цим принципом мінімальна заробітна плата в сучасній Україні мала дорівнювати чотирьом мінімальним споживчим кошикам — 1416 грн. (2003). — Англ. *remuneration of labour, wage*.

Оподаткування — основний метод залучення і перерозподілу коштів у соціальну сферу. Через О. прибутків фізичних і юридичних осіб регулюються і перерозподіляються доходи окремих громадян і підприємств. За рахунок податків і зборів в Україні формуються державний і місцевий бюджети, цільові соціальні фонди. Об’єктами О. є доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт, послуг), у т. ч. митна, або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об’єкти, визначені законами України про О. Теоретично країна, яка здатна підтримувати високий рівень О., спроможна надавати ширші соціальні пільги, але лише за повноцінного функціонування жорсткого громадянського контролю (Швеція) і максимально жорстких санкцій за корупційні діяння (Великобританія). Станом на 2004 (з урахуванням усіх відрахувань, податку з фізичних осіб (13 %) і латентного О. всіх товарів народного споживання (ПДВ — 20 %)) рівень О. в Україні становив 74 %

і був найвищим у світі. За радянських часів рівень О. становив 93 %. Для порівняння: у США — 22 %, Великобританії — 40 %, Швеції — 61 %. Держава вважається соціалістичною, якщо рівень О. в середньому перевищує 50 % і частка соціальних виплат з бюджету також перевищує 50 %. Зокрема, Швеція, за визначенням, є соціалістичною країною (61 % — О. і 85 % — частка видатків з бюджету на соціальні потреби). Високі податкові ставки спричиняють підвищення цін на всі види товарів і послуг, внаслідок чого частина платників податків переходять у “тінь” або переносять виробництво в інші країни з нижчим рівнем О. (напр., в останні 5 років Великобританію залишили приблизно 1600 мільйонерів через підвищення оподаткування з 33 % до 40 %, що мало наслідком закриття підприємств і зростання безробіття). Що вищий рівень О., то більший апарат потрібний для централізованого перерозподілу та поліцейського контролю за збіднілим населенням, і як наслідок — зростання тіньової економіки, втрата населенням мотивації до праці, поступова корумпованість державного апарату. — Англ. *taxation*.

Опозиція (від лат. *oppositio* — протиставлення) — спосіб протиставлення одних політичних поглядів, ідей, дій іншим політичним поглядам, ідеям, діям. О. в політиці існує на різних рівнях політичного панування, у різних видах державної і партійної влади, всередині кожної з них. — Англ. *opposition*.

Оптимізація (від лат. *optimus* — найкращий) — процес надання технічним системам і видам людської діяльності найкращих із можливих, найдоцільніших, найвигідніших параметрів, співвідношень тощо. Передбачає приведення у найповнішу за існуючих умов відповідність мети і засобів її досягнення. О. діяльності людини означає створення таких умов для її здійснення, за яких людина може за мінімальних фізичних і психологічних зусиль досягти найвищих результатів. У процесі О. спілкування соціального працівника з клієнтом важливу

роль відіграють не лише об'єктивні умови, в яких воно реалізується, а й такі соціально-психологічні феномени, як відкритість душі, емоційна налаштованість, симпатія, співпереживання, щирість, вміння вчасно і тонко реагувати на найменші зміни у психіці. — Англ. *optimization*.

Орган державний — орган законодавчої або виконавчої влади країни. — Англ. *state authority*.

Органи державної безпеки — невід'ємна складова державного апарату країни, що забезпечує захист територіальної цілісності, існуючого державного ладу, протидіє інформаційним, психологічним та економічним диверсіям іноземних розвідувальних та інших спецслужб, а також діяльності вітчизняних кримінальних, екстремістських і терористичних організацій. Охорона державної безпеки здійснюється передусім такими спеціальними органами, як зовнішня і внутрішня розвідки і контррозвідка. — Англ. *bodies of state security*.

Органи опіки і піклування — органи, що здійснюють опіку і піклування. В Україні такими органами є: державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад районних депутатів. Безпосереднє ведення справ з опіки і піклування здійснюють відділи і управління опіки і піклування; у селищах і селах — виконавчі комітети селищних і сільських рад народних депутатів. Місцеві органи самоврядування здійснюють опіку і піклування через установи Міністерства освіти і науки, охорони здоров'я, соціальної політики і праці відповідно до особливих проблем підопічних та їх віку. — Англ. *organs of guardianship and care*.

Організації дитячі громадські — об'єднання громадян віком від 6 до 18 років з метою здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, за-

доволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, та захист свого соціального становища як повноправних членів суспільства. Вступ неповнолітніх віком до 10 років до дитячих громадських організацій можливий лише за письмової згоди батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників. — Англ. *children's welfare organizations*.

Організації молодіжні громадські — об'єднання громадян віком від 14 до 28 років з метою здійснення діяльності, спрямованої на задоволення і захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. Особи старшого віку можуть бути членами О. м. г. за умови, що їх кількість у цих організаціях не більша за третину від загальної кількості членів; у складі виборних органів О. м. г. кількість осіб старшого віку не може перевищувати третини членів виборних органів. Обмеження щодо кількості осіб, вік яких перевищує 28 років, у складі виборних органів не поширюється на спілки молодіжних і дитячих громадських організацій. — Англ. *youth welfare organizations*.

Організаційний механізм — універсальна технологія розподілу функцій для інтеграції діяльності окремих суб'єктів з метою вирішення певних завдань. О. м. забезпечує комплексне використання методів управління і має специфічну структуру. Сприяє раціональному розподілу праці, є основою планування і розподілу робіт із встановленням відповідності між організаційною структурою і переліком конкретних завдань. — Англ. *organizational mechanism*.

Організація — форма об'єднання громадян з метою досягнення певних цілей на засадах позасобистісних відносин. Термін "О." вживають щодо різних за розміром і складністю спільнот, які виникли на певному етапі розвитку суспільства, напр., органи державного управління, підприємства, фінансові установи, освітні та наукові заклади, лікарні, тюрми, політичні партії, професійні спілки тощо. Для О. характерні зразки від-

носин між людьми на основі формально чи неформально встановлених правил поведінки, членства, розподілу праці, ліній підпорядкування, засобів контролю. О. є елементом соціальної структури розвинутого суспільства. На відміну від традиційних, у сучасних суспільствах розподіл престижу, влади, статусів, винагород відбувається переважно через О. Як форма об'єднання людей О. стає предметом дослідження в соціології з середини ХХ ст., констатуючи таким чином існування окремої галузі соціологічної науки. Це стосується передусім американської соціології, представники якої вже мали досвід емпіричного дослідження окремих О. (політичні партії, підприємства, профспілки, в'язниці), щоправда, без узагальнюючих характеристик О. як окремої соціологічної форми, а також здійснили переклад англійською мовою праць німецьких соціологів М. Вебера і Р. Міхельса, присвячених опису бюрократії та олігархії. Сучасні соціологічні дослідження різняться рівнями аналізу, на яких робиться спроба пояснити феномен О. Такими рівнями є: поведінка й особистісні характеристики індивідів — членів О. (соціально-психологічний рівень); окремі риси та особливості функціонування організаційних структур (структурний рівень); О. як колективний суб'єкт відносин з іншими організаціями чи соціальним оточенням загалом (екологічний рівень). О. є взаємодією таких основних елементів, як соціальна структура, учасники, цілі, технологія, а також оточення — фізичне, технологічне, культурне і соціальне, до якого О. має пристосуватися. Під соціальною структурою О. розуміють усталені зразки відносин, що склалися між членами певної О. Розрізняють нормативну структуру О., яка охоплює цінності, норми, ролі, очікування, і поведінкову структуру, що формується на підставі реальної, а не приписуваної поведінки індивідів. Притаманна членам О. конфігурація норм, цінностей, переконань, взірців поведінки і взаємодії є організаційною культурою. Соціальна структура О. різниться також рівнем її формалізації. Формальна структура характеризується набором позицій і спів-

відношеннями між ними, які чітко визначені, незалежно від особистісних характеристик індивідів, що їх займають, і зазвичай ієрархічно впорядкованими вздовж ліній реалізації владних і контрольних повноважень. У межах неформальної структури позиції ролі й відносини між учасниками виникають і змінюються залежно від їх особистісних характеристик. Міра формалізації відносин в О. встановлюється у результаті ретельних емпіричних досліджень. Одним із найважливіших і водночас дуже суперечливих понять, які використовують для вивчення О., є поняття цілі О. Дискусія, що триває в соціологічній літературі, загострює питання, чи може О. бути самостійним суб'єктом цілеспрямованих дій, чи цілі мають тільки індивіди, а не створена ними О. як така. У сучасній соціології існують три основні підходи до аналізу О. Домінуючим є тлумачення О. як раціональної системи з визначеними цілями і формалізованою соціальною структурою. Саме в такій інтерпретації О. розглядають як синонім бюрократії. Два інші підходи не мають статусу традиційних, але набувають дедалі більшого значення: визнання О. як природної, органічної системи, учасники якої керуються спільними інтересами і об'єднують зусилля для забезпечення її виживання, а їхня колективна, неформально структурована діяльність спрямована на досягнення цієї мети; інтерпретація О. як відкритої системи — коаліції, що складається з кількох відмінних за інтересами груп, цілі яких тимчасово збігаються. На структуру, діяльність і результати існування такої О. суттєво впливають чинники навколишнього середовища. У соціології не існує єдиної загальновизнаної концепції О. Теоретико-методологічне розмаїття напрямів соціологічного аналізу позначається на визначенні О. та її емпіричних дослідженнях. Набувають поширення міждисциплінарні дослідження О. — Англ. *organisation*.

Організація благодійна — недержавна організація, головна мета якої — здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій

осіб. Засновниками (засновником) О. б. можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які досягли 18 років, а також юридичні особи незалежно від форм власності. Органи державної влади і органи місцевого самоврядування, а також державні та комунальні підприємства, установи, організації України, що фінансуються з бюджету, не можуть бути засновниками О. б. Засновники О. б. на загальних зборах (з'їзді, конференції) ухвалюють рішення про заснування О. б., затверджують її статут (положення), формують орган управління організацією, заслуховують звіти наглядової ради щодо контролю за цільовим використанням коштів і майна О. б., вирішують інші питання. О. б. можуть мати такі організаційно-правові форми: членська О. б.; благодійний фонд; благодійна установа; інші благодійні організації (фондації, місії, ліги тощо). Конкретну організаційно-правову форму О. б. визначають засновники. О. б. створюються і діють за територіальним принципом і поділяються в Україні за своїм статусом на всеукраїнські, місцеві та міжнародні. О. б. набуває права юридичної особи з моменту її державної реєстрації. Державну реєстрацію всеукраїнських та міжнародних О. б. здійснює Міністерство юстиції України, місцевих О. б., відділень (філій, представництв) всеукраїнських, міжнародних О. б. — відповідні місцеві органи виконавчої влади. За державну реєстрацію О. б. згідно з положенням вносять певну плату, розмір якої встановлює Кабінет Міністрів України і який не може бути більшим за 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Зареєстровану О. б. вносять до реєстру О. б., який веде орган, що здійснює державну реєстрацію, з присвоєнням відповідного номера. Порядок ведення реєстру встановлює Кабінет Міністрів України. — Англ. *charitable organisation*.

Організація громадська — об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Офіційне визнання (легаліза-

ція) О. г. здійснюється їх реєстрацією у державних органах або через повідомлення про створення цих органів. Відмова в реєстрації може бути оскаржена в судовому порядку. З моменту реєстрації О. г. визнають юридичною особою, яка може бути учасником цивільно-правових відносин, набувати від свого імені майнових та особистих прав, а також бути носієм інших прав, передбачених Ст. 20 Закону України "Про об'єднання громадян". У країнах Заходу прийнято таку класифікацію О. г.: організації за місцем проживання; групи само- і взаємодопомоги; організації, які надають послуги певним групам клієнтів; групи, створені для лобіювання; групи, які проводять медичні та соціальні дослідження; "парасолькові" чи посередницькі організації, створені для координування діяльності інших груп та забезпечення їх ресурсами. — Англ. *public organization*.

Організація некомерційна — агентство, діяльність якого є винятково благодійною і не спрямована на отримання прибутку. — Англ. *non-profit organisation*.

Організація релігійна — організація, створена для задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. Діє відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури. О. р. в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі та релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з цих організацій. О. р. представлені своїми центрами (управліннями). За даними Держкомрелігій (2003), релігійна мережа України налічувала 28567 релігійних організацій (у тому числі 27480 релігійних громад) 54 віросповідальних напрямів. Із загального числа 1082 релігійні громади діяли без реєстрації. О. р. є юридичною особою і користується правами та несе відповідальність за чинним законодавством і своїм статутом. — Англ. *religious organization*.

Організація соціальна — у широкому значенні — система соціальних груп і

відносин між ними; у вузькому — соціальна підсистема організації. Головні проблеми О. с. детально розроблені й досліджені М. Вебером. У західній соціології організація визначається як добровільне об'єднання, що виникає в процесі спільної праці, в якому основні функції розподілено між його членами, що забезпечує певну ефективність діяльності організації. Ідеальною є організація, в якій особисті цілі, мета максимально збігаються з колективними. Існує два основні види О. с.: формальні і неформальні. Формальна О. с. має певний адміністративний апарат, функціональні обов'язки розподілено між її членами. Неформальна О. с. не передбачає таких структур і розподілу обов'язків. Діяльність формальних О. с. значною мірою пом'якшується за рахунок існування неформальних, які демократизують соціальні контакти і відносини між членами організації. — Англ. *social organisation/ agency*.

Організм соціальний — 1) сукупність різноманітних сторін життєдіяльності суспільства, взаємодія яких надає йому цілісності; 2) за Г. Спенсером — суспільство, яке розглядають за аналогією до живих організмів. — Англ. *social organism*.

Орієнтації ціннісні — система установок особистості на соціально-політичні і моральні норми суспільства. Вона є однією з найважливіших характеристик особистості і має багаторівневу структуру. О. ц. “програмує” діяльність людини на тривалий час, визначають генеральну лінію її поведінки. — Англ. *values/ valuable orientations*.

Орієнтація професійна — комплекс психолого-педагогічних і медичних заходів, спрямованих на оптимізацію процесу працевлаштування молоді відповідно до бажань, схильностей та здібностей і з урахуванням потреби у фахівцях галузей господарства і суспільства загалом. О. п. охоплює професійну інформацію і пропаганду; професійне консультування; професійний відбір (добір психологічний); професійну і

соціальну адаптацію працівників. — Англ. *professional orientation*.

Орієнтувальна основа діяльності — процес і результат початкового ознайомлення учня із засвоюваною дією та умовами її успішного і правильного виконання. О. о. д. як поняття запроваджено в теорію поетапного формування розумових дій. — Англ. *action orienting basis*.

Освіта — система знань, умінь і навичок, здобутих індивідом самостійно чи в процесі навчання у спеціальних навчальних закладах. Залежно від обсягу і характеру знань виділяють початкову, основну, середню, вищу освіту, загальну та спеціальну; за змістом — технічну, гуманітарну, природничо-наукову, соціальну. За визначенням, ухваленим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, О. — процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, за якого вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання. О. має формальний (духовна діяльність або духовна здатність) і матеріальний (зміст освіти) аспекти. Сучасне значення поняття О. усталилося наприкінці XVIII ст., зокрема під впливом І. Гете, І. Песталоцці та неогуманістів (означало в той час загальний духовний процес формування людини, на противагу виховним методам прихильників просвітництва). Відтоді воно набуло ширшого значення. Освіта соціальна є одним із напрямів професійної освіти для підготовки соціальних працівників. — Англ. *education*.

Освоєння соціальне — 1) елемент універсальної соціальної взаємодії, що є протилежністю відчуження соціального; 2) опосередкований нормами, цінностями та інститутами суспільства процес охоплення соціальної реальності активністю соціального суб'єкта (включення її у його світ, сферу життєдіяльності, перетворення на атрибутивне чи функціональне надбання, засіб, цінність тощо), в результаті якого вона стає “своєю”, тобто “його” реальністю, що пристосована до способу його дій, несе на собі відби-

ток його волі і є універсальним засобом самоствердження, реалізації і життєдіяльності. О. с. — процес постійний, багатогранний і складний, багато в чому обумовлений цілеспрямованістю, волею людини, наявністю у неї мети, інтересу, спонукальних мотивів до діяльності. — Англ. *social mastering*.

Основні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю — напрями, визначені Законом України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”. Ними є: встановлення правових засад соціальної роботи з дітьми та молоддю; розроблення та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціального становлення і соціальної підтримки дітей та молоді; створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дітей та молоді, задоволення потреб у добровільному виборі виду діяльності, не забороненому законодавством, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній і оздоровчій діяльності; консультування і надання соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги; здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на подолання соціальних проблем; проведення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання наслідкам негативних явищ та подолання таких наслідків; розроблення і здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного та фізичного стану дітей і молоді, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації; сприяння дитячим і молодіжним організаціям, іншим об’єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними своїх соціально значущих ініціатив і проєктів; забезпечення дотримання соціальних стандартів і нормативів умов життєдіяльності, морального, психологічного та фізичного стану дітей і молоді; здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного та інших видів за-

безпечення соціальної роботи; сприяння розвитку та підтримка волонтерського руху; встановлення і зміцнення зв’язків із соціальними службами для молоді за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю; здійснення комплексу медико-соціальних та реабілітаційних заходів щодо адаптації в суспільстві дітей з вадами фізичного і розумового розвитку. — Англ. *main approaches in the field of social work with children and youth*.

Основні принципи здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю — базові принципи соціальної роботи з дітьми та молоддю. Ними є: законність, дотримання і захист прав людини, диференційність, системність, індивідуальний підхід, доступність, конфіденційність, відповідальність суб’єктів соціальної роботи за дотримання етичних і правових норм, вимог і правил здійснення соціальної роботи, добровільність у прийнятті допомоги. — Англ. *main principles of field social work with children and youth*.

Особа — поняття, яке охоплює індивідуальний рівень буття людини як родової суті. О. — людський індивід у всій повноті біологічних, соціальних, духовних, ментальних якостей, окремий представник людського роду. О. стає особистістю у процесі тісно поєднаних, взаємообумовлених процесів саморозвитку і соціалізації. — Англ. *person*.

Особа посадова — службовці державних органів, підприємств, установ, організацій різних форм власності, які постійно або тимчасово виконують організаційно-розпорядчі та інші аналогічні функції, пов’язані з владним впливом на підлеглих. Залежно від обсягу посадових повноважень виокремлюють таких О. п.: ті, повноваження яких мають внутрішньоорганізаційний характер (керівний склад підприємств, установ, організацій); ті, повноваження яких мають публічний характер, тобто поширюються за межі державних органів на організації та громадян, безпосередньо не підлеглих їм по службі (напр., міністри, голови державних комітетів, голови місцевих

рад); ті, що наділені повноваженнями застосування заходів примусу до осіб, їм не підлеглих (судді, працівники міліції тощо). — Англ. *official persons*.

Особи без громадянства — особи, які не належать до громадянства будь-якої держави. — Англ. *displaced person, persons without citizenship*.

Особи патологічний розвиток — аномалія особи внаслідок тривалого впливу несприятливих соціальних чинників або психотравмуючих ситуацій. — Англ. *pathological development of a person*.

Особисті та сімейні зобов'язання — метод фінансування соціальної сфери, який застосовують для зменшення витрат державних коштів через покладання особистих і сімейних фінансових зобов'язань на самих громадян. Напр., зобов'язання утримання дитини у вигляді сплати аліментів, які покладають на того з батьків, хто проживає окремо; зобов'язання утримання непрацездатних батьків чи одного з колишнього подружжя. В Україні новим Сімейним кодексом розширено коло особистих і сімейних зобов'язань щодо утримання. Зокрема, на батьків покладають зобов'язання матеріальної допомоги повнолітнім дітям, які продовжують навчання; визначено обов'язки щодо утримання одного з колишнього подружжя, інших членів сім'ї та родичів (баби, діда, внуки, правнуки, братів, сестер, мачухи, вітчима, падчерки, пасинка). — Англ. *personal and family obligations*.

Особистісна зрілість — узагальнена характеристика людини, здатної ефективно розв'язувати свої проблеми і створювати культурні та матеріальні цінності суспільства. Передумовою О. з. є високий рівень розвитку біологічних, фізіологічних, психічних функцій людини і сформованість її інтелектуальних, вольових, емоційних та моральних якостей. Складові О. з. — психологічна, соціальна, професійна і моральна зрілість. Для зрілої особистості характерними є почуття відповідальності, потреба в піклуванні про іншого, здатність до психологічної

близькості з іншими людьми, до активної участі в житті суспільства. О. з. передбачає розуміння людиною ситуації, в якій вона перебуває (свободу від ілюзій і оман), готовність брати на себе відповідальність за наслідки своїх вчинків і здатність їх передбачати. Особистісно зріла людина ставить перед собою цілі і знає, як їх досягти; усвідомлює свої сильні і слабкі сторони та проблеми, приймаючи себе такою, якою вона є, — перебуває у злагоді з собою. Повага до себе робить для неї природною і легкою повагу до інших людей. Вона розуміє їхні інтереси і здатна домовлятися з ними про врахування інтересів одне одного. Така людина відносно незалежна від соціального схвалення або несхвалення, оскільки має усталені погляди на життя та соціальне середовище. Її моральні цінності переважно виходять за межі індивідуальних потреб, і серед них (цінностей) є те, що пов'язує особистість зі значущою для неї справою. Процес особистісного “дозрівання” є тривалим, складним і безпосередньо не залежить від віку людини. Зворотний процес — деградація особистості. У психології О. з. розглядають як бажаний стан, якого має досягти доросла людина. — Англ. *personal maturity*.

Особистісний підхід — послідовне ставлення педагога до виховання людини як до особистості, самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і суб'єкта виховної взаємодії. О. п. — базова ціннісна орієнтація педагога, що визначає його позицію у взаємодії з кожною дитиною і колективом. Сучасне розуміння особистісного (особистісно-центрованого) підходу визначили в 60-ті ХХ ст. представники напряму гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл), які стверджували, що повноцінне виховання можливе лише за умови, що школа слугуватиме лабораторією для відкриття унікального “Я” кожної дитини. О. п. передбачає допомогу вихованцю в глибокому усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, у здійсненні особистісно значущих і суспільно прийнятних самовизна-

чення, самореалізації та самоутвердження. — Англ. *personal approach*.

Особистість — стійка система соціально значущих рис, які характеризують індивіда, продукт індивідуального і суспільного розвитку, включення індивіда до системи соціальних відносин за допомогою активної предметної діяльності і спілкування. О. формується у процесі спрямованого виховання і соціалізації індивідів і характеризується: активністю; спрямованістю (стійкою системою мотивів, інтересів, переконань тощо); глибинними утвореннями, що формуються у процесі спільної діяльності. Психологічну і соціальну сутність О. визначає її безпосередня належність до певного суспільства, до певної системи суспільних відносин. Характерними ознаками О. є: свідомість; виконувани соціальні ролі; суспільно корисна спрямованість діяльності. Найяскравіша характеристика О. — її індивідуальність (своєрідність, неповторність: характер, темперамент, пам'ять, сприйняття, мислення, мовлення, воля, почуття тощо). У структурі О. виділяють: психологічні компоненти (пізнавальні, емоційно-вольові, спрямованість); біологічні (пов'язані з нервовою системою, її особливостями), а також типові і індивідуальні. Типове (подібність) — загальне, властиве кожній людині (свідомість, активність, розумові та емоційні вияви тощо); індивідуальне (своєрідне, неповторне) — фізичні та психологічні особливості (здібності, спрямованість, риси характеру тощо). Кожна О. у суспільстві посідає визначене місце і виконує конкретні функції. Категорію О. вивчають філософія, етика, психологія, соціальна психологія, педагогіка, медицина, соціологія та інші науки. — Англ. *personality*.

Особистість авторитарна — тип особистості, якому властиві такі соціальні та психологічні риси, як догматизм мислення, схильність керуватися застарілими стереотипами, некритична готовність підкоритися будь-якому авторитету, нетолерантне ставлення до інших людей (іноземців, представників націо-

нальних меншин, людей нетрадиційної суспільної поведінки), прагнення нав'язувати іншим свої звички і стереотипи, правила, здатність відповідно діяти. Протилежність О. а. — неавторитарна особистість, якій притаманна гнучкість мислення, толерантність, ширість у стосунках з іншими людьми. Термін "О. а." уперше вжив у соціальній психології О. Олпорт, вивчаючи у повоєнні роки феномен виникнення фашизму. — Англ. *authoritarian personality*.

Особистість маргінальна — індивід, що займає проміжне становище між різними соціальними групами. О. м. є напр., людина, що була соціалізована за певним типом соціальної поведінки, а змушена жити в умовах, які кардинально відрізняються від тих, до яких вона звикла. Отже, О. м. — особистість, яка вийшла з-під контролю референтної групи за місцем первинної соціалізації, але ще не адаптувалася до нових умов. Таке становище О. м. позначається на її поведінці і психіці. Термін "О. м." запровадив у науковий обіг амер. соціолог Р. Парк у 20-ті ХХ ст. стосовно мулатів, яким, на його думку, в силу їхнього становища в суспільстві були притаманні такі риси, як занепокоєння, агресивність, честолюбство, чутливість і егоцентризм. У 30-ті ХХ ст. проблеми О. м. з культурологічних позицій вивчав Е. Стоунквіст. Він вважав, що поряд із соціальною групою, яка є домінуючою в суспільстві, існують підпорядковані групи (напр., етнічні меншини). Прагнучи інтегруватися в домінуючу групу, члени підпорядкованих соціальних груп прилучаються до її культури, стандартів, унаслідок чого виникають культурні гібриди, що перебувають на межі домінуючої групи, яка ніколи їх повністю не приймає, і відповідної підпорядкованої групи, яка вважає їх відступниками. Як культурний гібрид, О. м. об'єктивно не може однозначно ідентифікувати себе з жодною соціальною групою. При входженні людини у нову соціальну спільноту зв'язки і відносини з її членами встановлюються повільно, тому психологічно вона тривалий час перебуває у колишньому особистіс-

ному статусі. Бути маргіналом — означає розпорошення власної системи цінностей, перебування одночасно у двох чи більше світах і неналежність до жодного з них. Залежно від обставин О. м. може відігравати роль лідера соціально-політичного руху або перебувати в стані вічного ізгоя. Нерідко у О. м. виникають почуття розгубленості, непевності, знижується рівень її домагань. — Англ. *marginal personality*.

Особистості духовність — стан душі людини, обумовлений рівнем засвоєння кращих досягнень культури і потягом до вищих ідеальних цінностей життя. Індивід з високим рівнем духовності практично незначною мірою піддається необґрунтованому впливу, маніпулюванню своєю свідомістю з боку інших осіб, структур, влади. Духовно багата особистість успішніше за інших узгоджує свою лінію поведінки відповідно до обраних ідеалів. О. д. непотрібна, а нерідко й загрозлива для режимів і систем авторитарних, тоталітарних, тому канали розвитку і збагачення духовності такими режимами заперечуються, робиться все, щоб процес духовного розвитку особистості був мінімально активним. Вирішальне значення у забезпеченні розвитку О. д. мають сім'я, школа, громадські об'єднання, соціальні, референтні групи, до яких належить молода людина. — Англ. *spirituality of a person*.

Особливості індивідуальні — особистісні якості, що роблять людину унікальною, неповторною серед інших. Виділяють О. і. фізичні, психічні, індивідуально-психологічні. О. і. найяскравіше виявляються в темпераменті, характері, здібностях людини. Вивчає О. і. диференціальна психологія. — Англ. *personal traits/peculiarities*.

Офіційна мова — офіційна (національна) мова, якою в письмовій та усній формах послуговуються в законодавстві, в діяльності адміністративних, судових органів, у сфері освіти певного соціального, політичного співтовариства. О. м. зазвичай є національна мова. У державі з

великою кількістю національних меншин можуть функціонувати кілька О. м. (напр., у Канаді — англійська і французька, у Швейцарії — німецька, італійська, французька, ретороманська). — Англ. *official language*.

Охорона дитинства — система міждисциплінарних і медичних інституцій, метою яких є захист життєдіяльності дітей. О. д. забезпечує соціально-медичні заходи — лікування дітей, профілактику захворюваності, забезпечення умов для поліпшення розвитку дітей (збалансоване харчування, розвиток фізичної культури, робота дитячих садків та шкіл). Ефективність заходів щодо О. д. оцінюють за показниками дитячої смертності, які розраховують за такою формулою: кількість дітей, які померли впродовж першого року життя, множать на тисячу і отриманий результат ділять на загальну кількість дітей, що народилися впродовж календарного року. У статистиці виділяють: 1) смертність дітей до першого року життя; 2) смертність дітей у віці до 5 років; 3) смертність дітей від 1 до 15 років. Правильний і своєчасний аналіз смертності дає змогу розробити заходи для запобігання, зниження захворюваності та смертності дітей, оцінити роботу місцевих органів охорони здоров'я у цьому напрямі. — Англ. *child welfare/protection*.

Охорона здоров'я — система соціально-економічних і медичних заходів, спрямованих на профілактику захворювань, збереження та зміцнення здоров'я кожної людини і всього населення. — Англ. *health care*.

Охорона здоров'я дітей і підлітків (в Україні) — система державних і громадських заходів, спрямованих на забезпечення гармонійного духовного і фізичного розвитку дітей і підлітків, профілактику захворювань та зниження смертності. О. з. д. і п. (в У.) здійснюють поетапно дитячі поліклініки, лікарі шкіл і підліткових кабінетів, диспансери, санаторії, дитячі табори, інші спеціальні заклади та установи, більшість з яких є державними. — Англ. *child and youth healthcare in Ukrainian*.

Охорона материнства — система державних, муніципальних, громадських, приватних заходів, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я жінок, створення оптимальних умов для виконання ними важливої соціальної функції — народження і виховання здорової повноцінної дитини. Медико-соціальне і економічне значення системи О. м. полягає в її спрямованості на збереження здоров'я жінок, зниження материнської і дитячої смертності, захворюваності, забезпечення виховання з раннього дитинства фізично і психічно здорового покоління. О. м. — невід'ємна складова охорони здоров'я загалом. Основні принципи управління О. м.: наукова обґрунтованість управлінського рішення; єдність інтересів суспільства, колективу й окремої особи в О. м.; принципи законності, єдності слова і діла. Завдання організації О. м.: 1) проведення науково обґрунтованих оздоровчих і профілактичних заходів; 2) створення на виробництві та в побуті, закладах О. м. належних санітарно-гігієнічних умов; 3) реалізація заходів щодо оздоровлення навколишнього середовища; 4) безкоштовне задоволення потреб жінок у медичній допомозі; 5) фізичне, духовне та гігієнічне виховання жінок і дітей; 6) розвиток масової фізичної культури; 7) розвиток науки, впровадження досягнень науки у практику О. м.; 8) широка участь громадських організацій, трудових колективів і населення в О. м. До основних лікувально-профілактичних закладів, які надають допомогу жінкам і дітям, належать: 1) лікарняні заклади — багатопрофільні і спеціалізовані; 2) диспансери спеціалізовані; 3) амбулаторно-поліклінічні заклади; 4) заклади швидкої та невідкладної медичної допомоги і заклади переливання крові; 5) заклади О. м. (дитячі ясла, будинки дитини, дитячі будинки, перинатальні центри, пологові будинки, молочні кухні, центри “Шлюб і сім'я”); 6) санітарно-курортні заклади; 7) санітарно-профілактичні і санітарно-епідеміологічні заклади; 8) аптечні заклади. Захист здоров'я жінок передбачено законодавством України. Не допускається залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і

робіт у вихідні дні та направлення у відрядження вагітних жінок і матерів, які годують груддю, а також жінок, які мають дітей віком до одного року. Жінки, які мають дітей віком від 1 до 8 років, не можуть бути залучені до надурочних робіт або направлені у відрядження без їхньої згоди. Вагітних жінок відповідно до рекомендацій лікарів на час вагітності зазвичай переводять на іншу, легшу роботу із збереженням середнього заробітку, який вони мали на попередньому місці роботи. Матерів, які годують груддю, і жінок, що мають дітей віком до 1 року, за неможливості виконання ними попередньої роботи переводять на іншу роботу зі збереженням середнього заробітку, який вони мали на попередньому місці роботи, на весь час годування дитини або до досягнення нею віку 1 року. — Англ. *maternity and childhood welfare/protection*.

Охорона праці — система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини у процесі праці. Основні положення щодо реалізації конституційного права громадян на охорону їхнього життя і здоров'я в процесі трудової діяльності в Україні визначає Кодекс законів про працю і Закон України “Про охорону праці”. Законодавство про О. п. регулює відносини між власником підприємства, установи і організації або уповноваженим ним органом і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища і встановлює єдиний порядок організації О. п. в Україні. Норми законодавства про О. п. поширюються на всі підприємства, установи і організації незалежно від форм власності та видів їх діяльності, на усіх громадян, які працюють на цих підприємствах. — Англ. *protection of labour*.

Оцінка культуральна — аспект психіатричної оцінки, що охоплює культуральну ідентичність пацієнта, соціальну роль або функцію, пояснення хвороби пацієнтом, культуральне перенесення і

протиперенесення, а також культуральні аспекти діагностики і лікування. — Англ. *cultural evaluation*.

Оцінка соціальна — схвалення або несхвалення, яке висловлюють індивід, група, організація чи суспільство загалом стосовно своїх членів у відповідь на виконання або невиконання висунутих до них вимог. Соціально обумовлений процес О. с. актів індивідуальної дії, який ніколи не припиняється (хоч і не завжди усвідомлюється), є першим етапом соціального контролю. Перед індивідом постає факт існування суспільства як інстанції, що протистоїть йому. Індивідуальна дія у соціальному світі отримує визначення, свою О. с. Її сутність, зміст і значення визначають соціальні цілі. Істотну роль у цьому процесі віді-

грають сприйняття, громадська думка, пропаганда. — Англ. *social evaluation*.

Оцінки експертні — особливий вид кількісних і якісних характеристик окремих сторін соціально-економічних і психологічних явищ і процесів. О. е. визначають на основі суджень, висловлених експертами (вченими і фахівцями-практиками). Розрізняють О. е. індивідуальні і колективні. О. е. відіграють важливу роль в управлінні персоналом, зокрема у підборі, оцінюванні та атестації кадрів, їх розстановці. — Англ. *expert estimations*.

Очікування соціальні — вимоги, що висуваються одним соціальним суб'єктом (індивідом, групою, суспільством тощо) до соціальної поведінки іншого суб'єкта. — Англ. *social expectation*.

П

Паблік рилейшнз — сфера дій урядових та інших організацій для досягнення взаєморозуміння з громадськістю. Завданням П. р. є розроблення сучасних комунікативних технологій — спеціальних механізмів для спілкування, обміну думками і взаєморозуміння. — Англ. *public relations*.

Пам'ять — процеси організації і збереження минулого досвіду, які уможливають його повторне використання в діяльності або повернення в середовище свідомості. П. пов'язує минуле суб'єкта з його сучасним і майбутнім, є найважливішою пізнавальною функцією, на якій базуються розвиток і навчання. Виділяють такі види П.: рухома, сенсорна, словесно-логічна, довготермінова, короткотермінова. П. — це: 1) функція свідомості для збереження і відтворення інформації; 2) система збереження інформації в головному мозку; 3) інформація, яку людина запам'ятовує. — Англ. *memory*.

Панацея — 1) універсальні ліки від усіх хвороб, які намагалися винайти алхіміки; 2) передбачуваний універсальний засіб від усіх бід, негараздів, на будь-які випадки життя. — Англ. *panacea*.

Паніка — соціально-психологічний феномен вияву групового афекту страху, несвідома, стихійна, неконтрольована поведінка людей у натовпі. Первинний (індивідуальний) страх є передумовою,

підґрунтям для появи групового страху, виникнення П. Основною ознакою панічної поведінки людей є намагання самостійно врятуватися. Страх, що виник при цьому, блокує їх здатність раціонально оцінювати ситуацію і перешкоджає мобілізації вольових ресурсів для організації спільної протидії небезпеці. П. виникає за різних обставин: аварій, пожеж, стихійних лих, терористичних актів, в умовах воєнних дій тощо. Її появі сприяють соціальні, соціально-психологічні, психологічні та фізіологічні чинники. У неорганізованих, незгуртованих групах П. може спровокувати мінімальна небезпека. В окремих випадках на панічний натовп може перетворитися й організований колектив, напр., військовий підрозділ. За своїми масштабами П. не має меж. Здатна охопити людей як на обмеженому просторі, так і на великій території. Шляхи подолання П.: активізація зовнішньої поведінки; переключення уваги на звичні дії; відволікання від об'єкта, що спричиняє важкий стан; впевненість, загострене почуття обов'язку тощо. Вирішальну роль відіграє мужня поведінка частини людей, чітке керівництво і вказівки, спрямовані на мобілізацію звичної поведінки та орієнтацію на цілеспрямовану діяльність тих, хто в цих умовах може продемонструвати приклад витримки і мужності. Украй необхідний і приклад самовитримки, який активізує у людей почуття відповідальності та обов'язку. У критичній ситуації особис-

тий приклад керівника нерідко є головним засобом управління поведінкою людей, що піддалися П. — Англ. *public panic*.

Паніка індивідуальна — жах і розгубленість, що охоплюють людину в екстремальних ситуаціях, страх перед реальною або уявною небезпекою, який посилюється за механізмом циклічності психічного зараження; блокує здатність до раціональної оцінки ситуації, здійснення необхідних вольових дій. Виникає в загрозовій та недостатньо інформативній ситуації. — Англ. *panic*.

Паніковського синдрому — хвороблива акцентуація особистості, типова для осіб істероїдного типу, які, недостатньо усвідомлюючи невідворотність покарання, неспроможні утриматися від дрібних злочинів. Термін “П. с.” походить від поведінки відомого трагікомічного літературного персонажа Ільфа і Петрова, який регулярно відбував покарання за крадіжку гусей, однак не міг утриматися від скоєння злочину. — Англ. *Panikovskiy syndrome*.

Панлогізм — вчення, згідно з яким буття є втіленням розуму, закони буття визначаються законами логіки і є основою та рушійною силою розвитку всього існуючого. — Англ. *panlogicism*.

Панславизм — ідейний і соціально-політичний рух, що виник у ХІХ ст. і був спрямований на культурне та політичне об'єднання усіх слов'янських народів. — Англ. *panslavism*.

Пантеїзм — вчення, що отоотожнює Бога з природою і розглядає природу як втілення божественного. — Англ. *pantheism*.

Парадигма (від грец. *paradeigma* — приклад, взірць) — теорія; теоретична модель, прийнята як зразок постановки, обґрунтування, розв'язання проблеми у рамках предмета дослідження. П. визначає погляд дослідника на досліджувану проблему, її теоретичне осмислення, вибір методологічних засобів, є своєрід-

ною моделлю окремого дослідження. — Англ. *paradigm*.

Паразитизм соціальний — спосіб життя, який характеризується тим, що окремий індивід або соціальна група живе (існує) за рахунок іншого індивіда чи соціальної групи. У сучасному світі є наслідком “позитивної дискримінації” та педагогічної занедбаності. — Англ. *social parasitism*.

Паралелізм культурний — поява однакових або подібних, близьких культурних елементів у різних соціальних одиницях, яку не можна пояснити лише звичайним сусідством, впливом або чимось іншим. — Англ. *cultural parallelism*.

Парамнезія (псевдомнезія) (від пара... і грец. *mnesis* — згадка, пам'ять) — порушення і розлади пам'яті, що виявляються у химерних спогадах. П. характеризується переоцінкою впливу власної особистості на результати (наслідки) подій, що відбувалися в минулому. — Англ. *paramnesia*.

Параноя (від гр. *paranoia* — божевілля, безумство) — психічне захворювання, що характеризується нав'язливими систематичними нереальними ідеями, які оволодівають свідомістю хворого і відповідним чином обумовлюють його дії. — Англ. *paranoia*.

Парапсихологія — вивчення гіпотез і уявлень про психічні явища, пояснення яких не є науково обґрунтованим. До них належать насамперед екстрасенсорні сприйняття — приймання інформації людиною, не пов'язане з функціонуванням відомих науці органів чуттів (телепатія, передбачення тощо). Дослідження П. не дали змоги дійти висновків про природу і механізми цих психічних явищ, однак сприяли пізнанню психологічних закономірностей гіпнозу, ідеомоторних актів, субсенсорного сприйняття, феноменальної пам'яті і розрахункових здібностей тощо. Явища, які аналізує П., викликають скептичне ставлення більшості психологів, які хоч і не заперечу-

ють доцільності продовження експериментального вивчення, однак виступають проти не аргументованих науково тверджень і сенсаційних заяв парапсихологів (напр., явища передбачення суперечать законам фізики, принципам та методології сучасної науки). — Англ. *parapsychology*.

Парафіяльна допомога — система територіальної підтримки на основі конфесійного і громадського упорядкування, допомога у парафії, яка була земською і церковною одиницею громадського управління, церковною громадою. Окрім адміністративних функцій парафія згідно з вченням церкви є інститутом підтримки у громаді хворих, немічних, інвалідів, сиріт, убогих. Її діяльність не обмежувалася наданням допомоги калікам, убогим. Як інститут допомоги в громаді, вона займалася і наданням матеріальної допомоги, і вихованням та перевихованням. Пам'ятки давньої писемності свідчать, що майже в кожній церковній парафії існували богадільні. Особливими формами допомоги були позики з церковної скарбниці грошей, хліба, насіння. Таку допомогу надавали окремим особам і громадам, нерідко під заставу майна. У внутрішньому побуті парафії були тісно згуртовані: всі знали не лише про матеріальні потреби кожної сім'ї, а й моральні якості парафіянина. Тому парафіяльна благодійність більше, ніж звичайна милостиня, відповідає справжнім потребам бідних. Здоровий і працездатний дармоїд не мав шансів потрапити до парафіяльної богадільні, оскільки вона була розрахована на немічних і хворих. Жодне парафіяльне товариство не бажало утримувати людину, здатну до праці. Надання допомоги передувало оцінці потреб кожного проха-ча. П. д. була скоріше благодійною, а не церковною діяльністю і ставила за мету не спасіння душ парафіян, а громадський благоустрій. Отже, парафії розглядалися як елементи колективної форми допомоги, як такі, що надають організовану підтримку всім своїм членам — від матеріальної допомоги до навчання. — Англ. *parish care*.

Партнерство — спільна діяльність, що базується на рівних правах та обов'язках і спрямована на досягнення спільної мети. — Англ. *partnership*.

Пасивізм — принцип або ствердження доцільності пасивності, відповідної бездіяльності. — Англ. *passivism*.

Паспорт соціальний — документ, що містить найважливіші характеристики (статистику) соціальної групи (територіальної громади, колективу); основа конкретного соціального планування. — Англ. *social passport*.

Патерналізм (франц. *paternalisme* від лат. *paternus* — батьківський) — 1) тип керівництва, за якого керівники забезпечують потреби підлеглих в обмін на їх лояльність і відданість; 2) піклування, “батьківська турбота” індивіда або групи про іншого індивіда чи групу, які є слабшими; 3) ідеологія і соціальна практика в галузі трудових відносин, що виявляється у благодійництві й турботі підприємців про своїх працівників; 4) політика індустріально розвинених країн, яка передбачає надання допомоги країнам, що розвиваються, і збереження їх економічної та політичної залежності. — Англ. *paternalism*.

Патогенність культуральна (від грец. *pathos* — біль, страждання і... *gen-niis*) — культуральні звичаї, що сприяють розвитку, вияву і перебігу психічних розладів. — Англ. *cultural pathogenicity*.

Патографії — біографії, мета яких — висвітлення аспектів психічного життя, цікавих з погляду психопатології, і роз'яснення їх значення для діяльності і творчості особистості. — Англ. *pathographies*.

Патологізація — помилковий розгляд культурально адекватних переконань або форми поведінки як психіатричних симптомів чи символів. — Англ. *pathologizing*.

Патологія (від грец. *pathos* — біль, страждання і... *логія*) — 1) наука про

хворобливій патологічній процесі в організмі людини й тварин; 2) у широкому значенні П. — будь-яка ненормальність. Медицина П. складається з двох розділів: 1) патоанатомія — вивчає зміни в будові органів і тканин, спричинені хворобливими процесами; 2) патофізіологія — вивчає порушення функцій органів і організму в цілому у разі його захворювання. — Англ. *pathology*.

Патологія соціальна — 1) дії, вчинки, типи поведінки людей, які суспільство визначає як шкідливі і такі, що негативно впливають на суспільні відносини, мораль (хуліганство, правопорушення, наркоманія, злочинність, алкоголізм); 2) в органічній школі соціології — захворювання, що супроводжують розвиток соціального організму, послаблюючи його функціонування. — Англ. *social pathology*.

Патопластичність — модифікації в проявах психопатології у різних культурах, в одній культурі в різні періоди або в одного пацієнта у різний час. — Англ. *pathoplasticity*.

Патрилокальність — у деяких культурах (країнах) тип сімейного устрою, за якого подружжя проживає у сім'ї чоловіка. — Англ. *patrilocality*.

Патріотизм (від грец. *patriōtēs* — земляк, співвітчизник) — любов до батьківщини. П. передбачає дії, спрямовані на служіння інтересам вітчизни. Є одним із найглибших почуттів, що формувалися впродовж століть. Елементи П. — прив'язаність до рідної землі і культури — існували ще у давні часи. Істинний П., гордість за свою батьківщину та любов до неї несумісні з агресивними формами націоналізму та шовінізмом. Нехтування своїм народом, вітчизною означає байдуже ставлення й до всього людства, егоїстичне ставлення до інших людей як до засобу задоволення власних цілей та інтересів. — Англ. *patriotism*.

Патронаж — вид соціального обслуговування (переважно вдома) клієнтів груп ризику, що передбачає постій-

ний соціальний нагляд, регулярне відвідування їхніх помешкань соціальними працівниками, надання їм необхідної економічної, матеріальної та побутової допомоги, проведення нескладних медичних маніпуляцій та ін. Медичний П. — здійснення медичними працівниками профілактичних, оздоровчих і санітарно-освітніх заходів за місцем проживання; застосовується у роботі жіночих і дитячих консультацій, туберкульозних, психоневрологічних диспансерів та інших установ. — Англ. *patronage*.

Пауперизація (від лат. *pauper* — бідний, незаможний) — масове зубожіння населення внаслідок економічної кризи, війни, природної катастрофи або складних політико-економічних процесів, спрямованих на збагачення вищих страт суспільства (колонізація). — Англ. *pauperizations*.

Пафос (від грец. *pathos* — почуття, пристрасть) — відповідний стиль поведінки, манера, спосіб вияву почуттів, для якого характерні піднесеність, величність, захоплення тощо. — Англ. *pathos*.

Пацифізм (від лат. *pacificus* — миротворчий) — антивоєнний миротворчий рух. Виник у XIX ст. на ліберальній і гуманістичній теоретичній і політичній основі в англослов'янських країнах. Носіями ідей П. є різні верстви населення: інтелігенція, релігійно налаштовані миротворці, молодь, неформальні організації. В основі П. — ідея про всезагальне братство людей, необхідність відмови від воєнних форм розв'язання політичних проблем. П. традиційно спирався на ідею мирного розв'язання політичних конфліктів. Існує в різних формах, основна з них — переконання та особистий приклад. — Англ. *pacifism*.

Пацієнт (від лат. *patiens* — терплячий) — хворий, якого лікує лікар. Метою медико-соціальної роботи є досягнення максимально можливого рівня здоров'я, функціонування й адаптації осіб з фізичною та психічною патологіями — П. Зазвичай такі особи перебува-

ють у важкій життєвій ситуації, коли об'єктивно порушена їх життєдіяльність (інвалідність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з хворобою та ін.). Ця ситуація і медична патологія породжують т. зв. "замкнуте коло". У багатьох країнах соціальні працівники медичних закладів надають допомогу П. у його адаптації до умов стаціонару; здійснюють підготовку П. до операції і організують допомогу після неї; надають підтримку батькам і родичам, діти і родичі яких невиліковно хворі; інформують лікарів про обставини в сім'ї П., можливу допомогу йому з боку родичів; працюють з батьками, діти яких померли, з близькими родичами померлих у клініці; складають програми роботи з батьками важкохворих дітей тощо. Крім цього, соціальні працівники: 1) оцінюють психосоціальні стреси і стреси, пов'язані із зовнішнім середовищем, з яким стикаються П. та їхні сім'ї, і надають їм соціально-терапевтичну допомогу; 2) допомагають П. та їхнім сім'ям отримати максимальну користь від соціальних програм охорони здоров'я; 3) створюють соціальні програми з охорони здоров'я, зокрема профілактичні програми для населення; 4) гуманізують програми лікувальних закладів в інтересах П.; 5) сприяють лікуванню П. у тісній співпраці з лікарями та іншими медичними працівниками; 6) беруть участь в аналізі становища в закладах охорони здоров'я та розробленні заходів удосконалення соціальної політики в галузі охорони здоров'я і плануванні її розвитку; 7) залучають населення до участі в наданні соціальної допомоги і сприяють підвищенню рівня його поінформованості; 8) оцінюють соціальну, медичну підтримку, беручи на себе ініціативу і відповідальність. — Англ. *patient*.

Педагог соціальний (від грец. *paidagōgos* від *pais* (*paidos*) — дитина і *ago* — веду, виховую) — спеціаліст різних типів і видів навчальних закладів, який бере участь в організації виховної роботи у класі, групі тощо, спрямованій на формування загальної культури молоді, адаптації особи до життя в суспіль-

стві, відповідає за неї. Спеціаліст соціальної роботи — "соціальний працівник" і "П. с.". — Англ. *social pedagogue*.

Педагогіка (грец. *paidagōgikē*) —

1) наука про навчання і виховання підростаючих поколінь; 2) наука, яка вивчає процес виховання, навчання, освіти і розвитку особистості. Існують такі погляди на П.: це своєрідне мистецтво; це — наука; це — система діяльності. П. є складною сферою людського пізнання, діяльності, що охоплює такі поняття: виховання (формування у особистості уявлень, моральних норм, цінностей, соціокультурного досвіду); навчання (процес викладання та учіння); освіта (оволодіння відповідними знаннями, системою знань, засвоєння певних умінь і навичок); розвиток (кількісні та якісні зміни фізичних, психічних, духовних та соціальних компонентів особистості); формування (становлення особистості в результаті зовнішнього впливу, цілеспрямованого виховання і навчання, власної активності); соціалізація (фізичне, психологічне, духовне, громадянське дорослішання особистості). Методологія П. — система знань про базові засади і структуру педагогічної теорії, принципи і способи здобуття знань, які відображають педагогічну діяльність, а також система діяльності, пов'язана з обґрунтуванням програм, логіки, методів, оцінки якості дослідницької роботи (С. Макаренко, Л. Хоружа). Складовими П. як науки і навчального предмета є: основи педагогіки, теорія навчання і освіти, теорія виховання, теорія управління. Основний закон П. — відповідність освіти і виховання рівню продуктивних сил і виробничих відносин, науково-технічному, соціальному, культурному і духовному прогресу суспільства. Основні функції П.: пояснювальна (опис відповідних педагогічних фактів, явищ, розроблення педагогічних принципів, закономірностей); аналітична (аналіз, узагальнення, обґрунтування та інтерпретація педагогічного процесу, досвіду); прогностична (обґрунтування та передбачення розвитку освіти); перетворювальна (розроблення й удосконалення технологій, проце-

сів, систем виховання, впровадження передового досвіду, інноваційних форм вихованої роботи, науково-методичне забезпечення виховного процесу), а також виховна, освітня і розвивальна. Існують самостійні галузі П. як її складові: загальна педагогіка, вікова педагогіка, дошкільна педагогіка, педагогіка загальноосвітньої школи, педагогіка професійно-технічної освіти, педагогіка вищої школи, адрогогіка (особливості навчання й освіти дорослої людини). Виділяють також історію педагогіки, корекційну (спеціальну), прикладну (військова, спортивна, авіаційна, медична, інженерна тощо), соціальну, порівняльну (вивчення систем освіти у різних країнах) педагогіку. Загальноприйнятими зарубіжними концепціями П. є: прагматизм, неопозитивізм, екзистенціалізм, біхевіоризм, неотомізм. Найсуттєвіший, найфундаментальніший розділ П. — дидактика (від грец. *didaktikos* — повчальний, *didasko* — той, хто навчається). — Англ. *pedagogy*.

Педофілія (від грец. *pais (paidos)* — дитини і... *філія*) — психічне захворювання, за якого сексуальним об'єктом є діти. За Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) П. належить до сексуальних розладів особи та поведінки у зрілому віці. Основа формування П. — ретардація психосексуального розвитку, порушення комунікації з особами протилежної статі й нерідко сексуальні розлади, що перешкоджають нормальному статевому життю. Явища П. частіше спостерігаються у підлітків, у тридцятирічних і літніх чоловіків. Серед підлітків-педофілів переважно особи, які через ретардацію психосексуального та емоційного розвитку не вміють встановлювати контакт з однолітками і залицятися до них. Серед тридцятирічних педофілів переважають одружені чоловіки, що не зуміли налагодити свої сексуальні та соціальні стосунки, а також фрустровані чоловіки, які отримують статеве задоволення від гри з дівчатками, але не ризикують мати близькість із дорослими жінками. Серед літніх педофілів — переважно гомосексуалісти, самотні

особи й ті, що потерпають від статевого розладу. Самотні шукають у спілкуванні з дівчатками вихід із свого “сирітського” становища, більшість із них мають труднощі в контактах із протилежною статтю, а деякі літні чоловіки і жінки у сексуальних стосунках з дітьми намагаються стимулювати свою знижену з віком сексуальність. Зазвичай педофільні парафілії спрямовані на дітей родичів, друзів і знайомих або проявляються у випадках, коли дитина та її спокусник знайомі з прогулянок. У випадку П. рідко відбуваються як статеві акти, так і згвалтування. Все починається з добровільного спілкування. Лише підлітки використовують залякування та погрози. Розбещення починається з розповідей про інтимні стосунки, демонстрації порнографічних зображень, огляду і показу статевих органів, пестошів, поверхневого та глибокого петтінгу, іноді орально-генітальних контактів, рідко — генітального контакту, коїтусу. В будь-якому разі розбещення призводить до передчасного психосексуального розвитку дитини, викривлення її сексуальності та психіки, а нерідко до парафілій, нав'язаних розбещувачами. Педофільні тенденції, що виникають у літньому віці на тлі зниженого статевого потягу, можуть тривалий час не реалізовуватися, вони часто формуються на тлі атеросклерозу в поєднанні з енцефалопатією. В деяких випадках П. поєднується з садизмом, який становить надзвичайну небезпеку. П. не підлягає лікуванню. Якщо серед убивць, які повністю відбули покарання, рецидив становить менше 1 %, то серед педофілів — 82 %. Під час відбування покарання американські, французькі та британські ув'язнені примусово покривають руки та обличчя педофілів спеціальним татуванням, що свідчить про сексуальну орієнтацію носія, у менш розвинених країнах педофіли рідко доживають до середини строку ув'язнення. Через невиліковність та високий рівень рецидиву в багатьох країнах, зокрема у Великобританії, громадськість домоглася прийняття спеціального закону, згідно з яким поліція повинна повідомити всіх мешканців про наявність у районі педофіла (переважно

після відбуття ним покарання). Фотографії педофілів району розклеюють на кожній вулиці, у школах та дитячих закладах. Така політика має катастрофічні наслідки для педофілів — батьки переслідують і б'ють їх, у магазинах їм відмовляють в обслуговуванні — робиться все, навіть протизаконне, щоб змусити педофіла переїхати в інший район, де його фото у триденний термін будуть розклеєні в усіх громадських місцях. Частина педофілів швидко втомлюється від такого життя і звертається по захист до поліції. Єдиний вид дієвого захисту у Великобританії — спеціальні блоки у в'язницях, де педофіли добровільно доживають віку в ізоляції від інших в'язнів. В усіх інших випадках захистити педофіла від батьків неможливо — він/вона приречені на смерть або інвалідність. — Англ. *pedophilia*.

Пенітенціарій (від лат. *poenitentia* — каюття) — у низці країн — виправний заклад закритого типу. — Англ. *penitentiary*.

Пенітенціарна система — система нормативних органів і закладів, яка організовує відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі. Може передбачати різні умови для засуджених — від одиночного ув'язнення до умовного відбування покарання (умовно дострокового звільнення). Залежить від історичних традицій, соціально-психологічних властивостей суспільства, економічних можливостей держави. В рамках Концепції реорганізації карно-виконавчої системи в Україні особливу увагу приділено забезпеченню прав і законних інтересів ув'язнених. Соціальна робота у пенітенціарних закладах є особливим напрямом професійної діяльності. Вона охоплює: роботу з умовно засудженими — надання їм соціальної, психологічної, організаційної та інших видів допомоги; роботу з особами, що перебувають у місцях позбавлення волі; роботу з тими, хто відбув покарання, в т. ч. їх ресоціалізацію, а також роботу з сім'ями ув'язнених і колишніх ув'язнених. В Україні П. с. ще не створено, про що свідчить високий рі-

вень рецидивної злочинності та відсутність широкого спектра альтернативних ув'язненню заходів впливу на правопорушника. Прообраз П. с. в Україні має офіційну назву “система виконання покарань”. — Англ. *penitentiary system*.

Пенітенціарний — той, що стосується кримінального покарання з метою виправлення. — Англ. *penitentiary*.

Пенсії соціальні — пенсії, які в Україні призначають і виплачують непрацюючим громадянам, які не мають права на трудову пенсію: інвалідам I і II груп, у т. ч. інвалідам з дитинства, а також інвалідам III групи; особам, які досягли віку: чоловіки — 60, жінки — 55 років; дітям — у разі втрати годувальника; дітям-інвалідам віком до 16 років. П. с. призначають у таких розмірах: 30 % від мінімального розміру пенсії за віком — особам, які досягли віку: чоловіки — 60, жінки — 55 років і не набули права на трудову пенсію без поважних причин; 50 % від мінімального розміру пенсії за віком — особам, які досягли віку: чоловіки — 60, жінки — 55 років і не набули права на трудову пенсію з поважних причин; інвалідам III групи; 100 % мінімального розміру пенсії за віком — інвалідам II групи; дітям-інвалідам віком до 16 років; дітям, а також одному з батьків або діду, бабусі, брату чи сестрі, незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) зайнятий доглядом за дітьми, братами, сестрами чи онуками померлого годувальника, які не досягли 8 років; 200 % мінімального розміру пенсії за віком — інвалідам I групи; матерям, яким присвоєно звання “Мати-героїня”. Якщо громадянин одночасно має право на П. с. і надбавку на непрацездатних членів сім'ї до пенсії за віком або у разі інвалідності, за вибором того, хто звернувся, призначають або пенсію, або надбавку. — Англ. *social pension*.

Пенсії трудові — пенсії, які в Україні призначають особам, зайнятим суспільно корисною працею. До них належать: особи, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, кооперативах, у

т. ч. за цивільно-правовими угодами, незалежно від форм власності та господарювання або є членами колективних господарств та інших кооперативів, за умови сплати підприємствами і організаціями страхових внесків до Пенсійного фонду України; особи, які здійснюють підприємницьку діяльність, засновану на особистій власності фізичної особи та винятково особистій праці, — за умови сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України; члени творчих спілок, а також інші творчі працівники, які не є членами таких спілок, — за умови сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України; інші особи, які підлягають державному соціальному страхуванню; працівники воєнізованих формувань, які не підлягають державному соціальному страхуванню, особи начальницького і рядового складу фельд'єгерської служби Міністерства зв'язку України; вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти; особи, які стали інвалідами у зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків або у зв'язку із рятіванням людського життя, охороною державної, колективної та індивідуальної власності, а також при охороні правопорядку; особи, зайняті доглядом за інвалідом I групи або дитиною-інвалідом віком до 16 років, а також за пенсіонером, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду; члени сімей названих осіб і пенсіонерів з числа цих осіб — у разі втрати годувальника. П. т. — пенсії за віком, за інвалідністю, у разі втрати годувальника, за вислугу років. — Англ. *labour pensions*.

Пенсійна система в Україні — спеціальна система соціально-економічних засобів щодо підтримки окремих соціальних груп суспільства. Особливостями П. с. в У. є те, що це солідарна пенсійна система, вона не є страховою системою повною мірою, оскільки передбачає виплату соціальних пенсій особам, які не були в ній застраховані (не сплачували внески), а пенсії окремим категоріям населення, напр., військовослужбовцям, виплачуються за рахунок державного

бюджету. Такі особливості пов'язані з успадкуванням пенсійної системи колишнього СРСР, де її характеристики були обумовлені суспільно-економічним устроєм. П. с. в У. є скоріше системою пенсійного забезпечення, а не страхування. Пенсійне забезпечення в Україні регулюється Конституцією України, міждержавними угодами і 22-ма законодавчими актами України. Реалізує державну політику у сфері пенсійного забезпечення Міністерство праці та соціальної політики. Управління фінансами пенсійного забезпечення здійснюється через Пенсійний фонд України. За даними Міністерства праці та соціальної політики України, станом на 01.01.2002 96,12 % пенсіонерів отримували пенсію відповідно до Закону України "Про пенсійне забезпечення" (1991), який передбачав такі види пенсій: пенсії за віком; пенсії у разі інвалідності; пенсії у разі втрати годувальника; пенсії за вислугу років; соціальні пенсії. В Україні діють також інші закони, за якими призначаються пенсії працівникам державних наукових установ, державним службовцям, депутатам, військовослужбовцям, прокурорам, суддям, журналістам, громадянам, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи. Відповідно до сучасних демографічних та економічних передумов в Україні триває реформа пенсійного забезпечення, яка передбачає запровадження загальнообов'язкового пенсійного страхування і додаткового недержавного пенсійного забезпечення. Так, з 01.01.2004 у зв'язку з перерахуванням розміру пенсій видатки Пенсійного фонду зросли на 25 %. На це у бюджеті 2004 було передбачено 37,7 млрд грн, з яких 30,3 млрд — бюджет самого Пенсійного фонду. З 2004 передбачалася індексація пенсій згідно із законодавством про індексацію грошових доходів населення, а з 2005 — з урахуванням не менш як 20 % від зростання реальної заробітної плати у країні. Основним нововведенням є перехід від трудового пенсійного стажу до страхового. Для нової пенсійної системи важливим є не те, скільки років працювала особа, а те, за який період і в яких розмірах сплачувалися внески до Пенсійного фонду.

Таким чином, громадяни, які приховували свої доходи, уникаючи оподаткування, і отримували зарплату в “конвертах”, а роботодавць не робив відрахувань до пенсійного фонду, не можуть розраховувати на високу пенсію, оскільки її обчислюють за даними персоніфікованого обліку кожної працюючої особи. — Англ. *pension system in Ukraine*.

Пенсійні фонди недержавні — приватні та суспільні фонди, створені з метою забезпечення своїх членів коштами у старості. П. ф. н. є: 1) відкриті пенсійні фонди — заснуються юридичними особами (переважно банками або страховими компаніями) для широкого кола учасників, які залучаються через мережу відділів фонду або агентів. Усі внески, що надходять до фонду, акумулюються й інвестуються. На індивідуальному рахунку кожного учасника враховується сума внесків і належні йому частки інвестиційного доходу на пенсійні активи фонду мінус адміністративні витрати; 2) корпоративні пенсійні фонди — створюються роботодавцями або групами роботодавців для своїх працівників. Як і у відкритих фондах, внески, сплачені до корпоративних фондів на користь працівників самими працівниками, акумулюються й інвестуються. На індивідуальному пенсійному рахунку учасника відображається сума внесків та належна йому частка інвестиційного доходу. Адміністративні витрати корпоративних пенсійних фондів можуть фінансуватися роботодавцями. У цьому випадку вони не вираховуються з накопичень, що належать учаснику; 3) професійні пенсійні фонди — аналогічні корпоративним фондам, за винятком того, що заснуються не роботодавцями, а об'єднаннями юридичних осіб або громадян за родом їх професійної діяльності для членів цих професійних об'єднань. — Англ. *non state retirement funds*.

Пенсіонери — громадяни, які реалізують своє право на грошове забезпечення, встановлене чинним пенсійним законодавством і Конституцією України. Пенсійний вік визначено для чоловіків —

60 років, для жінок — 55 років. П. також є: інваліди; непрацездатні члени сім'ї померлого, що перебували на його утриманні; особи, які доглядають за дітьми, братами, сестрами або внуками померлого годувальника, якщо вони не досягли 14 років; деякі категорії працівників, які тривалий час здійснювали певну діяльність відповідно до своєї професії; особи, які проходили військову службу в органах внутрішніх справ, їхні сім'ї. П. працездатні — громадяни, які отримують пенсію і продовжують трудову діяльність. — Англ. *pensioners/retired*.

Пенсія — регулярні грошові виплати як форма матеріального забезпечення. Виплачується з пенсійних і страхових фондів у зв'язку зі старістю, у разі втрати працездатності, у випадку втрати годувальника. — Англ. *pension*.

Перевиховання — виправлення відхилень, вад, негативних наслідків, допущених у вихованні людської особистості. Головним механізмом П. є переконання дією — залучення вихованця до активної, значущої для нього і водночас суспільно корисної діяльності, в процесі якої відбувається переоцінка цінностей, формування адекватної соціальної спрямованості й відповідних соціально прийнятих взірців поведінки. Нерідко внаслідок бездоглядності й негативного впливу середовища педагогічна занедбаність в окремих підлітків набуває такого стійкого й антигромадського характеру, що створює загрозу для їхнього розвитку й може стати одним із джерел дитячої злочинності. В таких випадках виникає необхідність “примусового” П., яке здійснюють у закритих навчально-виховних закладах інтернатного типу, де, крім загальних засобів і методів виховання, застосовують спеціальні засоби педагогічного впливу і створюють особливий педагогічний режим. — Англ. *reeducation*.

Переживання історичне — процес переживання індивідом відсутності соціальних можливостей для самореалізації. Переживання особою несприятливої історичної ситуації відбувається у вигляді

історичного самовизначення, що неминуче зумовлює зміну її соціальної поведінки. — Англ. *historical experience*.

Перенаселення — надлишок населення на певній (конкретній) території щодо засобів існування чи інших критеріїв. — Англ. *overpopulation*.

Перепис населення — обстеження, в основі якого — суцільне статистичне спостереження для визначення чисельності населення і його складу за статтю, віком, групами та іншими ознаками на певний момент часу. — Англ. *population census*.

Перепідготовка кадрів — здобуття нової спеціальної освіти (професії, спеціальності) з метою оперативного забезпечення персоналом нових напрямів науково-технічного і соціального прогресу, а також переміщення кадрів із застарілих сфер діяльності в сучасні. — Англ. *personnel retraining, skill conversion*.

Перерозподіл прибутків (види) (в контексті соціального страхування). З економічного погляду соціальне страхування є механізмом перерозподілу прибутків. Існують три види їх перерозподілу: 1) перерозподіл прибутків особи між різними періодами її життя (пенсійне фінансування страхування, медичне страхування, страхування безробіття, тимчасової втрати працездатності); 2) перерозподіл прибутків між генераціями (між працюючими і старшими за працездатний вік — пенсійне страхування “солідарності поколінь”); 3) перерозподіл прибутків у межах генерації: горизонтальний — від однієї частини суспільства до іншої, оскільки обставини життя групи отримувачів не відповідають їхнім прибуткам (соціальне страхування витрат у зв’язку з народженням — трансферт прибутків від усього населення до сімей, які мають дітей; страхування інвалідності, втрати годувальника) і вертикальний — між людьми з різним рівнем доходів для зменшення нерівності вирівнюванням розміру доходів (ті, хто має вищі доходи, і сплачують більше, але не завжди випла-

ти соціального страхування, які вони отримують, за розміром співвідносяться з їхніми внесками). — Англ. *redistribution of profit (types)*.

Період розвитку сенситивний — період у житті індивіда, який створює найсприятливіші умови для формування у нього певних психологічних властивостей і взірців поведінки. — Англ. *sensitive period of development*.

Перлюстрація (від лат. *perlustrare* — продивлятися) — перегляд державними або іншими органами поштової кореспонденції з метою цензури або нагляду. — Англ. *perlustration*.

Персеверація (від лат. *persevero* — уперто роблю, наполягаю) — циклічне повторення або нав’язливе відтворення, нерідко всупереч свідомому наміру, певної дії, думок, хвилювання. Розрізняють П. у руховій, емоційній, сенсорно-перцептивній та інтелектуальній сферах. Тенденцію до П. спостерігають за локальних уражень мозку, мовних, рухових та емоційних розладів. П. можлива також у разі відволікання уваги або у стані гострої перевтоми. Припускають, що в основі П. — процеси циклічного збудження нейронних структур, пов’язаних із запізненням сигналу про припинення дії. — Англ. *perservation*.

Персонал (від лат. *personalis* — особистий) — особовий склад закладу, підприємства або його частини, що являє собою групу, відібрану за професійними або іншими ознаками. — Англ. *personnel*.

Персонал адміністративно-управлінський (АУП) — категорія працівників, які безпосередньо виконують функції управління або роботу з технічного забезпечення управління. До АУП відносять усіх працівників органів управління. На підприємствах, в організаціях і установах АУП є керівники, їх заступники, начальники підрозділів, а також секретарі, кур’єри та інший обслуговуючий персонал. Конструктори, технологи, механіки, агрономи, лікарі, вчителі та інші

працівники, які безпосередньо беруть участь в основній діяльності організації, не належать до АУП. — Англ. *administrative and managerial personnel*.

Персонал допоміжний — працівники, які виконують допоміжні функції, пов'язані з проведенням досліджень і розробок. До П. д. відносять: працівників планово-економічних, фінансових підрозділів, патентних служб, підрозділів науково-технічної інформації, науково-технічних бібліотек, робітників, які здійснюють монтаж, наладку, обслуговування наукового устаткування та приладів, робітників дослідних (експериментальних) виробництв, лаборантів, які не мають вищої та середньої спеціальної освіти. — Англ. *support / auxiliary personnel / staff*.

Персоногенез історичний — процес історичного формування особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників психологічної організації особистості в певну епоху (напр., особистісних концептів — уявлень про особистість, зовнішніх культурних атрибутів конститування особистості — творів мистецтва і побуту). Історико-генетичне дослідження особистості проводять у рамках французької історичної психології. — Англ. *historical personogenesis*.

Перцепція соціальна (від лат. *perceptio* — сприймання) — особливості сприйняття, розуміння та оцінювання людьми соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, соціальних груп і громад). — Англ. *social perception*.

Першоджерело — джерело інформації, що є автентичним, оригінальним документом, в якому містяться дані дослідження, або складений безпосереднім учасником звіт, або опис подій (щоденники, автобіографії, листи, юридичні документи, довідки, протоколи, ділові папери, рахунки, газети тощо). — Англ. *protosource*.

Песимізм (від лат. *pessimus* — найгірший) — світовідчуття, пронизане зне-

вірою в майбутнє, настроєм безнадії; є протилежним оптимізму. Виникає внаслідок тривалого переживання безперспективності подальшого розвитку, марності зусиль особи. П. — емоційно-світоглядний вияв паралічу діяльності: розладу цілепокладання і цілереалізації, ослаблення мотиваційного потенціалу людської активності, збайдужіння до її змісту і результатів. Психологічно П. виявляється у пізнавально-практичній беспорядності, емоційній безбарвності, хронічному очікуванні гіршого, іноді — у втраті волі до життя. П. як незадовільний для суб'єкта прогноз майбутнього охоплює оцінювальний континуум від скепсису до відчаю. П. — своєрідна “світоглядна меланхолія”, властива психології невдахи, невпевненої або слабкої духом людини. Шляхи подолання П.: оволодіння практичним і теоретичним інструментарієм соціальної діяльності, формування антистресової стійкості й активного, життєрадісного ставлення до життя, впевненості у власних силах і можливостях, послідовна реалізація принципу рольової перспективи в педагогічній і соціальній практиці. П. як масове явище (аномія) виникає в періоди гострих суспільних криз у частини населення, яка не здатна швидко пристосуватися до змін і ефективно інтегруватися в економічне та соціальне життя. — Англ. *pessimism*.

Пияцтво — хронічне (тривале) зловживання алкоголем, що заподіює шкоду здоров'ю і спричиняє соціальну дезадаптацію, але ще не викликає наркотичної залежності. П. як зловживання спиртними напоями найчастіше буває ситуаційним, традиційним або заснованим на хибних настановах. За П. спиртні напої вживають у різній кількості і в різних дозах, іноді — систематично в невеликих кількостях (напр., з псевдотерапевтичною метою) або несистематично у великих кількостях. Потяг до алкоголю, пошук приводу до випивки або інші ознаки алкоголізму відсутні. Зберігається контроль за вживаною дозою алкоголю і поведінкою у стані сп'яніння. П. існує у таких формах: 1) регулярне вживання невеликих доз спиртних напоїв з метою

релаксації ввечері після роботи або для збудження апетиту за вечерею тощо; при цьому людина не збільшує дозу навіть під час святкового застілля (таке П. властиве для Європи і США, в Україні трапляється зрідка, частіше у літніх людей); 2) епізодичне вживання порівняно великих доз алкоголю, напр., на святкуванні у вузькому сімейному колі або на колективних банкетах тощо (таке П. характерне для України — алкоголь вживають нерівномірно як за кількістю, так і за частотою); 3) регулярне вживання великих доз алкоголю в компаніях з “традиціями пиття”, напр., у деяких колективах; ці компанії є постійними, об’єднують людей одного соціального кола, одного інтелектуального рівня (таке П. небезпечне, оскільки спричиняє алкоголізм у членів колективу). П. — не хвороба, а наслідок шкідливих звичок, традицій, хибних настанов, це соціальне явище, спосіб життя, коли бракує інших інтересів і захоплень. Нерідко П. обумовлене не впливом мікросоціального середовища, а психологічними проблемами самої людини. Напр., невпевнені в собі люди п’ють, щоб бути рішучішими, комунікабельнішими, творчі люди — для творчого натхнення тощо. У багатьох випадках людина не помічає, як втягується у П. У жінок П. частіше пов’язане з особистими проблемами, проблемами сімейного життя. П. надзвичайно небезпечне для підлітків, оскільки в цьому віці толерантність до алкоголю дуже низька — до 24 років регулярне вживання алкоголю протягом приблизно 1 року призводить до алкоголізму. П. негативно впливає на соціальні взаємовідносини, спричиняє сімейні конфлікти, травми на виробництві, хуліганські дії, бійки тощо. — Англ. *drunkenness, hard drinking*.

Підзвітність і мотивація соціального працівника — відповідальність соціального працівника за діяльність щодо надання соціальних послуг і допомоги. Проблема підзвітності складна, комплексна, тісно пов’язана з мотивацією окремого соціального працівника. По-перше, традиційно вважають, що соціальний працівник у демократичному суспільстві

передусім несе відповідальність за свої дії безпосередньо перед клієнтом, в інтересах якого отримати певні послуги та допомогу. Однак ця концепція ідеалістична, і на практиці її важко застосовувати. Напр., соціальний працівник бачить необхідність надання певної допомоги, але потрібні кошти має виділити соціальна служба, яка не завжди їх має. По-друге, соціальні працівники мають досить сильні особисті, релігійні або політичні переконання, що спонукають їх займатися саме цією справою. “Допомога людям”, “робити добро”, “служіння суспільству”, “виправляти помилки держави” — не фрази, а сенс життя таких людей. Отже, частина соціальних працівників бачить себе борцями із соціальними негараздами суспільства, які відповідають передусім перед власним сумлінням, а свої дії сприймають як особистий обов’язок. По-третє, широке поле діяльності в соціальній роботі створено і перебуває під впливом чинної законодавчої структури. Багато соціальних працівників вважають себе підзвітними саме перед законом, і свою діяльність намагаються здійснювати в рамках, передбачених службовими обов’язками. Напр., робота з дітьми і підлітками спирається на закони про захист прав дитини, а робота офіцера пробації в багатьох європейських державах належить до системи виконання кримінальних покарань. По-четверте, більшість соціальних працівників зайнята в суворо ієрархічній бюрократичній системі й, отже, як і інші державні службовці, через систему менеджменту підзвітна своїм безпосереднім керівникам і тим, хто формує та контролює бюджет соціальних служб. — Англ. *accountability and motivation of a social worker*.

Підкріплення психологічне —

1) процес закріплення реакції організму; 2) безумовний подразник, що викликає біологічно значиму реакцію, за поєднання якої з попередньою дією індиферентного стимулу виникає умовний рефлекс. Розрізняють П. п. негативні — заподіюють шкоду організму і П. п. позитивні — приносять організму користь та позитивні емоції. У ситуації інструментального

початку від'ємним (негативним) П. п. може бути, напр., скасування нагороди, а позитивним П. п. — скасування покарання. П. п. настає за реакцією, внаслідок чого збільшується або зменшується ймовірність повторення реакції в майбутньому. — Англ. *psychological reinforcement*.

Підлітковий вік — етап онтогенетичного розвитку дитини від 11–12 до 14–15 років. Перехід від дитинства до дорослості — головний зміст і специфічна відмінність цього етапу. П. в. вважають кризовим, критичним. Така оцінка зумовлена численними якісними зрушеннями у розвитку підлітка. Саме у П. в. відбуваються інтенсивні й кардинальні зміни в організмі дитини на шляху до біологічної зрілості і статевого дозрівання. Соматичні зміни, перебудова моторного апарату супроводжуються деякими порушеннями пропорцій тіла, певною дисгармонією рухів. Перебудова нейрогуморальних співвідношень нерідко є причиною загальної нерівноваженості підлітка, дратівливості, періодичної млявості, апатії. Анатомо-фізіологічні зрушення у П. в. породжують психологічні новоутворення: відчуття дорослості, розвиток інтересу до протилежної статі, пробудження певних романтичних почуттів. Найважливіша умова розвитку специфічних психологічних новоутворень — якісно новий рівень соціальних сподівань і вимог, які висувають до підлітка школа, сім'я, суспільство. Непідготовленість дитини до виконання нової, специфічної для її віку системи ролей, як і відсутність необхідної рольової завантаженості й самостійності (недовіра, надмірна опіка, нехтування інтересами підлітків), призводять до виникнення численних суперечностей у сфері спілкування дитини. Наслідкування певних взірців дорослості, присвоєння всього популярного, модного значною мірою визначають зміст ціннісних орієнтацій, загальний напрям формування особистості підлітка, критеріїв оцінок і самооцінки. Характерними новоутвореннями П. в. є прагнення до самоосвіти і самовиховання, цілковита визначеність нахилів і про-

фесійних уподобань. Теоретичне опанування дійсності випереджає практичне, інтенсивно розвиваються уява, фантазія. У мріях підліток “програє” реалізацію своїх прагнень, ідеалів. У молодших класах статус у колективі залежить більшою мірою від оцінки вчителя, дорослого, від успішності, поведінки і громадської активності. Для підлітків визначальними є товариські якості — взаємодопомога, щирість, чесність, вірність, чуйність, вміння берегти таємницю. У стосунках підлітків різної статі важливіми стають проблеми зовнішньої привабливості. Поведінка відзначається абмівалентністю: взаємний інтерес співіснує з відокремленістю хлопчиків і дівчаток. Симпатії нерідко виявляються у неадекватних формах (зовнішньої агресії, індивергентності, гострої критики тощо). Відмітною рисою розвитку мислення є вміння оперувати гіпотезами у розв'язанні різноманітних завдань, інтелектуалізуються сприймання, увага, пам'ять та інші психічні процеси. Загострена увага до своїх недоліків зберігається впродовж усього П. в. Однак у багатьох підлітків рівень домагань завищений, самооцінка неадекватна, інших вони оцінюють повніше і правильніше, ніж себе. У П. в. формуються перші переконання особистості. Врахування психологічних закономірностей розвитку підлітка — важлива передумова успішного подолання “кризовості” і “критичності”, досягнення необхідного ефекту у виховній роботі з дітьми П. в. — Англ. *juvenile age*.

Підприємництво — вид економічної діяльності в ринковій економіці, пов'язаний з індивідуальним фінансовим ризиком та ініціативою. Інновації спрямовані на конкурентоспроможність і досягнення високого економічного ефекту (прибутку) розпочатої справи. — Англ. *business undertakings*.

Підсвідоме — психічні процеси, думки, уявлення, що перебувають поза свідомістю, як частина несвідомого, і не є пригніченими, ще можуть увійти у свідомість, тобто бути осмисленими. — Англ. *unconscious*.

Підтримка вербальна — засіб мовного стимулювання клієнта до активного співробітництва з психологом-консультантом під час психологічної консультації; використання психологом-консультантом різноманітних слів і висловлювань з тим, щоб зняти психологічне напруження у клієнта, передусім на стадії сповіді. — Англ. *verbal support*.

Підтримка моральна — обов'язок консультанта створювати терапевтичний клімат взаємної довіри, прийняття та відповідальності у процесі консультування. В. Асєєв наголошував, що важливе завдання консультанта — навчити клієнтів досягати таких рівнів функціональної мобілізації, вольового напруження, які знадобляться у житті, а також психологічної адаптації до широкого діапазону змін у рівнях задоволення потреб, що відображають очікувані коливання умов їх життєдіяльності. Силу особистості визначають т. зв. філософією оптимізму — вірою в майбутнє, але не інертною, а такою, що ґрунтується на усвідомленні своєї здатності відстояти майбутнє за будь-яких обставин. Таким чином, консультант забезпечує духовну підтримку, життєву спрямованість, зміст життя, життєву філософію, яка передбачає співвіднесення форм активності, ініціативи, відповідальності, обов'язку. — Англ. *moral support*.

Підхід до клієнта конструктивний — намагання психолога-консультанта не так звільнити клієнта від переживань з приводу певної проблеми, як, зберігши чи примноживши його енергію, спрямувати її на розв'язання цієї проблеми (у конструктивне русло). — Англ. *constructive approach*.

Підхід індивідуальний — урахування в процесі виховної роботи фізичних, індивідуально-психологічних особливостей дітей, підлітків, молоді (рівня розвитку інтересів, здібностей, темпераменту, характеру, особливостей перебігу нервово-психічних процесів), а також умов, у яких виховується дитина в сім'ї, форм, методів, засобів виховного впливу

на кожного конкретного індивіда. П. і. передбачає виділення позитивних якостей виховного впливу на кожну конкретну особистість. — Англ. *individual approach*.

Підхід цільовий — модель соціальної роботи, згідно з якою акцентують на розв'язанні конкретної, важливої для клієнта проблеми через визначення дрібніших, проміжних завдань. — Англ. *task-centered approach*.

Підходи альтернативні психотерапевтичні — використання альтернативних методів, неприйнятних у науковій психології. До П. а. п. звертаються або після того, як традиційне лікування не дало позитивних результатів, або під впливом реклами у засобах масової інформації. Широка лікарська практика та спеціальні дослідження свідчать про можливі негативні наслідки втручання "альтернативного" цілителя, особливо для пацієнтів з онкологічною та прогресуючою нервово-психічною і соматичною патологією. Несвоєчасний початок лікування у багатьох випадках визначає несприятливий його прогноз. П. а. п. дедалі частіше стають парапсихологічними. Певна популярність альтернативних психотерапевтичних ідей у суспільній свідомості пояснюється зниженням інтересу та поважного ставлення до науки, а також соціально-економічною кризою, що породжує кризу віри. — Англ. *alternative psycho-therapeutic approaches*.

Підходи у соціальній роботі основні — підходи, які є визначальними у соціальній роботі. До них належать: 1) діагностичний підхід — спрямований на встановлення точного діагнозу і наступне лікування; 2) функціональний підхід — заснований на бажанні змін клієнтом, його здатності прийняти допомогу; 3) соціально-психологічний підхід — базується на тому, що соціальний працівник повинен сприймати клієнта таким, яким він є, і виявляти до нього повагу; в центрі уваги мають бути потреби клієнта; розуміння клієнта повинно бути науково обґрунтованим і об'єктивним; соціальний працівник має поважати пра-

во клієнта на прийняття власного рішення; 4) індивідуальна психотерапія — здатність у кожному конкретному випадку дати оцінку, поставити соціальний діагноз і взяти його за основу для вибору методу допомоги. — Англ. *basic approaches in social work*.

Піклування про дітей — заходи, спрямовані на задоволення життєво важливих потреб дітей та забезпечення їх нормального фізіологічного і психосоціального розвитку. — Англ. *child care*.

Пільга — повне або часткове звільнення певних категорій громадян (за ознакою віку, статі, посади, заслуг, місця проживання тощо) від дотримання встановлених законом загальних вимог і правил, виконання певних обов'язків. Надання П. ґрунтується на принципі відшкодування витрат підприємствам, які надають послуги (житлово-комунальні, транспортні, зв'язку тощо). Розрахунки за зазначеними видатками здійснюють переважно у безготівковій формі. П. класифікують за: періодичністю надання (одноразові, щомісячні); ступенем персоналіфікації (одноособові, сімейні); спрямованістю (категорії населення). Серед механізмів соціального захисту П. є переважним правом (привілеєм) — передбаченим законодавством винятковим, особливим правом певних категорій громадян на звільнення від дотримання чи виконання загальних вимог, правил, обов'язків, напр., позачергове встановлення квартирного телефону, позачергове або першочергове забезпечення житлом, зарахування до навчальних закладів поза конкурсом тощо. В Україні найпоширенішими є П. на: оплату житла, комунальні послуги; плату за користування парковим; плату за проїзд міським пасажирським, приміським та міжміським транспортом; встановлення телефону і плату за користування ним; забезпечення санаторно-курортним лікуванням; забезпечення спецавтотранспортом; забезпечення протезами та протезно-ортопедичними виробами; плату за медикаменти; зубопротезування. Надання П. громадянам України здійснюється на підставі 25 законів та актів Ка-

бінету Міністрів України. Згідно з розрахунками Ради з вивчення продуктивних сил НАН України право на П. відповідно до законодавства мають: за соціальним статусом — 31 % населення, за професійною ознакою — 13,8 % економічно активного населення. Практично у половині домогосподарств є хоча б одна особа, яка має право на отримання П. Серед тих, хто має право на П., кожен третій — пенсіонер за віком. Загальний обсяг пільг потребує щороку понад 29 млрд грн, що дорівнює річним видаткам всіх місцевих бюджетів України. Щорічні спроби скасування П. окремими категоріями населення створюють у суспільстві соціальне напруження. Водночас за результатами опитування, проведеного Радою з вивчення продуктивних сил НАН України, понад 40 % населення, яке має право на П., вважає доцільним їх заміну на адресну грошову соціальну допомогу, оскільки механізм надання пільг недосконалий, і ними користуються не всі, хто має на це право. Більша частина населення, переважно у сільській місцевості, не отримує задекларованих П. Приблизно 13 % членів домогосподарств не користуються П. у зв'язку зі станом здоров'я або відсутністю певних послуг, хоча мають на них право. Не існує досконалої системи обліку наданих послуг, а також реального доходу сімей, що ускладнює надання П. тим, хто їх найбільше потребує. На підприємствах, що надають послуги, на оплату яких запроваджено П., а також у місцевих органах виконавчої влади відсутні єдина методика обчислення фактичної вартості окремих видів П., єдина методика обліку наданих П., єдина статистична звітність про фактичні витрати на П. і стан їх фінансування. Це ускладнює перевірку достовірності розрахунку витрат за наданими П. і призводить до численних фінансових порушень. У 2002 було прийнято “Стратегію заміни системи П. на адресну грошову допомогу населенню”, розраховану до 2006. — Англ. *privilege, advantage, benefit*.

Пільги соціальні — 1) повне або часткове звільнення окремих категорій

громадян від виконання встановлених законом норм або полегшення умов їх виконання; 2) переваги чи пільги, надані обмеженим категоріям непрацевдатних громадян. Право на П. с., встановлене законодавством, діє у сфері оподаткування, охорони здоров'я, забезпечення житлом, користування транспортом тощо. Обсяг наданих П. с. залежить від категорії непрацевдатних громадян. Основними умовами, що визначають право на П. с., є в одних випадках участь у бойових діях, в інших — робота в тилу під час війни чи тривала сумлінна трудова діяльність у народному господарстві в мирний час. Передбачені законодавством П. с. класифікують за колом осіб, видами й підставами їх надання. П. с. надають: громадянам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; інвалідам війни; учасникам бойових дій; учасникам війни; ветеранам праці та особам похилого віку; сім'ям загиблих військовослужбовців. Перелік цих категорій громадян наведено у відповідних нормативних актах. П. с. надають за законом і в суворо визначених рамках. Встановлений перелік П. с. не підлягає розширеному тлумаченню ні за колом осіб, ні за їх видами. Встановлені П. гарантуються й забезпечуються державою за рахунок державних і місцевих бюджетів. В Україні 550 категорій громадян теоретично мають право на П., при цьому переважна частина П. є фіктивними і недосяжними для всіх членів пільгової категорії. В країнах Західній Європи пільг як таких майже немає. Вони існують у монетарній формі як доплати до пенсій і заробітної плати. — Англ. *social privileges, benefits*.

Піраміда соціальна — графічне зображення соціальної структури у вигляді піраміди, в основі якої — найчисельніші нижчі прошарки (страти), а на вершині — малочисельні вищі прошарки (страти). — Англ. *social pyramid*.

Планування сім'ї — надання сім'ї можливості планувати потрібну їй кількість дітей і періоди між їх народженням. — Англ. *family planning*.

Планування соціальне — планування, спрямоване на визначення мети, показників, завдань, термінів, темпів, пропорцій соціальних процесів, систем та їхніх ланок з урахування оптимізації їх розвитку, підпорядкування плановому регулюванню соціальних чинників і резервів. — Англ. *social planning*.

Планування трудових ресурсів — методи планування кадрів і робочої сили. Три основні етапи П. т. р. передбачають оцінку наявних трудових ресурсів, оцінку майбутніх потреб у трудових ресурсах і розроблення програми задоволення цих потреб. В Україні, інших пострадянських країнах технологія П. т. р. в умовах ринкових відносин лише формується. — Англ. *planning of labour resources*.

Плата заробітна — форма матеріальної винагороди за працю; виражена в грошах основна частина необхідного продукту, що надходить працівникам відповідно до кількості та якості затраченої ними праці (англ. *salary/ wage*). Існують такі форми П. з.: мінімальна — законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт) (англ. *minimum salary/wage*); основна — винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців (англ. *main salary*); погодинна — форма оплати праці, за якої розмір заробітної плати працівника залежить від кількості відпрацьованого часу, його кваліфікації та якості праці. Застосовується на роботах, для яких не можуть бути встановлені норми виробітку або недоцільно встановлювати відрядну оплату. Для службовців погодинну З. п. встановлюють у формі системи окладів, для робітників — у формі тарифної системи. — Англ. *salary*.

Плейсмент — місце практики студента соціальної роботи у спеціалізованому агентстві як елемент підготовки соціальних працівників; місце, де працюють волонтери. — Англ. *placement*.

Плодовитість — біологічна здатність жінки, чоловіка, шлюбної пари до зачаття і народження живих дітей. — Англ. *fertility*.

Площа квартири корисна — загальна площа житлових і допоміжних приміщень квартири, за винятком площі лоджій і балконів (виконавець послуг визначає питому витрату тепла на 1 кв. м корисної площі усіх приміщень будинку і множить на величину П. к. к.). — Англ. *dwelling apartment area*.

Плюралізм (від лат. *pluralis* — множинний) — філософське вчення, що визнає декілька або багато джерел і видів буття. У сфері політики П. передбачає: здійснення управління різними партіями, групами, які взаємодіють з ними; розподіл влади; наявність легальної опозиції; визнання принципу більшості — демократичну форму політичного впорядкування. П. — природний продукт розвитку суспільства, а спроби знищити його вольовими методами, застосувати “єдинодуміє” і сформувати “соціально однорідне суспільство” призводять до встановлення жорстоких тиранічних режимів, що спираються на насилля, ущемляють права і свободи громадян. Однак у будь-якому суспільстві існують т. зв. нелояльні меншини — угруповання, що не поділяють основоположний консенсус демократії. Більшість демократичних держав терпимо ставляться до таких меншин, якщо їхня діяльність не виходить за межі конституції. Правове закріплення політичного П. захищає суспільство від насильницької зміни державного устрою і тероризму. Доповнює і поширює політичний П. в суспільстві існування та функціонування груп інтересів та груп тиску (лобі). — Англ. *plurality*.

Побратимство — звичай, згідно з яким двоє або декілька людей, які не є кровно спорідненими, встановлюють

між собою зв'язок, що прирівнюється до родинного. — Англ. *fraternization*.

Поведінка — характерна живим істотам адаптивна взаємодія з середовищем, опосередкована психічною та руховою активністю. П. людини — заснована на природних передумовах, але соціально зумовлена, знаково (понятійно) опосередкована система дій, спрямованих на задоволення певних потреб. З боку суспільства П. людини отримує певну політичну, моральну, естетичну тощо оцінку. П. може бути непослідовною, з різким переходом від одних до інших, нерідко немотивованих вчинків або відносно послідовною, як певний ланцюг, системою вчинків, об'єднаних спільністю мети, мотивів тощо. У такому випадку говорять про певну лінію П. У П. людини виявляється її ставлення до інших людей, соціальних груп, суспільства загалом, до предметного світу. П. людини детермінована матеріальними умовами її життя, видом діяльності й значною мірою залежить від типу її нервової системи, структури і спрямованості психіки. У психології, соціальній психології, соціології розрізняють: індивідуальні і групові форми П., вербальну і невербальну П., аморальну, девіантну П. тощо. — Англ. *behaviour*.

Поведінка адаптаційна — поведінка, що пристосовує організм до умов зовнішнього та внутрішнього середовища. П. а. — один з основних соціально-психологічних механізмів соціалізації індивіда. Важливим аспектом П. а. є прийняття ролі та виконання специфічних форм діяльності для підтримання гомеостазу (життєздатності організму в результаті задоволення первинних потреб). У підручниках, навчальних посібниках із психології, виданих в Україні в останні 20–30 років, категорія “поведінка” спеціально не розглядалася, а згадувалася лише побіжно в порівняльній характеристиці особливостей, виявів активності як способу забезпечення підтримання зв'язків живих істот — тварин і людей — з навколишнім світом. — Англ. *adaptive behaviour*.

Поведінка адиктивна (від англ. *addiction* — схильність, шкідлива звичка) — поведінка індивіда, що характеризується прагненням до втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану хімічними або нехімічними засобами. Це прагнення стає домінуючим у свідомості людини, і її поведінка цілком підпорядковується пошуку засобів, що уможливають втечу від реальності. П. а. — система відношень, спрямованість вчинків індивідів, зокрема неповнолітніх, які поступово звикають до вживання наркотичних засобів, комп'ютерних ігор (гемблінг); стадія наркотизації без явно виражених психічної і фізичної залежностей. І як наслідок — людина існує у віртуальному, суб'єктивному або сюрреалістичному світі. — Англ. *addictive behaviour*.

Поведінка аморальна — тип поведінки, що суперечить прийнятим у суспільстві моральним нормам (пияцтво, антисанітарія та ін.). — Англ. *amoral behaviour*.

Поведінка антисоціальна — тип поведінки, що характеризується запереченням існуючих соціальних норм і цінностей, визнаних суспільством, соціумом. — Англ. *antisocial behaviour*.

Поведінка безпричинно неспокійна — афективна (підвищене хвилювання, тривожність, дратівливість, агресивність, емоційна лабільність, ажитація) поведінка, зовнішньо немотивована, коли мотив не усвідомлюється і не є адекватним зовнішньому подразнику за силою та модальністю. Частіше справжній мотив П. б. н. закорінений у ранніх дитячих конфліктах і був витіснений із свідомої пам'яті у підсвідомість унаслідок складної психотравмуючої ситуації, яка боляче сприймається самосвідомістю суб'єкта і травмує вразливу самооцінку. Тому для зовнішнього спостереження така поведінка є безпричинною, немотивованою. П. б. н. спостерігається як прояв психологічної дезадаптації у здорових (як наслідок стресової ситуації) і хворих осіб. — Англ. *unreasonable behaviour*.

Поведінка делінквентна (від лат. *delinquens* — той, хто завинив, правопорушник) — поведінка, що характеризується проступками, провинками тощо, які порушують моральні норми в суспільстві, але ще не підпадають під статті кримінального кодексу. — Англ. *delinquent behaviour, delinquency*.

Поведінка демографічна — тип поведінки, пов'язаний із відтворенням, міграцією, мобільністю населення. — Англ. *demographic behaviour*.

Поведінка колективна — тип поведінки індивідів або соціальних груп, зорієнтованих на досягнення спільної мети (дія колективна). — Англ. *collective behaviour*.

Поведінка масова — тип колективної поведінки, що є результатом впливу засобів масової комунікації. Характеризується одноманітними реакціями, втратою індивідуальних оцінок, орієнтації. — Англ. *mass behaviour*.

Поведінка невербальна — форми комунікативної поведінки, за допомогою яких немовленнєвим (невербальним) способом передається інформація від однієї людини до іншої. П. н. є, напр., жести, міміка, пантоміміка, запах, емоційний стан, оцінка ставлення до інформації, що передається. За прямого індивідуального спілкування значна частина суттєвої інформації передається партнерами по комунікації засобами П. н. — Англ. *non-verbal behaviour*.

Поведінка рольова — 1) поведінка, яка відповідає соціальним очікуванням і вимогам, що висуваються до виконання індивідом певної ролі; 2) поведінка індивіда у певній ролі. — Англ. *role behaviour*.

Повноваження делеговані — повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням ра-

йонних, обласних рад. — Англ. *delegated authorities*.

Погляди на соціальну роботу основні — сучасні концептуальні підходи до визначення суті соціальної роботи як феномена. Сучасні теоретики соціальної роботи обґрунтовують три типи поглядів на неї: 1) рефлексивно-терапевтичний; 2) соціалістично-колективістський; 3) індивідуалістично-реформістський. Серед них визначальним є рефлексивно-терапевтичний. Згідно з ним зміст соціальної роботи полягає в ідентифікації потреб, про які заявляють клієнти, та роботи з клієнтами. Він розглядає соціальну роботу як таку, що веде пошук найкращих варіантів добробуту для індивідів, груп і громад у суспільстві через їх просування, взаємодію з іншими, сприяння розвитку та самореалізації. У такий спосіб люди здобувають владу над своїми почуттями і способом життя. Завдяки цьому вони спроможні здолати страждання чи незручності. Інші два погляди модифікують і певною мірою заперечують перший. Відповідно до соціалістично-колективістського погляду соціальна робота — це пошук співпраці та взаємної підтримки в суспільстві, спрямований на те, щоб владу над власним життям могли здобути пригноблені і знедолені. Соціальна робота сприяє цьому, уможливаючи їхню участь у процесі навчання та співробітництва, створюючи інституції, в яких можуть брати участь усі. Завдання соціальної роботи — оцінка потреб, надання доступу до послуг через розподіл ресурсів, створення структури для співпраці клієнтів у боротьбі за задоволення їхніх потреб. Індивідуалістично-реформістські теорії розглядають соціальну роботу як таку, що відповідає потребам індивідів і поліпшує послуги, частиною яких вона є. Ця робота визначає потреби та відповідає на них від імені суспільства, забезпечуючи ефективно використання ресурсів, здійснює представництво клієнтів у агенціях та у разі зміни політики агенції. Ці три погляди певною мірою “духовно споріднені”, оскільки акцентують на відповідності соціальної роботи потребам індивідів,

обстоюють зміни і розвиток, реалізацію потенціалу індивідів, груп і громад у межах існуючої соціальної системи. — Англ. *main opinions on social work issues*.

Подання касаційне — акт прокурорського реагування на незаконні чи необґрунтовані вироки та рішення судів першої інстанції, які не набрали законної сили. Прокурор і його заступники мають право внести П. к. незалежно від їхньої участі у розгляді справи. Помічники прокурора, прокурори управлінь і відділів можуть вносити П. к. тільки у справах, у розгляді яких вони брали участь. П. к. на вирок може бути внесено впродовж 7 днів, а на рішення суду — впродовж 10 днів від наступного дня після його оголошення або від дня, призначеного судом для ознайомлення з мотивованим рішенням. Прокурор, який вніс П. к., має право до початку розгляду справи в судовому засіданні відкликати, доповнити або змінити його, а вищестоящий прокурор і його заступник — доповнити або змінити П. к. — Англ. *cas-sation / appeal assignment*.

Подання конституційне — письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України. П. к. є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту. — Англ. *constitutional assignment*.

Податки — обов'язкові платежі, встановлені найвищими органами державної влади, які сплачують юридичні особи і населення до бюджету в розмірах та у терміни, передбачені законом. Для П. характерні: обов'язковість платежу, (за порушення встановленого строку сплати, розміру платежу або ухилення від сплати передбачено відповідальність); перехід права власності при сплаті на час-

тину коштів з власності платників у власність держави; індивідуальна безоплатність (державна не бере на себе зобов'язань надати кожному платнику певний еквівалент його платежу); регулярність стягнення. Об'єктами оподаткування є різні види доходів і певні види майна. Умови оподаткування: обов'язкові — наявність у платника самостійного джерела доходу чи певного майна; додаткові — досягнення певного віку, народження дитини тощо. П. поділяють на загальнодержавні і місцеві (див.: *Оподаткування*) — Англ. *taxes*.

Податки і збори — обов'язкові платежі до бюджетів і до державних цільових фондів, які здійснює платник у порядку і на умовах, визначених законами України про оподаткування. П. і з. є одним із методів фінансування соціальної політики. — Англ. *taxes and duties*.

Податкові видатки — 1) інструмент соціальної політики (замість того, щоб витратити гроші з бюджету на задоволення потреб громадян (соціальні виплати), уряди можуть пробачити громадянам частину несплачених податків, збільшивши у такий спосіб доходи населення: незібрані доходи мають бути економічно рівнозначні запланованим соціальним видаткам). Таким чином, П. в. дають змогу надати підтримку, тісно пов'язавши їх із доходом, і застосовуються для підтримки сімей з дітьми, малозабезпечених людей похилого віку та інвалідів. В Україні податкові пільги передбачено для підприємств, де працюють інваліди; 2) метод фінансування соціальної політики, який передбачає надання матеріальної допомоги або підтримки шляхом безготівкових розрахунків через зменшення платника податків податкових зобов'язань. У разі надання соціальної допомоги замість того, щоб здійснювати видатки у готівковій формі, уряди можуть скасувати, напр., оплату комунальних послуг. Однак існують певні обмеження у застосуванні цього методу: не всі, хто потребує допомоги, отримують доходи і, отже, сплачують податки; у зв'язку з низькими доходами сума подат-

кових зобов'язань може бути меншою, ніж сума належної допомоги. — Англ. *tax assessments*.

Пожертвування добровільні — внески підприємств або громадян на загальносуспільні потреби, а також до неприбуткових організацій, створених згідно із законодавством про об'єднання громадян: внески до Державного бюджету України, місцевих бюджетів у разі, якщо ці внески використовуються у межах загальних асигнувань бюджету і не пов'язані прямо чи опосередковано із збільшенням прибутку таких підприємств або громадян; внески до неприбуткових організацій, створених для здійснення релігійної, екологічної, оздоровчої, культурної, освітньої, наукової та благодійницької діяльності, у разі, якщо діяльність цих організацій не пов'язана прямо чи опосередковано зі збільшенням їх прибутку чи прибутку громадян, і якщо доходи неприбуткових організацій формуються винятково з добровільних пожертвувань. — Англ. *voluntary donations*.

Позбавлення батьківських прав — спеціальний юридичний і соціальний акт. Чоловік і дружина набувають батьківських прав з народженням дитини. Ці права зберігаються за ними доти, доки їхня поведінка і ставлення до своїх батьківських обов'язків відповідають вимогам моралі і права. До батьків, яким не можна більше довіряти виховання дітей, може бути застосовано крайній захід — П. б. п. Рішення у таких справах приймає суд. Батьківських прав позбавляють батьків, які ухиляються від виконання обов'язків щодо виховання дітей, негативно впливають на них своєю аморальною, антисуспільною поведінкою, є хронічними алкоголіками або наркоманами. — Англ. *to deprive parents of their parental rights/ to remove of parental responsibility*.

Позитивна дискримінація (лат. *discriminatio* — розрізнення) — фінансовий інструмент соціальної політики, який передбачає, що кошти платників податків спрямовуються на допомогу бідним (без-

робітним), а середній клас доплачує практично за всі види послуг, що означає дискримінацію, оскільки працюючий платник податків фактично двічі оподатковується. У Великобританії, напр., середній клас, який є основним донором бюджету, з часом така політика обурила. Значна частина бідних, отримуючи тимчасову допомогу, не вливалася в економічно активне життя, а призвичаїлася до паразитичного існування за рахунок суспільних фондів і стала вимагати дедалі більше, спекулюючи деякими положеннями “Декларації прав людини”. Соціальні працівники першими виступили проти такого неадекватного розподілу коштів, і тепер соціальна політика лейбористів базується на стратегії залучення найбідніших до активного економічного життя (*social inclusion policy*), а не пасивного споживання. В Америці політика П. д. має тяжкі наслідки: у Нью-Йорку, напр., 2 млн афроамериканців протягом двох-трьох поколінь не працюють, а живуть за рахунок соціальної допомоги (зокрема, багатодітним сім'ям), при цьому 53 % афроамериканських чоловіків Нью-Йорка постійно перебувають за ґратами. — Англ. *positive discrimination*.

Позиція соціальна — 1) місце, положення, статус індивіда або соціальної групи в соціальній структурі; 2) погляди, установки особистості щодо своєї життєдіяльності та соціальної реальності. — Англ. *social position*.

Показник соціальний — якісні та кількісні характеристики окремих властивостей і станів соціальних об'єктів і процесів, сукупність яких відображає їх суттєві особливості у статистиці і динаміці. П. с. поділяють на показники-поняття, показники-ознаки, показники-критерії та показники-дані. Розрізняють П. с. і показники соціальної статистики, що вимірюють кількісні співвідношення певних суспільних явищ чи процесів. Напр., національний прибуток, кількість населення, обсяг побутових послуг на душу населення тощо виражають кількісно розмір (величину), міру поширення суспільних процесів чи явищ, але не саму

їх суспільну якість. Статистичні показники є лише непрямыми, кількісними показниками суспільної якості. П. с., навпаки, відображають наявність, ступінь вияву або відсутність такої якості. З огляду на це навіть отримані у процесі соціологічного дослідження за допомогою математичних методів кількісні П. с. не є статистичними у прямому значенні цього слова. У цьому разі важливішим є не саме кількісне вираження, а його зміст, що визначається якісними показниками, на підставі яких вони отримані. — Англ. *social index*.

Покарання — моральний, психолого-педагогічний і юридичний засоби корекції поведінки людини в потрібному для окремого індивіда, групи чи всього суспільства напрямі. Види П. за аморальні вчинки — зауваження, догана позбавлення задоволень, П. навмисною холодністю, позбавлення морально-психологічної підтримки з боку колективу чи його окремих членів. П. за відхід від юридичних норм, за злочини — адміністративне (осуд, штраф), а також обмеження або позбавлення волі на підставі вироку суду. П. має бути тимчасовим (більш або менш тривалим). У цьому його виховна сила, передусім у дитячих шкільних і студентських колективах. У виховному процесі та в суспільному житті загалом метод П. слід застосовувати розумно, виважено, враховуючи міру провини людини, конкретну ситуацію, що призвела до її вчинення, а головне — бачити у П. його виправну і виховну силу. — Англ. *punishment*.

Покоління — 1) сукупність людей, що належать до певних вікових інтервалів; 2) сукупність близьких за віком індивідів, соціальна та ідейно-політична орієнтація яких формується під впливом певного історичного періоду, що має свої специфічні характеристики; 3) нащадки подружньої пари або сукупності пар за ступенем родинних зв'язків. Зміна П. відбувається кожні 18–24 роки. — Англ. *generation*.

Покоління реальне — сукупність однолітків, що утворює відповідний ві-

ковий прошарок населення. — Англ. *real generation*.

Покоління умовне — спільність сучасників, життя яких тісно пов'язане з певними історичними подіями. — Англ. *relative generation*.

Політика кадрова — розрахована на тривалу перспективу політика вдосконалення кадрів, генеральний напрям у роботі з персоналом, що визначається сукупністю найважливіших, принципових положень і настанов, відображених у державних, інституційних або внутрішньофірмових рішеннях. П. к. — сукупність принципів, основних моделей, цілей і уявлень, що визначають напрями і зміст роботи з персоналом і є вирішальними у сфері управління відповідними об'єктами (регіональними системами, галузями, організаціями тощо). Існують такі види П. к.: державна; центральних органів державного управління (відомча, галузева); регіональна; конкретних організацій (підприємств, фірм, об'єднань). — Англ. *personnel policy*.

Політика ринку праці (робочих рук) — заходи державних і недержавних структур, які, перебуваючи нижче від рівня глобальної політики у сфері виробництва, впливають на попит і пропозицію на ринку праці та на спосіб функціонування ринків праці. У вузькому значенні П. р. п. (р. р.) — заходи установ, які відповідають за стан справ на ринку праці, зокрема: розв'язання проблеми безробіття, трудове посередництво, професійна освіта і підготовка, створення додаткових, нових робочих місць, професійна реабілітація, надання тимчасової роботи, підтримка безробітних. Розрізняють П. р. п. (р. р.) пасивну (надання безробітним матеріальної компенсації) і активну (боротьба з безробіттям і дискримінацією на виробництві, турбота про своєчасну реакцію ринку на технологічні, господарські та інші перетворення). — Англ. *labour market policy*.

Популізм (від лат. *populus* — народ) — орієнтація суб'єктів політики на

політичні ідеї широких мас, незадоволення певними моментами реальності. П. як напрям виник з розвитком капіталізму серед частини населення, яка була “проміжною” між буржуазією і пролетаріатом. Носіями ідей П. є селяни, фермери, дрібна буржуазія, частина пролетаріату, люмпенів тощо. П. набуває найвищого розвитку в період соціальних криз. Розрізняють П. реальний і спекулятивний. Реальний П. спрямований на обмеження панівних соціальних сил на користь народу. Спекулятивний П. характеризується заграванням з основною масою населення на рівні гасел для зміцнення авторитету і легітимності суб'єкта політики. Ця форма П. характерна передусім для вождизму, фашизму, інших структур, що спираються на харизматичного лідера. Основний недолік П. — утопічний романтизм, пов'язаний з підвищеною суб'єктивізацією процесу щодо позитивного вирішення конфліктів. П. поширений і в постсоціалістичних країнах. — Англ. *populism*.

Популяція (від лат. *populus* — народ) — 1) сукупність особин певного виду, які займають певний ареал; є формою існування виду; 2) відтворення населення у результаті переважання кількості народжених над кількістю померлих. — Англ. *population*.

Порушення настрою — психопатологічні стани, спричинені виразними змінами компонентів настрою. Надзвичайна інтенсивність, тривалість, зміна або характер афективного тону настрою знижують здатність індивіда діяти і мислити гнучко та адекватно внутрішнім вказівкам “Я” і вимогам зовнішньої реальності. — Англ. *mood disturbance*.

Посада — визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку встановленими нормативними актами покладено певні службові повноваження. П. — багатогранна категорія, що охоплює соціальний, правовий і організаційний аспекти. Соціальна сутність П. виявляється в зумовлені харак-

теру, обсягу і меж відносин між службовцями та іншими учасниками управлінського процесу. Правовий аспект П. виявляється в тому, що вона містить певну частину компетенції державних органів, підприємств, установ, організацій різних форм власності — посадових повноважень. Організаційний аспект П. полягає в тому, що вона є частиною структурного підрозділу державних органів, підприємств, установ, організацій різних форм власності. З багатьох осіб, зайнятих суспільно корисною працею, П. мають тільки службовці, її необхідність зумовлена тим, що у процесі своєї діяльності службовець має справу з людьми, впливає на них. — Англ. *char, post, appointment, position, office*.

Посередництво — одна з функцій соціального працівника, яка полягає у наданні допомоги клієнту в установленні контакту з потенційною системою підтримки в безпосередньому його оточенні. — Англ. *mediation*.

Послуги соціальні — вид діяльності, спрямований на задоволення основних соціальних потреб індивіда (інформаційних, освітніх, у медичній, психологічній допомозі тощо) з метою сприяння його успішному соціальному функціонуванню. П. с. надають у вигляді соціального, профорієнтаційного, психологічного та юридичного консультування, допомоги в пошуку роботи, медичної допомоги, а також освітніх послуг, побутових послуг для догляду вдома одиноких непрацездатних громадян тощо територіальні центри обслуговування одиноких непрацездатних громадян, центри зайнятості, соціальні служби для молоді, реабілітаційні центри, заклади освіти та охорони здоров'я. Процес надання соціальної допомоги є соціальним обслуговуванням. — Англ. *social services*.

Потерпілий — особа, якій скоєним злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Визнання громадянина П. у справі повинно бути процесуально оформлено постановою органу дізнання, слідчого, прокурора, судді або

ухвалою суду. П. і його представник мають такі основні права: подавати докази; заявляти клопотання; ознайомлюватися з усіма матеріалами справи від моменту закінчення попереднього слідства, а у справах, в яких попереднє слідство не проводили, — після віддання обвинуваченого до суду; брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також на вирок або ухвалу суду і постанову судді. У справах, що порушуються лише за скаргою П. (приватне обвинувачення), він має право особисто або через свого представника підтримувати обвинувачення в суді. П. може брати участь у судових дебатах у всіх справах, в яких не виступає прокурор або громадський обвинувач, а також у справі, де П. визнаний і цивільним позивачем. У справах про злочин, внаслідок якого П. загинув, перелічені права мають його близькі родичі. — Англ. *victim*.

Потреба — джерело людської активності. Виникає внаслідок неузгодження реального стану індивіда і оптимального для нього стану як біологічної істоти, представника людського роду та індивідуальності. Згідно із Законом України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” від 05.10.2000 держава гарантує забезпечення основних П. громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів. Перед розробниками політики постає питання, як відрізнити П. від звичайного бажання і як зберегти систему розподілу на основі праці чи заслуг разом з розподілом, що його визначають П. Тому ефективність соціальної політики істотно залежить від адекватного визначення та оцінки П. Існують різні класифікації П. (Бредшоу, Маслоу, Мак-Клеланда, Алдерфера, Герцберга). У літературі з соціальної політики найчастіше наводять таксономію потреб Бредшоу (див.: *Потреби: таксономія Бредшоу*). Для соціальних працівників становлять інтерес також ієрархія потреб Маслоу і теорія ЖВЗ Алдерфера. З огляду на те, що теорія Маслоу не знай-

шла одностайної підтримки, було запропоновано деякі модифікації обґрунтованих ним п'яти рівнів П. Найвідоміша — теорія ЖВЗ К. Алдерфера. П. не існують як стала, незмінна заданість. Вони виникають і зникають, формуються і деформуються. Як стверджують сучасні дослідники, всім культурам властива ключова людська П. ефективної діяльності в межах своєї культури і свого суспільства. Тому найактуальнішою у сучасній соціальній роботі вважають концепцію соціального включення. Вона формує новий етап розвитку надання соціальних послуг, оскільки у межах цієї концепції осіб, яким надають послуги, вже розцінюють не як пацієнтів чи клієнтів, а як громадян, партнерів і повноправних членів суспільства. Отже, роботу з індивідом, сім'єю, групою чи громадою визначають не професійні стандарти чи консенсус команди спеціалістів, а конкретні П. людини. Пріоритетом роботи стає не так добробут, здоров'я, безпека чи розвиток людини, як її самовизначення й стосунки з оточенням. — Англ. *need*.

Потреби в соціальній політиці.

У теорії соціальної політики потреба — це не просто проблема, а й вимога чогось (грошей, лікування, опіки). Люди мають потреби не лише тому, що мають проблеми, а й тому, що хочуть розв'язати їх. Потреба є однією з найголовніших політичних вимог. Заявляти про потребу — означає заявляти про те, що комусь необхідно надати ресурси чи допомогу. Багато громадян переконані, що суспільство мусить допомагати окремим особам і родинам, які живуть у нестатках. Р. Тітмус називає ситуації, за яких у людей виникають потреби, “станами залежності” і виділяє три типи таких ситуацій — умови, в яких людина може опинитися будь-коли впродовж життя: 1) хвороба, бідність, бездомність, безробіття; 2) кризи життєвого циклу, яким властива тривала залежність — дитинство, старість; 3) позиція людей, обмежених у виконанні щоденних обов'язків, — інваліди, люди з хронічними психічними захворюваннями чи розумово відсталі.

Така класифікація не охоплює всіх ситуацій, що потребують державного регулювання і належать до компетенції соціальної політики. Напр., потреба в освіті принаймні в половині випадків не пов'язана зі “станами залежності”. Так само, як і потреба у зміні місця роботи, але галузь освіти належить до компетенції соціальної політики, як і сфера зайнятості. Аналіз і оцінка потреб надзвичайно важливі при визначенні необхідних заходів соціальної політики щодо їх забезпечення, хоча не кожна потреба потребує регулювання засобами політики. Так, потреба в лікарях для певного району може визначатися (за класифікацією Бредшоу) за нормативною потребою: встановленою кількістю лікарів на 10000 населення. З іншого боку, населення району може визначити як потребу, що відчувається, нестачу лікарів (оскільки у поліклініці завжди великі черги). Подальший аналіз ситуації показує, що проблема полягає не в тому, що не вистачає лікарів, а в недосконалої організації праці (проблема менеджменту). Або це може бути відносна потреба у збільшенні кількості лікарів: на певний період унаслідок епідемії. Потребами людей пенсійного віку та інвалідів у більшості випадків визначаються потреби фізіологічні та потреби безпеки — переважно в лікуванні та пенсійному забезпеченні. Водночас поза увагою залишаються їхні потреби взаємин, поваги та самореалізації, які можна задовольнити за допомогою освіти, зайнятості, створення умов для незалежного існування. Уряди мусять реагувати на потреби громадян, але перед розробниками соціальної політики постає багато запитань. Д. Стоун у своїй книзі “Парадокс політики” сформулювала ці запитання: 1) які потреби задовольняти?; 2) як слід розподілити тягар колективної відповідальності за надання безпеки?; 3) в оцінюванні потреби слід враховувати лише матеріальне використання ресурсів чи й їх символічне значення і задоволення, яке вони приносять?; 4) потреби слід визначати на основі фіксованої (абсолютної) чи відносної норми (як порівняти ресурси одних людей з ресурсами інших членів

суспільства)?; 5) слід надавати лише ті ресурси, що забезпечують нагальні, прямі потреби існування, чи також ті, що дають змогу людям досягти ширших цілей?; 6) суспільство має забезпечувати лише поточні потреби людей чи також захищати їх від майбутніх потреб і ризиків?; 7) суспільство повинно забезпечувати лише потреби людей як окремих індивідів чи й потреби людського взаємозв'язку (гідність, почуття належності, довіри й спільності)? — Англ. *needs in social policy*.

Потреби духовні — потреби людини, що виникають у процесі її соціалізації, сприймання з раннього віку суспільних норм. П. д. забезпечують соціально-психологічну сторону здоров'я людини. Складаються з культурних і естетичних потреб. — Англ. *spiritual needs*.

Потреби: ієрархія Маслоу — теорія ієрархії потреб, розроблена А. Маслоу в 40-і ХХ ст. Згідно з нею люди мають необмежену кількість потреб і бажань. Найактуальніші людські потреби можна згрупувати у 5 категорій і розташувати у певній послідовності (ієрархії): 1) фізіологічні потреби — забезпечення основних життєвих потреб, до яких належать їжа, вода, повітря, статевий інстинкт; 2) потреби в безпеці — притулок, одяг, відсутність страху за особисту безпеку; 3) потреби товарищескості чи прив'язаності — зв'язки з сім'єю, групами, кохання, відданість, дружба, соціальна взаємодія; 4) потреби в повазі — почуття власної гідності, незалежності, успіху, визнання, статус, увага; 5) самореалізація — відчуття особистого вдосконалення і зростання, реалізації потенціалу. Цю ієрархію можна зобразити у вигляді піраміди, в основі якої — фізіологічні потреби. За теорією Маслоу, забезпечення названих потреб має відбуватися на ієрархічній основі — якщо потребу нижчого рівня не забезпечено, індивід повинен спуститися на цей рівень, щоб забезпечити її. Напр., робота забезпечує потребу в товарищескості й повазі, але із втратою роботи у людей може з'явитись інтерес до основних потреб — їжі, особистої без-

пеки (притулок і одяг). — Англ. *needs, Maslow's hierarchy*.

Потреби людини суспільні — потреби в об'єктах і явищах, необхідних для соціальної взаємодії та розвитку людини. — Англ. *social needs*.

Потреби: таксономія Бредшоу — класифікація потреб, здійснена Дж. Бредшоу. Учений виділяє такі потреби: 1) нормативна потреба (normative need). Нормативне визначення потреби базується на судженнях професіоналів, які визначають, обчислюють і встановлюють певні норми, стандарти, рівні. Особливість такого підходу до визначення потреб полягає в тому, що ці норми, рівні та стандарти змінюються із зміною в суспільстві знань, технологій і цінностей, але мають вигляд абсолютних показників на конкретний момент (приклади нормативних потреб — визначення і встановлення мінімальних норм споживання на душу населення основних продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг і на цій базі — величини прожиткового мінімуму; встановлення таких соціальних нормативів, як необхідна кількість лікарів на 10000 населення, кількість клієнтів, яких має обслуговувати вдома один соціальний працівник, кількість учнів у класі. Відповідно до встановлених нормативів визначають: потребу в соціальній допомозі — якщо рівень доходів особи менший за встановлений прожитковий мінімум; потребу в лікарях, учителях для закладу, регіону, країни); 2) потреба, що відчувається (felt need). Потребу можна визначити з точки зору її відчуття, визнання як такої безпосередньо людьми. Ця категорія потреб також характеризується відносністю в часі (напр., потреби в мобільному телефоні ще 20 років тому не існувало). Оцінюються зазвичай за допомогою соціологічних досліджень. Особливістю оцінювання є те, що люди визначають найзагальнішу потребу, яка насправді може бути тільки наслідком існування інших потреб (напр., потреба в окремому житлі для молодої сім'ї пов'язана з потребою у високооплачуваній роботі,

яка дасть змогу придбати житло). Окрім того, очікування і потреби часто залежать від знань про наявність коштів (якщо особі відомо, що на неї чекає скорочення доходів, її потребою стане житлова субсидія, у разі збільшення доходу — придбання квартири); 3) виражена потреба (*expressed need*; у літературі існують і інші варіанти перекладу — висловлена, відображена, визначена). Поширеність або нагальність потреби визначають, виходячи з кількості людей, для яких вона існує, на базі статистичного обліку. Недолік — беруть до уваги лише людей, які стоять на обліку (напр., безробітні у службах зайнятості, сім'ї в черзі на поліпшення житлових умов); 4) порівняльна/відносна потреба (*comparative need*). Потреба, що визначається у порівнянні з іншими, хто такої потреби не має. Бредшоу передусім мав на увазі відносність з урахуванням географічних відмінностей (напр., вартість споживчого кошика, кількість незайнятих робочих місць, вартість квартир різняться в областях України, відповідно — неоднакові потреби в розмірі заробітної плати, робочій силі тощо). Відносність потреб залежить і від демографічних, професійних та інших соціальних відмінностей (напр., потреби молодої людини в більшості випадків значно відрізнятимуться від потреб людини похилого віку; в жінок є потреба у соціальному захисті на період вагітності та післяпологовий період, якої не існує в чоловіків). — Англ. *needs, Bradshaw's taxonomy*.

Потреби, теорія ЖВЗ Алдерфера — класифікація потреб, здійснена К. Алдерфером (теорія ЖВЗ). Згідно з нею існують три рівні потреб: Ж — життєві потреби: фізіологічні та потреби безпеки; В — потреби взаємин, що пов'язані з міжособистісними стосунками; З — потреби зростання, поваги, самореалізації. У теорії ЖВЗ кожен потребу можна забезпечити незалежно від інших. Деякі дослідження підтвердили теорію ЖВЗ (напр., іспанці та японці ставлять соціальні потреби вище від своїх фізіологічних запитів). Потреби не є сталою, незмінною заданістю. — Англ. *needs, Alderfer's theory*.

Потяг — 1) намагання живої істоти задовольнити свої потреби. Характеризується постійністю виявів і періодичністю перебігу; задоволення П. супроводжується розрядкою напруженості організму; 2) психологічний стан, який виражає недиференційовану, неусвідомлену або недостатньо усвідомлену потребу, що ґрунтується на інстинктивних тенденціях. Виникає незалежно від свідомості (волі і мислення) людини. Належить до спонукальних сил діяльності, до інтересів і мотивів особистості, які визначають спосіб реалізації і спрямованість П. Між П. можуть виникати суперечності, які вирішуються у процесі боротьби мотивів. П. також можуть гальмуватися, витіснятися, переноситися з одного об'єкта на інший тощо; усвідомлюватися і перетворюватися на конкретні наміри, мрії або ж неусвідомлено впливати на мотив, породжуючи внутрішньоособистісний конфлікт чи дезадаптивну поведінку. П. — одне з центральних понять психоаналізу. З. Фрейд характеризував П. чотирма аспектами: джерелом, метою, об'єктом і силою (енергією). У своїх ранніх працях він протиставляв П. "Я" (які сприяють самозбереженню індивіда) і сексуальні П. (які сприяють збереженню виду, інколи на шкоду самозбереженню). У 20-ті ХХ ст. Фрейд висунув ідею поділу П. на П. до життя, метою яких є збереження і розвиток життя у всіх його аспектах (сексуальні П. і П. до самозбереження), і на П. до смерті — неусвідомі тенденції до саморуйнування і повернення до неорганічного стану. П. до смерті виявляється в агресії стосовно людей і предметів. У патологічних випадках такі П. можуть вилитися в садистські збочення, самообвинувачення у меланхоліків та ін. Незважаючи на властиве психоаналізу перебільшення значення П., зокрема сексуального П. у психічному житті індивіда, послідовники Фрейда наголошували на важливій ролі конкретних П. у формуванні певних особистісних структур, захисних механізмів тощо. Оволодіння індивідом своїми П. — один із найважливіших показників розвитку особистості, її зрілості та стійкості. — Англ. 1) *attraction*; 2) *appetences*.

Потяги несвідомі — внутрішні спонуки, потреби, мотиви поведінки людини, які нею самою у конкретний момент часу не усвідомлюються, однак впливають на її психіку і поведінку. — Англ. *unconscious appetences*.

Похмілля наркотичне — початкова стадія абстиненції у переважно опіатних наркоманів. Зовнішньо нагадує легку застуду: загальне нездужання, нежить, лихоманка, “гусяча шкіра”, пітливість, дратівливість, безсоння. — Англ. *narcotic hang-over*.

Почуття — одна з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ навколишнього світу, що вирізняється відносною стійкістю. П. виділяють явища, що мають стабільну мотиваційну значимість. П. — конкретно-суб'єктивні. Їх формування є необхідною умовою розвитку людини як особистості. В онтогенезі П. з'являються пізніше, ніж ситуативні емоції. Вони формуються з розвитком індивідуальної свідомості під впливом виховання в сім'ї та інших суспільних інститутів. П. є результатом емоційного досвіду; сформувавшись, визначають динаміку і зміст ситуативних емоцій. Іноді П. і пов'язані з ними емоції зумовлюють суперечливе ставлення до об'єкта — амбівалентність П. Вищі П. характеризують ставлення людини до соціальної дійсності. У процесі пізнавальної діяльності індивіда формуються інтелектуальні П. До вищих належать також П. естетичні, практичні, морально-духовні. Розрізняють П. конкретні, узагальнені, абстрактні. П. впливають на діяльність свідомо і неусвідомлено. — Англ. *feelings*.

Поширення інформації державним агентством — інструмент соціальної політики. В більшості випадків П. і. д. а. не змушує до дії (поширюється нейтральна за характером інформація, яка ні до чого не зобов'язує) і не має на меті зміну ставлення населення до події, проблеми або соціального явища. Така інформація, як статистичні дані або наявність програм, не обстоюючи жодного конкретного ви-

бору, лише вказує на його можливість. За об'єктом інформування виділяють: 1) цілеспрямоване поширення інформації — інформація спрямовується на конкретну групу (напр., сімей, в яких є підлітки, можуть інформувати про види діяльності центрів соціальних служб для молоді; молодих людей — про існування державної програми житлового кредитування молоді); 2) загальне поширення інформації — націлене на всіх громадян (напр., про зміни в пенсійній системі у зв'язку із пенсійною реформою в Україні; про можливість отримання житлової субсидії). В деяких випадках, що стосуються бажання уряду безпосередньо й активно підтримати або змінити модель соціальної поведінки, не вдаючись до винагороди або санкцій, застосовують: 1) спонукальні повідомлення, мета яких — зміна ставлення і сприйняття або нав'язування певної поведінки; 2) підказки (використовується в разі повторних дій, а не окремої поведінки — інформація на початку зимового сезону про те, що можна зробити щеплення від грипу, нагадування про заповнення податкової декларації); 3) переконування — зорієнтоване на зміну думки і сприйняття за допомогою використання логічних або емоційних доказів, не підкріплених винагородами чи санкціями (рекламні кампанії, мета яких — переконати людей відмовитися від своїх поганих звичок); 4) норматив — визначає не тільки нове ставлення, а й конкретну поведінку. Уряд вдається не лише до логічного та емоційного переконування, а й намагається встановити певну норму поведінки. Це також переконування, але більш конкретне (напр., рекомендації проходити профілактичні медичні обстеження раз на півроку і рекомендації для вагітних жінок стати на облік у жіночій консультації до 12-го тижня вагітності). — Англ. *spreading of information by state agency, official circulations*.

Права і обов'язки — рефлексивні поняття для позначення норм і вимог, в яких реалізуються стандарти соціальної та індивідуальної поведінки, взаємозалежності свобод та відповідальності держави і людини одне перед одним. Залежно від

статусу особи виділяють політичні і громадянські П. і о. Перші стосуються індивіда як підданого держави, другі — як члена громадянського суспільства. — Англ. *rights and duties*.

Права корпоративні — права власності на частку (пай) у статутному фонді юридичної особи, створеної відповідно до законодавства про господарські товариства, в т. ч. право на управління та отримання відповідної частки прибутку такої юридичної особи. — Англ. *corporate rights*.

Права людини — у широкому значенні — права індивіда як члена суспільства, права особистості. З точки зору їх статусу П. л. є передусім певними ідеями політичного, морального, правового характеру і через різні форми суспільної свідомості відображають вимоги, претензії різних класів і соціальних груп суспільства, продиктовані умовами життя, рівнем соціального розвитку. П. л. у цьому сенсі репрезентують громадську думку і спрямовані на досягнення суспільних ідеалів. П. л. — база, основоположний принцип і критерій в освоєнні соціального простору, його інформатизації і технологізації. — Англ. *human rights*.

Права людини економічні — правові норми, які визначають місце людини в економічному житті, забезпечують їй можливість мати, користуватися і розпоряджатися економічними благами і цінностями. — Англ. *economic human rights*.

Права людини соціальні — правові норми, які визначають місце людини в соціальній сфері суспільства, забезпечують їй можливість мати, користуватися і розпоряджатися соціальними благами. — Англ. *social human rights*.

Право виборче загальне — право всіх громадян, які досягли установленого законом віку, брати участь у певній формі у виборах органів державної влади різного рівня. У виборах не беруть участі психічно хворі громадяни, які визнані судом недієздатними, а також на-

правлені за рішенням суду в місця примусового лікування. — Англ. *universal suffrage*.

Право економічного вибору — правові норми, що забезпечують можливість для вільного вибору виду економічної діяльності, самостійних вільних і активних економічних дій на власний розсуд і з метою реалізації власних інтересів. — Англ. *right of economic choice*.

Правопорушення — термін, який найчастіше вживають на позначення порушень, вчинених неповнолітніми. П. є: дрібне хуліганство, псування державного і приватного майна, безбілетний проїзд у громадському транспорті, порушення правил дорожнього руху, поява в громадських місцях у нетверезому стані. — Англ. *offence/ delinquency/ violation of law*.

Правопорушення адміністративне — протиправна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Протиправними в цьому контексті є дії чи бездіяльність, за які Кодексом України про адміністративні правопорушення на винну особу може бути накладено адміністративне стягнення. Об'єкт П. а. — суспільні відносини, охорона яких забезпечується застосуванням адміністративних стягнень. Об'єктивна сторона П. а. характеризується зовнішнім його виявом — дією або бездіяльністю. Суб'єктом П. а. є фізичні особи — громадяни, посадові особи, іноземці, особи без громадянства. Суб'єктивна сторона П. а. характеризується виною особи у формі умислу чи необережності. — Англ. *administrative offence*.

Правосвідомість — система понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного чи бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом. Залежно від рівня знання права

П. поділяють на емпіричну і абстрактно-теоретичну (наукову). Емпірична П. — система знань про право у вигляді правових почуттів, вражень і уявлень. Абстрактно-теоретична (наукова) П. — система знань про сутність права, його обумовленості соціально-економічними відносинами в суспільстві. П. виконує пізнавальну, оцінну, регулятивну функції. П. як надіндивідуальна реальність впливає на формування і закріплення правових норм, їх функціонування в суспільстві. У свою чергу, право і практика його застосування впливають на зміст суспільної та індивідуальної самосвідомості. — Англ. *justice consciousness*.

Практика антидискримінаційна — у практиці соціальної роботи — настанови та реальні заходи щодо подолання утиску прав будь-яких груп клієнтів за расовими, національними, релігійними, статевими, віковими та іншими ознаками. — Англ. *anti-discriminatory practice*.

Практика соціальної роботи — у найузагальнішому значенні — те, чим займаються соціальні працівники, і, відповідно, те, чому повинні навчитися студенти (практика студентів). Отже, П. с. р. — використання знань і умінь у процесі надання соціальних послуг згідно з цінностями соціальної роботи. Термін “практика” вживають також, щоб підкреслити її протилежність “теорії” в тому сенсі, що теорія пов’язана з навчальними умовами, а практика — з робочими. Найпоширенішим у зарубіжних джерелах є визначення П. с. р., яке пов’язує її з існуванням формально організованих і підтримуваних суспільством інститутів, агенцій і програм, спрямованих на підтримку сім’ї та індивіда, функціями яких є збереження чи поліпшення економічного становища, здоров’я і міжособистісного спілкування усього населення та його окремих груп. Безпосередня практика — надання соціальних послуг людям через особистий контакт і безпосередній вплив, на відміну від опосередкованої практики — діяльності, спрямованої на розв’язання соціальних проблем або розвиток людських можливостей. П. с. р. здійсню-

ється на трьох рівнях: 1) на макрорівні — поліпшення і позитивні зміни в усьому суспільстві (політична активність, організація громад, освіта, керівництво багатопрофільними соціальними службами тощо); 2) на мезорівні — всередині спільнот і соціальних інститутів; 3) на мікрорівні — в рамках допомоги окремим людям, сім’ям і невеликим групам. До основних професійних завдань макрорівня Є. Холстова відносить: а) цілеспрямований вплив на формування і реалізацію соціально-економічної політики на всіх рівнях — від місцевого до загальнодержавного — для забезпечення соціально здорового середовища проживання і життєдіяльності людини та створення системи підтримки людей, які опинились у складній життєвій ситуації; б) аналіз характеру і форм впливу основних змін у соціальному розвитку суспільства, окремого регіону на соціальне становище різних груп населення; в) забезпечення взаємодії державних, громадських, благодійних закладів у сфері соціального захисту населення; г) розроблення порядку із загальнодержавними критеріями місцевих, додаткових соціальних показників і критеріїв надання соціальної допомоги населенню. Соціальну роботу на макрорівні реалізують через систему закладів та організацій соціальної роботи у їх вертикальному і горизонтальному зрізах, яку очолює Міністерство праці та соціальної політики України. В областях і містах створено управління і відділи, що відповідають за організацію соціального захисту населення. Вимоги до рівня знань і умінь спеціалістів цього рівня впливають із специфіки вирішуваних ними професійних завдань і охоплюють фундаментальні та прикладні знання про політичні, соціальні й економічні процеси в суспільстві, про законодавство, соціальну статистику, методи соціального проектування і прогнозування, про теорії і концепції управління службами соціального захисту тощо. На мезорівні соціальна робота відображає специфіку об’єктів її діяльності й спрямована на профілактику важких життєвих ситуацій, реабілітацію та адаптацію. Її завдання на цьому рівні — розроблення комп-

лексних соціальних програм з розв'язання соціальних проблем конкретних груп населення; створення спеціалізованих соціальних служб для різних груп населення; організація комплексних служб підтримки найуразливіших груп населення тощо; розроблення технологій роботи з проблемними групами, допомоги їм у процесах соціальної адаптації, реабілітації та отриманні соціальних послуг. Предметним змістом підготовки спеціалістів цього рівня є знання про специфіку життєдіяльності різних соціальних груп, їхні потреби і проблеми, додаткові знання про теорію і методи роботи з групою, про функціонування системи соціального обслуговування населення, основи соціально-економічної і політичної теорії; про етнічні, соціальні та культурні групи в суспільстві тощо. Мікрорівень соціальної роботи — безпосередня психосоціальна діяльність, найчастіше індивідуальна робота з клієнтами. Соціальна робота на цьому рівні спрямована на вирішення таких професійних завдань: надання допомоги окремій людині, яка опинилась у складній життєвій ситуації, шляхом підтримки, консультування, втручання, представництва та інших видів діяльності; актуалізація потенціалу самопомоги людей, їх сил і можливостей; проведення роботи щодо запобігання негативним явищам, які впливають на життєдіяльність індивіда, та ін. Підготовка спеціалістів, орієнтованих на “індивідуальні послуги”, передбачає озброєння їх знаннями у галузі теорії особистості, персонології, девіантології, професійної етики, теорій і методів психосоціальної оцінки різних видів і форм допомоги, діагностики станів і проблем клієнта, різних видів консультування. Кожна спроба втручання в соціальну систему для подолання проблем депривації і деструкції на індивідуальному рівні повинна бути також спрямована на розв'язання структурних і поточних проблем на загальносоціальному рівні, інакше індивідуальні проблеми виникатимуть і надалі, а соціальні зміни можливі лише завдяки реформаторській роботі одночасно на макро-, мезо- і мікрорівнях. — Англ. *social work practice*.

Працездатність — якість особистості, що виявляється у високій її здатності виконувати доцільну діяльність на заданому рівні ефективності протягом визначеного часу. Залежить від зовнішніх умов діяльності і психофізіологічних ресурсів та вікових особливостей людини. Найвищий вияв П. припадає на період зрілого віку, у похилому віці П. різко знижується. Розрізняють П. максимальну, оптимальну і знижену. Стадії П. — вживання в роботу, оптимальна П., некомпенсована й компенсована втома, кінцевий “порив”. Вивчення фізіологічних і психологічних параметрів має суттєве значення для проведення профорієнтаційної роботи. Виокремлюють П. загальну (здатність до некваліфікованої роботи у звичайних умовах) і професійну (здатність виконувати всі трудові функції за набутою професією, отриманою посадою у типових виробничих умовах). Зниження П. відбувається, зокрема, внаслідок погіршення стану психологічного здоров'я працюючого, його настрою, самопочуття, самооцінки тощо через стресогенні чинники. Зниження П. за психічних захворювань виникає внаслідок суттєвих змін особистості і (або) недоумкуватості. Це явище може бути тимчасовим і нестійким. Оцінка П. у цьому випадку є відповідальним завданням лікаря-психіатра, оскільки необхідно зважати не лише на нозологічну сутність захворювання, а й визначити ступінь втрати П. і перспективи її подальшого змін. За тимчасової втрати П. хворому видають листок непрацездатності, за стійкого зниження чи втрати П. визначають її ступінь, що відповідає критеріям трьох груп інвалідності. Для експертизи мають значення форми перебігу психічних порушень: 1) злоякісні, швидкопрогресуючі процеси (напр., тяжкий інсульт, гострий психоз), що призводять до катастрофічного розпаду особистості, стійкої недоумкуватості і як наслідок — стійкого зниження П.; 2) хворобливі процеси повільного перебігу, які найчастіше спостерігаються в інволюційних станах чи в похилому віці. За тимчасових змін тривалий відпочинок відновлює знижену П., а сприятливі умови на роботі підтриму-

ють її відносно високий рівень. — Англ. *ability for work*.

Працездатність загальна — здатність до некваліфікованої роботи у звичайних умовах. — Англ. *general labour fitness*.

Працездатність повна професійна — здатність працівника виконувати всі трудові функції за своєю професією або згідно з його посадою у виробничих умовах, в яких він працює чи працював. — Англ. *full professional capacity*.

Працівники тимчасові — робітники і службовці, прийняті на роботу на термін до 2 місяців, а на заміну тимчасово відсутніх працівників, за якими зберігається їх місце роботи (посада), — на термін до 4 місяців. — Англ. *temporary workers*.

Праця — цілеспрямована діяльність людини щодо перетворення і освоєння природних і соціальних сил з метою задоволення потреб, у результаті якої створюються матеріальні та духовні цінності, формується сама людина. П. — висхідна форма людської життєдіяльності як у філо-, так і в онтогенезі. У процесі П. формуються тілесні, психофізіологічні і духовно-психологічні властивості людини. Процес П. охоплює трудову діяльність, предмет П. і знаряддя П. Виготовлення і застосування знарядь П. — втілення у їх формах і функціях узагальнених способів трудових дій. З огляду на це оволодіння дитиною предметно-знаряддевою діяльністю означає засвоєння нею соціально-культурних способів ставлення до дійсності, є ознакою специфічно людської активності. П. потребує всебічної відображально-регулятивної діяльності — уваги і терпіння, вміння планувати і передбачати, аналізувати й узагальнювати, формувати мету і послідовно її досягати, усвідомлювати процес і результати П. Тому в процесі П. психіка людини не лише виявляється, а й формується. У процесі П. люди вступають у відносини — виробничі (які визначають суспільний характер П.) і міжособистісні (в яких виникає соціально-психологічний аспект

П.). Отже, сутність П. є колективною. Вплив людини на предмет П. опосередкований психологічно (спілкування) і знаряддево (знаряддями П.). Під впливом науково-технічного прогресу надзвичайно ускладнилися техніко-технологічні параметри знарядь П., що значно підвищує вимоги до інтелектуальних, волевих і моральних якостей працівника. — Англ. *labour*.

Превенція (від лат. *praeventio* — попереджую) — дії з метою профілактики, пом'якшення, полегшення, коригування умов, що призводять до фізичних або емоційних порушень, виникнення соціо-економічних проблем. — Англ. *prevention*.

Представники законні — батьки, опікуни, піклувальники особи або представники установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких вона перебуває. — Англ. *legal spokesmen/representatives*.

Представництво — юридична діяльність, в якій соціальний працівник виступає в ролі законного представника клієнта і має право діяти від його імені. Таке законне П. важливе, якщо клієнт не бажає брати участі в юридичних справах або не здатний до цього через правову необізнаність, стан здоров'я тощо. Соціальний працівник отримує такі права не лише тому, що клієнт його уповноважує, а й тому, що він має такі повноваження за законом (служби у справах неповнолітніх, органи опіки і піклування). Підходи і обґрунтування соціального працівника мають характер соціально-педагогічного аналізу проблеми та рекомендацій щодо її розв'язання; він виступає в ролі експерта, консультанта. — Англ. *plenipotentary representation*.

Прекурсори — складові, необхідні для приготування наркотику. Напр., для приготування ширки — розчинник для лакофарбових виробів, оцтовий ангідрид, аміак, димедрол та ін. П. є й деякі медичні препарати (напр., теофедрин — як сировина для приготування винта і джефа). — Англ. *initial sources for narcotic making*.

Преса альтернативна — преса, діяльність якої спрямована на формування суспільної думки, відмінної від ідеології правлячої партії, уряду. П. а. суттєво впливає на створення політичної опозиції в країнах з розвинутою демократією. Вона є індикатором стану політичного середовища, багатофакторним засобом формування альтернативної політики. — Англ. *alternative press*.

Прес-конференція — офіційна зустріч з репортерами, під час якої вони ставлять запитання на основі отриманої інформації. — Англ. *press-conference*.

Прес-реліз (англ. *press* — преса і *release* — повідомлення) — коротка письмова інформація, яка розповсюджується організацією одночасно у різних ЗМІ для оповіщення громадськості про новини. П.-р. має бути написаний як журналістська стаття і спиратися на достовірні факти, бути читабельним, не вихвалити організацію, яка його надіслала, не містити жаргонних виразів, не виходити з припущень, що читачам або журналістам уже відомі певні попередні факти. П.-р. містить інформацію про подію: хто причетний до неї (люди, організації тощо); що це за подія (її подробиці); де вона відбулася або відбувається; коли це сталося, станеться; чому ця подія є важливою; як вона може зацікавити читачів або бути для них корисною. П.-р. має привертати увагу як читачів, так і редактора відділу новин, бути таким, щоб його одразу можна було надрукувати в газетах без додаткових уточнень. — Англ. *press-release*.

Престиж соціальний (франц. *prestige* — авторитет, повага) — порівняльна оцінка спільнотою або групою та її членами значення різноманітних соціальних об'єктів на основі певної ієрархічної системи цінностей. — Англ. *social prestige*.

Придатність професійна — відповідність індивідуальних рис, структури психічних і психофізіологічних особливостей людини вимогам, які висуває певна

професія до рівня їх розвитку і які необхідні для досягнення суспільно прийнятої ефективності у певній професії. П. п. забезпечує високу професійну ефективність спеціаліста за наявності у нього спеціальних знань, умінь і навичок, здобутих під час професійного навчання. П. п. формується у процесі виконання реальної трудової діяльності впродовж усього трудового періоду життя людини. З огляду на це до початку цієї діяльності рівень П. п. можна прогнозувати лише з певною мірою вірогідності. За час тривалого трудового стажу у спеціаліста не лише формуються окремі функціональні системи і психічні процеси, які уможливають досягнення ним високих професійних результатів, а й змінюється його особистість: поступово розвивається професійне мислення, формується професійний тип особистості з певними ціннісними орієнтаціями, особливостями професійної поведінки, спілкування і способу життя. Час, необхідний для формування П. п., залежить від форм і методів професійного навчання, умов здійснення професійної діяльності та індивідуальних здібностей людини. — Англ. *professional suitability*.

Придушення — витіснення зі сфери свідомості людини потягів, потреб, мотивів, неприємних і неприйнятних для неї з певних морально-етичних чи правових міркувань. — Англ. *suppression*.

Призовники — особи, приписані до призовних дільниць. На строкову військову службу в мирний час призивають придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян чоловічої статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося 18 років. Призов громадян на строкову військову службу проводять у встановлені терміни на підставі Указу Президента України, надрукованого в засобах масової інформації не пізніше як за місяць до початку призову. Після оголошення Указу Президента України кожен (всі) П., у т. ч. ті, хто перебуває на тимчасовому обліку, зобов'язані прибути в пункт і термін, зазначені у повістці

військовим комісаріатом; у разі, коли за будь-яких обставин повістка не надійшла, П. зобов'язані з'явитися до призовної дільниці у місячний термін від дня оголошення Указу Президента України; громадяни призовного віку, які не пройшли строкову військову службу і без законних підстав не перебувають на військовому обліку, а також П., які тимчасово виїхали з постійного місця проживання в іншу місцевість і не стали там на військовий облік, зобов'язані прибути до військового комісаріату за місцем проживання у семиденний термін; керівники підприємств, установ і організацій, у т. ч. навчальних закладів, незалежно від підпорядкування та форм власності, зобов'язані відкликати П. з відряджень для забезпечення своєчасного прибуття їх до призовних дільниць. Зміна місця військового обліку П., які досягли 18-річного віку, і старшими допускається до опублікування Указу Президента України про черговий призов. Після цього зміна місця можлива лише за умови подання до військового комісаріату документів, які стверджували б, що П.: переведений на роботу в іншу місцевість; переїхав на нове місце проживання; прийнятий до навчального закладу і вибуває для продовження освіти або закінчив навчальний заклад і за розподілом направляється на роботу. У разі неяви громадянина без поважних причин за викликом військового комісаріату на призовну комісію він несе відповідальність, встановлену законом. Поважними причинами неприбуття П. до призовних дільниць у термін, встановлений військовим комісаріатом, які підтверджені відповідними документами, визнають: перешкоду стихійного характеру, хворобу призовника або інші обставини, які позбавили його можливості особисто прибути у зазначені пункт і термін; смерть або тяжку хворобу його близького родича. У мирний час призову на строкову військову службу не підлягають громадяни: звільнені від призову відповідно до закону; щодо яких проводиться дізнання чи попереднє (досудове) слідство або стосовно яких кримінальну справу розглядає суд — до прийняття

відповідного рішення; які були засуджені до позбавлення волі. — Англ. *conscripts / draftees*.

Примальник-розподільник для неповнолітніх — установа для тимчасового розміщення підлітків віком від 3 до 18 років, які заблудилися або підкинуті; залишилися у віці до 16 років без опіки батьків або осіб, які їх замінюють, потребують допомоги з боку суспільства, направлення у спеціальні школи і професійно-технічні училища для підлітків, що потребують особливих умов виховання і навчання; самовільно залишили сім'ю у віці до 16 років; самовільно залишили сім'ю у віці від 16 до 18 років; особу яких не встановлено і які потребують нагляду і допомоги з боку суспільства; самовільно залишили спеціальну школу, професійно-технічне училище, інші закриті виховні заклади; вчинили у віці від 11 до 14 років суспільно небезпечні дії і повинні бути ізольовані. — Англ. *emergency care service for minors / juveniles*.

Приймацтво — прадавній звичай у східних і південних слов'ян (проіснував до XIX ст.), який передбачав прийняття до сімейного кола осіб, що не мали можливості самостійно вирішувати питання свого життєзабезпечення: дітей, які з різних причин залишилися без піклування батьків ("годованці", "вихованці"), осіб похилого віку, які не мали родичів, працездатних безземельних осіб. — Англ. *adoption*.

Приймна сім'я — сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання. Прогресуюча тенденція порушення структури сім'ї, неувага суспільства до соціальних проблем родини з дітьми та інші негативні явища призводять до того, що в Україні щорічно понад 20 тис. дітей із різних причин втрачають батьків або стають соціальними сиротами. Інтернатні заклади і притулки не в змозі виконати всі функції виховного процесу, властивого сімейному вихованню. П. с. розглядають як фор-

му сімейного виховання, як альтернативу утриманню дітей у стаціонарних закладах. Вона забезпечує право дитини зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та взаєморозуміння. Рух за створення П. с. 1998 ініціював Кабінет Міністрів України, ухваливши рішення про проведення експерименту з утворення П. с. у п'яти регіонах — Автономній республіці Крим, Запорізькій, Одеській, Харківській областях та в м. Києві. — Англ. *foster family*.

Прикладна соціологія — специфічний вид соціальної техніки і соціологічних технологій (соціометричний тест, соціоматриці, соціометричні індекси). П. с. широко використовується соціологами, соціальними психологами для вивчення передусім малих груп, первинних (контактних) колективів. — Англ. *applied sociology*.

Принципи співпраці з клієнтом — принципи, на яких ґрунтується співпраця соціального працівника і клієнта. Погляди, стосунки, цінності та життєвий досвід клієнта і соціального працівника можуть бути суттєво відмінними. Тому їхнє партнерство мусить базуватися на розумінні й прийнятті цих розбіжностей. Соціальний працівник повинен бачити в клієнтові цілісну й унікальну людину, яка перебуває в особливій ситуації. Принцип співпраці втілюється в життя таким чином, щоб дії працівника відповідали проголошуваним цінностям. Не можна говорити одне, а робити інше. Соціальний працівник має уникати дій на основі стереотипів та упереджень. Практика соціальної роботи будується на розумінні того, що соціальний працівник і клієнт є рівними партнерами у процесі пошуку найкращого розв'язання поточних проблем і забезпечення можливості розвивати надалі навички пошуку клієнтом власних рішень. — Англ. *principles of collaboration with a client*.

Принципи соціального управління — вихідні основні вимоги, якими керується суб'єкт соціального управління. У П. с. у. закладено необхідні умови ді-

яльності органів управління і самоуправління, керівних кадрів — суб'єктів управлінських відносин. П. с. у. синтезують соціальні закони і конкретні підходи до їх реалізації на практиці. За змістом П. с. у. — вихідні основні, керівні настанови, норми діяльності щодо впорядкування системи соціальних відносин, управління соціальними явищами і процесами. Вони забезпечують інтеграцію окремих видів управлінської діяльності в різних підрозділах системи управління, їх взаємоузгодженість у діяльності, спрямованість на розв'язання існуючих проблем. Головними П. с. у. є принципи об'єктивності, централізму і самостійності, соціально-групового підходу, системності, комплексності, змагальності, розподілу влади, несуперечливості управлінських рішень та ін. На П. с. у. впливають теорія, методологія і реальна практика соціальних технологій. — Англ. *principles of social administration*.

Принципи соціальної роботи — основоположні ідеї, правила, норми поведінки в процесі здійснення соціальної роботи. Апелювання до вищих цінностей, принципів, які неможливо верифікувати і перевірити в практичному досвіді, — характерна риса філософії соціальної роботи і одна з важливих складових її структури. П. с. р. виконують такі функції: конституювання, регулятивну та інтегративну. Складність, неоднорідність, багатоструктурованість теоретичних узагальнень цього широкого феномена зумовлює різні підходи до його визначення. У ньому переплітаються традиційні та інноваційні підходи, конкурують суб'єктивні авторські позиції, кожна з яких застосовує власний понятійний апарат, методологію і систему аргументації. Тому в теорії наявні різноманітні визначення і класифікації П. с. р., розглядаються різні їх сторони і аспекти. Основними П. с. р. є принципи: гуманізму (визнання людини вищою цінністю); справедливості (забезпечення умов для реалізації здібностей людини); компетентності (знання теорії і практики соціальної роботи); альтруїзму; особистісного підходу (вміння бачити за кожною соціальною пробо-

лемою інтереси конкретної особи); комплексності (одночасне розв'язання пов'язаних між собою соціальних проблем); посередництва (розуміння соціальної роботи як вираження соціальної політики держави); перманентності (розуміння соціальної роботи як безперервної, систематичної і цілеспрямованої діяльності); атракції (вміння привернути увагу клієнта); довіри (вміння встановити довірливі стосунки з клієнтами). До ключових П. с. р., покладених на основу організації соціальної роботи, відносять принципи: 1) універсальності (унікнення дискримінації при наданні соціальної допомоги за ознаками соціального статусу, національності, релігії, раси, статі, віку, ідеологічних і політичних переконань, за станом здоров'я тощо, а також невід'ємність прав людини — політичних, економічних, соціальних і культурних); 2) охорони соціальних прав (надання допомоги клієнту не може обумовлюватися вимогою до нього відмовитися від своїх соціальних прав або їх частини); 3) соціального реагування (усвідомлення необхідності вживати заходів щодо розв'язання соціальних проблем, діяти відповідно до обставин соціальної ситуації конкретного клієнта, а не обмежуватися стандартним набором заходів, орієнтованих на "середнього" користувача соціальних послуг); 4) профілактичної спрямованості (необхідність докладання зусиль щодо запобігання виникненню соціальних проблем і життєвих труднощів клієнтів або ускладнення існуючих проблем); 5) клієнтоцентризму (визнання пріоритету прав клієнта в усіх випадках, окрім тих, де вони суперечать правам та інтересам інших людей); 6) опертя на власні сили клієнта, його активну позицію у розв'язанні своїх проблем, адже ніхто, крім самої людини, не може вирішити її життєвих негараздів, усунути конфліктну ситуацію, налагодити стосунки з близькими людьми); 7) активізації (розширення влади і прав користувачів соціальних послуг; потенціал такого посилення залежить від культурного, політичного та економічного контекстів, проте воно переважно стосується тих користувачів, які контролюють якість

отримуваних послуг, хоча може стосуватися й ширшого рівня соціальної роботи, коли клієнти долучаються до обговорення і вирішення питання, які служби доцільно організувати в місцевому, регіональному чи національному масштабах); 8) максимізації соціальних ресурсів (кожна соціальна система виділяє мінімум засобів на надання соціальної допомоги населенню, реальний їх розмір залежить від соціально-економічних можливостей держави і від уявлень суспільства про те, що входить до необхідного соціального мінімуму для індивіда; соціальні працівники повинні докладати зусиль до залучення додаткових можливостей надання допомоги клієнту через звернення до діяльності неурядових, добровільних, благодійних закладів, організації самопомоги і взаємодопомоги, інших не заборонених законом засобів); 9) конфіденційності (збереження в таємниці інформації про клієнта, даних про хвороби, шкідливі звички, психічні захворювання, сімейні конфлікти, кримінальне минуле тощо; таку інформацію можна використовувати тільки з професійною метою; вона не повинна розголошуватися, крім випадків, передбачених законом і пов'язаних з можливістю насилля, заподіяння шкоди); 10) толерантності (соціальна робота проводиться з різними категоріями клієнтів, у т. ч. з особами, які можуть не викликати симпатії спеціалістів; політичні, релігійні та національні особливості індивідів, які потребують допомоги, їх поведінкові стереотипи і зовнішність можуть виявитися незвичними, однак професійна толерантність соціального працівника вимагає визнання розмаїття клієнтів і терпимості до виявів цього розмаїття, соціальний працівник не може і не повинен поділяти клієнтів на "гарних" і "поганих", "зручних" і "незручних"). — Англ. *social work principles*.

Пристосування — процес подолання людиною життєвих негараздів і досягнення гармонії зі своїм соціальним середовищем. На відміну від адаптації, П. є не глобальним, а парціальним. — Англ. *adjustment*.

Пристрасть — сильне, дуже стійке почуття прихильності до певного об'єкта, злиття вольових і емоційних компонентів психічної регуляції. Має двоїсту природу: у П. а) людина страждає, постає як пасивна істота; б) людина є активною істотою, що наполегливо прагне до оволодіння предметом П. Характеризується П. зосередженням, спрямованістю сил людини на досягнення певного об'єкта. Виявляється по-різному, залежно від наявності чи відсутності перепон до її задоволення. П. — складна емоційна властивість людини, тісно пов'язана з пізнавальними якостями і вольовими рисами. Це виявляється, зокрема, в таких П., як любов до праці, науки, читання книжок тощо. Така П. іноді захоплює людину цілком, спрямовує всю її діяльність у певному напрямі, витісняючи інші прагнення і перетворюючись на панівну або єдину П. Розрізняють П. високого ідейного змісту і П., яка відіграє негативну роль у житті індивіда. Людина може і повинна (як розумна і вольова істота) керувати своїми П., дотримуючись міри, такту, розсудливості, й водночас оберегати емоційність свого життя. — Англ. *passion*.

Притулок — 1) місце, де можна знайти порятунок або відпочити; 2) соціальний заклад, у якому людей забезпечують харчуванням і надають необхідну допомогу. Розрізняють П. загального типу (індивід сам визначає час і терміни свого перебування в П.) і діагностичного (його основне завдання — діагностика ситуації, в якій перебуває особа, і визначення, вирішення її подальшої долі). — Англ. *shelter*.

Притулок для неповнолітніх — 1) самостійний заклад з правами юридичної особи; 2) структурний підрозділ соціальних служб для молоді, спеціалізованих соціальних служб, відповідальних за адекватну соціалізацію підростаючого покоління. П. для н. забезпечує тимчасові (побутові, психологічні, емоційні) умови життєдіяльності неповнолітнього, відчуженого (об'єктивно або суб'єктивно) від сприятливих умов розвитку своєї особистості в сім'ї, виховно-

му закладі, суспільстві. — Англ. *shelter for minors*.

Прихильність — емоційний зв'язок між двома людьми, які перебувають у тісному контакті. — Англ. *disposition (to / towards)*.

Пріоритети соціальні — першочергові, життєво необхідні для суспільства, соціальної групи, соціального інституту завдання, виконання яких не можна відкласти. Критерії П. с.: принцип соціальної толерантності й захищеності, демократія, національна незалежність, матеріальний добробут, духовний розвиток. У сучасних складних суспільних системах реалізація П. с. можлива лише на основі соціального партнерства (врахування інтересів усіх зацікавлених соціальних суб'єктів) і наявності джерел фінансування, без яких (джерел) дискусії про П. с. не мають перспективи втілення і є демагогією. — Англ. *social priorities*.

Проблема клієнта перманентна — постійне за характером і безперервне в часі ускладнення у клієнта. В деяких випадках П. к. п. можна розглядати як маніпулятивну техніку з боку клієнта для отримання соціальних послуг. — Англ. *permanent client problem*.

Проблема соціальна — невідповідність між існуючим і бажаним, між метою і результатами діяльності, що виникає через нестачу засобів для досягнення мети, перепони на цьому шляху, боротьбу між різними суб'єктами діяльності, що призводить до незадоволення соціальних потреб. Отже, П. с. має об'єктивно-суб'єктивну природу: щоб стати проблемою, суперечністю між різними сторонами життєдіяльності суспільства або соціальних груп має обов'язково переживатися, оцінюватися як проблема або проблемна ситуація. З огляду на це дослідження П. с. передбачає опис об'єктивного стану соціальної сфери за допомогою статистичних методів (напр., збирання даних про зайнятість населення) і вивчення громадської думки для виявлення елементів незадоволення існуючим

станом справ. Засобами виявлення П. с. є соціальна діагностика, зіставлення об'єктивного стану справ із нормами. П. с. виникають на різних рівнях соціальної реальності — від малих груп, напр. сім'ї, до всього людства. В останньому випадку йдеться про глобальні проблеми, оскільки їх розв'язання вимагає узгоджених міжнародних дій у масштабах світової спільноти. П. с. посідають важливе місце в соціальній роботі, оскільки її трактують як сприяння людям у розв'язанні їхніх проблем. — Англ. *social problem*.

Проблеми глобальні сучасності — головні, ключові проблеми, від розв'язання яких залежить існування, збереження і розвитку цивілізації. Характерною рисою сучасної цивілізації є нарощування глобальних загроз і проблем: загроза термоядерної війни, нераціональне використання природних ресурсів, хвороби, голод, бідність тощо. — Англ. *global problems*.

Проблеми психологічні міжособистісні — проблеми, що виникають у стосунках між людьми. — Англ. *interpersonal psychological problems*.

Проблеми, які розв'язує соціальна політика. Такими проблемами є: безробіття, економічна залежність, бідність, безпритульність, дискримінація, немічність і недієздатність, підтримання мінімальної норми харчування, зменшення нерівності / невідповідних умов, забезпечення соціальної солідарності. Розуміння суті та природи проблем надзвичайно важливе для соціальної політики. Знаючи суть проблеми, можна знайти адекватне її розв'язання. Знаючи причини проблеми, можна усунути їх. Постає питання, коли ситуація або факт перетворюються на проблему. Л. Пал вважає, що це відбувається тоді, коли вони стають перешкодою для бажаних дій чи цілей (напр., бідність, безробіття) або образою розуміння того, що суспільство вважає правильним (дискримінація, проституція, корупція, зловживання владою в правоохоронних органах та ін.). — Англ. *range*

of problems which social policy able to handle.

Проблемна ситуація — ситуація, для оволодіння якою окремих суб'єкт (або колектив) має знайти й застосувати нові для себе знання чи способи дій. У П. с. розрізняють її об'єктивний (суперечність між складністю, яку треба подолати, і недостатністю наявних засобів для досягнення цієї мети) та суб'єктивний (усвідомлення проблеми суб'єктом та постановка ним відповідного проблемного завдання і вибір можливих шляхів розв'язання) аспекти. Значну увагу дослідженню П. с. приділяють поряд з психологами, філософами історичи науки, педагоги. Створення системи П. с. у навчальних цілях є сутністю проблемності навчання — важливого засобу розвитку мислення учнів і підвищення мотивації навчання. — Англ. *problem situation*.

Провайдер — особа або організація, яка безпосередньо надає певний вид послуг (медичні, соціальні тощо). — Англ. *provider*.

Прогноз соціальний (грец. *prognōsis* — передбачення) — наукове обґрунтування ймовірних змін соціальних відносин і соціальних процесів або їх елементів. — Англ. *social prognosis*.

Прогнозування — процес наукового передбачення, розроблення прогнозів. Слід розмежовувати теорії П. і прогностичну. Завдання П. — розроблення гносеології П., принципів організації прогнозних розробок у дослідженні й удосконаленні технології П. Залежно від природи об'єктів розрізняють П. екологічне, геологічне, гідрометеорологічне, економічне, соціальне та ін. — Англ. *prediction, prognostication, forecasting*.

Прогнозування соціальне — висхідне передбачення перебігу соціальної проблеми, що базується на її розпізнанні, діагнозі, а також конкретне передбачення, судження про стан певного соціального явища в майбутньому. В сучасному розумінні П. с. — науково обґрунтоване су-

дження про можливий стан певного явища в майбутньому і (або) альтернативні шляхи та механізми його здійснення. У такому значенні П. с. — результат соціального дослідження. П. с. як і аналіз, синтез, діагноз, є іманентною функцією кожної дисципліни, загальнонауковим методом (щодо підходу до явищ, які вивчаються). В технічних дисциплінах кількість параметрів, які має враховувати дослідник, досить обмежена. Напр., щоб знати, як поведе себе гвіздок при забитті в стіну, треба знати 7 параметрів гвіздка і 4 параметри стіни. Щодо соціальних прогнозів, то таких параметрів сотні, а в деяких випадках — тисячі, причому кожен із них може кардинально вплинути на майбутній результат. У соціальній сфері прогнози досить короткочасні, оскільки з плином часу збільшується кількість неврахованих чинників. Тому жоден професійно підготовлений соціальний аналітик не в змозі дати прогноз на період, триваліший за 7–9 місяців, причому допустима похибка становитиме 25–30 %. — Англ. *social prediction*.

Програма реабілітації інваліда індивідуальна — комплекс заходів, спрямованих на відновлення здоров'я і здібностей інваліда та створення для нього необхідних умов і рівних можливостей в усіх сферах життєдіяльності. Відповідно до Положення про індивідуальну програму реабілітації та адаптації інвалідів (затверджена Кабінетом Міністрів України 22.02.1992) її розробляють медико-соціальні комісії (МСЕК). — Англ. *individual invalid rehabilitation programme*.

Програма соціологічного дослідження — головний документ дослідження, в якому відображено його загальну концепцію та ідеологію. У П. с. д. фіксують наявний рівень знань про об'єкт дослідження, висувають гіпотези й окреслюють способи їх перевірки, визначають процедуру дослідження і план роботи. Роль П. с. д. у дослідженні визначається її головними функціями: методологічною, методичною та організаційною. Залежно від характеру дослідження (теоретичне чи прикладне) П. с. д. може місти-

ти різну кількість елементів, різною є й їхня значимість. У теоретичному дослідженні акцентують на розробленні концепції, теоретичній інтерпретації основних понять, формулюванні гіпотез; у прикладному — на реалізації цілей дослідження, досягненні прикладного результату. П. с. д. складається з методологічної і процедурної частин. Методологічна містить опис проблемної ситуації та формулювання проблеми, визначення об'єкта і предмета, цілей і завдань дослідження, інтерпретацію та операціоналізацію головних понять, формулювання гіпотез і попередній системний аналіз об'єкта дослідження. Процедура — принциповий план дослідження, обґрунтування системи вибірки, опис процедур збирання та аналізу даних, а також робочий план, в якому визначають послідовність робіт, терміни їх виконання та матеріально-технічне забезпечення. П. с. д. логічно організовує й упорядковує процес дослідження. — Англ. *social research program*.

Прогрес соціальний (від лат. *progressus* — рух уперед, розвиток) — тип розвитку соціальної сфери, процес змін, що в ній відбуваються, за якого вона або окремі її елементи, окремі соціальні явища переходять на вищий (відповідно до об'єктивних критеріїв) ступінь, вищу стадію зрілості або відбувається кількісне зростання властивих відповідним соціальним явищам позитивних характеристик. П. с. характеризується подоланням чи пом'якшенням соціальних суперечностей і конфліктів, зміцненням соціальних зв'язків і, отже, соціальної згуртованості, поліпшенням умов життя населення і його залученням до повноцінного економічного та суспільного життя. В історичній перспективі періоди П. с. змінюються періодами застою або регресу. — Англ. *social progress*.

Проектування соціальне — науково обґрунтоване конструювання системи параметрів майбутнього соціального об'єкта або якісно нового стану існуючого об'єкта; одна з форм соціального управління. Є інструментом реалізації вимог наукового управління. П. с. до-

пускає багатоваріантність рішень, виходячи з наявності матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. Порівняно з плануванням П. с. є умовно директивним: підготовка проекту зазвичай пов'язана з рішенням певної організації. Водночас для того, щоб проект було втілено в життя, він повинен стати плановим явищем. П. с. найчастіше пов'язано з пошуком оптимальної мети, яку необхідно обґрунтувати й відтак реалізувати. Воно є визначеним єднальним елементом між соціальним прогнозуванням і плануванням щодо засобів здійснення намічених цілей. У прогнозуванні ці засоби зазвичай постають у загальному вигляді, а в плані максимально конкретизуються. П. с. спрямоване на пошук і обґрунтування засобів, які припускають можливість їх відтворення чи взаємозаміни в різних ситуаціях. — Англ. *social projection*.

Проституція (від лат. *prostitutio* — збездіщення, осквернення) — соціальне явище, вид діяльності для здобуття матеріальних або інших вигод, товаром у якій є тіло людини, яке використовують для статевих зносин. У 1998 Міжнародна організація праці (МОП) офіційно визнала роботу в сексуальній індустрії одним із видів праці, якщо особа запропонувала себе добровільно. Однак міжнародні ініціативи проти рабства вимагають перегляду визначення П. як роботи в сексуальній індустрії. З цієї точки зору П. є брутальним порушенням прав людини, оскільки пов'язана з дискримінацією і насиллям (психічним або фізичним), і як наслідок — призводить до втрати здатності контролювати свідомість і тіло. Відповідь на запитання, чи вважати П. проблемою, є одночасно й передумовою врегулювання цього явища. П. — це проблема з точки зору цінності рівності, оскільки П. порушує рівність внаслідок того, що одні люди слугують для задоволення сексуальних потреб інших. З погляду такої цінності, як свобода, кожна людина має право обирати, як їй жити і поводитись. Доросла людина повинна брати відповідальність за свої дії і вільно обирати свій шлях. Під таким кутом зору П. не є проблемою і начебто не по-

винна регулюватися політикою. Однак перед політикою постає питання, коли слід нехтувати індивідуальний вибір. Отже, актуальним аспектом соціальної і правоохоронної роботи є профілактика дитячої П. — Англ. *prostitution*.

Простір соціальний — 1) поле соціальної діяльності, яке охоплює сукупність значимих соціальних груп, індивідів, об'єктів у певному їх взаємному розташуванні; 2) уявлення індивіда або групи про своє місце в суспільстві. Система суспільних відносин існує не лише у природному просторі, а й як цілісне утворення і процес сама є простором в упорядкуванні деяких своїх функцій. Якою мірою інтегрована в єдине ціле система соціальних диференціацій суспільства передбачає простір певних порядків та ієрархій, завдяки чому забезпечуються наявні в суспільстві конкретні соціальні статуси, “соціальна дистанція” між представниками різних класів (груп, страт), такою ж мірою є необхідною для суспільства соціальна мобільність — як “горизонтальна”, так і “вертикальна”. Пов'язаність П. с. із соціальним статусом, місцем індивіда в суспільстві та групі окреслена П. Сорокіним: 1) П. с. — народонаселення Землі; 2) соціальне становище — сукупність зв'язків індивіда з усіма групами населення, всередині кожної з цих груп, тобто з її членами; 3) становище людини в соціальному всесвіті визначається встановленням цих зв'язків; 4) сукупність таких груп і сукупність становищ у кожній із них є системою координат, що дає змогу визначити соціальне становище будь-якого індивіда. — Англ. *social space*.

Протекціонізм (від лат. *protectio* (*protectionis*) — прикриття, захист) — 1) економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції; 2) прийом на роботу, у навчальні заклади та інші установи, просування по службі завдяки особистому знайомству, спорідненню, особистій відданості, симпатії, а також під неофіційним тиском груп, впливових адміністративних і суспільних осіб. Джерела П. — надання

міжособистісним відносинам, зв'язкам, інтересам родини, окремих груп і осіб, їхнім цілям більшої значущості й цінності, ніж інтересам підприємства, організації, суспільства загалом, а нерідко й їм протиставлення. Основними шляхами боротьби з П. є здійснення науково обґрунтованої кадрової політики та економічний моніторинг ефективності діяльності. — Англ. *protectionalism*.

Професійна адаптація — цілісний реальний процес соціального, професійного, психофізіологічного вrostання працівника у трудову діяльність; пристосування до нових типів внутрішньокolleктивних відносин, до нових умов праці, побуту та відпочинку. — Англ. *professional adaptation*.

Професійна консультація — один із важливих елементів профорієнтаційної роботи. У процесі П. к. вибір конкретного професійного шляху здійснюється за безпосередньої допомоги молодим людям з обов'язковим урахуванням їх статевовікових і психофізіологічних особливостей, індивідуальних нахилів та інтересів. — Англ. *professional counselling*.

Професійна мобільність — форма соціальної мобільності; зміна трудової позиції або ролі працівника, зумовлена зміною місця роботи чи професії. У понятті П. м. виокремлюють об'єктивну, суб'єктивну і характерологічну сторони. Об'єктивна — охоплює науково-технічні, соціально-економічні передумови, процес зміни професії; суб'єктивна — процес зміни інтересів працівника і акт прийняття рішення про зміну місця роботи або професії; характерологічна — певна більш-менш стійка властивість особи, її підготовленість, готовність до професійних змін, до нового виду професійної зайнятості та діяльності. Переміщення працівника знизу вгору у професійній діяльності — вертикальна мобільність, зміна виду робіт у межах одного й того ж кола професій і посад — горизонтальна мобільність. — Англ. *professional mobility*.

Професійний відбір — відбір осіб для професійного навчання або для виконання визначеної трудової діяльності. Здійснюється на основі вивчення життєвого шляху людини, її спрямованості, стану здоров'я, рівня розвитку професійно важливих якостей і підготовленості, характеру, здібностей (за даними психологічного дослідження). Мета П. — досягнення найбільшої відповідності професії індивідуально-психологічним якостям особи. — Англ. *professional selection*.

Професійні межі — в соціальній роботі — межі, зумовлені функціональною сферою. Соціальний працівник має справу з людьми, які перебувають у важкому становищі, реагує на їхні психологічні, соціальні та практичні проблеми. Однак такі люди потребують не лише порад чи матеріальної допомоги, а й співчуття. З огляду на це соціальні працівники нерідко бувають глибоко збентежені проблемами своїх клієнтів і їх нездатністю змінити свою ситуацію. У зв'язку з цим виникає небезпека професійного “вигорання”. Соціальний працівник, який “вигорів”, настільки переповнений емоціями і переживаннями людей, з якими працює, що більше не може ні залишатися самим собою, ні допомагати іншим. Він такою мірою втягується в деталі проблем клієнтів, що перестає нормально функціонувати. У зв'язку з цим йому слід прислухатися до таких практичних порад: 1) необхідно зберігати перспективу, знати, що у його владі і компетенції, а також, що робити з інформацією про речі, які поза його компетенцією; 2) чітко усвідомлювати, хто він є і з якою метою діє; 3) зберігати професійну дистанцію. Це не означає бути нечесним, а означає бути реалістичним, не означає бути холодним, а означає бути відвертим; 4) пам'ятати про відмінність між дружбою і професійними стосунками. Соціальні працівники не є друзями своїх клієнтів і не можуть ними бути. Дружба — стосунки за своєю суттю взаємні, що не мають іншої мети, крім самої дружби; дружба відновлюється в часі; кожен із друзів часом віддає більше або більше отримує. А стосунки між соціальним працівником і клієнтом

обмежені в часі й мають конкретну мету, вони не є взаємними. Все, що “отримує” соціальний працівник — задоволення від належного виконання своєї роботи, від досягнення певних цілей і спостереження того, як люди змінюються. Слід усвідомлювати, що важлива якість соціального працівника — бути поруч із клієнтом у біді чи в кризі, самому не руйнуючись від цієї кризи або від емоцій; пам’ятати, що П. м. — поняття динамічне; важливо мати й особистий простір. Деякі люди можуть із задоволенням тісно спілкуватися з іншими людьми, а інші представники тієї ж культури вважають це нестерпним. — Англ. *professional boundaries*.

Професіограма — детальний опис конкретної професії через систему потреб, що пропонуються нею людині, в якому зазначено якості індивіда, особливості розумових процесів, знання, уміння і навички, які він повинен мати, щоб успішно оволодіти нею. — Англ. *profession description*.

Професіограма комунікативна — характеристики, які створюють професійний портрет спеціаліста з точки зору володіння ним комунікативною технікою, що є одним із головних показників професійної придатності. — Англ. *communicative professiongramme*.

Професіографія — опис системи вимог, що висуваються певною професією до психофізичних і психічних якостей індивіда, основа професійної психодіагностики. — Англ. *professioniographia*.

Професіонал — працівник, який має високий рівень теоретичної підготовки і сформованості системи узагальнених умінь і навичок для роботи за обраною професією. Критерій підготовленості П. — його здатність виконувати роботу (професійну діяльність) різної складності відповідно до прийнятих норм. Діапазон складності конкретного виду праці (зміст, обсяг, послідовність виконання робіт) зумовлює певний рівень кваліфікації П. Розрізняють два види кваліфікації: 1) внутрішньопрофесійна; 2) міжпрофе-

сійна. Внутрішньопрофесійна визначає відмінності в діяльності працівника певної професії, її оцінюють відповідним розрядом тарифної сітки єдиного тарифно-кваліфікаційного довідника. Ступені кваліфікації визначають за обсягом і глибиною професійних знань, умінь і навичок у межах професії без порівняння з іншими професіями. Міжпрофесійна кваліфікація визначає відмінності в діяльності працівників незалежно від виду професії. На її основі встановлено такі рівні кваліфікації: висококваліфікований, кваліфікований, малокваліфікований і некваліфікований працівник. Вона характеризує різні рівні загальноосвітньої і професійно-технічної підготовки працівників, необхідних їм для здійснення професійної діяльності. — Англ. *professional*.

Професіоналізація — інституціалізація освіти, підготовка у вищих навчальних закладах дипломованих фахівців. Передбачає здійснення підготовки на основі стандартів, які визначають, що повинен знати, уміти спеціаліст, якими цінностями володіти і на яких посадах може працювати. П. соціальної роботи охоплює такі стадії: 1) перетворення діяльності на основне заняття для групи людей; 2) організація спеціальних навчальних закладів цього профілю; 3) формування професійної асоціації; 4) проведення політичної кампанії, спрямованої на ухвалення законодавчих актів, які надають професійній асоціації офіційних повноважень; 5) розроблення й затвердження етичного кодексу професії. Група, яка претендує на професійний статус, намагається схилити суспільну думку до визнання того, що: складність цього виду діяльності вимагає спеціальної освіти; тільки особи, які отримали таку спеціальну підготовку, здатні здійснювати діяльність на достатньо високому рівні; соціальні потреби, які обслуговує ця діяльність, такі важливі, що виправдовують прагнення до високого рівня професійної компетентності. П. соціальної роботи розглядають як історичний процес, у результаті якого цей вид діяльності набував рис, що зближують його з визнаними професіями. З 1995 в Україні від-

крито нову спеціальність для вищих і середніх навчальних закладів — “соціальна робота”, формуються різні рівні в системі підготовки кадрів для соціальної сфери: допрофесійна підготовка, яку здійснюють переважно у старших класах загальноосвітніх шкіл (підготовка помічників соціальних працівників і педагогів); базова підготовка (стаціонарна і заочна форми у вищих навчальних закладах); додаткова освіта, яка охоплює професійну перепідготовку і додаткові види підвищення кваліфікації. В Україні триває робота, спрямована на подальшу П.: формування професійної асоціації; підготовка і затвердження етичного кодексу професії; проведення кампанії з надання соціальній роботі офіційних повноважень на основі законодавчих актів та розширення можливих варіантів її здійснення. — Англ. *professionalisation*.

Професія (лат. *professio* — спеціальність) — стійкий і відносно широкий вид трудової діяльності, визначений розподілом праці та її функціональним змістом. Поділ людей за П. склався внаслідок ускладнення і диференціації праці. Для успішного виконання професійної діяльності необхідна відповідна підготовка: оволодіння професійно важливими знаннями, вміннями, навичками. Набувають П. у відповідних навчальних закладах або безпосередньо на виробництві. За складністю операцій П. поділяють на такі групи: 1) технологічні П. — люди цих професій мають справу з опором переборюваного матеріалу; 2) П. у системі “людина — людина”, де крім суб’єкт-об’єктних наявні суб’єкт-суб’єктні відносини (соціальна робота належить до цієї групи П.). У сучасних умовах відбуваються динамічні процеси в системі професійної освіти: деякі П. відмирають, інші народжуються. Престижні П. — професії з великою питомою вагою розумових операцій, який відповідає швидким темпам розвитку науки й автоматизації трудових процесів, що значно подовжило період навчання. Щодо гуманітарних П., то у країнах Заходу, напр. у Великобританії, за умови безперервного навчання зі шкільної лави психолог може отримати

ти дозвіл на самостійну практику не раніш як у 32 роки, після 14 років професійної підготовки під наглядом визнаних спеціалістів. Соціальний працівник не має права займатися психотерапевтичною практикою, оскільки його професійна підготовка в європейських країнах досить звужена і здійснюється протягом одного року. — Англ. *profession*.

Профілактика (від грец. *prophylacticos* — запобіжний) — система заходів, спрямованих на запобігання виникненню й поширенню хвороб, на охорону здоров’я. Існує П. первинна (запобігання захворюванню), вторинна (запобігання повторному захворюванню), третинна (запобігання прогресуванню хвороби, інвалідності). Виділяють три стратегії П.: 1) первинна (щодо здорового способу життя, загальних медико-психолого-соціальних аспектів); 2) короткотривала; 3) спеціалізована (відповідно до нозологічних форм і проблем). Існують такі підходи до П.: 1) інформаційний — інформування населення про нормативні вимоги, які висувають держава та суспільство; 2) соціально-профілактичний — зосередження на усуненні або пом’якшенні першопричин, конкретних соціальних подразників, що згубно діють на свідомість, а отже, й на поведінку людини; 3) медико-біологічний — запобігання можливим відхиленням від соціальних норм цілеспрямованими лікувально-профілактичними засобами стосовно людей, які страждають на різні аномалії (мають патологію на біологічному, психологічному рівнях). Різні підходи і методики ґрунтуються на певних моделях. ВООЗ рекомендує 5 таких моделей: 1) модель моральних принципів — акцентує, що, напр., використання психоактивних речовин або неконтрольована сексуальна активність є аморальними і неетичними; 2) модель залякування — ґрунтується на твердженні, що населення можна змусити не робити аморальних, небезпечних вчинків, якщо інформаційні кампанії наголошуватимуть на небезпеці такої поведінки; 3) модель фактичних знань (когнітивна) — докладання зусиль до поліпшення способів передавання та отримання

інформації про здоровий спосіб життя і небезпеку деяких захворювань; 4) модель афективного навчання — застосування афективних підходів: навчальних методик, які більше фокусуються на корекції деяких особистісних дефіцитів, ніж на проблемі власне захворювання, вживання наркотиків або сексуальних перверзій; 5) модель поліпшення здоров'я — непрямий підхід до заохочення розвитку позитивних звичок. — Англ. *precautions; prophylaxis, preventive maintenance*.

Процедура емпатичного слухання клієнта — система прийомів, за допомогою яких консультант, слухаючи сповідь клієнта, намагається якнайкраще зрозуміти його і його проблему, співпереживає, співчуває клієнту, ставлячи себе на його місце. — Англ. *the procedure of empathy audition of a client*.

Процедура зняття психологічного бар'єра у клієнта — сукупність прийомів, за допомогою яких консультант на початку роботи з клієнтом намагається розпізнати і по змозі психологічно нейтралізувати вплив комплексів, усунути наявний у клієнта психологічний бар'єр у спілкуванні. — Англ. *phasing out psychological barrier procedure of a client*.

Психіатрія культуральна (від *псих...* і грец. *iatreia* — лікування) — галузь психіатрії, яка вивчає співвідношення культуральних характеристик та особливостей клієнта (національне виховання, суспільний стан, освіта, тощо) і психічних розладів та психіатричної допомоги. — Англ. *cultural psychiatry*.

Психіатрія транскультуральна — психіатрична допомога або дослідження в галузі психіатрії, за яких клініцист (або дослідник) та пацієнт (або обстежуваний) належать до різних культур. — Англ. *transcultural psychiatry*.

Психіка (від грец. *psychikos* — душевний) — 1) суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності в ідеальних образах, на основі яких здійснюється регуля-

ція взаємодії людини із середовищем; 2) функція образної уяви та впорядкування подій минулого, теперішнього і, можливо, майбутнього в головному мозку. Ідеальність образу пов'язана з понятійним відображенням. На індивідуальному рівні події минулого постають у даних досвіду, що зберігається в пам'яті, теперішнє — в сукупності образів, переживань, розумових актів, можливе майбутнє — у намірах, цілях, фантазії, сновидіннях тощо. Визначальними ознаками П. є відображення, що створює образ предметного середовища, в якому діють живі істоти, їх орієнтація в цьому середовищі та задоволення потреб у контактах з ним. Ці контакти за принципом зворотного зв'язку контролюють правильність відображення. У людини контрольну функцію виконує соціальна практика. Отже, П. — єдина циклічна система, що має свою історію і рефлекторна за своїм типом. П. також властива тваринам. У людини П. набуває якісно нових структур, виникає свідомість як провідний рівень регуляції діяльності, формується особистість, що є джерелом вищих виявів активності П. П. — системна властивість високоорганізованої матерії, здатність до активного відображення суб'єктом об'єктивного світу, побудова суб'єктивно невідчуженої від нього картини світу та саморегуляція на цій основі своєї поведінки і діяльності. — Англ. *psyche*.

Психічне здоров'я — стан повного духовного і соціального добробуту, а не лише відсутність хвороби чи дефектів центральної нервової системи; рівновага індивіда у сприйманні навколишньої дійсності, людей; адекватно-позитивна реакція на різні подразники та відносини. Давні філософи (стойкі та епікурейці) визначали П. з. як повне задоволення за помірної реалізації всіх потреб. Фон Вайнзеккер визначив П. з. як здатність реалізувати природний, вроджений потенціал людського визнання. Звідси П. з. — набуття людиною самостійності, реалізація свого "Я", повноцінне та гармонійне приєднання до спільноти людей. Порушення деяких функцій визначається не так патологічним станом організму лю-

дини, як психічними розладами. — Англ. *psychic health*.

Психічний розлад — хворобливий стан із психопатологічними або поведінковими проявами, пов'язаний із порушенням функціонування організму внаслідок впливу біологічних, соціальних, психологічних, генетичних або хімічних чинників. Визначається ступенем відхилення від узятю за основу поняття психічного здоров'я. П. р. — стан, який супроводжується затьмаренням свідомості, порушенням мислення, волі, емоцій, інтелекту або пам'яті, що перешкоджають сприйняттю особою навколишньої дійсності, свого стану або поведінки. Найчастіше він нетривалий і такий, що виникає як реакція на важкі життєві обставини; стан хворої людини, яка вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що становлять безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольнити свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або заподіє значної шкоди своєму здоров'ю у зв'язку з погіршенням психічного стану в разі ненадання їй психіатричної допомоги. — Англ. *mental disorder, psychic disorder, mental health problem*.

Психічний стан — поняття, яке використовують для умовного виділення у психіці індивіда відносно статичного моменту, властивого йому в певний час. П. с. охоплює вияв почуттів (настрої, афекти, тривога, ейфорія, фрустрація та ін.), увагу (зосередженість, розпорошеність уваги), волю (рішучість, зібраність тощо), мислення (сумніви), уяву тощо. У П. с. суттєве значення мають настрої, стреси, екстремальні стани людей, конфлікти, втома. П. с. вивчає наука "психологія". Кожний П. с. є суб'єктивним і об'єктивним одночасно. Вивчення П. с. — це вивчення: 1) психічних рівнів реагування (переживання); 2) фізіологічних рівнів реагування (соматика, вегетатика); 3) поведінки людини. Розрізняють мотиваційні, вольові, емоційні стани, а також стани, пов'язані з різним рівнем організації свідомості (оптимальний рівень свідомості, стан втоми, пе-

ревтоми та загальмованості). — Англ. *psychic state*.

Психоаналіз — психотерапевтичний метод, розроблений З. Фрейдом. Основним поняттям, що об'єднує вчення З. Фрейда, А. Адлера, К. Юнга і неопсихоаналітиків, є уявлення про підсвідомі психічні процеси, які вони аналізують. П. охоплює теорії загального психічного розвитку, психологічне походження неврозів та психоаналітичну терапію і є завершеною, цілісною системою. Головна мета П. — допомогти пацієнту усвідомити причину внутрішніх конфліктів, що виникли внаслідок суперечливих дитячих переживань і проявляються як симптомами, так і формуванням хворобливих патернів поведінки у зрілому віці. П. — найінтенсивніший тип психотерапії. Пацієнт відвідує психоаналітика 3–5 разів на тиждень; тривалість лікувального курсу — від кількох місяців до кількох років. П. акцентує на самопізнанні і здатності постійно поглиблювати розуміння свого внутрішнього психічного життя. Для П. важливо, щоб пацієнт умів висловлювати свої почуття й думки, був психологічно спроможний переносити емоційне напруження без депресії, мав здатність до стійкого терапевтичного альянсу. Результат П. — реконструкція характеру зі зменшенням патологічного захисту, формування зрілої особистості. П. використовують для лікування неврозів, особистісних розладів, сексуальних порушень. — Англ. *psychoanalysis*.

Психобіографія — психологічне дослідження життєвого шляху відомої особистості. Об'єкт психобіографічного дослідження — окрема людина, її біографія. Предмет П. — психологічний зміст життєвого шляху цієї людини. Вихідною світоглядною передумовою психобіографічних досліджень є визнання історичної значимості окремої особистості, розуміння дій якої розглядають як один із способів пояснення історичних подій. — Англ. *psychobiography*.

Психогенетика — межа з генетикою галузь психології, предметом якої є

походження індивідуальних психологічних особливостей людини, з'ясування ролі генотипу і середовища в їх формуванні. П. використовує методи сучасної генетики. Деякі факти, отримані П., дають підставу вважати, що зі зміною механізмів перебудовується співвіднесеність психічних функцій із генотипом: що більшою є роль специфічно людських, соціальних за походженням чинників, то менша частка генетичної мінливості у формуванні індивідуально-психологічних особливостей. — Англ. *psychogenetics*.

Психогенії (від грец. *psyche* — душа і *genesis* — походження) — патологічні, але зворотні розлади психіки, спричинені психічними травмами, — як надгострими (напр., втрата близької людини), так і слабкими, але постійними, які породжують внутрішні конфлікти (напр., боротьба між почуттям обов'язку і бажанням). До П. призводять тривале нервово напруження та (або) серйозні соматичні захворювання. Умовно П. поділяють на реактивні стани і неврози. Психогенні розлади, інтенсивність яких невелика і які переносяться без втрати працездатності, називають психогенними (в т. ч. невротичними) реакціями. — Англ. *psycho-geniuises*.

Психодіагностика (від грец. *psyche* — душа і *diagnostikos* — здатний розпізнавати) — галузь психології, яка розробляє методи виявлення індивідуальних особливостей і перспектив розвитку особистості. Почала формуватись у XIX ст. (Дж. Кеттел, Ф. Гальтон, Г. Еббінгаус та ін.). Суттєвий внесок у її становлення зробили франц. психолог А. Біне і його співробітники, які запропонували методи діагностики рівня розумового розвитку дітей (шкалу розвитку інтелекту). Сучасна П. використовує чимало методик, спеціалізованих за галузями застосування: аномалії — норма, освітньо-вікові рівні, навчальна, професійна, спортивна діяльність та ін. Ці методики умовно поділяють на чотири види: 1) тести, анкети й опитувальники, що дають змогу виявити основні установки, став-

лення, переваги та ін.; 2) проєктивна техніка; 3) психофізіологічні методики для діагностики індивідуальних виявів властивостей нервової системи, що встановлюють динамічні особливості психіки (темп діяльності, легкість переключення, тривалість збереження активної працездатності та ін.). Будь-яка психодіагностична методика має відповідати вимогам точності, надійності і валідності. Практична ефективність діагностичних засобів залежить від їх змістового зв'язку з фундаментальними психологічними дослідженнями і від використання відповідних засобів аналізу, оцінки та вимірювання діагностичних явищ. — Англ. *psychodiagnosics*.

Психодрама (від грец. *psyche* — душа і *drama* — дія) — вид групової психотерапії, в якому пацієнти почергово виступають як актори і як глядачі, причому їхні ролі передбачають моделювання життєвих ситуацій, що мають особистісний зміст для учасників, з метою усунення неадекватних емоційних реакцій, опрацювання соціальної перцепції, глибокого самопізнання. П. застосовують при неврозах, у т. ч. дитячого віку, психосоматичних захворюваннях та алкоголізмі, загостреннях психопатій і відхиленнях у поведінці підлітків. Можлива сімейна П. Елементи П. наявні у поведінковій психотерапії, соціальних, психологічних тренінгах, ділових іграх. — Англ. *psychodrama*.

Психоз (від грец. *psyche* — душа) — глибокий (гострий або хронічний) розлад психіки, що проявляється у викривленому відображенні дійсності, запамороченні свідомості, зміні самосвідомості, поведінки і ставлення до оточення. Є наслідком токсичного, інфекційного або травматичного ураження головного мозку чи соматичних захворювань, які призводять до вторинних психічних порушень. П. можуть бути наслідком конституційної і спадкової схильності, що проявляється після хвороби або психотравми. Важливою ознакою П. є зникнення критики хворобливого стану — нерозуміння і заперечення хвороби. При П. з'являються не властиві нормальній психіці

ознаки: галюцинації, депресивні, маніакальні, психомоторні варіанти збудження та гальмування. Окрім цього, П. може бути виявом органічних психічних захворювань — шизофренії, інволюційних (старечих) розладів та ін. П. нерідко супроводжується патологічними розладами когнітивної та афективної сфер у формі галюцинацій, ідей, маячення та ін. — Англ. *psychosis*.

Психокласи (за Л. Демоз) — групи людей з подібним стилем виховання в дитинстві, виділені в межах однієї популяції. — Англ. *psycho classes*.

Психологічна корекція — метод роботи практичного психолога, що ґрунтується на консультаванні та припускає цілеспрямовану психологічну дію на клієнта з метою зміни його психічного стану до норми у разі діагностики у нього характерологічних девіацій або особистісних аномалій, а також для засвоєння ним якої-небудь діяльності. П. к. також охоплює створення оптимальних умов для формування особистості та профілактики виникнення й поглиблення негативних тенденцій психічного розвитку, симптоми його прояву. Каузальна П. к. спрямована на джерела, причини відхилень. П. к. нормального розвитку здійснює психолог, аномального — психотерапевт, дефектолог. П. к. враховує основні вікові закономірності психічного розвитку, конкретні індивідуально-психологічні особливості клієнта. Спирається на основні теорії особистості. Її здійснюють у формі тренувань умінь і навичок, застосовуючи прийоми психотерапії та ін. — Англ. *psychological correction*.

Психологічна підготовка — активізація здібностей особи для певного виду діяльності. П. п. спрямована на формування і закріплення стійких якостей (знань, умінь, навичок), потрібних у певній діяльності, уміння індивіда вчасно використовувати свої здібності в конкретній галузі праці. Для П. п. необхідне формування мотивів тієї сфери діяльності, до якої готується особа, осмислення нею соціальної значущості цього виду діяль-

ності, вироблення серйозного і відповідального ставлення до неї. П. п. є загальною якістю особи, яка завжди співвідноситься з певним видом діяльності і потребує високоефективного її виконання. Коли говорять про П. п. вчителя, лікаря, керівника виробництва тощо, то мають на увазі активізацію і закріплення їхніх здібностей у цих видах праці. П. п. має свої відмінності для окремих видів діяльності, а в межах одного виду діяльності — для різних її виконавців. Слід враховувати й певні спільні риси, які характеризують П. п., — вони пов'язані з якісними характеристиками інтелекту, волі, моральної сфери людини. П. п. — цілеспрямований процес, що здійснюється шляхом навчання, освоєння технології певного виду діяльності, опанування здобутків соціального досвіду людства. Тісно пов'язана з такими поняттями, як психологічна установка, психологічна мобілізація, професійна орієнтація тощо. Особливо важлива П. п. для тих видів трудової діяльності, що передбачають роботу з людьми (управління, виховання, навчання тощо), і для представників творчих професій (письменник, художник, учений, слідчий тощо). П. п. здійснюється через відповідні цілеспрямовані впливи на середовище, в якому живе і виховується особа (напр., створення високого соціального престижу окремих професій), і головним чином через впливи на саму особу активізацією її задатків і здібностей. — Англ. *psychological preparation*.

Психологічна служба — система науково обґрунтованих організаційних видів діяльності з впровадження здобутків психологічної науки. Діагностична і прогностична діяльність П. с. охоплює проблеми соціальної, професійної, особистісної, індивідуальної діагностики і прогностики; психогігієнічна та консультативна діяльність — медико-психологічну, соціально-психологічну профілактику і консультацію, виробничу гігієну, професійну орієнтацію і професійний відбір, реабілітацію відхилень, адаптацію до діяльності; нормативно-стандартизуюча діяльність — стандартизацію методів і дослідів, процедур, розроблен-

ня регламентуючих документів — галузевих і державних стандартів, рекомендацій, норм; експертна діяльність — психологічну експертизу в різних галузях; проектуюча діяльність — пов'язана з розвитком складних соціотехнічних систем, проектуванням нових і перспективних видів діяльності людини; дослідницька діяльність — визначення проблем, структури перспектив і найважливіших напрямів досліджень, що виникають у зв'язку з діяльністю П. с. у різних сферах, перспективи розвитку цих галузей. До неї належить і спеціальна науково-методична робота з добору, перевірки, адаптації, перенесення наукових результатів із лабораторної практики в реальну практику. — Англ. *psychological service*.

Психологічна сумісність — максимальне поєднання психічних параметрів двох чи кількох людей. П. с. має винятково важливе значення для групової (колективної) діяльності, коли чітко розподілено функції між виконавцями спільної програми і кожен з них доповнює іншого. П. с. означає добру психологічну і соціальну адаптацію людей одне до одного, що є передумовою і запорукою оптимального виконання ними своїх обов'язків. Пробу на П. с. роблять під час комплектування груп з винятково складними і відповідальними завданнями (екіпаж космічного корабля, підводного човна, персонал високоширокої дослідницької експедиції в Арктиці та Антарктиці, персонал бригад швидкої медичної допомоги тощо). П. с. чи несумісність людей найвідчутніше виявляються в конфліктних і передстресових ситуаціях, під час роботи в умовах дефіциту часу тощо. Знання П. с. може прислужитися і в звичайних ситуаціях, напр., для інтеграції і згуртованості колективу, правильного добору лідерів та їх заступників. — Англ. *psychological compatibility*.

Психологічне забезпечення — психологічна підтримка людини на різних етапах її життєвого шляху, спрямована на формування, підтримання і відновлення психічного здоров'я. П. з. здійснюють у психологічних закладах (напр.,

психологічних консультаціях), психологічних кабінетах (напр., у школах, військових частинах, на виробництві), на сторінках психологічних видань, за допомогою засобів масової інформації та інших способів передавання інформації. Мета П. з. — психологічна підтримка здорових людей у ситуаціях, коли суб'єкт не має змоги реалізувати внутрішні мотиви, прагнення, цінності тощо. П. з. здійснюють досліджувач, психолог-педагог, соціальний працівник для розв'язання критичної ситуації за бажанням клієнтів, а стосовно дітей — на прохання їхніх батьків. П. з. підлітків, які можуть самостійно визначати потребу в психологічній допомозі, має здійснюватися також з відома батьків. Це питання в Україні юридично не врегульоване, хоча підлітки здатні усвідомлювати власні психологічні проблеми і потребують конфіденційності, анонімності у їх розв'язанні, а психологічні конфлікти нерідко спричинені стосунками батьків і дітей. — Англ. *psychological provision*.

Психологічний клімат — сукупність внутрішніх умов, що виникають у процесі розвитку і життєдіяльності групи, колективу (наявність позитивної перспективи як для групи загалом, так і для кожного її члена; моральна атмосфера, в якій виявляється властиве для членів групи ставлення до спільної справи і одне до одного; жорсткість чи слабкість соціального контролю, який характеризується ставленням до критичних оцінок, висловлюваних членами групи з приводу різних аспектів спільної діяльності; домінуючий настрій). Істотний показник П. к. — рівень згуртованості групи. Позитивний П. к. сприяє формуванню почуття задоволення членів колективу від участі у спільній діяльності; почуття незадоволення супроводжується зазвичай зростанням серед членів колективу кількості референтних (привабливих) груп, що може призвести до його дезінтеграції. П. к. суттєво впливає на життя і діяльність групи (колективу). Однією з важливих функцій керівника є створення комфортного, здорового П. к. у колективі. — Англ. *psychological climate*.

Психологічно орієнтовані теорії соціальної роботи

— сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, основою яких є пізнання закономірностей психологічного розвитку і статусу людини в суспільстві. Акцентують на психологічних та емоційних, а не на соціальних чинниках під час роботи з проблемами клієнта. До цієї групи теорій належать психодинамічна і гуманістична моделі. В основі психодинамічної моделі — психоаналітична теорія З. Фрейда, яка головну роль відводить внутрішньопсихічним процесам людини (взаємодії між інстинктами, мотивами і нахилами). Набула поширення у 20-ті ХХ ст. і домінувала в практиці соціальної роботи до 60-х. Розвинена і доповнена К. Юнгом, А. Адлером, К. Хорні, вона й сьогодні в арсеналі соціальних працівників, у т. ч. і в Україні, хоча нерідко викликає певні заперечення. Психоаналітична теорія спирається на ідею, що будь-яка поведінка людини мотивована підсвідомими конфліктами, закоріненими в ранньому дитинстві. Отже, психодинамічно орієнтований підхід фокусується на внутрішньому житті індивіда, а не на модифікації міжособистісних відносин або навколишньої обстановки. Теорія придатна для розуміння фактично будь-якої сфери людської поведінки. Напр., психоаналітична теорія пояснює злочинну поведінку свідомою агресивністю. Поведінкою людини, згідно з нею, керують три тісно пов'язані сили: “Ід” (біохімічна енергія людини), “Его” (своєрідний посередник між інстинктом і середовищем, який обирає найбезпечніші засоби розрядки напруження) і “Супер-Его”, змістом якого є передані батьками моральні цінності — т. зв. “голос совісті”. Злочинна поведінка є наслідком неадекватного розвитку “Его” і “Супер-Его”, що пояснюється помилками сімейного виховання дітей у ранньому віці, структурним порушенням сім'ї. Для спеціалістів, що використовують психодинамічну модель, важливими є результати досліджень психологічних чинників, які можуть впливати на скоєння злочину: негативне уявлення правопорушника про самого себе; недостатній духовний розвиток, посеред-

ні розумові здібності. Вчені також з'ясували, що правопорушники менше прив'язані до родичів, не мають ідеалів дитинства; мало займалися характерною для дитячого віку діяльністю, не поважають порядок і закон. Психодинамічна модель пропонує спеціалістам, напр., таке пояснення алкоголізму: надмірне обмеження або надмірна свобода в дитинстві призводять до надмірних неусвідомлених потреб, які через нералізованість витісняються у підсвідомість. У таких випадках алкоголь у дорослому житті може стати засобом зняття напруження і створення хибного відчуття сили та величі. Протверезіння знову повертає почуття невпевненості й стурбованості, що сприяють подальшому вживанню алкоголю. Ризик зловживання алкоголем вищий у людей із психосоціальними проблемами. Як продукт внутрішніх, переважно неусвідомлених мотивів, психодинамічні теорії розглядають і самогубство. Класичним мотивом суїциду, згідно з ними, є позасвідомий ворожий імпульс, що повертається всередину, на проєктований і такий, що викликає змішані почуття, об'єкт любові. Ця ворожість має три прояви: 1) бажання вбити; 2) бажання бути вбитим; 3) бажання померти. Психодинамічні теорії припускають, що коли імпульс спрямовано проти самої людини, як у випадку суїцидальної поведінки, то він не буде спрямований проти інших людей. Розвиваючи уявлення Фрейда про самогубство, вчені наголошують на важливій ролі не лише агресивності, а й таких чинників, як тривога, провина, залежність, гнів. Почуття занедбаності, безнадії і беспорядності також можуть бути компонентами психодинаміки самогубства. Незважаючи на те, що психодинамічна теорія створена для розуміння індивіда, її використовують і для розуміння та вивчення групових феноменів під час проведення групової соціальної роботи. Психоаналітично орієнтовані теоретики і практики акцентують на емоційних реакціях членів групи один на одного і на лідера: порушення сприйняття один одного і групових подій, які можуть бути зумовлені внутрішніми якостями індивіда. Це впливає на роботу

групи і може призвести до емоційного регресу у формі залежності від лідера, боротьби з ним, втечі, об'єднання в пари з тим, щоб перешкодити досягненню групових цілей. Отже, з 20-х ХХ ст. і до недавнього часу соціальна робота оперувала насамперед психодинамічною концептуальною моделлю, яка спирається на фрейдистські і неофрейдистські теорії поведінки індивіда. У 60–70-ті в теорії і практиці соціальної роботи особливої популярності набула гуманістична модель, яку ще називають екзистенційно-гуманістичною. Вона розвивалась як альтернатива психоаналізу і біхевіоризму. Якщо психоаналіз наголошував на ролі підсвідомих та ірраціональних сил як ключових чинників поведінки людини, біхевіоризм — на значенні навчання і досвіду, то гуманізм розглядає людину як свідому, розумну, творчу і самодостатню істоту, яка є активним творцем свого життя. Головні положення гуманістичної моделі розвивалися на основі вчення А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла. Представники гуманістичного підходу вбачають головні резерви в особистості самої людини, в початково закладених у неї силах добра, психічного здоров'я і бажання до самовдосконалення. Тому клієнтам вони відводять роль активних творців власного життя, стиль якого може бути обмежений тільки фізичними і соціальними впливами. Зокрема, розроблену К. Роджерсом “клієнтоцентровану модель” (недирективну терапію) покладено в основу загальних принципів соціальної роботи. Головну увагу в роботі з клієнтами звертають на партнерські стосунки між ними і спеціалістами; самодопомогу й активну роль клієнта у розв'язанні своєї проблеми. В аналізі проблемної ситуації екзистенційний підхід вимагає врахування того, як клієнт сприймає та інтерпретує свої уявлення про навколишній світ, як оцінює свій соціальний статус. Найважливішим прагненням особистості В. Франкл вважав набуття сенсу свого існування. Якщо особистість не може реалізувати цього прагнення, виникає фрустрація (екзистенційний вакуум). Кожна людина, незалежно від статі, віку, соціального статусу,

професії, релігійних переконань тощо, несе відповідальність за реалізацію свого унікального змісту життя. Цьому не можна навчити, однак це можна усвідомити. В концепції особистості Франкла домінує положення, що для людини важливо не так те, що з нею трапалося, як її ставлення до цього. Психологічну роботу з людьми він називає логотерапією (терапією за допомогою сенсу), розуміючи її як спосіб аналізу ситуацій і метод консультування. Основне завдання логотерапії — допомогти людині знайти сенс і мету життя, щоб подолати сумніви та відчай. В цьому особлива роль належить формуванню уявлень про майбутнє, що допомагає “запустити” механізм поведінки людини, відновити становлення життєвих стратегій. Потребує уваги і розгляд специфіки поведінки клієнта у т. зв. первинних щодо нього групах (напр., у сім'ї) і безпосередньому оточенні. Саме там з точки зору екзистенційно-гуманістичного підходу приховано чимало причин, які призводять до кризи. З огляду на це вивчення і розуміння проблеми клієнта передбачає спільну діяльність соціального працівника, клієнта і осіб, які багато для нього важать. Пріоритетами у своєрідному лікуванні є ключові для клієнта стосунки, їх зміцнення і відновлення або ж допомога у побудові нових значимих взаємин. Перевагу надають роботі з сім'єю, рідше — групою. Індивідуальна робота — на третьому місці в цьому ряду. І у роботі “сам на сам” акцентують на стосунках клієнта з іншими людьми у його повсякденному житті. Отже, і індивідуальна, і групова робота за екзистенційного підходу спрямовані на оптимізацію, поліпшення повсякденних відносин індивіда з іншими індивідами. Ефективність цієї моделі соціальної роботи наочно виявляється в роботі з етнічними групами, які змушені змінити місце проживання. У них можуть виникати конфлікти, пов'язані з тим, що їх попередній досвід реконструкції зовнішнього світу суперечить новому соціальному оточенню. Цю модель використовують і в роботі з групами ризику, багато представників яких належать до т. зв. недооцінених груп. —

Англ. *psychologically oriented social work theories*.

Психологія (від грец. *psyche* — душа, *logos* — наука, вчення) — наука про загальні закономірності розвитку, функціонування психіки та індивідуально-типологічні особливості її вияву, про загальні закономірності взаємодії людини і середовища. Взаємодія живих істот з навколишнім світом реалізується через якісно відмінні від фізіологічних, але невіддільні від них психічні процеси, акти, стани. Впродовж століть явища, які вивчає П., позначали загальним терміном “душа”, їх вважали предметом одного із розділів філософії, названого в XIV ст. П. Відомості про такі явища накопичувалися й у багатьох інших напрямках досліджень, а також у різних сферах практики (зокрема, в медичній і педагогічній). Своєрідність цих явищ, подання їх людині у формі безпосередніх, невідчужених від неї переживань, їх особливу пізнавальність, обумовлену здатністю індивіда до самоспостереження і самозвіту про них, їх інтимно-особистісну цінність релігійно-ідеалістичні вчення тлумачили як ознаку їх породжуваності особливою сутністю. На противагу цьому розвивалася матеріалістична традиція, орієнтована на союз П. з природознавством, яка закріпила наукове знання про психіку, виходячи з досягнень у вивченні її матеріалістичного субстрату (органів чуттів та вищих нервових центрів). — Англ. *psychology*.

Психологія вікова — галузь психологічної науки, яка вивчає вікову динаміку психіки людини. Пов'язана передусім з віком як конкретним, відповідним і обмеженим в часі ступенем психічного розвитку індивіда і його розвитку як особистості. Основними розділами П. в. є: дитяча психологія; психологія молодшого школяра; психологія підлітка; психологія ранньої юності; психологія дорослої людини; психологія старості (геронтопсихологія). П. в. вивчає вікові особливості протікання психічних процесів, засвоєння знань, вікові чинники розвитку особистості. Оскільки психічний розвиток людини (особистості) відбувається у

процесі навчання і виховання, зміст В. п. значною мірою збігається з педагогічною психологією. У своєму історичному розвитку (в генезі) вони також невіддільні. Це обумовлено й наявністю єдиного об'єкта вивчення — людини, яка є істотою динамічною, змінною. П. в. враховує і базується на таких періодизаціях віку: дитя (від народження до одного року); переддошкільне дитинство (1–3 роки); дошкільне дитинство (3–6 років); молодший шкільний вік (6–10 років); підлітковий вік (10–15 років); юність: перший період (старший шкільний вік 15–17 років), другий період (17–21 рік); зрілий вік: перший період (21–35 років), другий період (35–60 років); похилий вік (60–75 років); вік старості (75–90 років); вік довгожителів (90 років і більше). — Англ. *age psychology*.

Психологія експериментальна — галузь психологічної науки, яка розкриває і вивчає умови, закономірності, принципи експериментального дослідження психіки. Своїй появі і розвитку зобов'язана філософії, біології, фізіології, нейрофізіології, психології та іншим наукам. Становлення П. е. пов'язують зі створенням В. Вундтом у Лейпцигу першої експериментальної психологічної лабораторії. Свій внесок у розвиток П. е. зробили В. Бехтерев, В. Вундт, Г. Гельмгольц, Ф. Галль, П. Брок, О. Кюльпе, І. Сеченов, Б. Скіннер, І. Павлов, Г. Фехнер, Т. Рібо та інші вчені різних галузей знань. Виокремлюють такі групи принципів експериментального дослідження психіки: загальні (детермінізму, єдності свідомості і діяльності, об'єктивності, розвитку, системності, цілісності у вивченні психологічних явищ); спеціальні (принцип репрезентативності об'єкта досліджень, валідності, надійності, інваріантності, ізоморфізму, єдності теорії, експерименту і практики, проектування). — Англ. *experimental psychology*.

Психологія здоров'я — наука про психологічні принципи здоров'я, про методи і засоби його забезпечення, зміцнення і розвитку. П. з. — стан душевного спокою, комфорту як результат відсут-

ності хворобливих психічних проявів і адекватного пристосування людини до конкретних умов життя. П. з. характеризує людину згідно з її взаємозв'язками, передусім соціальними. Із прогресивними суспільними змінами змінюється і П. з. людини, людської спільноти загалом. — Англ. *health psychology*.

Психологія історична — напрям психології, що вивчає взаємозв'язки психологічних та історичних феноменів. Об'єкт П. і. — люди (окремі особи, соціальні групи) як об'єкти і суб'єкти історичного процесу, її предмет — психологічні характеристики людини залежно від характеристик історичної епохи: психологічні особливості людини як суб'єкта пізнання і діяльності залежно від історичних умов, історична своєрідність особистості в певну історичну епоху. — Англ. *historical psychology*.

Психологія натовпу — соціально-психологічний феномен, який визначає поведінку великої контактної групи людей, об'єднаних лише позаколективною поведінкою. П. н. змушує людей поводитися інакше, ніж коли вони діють ізольовано. — Англ. *crowd psychology*.

Психологія педагогічна — галузь психології, що вивчає психологічні проблеми навчання і виховання. П. п. досліджує: психологічні особливості цілеспрямованого формування пізнавальної діяльності і суспільно важливих якостей людини (особистості); умови, які забезпечують нормальний, ефективний процес навчання; можливість урахування в процесі навчання індивідуальних психологічних особливостей дитини, підлітка, молодої людини; особливості зв'язків між тим, хто навчає, і тим, хто навчається; взаємини всередині навчального колективу; психологічні особливості, специфіку безпосередньо педагогічної діяльності. Основними розділами П. п. є психологія навчання і психологія виховання, хоч окремо певною мірою виділяють психологію вчителя і психологію взаємин у навчальному колективі. — Англ. *pedagogic psychology*.

Психологія превентивна — психологічна дисципліна, яка вивчає природу і генезис відхилень у поведінці з позиції міждисциплінарного системного підходу, в т. ч. особистісні, соціальні, а також соціально-психологічні, психолого-педагогічні і психологічні чинники, що зумовлюють соціопатогенез. П. п. забезпечує запобігання, діагностику і корекцію відхилень у поведінці, які можуть мати агресивні, корисливі та соціально пасивні саморуйнівні форми. — Англ. *preventive psychology*.

Психопатії (від *психо...* і грец. *pathos* — страждання) — патологія характеру, за якої суб'єкт набуває антисоціальних індивідуальних властивостей, що перешкоджають його адекватній адаптації у соціальному середовищі. Ознаками П. є патологічні особливості емоційно-вольової сфери, характеру, які призводять до соціальної дезадаптації, що виявляється в численних конфліктах з оточенням і з самим собою. В основі розвитку П. — біологічна неповноцінність мозку у поєднанні з несприятливими соціально-психологічними чинниками або умовами формування особистості. Ступінь вираженості П. у дорослих залежить від умов виховання та навколишнього середовища. Внаслідок хвороб і психотравм у психопатів можуть виникати гострі чи затяжні реактивні та невротичні стани, реактивні психози, висока ймовірність алкоголізму, наркоманії, самогубств, неврозів, психосоматичних захворювань тощо. Виділяють П. ядерну (вроджену або конституціональну) — спричинену вродженою неповноцінністю нервової системи, і набуту внаслідок перенесених у молодому віці захворювань (енцефаліт, травми голови), а також неправильного виховання. — Англ. *psychopathies*.

Психопатологія — патологія характеру, за якої у суб'єкта (особистості) спостерігаються практично незворотно виражені властивості, які перешкоджають його адекватній адаптації у соціальному середовищі. До П. призводять: захворювання (інфекції, інтоксикації, психотравми, травми головного мозку тощо); вроджені

вади, неповноцінність нервової системи, які найчастіше пов'язані з родовими травмами, впливом на плід та ін. За усіх розбіжностей у класифікації виділяють головним чином класичні типи П.: циклоїди (постійна зміна настроїв); шизоїди (замкнутість, уникання контактів, легка уразливість, недостатня рухливість); епілептоїди (помітна подразливість з ознаками суму, страху, гніву, нетерпимості, нестриманості, жорстокості, схильності до конфліктів, суперечок, скандалів, сучіток тощо); астеніки (підвищена вразливість, нерішучість, психічна збудженість); психостеніки (невпевнені в собі, надмірно схвильовані, стривожені, схильні до патологічних сумнівів, постійних невизначених роздумів); істеричні психопати (намагання щонайсильніше привернути до себе увагу оточуючих, манірність, театралізованість поведінки); паранояльні психопати (потяг до створення надій, егоїстичність, впертість, завищена самооцінка, відсутність сумнівів); обмежені психопати (вроджена розумова обмеженість); нестійкі психопати (відсутність глибоких інтересів, надмірна піддатливість зовнішньому впливу). За П., психічних, нервових, психосоматичних захворювань вдаються до психотерапії — комплексного лікування, що являє собою вербальний і невербальний впливи на емоції, судження, самосвідомість людини. Використовують також клінічно орієнтовану і особистісно орієнтовану психотерапію. — Англ. *psycho-pathology*.

Психотерапевт — професійний медичний працівник, лікар, який спеціалізується в галузі діагностики та лікування нервових і психічних захворювань і використовує спеціальні методи психології при багатьох психічних, нервових та психосоматичних станах (комплексний лікувальний вербальний і невербальний впливи на емоції, судження, самопізнання людини) та методи клінічної психотерапії — гіпноз, аутогенне тренування, навіювання тощо. П. повинен уміти діагностувати психічні захворювання, психопатологічні синдроми і симптоми, інші хворобливі прояви психічної діяльності.

Отже, мусить мати вищу медичну освіту і спеціалізацію з психіатрії. — Англ. *psychotherapeut*.

Психотерапія — 1) лікування хвороб за допомогою психологічних методів; 2) система лікувального впливу на психіку хворого, а через неї — на весь організм. Виділяють головним чином дві школи П.: релігійно-магічну (виникла в давнину з появою і розвитком людської культури) та емпірико-наукову (бере початок із вчення Гіппократа, згодом (XVIII ст.) — вчення австрійського лікаря-вченого Ф.-А. Меснера, австрійського лікаря-психіатра З. Фрейда, його послідовників — К. Юнга, А. Адлера, А. Фрейда та ін.). Основні методи П. — психоаналітичний, біхевіористичний (поведінковий), гуманістичний. — Англ. *psychotherapy*.

Психотерапія групова — психотерапевтичний метод практичної психології, який передбачає цілеспрямоване використання в лікувальних цілях групової динаміки — всієї сукупності взаємин і взаємодій, що виникають між учасниками групи, у т. ч. і групового психотерапевта, сукупність психокорекційних методик, розрахованих на надання колективної психологічної допомоги клієнтам, на роботу психолога-консультанта з групою клієнтів. П. г. — специфічний метод, основним інструментом психотерапевтичної дії якого є група пацієнтів. Орієнтований на особистісні зміни і застосовується у комплексному лікуванні різних захворювань — наркоманії, реактивних станів, психопатії та ін. — Англ. *group psychotherapy*.

Психотерапія педагогічна — сфера психолого-педагогічної діяльності, спрямованої на профілактичний, корекційний та оздоровчий впливи на індивіда. — Англ. *pedagogic psychotherapy*.

Психотропні речовини (від грец. *tropos* — поворот, напрямок) — хімічні сполуки і природні продукти, які мають вибірково активність щодо норм і порушеної психічної діяльності. Існують різні класифікації П. р.: за їх хімічною будо-

вою, фармакологічною динамікою, клінічним ефектом тощо. Найпоширенішим є поділ П. р. на психолептики — речовини, які заспокійливо впливають на центральну нервову систему (аміназин, галоперидол, седуксен та ін.); психоаналептики — стимулятори активності, настрою і працездатності (фенамін, кофеїн, сиднокарб та

ін.); психодизлептики — речовини, які дезорганізують діяльність мозку (діетиламід лізергінової кислоти, бенактизин та ін.). З'являються нові класи П. р., які достатньо диференційовано діють на психічні функції та поведінку людини, її пам'ять і працездатність. — Англ. *psychotropics*.

Р

Ранг соціальний (від франц. *rang* — ряд) — становище, яке посідає індивід в ієрархії певної соціальної системи і яке є формально визнаним і таким, що гарантує йому певні права та обов'язки. — Англ. *social rank*.

Расизм — політична теорія і практика, засновані на упередженому ставленні до людей за ознакою расової належності. Раса — велика група людей, які мають подібні фізіологічні, біологічні, історичні генетично успадковані риси. За цією ознакою всіх жителів Землі поділяють на три основні раси: 1) європеїдна; 2) монголоїдна; 3) негроїдна. Належність людини до певної раси визначають за низкою формальних ознак: розрізом очей, кольором шкіри та волосся, будовою черепа, швидкістю перебігу фізіологічних та психологічних реакцій тощо. Згідно з расистськими теоріями люди різних рас різняться соціально-біологічною поведінкою. Ця відмінність, як стверджують прихильники цих теорій, обумовлена механізмами спадковості і не зникає в результаті виховання, соціалізації та інших культурних впливів. Люди локальних, ізольованих етносів і цивілізацій реагують на людей інших рас як щось чужорідне. Напр., колір шкіри, відмінний від звичного, у багатьох людей викликає своєрідний емоційний стан. Р. спрямований на збереження расових утворень в “чистоті” за рахунок ізоляції представників інших рас проти їхньої

волі. Виникає дискримінація за расовими ознаками, яку людство взагалі й соціальні працівники зокрема намагаються побороти. — Англ. *racism*.

Раціоналізм (від лат. *rationalis* — розумний) — виважене ставлення до життя, схильність діяти, ставитися до оточення винятково з позицій потреб розуму і логіки, нехтуючи вплив почуттів. — Англ. *rationalism*.

Реабілітація (від *pe...* і лат. *habilitas* (*habilitatis*) — придатність, спроможність) — 1) поновлення у правах; 2) поновлення репутації, доброго імені людини, несправедливо зганьбленої і безпідставно у чомусь звинуваченої; 3) відновлювальне лікування, що охоплює систему комплексних заходів (державних, соціально-економічних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних тощо), спрямованих на якнайскоріше і найповніше відновлення здоров'я хворих і інвалідів. Медичні заходи (лікування) передбачають відновлення здоров'я, їх здійснюють на всіх етапах Р. Психологічна Р. нерозривно пов'язана з медичною і сприяє психологічній підготовці хворого до необхідної адаптації, реадптації або перекваліфікації за неповного відновлення його професійних навичок. Психологічну підготовку здійснюють лікар і лікар-психотерапевт. Педагогічну Р. найчастіше застосовують стосовно дітей і підлітків із вродженими і набутими функціональни-

ми обмеженнями (дефектами). Рішення про необхідність Р. дитини виносить спеціальна комісія. Професійну Р. щодо підготовки інваліда до трудової діяльності розпочинають одночасно з медичною, психологічною та іншими заходами. Її якість залежить від матеріально-технічного оснащення центрів Р., промислових підприємств, шкіл, училищ і технікумів, цехів та дільниць зі спеціальними умовами (скорочений робочий день, індивідуальні норми виробітку тощо) і від постійного медичного контролю і спостереження. Технічна Р. передбачає використання сучасних технічних засобів, у т. ч. протезів, для відновлення функціональної повноцінності організму, зокрема повернення до трудової діяльності хворих (інвалідів), передусім з ушкодженнями опорно-рухового апарату. Медична, професійна і технічна Р. забезпечують соціальну Р. хворого (потерпілого). — Англ. *rehabilitation*.

Реабілітація соціальна — процес і результат прийняття нових або зміна існуючих поглядів на певні соціальні явища і групи. Р. с. означає відновлення поваги до способу життя, діяльності, меж компетентності людини. Вона пов'язана з визнанням незаконного характеру ставлення (морального чи правового) до певних явищ, груп чи окремих людей. На відміну від амністії, за якої законність винесеного вироку не піддають сумніву, Р. с. ґрунтується на усвідомленні провини суспільства за незаконне переслідування. Під Р. с. розуміють: 1) повернення попередніх соціальних прав; визнання, поважання в суспільстві людини або соціальних груп, які втратили їх внаслідок прийняття нових соціальних норм, наприклад, Р. с. підприємництва, наукових шкіл, соціальних рухів; 2) зняття таврування з певних соціальних груп, яких переслідували, ізолювали, відкидали за межі соціальної організації, визнання прав і свобод людей, їх об'єднань і організацій, напр., правозахисників, молодіжних рухів, сексуальних меншин. — Англ. *social rehabilitation*.

Реактивний стан (від *pe...* і лат. *activus* — діяльний) — особливий психіч-

них стан, в клінічній картині якого відображається зміст психічної травми. Виділяють такі види Р. с.: а) реактивні депресії — внаслідок психотравми людина перебуває у пригніченому стані; а) афектно-шокові реакції — виникають у відповідь на будь-які масові катастрофи, аварії і характеризуються звуженням свідомості, панікою, неупорядкованою руховою активністю або, навпаки, цілковитою загальмованістю (психогенний ступор). — Англ. *reactive state*.

Реальні доходи — доходи, виражені у кількості споживчих товарів і послуг, які особа може придбати за свої грошові (номінальні) доходи. — Англ. *real (net) income*.

Реанімація (від *pe...* і лат. *animo* — вдихаю життя) — оживлення організму; сукупність медичних заходів, спрямованих на відновлення життєдіяльності вмираючого організму людини і тварини. Р. як першу медичну допомогу можуть робити особи, які володіють методами штучного дихання — рот у рот, рот у ніс тощо, штучного непрямого масажу серця. Прості методи Р. має знати кожна людина, щоб у разі потреби надати адекватну невідкладну допомогу до прибуття медичних працівників. Повну Р. здійснює лікар-реаніматолог у спеціально оснащених автомобілях “швидкої допомоги” або в реаніматологічних відділеннях медичних закладів. Р. проводять фармакологічними (аналептики) чи апаратними (апарат штучного дихання) засобами. — Англ. *reanimation; resuscitation*.

Реверсія (від лат. *reversio* — повернення) — 1) атавізм; 2) зворотна мутація, перехід мутованого гена у висхідний тип; 3) повернення майна першому його власнику. — Англ. *reversal*.

Ревнощі — термін на позначення почуття заздрощів до наявних або уявних успіхів суперника, передусім у сфері кохання, до об'єкта. Почуття Р. зазвичай супроводжується підозрами у тому, що кохана людина віддає перевагу супернику. Причиною Р., закорінених в Едіпо-

вих констеляціях, є бажання індивіда володіти правом на виняткові взаємини з первинним об'єктом, який, однак, у подальшому житті належить іншому об'єкту. При цьому реальним і об'єктивним почуттям повинна бути любов, а не просто задоволення потреб або недостатня увага до індивіда. — Англ. *jealousy*.

Революція сексуальна — процес радикального зламу традиційних норм, обмежень і заборон у сфері сексуальних відносин. — Англ. *sexual revolution*.

Революція соціальна — 1) докорінний різкий якісний переворот у всій соціальній структурі суспільства; спосіб переходу від однієї форми соціально-політичного устрою до іншої; 2) політичний переворот, у результаті якого змінюється соціальна структура влади. — Англ. *social revolution*.

Регенерація (від лат. *regeneratio* — відновлення) — оновлення, відродження, відбудова. — Англ. *regeneration*.

Регіональні соціальні технології — технології, що вивчають закономірності територіальної організації суспільного життя і планомірних змін соціального виду регіонів. Характерними рисами Р. с. т. є наукове обґрунтування оптимальних пропорцій і темпів створення умов, необхідних для підвищення рівня розвитку населення всіх регіонів, їх зближення, що потребує не лише глибокого вивчення історичних, соціально-економічних, природо-кліматичних, культурних та інших особливостей регіону, який вивчається, а й порівняння за основними параметрами соціального розвитку з іншими територіальними системами такого ж рівня складності. Універсальною технологією соціального розвитку регіону є функціональна модель соціальної політики в регіоні. — Англ. *regional social technologies*.

Регресія (інфантилізація) (лат. *regressio* від *regredior* — повертаюсь) — 1) психологічний механізм егозахисту, за якого людина починає поводитися так, ніби

перебуває на більш ранніх етапах свого розвитку. Р. (і.) є захисним механізмом, який нерідко використовують у групових формах спілкування (коли дорослі поведуться як діти) для усунення психологічних бар'єрів. — Англ. *regression*.

Регресія поведінки — різновид психологічного захисту індивіда при переживанні ним фрустрації. Характеризується поверненням до більш ранніх і менш складних типів поведінки, униканням труднощів у реальній ситуації (можлива мотиваційна, цільова, операціональна регресія), заміною важливого для нього складного завдання, розв'язання якого утруднене, на легше. Через це збіднюється репертуар поведінкових актів, які реалізуються суб'єктом за рахунок використання ним простіших або звичніших стереотипів. Р. п. властиві зміни у сфері мотивацій і потреб та цільовій структурі діяльності. У цьому відмінність між Р. п. і заміною, зміщенням, генералізацією та іншими формами подолання надлишкової емоційної напруженості, що характеризуються стійкістю цільової структури діяльності і пошуком нових шляхів її реалізації. — Англ. *regression of behaviour*.

Регулювання державне — інструмент соціальної політики. Базується на використанні влади і санкцій, зокрема: 1) визнання або офіційне схвалення — спосіб повноважного передання інформації (сертифікати для офіційного підтвердження, свідоцтва і дипломи: сертифікат якості товару, свідоцтво про реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності, диплом про вищу освіту). Ці документи лише визначають офіційний статус особи чи організації; 2) уповноваження (напівобмеження) — означає, що певний вид діяльності заборонений, якщо окрема особа або група осіб, які її здійснюють, не мають офіційного дозволу — уповноваження держави (різноманітні ліцензії, які дають право на діяльність закладам охорони здоров'я, освіти, право займатися юридичною практикою, на деякі види підприємницької діяльності, напр., торгівлю тютюновими виробами тощо); 3) обмеження і вимоги — категорична

вимога або заборона певної діяльності (вимога сплати податків з доходу; контроль уряду за зростанням квартплати, цін; заборона відмови у прийнятті на роботу, якщо ця відмова пов'язана з певною етнічною, статевою чи релігійною належністю людини); 4) саморегулювання — інструмент, за допомогою якого держава делегує свої регулятивні повноваження певній групі, яка виконує суспільне замовлення завдяки відстеженню та контролю своєї власної діяльності. Ця група утворює організацію або асоціацію для відстеження поведінки своїх членів (спілки та асоціації вчителів, науковців, лікарів; в Україні, зокрема, діють Асоціація соціальних педагогів і соціальних працівників України, Асоціація психіатрів України). Організація має дисциплінарні важелі, які використовує від імені держави. До санкцій Р. д. відносять: 1) припинення чинності — тимчасове або постійне скасування офіційно наданого привілею (позбавлення ліцензії, позбавлення прав водія); 2) штрафи — застосовуються до власності або доходів у вигляді фінансового стягнення чи конфіскації (штраф для підприємств, що відмовляються працевлаштовувати громадян з уразливих груп населення в межах встановленої законом квоти тощо). — Англ. *state regulation*.

Редукціонізм соціологічний — теоретична і методологічна орієнтація, суть якої полягає у зведенні специфіки людського буття до його соціологічного аспекту, в намаганні пояснити всі без винятку форми діяльності людини в поняттях і категоріях соціології. — Англ. *sociological reductionism*.

Реєстр державний єдиний громадян та благодійних організацій — комп'ютерна база даних, створена за допомогою автоматизованої комп'ютерної системи, що складається із сукупності електронних копій державних реєстрів об'єднань громадян і благодійних організацій, книг обліку філій, представництв всеукраїнських, міжнародних благодійних організацій, а також журналів зарезервованих назв, об'єднаних на ос-

нові єдиних правил, стандартів і процедур обміну інформацією. — Англ. *common state register of citizen unions and charitable organizations*.

Резерв державний (від лат. *reservare* — зберігати) — особливий державний запас матеріальних цінностей, призначений для використання в цілях і в порядку, передбачених Законом України “Про державний матеріальний резерв” від 24.01.1997. У складі Р. д. створюється незнижувальний запас матеріальних цінностей (постійно підтримуваний обсяг їх зберігання). Держава повинна дбати про своєчасне поповнення та обіг ресурсів у Р. д., що дає змогу запобігати стрибкам цін на основні продукти та ресурси. — Англ. *state reserve*.

Резерви соціальні — нереалізовані у певний час соціальні можливості індивідів, колективів, суспільства. Розрізняють об'єктивні (вік, освітній і кваліфікаційний склад колективу, суспільства, стан здоров'я його членів) і суб'єктивні (характер мотивації ціннісних орієнтацій, задоволеність працею, соціально-психологічний клімат та ін.) характеристики Р. с. — Англ. *social reserves*.

Реінтеграція — 1) оновлення, відтворення цілого; 2) відновлення певного досвіду чи події повністю за допомогою переживання одного з її аспектів; 3) поновлення втраченого соціального статусу особи після тривалої відсутності шляхом встановлення соціальних та професійних зв'язків, необхідних для повноцінного соціально-економічного та духовного життя в місцевій громаді. — Англ. *reintegration*.

Рейтинг (англ. *rating* — оцінка) — суб'єктивна оцінка будь-якого явища за заданою шкалою. За допомогою Р. здійснюють первинну класифікацію соціально-психологічних об'єктів за ступенем вираженості загальної для них властивості. В соціальних науках Р. є основою для побудови різноманітних шкал оцінок, зокрема в оцінюванні різних сторін трудової діяльності, популярності окремих

осіб, престижності професій тощо. Отримані при цьому дані зазвичай є порядковими шкалами. — Англ. *rating*.

Рекомендація — 1) за феодалізму — документ, згідно з яким васал усе життя мав служити своєму панові, а пан — бути його покровителем; 2) письмовий або усний позитивний відгук, порада, вказівка. В європейських країнах особа, що дає рекомендацію, несе повну моральну та матеріальну відповідальність за рекомендованого. Напр., щоб вступити до британської асоціації психоаналітиків (яка дає право здійснювати цей вид діяльності), потрібно три рекомендації дійсних членів, але якщо в суді буде доведено, що рекомендована особа мала недостатню професійну підготовку і заподіяла шкоду пацієнту, особи, що її рекомендували (письмово) втрачають членство в асоціації без права поновлення незалежно від заслуг. — Англ. *recommendation*.

Рекреація (від лат. *recreatio* — відновлення) — відновлення сил людини, затрачених у процесі праці (активний відпочинок). У багатьох країнах рекреаційне обслуговування — велика галузь економіки. — Англ. *recreation*.

Релаксація (від лат. *relaxatio* — зменшена напруженість, послаблення) — стан спокою, розслабленості, що виникає у суб'єкта в результаті зняття напруження після сильних переживань або фізичних зусиль. Розрізняють Р. недовільну (розслабленість при засинанні) і довільну — виникає завдяки прийняттю пози або уявлення стану, які зазвичай відповідають спокою, розслабленню м'язів, включених у різні види активності. Ефективним методом навчання Р. є встановлення зворотного зв'язку за допомогою приладів, які фіксують рівень біоелектричної активності. Р. — один із допоміжних прийомів спортивного, аутогенного тренування, логопедичної роботи тощо). — Англ. *relaxation*.

Релігійність — ритуальна властивість індивіда або групи, що виявляється

у вірі та схильнні перед надприродними силами. Характерною ознакою Р. є релігійна віра, яка охоплює знання і прийняття релігійних ідей, уявлень, догм як істинних. Сутність Р. виявляється залежно від наявності зв'язку між релігійними переконаннями особи та її реальною поведінкою в житті. Основними ознаками Р. є: молитва, сповідь, релігійне виховання в сім'ї, відвідування церкви, богослужіння, читання релігійної літератури, членство в релігійній громаді тощо. При складанні типологічних схем і класифікації Р. виділяють такі параметри: 1) значення і роль релігійної мотивації у структурі загальної мотивації індивіда; 2) інтенсивність релігійної поведінки в контексті його життєдіяльності; 3) роль і функції індивіда в релігійній організації; 4) зміст і сила релігійної віри. — Англ. *religiousness, religiosity; piety, piousness* (набожність).

Релігія (від лат. *religio* — побожність) — 1) соціальний інститут, що охоплює систему соціальних норм, ролей, звичаїв, вірувань і ритуалів (культів), приписів, стандартів поведінки, організаційних форм, які ґрунтуються на вірі у надприродні сили і явища; 2) світогляд, поведінка окремого індивіда, групи, спільноти, які визначаються вірою в існування надприродного. — Англ. *religion, faith*.

Релятивізм (від лат. *relativus* — відносний) — методологічний принцип аналізу та інвестиризації пізнання, світоглядних систем, культури, який полягає в абсолютизації якісної нестабільності явищ, їх залежності від різних умов і ситуацій. — Англ. *relativism*.

Релятивізм етичний — заперечення обов'язкових моральних норм і об'єктивного соціального критерію моральності. Одним із поширених поглядів на етичну проблематику є наївний релятивізм. Згідно з ним поняття про добро і зло є відносними, змінюються залежно від суспільства (культурний релятивізм) або навіть залежно від потреб особи (індивідуалізм). Існують певні аналогії наївного релятивізму в історії філософії, зокрема

вчення давньогрецьких софістів (напр., Протагор вважав людину мірою всіх речей), а також погляди скептиків епохи Відродження. Крайню форму релятивізму (моральний скептицизм) навряд чи можна вважати послідовною етичною позицією, оскільки вона з самого початку заперечує можливість об'єктивних етичних оцінок. Водночас помірковані форми релятивізму досить широко представлені в сучасних етичних дискусіях. — Англ. *ethical relativism*.

Релятивізм культурний — 1) принцип заперечення можливості розуміння, інтерпретації та оцінювання соціального і соціально-психологічного феноменів незалежно від ролі, яку вони відіграють у певних соціальних системах; 2) погляд, згідно з яким на формування поведінки індивіда однаково впливають різні культури, якщо він протягом тривалого часу перебуває під їх безпосереднім впливом (напр., проживає в мультикультурному суспільстві). — Англ. *cultural relativism*.

Реорганізація — перебудова, перетворення; Р. юридичної особи — припинення функціонування (об'єднання, злиття) без ліквідації справ і майна. — Англ. *reorganisation*.

Репрезентативність — 1) показник спостережень у статистиці та інших науках; 2) властивість вибірки відображати характеристики генеральної сукупності, що вивчається. — Англ. *representativeness*.

Ресоціалізація — відновлення у особистості якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві. — Англ. *resocialisation*.

Респондент (від лат. *responder* — відповідати, відкликатися) — учасник конкретного соціологічного дослідження, який є джерелом усної або письмової інформації. Р. має риси, що можуть впливати на якість зібраних даних, і тому їх слід брати до уваги при розробленні програми дослідження, інструментарію. Це передусім компетентність, що виявляється по-різному: а) Р. розуміється на

предметі та завданнях дослідження; б) Р. обізнаний з предметом, але не із завданням дослідження (симптоматичне опитування Р.); в) за масового опитування предмет дослідження досить широко трактують для його сприйняття як експертом, так і нефахівцями. В останньому випадку доречним є планування внесення до анкети запитання-фільтра для запобігання можливості відповідей Р., які не обізнані з певною проблемою. Друга риса Р. — зацікавленість (позитивна або негативна) у відповідних результатах опитування. Вона може суттєво впливати на якість даних і результати дослідження, тому серед запитань анкети мають бути і контрольні запитання для визначення широти бажання Р. давати достовірні відповіді. Проведення пілотажного дослідження, зокрема, дає уявлення про інтенсивність вияву ознак Р. і допомагає окреслити методи їх компенсації чи інтенсифікації. — Англ. *respondent*.

Ресурс-центр — спеціалізований пункт, де створено інформаційну базу та необхідні умови для проведення консультативної роботи з певним контингентом клієнтів. — Англ. *resource centre*.

Ресурси — арсенал засобів і можливостей соціальної роботи, які використовують за необхідності для виконання певного завдання чи вдосконалення дій, зокрема таких, що є надзвичайними або здійснюються у критичній ситуації. З метою підвищення можливостей клієнта соціальний працівник спрямовує дії на мобілізацію його Р. У зв'язку з цим у теорії і практиці зарубіжних країн у 60-ті ХХ ст. набула популярності концепція мобілізації Р. — системи заходів, спрямованих на максимальне задоволення потреб клієнтів на основі виявлення невикористаних належним чином потенційних внутрішніх Р. (фізичних і психічних) та пошук і залучення зовнішніх Р., які мають суспільство і навколишнє середовище. Робота з внутрішніми Р. (інтелект, освіта, професія, цілеспрямованість, воля, мотивація тощо) передбачає активізацію клієнтів — сприяння тому, щоб вони повірили у власні сили, усвідомили свою компе-

тентність і наявні здібності, навчилися самоконтролю та позитивному оцінюванню, вмінню керувати собою та своїми соціальними ролями. Серед зовнішніх Р. виокремлюють офіційні (формальні) та неофіційні (неформальні); реально існуючі або потенційні; матеріальні, соціальні і культурно-духовні. До матеріальних Р. відносять виробництво, магазини, школи, сервісну допомогу; до соціальних — засоби і форми організаційної і духовної підтримки (муніципальні заклади, соціальні служби, громадські та релігійні організації); до культурно-духовних — засоби міжособистісної та внутрішньої підтримки (неформальна підтримка сім'ї, друзів і сусідів, взаємодопомога і згуртованість для подолання труднощів). До зовнішніх Р. належить соціальна інфраструктура як сукупність органів і закладів, їх матеріальна і нормативно-законодавча база, що забезпечують задоволення потреб громадян та захист їх соціальних прав. Діяльність із залучення зовнішніх Р. — фандрейзинг. Проблема використання Р. клієнтами нерідко пов'язана з їх відсутністю, нерозробленістю, нестачею, недоступністю, дороговизною. Р. можуть бути неприйнятними для клієнта, неусвідомленими, нескоординованими, фрагментарними, пов'язаними із зловживаннями та безгосподарністю або ж прихованими від нього. Роботу з Р. розцінюють як соціальну терапію. — Англ. *resources*.

Ресурси людські — у соціальній роботі — сукупність знань і вмінь, які одні люди можуть використовувати для допомоги іншим. — Англ. *human resources*.

Ресурси трудові — частина населення країни, що володіє сукупністю фізичних і духовних здібностей, загальноосвітніми і професійними знаннями для роботи в народному господарстві, в т. ч. люди старшого і молодшого працездатного віку, зайняті в суспільному виробництві. — Англ. *labour resources*.

Референдум (від лат. *referendum* — все, що має бути повідомлено) — всенародне голосування з найважливіших пи-

тань життя держави і суспільства. Р. — інститут прямої, безпосередньої демократії. Його проводять як на загальнодержавному, так і на регіональному, обласному, районному і місцевому рівнях. Рішення, ухвалені за результатами проведення Р., обов'язкові для виконання громадянами і органами влади. Р. — це звернення до виробничого корпусу для остаточного вирішення важливого питання. Воно може виходити як від парламенту, так і від президента, а також від громадян (визначається законодавством кожної країни). — Англ. *referendum*.

Рефлекс (від лат. *reflexus* — відображення) — реакція організму на подразнення, що здійснюється за допомогою нервової системи. Рефлекторна діяльність — основна форма діяльності нервової системи. Рефлекторний принцип діяльності мозку сформулював французький філософ О. Декарт. Р. поділяють на безумовні і умовні. Безумовні Р. виробилися, закріпилися у процесі тривалого періоду біологічного розвитку живих істот. Система безумовних Р. становить інстинктивну діяльність. Умовні Р. утворюються на ґрунті безумовних, раніше утворених і вже існуючих зв'язків, що набули відповідної стійкості. — Англ. *reflex*.

Рефлексія (від лат. *reflexio* — відображення) — суб'єктивне відображення у свідомості людини об'єктивної реальності, емоційно забарвлена зосередженість на образах, думках і почуттях, що виникли в результаті спілкування та подій. Р. — це також вивчення людиною своєї психології або своєї поведінки. — Англ. *reflexion*.

Реформа адміністративна (від лат. *reformare* — перетворювати) — вид політико-правової реформи, що здійснюється у сфері виконавчої влади і стосується як її організаційної структури, функцій, кадрового забезпечення, так і взаємовідносин з місцевим самоврядуванням. Мета Р. а. в Україні — скорочення апарату, який у 2003 на всіх рівнях налічував близько 5 млн осіб (у 1991 — 600 тис.).

За результатами аналізу незалежних соціальних аналітиків, на утримання величезної армії управлінців витрачається 29 % національного бюджету (для порівняння: соціальні видатки — 13 %), пенсії держслужбовців вищі від пенсій пересічних громадян у 21 раз. М. Тетчер, колишній прем'єр-міністр Великобританії, своїм найвищим досягненням вважала скорочення державного апарату з 780 до 600 тис., що дало змогу вивільнити астрономічні суми на соціальні видатки і впровадити інформаційні технології у сферу державного управління (різниця в пенсіях у Великобританії не більш як у 4 рази). — Англ. *administrative reform*.

Реформа соціальна — вид глобальної технологічної модернізації суспільства, що розглядає перетворення, нововведення, перебудову будь-якого аспекту явища, соціального процесу, однак не заторкує основ існуючої соціально-політичної та економічної структур, суспільного ладу в цілому. За своєю природою Р. с. є протилежністю соціально-політичної революції. Поняття Р. с. тісно пов'язане з поняттям соціального розвитку. Одним із найважливіших виявів Р. с. є перебудова роботи — процес переформування цілей і завдань шляхом розширення посадових інструкцій і функціональних обов'язків працівників. — Англ. *social reform*.

Рецидивуючий психоз (від лат. *recidivus* — той, що відновлюється) — короткочасний психоз, що розвивається через декілька днів або навіть тижнів після вживання наркотику. Протікає з галюцинаціями, спотвореним сприйняттям реальності, тривогою і страхом. Р. п. — характерний стан для споживачів галюциногенів (зокрема, екстазі). — Англ. *recurrent psychosis*.

Реципієнт (від лат. *recipiens (recipientis)* — той, що отримує) — учасник конкретного соціологічного дослідження, який отримує від респондента усну або письмову інформацію. — Англ. *recipient*.

Речовина шкідлива — речовина, яка при контакті з організмом людини у

разі порушення вимог безпеки спричиняє виробничі травми, професійні захворювання чи відхилення у стані здоров'я, які виявляють сучасними методами як у процесі роботи, так і у віддалені періоди життя теперішнього і наступних поколінь. — Англ. *unhealthy substance*.

Ринок праці — процеси руху робочої сили, її включення у суспільне виробництво, вивільнення, використання, розподілу і перерозподілу. — Англ. *labour market*.

Риси соціальної політики — риси, які характеризують соціальну політику. Такими рисами є: 1) колективність (використання ресурсів колективу і відповідь на колективні потреби); 2) зосередженість на соціальних відносинах (їх використання/ зміна); 3) обумовленість незадоволення економічним становищем, обмеженістю ресурсів. — Англ. *social policy features*.

Риси характеру — стійкі, часто повторювані в різних ситуаціях особливості особистості. Р. х. не існують окремо, вони утворюють більш-менш цілісну структуру характеру. Деякі Р. х. є основними — визначають загальну спрямованість розвитку характеру. Другорядні риси в одних випадках визначаються основними, а в інших можуть не гармоніювати з ними. Тому існують характери цілісні і суперечливі. — Англ. *features of character*.

Риси характеру акцентуйовані (акцентовані) — риси характеру людини, що надмірно розвинуті, явно переважають над іншими рисами характеру і набагато частіше, ніж вони, виявляються в її діях і вчинках. — Англ. *accented features of character*.

Ритуал (від лат. *ritualis* — обрядовий) — соціальна подія, мета якої — відзначення змін в життєвому циклі індивіда (народження, закінчення навчального закладу, одруження, народження дітей, смерть). — Англ. *ritual*.

Рівень домагань — прагнення особистості на основі усталеної в її життєвому

досвіді певної оцінки своїх можливостей і завдяки результатам своєї діяльності посісти певне місце згідно зі шкалою цінностей. Р. д. виникає і закріплюється у процесі соціального спілкування, під впливом оцінних суджень, якими супроводжуються дії та поведінка дитини з перших кроків її життя. З розвитком само-свідомості в особи формується самооцінка, яка стає значимою для неї; людина відчуває потребу зберегти і самооцінку, і сформований на її основі Р. д. Він свідчить про те, що особистість очікує від себе такого ступеня виконання завдань відповідної складності, який її задовольнить. Р. д. відображає міру вимогливості людини до себе під час виконання конкретного завдання й адаптації до своїх досягнень. Терміни “домагання” і “Р. д.” запровадили у науковий обіг у 30-ті ХХ ст. К. Левін і психологи його школи (Ф. Дембо, Л. Фестінгер, П. Сіре, Ф. Гоппе та ін.). Вони розкрили психологічну сутність Р. д. і його специфічну роль у детермінуванні поведінки людини, вплив на результати діяльності. Встановлено також, що Р. д. є детермінантою процесу діяльності, оскільки розбіжності між Р. д. і фактичним його задоволенням — основа виникнення переживань успіху чи невдачі, які значною мірою визначають ставлення людини до певного виду діяльності в майбутньому. Переживання успіху супроводжується схваленням, викликає позитивне ставлення до діяльності і сприяє виникненню зацікавленості нею. Несхвально оцінена невдача може спричинити байдуже чи негативне ставлення до діяльності, призвести до втрати інтересу, а іноді й до фрустрації. — Англ. *level of claims*.

Рівень життя — поняття, що характеризує ступінь задоволення соціально-економічних і духовних потреб людей — від первинних (у харчуванні, житлі, одязі, освіті, праці, відпочинку та ін.) до вищих потреб, пов'язаних із задоволенням духовних, моральних та естетичних запитів. Р. ж. виявляється у кількості та якості спожитих благ і послуг. Кількісні та якісні показники, порівняння яких дає змогу диференціювати Р. ж. соціальних

груп і прошарків, пов'язаних з фізіологічно, соціологічно і культурно обумовленими нормами споживання та умовами життєдіяльності. Р. ж. населення оцінюють розрахунком деяких нормативних демографічних та соціально-економічних показників (середньодушового сукупного доходу, калорійності харчування, забезпеченості житлом і товарами тривалого вжитку та ін.). Однак важливо враховувати не лише кількісний аспект Р. ж., а й відповідність засобів задоволення потреб зразкам, які розглядають у межах певної культури як нормальні й достойні. Крім того, оцінка Р. ж. формується в різних соціальних групах у процесі порівняння винагороди, можливостей задоволення потреб та реалізації інтересів з аналогічними можливостями інших людей чи своїм становищем у минулому. Таким чином, підвищення Р. ж. пов'язане як із зростанням суспільного добробуту, так і зі справедливим його розподілом. Глибина, контрастність розбіжностей Р. ж. різних соціальних груп, крах звичних атрибутів добробуту за економічної кризи призводять до зростання соціального напруження. Розв'язання цієї проблеми полягає не в цілковитому усуненні нерівності, а в її оптимізації, приведенні до норми, яка не виходить за прийняті в суспільстві межі й не підриває соціально-економічної активності населення. Вивчення Р. ж. є передумовою формування пріоритетів соціальної політики, виявлення зон соціальної напруженості та оцінювання змін, що відбуваються в соціальній структурі суспільства. — Англ. *level of life*.

Рівень соціальних потреб мінімальний — гарантований державою мінімальний рівень соціальних послуг на душу населення в межах України. Найчіткіше представлений в тотальних інституціях. Напр., на харчування одного ув'язненого у 2003 витрачалось 1,13 грн. на добу і 11,62 грн. на рік на медичне обслуговування. — Англ. *level of minimum social needs*.

Рівність. Виділяють чотири типи Р.: 1) Р. людей, або онтологічна рівність;

2) Р. можливостей у досягненні цілей; 3) Р. умов (умови життя вирівнюють за допомогою законодавства); 4) фактична Р. Ідею онтологічної Р. зазвичай пов'язують із релігією. Напр., у християнстві існує доктрина Р. усіх людей, заснована на уявленні про те, що Бог — батько людства. Ідея Р. можливостей є спадщиною Великої французької революції і полягає в тому, що всі позиції в суспільстві мають досягатися через конкурентний відбір на основі освітніх досягнень і таланту особи. За такої форми Р. висувуються універсальні критерії відбору і наголошується на значенні мотивації. Ті, хто критикує можливість цієї форми Р., стверджують, що внаслідок розбіжностей у культурі, капіталі багато конкурентів з самого початку мають значні переваги. Цей досвід часто використовували у Великобританії в 60-ті ХХ ст. під час кампанії, спрямованої проти іспитів “11+” як засобу відбору дітей для навчання у привілейованих школах-гімназіях. При цьому зазначали, що така практика зміцнює існуючу нерівність, адже діти представників середнього класу заздалегідь мають значні культурні переваги перед дітьми з родин робітників. Вважають, що для забезпечення фундаментальної Р. має існувати законодавчо встановлена Р. умов у галузі соціального забезпечення, яка компенсує несприятливий соціальний стан деяких груп населення. Позитивна дискримінація (особлива підтримка) повинна здійснюватися завдяки реформам, а не за рахунок усунення існуючої системи нерівності. Кожен тип Р. зазнавав критики або як нездійснений, або як небажаний. Іноді йдеться про неможливість досягнення принципової Р., оскільки це вимагає соціалізації дітей поза родиною для зведення до мінімуму успадкування культурних переваг; знищення всіх форм успадкування власності, заборони конкуренції і цінностей, що потребує також реалізації універсальної програми прищеплення людям цінностей співпраці та альтруїзму. Критики Р. посилаються на емпіричні дослідження, які засвідчують, що радикальні спроби забезпечення довготермінової Р. людей (ізраїльські кібуци, релігійні громади,

цивільні комуни, селянські і комуністичні революції) не мали успіху, оскільки чинники класу, статусу, влади й авторитету неможливо усунути остаточно. Стверджують також, що Р. умов і фактична Р. не завжди бажані, оскільки їх принципи суперечать таким цінностям, як особиста воля й індивідуалізм. Напр., у Великобританії ставиться питання про право батьків обирати приватну освіту для своїх дітей, про те, що уряду не слід перешкоджати свободі вибору людей у цій сфері в ім'я Р. Протилежна думка — привілейовані соціальні прошарки використовують ідеологію і риторику “свободи вибору” не для справжнього захисту свободи, а для збереження привілеїв, які вони мають завдяки існуючій нерівності. Р. — однакове ставлення до кожної людини. Однак у соціальній політиці “однакове ставлення” не завжди означає “справедливе ставлення”. Процедури можуть бути “справедливими” в тому сенсі, що правила надають усім однакові шанси, але при цьому “справедливі” процедури можуть дати “несправедливі” результати. Напр., процедура прийняття на роботу є “справедливою”, якщо ґрунтується на виборі найкваліфікованіших та найдосвідченіших претендентів, але не всі мають рівні можливості здобути необхідну кваліфікацію (як, напр., випускники вищих навчальних закладів). Постає питання, де й наскільки держава повинна втручатися. Завданням політики, виходячи з цінностей солідарності, соціальної відповідальності тощо, є зрівняння можливостей. Застосовується принцип вибірковості (напр., обираються групи населення, яким для зрівняння їхніх можливостей надають пільгу як переважне право прийняття на роботу). Це явище має назву “позитивна дискримінація”, тобто достойні претенденти дискримінуються, що з плином часу може мати тяжкі наслідки. Соціологи приділяють велику увагу дослідженню нерівності. Значення, якого надають ідеї Р. у наш час, є продуктом егалітарних ідеологій (таких, як християнство, соціалізм), результатом розширення соціальних прав із розвитком інституту громадянства, руйнування ієрархій статусу в процесі

урбанізації та розвитку масового споживання як аспекту розвитку масового суспільства. — Англ. *equality*.

Рівність можливостей — ліберальний підхід до розуміння проблеми рівності, в основі якого — ідея про усунення перепон у використанні людьми всіх можливостей для досягнення цілей, які вони ставлять перед собою; рівність усіх громадян перед законом. Р. м. — один із принципів соціальної політики, який передбачає, що такі загальні системи суспільства, як фізичне і культурне середовище, житлові умови і транспорт, соціальні служби і служби охорони здоров'я, доступ до освіти і роботи, культурне і соціальне життя, в т. ч. спорт і створення умов для відпочинку, мають бути доступні всім. З середини ХХ ст. у більшості країн світу соціальна політика стосовно інвалідів ґрунтується на принципі Р. м., що є найгуманнішою формою існування суспільства, в якому є місце і для осіб фізично здорових, і для тих, хто має обмежені можливості. Головне у реалізації цього принципу — реабілітація інвалідів і подальше забезпечення їх життєдіяльності завдяки активному способу життя в суспільстві, що значною мірою зменшує зобов'язання держави щодо їх пасивного утримання, а замість цього дає можливість здобути освіту, професійну підготовку і мати робоче місце. В різних країнах практичне втілення принципу Р. м. ґрунтується на забезпеченні доступу особам з обмеженими фізичними можливостями (не лише інвалідам, а й літнім людям, вагітним жінкам, тимчасово хворим) до всіх об'єктів інфраструктури. 03.12.1982 Генеральна Асамблея ООН ухвалила “Всесвітню програму дій сприяння інвалідам”, а 20.12.1993 на 48-й сесії ООН ухвалено “Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів”. У цих документах зазначено, що всі люди народжуються вільними, мають гідність і права; вони наділені розумом і сумлінням і повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства. Принципи рівних прав для інвалідів і неінвалідів мають бути основою для всіх громадян, а політика держави стосовно

інвалідів повинна забезпечити їм доступ до всіх послуг, які надає суспільство. Приєднання України до міжнародних організацій зобов'язало її дотримуватися вимог важливих міжнародно-правових документів щодо соціального захисту інвалідів. Це знайшло відображення в системі законів і підзаконних актів, на основі яких здійснюють державну політику соціального захисту інвалідів, зокрема у законах “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”. В Україні діють центри раннього втручання і соціальної реабілітації дітей-інвалідів, центри професійної, медичної та соціальної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями, засновані державними органами виконавчої влади (районними, міськими та обласними держадміністраціями, підрозділами і відомствами міністерств і держкомітетів, відділеннями Фонду України соціального захисту інвалідів) і громадськими організаціями інвалідів. Розширення мережі таких центрів завдяки заснуванню їх у всіх містах з чисельністю населення понад 50 тис. мешканців передбачено національною Програмою професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями на 2001–2005. Створено також Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів, який здійснюватиме професійну реабілітацію осіб з обмеженими фізичними можливостями, їх супроводження у процесі працевлаштування та професійної адаптації; сприятиме працевлаштуванню на навчально-виробничих і спеціалізованих підприємствах або шляхом організації підприємницької діяльності чи самозайнятості; готуватиме фахівців для регіональних центрів соціально-трудової, професійної реабілітації інвалідів. Для забезпечення Р. м. Кабінет Міністрів України видав розпорядження “Про розробку та організацію серійного виробництва міських пасажирських автобусів і тролейбусів, переобладнаних та обладнаних спеціальними пристроями для перевезення інвалідів на візках”, що дасть змогу випускати вітчизняні транспортні засо-

би, які б забезпечували комфортні умови маломобільним групам населення, рівні з іншими громадянами можливості в пересуванні міським пасажирським транспортом. У 2001 Європарламент затвердив т. зв. “автобусну” директиву, якою передбачено, що всі нові автобуси, які випускатимуть у країнах Євросоюзу, мають бути пристосовані для полегшення заїзду інвалідних візків та доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями. Унікальність нововведення полягає в тому, що кожна така особа зможе потрапити до автобуса без сторонньої допомоги, що сприятиме поглибленню принципу Р. м. — Англ. *equal opportunities*.

Рівність соціальна — однакове становище людей у суспільстві. Слід розрізняти Р. с. і біологічну рівність людей за анатомічними, фізіологічними, психічними ознаками. Ідея Р. с. у різні історичні епохи наповнювалася неоднаковим змістом. В античності вона стосувалася лише вільних громадян, рабів не мали за людей. Християнство поширило ідею Р. с. на всіх членів суспільства, в т. ч. і на рабів, однак перенесло реалізацію Р. с. у потойбічний світ, проповідуючи збереження нерівності, що існувала у світі земному. В епоху розпаду феодалізму і становлення буржуазних відносин усувається становий розподіл суспільства і запроваджується принцип Р. с. усіх його членів перед законом — правова Р. с. На початку ХХ ст. у багатьох країнах реалізується рівне право на участь усіх громадян у виборах, що значною мірою забезпечило формальну політичну Р. с. Соціалістичні та комуністичні рухи виступили з вимогами перейти від формальної правової та політичної Р. с. до реальної Р. с. щодо життя людей. Ці вимоги знайшли відображення у політиці майже всіх країн. Так, у розвинених країнах широко практикують перерозподіл прибутків на користь “соціально слабких” членів суспільства. У країнах “реального соціалізму” (колишньому СРСР) ставилося завдання досягнення соціальної однорідності суспільства”, “згладжування соціальних відмінностей”, “головною умовою вважалося приведення усіх форм власно-

сті до єдиної загальнонародної власності. Частку суспільної власності на засоби виробництва у забезпеченні Р. с. явно перебільшували, оскільки рівне формальне володіння засобами виробництва може супроводжуватися нерівними можливостями у розпоряджанні ними та у їх використанні. У Р. с. виокремлюють “рівність можливостей” у розподілі суспільно створених благ. Різні соціально-політичні доктрини по-різному визначають поняття Р. с. Консерватизм і правий лібералізм обмежуються рівністю можливостей, а соціалісти та ліві ліберали наголошують на принципі рівності результатів, коригуючи результати суспільного виробництва на користь соціальних аутсайдерів. Ступінь Р. с. визначають конкретні історичні обставини. В сучасних умовах демократизації суспільства слід якнайповніше забезпечувати рівність можливостей, зокрема у здобутті освіти, медичному забезпеченні, і стримано ставитися до вимог тотальної Р. с. в розподілі благ. Поспішне здійснення Р. с. призводить до втрати стимулів до творчої праці. Будь-яке суспільство змушене створювати механізми захоочення окремих людей до досягнення вагоміших, ніж раніше, результатів. Тому нерівність, як і Р. с., є і буде соціальною цінністю. — Англ. *social equality*.

Робітник кваліфікований — освітньо-кваліфікаційний рівень робітника, який на основі повної або базової загальної середньої освіти здобув спеціальні уміння та знання, має відповідний досвід їх застосування для вирішення професійних завдань у певній галузі економіки. — Англ. *skilled/qualified worker*.

Робота корекційна (від лат. *correctio* — виправлення, поліпшення чогось) — узагальнене поняття виду діяльності, міждисциплінарної технології, спрямованої на певні проблеми, виправлення яких дає змогу людині ефективніше виконувати свої функції. Р. к. є системою і спрямована одноразово на поліпшення певних психологічних рис, особливостей характеру, міжособистісних стосунків, фізичних якостей, соціальних відносин

тощо. В її основі — наукові дисципліни й теорії. Р. к. класифікують за об'єктом реабілітаційної роботи і за способами корекційного впливу. Зокрема, з поняттям соціально-педагогічної корекції пов'язані корекційні технології освіти і виховання у роботі з педагогічно занедбаними учнями. Психологічна корекція спрямована на певні психологічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку і функціонування індивіда. — Англ. *corrective work (correction, psycho-correction)*.

Робота соціальна широкого профілю — модель соціальної роботи, в основу якої покладено ідею про наявність загальної бази знань і умінь, що використовуються під час надання соціальних послуг різним групам клієнтів. — Англ. *generic social work*.

Робота соціальна як вид діяльності — вид професійної діяльності, спрямованої на задоволення соціально гарантованих та особистих інтересів і потреб різних груп населення, на створення умов, які б сприяли відновленню або підвищенню здатності людей до соціального функціонування. — Англ. *social work as a type of activity*.

Робота соціальна як навчальна дисципліна — вид діяльності, мета якої — дати цілісне уявлення про зміст соціальної роботи, її основні напрями, інструментарій, технології та організацію, навчити методам цієї роботи. — Англ. *social work as teaching discipline*.

Робота соціальна як наука — вид діяльності, спрямованої на вироблення й теоретичну систематизацію знань про соціальну сферу з метою м'якого соціального контролю. — Англ. *social work as a science*.

Роботодавець — особа, яка найняла працівника за трудовим договором (контрактом). — Англ. *employer*.

Робочі (робітні) будинки — форма благодійної допомоги у наданні приміщен-

ня, типова для різних країн у XVIII ст. Знедолені, які отримували таку допомогу, повинні були жити і працювати у спеціальних умовах. Уряд домовлявся з приватними особами про те, що вони надають цим людям харчування і притулок за роботу, яку вони могли виконувати. Термін “робітні будинки” вживають переважно на позначення закладів, орієнтованих на примусову працю. Для бездомних і безробітних, які добровільно хотіли працювати, організовували “будинки працелюбства”. В Західній Європі різноманітні (за формою власності та підпорядкування — церковні, приватні, муніципальні) Р. (р.) б. існували з XVI ст. В Україні такі будинки з'явилися в Києві, Харкові, Херсоні та Одесі у 1887–1888. Їхня діяльність полягала у формуванні з безробітних спеціальних артілей, що наймалися на поденні чорнові роботи (у портах, прибирання вулиць тощо), і в такий спосіб ці люди забезпечували своє життя. — Англ. *working (labour) houses*.

Родичі близькі і свояки — особи, пов'язані між собою відповідним походженням один від другого або спільним походженням від одного предка, а також родичі подружжя. У випадках, передбачених законодавством, перебування у близькій спорідненості є обставиною, що має правове значення. Перелік Б. р. та с. в Україні міститься в Кодексі законів про працю України. Б. р. та с. є: батьки, подружжя, брати, сестри, діти, а також батьки, брати, сестри і діти подружжя. На підприємствах, в установах і організаціях державної форми власності спільна робота Б. р. і с. заборонена, якщо вони у зв'язку з виконанням трудових обов'язків безпосередньо підпорядковані або підконтрольні один одному. Винятки з цього правила допускаються щодо осіб, які обіймають безпосередньо підпорядковані або підконтрольні виборні посади, щодо наукових і педагогічних працівників, лекторів, бібліотекарів і бібліографів у всіх наукових, навчальних і виховних закладах, лікарів лікувально-профілактичних і санаторно-профілактичних закладів охорони здоров'я, арти-

стів, художників і музикантів державних театрів, художніх колективів і студій, інших посад, зазначених у законі. На підприємствах, в установах і організаціях недержавних форм власності обмеження щодо спільної роботи на одному і тому ж підприємстві Б. р. і с. має право встановлювати власник. За цивільним правом в Україні перебування у близькій спорідненості має значення для встановлення права на спадщину. — Англ. *near relation, close relatives*.

Розбалансованість соціальна — відсутність гармонії між елементами соціальної системи, наявність наростаючих конфліктів, соціальних зривів і катастроф. Р. с., поглиблення кризових явищ — характерна риса сучасної цивілізації, що губить потужний творчий потенціал багатьох особистостей, призводить до розбалансованості, загиблі. Головними принципами розбалансованості соціального простору є: нерозвиненість економічних структур; порушення соціальних пріоритетів, неадекватність засобів соціального захисту; характер політичної організації суспільства, політичного режиму, які самі по собі неспроможні забезпечити демократичні методи розв'язання суспільних проблем; низький духовний потенціал, недостатня управлінська культура суб'єктів діяльності, що виключає колективний розум, науку з нормального механізму функціонування суспільства. — Англ. *social misbalancing*.

Розбещення неповнолітніх — вчинення розпутних дій стосовно особи, яка не досягла 16-річного віку. Санкції за Р. н. передбачено ст. 156 Кримінального кодексу України, яка відображає розв'язання на законодавчому рівні проблеми педофільї, що виявляється у прагненні вчинювати дії сексуального характеру з дітьми. Потерпілий — особа жіночої чи чоловічої статі, яка не досягла 16-річного віку. Суб'єкт злочину — особа жіночої чи чоловічої статі, яка досягла 16-річного віку. Винний і потерпілий можуть бути особами як однієї, так і різної статі. — Англ. *corruption of under-age / minors*.

Розвиток особистості — процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті її соціалізації і виховання. Р. о. відбувається в діяльності керованою системою мотивів, притаманних конкретній особі. Діяльність — опосередкований тип взаємовідносин, що формується у людини з найбільш референтною групою або особою, є визначальним (провідним) чинником розвитку особистості. Передумова і результат Р. о. — потреби, а його рушійна сила — внутрішні суперечності між зростаючими потребами і реальними можливостями їх задоволення. У найпростішому вигляді Р. о. — процес входження людини у нове соціальне середовище та інтеграції в ньому. — Англ. *personal development*.

Розвиток персоналу — один із найважливіших аспектів управління персоналом, що передбачає безперервне поліпшення характеристик робочої сили підприємства, установи, організації. Р. п. охоплює комплекс соціальних заходів щодо прихованого і відкритого підвищення кваліфікації співробітників, яка здійснюється в різних формах ззовні і всередині підприємства. Основна мета Р. п. — забезпечення випереджального рівня кваліфікації наявного персоналу. Ефективності Р. п. сприяють такі умови: охоплення заходами з Р. п. усіх категорій співробітників; вибір оптимальної програми і методів навчання, виходячи з реальних потреб установи, підприємства, закладу; вибір оптимального кадрового потенціалу; безперервна затребуваність здобутих у процесі підготовки і перепідготовки знань; забезпечення безпосереднього зв'язку результатів навчання з посадовим і матеріальним становищем працівників. Р. п. регулюється під час атестації працівників, розроблення та реалізації систем мотивації сценарної трудової діяльності. — Англ. *personnel development*.

Розвиток психіки — закономірна зміна психічних процесів у часі, виражена в їх кількісних, якісних і структурних перетвореннях. Р. п. характеризується

незворотністю змін, їх спрямованістю та закономірністю. Реалізується у формі філогенезу (становлення структур психіки у процесі біологічної еволюції виду або соціокультурної історії людства загалом і окремих його етнічних, соціальних, культурних груп) та онтогенезу (формування психічних структур впродовж життя окремого організму — людини або тварини). — Англ. *development of psyche*.

Розвиток соціальний — сукупність відповідних концепцій і реальної практики, законодавства і політики сучасної держави щодо зміцнення і підвищення соціального добробуту населення. Другу половину ХХ ст. можна назвати століттям держави. Крім виконання своїх історично зумовлених функцій, пов'язаних із забезпеченням у країні порядку, безпеки, сприятливих зовнішніх умов, сучасна держава активно сприяє підвищенню соціального добробуту всього населення, здійснюючи політику централізованого планування або використання кейнсіанської моделі розвитку та управління економікою. Р. с. підтримує виробництво і споживання, сприяє повнішому та ефективнішому використанню робочої сили, розробленню законодавства в економіці та соціальній сфері, затвердженню програм, що забезпечують здобуття всіма громадянами освіти, користування системою охорони здоров'я, розв'язанню житлової проблеми, підтриманню нормального і достатнього доходу в кризових ситуаціях. У розвинених країнах система соціального добробуту утвердилася завдяки успішному курсу на Р. с., певною мірою нейтралізувавши ідеологічні розбіжності між прихильниками лівих і правих партій та рухів. Такий курс уможливило розв'язання багатьох політичних проблем консолідації суспільства, послаблення соціальної напруженості. Суттєву роль у розробленні й поширенні концепцій Р. с. держав відіграє ООН, у структурі якої діє міжурядова комісія з Р. с., що орієнтує країни на необхідність удосконалення форм і методів здійснення відповідної урядової політики. — Англ. *social development*.

Розв'язання проблеми клієнта тимчасове — розв'язання проблеми, яке лише на певний час знімає її гостроту, але не розв'язує остаточно і не страшує від повторення чи загострення цієї проблеми в майбутньому. — Англ. *temporal settlement of client problem*.

Роздержавлення — зменшення обсягу державної власності через різні варіанти приватизації, створення рівних умов для розвитку всіх форм власності — кооперативної, приватної та ін. Р. передбачає демократизацію економічної системи, персоніфікацію і суб'єктивізацію всіх форм власності, відмову і відхід від бюрократичної командної системи володіння, користування, розпорядження засобами виробництва і створенням продуктом, відповідальність і зацікавленість конкретних суб'єктів господарювання. — Англ. *privatisation*.

Розлад харчової поведінки — психічний розлад, пов'язаний із прийманням їжі, що може мати зв'язок з культуральними ідеалами тіла людини, тобто голодування і приймання проносних у суспільствах, де цінують стрункість, або переїдання в суспільствах, де воно є ознакою багатства чи належності до незайнятих працею верств суспільства. — Англ. *bulimia, eating disorder*.

Розлучення — припинення шлюбу за життя подружжя за їхньою взаємною заявою або заявою одного з них. Чоловік відповідно до закону не має права без згоди дружини порушувати питання про розірвання шлюбу під час її вагітності, а також упродовж року після народження дитини. Існують два порядки Р. — спрощений (в органах РАГСу за взаємної згоди на Р. подружжя, яке не має неповнолітніх дітей і спорів про майно та аліменти) і судовий. Як суд, так і органи РАГСу повинні вживати заходів до примирення подружжя, передусім заходів моральних. — Англ. *divorce*.

Розмір державної соціальної допомоги — державна соціальна допомога, величина якої визначається як різни-

ця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом, однак не може бути більшою як 75 % від прожиткового мінімуму для сім'ї. До стабілізації економічного становища в Україні Р. д. с. д. визначається з урахуванням рівня забезпечення прожиткового мінімуму, що встановлюється, виходячи з реальних можливостей видаткової частини Державного бюджету України і затверджується одночасно з прийняттям закону про Державний бюджет України на відповідний рік. Для кожної дитини із малозабезпеченої сім'ї рівень забезпечення прожиткового мінімуму збільшується на 10 % (з 01.01.2003). Для кожної дитини, яка утримується матір'ю (батьком, усиновителем), що не перебуває у шлюбі, рівень забезпечення прожиткового мінімуму збільшується на 20 % (з 01.01.2003). Для громадян, які отримали статус особи, що проживає і працює (навчається) на території населеного пункту, якому надано статус гірського, рівень забезпечення прожиткового мінімуму збільшується на 20 % (з 01.01.2003). — Англ. *amount of state provision*.

Розмір хабара великий — хабар, який у 2,5 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян; особливо великий — такий, що в 7,5 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. — Англ. *large amount of bribe*.

Ролі соціальних працівників — одна або декілька ролей, які виконує соціальний працівник, надаючи певну послугу. В Енциклопедії соціальної роботи (настільній книзі соціальних працівників США) згідно з різними підходами виділено від п'яти до двадцяти таких ролей. Рольові репертуари зарубіжних і вітчизняних соціальних працівників об'єднують у такі групи: практичні, посередницькі, керівні, дослідницькі, сервісні, латентні. 1) група практичних ролей — учитель соціальних умінь, консультант/консультант-клініцист, агент з питань соціальних змін, аніматор (організатор соціального дозвілля), соціальний менеджер, помічник клієнта, вуличний пра-

цівник; 2) група посередницьких ролей — брокер соціальних послуг, керуючий справами клієнта, захисник прав та інтересів клієнта; 3) група керівних ролей — керівник робочого навантаження, лідер команди, керівник персоналу, адміністратор; 4) група дослідницьких ролей — дослідник, експерт, аналітик; 5) група сервісних ролей — викладач, керівник польової практики, супервізор; 6) група латентних ролей — захисник панівного режиму, підривач державного устрою, брокер у сірих тонах, цап-відбувайло, донор, потенційний гнобитель, всезнайко. — Англ. *roles of social workers*.

Роль провідника процесу — взяття соціальним менеджером на себе відповідальності за прискорення і полегшення зусиль для зміни ситуації клієнта, групи клієнтів шляхом поєднання зусиль всіх зацікавлених сторін із залученням ЗМІ. Провідник процесу спрямовує їхню діяльність і ресурси, а також забезпечує їм доступ до професійних знань, необхідних для прийняття адекватних рішень. — Англ. *role of a process leader*.

Роль соціальна — нормативний різновид поведінки індивіда, який займає певну соціальну позицію (в суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні функції. Як член суспільства, різноманітних груп і організацій, посідаючи в них певне місце, виконуючи властиві цим позиціям функції, індивід виконує відповідну Р. с.: батька, вченого, підприємця, депутата тощо. З категорією Р. с. тісно пов'язані поняття статус соціальний, позиція, рольові очікування (експектації). Значення Р. с. як регулятора соціальної поведінки полягає в тому, що, приступаючи до виконання певних соціальних функцій, індивід зазвичай знає права і обов'язки, що відповідають його становищу, і санкції, які можуть бути застосовані у разі їх порушення. Вимоги, сподівання, які висуває Р. с., формулюються в суспільній свідомості під впливом загальнокультурних норм, цінностей і традицій, певної суспільної системи, соціальної групи. Отже, Р. с. — це завжди очікувана поведінка, пов'язана з реаліза-

цією певних прав і обов'язків. Вона характеризується як нормативними вимогами до поведінки індивіда, так і очікуваннями інших людей щодо її виконання. Одні вимоги й очікування за своїм характером формальні (закони, кодекси, інструкції), інші — неформальні (неписані правила поведінки, діяльності та спілкування). За відповідності поведінки індивіда рольовим вимогам і очікуванням її соціально заохочують (похвалою, почеснями, матеріальною винагородою), у разі відхилення від цих вимог і очікувань переважно негативно санкціонують (засудженням, покаранням). Оскільки один і той самий індивід виконує багато Р. с., то між ними можливі відносини як гармонії, так і дисгармонії. В останньому випадку виникають т. зв. внутрішні або міжрольові конфлікти переважно на ґрунті суперечностей між різноманітними рольовими вимогами й очікуваннями (добрий сім'янин — поганий спеціаліст, здібний інженер — невдалий підприємець та ін.). У сучасному суспільстві інтенсивні міжрольові конф-

лікти характерні передусім для Р. с. жінки (жінка дружина, мати, працівниця, керівник тощо). Поняття Р. с. запровадили у науковий обіг американські соціологи Р. Лінтон і Дж. Мід. Воно є центральною категорією теорій структурно-функціонального аналізу. Рольова інтерпретація поведінки, діяльності та спілкування людини — досить надійний інструмент вивчення її соціальних характеристик. Водночас соціальна сутність людини не зводиться лише до сукупності Р. с. і виявлення рольових вимог та очікувань. Опанування Р. с., розв'язання внутрішніх та міжрольових конфліктів успішніше здійснюють індивіди, набір якостей, здібностей, можливостей яких дає їм змогу певною мірою протистояти традиційним, у т. ч. девіантним, рольовим впливам, про що свідчать не лише різноманітні типи поведінки, яка відхиляється від усталених позитивних норм, а й передусім інноваційна активність людини, здатної творити нові соціальні цінності, норми і соціальні ролі. — Англ. *social role*.

С

Саботаж (франц. *sabotage* від *saboter* — стукати черевиками) — 1) прихована протидія здійсненню будь-чого; 2) свідомий зрив роботи відкритою відмовою від неї або умисно недбалим її виконанням. — Англ. *sabotage*.

Садизм (франц. *sadism*, від прізвища франц. письменника де Сада) — 1) статеве збочення, вперше описане у романах франц. письменника XVIII ст. де Сада. Виявляється у намаганні заподіяти біль партнерові під час статевих зносин; 2) патологічна пристрасть до жорстоких вчинків, катування. Заподіюючи фізичні муки іншим, садист дістає насолоду. — Англ. *sadism*.

Самоактуалізація — прагнення людини до максимально повного вияву і розвитку своїх можливостей, до актуалізації особистісного потенціалу. Поняття С. — центральне для гуманістичної психології, яка розглядає особистість як унікальну цілісну систему, відкриту до С. На думку амер. психолога А. Маслоу, С. — це бажання стати всім, чим можливо, це потреба в реалізації свого потенціалу. Це складний шлях, пов'язаний із переживаннями страху невідомого і відповідальності, але водночас — і шлях до внутрішньо повноцінного життя. Людина, яка вийшла на рівень С., не обтяжена задрістю, злістю, не схильна до егоїзму, депресій та песимізму. Термін “С.” запровадив у науковий обіг психотерапевт

К. Гольдштейн (1939) на позначення процесу актуалізації можливостей організму, які закладені в ньому від природи. К. Роджерс, представник гуманістичної психології, вважає, що С. — сила, яка змушує людину розвиватися на різних рівнях — від опанування моторних навичок до найвищих творчих злетів. Потреба у С. постає як вища людська потреба, як головний мотиваційний чинник. А. Маслоу запропонував ієрархічну модель мотивації, в якій фундаментальні потреби розміщені на п'яти рівнях: 1-й рівень — фізіологічні потреби (вода, їжа, сон тощо); 2-й рівень — потреби у безпеці (стабільність, забезпеченість, порядок); 3-й рівень — потреби любові й належності (сім'я, дружба); 4-й рівень — потреба в повазі (самоповазі, визнанні); 5-й рівень — потреба С. (розвиток здібностей). Згідно з цією концепцією вищі потреби можуть спрямовувати поведінку людини лише тією мірою, якою задоволені потреби нижчих рівнів. — Англ. *self-actualisation*.

Самоаналіз — аналіз, оцінювання своїх вчинків і переживань. — Англ. *self-analysis*.

Самовбивство — знищення себе внаслідок власних дій (див.: *Самогубство* (*суїцид*)). — Англ. *suicide*.

Самовиховання — формування людиною своєї особистості відповідно до

свідомо обраних мети, ідеалів. — Англ. *self-upbringing*.

Самогубство (суїцид) — добровільне навмисне припинення свого життя. С. (с.) є предметом наук, що вивчають цінності, благополуччя і мораль суспільства. Ставлення до С. (с.) на різних етапах суспільного розвитку було неоднотипним. На Сході воно допускалося: у Китаї — як помста ворогу; у Японії (харакірі) — як відхід від ворога. Західна Європа, Америка, християнська та іудейська релігії ставляться до С. негативно. До 1951 у деяких штатах США (у Великобританії — до 1961) С. (с.) розцінювали як злочин. Природа С. (с.) і суїцидних спроб недостатньо вивчена і потребує подальших уточнень. Е. Дюркгейм виділив три типи С. (с.): 1) егоїстичне (його головна особливість — розрив зв'язків із групою); 2) аномальне (внаслідок катастрофи цінностей суспільства і груп); 3) альтруїстичне (внаслідок злиття з групою задля групи, напр., харакірі). Він пов'язував С. (с.) з низкою чинників, головний з яких — включеність у групу та суспільство. Використовуючи статистичні дані, Дюркгейм визначив зв'язок між С. (с.) і такими чинниками, як національність, релігія, вік, стать і навіть пора року. Він довів, що кількість С. (с.) прямо пропорційна соціальній інтеграції. Іншими словами, С. (с.) — це щось більше, ніж індивідуальний вчинок. Явища С. (с.) спостерігають тривалий час, вони існують незалежно від індивідуальних особливостей людей. Тому, за Дюркгеймом, їх не можна пояснити на біологічному чи психологічному рівнях. С. (с.) характерне для представників певних груп і тому є соціальним явищем чи соціальним чинником. Сучасні концепції, теорії суїцидальної поведінки ґрунтуються на соціологічних, психодинамічних, біологічних, пізнавальних орієнтаціях людської поведінки. Е. Дюркгейм, А. Генрі, Дж. Шортів, Дж. Гіббс та інші розглядали С. (с.) як функцію ролі і статусу індивіда в рамках соціальної системи. Розвиток екологічної моделі дав змогу висунути припущення, що С. (с.) провокує взаємодія між індивідом і навколишнім

середовищем, а не лише наміри чи обставини. Згідно з психодинамічними теоріями С. (с.) є продуктом внутрішніх, здебільшого неусвідомлених, мотивів. Возз'єднання з матір'ю, ідентифікація з втраченим об'єктом, помста — можливі мотиви С. (с.). Тривога, провина, залежність, гнів можуть спричинити С. (с.). Біологічні теорії акцентують на схильності до С. (с.), що успадковується. Біохімічні зміни в організмі прискорюють прагнення до С. (с.). Когнітивні теорії розглядають суїцидальну поведінку як спробу спілкування чи розв'язання проблеми і як наслідок безнадійності. Книга за редакцією Н. Фарбероу і З. Шнейдмана “Крик про допомогу” пропонує поглянути на С. (с.) як на засіб спілкування. Деякі теоретики вважають, що С. (с.) — це спроба звільнитися від проблеми. Воно може бути реакцією на певні ситуації в минулому, так само, як і наслідком підкріплення, впливу середовища і обставин. Спрямованість на С. (с.) набувається у процесі соціалізації і є частиною відповідних реакцій, властивих індивіду. Можливість суїцидальної реакції залежить від відповідних соціальних очікувань, від доступності засобів самогубства. Важливий чинник, що характеризує специфіку розподілу рівнів соціальної патології, — економіко-географічне положення. Рівень С. (с.) утрічі перевищує рівень убивств, при цьому рівень С. (с.) серед чоловіків учетверо вищий, ніж серед жінок, і ці співвідношення практично не змінюються. У світовій практиці соціальні працівники координують діяльність центрів запобігання С. (с.). Нерідко у процесі надання соціальної допомоги їм доводиться мати справу зі спробами і жертвами С. (с.). Клієнти, обтяжені безліччю проблем, можуть виявляти схильність до С. (с.). Завдання соціального працівника — пом'якшення занепокоєння, пробудження у людини соціальних інтересів, формування установки на те, що в житті завжди є вихід зі складних ситуацій. Розсудливе пристосування до життя само по собі нерідко полягає у виборі альтернативи, що практично завжди досяжна. Якщо страждання людини не може бути припинено, воно має стати терпимим, соціальний

працівник не повинен підтримувати “фатальну” точку зору клієнта на його проблему. Рівень С. (с.) у країні, який перевищує 20 осіб на 100 000 населення, в Європі прийнято вважати рівнем національної катастрофи. В Україні (2003) було зафіксовано 34 особи на 100 000 населення. — Англ. *suicide*.

Самогубство (суїцид) альтруїстичне — самогубство, вчинене індивідом, який переконаний у тому, що його смерть позбавить інших від ганьби або труднощів. Частіше трапляється в культурах з міцними родинними зв'язками. — Англ. *altruistic suicide*.

Самогубство (суїцид) аномічне — суїцидальний намір, спричинений гострим індивідуальним відчуттям відсутності змісту і цілей у житті. — Англ. *anomic suicide*.

Самодопомога — здатність людини розв'язувати проблеми, використовуючи власні ресурси. Поняття С. є центральним у нових підходах у соціальній роботі, пов'язаних із концепцією самоефективності. — Англ. *self-help*.

Самоідентифікація — поняття із психології, що означає наявність особистого самовизначення й упевненість у психологічному, рольовому і соціальному середовищі. — Англ. *self-identification*.

Самоконтроль — усвідомлювана регуляція людиною своєї поведінки і діяльності для забезпечення відповідності результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам тощо. Мета С. — запобігання помилковим діям чи операціям або виправлення їх. Важливу роль у процесі С. особистості відіграє її самооцінювання. С. — важливий засіб розумового і морального самовдосконалення. Навички С. формуються у дітей під час ігрової, навчальної, трудової діяльності під впливом дорослих і колективу з дошкільного віку, поступово удосконалюючись і ускладнюючись у процесі вікового розвитку. Дітей слід учити планувати й контролювати свої дії, стежити

за собою, передбачати наслідки своїх дій і співвідносити їх з тими, що вимагаються. — Англ. *self-control*.

Самокритика — виявлення власних недоліків з метою їх подолання. — Англ. *self-criticism*.

Самонавіювання (аутосугестія) — особливий вид психічного впливу людини на саму себе (на відміну від гетеросугестії, що полягає у психічному впливі однієї людини на іншу чи групу людей). За змістом і наслідками розрізняють С. (а.) позитивне і негативне. Позитивне С. (а.) спрямоване на самовиховання, мобілізацію фізичних та інтелектуальних можливостей особистості. Приклад цілеспрямованого С. (а.) — аутогенне тренування. Негативне С. (а.) спричиняє небажані стани й якості, паралізує активність тощо. — Англ. *auto-suggestion*.

Самоосвіта — набуття знань шляхом самостійних занять поза навчальним закладом, без допомоги особи, яка навчає. — Англ. *self-education*.

Самооцінка — 1) оцінювання індивідом себе самого, своїх здібностей, моральних якостей, вчинків і соціальної позиції; 2) почуття власної гідності, самоповага, віра в себе, гордість. У структурі С. психологи виокремлюють два компоненти: когнітивний і емоційний. Оскільки С. є результатом передусім мисленневих операцій — аналізу, порівняння, синтезу, основним компонентом слід вважати раціональний. Водночас у мисленневих діях, що зумовлюють С., завжди наявний емоційний компонент, оскільки особистість за самооцінювання виявляє певне емоційне ставлення до себе. Від співвідношення раціонального і емоційного компонентів значною мірою залежить характер С. Що більше людина керується в оцінюванні своїх якостей, властивостей усвідомленими знаннями, логічними міркуваннями і доведеннями, то ближчою до реальності є її С. І навпаки, зниження питомої ваги раціонального на користь емоційного спричиняє поглиблення розбіжностей між оцінками судженнями

особи про себе і тим, якою вона є насправді. Основа С. — прийняті в суспільстві соціальні і моральні норми, традиції, звичаї. Основні параметри С. — ступінь адекватності, висота і міра стійкості. Неадекватна С. (завищення чи заниження рівня домагань, переоцінювання чи недооцінювання себе) призводить до посилення тривоги, емоційного перевантаження, неадекватної поведінки, міжособистісних чи внутрішньоособистісних конфліктів, особистісних деформацій. Суттєвою якісною характеристикою С. є ступінь її самокритичності. Висока С. зазвичай пов'язана з низьким рівнем тривоги. — Англ. *self-appraisal*.

Самооцінка соціальна — спосіб визначення належності індивіда до однієї із соціальних верств на основі аналізу професійного престижу. — Англ. *social self-evaluation*.

Самореалізація — виявлення і розвиток індивідом своїх здібностей в усіх сферах діяльності. — Англ. *self-realisation*.

Саморегуляція — 1) властивість систем різних рівнів зберігати внутрішню стабільність завдяки їх скоординованим реакціям, що компенсують вплив умов навколишнього середовища; 2) активність, спрямована на досягнення поставленої суб'єктом довільної мети, що передбачає створення моделі та її корекцію у процесі діяльності. С. існує як довільна самоорганізація поведінки: формування значимих цілей, урахування умов діяльності, реалізація послідовної програми дій, орієнтація на об'єктивні критерії успішної діяльності, об'єктивна оцінка реально досяжних цілей, свідоме підпорядкування своїх вчинків і поведінки моральним вимогам, обов'язку, сумлінню; володіння собою — вияв реакцій, ставлень, почуттів належним чином і гальмування неприйнятних за певних обставин чи у певному суспільстві проявів; реалізація завдань самовдосконалення. Психологічні механізми С. формуються у процесі становлення особистості. С. можлива на певному етапі розвитку само-свідомості й пов'язана із самопізнанням

в різних його видах: від найпростішого — самосприймання окремих частин тіла, звуків мови тощо до здатності пізнання власних психічних процесів (рефлексія), усвідомлення своїх прагнень і емоцій, застосування шкали оцінок до власних умінь, здібностей, поривань (самооцінка) і до самовиховання з метою досягнення життєво важливих цілей. Перехід до С. відбувається на основі усвідомлення дитиною своїх психічних процесів (зокрема, пізнавальних) спочатку в їх зовнішніх, а відтак і у внутрішніх виявах. — Англ. *self-regulation*.

Самосвідомість — концептуальне самовідображення свого "Я", усвідомлення людиною себе самої як особистості: своєї діяльності як члена суспільства, стосунків з іншими людьми, рис характеру, своїх дій і вчинків, мотивів, цілей, розумових, моральних, фізичних якостей тощо. С. має різноманітні форми вияву. Такі з них, як самовідчуття, самоаналіз, самооцінка тощо, пов'язані переважно з пізнавальною стороною психічної діяльності людини. Інші — самолюбство, скромність, почуття відповідальності, власної гідності тощо — з емоційною стороною психічної діяльності. Самовладання, самоконтроль, самодисципліна тощо — з волевою стороною психічної діяльності особистості. Подібно до свідомості, С. виникає на основі суспільно-трудова діяльності, в процесі якої у людини розвивається здатність усвідомлювати не лише навколишню дійсність, інших людей, а й себе саму. Опосередковуючись усвідомленням навколишнього середовища, інших людей, самоусвідомлення, як зазначав І. Сеченов, охоплює ті самі етапи, що й розвиток свідомості. Початок формування С. учений пов'язував з періодом, коли дитина починає виділяти себе з оточення, зокрема з моментами, коли вона здатна відрізнити відчуття, що йдуть від власного тіла (самовідчуття), від тих, що виникають у результаті дії на неї предметів, явищ зовнішнього світу. Вирішальна роль у розвитку С. належить спілкуванню дитини з людьми, що її оточують (дітьми і дорослими), ігровій, навчальній і

трудої діяльності. Нормальний розвиток С. та її центрального структурного компонента — самооцінки ґрунтується на об'єктивних даних: аналізі людиною результатів своєї діяльності, дій, вчинків, стосунків з іншими людьми. При цьому вона має враховувати оцінювання її іншими. С. виховують головним чином через формування у дитини вміння і потреби правильно аналізувати й оцінювати поведінку та діяльність оточення і перенесення цих умінь на себе. — Англ. *self-consciousness*.

Самоспостереження — спостереження, об'єктом якого є психічні стани і дії самого суб'єкта, що спостерігає. — Англ. *introspection*.

Самоствердження — одна з фундаментальних потреб і схильностей людини як свідомої, творчо-діяльної родової істоти; форма творчої самореалізації індивіда. — Англ. *self-affirmation, self-assertion*.

Самотність — психічний стан індивіда, який перебуває в соціально-комунікативній ізоляції, що характеризується тривожністю та депресією. Індивіди, що потрапили в умови С., які детермінуються геополітичними, соціальними чи в'язничними чинниками, переривають звичні для себе відносини з іншими людьми, і це викликає в їхній психіці гострі переживання, реакції. В таких ситуаціях нерідко спостерігають психошок, гіперфобії, гіпертривожність, сублімацію депресії, сублімацію психостану, пов'язаного зі страхом за свою долю, що можуть супроводжуватися вегетативними реакціями. С. іноді характеризується й такими абераційно-психічними феноменами, як бажання суб'єкта силою своєї уяви налагоджувати комунікацію з уявними суб'єктами, друзями, знайомими, партнерами або розмовляти вголос з раніше близькими йому людьми. Експериментальні спостереження показали, що в тих, хто переживає С., виникають незвичні психостани — в умовах ізоляції людина розкриває свої думки та ідеї, пов'язані з її внутрішнім світом. Індивід в умовах

С. може плутати сновидіння з реальністю, інтерпретуючи феномени деформаційної реальності у формі експресивно-ейдетичних стилів, спрямованих на соціум. — Англ. *solitude / loneliness*.

Санкції моральні (від лат. *sancio* — непорушна постанова) — заходи впливу, спрямовані на підтримку етичних цінностей суспільства. — Англ. *moral sanctions*.

Санкції негативні — заходи впливу, спрямовані на призупинення негативної поведінки, дій. — Англ. *negative sanctions*.

Санкції позитивні — заходи впливу, спрямовані на схвалення суспільством або групою бажаної поведінки. — Англ. *positive sanctions*.

Санкції правові — заходи впливу, що є частиною правової норми, яка підтримується авторитетом держави. — Англ. *legal sanctions*.

Санкції соціальні — заходи впливу соціальної групи (спільноти, суспільства) на поведінку індивіда, який має як позитивні, так і негативні відхилення від соціальних очікувань, норм і цінностей. За способом впливу на індивіда С. с. поділяють на: фізичні, економічні, символічні, формальні, неформальні. За змістом і спрямованістю тиску — на правові, етичні, релігійні, економічні, сатиричні та ін. Всі види С. с. взаємопов'язані, доповнюють один одного й тому більшою мірою забезпечують високий ступінь конформізму вчинків. У разі виникнення суперечностей між видами С. с. (напр., правові санкції не відповідають моральним почуттям і звичаям певної спільноти) ступінь їх ефективності знижується. Соціальна робота належить до м'яких С. с. Постійне комбінування різних видів С. с. — важливий засіб жорсткої регуляції соціального життя. Багатоманітний арсенал С. с., який застосовують у контролюючих діях, класифікують за логікою наростаючого ефекту дії у такій послідовності: неформальні позитивні С. с.

(вияв визнання і поваги, слави і пошани та ін.); формальні позитивні С. с. (публічне схвалення з боку суспільства, вручення грамоти, грошового заохочення, просування по службі, нагородження орденами і медалями тощо); неформальні негативні С. с. (вияв досади і незадоволення, відмова підтримувати товариські стосунки тощо); формальні негативні С. с. (передбачені законом штрафи, арешт, ув'язнення, позбавлення громадянських прав, конфіскація майна та ін.). — Англ. *social sanctions*.

Санкції формальні — заходи впливу, що використовуються відповідно до певних, чітко зафіксованих у письмовій формі правил поведінки або вимог до професійної діяльності. — Англ. *formal sanctions*.

Свідомість — вища форма психічного відображення об'єктивної дійсності та саморегуляції, що притаманна лише людині як суспільно-історичній істоті. Характеризується активністю, інтенційністю, спрямованістю на предмет, здатністю до рефлексії, самоспостереження, мотиваційно-ціннісним характером, різними рівнями сприймання. — Англ. *consciousness*.

Свідомість буденна — свідомість людей у їх повсякденному житті, яка характеризується спонтанністю. — Англ. *common consciousness*.

Свідомість групова — тип суспільної свідомості, сукупність групових почуттів, ціннісних орієнтацій та ідеалів, уявлень про групову мету, шляхи і засоби її досягнення. — Англ. *group consciousness*.

Свідомість класова — за К. Марксом — тип свідомості, що виникає в результаті ідентифікації індивідом себе з представниками певного соціального класу і характеризується почуттям солідарності з ними, підпорядкуванням особистих інтересів індивіда класовим. — Англ. *class consciousness*.

Свідомість людини економічна — здатність людини пізнавати, відобража-

ти й узагальнювати економічну дійсність, передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів у звичному для неї середовищі. — Англ. *economical human consciousness*.

Свідомість масова — тип суспільної свідомості, що пов'язаний з діяльністю особливих соціальних спільнот (мас), відображає різні сторони життя суспільства та викликає інтерес цих спільнот. С. м. характеризується розірваністю, суперечливістю, швидкими раптовими змінами в одних випадках і певною закріпленістю (стереотипами) в інших. — Англ. *mass consciousness*.

Свідомість національна — сукупність уявлень, традицій і понять представників нації або етносів, які в процесі соціалізації наступних поколінь дають змогу відтворювати цю спільність людей як єдине ціле і відносити кожного індивіда до конкретної соціальної цілісності. — Англ. *national consciousness*.

Свідомість суспільна — відображення в духовній діяльності людей інтересів, уявлень різних соціальних груп, класів, націй, суспільства загалом. — Англ. *public consciousness*.

Світогляд — система поглядів на об'єктивний світ (закономірності його розвитку) і місце в ньому людини, на її ставлення до навколишньої дійсності і до самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх переконання, вірування, ідеали, принципи пізнання та діяльності, ціннісні орієнтації. С. формується у результаті практичного освоєння духовної культури суспільства (науки, літератури, мистецтва), панівних у ньому політичних, моральних, естетичних, правових і релігійних (або атеїстичних), філософських та інших поглядів, а також духовних почуттів — громадянських, моральних, естетичних тощо, на які спираються віра й переконаність у реальності відповідних громадянських, моральних, естетичних і пізнавальних ідеалів, надія на їхнє здійснення. — Англ. *world outlook* (американ-

ці як синонім вживають слово *ideology* — ідеологія, британці — *system of beliefs* — система вірувань).

Свобода — спроможність людини діяти згідно зі своїми бажаннями, інтересами і метою на основі відповідного знання об'єктивної дійсності. — Англ. *freedom, liberty*.

Свобода мітингів і зборів — право вільної участі громадян у мітингах і зборах. Важливим елементом С. м. і з. є право на демонстрацію. С. м. і з. — основне право, гарантоване і регульоване законом. — Англ. *freedom of meetings and associations*.

Свобода об'єднань — основне право на створення союзів і товариств, що тісно пов'язане зі свободою слова. Гарантується конституцією. — Англ. *freedom of unions*.

Свобода совісті — особиста свобода. Охоплює право індивіда сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної; відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. С. с. гарантується відокремленням церкви від держави, школи від церкви. — Англ. *freedom of consciousness*.

Сегрегація (від лат. *segregatio* — відокремлення) — 1) соціальна ізоляція, що є наслідком дискримінації у стані і правах окремих індивідів, спільнот найчастіше на расовій, класовій або релігійній основі; 2) у соціології міста — спеціалізоване використання різних міських зон за функціями (торгова зона, житлова, промислова), характеристиками населення, за типом житла (райони котеджів, нетрів, гетто та ін.). — Англ. *segregation*.

Седиментація (від лат. *sedimentum* — осідання) — процес закріплення у свідомості індивідів здобутих у процесі життя знань (передусім практичних), які можуть бути передані наступним поколінням за допомогою мови. — Англ. *sedimentation*.

Секс (від лат. *sexus* — стать) — інтимне життя людини в його етично-моральному, біологічному та медичному аспектах. В українській мові цей термін пов'язаний із сексуальною поведінкою. — Англ. *sex*.

Сексологія — наука про статеве розрізнення, статеве виховання і поведінку. С. вивчає наслідки, які випливають з поділу людей на дві статі й впливають на їх розвиток і здоров'я, гармонію їх співіснування з іншими людьми та встановлення взаємозв'язку між ними. — Англ. *sexology*.

Сексопатологія (клінічна сексологія) — розділ клінічної медицини, який вивчає статеві розлади, передусім функціональні, емоційні, особистісні, соціально-адаптаційні тощо, розробляє методи їх діагностики, лікування та профілактики. Відмінності в уявленнях про місце С. (к. с.) серед інших дисциплін безпосередньо впливає на практику лікування. За відсутності налагодженої сексопатологічної служби хворі з функціональними порушеннями статевої сфери звертаються по допомогу до урологів, венерологів, ендокринологів, невропатологів, психіатрів та ін. У зв'язку з цим поступово визначається основний методологічний підхід у С. (к. с.) — міждисциплінарний. Психологія розглядає сексопатологічні реакції особи на її статеві розлади. Головні проблеми, які вивчає С. (к. с.) — імпотенція, фригідність (у жінок), статеві збочення, порушення нервово-психологічної регуляції копулятивного акту, бісексуальність, сексуальні неврози, безплідність, послаблення лібідо, відсутність оргазму тощо. — Англ. *sexopathology*.

Сексуальне виховання (лат. *sexualis* від *sexus* — стать) — діяльність, пов'язана з переданням новим поколінням досвіду сексуальної поведінки, що відповідає нормам суспільно-історичного досвіду. С. в. — планомірна і цілеспрямована дія. Відповідно до екологічної моделі сексуальності не лише сексуальна зацікавленість, а й форми сексуальної поведінки ґрунтуються на процесах нау-

чіння (навчання). Йдеться про фактичну регуляцію інтенсивності сексуального потягу, а не лише про зовнішні впливи на гальмування сексуальної активності, що є процесом соціалізації, тобто соціальної регуляції і контролю. С. в. здійснюються за трьома напрямками: 1) обмеження можливості навчіння; 2) збільшення можливості навчіння; 3) зниження потягу з одночасними вимогами високо-сексуальної активності. Перший напрям С. в. використовують у суспільствах, які систематично, з ранніх літ обмежують для своїх членів можливість сексуального навчіння, внаслідок чого виростають люди з низьким рівнем сексуального потягу, зумовленого винятково біологічними чинниками. Другий напрям С. в. існує в суспільствах, які своїм членам з раннього віку систематично дають можливість навчіння, і завдяки цьому відбувається максимальний розвиток сексуального потягу, тобто створено передумови для розвитку сильних особистостей та вільної сексуальності. Третій напрям С. в. практикують у суспільствах, які обмежують своїх членів у можливості навчіння, обумовлюючи в такий спосіб низький рівень сексуального потягу, але які одночасно вимагають високої сексуальної активності, пропагуючи її як символ високого становища та гарантію щастя. С. в. — процес формування у людини здатності усвідомлювати особливості свого Я і Я інших людей, зумовлені належністю до певної статі. С. в. забезпечує оволодіння людиною нормами стосунків з представниками протилежної статі; передбачає підготовку молоді до шлюбу, створення сім'ї та виховання дітей. Важливим компонентом виховання дітей є статеве виховання. — Англ. *sexual education*.

Сексуальність — індивідуальна психологічна властивість особистості, пов'язана зі статтю. С. — один із чинників, що спонукає людей до інтерперсональних контактів і зв'язків. Суспільне походження та утилітарні функції С. дають змогу аналізувати її з огляду на різні категорії цінностей: 1) вітальної — розглядається в аспекті здоров'я і енергетики; 2) культуральної — сформувалася істо-

ричними традиціями; 3) моральної — такої, що належить до етичної і правової систем; 4) особистісної — пов'язана зі знаннями людини про саму себе та різноманітними значеннями окремих форм сексуальної активності. Ієрархія цінності С. для людини змінюється залежно від ступеня розвитку особистості та накопичення життєвого досвіду, змін світогляду, від індивідуальних рис (особливостей темпераменту, вираженості сексуальної потреби), віку. С. залежить також і від ступеня вираженості інших потреб, інтересів та багатства внутрішнього світу, напр., сильне прагнення до влади може змінити ієрархію цінностей, зменшивши сексуальні потреби. На цінність С. впливає комплекс соціальних змін, зокрема процес її популяризації та лібералізації, а також коливання у сфері оцінки пов'язаних з С. інших цінностей — здоров'я, успіху, задоволеності життям. — Англ. *sexuality*.

Секта (від лат. *secta* — вчення, напрям, школа) — невелика добровільна релігійна група, створена за принципом винятковості, яка вимагає від своїх членів цілковитого підпорядкування, наголошує на своїй окремішності і відкидає суспільство. Ці характеристики С. стали предметом дискусій, у процесі яких соціологи виокремлювали і досліджували чимало підтипів релігійних організацій. Однак соціологія релігії, як і раніше, здебільшого ґрунтується на типології “церква — С.”. Деякі дослідники вважають, що із розширенням і ускладненням структури С. може йти мова про їх наближення до деномінації, яка є чимось середнім між С. і церквою. При цьому релігійний потяг стає менш інтенсивним, оскільки з часом членами С. частіше стають “від народження”. Цей феномен називають “проблемою другого покоління”, а весь процес — “деномінацією”. Це справедливо щодо С., які розвиваються за рахунок залучення нових членів (конверсійних). Однак деномінація не завжди властива С. “ґностичним”, діяльність яких не спрямована на зміну світу за допомогою практики широкого спілкування. — Англ. *sect*.

Сектантство — 1) належність до відособлених релігійних груп, які опозиційно або вороже ставляться до основних церков. Характеризується фанатизмом, догматизмом, ворожістю до інакомислення. Деякі церкви мають бузувірські обряди; 2) вузькість і замкненість поглядів людей, які обмежуються своїми дрібними груповими інтересами; 3) течія в політичному русі, яка призводить до ізоляції керівництва партії від партійних мас і є наслідком неправильної оцінки обставин і догматичного ставлення до певних політичних доктрин чи їх положень. — Англ. *sectarianism*.

Секуляризація (від середньолат. *secularis* — світський, мирський) — 1) вилучення чого-небудь (власності, права) з церковного, духовного відання і передавання світському, громадянському; 2) процес, у результаті якого всі великі сектори суспільства, культури, різні соціальні групи і окремі індивіди звільняються від релігійного санкціонування і впливу. — Англ. *secularization*.

Сенс особистісний — значення, якого набуває певний об'єкт, подія, факт чи слово для конкретної людини як результат її життєвого досвіду. Термін "С. о." запровадив у науковий обіг О. Леонтєв. — Англ. *personal meaning*.

Сенситивність — підвищена чутливість індивіда до подій, що торкаються його, підвищена тривожність, ксенофобія (страх перед нововведеннями). Сенситивним людям притаманні нерішучість, сором'язливість, вразливість, схильність до тривалого переживання минулих чи майбутніх подій, почуття власної неповноцінності. З віком С. може згладжуватися, зокрема за умови формування у процесі виховання і самовиховання уміння знаходити вихід із ситуацій, що викликають тривогу. С. обумовлена органічними причинами (спадковістю) і особливостями виховання. — Англ. *sensitivity / sensitiveness*.

Символіка — 1) вираження ідей, понять або почуттів за допомогою умов-

них знаків чи предметів (символів); 2) сукупність символів. — Англ. *symbolism*.

Синдром (від грец. *syndrome* — той, що разом біжить) — поєднання ознак, симптомів, характеристик певного явища або захворювання. Термін "С." частіше вживають у медицині. С. — поєднання генетично однорідних симптомів, характерних для певного захворювання. Генетична однорідність — істотна ознака С., яка відрізняє його від тих симптомом-комплексів, у яких поєднання симптомів випадкове. Однією з відмінних особливостей будь-якого хворобливого процесу є його мінливість, динаміка. При захворюваннях головного мозку в патологічний процес включаються багато нервових утворень, синапсів, функціональних систем. Тому С. психічних порушень, що є проявами ступеня важкості, переважної локалізації, гостроти і багатьох інших особливостей патологічного процесу, відзначаються різноманітністю, складністю, мінливістю; постійна зміна окремих симптомів у структурі С. призводить до зміни його якісної характеристики і формування нового С. Із послідовної зміни С. складається клінічна картина хвороби. При огляді хворого не завжди можна встановити нозологічний діагноз, синдромологічний діагноз встановити значно легше. Більшість С. дістали назву за провідним симптомом. Напр., амнестичний, галюцинаторний тощо С. Загальної систематизації С. не існує. — Англ. *syndrome*.

Синдром "Атаку" — синдром, за якого підлітки і юнаки проводять своє життя, занурившись у віртуальну реальність, відеоігри і музику зі стереофонічних навушників, ігноруючи при цьому соціальні відносини, необхідність догляду за собою, освіти і досягнення розвитку особистості. С. "А." описаний в Японії. — Англ. *Atacku syndrome*.

Синдром Да Кости — синдром, що характеризується болями в серці, серцебиттям, утрудненням дихання, пітливістю, запамороченням, головними болями, порушенням сну. Є виявом стану тривоги. — Англ. *Da Costa syndrome*.

Синдром жертви катувань — недовіра, підвищена пильність, загострення пов'язаних зі стресом (психосоматичних) захворювань, ескапізм, уникання працівників державних, правоохоронних органів, медичних і соціальних служб, низька самооцінка й ушкодження мозку в осіб, що були жертвами катувань. В Україні, за даними незалежних соціологічних досліджень (2001), правоохоронні органи щорічно катували до 900 000 осіб з метою отримання зізнання у скоєнні злочинів та “профілактики” злочинних проявів і посягань, що призвело до масового відчуження громадян від держаних і політичних інститутів. — Англ. *victim of torture syndrome*.

Синдром посттравматичний стресовий — сукупність психофізіологічних симптомів і соціальних наслідків, характерних для самопочуття і поведінки людей, які пережили катастрофу, поранення, тяжке випробування, пов'язане з небезпекою для життя. Основні ознаки — нестійкість психіки, за якої незначні втрати, звичайні труднощі спонукають до самогубства. — Англ. *post-traumatic stress syndrome*.

Синекура (від лат. *sine cura* — без турбот) — добре оплачувана посада, яка не вимагає особливої праці. — Англ. *sinecure*.

Синкретизм культурний (від грец. *synkretismos* — об'єднання) — існування елементів різних культур в одній культурі. — Англ. *cultural syncretism*.

Синкретизм релігійний — неорганічне поєднання різнорідних віровчень і культових положень у процесі взаємовпливу релігій. — Англ. *religious syncretism*.

Синтез соціальний — поєднання окремих елементів, індивідів або груп в більш організовану систему відносин для досягнення спільної мети. — Англ. *social synthesis*.

Сирітство — соціальне явище, спричинене наявністю в суспільстві дітей,

батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання у встановленому порядку недієздатними, безвісно зниклими та ін. В Україні понад 100 тис. дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування. Обов'язки з виявлення дітей, які потребують захисту, покладено на органи опіки і піклування місцевих органів влади. З метою своєчасної охорони прав неповнолітніх органи опіки і піклування виявляють дітей, які залишились без піклування батьків, передають їх на виховання в сім'ї (у порядку опіки і піклування, усиновлення) або в дитячі заклади. Пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт є усиновлення, що дає змогу дитині реалізувати своє право на сімейне виховання та батьківське піклування. Наступна за пріоритетністю — опіка в сім'ях родичів, коли дитина не втрачає біологічного зв'язку зі своєю родиною. Третя форма — прийомна сім'я. Дитина не перебуває у колі своїх родичів, не має біологічних зв'язків з ними, але має право на дім у широкому значенні цього слова: сімейні стосунки, взаємопідтримку, любов, повагу та ін. Найреальнішим в Україні засобом влаштування долі дітей-сиріт є інтернатна система: будинки дитини, дитячі будинки і школи-інтернати, оскільки такі форми родинного виховання, як прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу тощо, лише зароджуються. Український інститут соціальних досліджень за підтримки ЮНІСЕФ реалізовує проект “Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні”, який передбачає поліпшення умов перебування в інтернатах дітей-сиріт і тих, які позбавлені батьківської опіки; створення інституту прийомної сім'ї та соціальної служби з підтримки прийомної сім'ї. У 1998 Кабінет Міністрів України ухвалив рішення про проведення державного експерименту зі створення прийомних сімей. — Англ. *orphanhood / orphanage*.

Сирітство соціальне — соціальне явище, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків щодо неповноліт-

ньої дитини. Соціальні сироти — особлива група дітей, які залишилися без батьків через соціально-економічні причини (сироти при живих батьках). Основними причинами С. с. є: асоціальна поведінка батьків (наркотична і алкогольна залежність, злочинність), позашлюбне народження дитини, бідність, безробіття, важкий морально-психологічний клімат у багатьох сім'ях. Учені наголошують, що С. с. є також наслідком процесів урбанізації, соціальних і природних катастроф, міграції населення. Кількість соціальних сиріт в Україні має сталу тенденцію до зростання (у 2004 — приблизно 110 тис.). Офіційна статистика і результати соціологічних досліджень доводять, що лише кожна десята дитина із загальної кількості дітей-сиріт є біологічною сиротою, всі інші — сироти соціальні. У зв'язку з цим перед державою та суспільством постала необхідність розроблення і реалізації комплексу заходів щодо запобігання С. с.; удосконалення нормативно-правової бази, яка регулює питання опіки та піклування; запровадження у юридичну практику і розвиток нових форм сімейної опіки над дітьми; поліпшення утримання та виховання дітей в інтернатних закладах. Необхідно також створити нові робочі місця, оскільки головна причина С. с., зокрема в західних регіонах України, — від'їзд батьків за кордон на заробітки (7 млн громадян на 01.09.2002), багато з яких залишили своїх дітей на родичів. — Англ. *social orphanhood/ orphanage*.

Система автономна — у соціальних процесах — система, функції якої внутрішньо обумовлені, а не задані ззовні. — Англ. *autonomous system*.

Система виборча — встановлений у законодавчому порядку процес організації і проведення виборів до органів, інститутів державної влади, що охоплює сукупність правил і прийомів, які забезпечують вільне волевиявлення населення. Складається з багатьох взаємопов'язаних елементів, які у своїй сукупності становлять її функціональне призначення. — Англ. *electoral system*.

Система виборча мажоритарна — процедура визначення результатів голосування, за якої обраним вважається кандидат, який набрав більшість голосів. С. в. м. має два різновиди — абсолютної більшості та відносної більшості. За мажоритарної системи абсолютної більшості обраним вважається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні (більш як 50 %). Якщо жоден із кандидатів у першому турі не набрав абсолютної більшості голосів, то у другому турі беруть участь два кандидати, які набрали більшість голосів у першому турі. У цьому турі можуть діяти обидва різновиди мажоритарної системи, однак переважає система відносної більшості. Згідно з нею кандидат-переможець повинен набрати більше голосів, ніж його суперник. — Англ. *majority electoral system*.

Система відкрита — система, елементи якої (окремі або всі) взаємодіють не лише один з одним, а й із зовнішнім середовищем. — Англ. *open system*.

Система закрита — система, елементи якої взаємодіють лише один з одним, контакти із зовнішнім середовищем відсутні. — Англ. *closed system*.

Система освіти — система, яка охоплює заклади освіти, наукові, науково-методичні і методичні установи, науково-виробничі підприємства, державні та місцеві органи управління освітою та самоврядування в галузі освіти. В Україні визначено такі освітні рівні: початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, повна загальна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта, післядипломна освіта, аспірантура, докторантура. — Англ. *system of education*.

Система соціального страхування і пенсійного забезпечення — виплати з державного бюджету працездатним особам. Складається з: пенсійної системи; соціального страхування на випадок безробіття; соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності

та витратами, зумовленими народженням і похованням; соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. За даними Міністерства праці та соціальної політики України і Пенсійного фонду України, С. с. с. і п. з. станом на 1.01.2002 було охоплено до 21 млн застрахованих осіб і 14,4 млн пенсіонерів, або 72 % населення України. — Англ. *system of social insurance and provision of pensions*.

Ситуація історична — стан соціальної системи, часові межі якого визначені зміною соціальних параметрів, які мають психологічну значимість для членів суспільства щодо їх самореалізації. Статичні характеристики С. і. (соціальні, політичні, економічні, культурні інститути і відносини) розглядаються як умови існування людини в суспільстві з погляду їх значимості для життєдіяльності суб'єкта; динамічні характеристики С. і. (соціальні, політичні, економічні, культурні події) оцінюються з погляду їх психологічного ефекту. — Англ. *historic situation*.

Ситуація історична несприятлива — історична ситуація, що перешкоджає самореалізації особистості, за якої збереження соціального конформізму неминуче призводить до порушення особистісної цілісності, до деформації і руйнування особистості. — Англ. *unfavourable historic situation*.

Ситуація надзвичайна — порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом або іншими чинниками, що призвело (може призвести) до загибелі людей та/ або матеріальних втрат. — Англ. *extraordinary situation*.

Ситуація соціальна — реальний стан проблеми конкретного клієнта соціальної роботи з усіма зв'язками, причинами щодо розв'язання цієї проблеми. Є предметом соціальної роботи, полем діяльності соціального працівника. — Англ. *social situation*.

Ситуація стресова — збіг умов і обставин, що створюють певну об'єктивну ситуацію, яка спричиняє стан напруженості в організмі людини або тварини. — Англ. *stress situation*.

Сім'я — мала соціальна група людей, яка заснована на шлюбі та (чи) кровній спорідненості й функціонує на основі спільного побуту, матеріальної й моральної взаємодії та взаємодопомоги. Засади створення С., її функціонування визначено Сімейним кодексом України (офіційний текст прийнятий Верховною Радою України 10.01.2002). У ньому зазначено, що сім'я: а) є первинним і основним осередком суспільства; б) С. становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; в) С. створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Відповідно до Сімейного кодексу України шлюбний вік в Україні встановлено для жінки — 17, для чоловіка — 18 років, закріплюються право на шлюб, добровільність шлюбу, процедура його державної реєстрації, захисту, розірвання та ін. Основні функції С.: економічна, регулятивна, репродуктивна, сексуальна, виховна, рекреативна, психотерапевтична. За структурою С. може бути різною залежно від її складу, кількості членів, характеру сімейних відносин та особливостей сімейних ролей. С. класифікують: за психологічним кліматом — сприятливі і несприятливі; за ступенем гараздів і негараздів — конфліктні, кризові, проблемні; за якістю зовнішніх і внутрішніх меж — ретрофлексуючі і дезорганізовані; за структурою влади — авторитарні (суворе підпорядкування одного з подружжя іншому, дітей — батькам), демократичні (взаємоповага між членами сім'ї, спільне вирішення питань), ліберальні (байдужість, відстороненість членів сім'ї один від одного); за розподілом ролей у сім'ї — традиційні (патріархальні, матріархальні), егалітарні (рівність); за демографічними, кількісними ознаками — багатодітні, середньодітні, малодіт-

ні, бездітні, повні, неповні, складні і нуклеарні (наявність старших і побічних родичів у сім'ї); за виховним потенціалом — виховально-сильні, виховально-стійкі, виховально-нестійкі, виховально-слабкі (втрата контролю та впливу на дітей); за стадією становлення — молоді, середні, зрілі. — Англ. *family*.

Сім'я автономна — сім'я, що є самодостатньою самостійною одиницею. — Англ. *autonomous family*.

Сім'я атомізована — тип сучасної сім'ї, яка зазвичай складається з подружжя та неодружених дітей, що мають значну свободу від сімейного контролю; індивідуальні інтереси кожного мають більшу цінність, ніж інтереси сім'ї як цілого. — Англ. *atomised family*.

Сім'я велика — сім'я, що складається з кількох нуклеарних сімей, які живуть разом і ведуть спільне господарство. — Англ. *large family*.

Сім'я гетерогамна — сім'я, в якій подружжя мають різні соціально значимі ознаки (соціальне походження, національність, раса, релігія та ін.). — Англ. *heterogamic family*.

Сім'я громадянська — сім'я, в основі якої — громадянський (незареєстрований) шлюб. — Англ. *civil family*.

Сім'я контрактна — сім'я, подружжя в якій при одруженні укладають контракт, в якому обумовлено обов'язки партнерів та їх взаємні матеріальні зобов'язання. — Англ. *contract family*.

Сім'я кровноспоріднена — тип сімейної організації, де основним зв'язком є стосунки дітей і батьків, дітей між собою, тобто стосунки, засновані на кровній спорідненості, а не на зв'язках між подружжям. — Англ. *blood family*.

Сім'я матрицентрична — сім'я, в якій центральне місце посідає мати через обмежену участь батька в сімейному житті. — Англ. *matri-centred family*.

Сім'я молода — подружжя, в якому вік чоловіка і дружини не перевищує 30 років, або неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 30 років. Держава, враховуючи вартість прожиткового мінімуму та виходячи з реальних можливостей бюджету, встановлює розміри допомоги сім'ям на неповнолітніх дітей, стипендій та інших видів матеріального забезпечення молоді, яка здобуває професійно-технічну, вищу освіту в навчальних закладах. При відведенні земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва органи місцевого самоврядування затверджують квоти ділянок, які надають С. м. під будівництво житла. С. м. і молоді громадяни можуть отримувати за рахунок бюджетних коштів пільгові довготермінові державні кредити на будівництво і придбання житлових будинків і квартир, на оплату вступних пайових внесків при вступі до молодіжних житлових комплексів, житлово-будівельних кооперативів, а також на обзаведення домашнім господарством. С. м., які не мають дітей, сплачують кредит з відсотковою ставкою у розмірі 3 % річних від суми заборгованості з кредиту. С. м., які мають одну дитину, звільняють від сплати відсотків за користування кредитом; С. м., які мають двох дітей, за рахунок бюджетних коштів, крім того, погашають 25 % від суми зобов'язань з кредиту, а С. м., які мають трьох і більше дітей, — 50 %. — Англ. *young family*.

Сім'я неблагополучна — сім'я, яка з певних причин повністю або частково втратила свої виховні можливості, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання дитини. — Англ. *unhappy family*.

Сім'я неповна — сім'я, яка складається лише з одного із батьків з однією неповнолітньою дитиною або декількома неповнолітніми дітьми. Утворюється внаслідок припинення шлюбу, смерті одного з батьків або роздільного їх проживання. — Англ. *incomplete family*.

Сім'я позашлюбна — один із типів неповної сім'ї, що виникає у разі наро-

дження жінкою дитини поза шлюбом. Бажання уникнути самотності, прагнення задовольнити потребу материнства та інші причини призводять до того, що більшість жінок нині зважуються на такий крок свідомо. — Англ. *illegitimate family*.

Сім'я розширена — 1) сім'я, що складається з трьох і більше поколінь (кровноспоріднена сім'я); 2) сім'я, що складається з двох або більше нуклеарних сімей, об'єднаних не через полігамію чи полігінію. — Англ. *expanded family*.

Сім'я складна — тип сім'ї, що виникає в результаті полігінії або поліандрії, коли декілька нуклеарних сімей об'єднані через спільного чоловіка або жінку. — Англ. *comprehensive family*.

Сім'я соціального ризику — сім'я, яка потребує підтримки соціальних служб. С. с. р. не може повноцінно виконувати свої функції через складні соціальні, психологічні, економічні умови. Зазвичай це сім'ї малозабезпечені, багатодітні, які мають дітей-інвалідів, а також сім'ї з неповнолітніми матерями. — Англ. *family of social risk*.

Сім'я (сучасні і традиційні форми) — об'єднання людей (мала соціальна група), що базується на шлюбі чи кровній спорідненості і здійснює спільну життєдіяльність на основі спільного побуту, матеріальної і морально-психологічної взаємодопомоги. Інтерес до вивчення С. підтримується прагненням зрозуміти її роль як посередника між особистістю і суспільством. С. має характеристики, що уможливають зведення соціальних процесів до наслідків поведінки індивідів, і навпаки, з емпіричних фактів сімейної поведінки виводити закономірності щодо всього суспільства. Сімейні відносини виражаються в широкому спектрі родинних зв'язків: чоловік і дружина, батьки і діти, брати і сестри, свекруха (свекор), теща (тесть) і невістка (зять) тощо. На відміну від шлюбу, С. не має фіксованих дат виникнення і припинення існування. З появою нових членів чи відходом, смер-

тю інших С. продовжує свою життєдіяльність, змінюючи структуру та функції. Крово-родинні відносини охоплюють: фізіологічні (статеві стосунки, дітона-родження); юридичні (реєстрація шлюбу, розлучення, аліменти та ін.); економічні (майнові, відносини спадкування); політичні (сімейна влада, лідерство); педагогічні (виховання дітей і молодших у родині); моральні відносини. Сім'я виконує такі функції: 1) підтримання біологічної неперервності суспільства. С. забезпечує біологічне існування своїх членів, надаючи їм їжу, житло, одяг, піклуючись про збереження їхнього здоров'я, відтворення населення за рахунок задоволення сексуальних і батьківських потреб; 2) підтримання культурної неперервності суспільства — С. здійснює еквівалентну соціалізацію особистості; 3) економічна підтримка неповнолітніх і непрацевдатних; 4) запобігання дезінтеграції особистості — С. забезпечує індивідам задоволення емоційних та інтимних потреб, духовне взаємозбагачення; 5) соціальний контроль і моральна регламентація поведінки членів С. Залежно від структури родинних зв'язків розрізняють С. прості (нуклеарні) і складні. С. з однією шлюбною парою разом з неодруженими дітьми (чи без них) є простою. С., у якій діти живуть з одним із батьків, — неповна. С., що складаються з батьків, їхніх дорослих дітей з чоловіками, дружинами та дітьми-онуками, — складні, розширені. За кількістю дітей виділяють бездітні, малодітні та багатодітні С. Існує також типологія С. за соціальним ризиком, тобто С., соціальне функціонування яких через об'єктивні чи суб'єктивні умови утруднене: С. біженців, вимушених переселенців; малозабезпечені; багатодітні чи такі, що мають у своєму складі інвалідів. До них зараховують такі категорії, як С. безробітних; С. військово-службовців; С., що проживають у депресивних регіонах; С., члени яких пов'язані з підприємствами й установами, де не виплачують заробітну плату. Оптимальне функціонування С. залежить від правильного розподілу ролей — внутрішніх і позасімейних обов'язків, ситуативної гнучкості. Психологічний баланс у С.

визначає взаємодія чоловіка і дружини. Інтеграція С. відбувається на основі вироблення загальної стратегії поведінки подружжя шляхом: а) зміни поведінки одного із подружжя на вимогу іншого; б) формування терпимості до недоліків без зміни стереотипів і звичок; в) самовиховання з метою психологічного уподібнення відповідно до уявлень сімейного партнера. Психологічні особливості С. змінюються у процесі її еволюції: в період виникнення С. — у центрі перебувають стосунки подружжя; в період зростання — догляд за дітьми; стабільності — виховання дітей; зрілості — “випуск” дітей у життя; в період “затухання” — стосунки подружжя. Психологічний баланс С. полягає у поєднанні та діяльному синтезі індивідуальних потреб, цілей, цінностей, звичок у загальносімейні, у формуванні на основі емпатії диспозицій до взаєморозуміння, взаємодопомоги, в оптимізації сімейного мікроклімату. Потенційний соціальний ризик може реалізуватися в несприятливих економічних і психологічних умовах для виховання дітей, конфліктах, пияцтві, алкогольній і наркотичній залежності її членів, жорстокому ставленні усередині С., насамперед до дітей. Можливими варіантами поведінки в соціально неблагополучній С. є залишення батьками без піклування неповнолітніх і нездатних до самостійного існування дітей та інших членів родини, а також виштовхування дітей на вулицю чи спонукання їх до асоціального способу життя. Проблеми, що полягають у дисфункціональності сімейних зв'язків, у патологізації відносин між подружжям, між батьками і дітьми, не залежать від соціального статусу С., вони можуть виникнути у будь-якій, у т. ч. і забезпеченій, інтелігентній С. Види і форми соціальної роботи з С. поділяють на: 1) екстрені, спрямовані на виживання родини (екстрена допомога, термінова соціальна допомога, надання притулку, негайне вилучення з родини дітей, які зазнають жорстокого ставлення, перебувають у небезпеці чи залишені без піклування батьків); 2) соціальна робота, спрямована на підтримання стабільності родини; 3) робота із соціального розвитку родини

та її членів. С. соціального ризику — різновид сім'ї, яка не відповідає своєму призначенню і не виконує належною мірою своїх функцій, підпала під вплив негативних соціальних чинників, тісно взаємодіє з групами соціального ризику. — Англ. *family*.

Сканери — детектори, що збирають соціально важливу інформацію. Виділяють такі види С.: 1) постійні — пункти спостереження, повз які інформант мусить пройти (в'язнична вишка, пости ДАІ, відеокамери спостереження); 2) рухомі (мобільні силові підрозділи, створені для виявлення фактів порушень закону); 3) приховані (телефонні підслуховувачі, дорожні радары). Прикладів використання таких інструментів у соціальній політиці, зокрема у соціальній сфері, в Україні поки що небагато. У деяких країнах, що характеризуються високим рівнем надання послуг з догляду за людьми, які мають проблеми зі здоров'ям, С. використовують для організації догляду. Це постійні С. — відеокамери для стеження за тяжкохворими людьми, спеціальні килимки, що посилюють сигнал на пульт медичної сестри, як тільки пацієнт встає з ліжка. Найбільшого поширення С. набули у службах пробації для контролю поведінки правопорушників, що перебувають під наглядом певний час. — Англ. *scanners*.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб. — Англ. *complaint*.

Скарга касаційна — скарга, що подається учасниками процесу до касаційної інстанції на вирок, який не набрав законної сили. С. к. мають право подати у 7-денний термін від моменту оголошення вироку засуджений, його захисник і законний представник, потерпілий і його представник, цивільний позивач і цивільний відповідач (у частині, що сто-

сується цивільного позову), а також особа, виправдана судом (у частині мотивів і підстав виправдання). С. к. на судові рішення (в цивільній справі) мають право подати впродовж 10 днів після оголошення рішення сторони, їхні представники та інші особи, які брали участь у справі. Якщо термін оскарження пропущено з поважних причин (хвороба, тривале відрадження тощо), суд має право відновити його. У С. к. зазначають: найменування суду, якому її адресовано; особу, яка її подає; суть вироку чи рішення, що оскаржується, та найменування суду, що постановив його; вказівки на те, в чому неправильність вироку чи рішення; суть прохання особи, яка подає С. к., та інше, що скажник вважає за необхідне викласти. Подання С. к. на вирок або судові рішення зупиняє його виконання до розгляду справи в касаційній інстанції. — Англ. *cassation complaint/appeal*.

Скосня злочину з необережності — злочин, що його скоїла особа, яка передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. — Англ. *commitment of crime on imprudence*.

Скосня злочину умисно — злочин, що його скоїла особа, яка усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. — Англ. *deliberate crime*.

Слабкість нервової системи — нездатність нервової системи людини витримувати тривалі в часі і значні за величиною фізичні та психологічні навантаження; одна з основних вроджених біологічних властивостей нервової системи, що відображає низьку здатність клітин головного мозку витримувати, не переходячи в гальмівний стан, або дуже сильно, або тривале (хоча й не сильно)

збудження. С. н. с. зумовлює високу чутливість нервової системи і внаслідок цього — високу вразливість, що спричиняє порівняно легкий розвиток стресу у відповідь на стресори. — Англ. *weakness of nervous system*.

Сліпота культуральна — нездатність індивіда сприймати культуральні характеристики осіб, що належать до іншої культури. — Англ. *cultural blindness*.

Служба альтернативна — державна служба поза Збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження строкової військової служби. Право на С. а. мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до релігійних організацій, що діють згідно із законодавством України, віровчення яких не допускає користування зброєю. На С. а. направляють громадян, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідні рішення. С. а. громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній або комунальній власності, діяльність яких пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також у патронажній службі в організаціях товариства Червоного Хреста України. Термін С. а. — 27 місяців, а для осіб, які мають повну вищу освіту з освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра — 18 місяців. Час перебування громадянина на С. а. зараховують до його загального трудового стажу. Цей час також зараховують до безперервного трудового стажу і стажу роботи за спеціальністю за умови, що громадянин не пізніше як упродовж трьох календарних місяців після звільнення з С. а. приступить до роботи. Для вирі-

шення питань проходження С. а. утворюють комісії у справах С. а. України, Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські, а в разі необхідності — районні та міські комісії. — Англ. *alternative service*.

Служба державна — професійна діяльність щодо практичного виконання завдань і функцій держави осіб, які обіймають посади в державних органах і отримують заробітну плату за рахунок державних коштів. Завдання С. д. зумовлені функціями держави й полягають у забезпеченні внутрішньої і зовнішньої безпеки, ефективного функціонування інфраструктури економіки, соціальної сфери та ін. На С. д. покладено відповідальність за збереження стабільності та принципів правової держави, забезпечення свобод окремих громадян, тобто цілей, закріплених Конституцією України. С. д. ґрунтується на таких основних принципах: служіння народу України; демократизм і законність; гуманізм і соціальна справедливість; пріоритет прав людини і громадянина; професіоналізм, компетентність, ініціативність, чесність, відданість справі; персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисциплінованість; дотримання прав і законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування; дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян. Право на С. д. мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які здобули відповідну освіту і професійну підготовку. Державні службовці користуються всіма правами і свободами, крім деяких прав, обмежень, безпосередньо пов'язаних з етикою їх поведінки. Органом управління С. д. у державних органах та їх апараті є Головне управління державної служби. Правова основа С. д. — Закон України "Про державну службу". — Англ. *state service*.

Служба зайнятості державна — служба, яка реалізує політику зайнятості

населення і забезпечує громадянам відповідні гарантії. Первинна ланка С. з. д. — районні, міський центри зайнятості. С. з. д. виконує такі функції: аналізує і прогнозує попит та пропозицію на робочу силу, інформує про ринок праці; веде облік вільних робочих місць і громадян, що звертаються з питань працевлаштування; надає допомогу громадянам у виборі підходящої роботи; організовує професійне навчання, перепідготовку і підвищення кваліфікації громадян; забезпечує реєстрацію безробітних і надає їм допомогу, в т. ч. виплати у зв'язку з безробіттям; організовує розроблення програм зайнятості та ін. — Англ. *state employment service*.

Служба соціальна — сукупність державних і недержавних органів управління, структур і спеціалізованих закладів, які здійснюють соціальну роботу з обслуговування населення, надають соціальну допомогу і послуги з метою подолання або пом'якшення складної ситуації. Система С. с. охоплює державну, недержавну і муніципальну (місцеву) С. с. До державних С. с. належать органи управління, заклади і підприємства соціального обслуговування, системи соціального захисту населення, міністерств і відомств, до компетенції яких віднесено функцію соціальної допомоги населенню. До недержавних — заклади і підприємства соціального обслуговування, що створюються благодійними, громадськими, релігійними та іншими організаціями і приватними особами. До муніципальних С. с. — заклади і підприємства соціального обслуговування, які перебувають у віданні органів місцевого самоврядування. — Англ. *social service*.

Служба соціально-психологічна — окремий науково-дослідний підрозділ, що надає методичну і практичну допомогу у розв'язанні конкретних проблем підприємств і організацій. Головні завдання С. с.-п. — дослідження і складання рекомендацій з удосконалення управління виробництвом, адаптації працівників, оптимізації соціально-психологічного клімату, вирішення міжосо-

бистісних конфліктів, поліпшення керівництва трудовими колективами. — Англ. *social-psychological service*.

Служби соціальні для молоді (ССМ) — спеціальні заклади, які надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді віком від 15 до 28 років. Держава створює систему ССМ для практичної підтримки соціального становлення та розвитку молоді. До системи ССМ належать соціальні служби для молоді та центри ССМ, уповноважені державою брати участь у реалізації державної молодіжної політики і надавати соціальні послуги та соціальну допомогу молодим громадянам. Державний центр ССМ створюється спеціальним уповноваженим центром, органом виконавчої влади; Республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні, Київський та Севастопольський міські, районні центри — відповідно до рішень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій. Міські, районні у містах центри можуть створюватися за рішенням органів місцевого самоврядування. Типове положення про ССМ затверджує Кабінет Міністрів України. В Україні працює понад 730 ССМ, які накопичили значний досвід у галузі соціальної роботи. — Англ. *social services for young people*.

Служби соціальні спеціалізовані — заклади соціальної спрямованості, які існують самостійно і мають права юридичної особи або в системі соціальних служб для молоді. Типи С. с. с.: “телефон довіри”, притулок для неповнолітніх, кризовий стаціонар, реабілітаційний центр тощо. Основними функціями С. с. с. є: надання кваліфікованої екстреної, анонімної, безкоштовної допомоги людям, які опинились у складних умовах життєдіяльності; їх соціальна адаптація і ресоціалізація, допомога у самовизначенні. В розвинутих країнах, зокрема у Великобританії, існує близько 730 вузьких спеціалізацій у соціальній роботі і відповідна кількість спеціалізованих центрів, які їх об'єднують за основними напрямками

соціальної роботи з різними категоріями клієнтів. — Англ. *specialized social services*.

Смерть — незворотне припинення життєдіяльності організму, неминуча завершальна стадія його існування. — Англ. *death*.

Сором — емоція, що виникає у соціалізованій особистості внаслідок невідповідності поведінки соціальним нормам, які вона поділяє, і переживається нею як гостре самозвинувачення. Формується в сім'ї приблизно у 3-річному віці й надалі є основою морального розвитку особистості. Люди мають різні пороги С. внаслідок певного типу соціалізації в дитинстві — від підвищеної сором'язливості до безсоромності, що зумовлено їх ціннісними орієнтаціями, рівнем самоконтролю, ставленням до певного соціального оточення. С. є фундаментальною соціальною емоцією — почуттям, на якому ґрунтується внутрішній соціальний самоконтроль особистості. — Англ. *shame*.

Соціабельність — товариськість, здатність або схильність до налагодження зв'язків з іншими людьми. — Англ. *sociability*.

Соціалізація особистості (від лат. *socialis* — суспільний) — 1) процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, установок, взірців поведінки, властивих певному суспільству, соціальній групі; 2) включення особистості до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для її становлення і життєдіяльності в суспільстві; 3) один із механізмів входження особистості в соціальні інститути і досягнення зрілості. Розрізняють С. о. первинну (дитинство, підлітковий вік, юність) і вторинну (дорослий вік). С. о. — двосторонній процес, що постає як поєднання засвоєння індивідом соціального досвіду через входження у соціальне середовище і процес активного відтворення ним системи соціальних зв'язків завдяки активній діяльності. У першому випадку все залежить від того, якою мірою середовище впливає на

людину, її життєдіяльність, у другому — від впливу людини на навколишнє середовище у процесі її діяльності. Завдяки С. особистість набуває соціальної природи, здатностей до спільного, колективного співжиття. Побуває думка, що С. о. — процес безперервний, оскільки людина живе в суспільстві, яке постійно і динамічно зазнає різних змін, і тому їй доводиться весь час змінювати свою поведінку. В процесі С. о. кількісне накопичення нею певних цінностей переходить у нову якість, що змінює структуру і спрямованість особистості. Виділяють три складові С. о. (діяльність, спілкування, пізнання) і три основні її стадії (дотрудова, трудова і післятрудова). Дотрудова стадія охоплює період життя людини до початку її трудової діяльності і складається з двох етапів — рання соціалізація (від народження до початку навчання у школі) і етап навчання. Трудова стадія охоплює весь період трудової діяльності, а післятрудова — пенсійний вік (період). Розрізняють соціалізацію політичну, духовну, природоохоронну та ін. Соціалізація природоохоронна — сприйняття особою у процесі виховання з раннього дитячого віку суспільних норм бережливого ставлення до природи. Існує чимало способів і засобів С. о. Передусім — це норми (вимоги), що встановлюються суспільством, тому С. о. є процесом історично, об'єктивно обумовленим, коли йдеться про формування у людини не удаваних, штучних, ілюзорних якостей, а конкретних, детермінованих часом. До того ж зміст, стадії, механізми С. о. також визначаються структурою суспільства, особливостями його функціонування. Основними інститутами С. о. є сім'я; дошкільні та шкільні заклади; трудові та інші колективи, з якими пов'язані праця, життя людини; конкретні групи, в яких і за допомогою яких особистість має доступ до певних систем норм і цінностей. Численні дослідження процесів С. о. засвідчили їх складність, системну залежність від індивідуально-психологічних, соціально-психологічних та соціально-політичних чинників. С. о. вивчають багато наук відповідно до своєї специфіки, призна-

чення (психологія, педагогіка, політологія, соціальна психологія, історія, етнографія, філософія тощо). — Англ. *personal socialisation*.

Соціальна гігієна (санітарія) — наукова дисципліна, яка вивчає стан здоров'я населення, вплив соціально-економічних чинників на його здоров'я та рівень захворюваності, проблеми організації охорони здоров'я. С. г. (с.) тісно пов'язана з медико-біологічними і суспільними науками, а також з такими дисциплінами, як демографія і статистика. С. г. (с.) — єдина медична дисципліна, яка підходить до аналізу всіх патологічних явищ, що є предметом медичного вивчення, не з т. зв. їх індивідуальних виявів, а з огляду на їх соціальну зумовленість. Головне завдання Г. с. (с.) — вивчення впливу соціального середовища на здоров'я людини і розроблення ефективних заходів усунення шкідливого впливу цього середовища. Становлення С. г. (с.) як науки пов'язане з дослідженнями професійних хвороб, які проводили лікарі та організатори охорони здоров'я наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Вивчення показників, в т. ч. кількісних, впливу умов праці та побуту на здоров'я людей започаткувало новий напрям у медицині. В Росії становлення С. г. (с.) пов'язане з іменами Ф. Ерісмана та А. Шингарева. Україна бере участь у діяльності міжнародних організацій, зокрема Міжнародної медичної асоціації з вивчення умов життя і здоров'я та Європейської асоціації соціальної медицини. С. г. (с.) — одна з головних медичних дисциплін, яку вивчають соціальні працівники, оскільки до кола їхніх обов'язків належить пропаганда і поширення гігієнічних знань, контроль за гігієнічними параметрами території, на якій вони працюють. — Англ. *hygiene social*.

Соціальна депресія — вид соціального розладу, зниження тону суспільного настрою людей. Формальний діагноз С. д. потребує наявності п'яти симптомів: 1) всезагального смутку, пригніченого душевного стану багатьох людей у суспільстві або конкретних його складо-

вих; 2) втрату більшістю громадян зацікавленості до звичайних справ, сенсу життя; 3) різких змін на рівні побутової та політичної активності всього населення — летаргії та апатії або збудженого стану, що охопив більшість груп у суспільстві, які живуть за своїми законами; 4) спаду суспільної енергії, сильної втоми, що виявляється не лише в окремих осіб та груп, а й у політичних та національних лідерів; 5) негативної самооцінки людьми та різноманітними групами соціальної ситуації в державі чи регіоні, почуття провини та власної некорисності, домінування уповільненого мислення та нерішучості, нав'язливих думок про смерть чи самогубство, що проявляються з наростаючою силою. С. д. — найпоширеніший психічний розлад, який уражає 15–20 % населення. Середній вік людей, що потрапляють під вплив цього феномена, — 40–50 років. Жінки, які не мають високої професійної кваліфікації, страждають на С. д. частіше, ніж чоловіки, що передусім пов'язано з меншою соціальною захищеністю. Соціально залежні або пригнічені елементи суспільства (групи, нації, конфесії) частіше піддаються С. д. — Англ. *social depression*.

Соціальна допомога (види і форми) — інструмент політики, що застосовується для регулювання рівня життя населення і передбачає надання послуг та матеріальних ресурсів у різних формах, що фінансуються зазвичай із загальних доходів держави і надаються на основі перевірки потреб або засобів існування. Існують такі види і форми С. д.: 1) матеріальна допомога, спрямована на підвищення рівня добробуту особи. Надається в таких формах: грошова (грошові виплати готівкою); безготівкова (зменшення фінансових зобов'язань особи — вартості товарів чи послуг у вигляді пільг на оплату вартості, субсидій; зменшення податкових зобов'язань); близька до готівки (використання певних заміників грошей — спеціальних талонів, карток тощо, які дають право на отримання товару чи послуги безоплатно або за зменшою вартістю) і натуральна; 2) послуги. Основним питанням соціальної політики

при плануванні допомоги певній групі громадян є визначення доцільності призначення грошової чи негрошової допомоги (натуральної, безготівкової, послуг). Так, грошова допомога доцільніша у випадках, коли: а) є можливість перерозподілу отриманої допомоги на інші цілі (якщо пенсіонери в сільській місцевості практично не користуються пільговим безплатним проїздом у міському транспорті, для них доцільніше було б отримання грошового еквівалента призначеної пільги); б) невеликі інституційні можливості забезпечення натуральної допомоги чи послуг (напр., організація гарячих обідів для бідних може бути проблематичною через брак їдалень, які можна пристосувати для таких цілей); в) необхідно забезпечити значну кількість населення (організаційно легше надати грошову допомогу великій кількості людей, ніж забезпечити їх продуктовими наборами). Негрошова допомога доцільна у таких ситуаціях: а) для заохочення бажаної поведінки або певного виду споживання (безплатна вакцинація, забезпечення гарячою їжею або надання соціального житла); б) для спрямування допомоги на конкретну групу. Негрошова допомога може надаватися у такий спосіб, що її неможливо передати іншим членам сім'ї (напр., безкоштовне шкільне навчання або шкільне харчування); в) за відсутності ринку товару або послуги (за обмеженої пропозиції, напр., існування лише одного закладу, що пропонує медичні послуги, за відсутності вибору при вкладанні коштів). — Англ. *social help (types and forms of)*.

Соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям — щомісячна допомога, яка надається малозабезпеченим сім'ям у грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї. — Англ. *social help for scanty means (poor) families*.

Соціальна допомога (принципи) — принципи встановлення критеріїв відбору осіб, які потребують соціальної допомоги. Такими принципами є: 1) універсальність; 2) вибірковість. У літературі іс-

нують різні підходи до визначення вибіркової та універсальності. Одні автори вважають, що універсальна допомога — допомога, яку може отримати кожен громадянин (напр., невідкладна медична допомога). Вибіркова допомога у такому сенсі надається цільовим групам відповідно до їх потреб (дітям-сиротам чи особам з функціональними обмеженнями). Цей тип відбору називають іще індивідуальною адресністю — визначенням цільової групи. Напр., в Україні переважна більшість малозабезпечених — сім'ї з дітьми. Призначення допомоги всім сім'ям з дітьми — індикаторна адресність. Інші автори схиляються до того, що вибірковість передбачає відбір лише відповідно до ресурсів і засобів існування особи. У цьому випадку ще вживають термін “адресність” — відбір на індивідуальному рівні (в Україні — житлові субсидії, допомога малозабезпеченим сім'ям). За такого підходу допомога у зв'язку з інвалідністю з дитинства є універсальною, а грошова допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, нагляд за ним — адресною. Отже, державну соціальну допомогу, що надається в Україні, відповідно до критеріїв відбору отримувачів поділяють на: соціальну — надається з урахуванням потреб, але без урахування доходу чи майнового стану і адресну — надається з урахуванням доходу і майнового стану. — Англ. *social help (principles)*.

Соціальна молодіжна політика — система пріоритетних державних та ініціативно-громадських заходів і дій, спрямованих на створення належних правових, економічних, організаційних та інших умов, які забезпечують реалізацію можливостей дітей і молоді в різних сферах суспільного життя, розвиток їх ініціативи та активності й гарантують захист громадянських, політичних, соціальних, екологічних, економічних та інших прав і свобод. — Англ. *social youth policy*.

Соціальна освіта — діяльність спеціально уповноважених освітніх закладів та установ, спрямована на гармонійне формування дітей і молоді, розвиток їх природних обдарувань, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, що сприяє свідомій та активній їх участі у суспільно-економічному, політичному, культурному та інших сферах суспільного життя. Однією з особливостей сучасної С. о. є орієнтація системи підготовки кадрів, зокрема на потреби “третього сектору”, поява якого зумовлена тенденцією поділу суспільства на чотири сфери (економіка, політика, соціально-побутові і культурно-духовні відносини) і три сектори — бізнес, державний сектор і “третій сектор” як діяльність недержавних і некомерційних організацій з метою створення в Україні передумов формування громадянського суспільства, гармонійного поєднання колективізму та індивідуалізму, потреб людини і суспільства. — Англ. *social education*.

Соціальна педагогіка — галузь педагогіки, предметом вивчення якої є соціально-педагогічні проблеми. Виникла наприкінці XIX — на початку XX ст. Її засновником вважають П. Наторпа, який головне завдання педагогіки вбачав у виявленні найсприятливіших для виховання людини соціальних умов і визначення шляхів громадянського виховання. Однак ще давньогрецькі мислителі Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель наголошували на залежності виховання від політики держави. С. п. сформувалася на противагу наявним у педагогіці тенденціям, прихильники яких проголошували незалежність виховання від політики й життя суспільства (Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер, Дж. Дьюї, Л. Толстой). Незважаючи на істотні відмінності в їхніх концепціях, спільним для всіх є твердження, що виховання визначається психологічними особливостями розвитку дитини й не повинно залежати від політики чи ідеології. Найвиразніше ці ідеї висловлювали представники експериментальної педагогіки (Е. Мейман, В. Лай). Марксистська педагогіка заперечувала

правомірність виділення С. п. як окремої галузі педагогіки. — Англ. *social pedagogy*.

Соціальна підтримка — система заходів, спрямованих на надання допомоги окремим категоріям громадян, які тимчасово опинились у важкому економічному становищі (частково або повністю безробітні, молодь, що навчається, та ін.), через забезпечення їх необхідною інформацією, фінансовими засобами, кредитами, навчання, правозахист і певні пільги. — Англ. *social support*.

Соціальна поведінка — система активних чи пасивних установок і вчинків дітей та молоді у конкретних соціальних умовах, що узгоджуються з певними соціальними традиціями, моральними, етичними, правовими та іншими соціальними нормами, вимогами, правилами. — Англ. *social behaviour*.

Соціальна політика — за Т. Ганслі (Канада) — функція державної відповідальності за: 1) використання суспільних ресурсів; 2) регулювання приватної діяльності; 3) підтримку приватної, індивідуальної та колективної поведінки з метою максимізації соціальної вигоди та умов життя населення. С. п. охоплює: а) заходи і програми, безпосередньо спрямовані на забезпечення соціальних винагород у формі прибутку або послуг, включно з освітою, охороною здоров'я, соціальним захистом та персональними соціальними службами (догляд за людиною, її розвиток, реабілітація та профілактика); б) заходи, що регулюють приватну поведінку для потреб досягнення соціальних цілей: прав і обов'язків громадян, забезпечення прав людини і правосуддя, заходи щодо працевлаштування сім'ї (включно з сімейним правом) тощо; в) соціальні та інші місцеві заходи, напр., щодо перерозподілу податків, фінансові заходи для надання робочих місць. Мета С. п. — створення умов для задоволення соціальних потреб та інтересів людей, підтримки, захисту, корекції та реабілітації окремих громадян і соціальних груп, а також розвиток (соціаліза-

ція) людини. Об'єктом С. п. є соціальне забезпечення (пенсійне забезпечення у старості, у випадку інвалідності тощо), система охорони здоров'я, освіти, науки і культури та запобігання злочинності. С. п. формується на основі інформації, отриманої у результаті збирання статистичних даних і проведення соціологічних досліджень. Аналіз цієї інформації уможливорює визначення першочергових соціальних завдань, які необхідно розв'язати для послаблення соціального напруження в суспільстві. Реалізація соціально значущих цілей і розв'язання соціальних проблем відбувається через соціальні проекти і програми, які переважно фінансуються з державного бюджету. Наукова і практична обґрунтованість завдань, цілей, проектів і програм, що стосуються сфери соціального життя суспільства, підкріплена відповідним економічним і культурним потенціалом безпосередніх виконавців, є передумовою сильної державної С. п. Вирішальну роль у формуванні С. п. відіграють цінності. Врахування або прийняття певних цінностей покладено в основу будь-якого політичного рішення. С. п. з погляду врахування цінностей ґрунтується на: 1) поглядах на природу людської поведінки; 2) певних цінностях; 3) підходах до прийняття і розуміння цінностей. Британська енциклопедія соціальної роботи (2000) виділяє три компоненти, які дають змогу чітко визначити, що є державною С. п., а що — ні: 1) політика повинна бути зафіксована в письмовій формі; 2) політика має бути ратифікована однією зі структур влади — законодавчою, виконавчою, судовою; 3) політика повинна керувати процесом прийняття рішень і водночас бути результатом процесу. Врахування цих положень виключає норми, угоди та іншу політику де-факто. Отже, державна С. п. — ідея, втілена в конкретний документ, затверджений законодавчою владою, який є керівництвом до дії і, у свою чергу, результатом політичного процесу. Для розуміння суті державної політики важливими є й такі положення: а) політика — це те, що уряд справді робить, а не має намір чи тільки планує робити. У такому контексті державна політика

аналізується і оцінюється; б) державна політика може бути позитивною (дії уряду щодо розв'язання певної проблеми) або негативною (уряд може прийняти рішення не вживати заходів щодо розв'язання проблем); в) державна політика ґрунтується на законі; г) не всяка урядова політика може втілюватися в життя органами державного управління і державними службовцями. До виконання урядових програм і надання послуг населенню дедалі частіше залучають недержавні організації та індивідів; г) державна політика, на відміну від політики недержавних організацій, ґрунтується на монополії держави на законний примус чи навіть насильство. Уряд має право ув'язнювати порушників закону, а недержавні організації такого права не мають. Деіндустріалізація сучасного суспільства створює передумови для подальшої трансформації всіх соціальних інститутів. Відповідно до сучасних концепцій спеціалісти прогнозують розвиток таких соціальних явищ, як перевага сфери послуг над сферою виробництва; заміна класового поділу суспільства професійним та корпоративним; висунення на передній план у політичному житті суспільства професійних політиків і великих партій; широке впровадження в економіку інформаційних технологій; подальше зростання значення в житті суспільства науки і техніки. Посилення ролі С. п. в усіх сферах життя суспільства зумовлює потребу в кадрах, професійно підготовлених для наукового обґрунтування та аналізу соціальних програм, які мають розроблятися з урахуванням економічних, екологічних, соціально-психологічних і демографічних чинників суспільного розвитку, вдосконалення комплексу наукових дисциплін, пов'язаних із статистикою у соціальній сфері та з комплексом суспільних наук, серед яких особливу роль відіграють політологія, соціологія та інтегративні дисципліни (політична соціологія, соціальне управління та ін.). Невиконання пріоритетів С. п. правлячим кабінетом (партією) в розвинутих країнах автоматично призводить до його відставки. — Англ. *social policy*.

Соціальна політика (історія ідей).

У різні часи в різних країнах по-різному визначали роль держави у забезпеченні добробуту її громадян. Давньокитайський філософ Конфуцій (551–479 рр. до н. е.) розглядав сім'ю як модель держави, в якій піддані — діти, а правитель — батько. Він зобов'язаний піклуватися про їх добробут, наставляти та виховувати (у китайській мові слово “державна” складається з двох ієрогліфів: “го” — держава і “цзя” — сім'я, держава-сім'я). Але вже в IV–III ст. до н. е. в Китаї виникла протилежна течія політичної думки — легізм, представники якої обстоювали ідею, що держава повинна забезпечувати інтереси правителя, а не його підданих. Народ — засіб у руках правителя, а не мета його політики. Засновник легізму Шан Яна (390–338 рр. до н. е.) стверджував: “Слабкий народ — міцна держава, міцна держава — слабкий народ. Ослаблення народу — головне завдання держави”. У Давній Греції основною формою соціально-економічної і політичної організації суспільного життя був поліс (*polis*) — місто-держава. Державні й суспільні справи в ньому називали “політикою” (від грец. *politika* — справи держави, суспільства). Термін “політика” пов'язують з назвою трактату Аристотеля (384–322 рр. до н. е.) “Політика”, в якому він розглядав основи організації та діяльності держави і політичної влади. Аристотель вважав, що мета політики — забезпечення “найбільшого добробуту” громадян поліса. Окремі види соціальних програм, що реалізовувалися церквою і місцевими урядами, існували в різні часи у багатьох країнах. У Київській Русі князь Володимир Статутом (996) доручив духовенству громадську опіку, об'єктами якої були “старі жінки, удовиці... прочанки, старці... лікарні і їхні лікарі, пустельники, богомільниці”. Статутом було визначено обов'язок сплачувати десятину доходу на утримання монастирів, церков, богаділень, лікарень і будинків для подорожніх. Окрім того, засновувалися училища для дітей шляхетних, середнього стану та бідних, богадільні та будинки для подорожніх. Ці перші кроки державної регламентації були пов'язані з

християнськими уявленнями про існування людини в громаді. Тому увага передусім зверталася на сирітство, бідність, інвалідність. У XIII ст. у м. Дубровнику було проголошено програму страхування здоров'я способом внесків. Кінець XVII — початок XVIII ст. позначений виникненням класичного ліберально-демократичного напряму політичної думки, біля витоків якого стояв англієць Джон Локк (1631–1740). Основні ідеї цього напряму такі: мета держави — захищати та зберігати власність членів суспільства, їх безпеку, захищати основні права людини, її особисті інтереси та індивідуальні свободи. В Україні у козаків на початку XVIII ст. існувала форма компенсації за виробничі травми, церкви протягом багатьох століть підтримували школи для дітей бідняків. У Росії наприкінці XVIII ст. починає оформлюватися державна структура допомоги. У багатьох губерніях було видано накази про громадську опіку здійснювану місцевими закладами підтримки та захисту, розвивалося світське законодавство у сфері громадської опіки та приватної благодійності. Місцеві уряди в країнах Європи та їх колоніях організовували програми допомоги бідним та елементарного догляду за здоров'ям. У XIX — на початку XX ст. на території Російської імперії хоч і здійснювалися певні державні заходи стосовно окремих категорій громадян або окремих випадків, зокрема стосовно сімей, що постраждали внаслідок війни 1812 року або пожежі, це більше скидалося на державну благодійність, оскільки в чинному законодавстві того часу, зокрема у Статуті про громадську опіку (Устав общественного призрения), не визначалися ні категорії осіб, над якими повинна встановлюватися громадська опіка, ні її межі. Соціальна допомога переважно організовувалася за територіальним принципом. Основні інститути громадської опіки знаходилися при земських, сільських, міських, церковнопарафіяльних територіальних одиницях. Це були автономні системи допомоги, значною мірою відмінні в різних губерніях. Напр., у Чернігівському губернському земстві обов'язкова громадська опіка

здійснювалася стосовно: 1) душевнохворих; 2) нужденних, які не мали змоги прогодувати себе заробітком через малолітство, старість або хворобу і були покинуті родичами (підкидьків, сиріт, хворих, калік, хроніків і престарілих); 3) сімей, які потерпали внаслідок хвороби годувальника; 4) алкоголіків. Одеське міське громадське управління наполягало на заснуванні робітних будинків з примусовою працею для жебраків і нероб, які прямували у великі міста, але водночас визнавало за необхідне опіку розумово неповноцінних та епілептиків. Київське губернське земство висловлювалося проти обов'язкової опіки, посилаючись на брак земських коштів і на те, що встановлення таких обов'язків гальмуватиме діяльність органів громадської опіки. У Німеччині та Великобританії у XIX ст. прикладами державного втручання були заходи з охорони здоров'я, державні освітні заходи, прийняття закону про бідність. Намір створити у другій половині XIX ст. соціальний захист чимало авторів приписують Бісмарку. Багато інших країн Європи, в т. ч. скандинавських, звернули на цю проблему пильну увагу. На межі XIX–XX ст. виникли перші теоретичні концепції соціальної політики. Було створено Союз соціальної політики (м. Ейзенах, Німеччина), члени якого виступали за соціальні реформи, проголошуючи основними цілями соціальної політики поліпшення умов життя людей і запобігання революційним потрясінням. У літературі наголошується, що формування соціальної політики було зумовлене необхідністю долати соціальні наслідки проблем, які супроводжували пізню стадію промислової революції та розвиток економіки: тривалі економічні спади, голод, популяційні переміщення, етнічні та національні конфлікти, існування дитячої праці, неконтрольовані спалахи інфекційних хвороб, а також війни, жертви і вдови яких потребували організованого догляду і компенсації за втрачене здоров'я, економічної підтримки. На початку XX ст. безробіття, спричинене економічними спадами, виробничий травматизм прискорили створення робітничих орга-

нізації для самозахисту від загрози безробіття, хвороб і експлуатації. Серед перших форм соціального захисту і програм, запроваджених у першій половині ХХ ст., — пільги для травмованих працівників, удів і старих людей, базові рівні захисту умов праці та колективні програми компенсації травмованим робітникам або їхнім сім'ям. Нерідко програми соціального страхування робітників впроваджувалися з ініціативи працедавців, які під час судових розглядів прагнули зменшити свою відповідальність за поранення чи смерть робітника на робочому місці. Однак ці програми були обмежені й значною мірою відмінні в різних країнах і професійних групах. Розвиток соціальної політики пов'язаний з переходом від окремих актів державної та громадської благодійної допомоги нижчим прошаркам населення до вироблення загальнодержавних і місцевих систем соціальної допомоги. Більшість дослідників соціальної політики часом її виникнення вважає ХХ ст. — початок більш-менш регулярної діяльності уряду щодо забезпечення захисту своїх громадян і створення системи соціального захисту, яка б охоплювала програми захисту різноманітних груп населення від різних ризиків. Кардинальними подіями в історії соціальної політики стали Велика депресія 1930-х і Друга світова війна. Депресія показала недосконалість тогочасних обмежених програм страхування від безробіття. Місцеві програми соціальної допомоги також не забезпечували гарантії прибутків. До кінця 30-х країни, які не мали програм страхування безробіття, розглянули можливість їх запровадження або включення до програм соціального захисту. Поширювалися погляди щодо підвищення ролі уряду в забезпеченні соціального захисту. Популярним був соціальний захист як концепція, що охоплює всі програми гарантії прибутків, так само, як і страхування здоров'я. Одні із перших прикладів його застосування — Акт про соціальний захист (1935) у США, законодавство про соціальний захист у Новій Зеландії (1938). Істотний внесок у становлення та розвиток державної соціальної політики вніс

В. Беверідж. У 1942 р. він, як Голова Комітету соціального страхування та союзних служб, запропонував запровадити у Великобританії систему соціального захисту, яка б передбачала страхування безробіття, непрацездатності, пенсій після виходу у відставку, медичної допомоги, видатків на поховання, грошової допомоги матерям, удовам і розлученим, а також дітям. Йшлося про те, що внески на соціальне страхування повинні сплачувати працівники, працедавці, самозайняті особи і безробітні, а допомога на дітей має виплачуватись із загальних річних доходів, що означатиме визнання суспільної відповідальності за їх добробут. Рекомендації також охоплювали національну службу здоров'я і програми реабілітації. Протягом трьох повоєнних років ці пропозиції було закріплено законодавчо, попри те, що рівень виплат не досягав рекомендованої суми, визначеної як прожитковий мінімум. Саме пропозиції Беверіджа було покладено в основу ідеї “держави загального добробуту” (Welfare State), згідно з якою “над людиною має бути встановлена опіка від коліски до труни”. “Держава загального добробуту” — не лише термін, який визначає спосіб організації системи, а й нормативне поняття. Це ідеал, де отримання послуг є правом кожного громадянина. У Великобританії розуміння цього прийшло через контраст із Законом про бідність (1834), який надавав підтримку тільки найбіднішим. Такий же принцип діяв і в США та Австралії. “Держава загального добробуту” ґрунтувалася, на відміну від Закону про бідність, на принципі, що передбачав соціальний захист усіх громадян, а не лише найбідніших. По закінченні війни такі західноєвропейські країни, як Бельгія, Франція, Ірландія, Італія, Норвегія, Швеція та Югославія, а пізніше — Канада та Австралія, значно вдосконалили свої системи соціального страхування, хоча відмінності між до- і повоєнними періодами в них були менші, ніж у Великобританії. Німецька модель соціального захисту сформувалася на ідеях Бісмарка, що передбачали тісний зв'язок соціального страхування та ринку праці, активну

участь в економічних процесах як шлях до заможності. У Франції головна мета політики визначалась як суттєве поширення солідарності. Французька стратегія нині домінує в концепціях Європейського Союзу. Таким чином, сучасні системи соціального захисту сформувались у 40-і ХХ ст. Після Другої світової війни прийшло й розуміння того, що міжнародне співтовариство не може залишатися байдужим, якщо в якійсь країні правам людини загрожує небезпека. Широке визнання здобула необхідність оформлення норм міжнародної поведінки у форму прав. У 1948 було прийнято Загальну декларацію прав людини. У цьому документі вперше зведено ідеї, які є спільними для багатьох політичних, культурних та релігійних традицій. Декларація об'єднала основні права та свободи всіх людей, у т. ч. громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні. Наступний важливий етап — прийняття у 1966 Міжнародного пакту про соціальні та економічні права, який набирає чинності через 10 років (1976). Друга половина ХХ ст. ознаменувалася швидкою зміною поглядів на роль держави у наданні соціальної допомоги. У тезах це можна викласти таким чином: концепція “держави загального добробуту”; зневіра у “державі загального добробуту” — у спроможності бюрократичних організацій розв'язувати соціальні проблеми; поява недержавних (неприбуткових, некомерційних, волонтерських організацій), їхніми перевагами проголошувалося те, що вони гнучкіші, дешеві, спеціалізовані та неформальні; ідеологія “правого крила” (М. Тетчер, Р. Рейган) — роль уряду в соціальній політиці повинна постійно зменшуватися, це пов'язано не з коштами, а з переконаннями, що коли весь час допомагати людям, вони стануть залежними; комунікаційні ідеї (американський соціолог Е. Еціоні) — люди повинні об'єднувати зусилля у відродженні громади; антипрофесіоналізм — ніхто краще за вас не знає, як розв'язати вашу проблему; волонтерські організації, групи самопомоги — найкращі представники від вас. Хоча розвиток поглядів на роль держави у забезпеченні соціального

захисту в різних країнах був дещо відмінним, однак можна твердити про спільні тенденції в розвитку державних систем соціального захисту. Напр., П. Спікер у своїй книзі “Соціальна політика: теми і підходи” поєднує ці погляди і пропонує пояснення спільних тенденцій на двох теоріях: теорії конвергенції і теорії криз. — Англ. *social policy (history of ideas)*.

Соціальна політика (організаційні рівні інституцій) — інституції, залучені до формування та реалізації соціальної політики в Україні. Їх поділяють на п'ять рівнів залежно від функціональних обов'язків. 1. Рівень визначення політики та планування. Утворює рамки, в яких існують служби. До цього рівня належать: Верховна Рада України (виконує законодавчу функцію, визначає засади політики, затверджує загальнонаціональні програми, в т. ч. соціального, економічного, культурного розвитку, затверджує Державний бюджет України, виконує функцію контролю за дотриманням Конституції і законів України, прав і свобод людини та громадянина); місцеві ради народних депутатів (визначають економічний, соціальний, культурний розвиток відповідної адміністративно-територіальної одиниці, встановлюють місцеві податки і збори, затверджують місцеві бюджети); Кабінет Міністрів України (виконує функцію практичної реалізації державної політики, дотримання Конституції і законів, розроблення та реалізації загальнодержавних програм, у т. ч. соціального, економічного розвитку, організаційну функцію, яка полягає у спрямуванні й координуванні роботи міністерств та інших органів виконавчої влади). 2. Рівень забезпечення реалізації політики у певній галузі, сфері або при виконанні особливих повноважень. Створення організаційних механізмів реалізації політики, здійснення виконавчо-розпорядчої функції: міністерства (центральні органи виконавчої влади, які реалізують політику у відповідній галузі, беруть участь у підготовці проектів державних програм економічного і соціального розвитку Ук-

раїни, Державного бюджету України, затверджують галузеві стандарти, норми і нормативи, виконують у межах повноважень, визначених законодавством, функції управління майном підприємств, що належать до сфери управління міністерства); державні комітети (центральні органи виконавчої влади, які вносять пропозиції щодо формування державної політики та забезпечують її реалізацію у визначеній сфері діяльності, сприяють іншим органам виконавчої влади у здійсненні їхніх повноважень); центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом (мають особливі завдання і повноваження, напр., Державний департамент України з питань виконання покарань). 3. Рівень реалізації політики щодо певної проблеми або групи населення, на якому створюють систему служб, управляють цією системою, займаються методичним забезпеченням її діяльності, працюють з колом проблем, а не окремим випадком (Державна служба зайнятості, Державний центр соціальних служб для молоді). 4. Рівень служб, що працюють безпосередньо з клієнтами (лікарі, соціальні працівники тощо): центри соціальних служб для молоді, лікарні, територіальні центри обслуговування пенсіонерів і одиноких непрацездатних громадян тощо. 5. Рівень служб, що мають справу з проблемою як індивідуальною вимогою. На цьому рівні працюють інформаційні, консультативні служби, відділи, що визначають суть проблеми і спрямовують клієнтів до відповідних служб або спеціалістів. — Англ. *social policy (organisational institutional strata)*.

Соціальна профілактика — профілактика, суть якої полягає у виявленні несприятливих психобіологічних умов, психолого-педагогічних чинників, що спричиняють відхилення у психічному і соціальному розвитку дітей, підлітків, молоді, в їхній поведінці, стані здоров'я тощо, а також в організації належної життєдіяльності та дозвілля молоді. — Англ. *social prophylaxis, preventive measures, precautions*.

Соціальна профілактика серед дітей та молоді — профілактика, яка згідно із Законом України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” передбачає: здійснення системного обліку і догляду за дітьми та молоддю, які виявили схильність до асоціальної поведінки; інформаційно-просвітницьку пропагандистську та агітаційну роботу серед дітей та молоді за місцем проживання, навчання або роботи. — Англ. *social prophylaxis for children and youth*.

Соціальна психологія — 1) наука про закономірності і механізми формування, функціонування та розвитку суспільно-психологічних явищ, процесів, станів, суб'єктами яких є маси, історичні спільноти, класи, соціальні групи тощо; 2) наукова дисципліна, яка спеціалізується на вивченні людської поведінки (Т. Шибутані). Виникла на межі двох наук — психології і соціології. С. п. охоплює такі проблеми (за П. Петровським): соціально-психологічні проблеми великих груп (класи, спільноти, нації); соціально-психологічні проблеми малих груп; соціально-психологічні вияви особистості в колективі. Як наука С. п. сформувалась у 20-ті ХХ ст., хоч її елементи (спроби розглядати, пояснювати і розв'язувати соціально-психологічні проблеми) наявні у Давній Греції і Давньому Римі. Проблеми С. п. розглядали Платон, Аристотель, Геракліт, Демокріт, пізніше — Т. Гоббс, Дж. Локк, М. Ломоносов, Л. Фейєрбах, І. Кант, Г. Штейнталь, М. Лауарус, В. Вундт, Г. Леон, Г. Тард, В. Меде, В. Бехтерев, Ф. Олпорт та ін. С. п. вивчає взаємодію особистості в соціумі, поведінку людей у різних групах і спільнотах, а також особливості масової суспільної і групової психіки, психологічні характеристики окремих особистостей, груп, спільнот. Термін “С. п.” запровадили у науковий обіг англ. (згодом амер.) психолог В. Мак-Дугалл і амер. соціолог Е. Росс. Інтенсивного розвитку С. п. набула після Першої світової війни (передусім у США). Основні категорії С. п. (соціальна група, соціальні ролі, внутрішньогруповий статус особистості) розробив Дж. Мід у 30-ті ХХ ст. Предмет С. п.

складається з таких розділів: 1) закономірності спілкування і взаємодії людей; 2) соціально-психологічні явища у макросередовищі; 3) соціально-психологічні явища в мікросередовищі (малі групи, колективи); 4) соціально-психологічні вияви особистості (спрямованість, проблеми соціалізації, формування динаміки установок і стереотипів, самопочуття, самооцінка і самореалізація індивіда, комунікативні якості, комфортність особистості тощо). — Англ. *social psychology*.

Соціальна реабілітація дітей і молоді — згідно із Законом України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” — здійснення навчально-виховної реабілітації у загальноосвітніх школах-інтернатах для дітей та молоді, які потребують соціальної допомоги; у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) для дітей та молоді, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку; у загальноосвітніх санаторних школах (школах-інтернатах) для дітей, які потребують тривалого лікування; соціально-лікувальної та психологічної реабілітації у відповідних закладах охорони здоров'я дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, а також тих, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; фізичної реабілітації дітей та молоді з фізичними, розумовими вадами у спеціалізованих фізкультурно-оздоровчих закладах (клубах, центрах тощо); медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, які зловживають алкоголем, наркотиками і які за станом здоров'я не можуть бути направлені до шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації; соціально-освітньої реабілітації в школах соціальної реабілітації та професійних училищах соціальної реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення. — Англ. *social rehabilitation of children and youth*.

Соціальна робота — 1) специфічний вид професійної діяльності, державне і недержавне сприяння людині з метою забезпечення культурного, соціального і матеріального рівнів її життя, надання індивідуальної допомоги окре-

мій особі, родині, групі осіб; 2) практична професійна діяльність з надання допомоги та підтримки людям, які опинилися в скрутній ситуації; 3) навчальна дисципліна з професійної підготовки фахівців із соціальної допомоги та підтримки населення; 4) спеціальна галузь наукових знань, яка ґрунтується на сукупності концепцій і теорій і досліджує принципи та закономірності, моделі та методи соціальної роботи, має об'єкт і предмет дослідження, відповідну систему наукових понять і категорій, сукупність методів дослідження. С. р. охоплює п'ять основних ключових аспектів: соціально-економічний, національно-географічний, політичний, культурний і духовний. Об'єкт С. р. — усі, хто потребує соціальної допомоги, підтримки. Суб'єкти С. р. — усі, хто надає соціальну допомогу. Основними об'єктами С. р. є індивід, група, суб'єктами — соціальні працівники, групи соціальних працівників. Існують три групи принципів С. р.: 1) соціально-політичні; 2) організаційні; 3) психолого-педагогічні. Найпоширенішими є такі теорії С. р.: психолого орієнтовані, соціолого орієнтовані, комплексно орієнтовані. — Англ. *social work*.

Соціальна робота у громаді — метод, в основу якого покладено аналіз життєвого рівня громади з метою розв'язання соціальних проблем, підвищення рівня надання послуг та активізації членів громади через проведення відповідних акцій і заходів. С. р. у г. передбачає інтеграцію всіх інших методів, зокрема використання моделі, орієнтованої на постановку завдання, яке дасть змогу клієнтові зрозуміти взаємозалежність і взаємозумовленість особистих і суспільних проблем, брати активну участь у солідарних діях, спрямованих на розв'язання конфліктних ситуацій. С. р. у г. сфокусована на роз'яснювальній роботі і на створенні структур, здатних розширити можливості громади. Відносини у С. р. у г. будуються за принципом “знизу — вгору”, на відміну від професійно-бюрократичної ієрархії “згори — донизу”. Роль соціального працівника в роботі з громадою охоплює: а) надання гуманітар-

них послуг (спрошення процедури отримання соціальних послуг, зміцнення системи допомоги в громаді, розвиток зв'язків між професійними і непрофесійними структурами); б) організацію, розвиток і планування громади (допомога у створенні нових організацій, захист інтересів громади, залагодження конфліктів, політична діяльність, забезпечення експертизи і консультування). Зародження цього методу соціальної роботи пов'язують із рухом селтментів у США (особливих мікрорайонів міста — кварталів, районів, будинків, де мешкали переважно емігранти). Однак ще в 1884 англійський пастор С. Барнетт для поліпшення умов життя бідняків переїхав разом зі своєю сім'єю і студентами до одного з найбідніших кварталів Лондона й заснував Тойнбі-хол. Ця спроба знайшла підтримку серед багатьох прихильників гуманізму, передусім серед студентів університетів. Як волонтери, вони селилися в найбідніших міських районах Великобританії і ставали для населення помічниками у вдосконаленні системи освіти, культурної діяльності, здійснення соціальних реформ. Цю ідею “експортували” до США, де вона утвердилася в практиці професійної діяльності. Одним із найвідоміших поселень був Хол-Хаус, заснований Дж. Адамс у 1889 в Чикаго. Згодом роботу в громадах розгортали представники благодійних організацій багатьох країн, які причину проблем клієнтів вбачали в соціально-економічних і політичних умовах їх життя. В організації освітніх програм, консультацій та інших видів послуг населенню громад завжди бралися до уваги умови проживання, і значні зусилля спрямовували на перетворення громад на політичну силу. Певну зацікавленість С. р. у г., зокрема в Німеччині в 60-ті ХХ ст., виявляли прогресивні католицькі та євангеліські священики, а також ліві політики. Перші вбачали у С. р. у г. можливість залучення до релігійних громад маргінальних груп, другі — розв'язання нагальних соціальних проблем “знизу”. У 70-ті С. р. у г. використовували як дієвий напрям соціальної роботи з т. зв. “групами ризику” — бездомними, іноземними робітниками,

засудженими, інвалідами, малолітніми правопорушниками. Поняття С. р. у г. передбачає наявність певного життєвого простору клієнта. Соціальні працівники, які здійснювали цей вид роботи, використовували знання в галузі управління та менеджменту, сформовані в соціології, психології, політології. У сучасній зарубіжній теорії і практиці соціальної роботи цей метод пов'язують із діяльністю серед жителів певного населеного пункту або району, які мають достатній рівень самоврядування і деякі спільні інтереси щодо охорони та облаштування території, забезпечення потреб дорослих і дітей в освіті, соціальному обслуговуванні, спортивному і культурному розвитку. Практика засвідчила: що вищий освітній рівень і соціальний статус жителів територіальних одиниць, то більшою є їхня участь у справах громади. Для жителів районів із застійними соціальними труднощами, в яких проживають бідні, безробітні, характерні пасивність, байдужість до справ свого населеного пункту. В Україні діяльність сільських громад, а також земська діяльність кінця ХІХ — початку ХХ ст. засвідчили, що у вітчизняному досвіді є чимало цінних історичних, культурних, соціальних механізмів, які становлять підґрунтя сучасної С. в. у г. За адміністративної реформи і зміцнення місцевого самоврядування вона має шанс на відродження. — Англ. *community social work*.

Соціальна робота групова — модель соціальної роботи, згідно з якою здійснюється допоміжна діяльність через групові форми взаємодії. С. р. г. має два різновиди: 1) групова робота з ініціативи і за участю соціальних служб, соціального працівника; 2) самостійно організовані групи взаємопідтримки. Сутність С. р. г. впливає з переваг розв'язання проблем клієнта у процесі міжособистісного спілкування людей з подібними проблемами. Особливістю С. р. г. є те, що вона дає змогу клієнтам соціальної роботи стати незалежнішими та ініціативнішими у прийнятті самостійних рішень щодо складних проблем і нести відповідальність за зміни, що відбуваються в їхньому

житті. Основними цілями С. р. г. є створення групового клімату, завдяки якому члени групи почувуються достатньо упевнено для обміну досвідом розв'язання проблем, підтримання ініціативи членів групи, розвиток навичок спілкування, усвідомлення власної цінності, відновлення самоповаги. У С. р. г. розрізняють групи організовані (у складі яких є професіонал або лідер із членів групи) і неформальні групи взаємопідтримки (без визначеного лідера). С. р. г. ґрунтується на мобілізації групової солідарності та обміні ролями. Історично базою С. р. г. є: 1) ініціативи громадян щодо розв'язання своїх проблем; 2) групова гуманістична терапія і психотерапія; 3) групова соціальна робота, яку очолюють професійні соціальні працівники. Приклади сучасної С. р. г. — “Анонімні алкоголіки”, групи “Аланон”, групи взаємопідтримки хворих на СНІД, рак тощо. — Англ. *group social work*.

Соціальна робота з випадком (синонім — клінічна соціальна робота) — надання допомоги в рамках безпосередньої взаємодії з окремими людьми і сім'ями для розв'язання проблем їх психічного життя, міжособистісних відносин, соціально-економічних проблем, навколишніх умов. Клінічну соціальну роботу частіше розглядають як рух, що спирається на психоаналітичну парадигму, а не як особливу практичну орієнтацію. У США в 80-ті ХХ ст. було висунуто вимогу виокремлення клінічної соціальної роботи як професії або заснування незалежної професійної організації, проте, намагаючись зберегти цілісність професії, національна асоціація соціальних працівників хоча й визнала особливу спрямованість клінічної діяльності, однак наголосила, що вона розглядає цю роботу як складову соціальної роботи загалом. — Англ. *casework*.

Соціальна робота індивідуальна — метод (спосіб) допомоги індивідам і сім'ям у розв'язанні психологічних, міжособистісних і соціоекономічних проблем. Іноді С. р. і. постає як клінічна. Дає змогу враховувати особливості розвитку клієнтів, фізичного і духовного стану, рі-

вень підготовки, інтересів і потреб, життєвий досвід. С. р. і. — одна з найпоширеніших форм діяльності соціального працівника. Ґрунтується на результатах систематичного вивчення клієнтів через спостереження, аналіз їх життєдіяльності, соціальної активності, працездатності, запитів та інтересів. Цей метод науково обґрунтувала М. Річмонд у праці “Соціальні діагнози”. Автор визнала термін “*case work*”, що дослівно означає “робота з окремим випадком індивіда або сім'ї”. В перекладі українською він втрачає свою специфіку, і в сучасній практиці дістав назву “індивідуальний метод соціальної роботи” або “С. р. і.”. Розглядаючи бідність як хворобу, нездатність індивіда самостійно розв'язувати свої проблеми, М. Річмонд бачила в клієнтові хворого. З огляду на це завдання соціального працівника зводилося до “соціального лікування” індивіда, а в основу соціальної роботи було покладено медичну модель, що охоплювала такі етапи роботи: збір фактів, соціальна діагностика, соціальна терапія. У сучасній практичній роботі технологічний процес С. р. і. складається з трьох основних етапів: 1) оцінювання реальної ситуації; 2) визначення, чого прагне клієнт, чого хоче досягти; 3) конкретні дії для досягнення результатів. У практиці межі етапів можуть бути розмитими, оскільки клієнт живе в реальному соціальному середовищі й у процесі взаємодії зі спеціалістом має змогу використовувати природні методи самопомоги. На першому етапі соціальний працівник допомагає клієнту визначити характер його проблеми і зрозуміти її суть. Другий етап — усвідомлення мети і завдань, яких потенційно хоче досягти клієнт. Основна спрямованість взаємодії на третьому етапі — діяльність з досягнення поставленої мети. На кожному етапі С. р. і. доцільно оцінювати якість процесу як самим спеціалістом, так і клієнтом. Для ведення С. р. і. спеціаліст має володіти відповідними знаннями, навичками та цінностями. — Англ. *individual method in social work*.

Соціальна робота мобільна — інноваційний метод соціальної роботи,

суть якого полягає в тому, що соціальні служби не очікують звернення клієнтів, а виходять зі своїми послугами на вулиці, що стали місцем перебування значної кількості людей, які потребують допомоги. Появу С. р. м. пов'язують із загостренням у молодіжному середовищі таких соціальних проблем, як бездомність, безпритульність, наркоманія, правопорушення, прояви агресивності серед представників окремих субкультур. Зародившись у середовищі ентузіастів із США, С. р. м. швидко поширилася в Європі, зберігаючи при цьому англійське звучання в німецькій, французькій та інших мовах — “стрітворк” (streetwork). В українській мові також вживається калька з англійської — “вулична соціальна робота”. Перший досвід С. р. м. в Україні отримано в рамках реалізації проекту ЮНІСЕФ “Діти вулиці”, тепер її впроваджує Соціальна служба для молоді Київської міської держадміністрації серед безпритульних і бездоглядних дітей столиці. Окремі її елементи використовують різні соціальні установи. Завданням С. р. м. є налагодження довірливих відносин з клієнтами, роздача їжі та одягу, перша медична допомога, консультування, надання порад, інформація про існуючі служби допомоги. Критерій ефективності С. р. м. — добровільне повторне звернення клієнтів по допомогу, прихід у соціальні служби, повернення з вулиці додому. — Англ. *mobile social work*.

Соціальна робота (сучасні тенденції) — тенденції, що характерні для соціальної роботи в сучасних умовах. Зміни в соціальній роботі у країнах Західної Європи відбуваються за такими напрямками: 1) проникнення ідей ринкової економіки у сферу соціальних служб (див.: Новий менеджизм); 2) розвиток волонтерського (недержавного) сектору, який перебирає на себе частину функцій, що їх виконували раніше безпосередньо державні служби; 3) залучення родичів до процесу догляду за тими, хто цього потребує, за відсутності достатньої соціальної підтримки; 4) впровадження госпрозрахункових принципів у систему надання соціальних послуг;

5) розукрупнення закладів соціальної сфери і наближення їх до споживачів послуг; 6) акцентування на задоволенні різноманітних індивідуальних потреб; 7) загальна тенденція (ще не цілком утвердилася) — більше прислухатися до думки самих споживачів послуг та їхніх близьких; 8) формування через Європейський Союз єдиної соціальної політики, чутливішої до запитів різноманітних груп населення та різних регіонів, ніж існуюча політика в більшості членів Союзу. Процеси у Східній Європі в чомусь збігаються з тими, що спостерігаються у Західній Європі, а в чомусь відмінні від них. Тут також відбуваються зрушення в бік ринкової економіки і розвитку волонтерського сектору. Водночас намітилися й такі тенденції: 1) впровадження нових чи оновлених професій і галузей у соціальну сферу відбувається за відсутності кваліфікованих викладацьких кадрів; 2) нові галузі часто вбирають у себе людей, які втратили роботу внаслідок політичних, економічних та соціальних змін, що відбувалися у Східній Європі в 90-ті ХХ ст.; 3) заохочення розвитку недержавного сектору в його комерційному і некомерційному варіантах, що має на меті не лише скорочення бюджетних асигнувань, а й стимулювання активності на місцях; 4) тенденція перекладання догляду за тими, хто його потребує, на родичів за відсутності належної системи соціальних послуг; 5) різке скорочення асигнувань без планомірної переорієнтації соціальних служб на інші джерела фінансування, що згубно позначається на стані існуючої системи соціальних послуг; 6) наявність лише загальних уявлень про напрями перетворення соціальної сфери, відсутність чіткого опрацювання (осмислення) та інформаційної бази для прийняття конкретних рішень; 7) не лише застаріла система, а й нові служби, що організовуються, значно менше, ніж на Заході, орієнтовані на індивідуалізацію послуг, на масову роботу і розвиток самостійної активності клієнтів; 8) погляд на соціальну роботу як альтернативу існуючій системі соціального захисту, що характеризується високим рівнем формалізму та бюрократизації. Як на Заході, так і на Сході соці-

альна робота і соціальна політика одночасно є засобом і соціальною допомогою, і соціального контролю. Сучасний етап світового розвитку, що характеризується занепадом комунізму та тріумфом ринкової економіки, покладає на соціальну роботу і соціальну політику особливу відповідальність — компенсування вроджених вад капіталізму і зменшення ціни, яку індивіди, сім'ї, групи і спільноти повинні платити за успіхи ринкової економіки. — Англ. *social work (modern trends)*.

Соціальна робота як вид професійної діяльності — діяльність, спрямована на гармонізацію особистісних і суспільних відносин через надання допомоги окремим індивідам, групам людей і громадам, які стикаються з труднощами в соціальному функціонуванні, шляхом захисту, підтримки, корекції і реабілітації, а також зміни або реформування окремих елементів соціальної системи. С. р. як в. п. д. відмінна від інших професій типу “людина — людина” (лікаря, педагога, психолога, юриста та ін.) своєю багатоплановістю і працемісткістю. Найважливішою її особливістю є характер відносин між спеціалістом і клієнтом. На відміну від суб'єкт-об'єктних відносин, притаманних іншим видам допомагаючих професій, у процесі соціальної роботи зазвичай складаються суб'єкт-суб'єктні відносини, а допомога орієнтована переважно на активізацію клієнтів. Як і будь-яка інша діяльність, соціальна робота має свою структуру, кожен елемент якої органічно пов'язаний з іншими. Такими структурними елементами є суб'єкт, зміст, управління, об'єкт, засоби, функції і цілі. Об'єкт соціальної роботи — проблеми людей, розв'язання яких потребує сторонньої допомоги. Суб'єкти — держава загалом, яка здійснює соціальну політику, державні, благодійні і громадські організації, працівники соціальної сфери (деякі теоретики відносять сюди і клієнтів, оскільки від них очікують активної участі у подоланні власних проблем). Зміст С. р. як в. п. д. охоплює такі етапи: 1) збирання і аналіз інформації про проблему клієнта; 2) об'єктивна оцінка ситуації; 3) планування відповід-

них дій; 4) вибір оптимального рішення; 5) вибір відповідної техніки (методу) розв'язання проблеми та її застосування; 6) оцінка ефективності. Серед основних функцій С. р. як в. п. д. — організаційна, діагностична, прогностична, правозахисна, профілактична, соціально-побутова, психологічна та ін. Засобами діяльності є всі предмети, пристосування, дії, знання, за допомогою яких досягають мети С. р. як в. п. д. — задоволення потреб клієнтів, а в підсумку — самостійне розв'язання ними своїх проблем. — Англ. *social work as a profession*.

Соціальна робота як навчальна дисципліна — комплекс навчальних дисциплін у системі вищої та середньої спеціальної освіти, мета яких — дати цілісне уявлення про зміст соціальної роботи, її основні напрями, інструментарій, технології та організацію, навчити методам цієї роботи в контексті державної соціальної політики. С. р. як н. д. є багаторівневою; її викладають у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах і в системі підвищення кваліфікації працівників соціальної сфери. Її завдання — формування особистісно-професійних якостей майбутнього соціального працівника, озброєння його теоретичними знаннями і набором існуючих технологій. С. р. як н. д. охоплює історію, теорію, методіку, технології, менеджмент, зарубіжний досвід соціальної роботи та ін. Як навчальна дисципліна вона допомагає оволодіти науково-теоретичними знаннями аналізу соціально-політичної ситуації, дає змогу виокремити групу людей або особу, що опинилися за межами адекватного соціального становища чи поведінки. У процесі вивчення С. р. як н. д. студенти оволодівають різними методами і технологіями, що уможливають забезпечення посередництва між клієнтами соціальної роботи і суспільством, стимулювання клієнтів до виконання ними суспільно значимої діяльності, запобігання соціальним проблемам і коригування девіантної поведінки. — Англ. *social work as a teaching discipline*.

Соціальна робота як наука (методологічні засади). У своїй книзі “Друж-

ній візит до бідняків: керівництво для тих, хто працює у благодійних організаціях” М. Річмонд уперше виклала науково обґрунтовані методи соціальної роботи. За Річмонд, функція С. р. як науки полягає у виробленні й теоретичній систематизації знань про соціальну сферу і специфічну соціальну діяльність. С. р. як н. має міждисциплінарний характер і перебуває на межі традиційних напрямів соціальних наук — психології, соціології, педагогіки, філософії, етики та ін. До кола проблем С. р. як н. належать: розроблення категоріального апарату; різні аспекти організації професійної соціальної роботи; специфічні дослідження, пов’язані з соціальною політикою, соціальними процесами; осмислення місця особистості в суспільстві й відповідальності суспільства за її адекватний розвиток. Значну увагу приділяють вивченню і розробленню технологій — способів і методів практичної соціальної роботи з різними групами клієнтів. С. р. як н. — дуже молода, і тому більшість окреслених проблем перебувають у стані незавершеного дослідження, триває уточнення і корекція понятійно-категоріального апарату, точаться наукові дискусії навколо термінології, розуміння змісту і структури соціальної роботи, доцільності використання конкретних методів. Учені в багатьох країнах Заходу розглядають соціальну роботу як прикладну, а не академічну дисципліну, а рівень теоретичного аналізу винесено в академічні галузі — соціальну політику, соціологію, психологію, соціальну психіатрію та соціальну психологію, економіку. — Англ. *social work as a science*.

Соціальна роль — система норм, форм і правил поведінки, яких очікують від людини, що посідає певне місце в суспільстві чи у соціальній групі. — Англ. *social role*.

Соціальна система — 1) складноорганізоване впорядковане ціле, яке охоплює окремих індивідів і соціальні спільноти, об’єднані різноманітними зв’язками і взаємовідносинами, що виникають в процесі спільної діяльності; 2) впорядко-

вана, самокерована цілісність множини різноманітних суспільних відносин, носієм яких є індивід і ті соціальні групи, в які він включений (С. Крапивенський). С. с. є багатофункціональною, однак усі функції можна звести до двох основних: 1) функція збереження системи, її стійкого стану (гомеостаз); 2) функція вдосконалення системи, її оптимізація. Амер. соціолог Т. Парсонс визначає С. с. як таку, що складається з двох і більше соціальних діячів, які перебувають у ситуації більш-менш стабільної взаємодії в межах обмеженого середовища. Однак поняття С. с. не зводиться лише до міжособистісної взаємодії, оскільки воно пов’язане також з аналізом груп, інститутів, суспільств і утворень на основі взаємодії різних суспільств. Його використовують, напр., в аналізі вищої освіти чи держави як соціальних систем, що мають структуру з пов’язаних між собою частин. Звертаючись до поняття С. с., зазвичай наголошують на двох моментах: 1) з часом С. с. починають тяжіти до рівноваги, чи гомеостазу, оскільки вони є системами, які зберігають свої межі; 2) С. с. можна розглядати з кібернетичної точки зору як інформаційні системи чи системи введення-виведення. Для теорії функціоналізму в середині ХХ ст. звичною була аналогія між живими організмами і С. с. як системами гомеостатичними. Поняття С. с. найдокладніше розглядалось й усвідомлено використовувалось у рамках сучасного функціоналізму, хоча його зміст був близький для багатьох соціальних мислителів ХІХ ст. Будь-яка соціальна теорія, що розглядає соціальні відносини, групи чи суспільства як сукупності взаємозалежних частин, що функціонують з метою підтримання структурних меж або єдності елементів, безпосередньо чи опосередковано ґрунтується на понятті С. с. З огляду на це деякі теоретики вважають, що без використання цього поняття не обійтись в науковому підході до отримання інформації про суспільство — Англ. *social system*.

Соціальна ситуація розвитку — особливе поєднання співвідношення внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх

умов, типове для кожного вікового етапу, яке зумовлює динаміку психічного розвитку впродовж відповідного вікового періоду і нові, якісно своєрідні психологічні утворення, що виникають на момент його завершення. — Англ. *social situation of development*.

Соціальне забезпечення — державна система допомогою громадянам, які через соціально значимі причини не мають самостійних засобів існування у вигляді винагороди за працю або отримують їх в обсязі, недостатньому для задоволення життєвих потреб. Категорії громадян, яких необхідно охопити С. з., визначаються чинним законодавством. До них відносять: осіб, які перебувають за межами юридично встановленого працездатного віку (діти і підлітки до 14–16 років, люди пенсійного віку); осіб, які не можуть бути повноцінними учасниками суспільного виробництва за станом здоров'я (мають вади фізичного або психічного розвитку, тимчасово непрацездатні); жінок у період вагітності і догляду за дитиною; осіб, які виконують у сім'ї функції, що не можуть поєднуватися з роботою (догляд за малолітніми дітьми, інвалідами, людьми похилого віку). С. з. реалізовує конституційне право громадян на матеріальне забезпечення у старості, у випадку захворювання, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника. Система С. з. охоплює: пенсії, допомоги працюючим (за тимчасової непрацездатності, вагітності і пологів), одиноким матерям, багатодітним і малозабезпеченим сім'ям та ін. Здійснюється за рахунок державного бюджету і страхових внесків, що акумулюються в Пенсійному фонді України, фондах соціальної підтримки населення. — Англ. *social provision*.

Соціальне інспектування у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю — відповідно до Закону України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” — інспектування, що здійснюється з метою контролю за дотриманням вимог законодавства щодо захисту прав і свобод дітей та молоді у сфері соціаль-

ної роботи з ними. Таке інспектування здійснюють центри соціальних служб для молоді спільно з відповідними органами виконавчої влади, яким законодавством надано право здійснювати інспекторський нагляд. Порядок і умови здійснення соціального інспектування визначаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань молодіжної політики. За результатами соціального інспектування центри соціальних служб для молоді мають право: звертатися до органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій всіх форм власності; порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до підприємств, установ та організацій усіх форм власності, громадян, накладання дисциплінарних та адміністративних стягнень на посадових осіб у разі порушення ними законодавства стосовно дітей та молоді. — Англ. *social inspection in the social work field with children and youth*.

Соціальне обслуговування — вид діяльності соціальних служб з соціальної підтримки, надання соціально-побутових, соціально-медичних, психолого-педагогічних, соціально-правових послуг і матеріальної допомоги, здійснення соціальної адаптації і реабілітації громадян, які перебувають у важкій життєвій ситуації. Основні принципи С. о. — адресність, доступність, добровільність, гуманність, пріоритетність надання соціальних послуг неповнолітнім, особам, що перебувають у важкій життєвій ситуації, конфіденційність, профілактична спрямованість. Види С. о.: 1) стаціонарне — обслуговування громадян, які частково або повністю втратили здатність до самостійного обслуговування і потребують догляду і нагляду в умовах постійного або тимчасового проживання в закладах С. о.; 2) нестаціонарне — обслуговування без проживання громадян у закладах С. о.; 3) напівстаціонарне — обслуговування клієнтів у відділеннях денного або нічного перебування в закладах С. о. протягом певного періоду доби; 4) за міс-

цем проживання — нестационарне обслуговування в домашніх умовах громадян, які частково втратили здатність до самообслуговування і потребують (постійно або тимчасово) надання соціальних послуг; 5) термінове — разове обслуговування громадян, які потрапили у важку життєву ситуацію. С. о. здійснюють безплатно і за плату. Безплатні послуги отримують: громадяни похилого віку, інваліди, які не здатні до самообслуговування, не мають родичів, що можуть забезпечити їм допомогу і догляд; особи, які перебувають у важкій життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям, катастрофами; неповнолітні діти. — Англ. *social service*.

Соціальне партнерство — відносини щодо розподілу та використання ресурсів у соціальній сфері, які існують між трьома секторами (партнерами): державним, комерційним і громадським. Партнерами є: 1) уряд, який представляє державу і володіє таким політичним ресурсом, як влада, що дає змогу дозволяти, забороняти, надавати повноваження тощо; 2) працедавці, які представляють комерційний сектор (ринок) і економічні ресурси, що уможливають фінансування соціальних програм; 3) громадські об'єднання (профспілки, волонтерські організації, групи самопомогі, релігійні об'єднання тощо — т. зв. третій сектор), що представляє громадянське суспільство, надає людські ресурси та використовує солідарність між людьми як ресурс. С. п. є, напр., законодавчо врегульований робітничий контроль (участь робітників в управлінні підприємством), деякі форми запобігання експлуатації (зобов'язання сторін колективного договору вирішувати суперечки мирним шляхом — без страйків, локаутів тощо). — Англ. *social partnership*.

Соціальне середовище — суб'єктивно пережита індивідом об'єктивна реальність, умови його існування, формування і діяльності. У широкому значенні С. с. (макросередовище) охоплює суспільно-економічну систему загалом — виробничі сили, сукупність суспільних відносин

та інститутів, суспільну свідомість, культуру суспільства; у вузькому значенні (мікросередовище) — безпосереднє оточення людини: сім'ю, трудовий, навчальний та інший колективи, референтні групи, об'єднані за інтересами. С. с. забезпечує індивіду умови формування і розвитку на основі вивчення і засвоєння ним цінностей, норм, установок, взірців поведінки, властивих певному суспільству, соціальній спільноті, групі. Водночас під впливом творчої активності людини, видозміни характеру взаємовідносин між групами С. с. змінюється, перетворюється, і в процесі цих перетворень змінюються й самі люди. С. с. — своєрідний показник інтеріоризації особистістю культури, рівня соціального розвитку, способу життя, цінностей суспільства. Воно впливає на формування особистості лише в тому разі й тією мірою, якою особистість сама в результаті активного ставлення до соціального середовища здатна керуватися ним як орієнтиром у своїй життєдіяльності. У цьому випадку правомірно вести мову про співвідношення провідного впливу соціального середовища і конкретного ставлення до нього особистості. Ці характеристики є змістом соціальної ситуації. Залежно від вікових особливостей, умов проживання, внутрішніх процесів розвитку особистості змінюються її переживання, ставлення до навколишнього світу — формується соціальна ситуація розвитку. — Англ. *social environment*.

Соціальне страхування на випадок безробіття — страхування з метою виплати матеріального забезпечення у разі безробіття. Такі виплати здійснюють із коштів Фонду загальнообов'язкового соціального страхування України на випадок безробіття. Запровадження системи загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття принципово змінило систему соціального захисту від безробіття, що діяла в Україні до 2001, насамперед завдяки впровадженню нового механізму підтримання доходів безробітних, згідно з яким отримання допомоги у випадку безробіття залежить від сплати застрахо-

ваною особою страхових внесків і її страхового стажу. — Англ. *social insurance in the case of unemployment*.

Соціальне страхування (основні питання політики). Створення системи соціального страхування, яка діятиме в країні, вимагає від розробників визначення ролі держави і форм регулювання нею системи страхування, видів страхування та розроблення механізмів їхньої дії. Постала потреба в побудові економічної моделі, яка передбачає довгостроковий прогноз щодо стану та стабільності страхової системи і базується на актуарних розрахунках — фінансовому аналізі наслідків майбутніх подій за допомогою математичних і статистичних методів (урахування розміру внесків, часу знаходження грошей на рахунках, прибутків від інвестування коштів, ймовірності настання страхової ситуації, ризику інфляції, розміру та умови виплат тощо). Такі розрахунки дають змогу визначити оптимальний розмір внесків і наслідки змін у страховій системі. Основні проблеми розроблення і впровадження С. с. пов'язані з такими питаннями: 1) які види соціального ризику слід страхувати (хвороба, тимчасова непрацездатність; інвалідність; нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання, втрата працездатності; вагітність, пологи, материнство; безробіття; старість; смерть (втрата годувальника, поховання)?; 2) які види соціального страхування впроваджувати (пенсійне страхування; медичне страхування; страхування безробіття; страхування тимчасової непрацездатності; страхування нещасного випадку на виробництві, професійного захворювання, спричиненої ними втрати працездатності)?; 3) якою буде роль держави у соціальному страхуванні (безпосередня: створює державні соціальні страхові фонди; роль нагляду та контролю за недержавними соціальними страховими фондами, установами та організаціями, що здійснюють соціальне страхування)?; 4) які інституції можуть здійснювати страхування (цільові страхові фонди (відкриті, корпоративні, професійні); банківські установи; страхові організації; довірчі та

взаємні фонди)?; 5) хто сплачуватиме внески до системи соціального страхування (працюючі, працедавці, держава) і якою має бути частка кожного з платників?; 6) участь у страхуванні обов'язкова чи добровільна?; 7) чи слід запроваджувати податкові стимули для заохочення участі в недержавних програмах соціального страхування?; 8) яким має бути механізм надходження коштів на соціальне страхування (обов'язкові страхові внески від оподаткування прибутків працюючих; фондів оплати праці роботодавців; споживання; внески (на особисті пенсійні рахунки; субсидії/видатки з бюджету (на основі загальних податків))?; 9) яким має бути механізм формування внесків (фіксовані відсотки (напр., 2 % від заробітної плати), фіксовані внески (напр., 10 грн. щомісяця), прогресивні відсотки (розмір відсотка визначається залежно від розміру бази оподаткування: напр., якщо заробітна плата не перевищувала 150 грн — 1 % від її розміру, якщо більше 150 грн — 2 %), прогресивні внески (розмір внеску визначається залежно від розміру бази оподаткування), індивідуально розраховані внески (сума внеску розраховується індивідуально для кожного застрахованого залежно від терміну страхування, ризику настання страхової події для нього особисто)?; 10) на якій фінансовій системі (схемі) базуватиметься страхування (на прикладі пенсійного страхування): солідарності поколінь (пенсії поточного року сплачуються за рахунок відрахувань працюючих до пенсійного фонду в поточному році), фондованій (особа протягом трудового життя накопичує гроші на спеціальному індивідуальному рахунку) — із заздалегідь визначеними внесками (пенсія залежить від загальної суми реальних внесків до фонду та інвестиційного доходу, отриманого від їх інвестування; ризик інфляції несе особа) або із заздалегідь визначеними виплатами (пенсія залежить від стажу, розміру зарплати, але не залежить від загальної суми пенсійних внесків особи до пенсійного фонду; ризик інфляції розподілено між особою та страхувальником)?; 11) яке буде співвідношення заощаджень і перерозподілу в

загальнообов'язковому пенсійному страхуванні?); 12) хто має нести ризик щодо страхових внесків у разі інфляції (застраховані, страхувальник чи держава)?); 13) які мають бути виплати за розміром: фіксовані (обумовлені законодавством за загальнообов'язкового державного страхування, напр., одноразові виплати при народженні дитини, виплати на поховання); такі, що залежать від розміру заробітної плати, стажу (у зв'язку з вагітністю і пологами, тимчасовою непрацездатністю, безробіттям); такі, що залежать від внесків (за фондovanого пенсійного, медичного страхування); із заздалегідь визначеним розміром виплат (за фондovanого пенсійного, медичного страхування); такі, що залежать від характеру і наслідків страхового випадку (медичне страхування, страхування нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання)?); 14) які виплати мають бути за терміном: одноразові (при народженні дитини, виплати на поховання), короткотермінові (за тимчасової втрати працездатності, у разі безробіття), довготермінові (пенсії за віком, у разі інвалідності, втрати годувальника), довічні (пенсії за віком, у разі інвалідності)?); 15) визначеність терміну виплат: на заздалегідь визначений термін (термін може бути визначено договором страхування або законодавством, як, напр., тривалість виплат у зв'язку з вагітністю та пологами, доглядом за дитиною), невизначений термін — залежно від страхового випадку (страхування від нещасного випадку на виробництві, в Україні — за тимчасової втрати працездатності, у разі хвороби, хоча в деяких країнах встановлюється граничний термін з цього виду страхування). — Англ. *social insurance: basic policy issues*.

Соціальний досвід — побудоване на практиці чуттєво-емпіричне пізнання соціальної дійсності. С. д. має двоякий зміст: 1) як процес практичного впливу, людини на соціальне середовище; 2) як наслідок цього впливу у вигляді єдності здобутих знань, умінь, навичок. Психологія розглядає С. д. як об'єкт пізнання і освоєння підростаючими поколіннями у

процесі соціалізації, а також як результат цього освоєння на емпіричному рівні. Окрім знань, умінь, навичок, С. д. — вироблені людством норми, традиції, звички, символи, ритуали тощо. — Англ. *social experience*.

Соціальний захист — 1) система принципів, методів, законодавчо встановлених державою соціальних гарантій, заходів і закладів, які забезпечують оптимальні умови життя, задоволення потреб населення. С. з. створює гарантії допомоги на випадок настання соціальних ризиків, яких може зазнати будь-який громадянин упродовж життя: хвороба, інвалідність, травматизм, старість, втрата годувальника, безробіття, міграція та ін. С. з. охоплює соціальне забезпечення, соціальне страхування і соціальну допомогу (підтримку), сукупність дій, спрямованих на надання допомоги під час життєвих криз (у цьому значенні також вживають термін “соціальне забезпечення”); 2) певні види колективного забезпечення, мета яких — підтримання добробуту людей, а також безпосередня допомога особам у складних життєвих ситуаціях, запровадження превентивних механізмів, спрямованих на запобігання виникненню таких ситуацій. Напр., захист працюючих здійснюється завдяки державному регулюванню мінімальної заробітної плати таким чином, щоб особа, яка працює, не опинилася за межею бідності. Для того, щоб небачлива людина, яка не дбала про свою старість упродовж трудового активного життя, не лишилася без засобів існування, необхідний механізм перерозподілу доходів особи протягом її життя. Державний С. з. має будуватися таким чином, щоб, окрім розв'язання індивідуальних проблем кожної людини, забезпечувати її інтереси всього суспільства (навіть чи можна очікувати від країни з низьким рівнем освіти її громадян високого рівня розвитку). Отже, С. з. у широкому сенсі охоплює: соціальну допомогу; соціальне страхування; соціальні гарантії. Громадяни мають право на С. з. — забезпечення їх у разі часткової або повної втрати працездатності, втрати годувальника,

безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших передбачених законом випадках. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Конституцією України (Ст. 46) передбачено, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від встановленого законом прожиткового мінімуму. — Англ. *social protection*.

Соціальний захист дітей і молоді — система соціально-правових заходів і гарантій, які забезпечують реалізацію й охорону законних прав і свобод дітей та молоді. — Англ. *social protection of children and youth*.

Соціальний працівник — посередник у різних сферах соціальної допомоги сім'ї, окремим її членам, групам людей, у т. ч. дітям, молоді, людям похилого віку, інвалідам і хворим, а також в усіх видах державної та приватної соціальної підтримки населення. Існує понад 270 вузьких спеціалізацій у соціальній роботі. С. п. здійснює загальне консультування, первинну охорону здоров'я, проводить роботу в притулках, на вулиці, з мігрантами та емігрантами, елементарну соціальну роботу у сфері психіатричної допомоги, допомагає соціально знедоленим або занедбаним дітям, підліткам, молоді. Сфера діяльності С. п. — державні заклади, громадські та приватні організації, центри і служби соціального забезпечення, лікарні, підприємства, останнім часом — і організації та групи самопомоги. — Англ. *social worker*.

Соціальний супровід дітей і молоді — згідно із Законом України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” — здійснення службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для

молоді системного обліку та догляду дітей і молоді, які опинилися в складних життєвих ситуаціях; систематичних і комплексних заходів, спрямованих на подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу дітей і молоді; системи заходів, спрямованих на подолання різних видів залежностей, які заподіюють шкоду психічному і фізичному здоров'ю дітей і молоді; соціальної опіки щодо дітей з вадами фізичного і розумового розвитку. — Англ. *social accompaniment of children and youth*.

Соціальні зміни — за Н. Смелзером — зміна способу організації суспільства. — Англ. *social changes*.

Соціальні нормативи — показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами. За характером задоволення соціальних потреб С. н. поділяють на: 1) нормативи споживання — розміри споживання в натуральному вираженні за певний період (рік, місяць, день) продуктів харчування, непродовольчих товарів поточного споживання і деяких видів послуг; 2) нормативи забезпечення — визначена кількість наявних в особистому споживанні предметів тривалого користування, а також забезпечення певної території мережею закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ, організацій соціально-культурного, побутового, транспортного обслуговування та житлово-комунальних послуг; 3) нормативи доходу — розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує їм достатній рівень задоволення потреб, що обчислюється на основі визначення вартісної величини набору нормативів споживання і забезпечення. За рівнем задоволення соціальних потреб С. н. поділяють на: 1) нормативи раціонального споживання — рівень, що гарантує оптимальне задоволення потреб; 2) нормативи мінімального споживання — соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування, рівень непродовольчих товарів і послуг,

виходячи з соціальних або фізіологічних потреб; 3) статистичні нормативи — нормативи, які визначають на основі показників фактичного споживання або забезпеченості для всього населення чи його окремих соціально-демографічних груп. Державні соціальні гарантії визначають на базі С. н. — Англ. *social standards*.

Соціальні служби — спеціально уповноважені державні, громадські, інші соціальні установи, організації та спеціалізовані підрозділи, що здійснюють будь-які види соціальної діяльності, спрямовані на допомогу уразливим верствам населення, з метою подолання або пом'якшення складної ситуації. Система С. с. охоплює державну, недержавну і муніципальну (місцеву) служби. До державної С. с. належать органи управління, заклади і підприємства соціального обслуговування системи соціального захисту населення, міністерств і відомств, до компетенції яких віднесено функцію соціальної допомоги населенню. До недержавної — заклади і підприємства соціального обслуговування, що створюються благодійними, громадськими, релігійними та іншими організаціями і приватними особами. До муніципальних С. с. — заклади і підприємства соціального обслуговування, що перебувають у віданні органів місцевого самоврядування. — Англ. *social services*.

Соціально-молодіжна ідеологія — система офіційно проголошених положень, принципів, поглядів, покладених в основу головних напрямів соціальної роботи з дітьми і молоддю, засоби забезпечення реалізації та захисту їхніх прав, законних інтересів і свобод. — Англ. *socio-youth ideology*.

Соціально-молодіжна орієнтація — сфера суспільної чи приватної діяльності, спрямованої на підтримку розвитку дітей і молоді, надання їм соціальної допомоги, послуг, лікування, сприяння їм у реалізації ними громадянських, політичних, економічних, екологічних, культурних та інших соціальних прав і свобод. — Англ. *socio-youth orientation*.

Соціально-правова експертиза — особлива форма дослідження ролі людини у правовому процесі, специфічний засіб раціоналізації правотворчості та правозастосування, пов'язаний з оцінкою соціальних якостей правових актів. При верифікації норм права здійснюють: перевірку їх точної редакції (повноти, наявності змін і доповнень, визначення систем, зв'язків з іншими нормами); багатопланове тлумачення офіційно чинного тексту; оцінку соціальної зумовленості правової норми тощо. — Англ. *socio-legal expertise*.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ) — один із методів активного навчання і психологічного впливу, що здійснюється у процесі інтенсивної групової взаємодії і спрямований на підвищення компетентності у сфері спілкування. У вітчизняній літературі автори, що висвітлюють теоретичні і практичні проблеми СПТ, вживають цей термін у широкому сенсі на позначення галузі прикладної соціальної психології. До СПТ відносять тренінг сенситивності, групи особистісного зростання тощо, тобто особистісні тренінгові групи. У такому значенні термін СПТ запровадили у науковий обіг німецькі психологи для визначення програм, спрямованих на здобуття соціально-психологічного досвіду і підвищення соціально-психологічної компетентності у процесі групової взаємодії. Групові методи такої орієнтації мають і інші назви: “активна соціально-психологічна підготовка”, “активне соціальне навчання”, “лабораторний тренінг” та ін. Залежно від завдань розрізняють такі СПТ: 1) орієнтовані на набуття і розвиток спеціальних навичок, напр., вміння вести ділову бесіду, розв'язувати міжособистісні конфлікти та ін.; 2) спрямовані на поглиблення досвіду аналізу ситуацій, напр., корекцію, формування та розвиток установок, необхідних для успішного спілкування, розвиток здатності адекватно сприймати себе та інших людей, аналізувати ситуації групової взаємодії. Процес набуття нових навичок відбувається за активної участі членів групи. Принцип активності, що реалізується в СПТ, передбачає не засвоєння готових знань і

прийомів, а самостійне напрацювання ефективних навичок спілкування. Інший важливий принцип СПТ — принцип зворотного зв'язку, на основі якого й будується здобуття нового перцептивного, емоційного та когнітивного досвіду. Конструктивний зворотний зв'язок має бути описовим, а не оцінним, релевантним потребам учасників групи. Проводить СПТ психолог, який має відповідну підготовку, з групою (8–12 учасників). Цикл занять розрахований на 30–50 годин, але тривалість його може змінюватися відповідно до поставлених завдань. Однак нетривалі заняття (менш як 20–24 години) не дають змоги повною мірою реалізувати оптимальну програму СПТ і знижують його ефективність. Заняття можуть проводитися з інтервалами в 1–3 дні (середня тривалість кожного заняття — 3 години). Ефективною формою організації СПТ є т. зв. марафон — кілька занять по 8–10 годин. У процесі СПТ застосовують різні методичні прийоми: групову дискусію, рольові ігри, невербальні методики та ін. Відеозапис занять суттєво підвищує ефективність СПТ, оскільки учасники отримують не тільки зворотний зв'язок від інших учасників групи, а й об'єктивний зворотний зв'язок. СПТ набуває поширення як складова підготовки спеціалістів комунікативних професій — керівників, педагогів, лікарів, психологів, психотерапевтів, соціальних працівників. — Англ. *socio-psychological training*.

Соціальної роботи інституції — спеціальні структури, організації різного рівня, що безпосередньо стосуються соціальної роботи. За рівнем діяльності, масштабами розрізняють такі С. р. і.: міжнародні (Міжнародна організація праці (МОП), Дитячий фонд ООН та ін.); загальнодержавні (в Україні — Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство України у справах сім'ї і молоді та ін.); регіональні (районний, міський, обласний орган соціальної допомоги, центр зайнятості населення тощо). За критерієм організаційних рівнів виділяють п'ять рівнів С. р. і.: перший — розроблення політики і планування,

окреслення меж служб (в Україні — Верховна Рада і місцеві ради, Кабінет Міністрів України, Секретаріат Президента України); другий — забезпечення всебічності та широкого територіального охоплення механізмів для організації та формування спеціальних служб (міністерства, комітети, відомства); третій — створення системи, управління цією системою, розв'язання певного кола проблем (в Україні — Державний центр зайнятості населення, Державний центр соціальних служб для молоді); четвертий — розв'язання проблеми як окремої ситуації (індивідуальна робота з клієнтами соціальних та інших служб); п'ятий — розв'язання проблеми як вимоги (інформаційні, консультативні служби, відділи, які визначають суть проблеми і направляють клієнтів до конкретних спеціалістів). — Англ. *social work institutions*.

Соціальної спрямованості досягнення — 1) створення для всіх членів суспільства максимально можливих умов для реалізації їх можливостей і задоволення життєвих потреб; 2) винагорода, яку отримують індивіди та їх об'єднання з боку суспільства відповідно до їхніх справ, вчинків, діяльності. Дотримання принципу соціальної справедливості передбачає максимальне розширення можливостей розвитку здібностей усіх громадян і вибору згідно з ними певних видів трудової діяльності тощо. С. с. д. пов'язане з об'єктивним визначенням обсягу виконаної роботи, розміру винагороди за неї, з рівністю прав і обов'язків громадян, їх участю в управлінні громадськими, суспільними справами, із задоволенням духовних запитів і потреб громадян. Особливого значення С. с. д. набувають у соціально-політичній і духовній сферах. У першому випадку йдеться про рівність громадян незалежно від їх соціальної і національно-расової належності, рівності щодо участі в управлінні державними, громадськими справами; в другому — про створення та надання умов для прилучення всіх членів суспільства до духовних цінностей, про участь у їх створенні. — Англ. *socially oriented achievements*.

Соціетальні феномени — феномени, що формуються і діють на рівні всього суспільства. — Англ. *societal phenomenon*.

Соціологічне дослідження — дослідження соціологічних об'єктів, відносин, процесів, спрямоване на отримання нової інформації і виявлення закономірностей суспільного життя на основі прийнятих у соціології теорій, методів і процедур. С. д. забезпечує різні рівні наукового узагальнення — від пояснення загальних соціальних закономірностей до опису емпіричних залежностей в обмеженому періоді часу. Залежно від мети, що обумовлює рівень узагальнення, методологічну роль у С. д. можуть виконувати загальні та спеціальні соціологічні теорії, міждисциплінарні та загальні наукові висновки. Комплексність, багатоплановість, аналіз соціального об'єкта в усій його сукупності зв'язків і відношень відрізняє С. д. від інших соціальних досліджень. Тому С. д. нерідко має вигляд водночас і соціально-економічного, і соціально-демографічного, і соціально-психологічного пошуку, тобто предметно начебто диференційованого, але монографічного за об'єктом. Вимога комплексності диктує соціологам необхідність вести дослідження по всьому фронту наукового пошуку, мати повні дані про завдання, характер і методи здобуття знання в суміжних галузях, використовувати їх результати. Характерною ознакою С. д. є й те, що соціальні процеси вивчають шляхом аналізу діяльності людини (або її результату) через виявлення її соціальних потреб, інтересів мотивів поведінки та ціннісних орієнтацій. Тому за своєю гносеологічною структурою С. д. — особливий вид суб'єкт-об'єктного відношення, в якому джерелом первинної інформації завжди є людина або опрацьовані в документах факти її свідомості та поведінки (невербальної чи вербальної). Звідси — особливі вимоги до методів (інструментарію) дослідження, які запобігали б невизначеності первинної соціологічної інформації, тобто взаємовпливу суб'єкта і об'єкта (фактично — того, що пізнає, і пізнаваного суб'єктів), а також особливі вимоги

до постановки і перевірки гіпотез, недопущення помилок кількісного аналізу, що обумовлює розроблення й використання в С. д. спеціальних методик і технічних засобів забезпечення надійності даних. З гносеологічного погляду С. д. за об'єктом і процедурою є емпіричним, а за рівнем узагальнення може бути і емпіричним, і теоретичним. Звичайний підсумок С. д. — емпірична теорія (теоретичне осмислення емпіричних фактів). С. д. з позицій дихотомічної типології наукових досліджень як фундаментальні чи прикладні зазвичай відповідає критеріям прикладного. Але “прикладне” не тотожне “емпіричному”. Вони різняться основами класифікації. В першому випадку враховують характер здобутого знання, в другому — його цільову спрямованість. — Англ. *sociological research*.

Соціологічно орієнтовані теорії соціальної роботи — сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, в основі яких — пізнання закономірностей соціального розвитку, структурування суспільства, взаємодії його соціальних інститутів. С. о. т. с. р. акцентують на навколишньому середовищі (фізичному і соціальному), на протидії індивідуалізації психологічно орієнтованих підходів. У соціальній роботі широкого застосування набули системна, екологічна, соціально-радикальна теорії і теорія стигматизації. Головна цінність теорії систем і системних ідей у соціальній роботі полягає в тому, що вона має справу з цілим, а не з частинами людської або соціальної поведінки. Системний підхід орієнтує спеціаліста на пізнання цілісності об'єкта, на виявлення всієї сукупності його внутрішніх і зовнішніх зв'язків і у підсумку — на зведення знань про об'єкт в єдину теоретичну картину. Мислити “системно” означає, що, оцінюючи проблему чи ситуацію, необхідно брати до уваги багато чинників, які на неї впливають. Ідея застосування системного підходу до соціальної роботи полягає в тому, що задовільне життя людини залежить від систем, які її оточують. Їх поділяють на: неформальні, або природні (родина, друзі, колеги); формальні (групи у співтоваристві,

профспілки); суспільні (лікарні, школи тощо). Ці види систем можуть допомагати людям, однак люди не завжди здатні користуватися ними, оскільки: 1) такі системи можуть не існувати в їхньому житті або не мати необхідних ресурсів чи не відповідати їхнім проблемам (напр., літні люди можуть не мати родичів або дружно налаштованих сусідів, отже, вони позбавлені цього типу неформальних систем у їхньому житті); 2) люди можуть не знати про них чи не бажати скористатися ними (напр., дитина, скривджена батьками, може не знати, куди звернутися по допомогу, або може боятися піти до поліції чи соціальної служби в разі, якщо вона побоюється, що її розлучать з батьками, яких вона любить, незважаючи ні на що); 3) філософія системи може створювати нові проблеми для тих, хто нею користується (залежність, інтереси, що конфліктують); 4) системи можуть конфліктувати одна з одною. Таким чином, системний підхід відкриває нові пізнавальні можливості, дає змогу побачити, де елементи взаємодії між клієнтами і їхнім оточенням породжують проблеми. Сім'ю можна розглядати як систему, середині якої існують відносини між подружжям, дітьми і родичами, а сама вона включена у взаємодію з різноманітними соціальними інститутами — державою, системою освіти і виховання, економічними та іншими організаціями. Біопсихосоціальна природа людини дає змогу застосовувати системний підхід для ідентифікації її проблем. При цьому контекст розгляду проблем задає сукупність особистої, сімейної і соціальної систем. Системний підхід — методологічна основа цілеспрямованих, комплексних дій. Використання теорії соціальних систем у плануванні роботи допомагає визначити наявні системи та їхні межі, оцінити їх функціонування (або дисфункції), виробити можливі цілі втручання та відповідні стратегії. За системного підходу втручання, вплив та зміни спрямовані на ті ситуативні моменти, що впливають на проблему. Системний підхід відрізняється від індивідуальної роботи з конкретними випадками, яка передбачає сконцентрованість на одному або двох аспектах

ситуації, він ближчий до більш комбінованої або командної роботи, яка уможливає розв'язання великої кількості питань одночасно. На початку 60-х ХХ ст. у рамках західних теоретичних розробок моделей соціального впливу сформувався напрям, який дістав назву “екологічний підхід”. Його поява була зумовлена самим життям, оскільки необхідним елементом соціальної роботи є врахування взаємодії між людиною і навколишнім середовищем. Теорія і практика довели необхідність відмови від зовнішнього і внутрішнього детермінізму. Якщо раніше особливого значення надавали особистості, а навколишнє середовище було лише “тлом дії”, то згідно з екологічним підходом важливою є не лише особистість, а й її оточення, їх взаємообмін. Це означає, що в роботі з клієнтом при здійсненні будь-якої діяльності, особливо втручання, необхідно брати до уваги вплив середовища. Фізичні і соціальні умови можуть бути джерелами стресу (відсутність житла, географічна ізоляція), об'єктами змін (зміна місця проживання), інструментами допомоги (житло, родина, друзі, кімнатні рослини і тварини). Взаємний обмін у системі особистість — навколишнє середовище є безперервним процесом, де кожна сторона постійно щось змінює (форму, показники тощо). Виникає причинно-наслідковий зв'язок складних ситуацій, з якими переважно й мають справу у соціальній роботі. За екологічного підходу головну увагу приділяють тому, наскільки потреби та можливості відповідають правам людини, якостям і властивостям соціального і фізичного середовища. У практичній роботі в рамках цього підходу важливе значення мають основні і додаткові концепції, розуміння взаємодії яких допомагає професіоналу сфокусувати увагу на особистості, навколишньому середовищі та їх взаємовпливі. До основних належить концепція життєвого стресу і концепція протистояння; до додаткових — концепція ніші, ареалу, родинності, навичок, самовдосконалення і самоповаги. Концепція життєвого стресу розглядає позитивне або негативне співвідношення людина — навколишнє середовище. Воно

є позитивним, якщо події сприймаються як виклик, що відповідає рівню самооцінки і можливостей людини; негативним, якщо існуючі (або усвідомлювані) вимоги навколишнього середовища (втрати, конфлікти) чи ризик їх появи перевищують наявні (або усвідомлювані) можливості протистояти їм. Цей стрес пов'язаний із відчуттям небезпеки, яка викликає негативні емоції — неспокій, провину, розлюченість, безпорадність, зневіру, занижену самооцінку. Концепція протистояння пояснює проблеми соціальної адаптації. За внутрішнього стресу протистояння виконує функцію розв'язання проблем та керування емоціями. Реалізація кожної з функцій вимагає внутрішніх і зовнішніх ресурсів клієнта. Якщо вони є, протистояння успішне, і клієнт може уникнути впливу стресу або подолати його. За їх відсутності протистояння недостатнє, пережитий стрес призводить до порушень фізичного здоров'я, суспільних функцій, емоційних розладів. Ці чинники, у свою чергу, посилюють стрес, і його стає все важче позбутися. Концепції ніші та ареалу корисні для роботи в громаді. Вони акцентують на тому, що людині, як і будь-якій іншій істоті, для виживання, росту і самореалізації потрібні певні фізичні і соціальні умови — облаштовані міста і села, зручне житло, зайнятість, забезпеченість тощо, наявність яких підтримує здоров'я і соціальну діяльність. Проте мільйони людей через бідність, бездомність, екологічне забруднення змушені займати ніші, які не відповідають їхнім потребам, що призводить до ізоляції, відчаю, дезорієнтації. Концепція родинності розглядає родинність як підтримуючу систему, яку утворюють не лише родичі, а й друзі, сусіди, колеги і навіть свійські тварини. Людина, яка її має, за стресу менше потерпає від фізичних, емоційних і соціальних порушень. Концепція навичок доводить, що навички є важливими для розвитку і самодостатнього життя людини, тому необхідно набувати їх упродовж усього життя, оскільки обставини змінюються. Концепція самовдосконалення враховує такі показники, як духовна і фізична сила, станови-

ще в суспільстві. У рамках екологічного підходу сформовано метод життєвої моделі, який застосовують для визначення сфери втручання соціального працівника. Життєвий простір людини цей метод розглядає як три незалежні сфери: 1) життєві переходи (дитинство, дорослість, старість, зміни статусу і ролі, втрати, кризи); 2) міжособистісні процеси (в парах, сім'ях, групах, організаціях, сусідських стосунках тощо); 3) властивості середовища (соціального і фізичного). Проблеми можуть виникати у будь-якій сфері, поєднуватися або розвиватися одночасно у всіх трьох. Клієнтами соціальної роботи нерідко стають люди, стресові навантаження яких пов'язані з кількома або всіма сферами, внаслідок чого можливості протистояння суттєво знижені. З огляду на це в оцінюванні ситуації слід визначити сферу(и), де виникли проблеми, а відтак встановити джерело стресу; якщо не брати до уваги всіх сфер, то службові проблеми можуть бути неправильно віднесені до сімейних тощо. Екологічний підхід застосовують у випадках, коли поставлено завдання зміни ситуації, коли основна мета втручання полягає у поліпшенні взаємовідносин людина — навколишнє середовище. Зміст роботи спеціалістів полягає в тому, щоб за допомогою активних методів адаптації і соціалізації клієнта досягти особистісних змін для забезпечення відповідності між станом індивіда і вимогами навколишнього середовища, або у впливі на зміну умов оточення з тим, щоб соціальне і фізичне середовища якнайповніше відповідали правам, потребам і життєвим цілям особистості. Екологічний підхід спрямований на екологію особистості не лише тому, що її порушення і відхилення негативно впливають на стан індивіда, а й тому, що людина — істота соціальна, що більша кількість індивідуальних порушень екологічних норм, то вищим стає рівень загального екологічного неблагополуччя соціуму. Такі соціальні проблеми, як бідність, перенаселеність, злочинність, безробіття, бездомність тощо, характеризують якість екологічного стану суспільства. Соціально-радикальна модель закоріненена в матеріаліс-

тичному баченні природного і соціального світів. Вона є результатом сплаву філософських, політичних і соціологічних шкіл і напрямів. Зокрема, увібрала низку ідей марксистської і феміністичної теорій. У рамках марксистської парадигми формується традиція цілісного пізнання людини, вивчення умов колективного буття людей, колективістських орієнтацій особистості. Зважають на особистісні, соціальні якості клієнтів, соціальне становище, належність до певної соціально-класової групи. Діяльність соціальних працівників розглядають як силу, що сприяє спільним колективним діям, спрямованим на розвиток самосвідомості клієнта та здійснення позитивних змін у суспільстві. Ця “сила” може бути спрямована на соціальний контроль або на виконання ролі соціального стабілізатора, адвоката, лікаря, педагога. Напр., з погляду марксистської моделі лейтмотивом соціальної роботи з людьми похилого віку є такі судження: старість — це насамперед проблема нерівності у заробітках та майновій власності й меншою мірою біологічна і фізична проблеми; проблеми людей похилого віку відчутніше виявляються в періоди фінансових криз; проблеми старості можна розв’язати лише через політичні дії, з урахуванням особливостей організації соціальної роботи на регіональних і національному рівнях; необхідні пошуки найоптимальніших технологій надання допомоги людям похилого віку. Феміністичний підхід у соціальній роботі альтернативний традиційним напрямам, які підтримують пристосування до складних життєвих умов. Він спрямований на активну зміну відносин і процесів у суспільстві, про що свідчать його основні принципи: розгляд проблем клієнтів у соціально-політичному контексті; перегляд традиційного розподілу ролей між чоловіком і жінкою, підтримання вільного вибору життєвого стилю; зосередження допомоги на розвитку сил клієнта, а не на його патології. Мета цього підходу — наділення людини владою, підвищення здатності контролювати ситуацію. Феміністичний підхід заохочує розвиток незалежної особистості, на яку не

впливають відносини з іншими людьми. За його використання по можливості дотримується рівна влада між клієнтом і спеціалістами; соціальні працівники не вважають себе експертами в проблемах клієнта, вони виконують роль своєрідного каталізатора, допомагаючи клієнту самому набувати владу. Феміністичний підхід не ізольований від існуючої методики соціальної роботи, однак орієнтований на зміну звичних терапевтичних моделей. Його називають радикальною філософією з гуманістичними методами, оскільки він використовує політичний аналіз для розуміння причин проблем клієнта. Спеціаліст може виявитися неспроможним змінити реалії світу клієнтів, але він може допомогти їм зрозуміти, як ці реалії впливають на їх важке становище. Такі знання надихають на дії, які потенційно можуть впливати на інших або змінити несприятливі навколишні умови. У соціально-радикальній теорії основними є положення, що властиві групам ризику проблеми належать до політичних або економічних відносин, які існують у суспільстві, й не є особистісними характеристиками членів груп. Напр., причиною психічного розладу людини може бути хронічне безробіття або прояви расизму, причини яких, у свою чергу, можна вбачати у побудові політичних, економічних і соціальних відносин. Для підходів і методів соціально-радикальної моделі властива постійна увага до соціальних чинників, які, на думку прихильників цієї моделі, породжують проблеми. З огляду на це розв’язання проблем клієнтів можливе в ширшому контексті, ніж робота на індивідуальному рівні. Тому увагу сконцентровують передусім на економічних і політичних чинниках як причинах дисфункції клієнта, і віддають перевагу політичним і організаційним методам, а не вмінню визначати й розв’язувати конкретну проблему. Отже, сфера діяльності виходить за межі бюрократичної системи соціальних послуг; підтримується зв’язок із суспільними рухами. Чимало радикалів, насамперед учасники феміністського руху, зосереджуються на нових соціальних проблемах, які залишаються за рамками дер-

жовних програм — проблемах бездомних і голодних, жінок, які потерпають від насилля, прав лесбійок і гомосексуалістів, — використовуючи їх у боротьбі за зміни. Серед С. о. т. важливою для соціальної роботи є теорія стигматизації та рольова теорія. Стигматизація — негативне виокремлення суспільством індивіда (або соціальної групи) за певною ознакою з наступним стереотипним набором соціальних реакцій на цього індивіда (або представників соціальної групи). Такими ознаками є: девіантна поведінка, обмежені фізичні та психічні можливості, наркотична та алкогольна залежність, захворювання на СНІД, а також малозабезпеченість, сирітство, безробіття тощо. Для стигматизації значення мають не так певні характеристики індивіда, як історично усталені в суспільстві забобони, ідеологеми, що засвоюються у процесі соціального розвитку людей і стають частиною їх світогляду. З огляду на це теорія стигматизації оперує трьома основними поняттями: 1) стигма; 2) упередження; 3) дискримінація. Упередження як позиція відображає готовність людей діяти позитивно або негативно стосовно об'єкта упередження без дослідження того, чи наявні якісь підстави для такої поведінки. У процесі стигматизації трапляються й такі явища, як самостигматизація і рольове поглинання. Люди, яким спеціалісти і суспільство схильні чіпляти певні ярлики, нерідко самі приймають нав'язаний стереотип свого становища і адаптуються до відведеної їм ролі (інваліда, порушника тощо), стають залежними від допомоги інших, що призводить до соціального відчуження (виключення) й посилення соціальної дезадаптації. Амер. соціолог Н. Смелзер вважає, що теорія стигматизації пояснює девіантну поведінку здатністю впливових груп ставити тавро “девіантів” членам менш впливових груп. З людиною можуть поводитися так, ніби він чи вона порушили правило (навіть якщо це й не відповідає дійсності), тільки тому, що інші люди стверджують, ніби це правило порушено. Оброблення певної інформації для оцінювання поведінки особи здійснюють, як правило, відповідні закла-

ди — суди, психіатричні лікарні, різноманітні соціальні служби. Клієнтів (пацієнтів) можуть стигматизувати як спеціалісти різного профілю, так і сім'я та формальне мікросоціальне оточення. Стигматизація з боку професіоналів і служб проявляється у патерналізмі, директивному, неповажному, формальному ставленні, демонстрації зневаги або у відкиданні чи нехтуванні потреб клієнтів. Стигматизуючий ефект діагнозу і поведінки спеціалістів, їх патерналістський стиль стимулюють сім'ю до гіперпротективності та надмірного контролю, послаблення здатності клієнтів контролювати своє життя. Важливою складовою діяльності соціальних закладів та установ має бути зменшення впливу “навішування ярликів”. Його досягають спільно з іншими спеціалістами (юристами, психологами, соціологами, педагогами, медиками) в рамках програм, спрямованих на дестигматизацію. Ці програми передбачають: з метою посилення обізнаності населення з певною проблемою створення публічних інформаційних програм, передач, публікацій у ЗМІ; поширення знань про служби і спеціалістів, які надають допомогу; навчання і підтримку членів сімей і друзів клієнтів; залучення широкого кола громадськості; внесення необхідних змін до законодавства тощо. Теорія соціальних ролей є фундаментальною основою у практиці соціальної роботи з клієнтами, яким необхідно полегшити процеси соціалізації та адаптації — людьми з обмеженими фізичними і психічними можливостями, дітьми, яких виховують в інтернатах та опікунських сім'ях, правопорушниками тощо. Керуючись нею, соціальні працівники допомагають клієнтам опанувати різні соціальні ролі й виконувати їх: члена сім'ї, учня, службовця, покупця, користувача транспорту, учасника спортивних ігор або програму дозвілля. Для цього створюють ігрові терапевтичні ситуації, проводять спеціальні тренінги, групові дискусії та ін. Розуміння теорії соціальних ролей допомагає аналізувати відносини соціального працівника — клієнта. — Англ. *sociologically oriented theories of social work*.

Соціологія (від лат. *societas* — суспільство, грец. *logos* — слово, вчення, поняття; букв. — вчення про суспільство) — наука, яка вивчає форми, закони і закономірності конструювання, функціонування і розвитку соціальної реальності суспільства через їх переломлення у взаємодіях індивідів і людських спільнот. Іншими словами, С. — фактофіксуюча наука, що досліджує соціальні форми, закони та закономірності функціонування та розвитку суспільства через взаємодію індивідів і їхніх груп, спільнот. Визначальним для С. є бачення нею суспільства через взаємодію індивідів і їхніх груп з урахуванням того, хто є ці індивіди, до яких спільнот належать та яку реальність своєю взаємодією творять. Це уможливило поєднання теоретичних і емпіричних засобів відображення для фіксації загальних, особливих і конкретно-індивідуальних виявів соціального в цілісному контексті універсальної функціональної залежності діючих індивідів і груп. Оскільки взаємодія індивідів у спільнотах є не що інше, як їх соціальне (суспільне) життя, С. можна визначити як науку про закони і форми соціального (суспільного) життя людей у конкретних його виявах: різних за складністю соціальних системах, спільнотах, інститутах, процесах. Термін “С.” запровадив у науковий обіг франц. філософ О. Конт (“Курс позитивної філософії”), позначивши ним універсальну науку, яка вивчає суспільство “позитивно”, спираючись на достовірні факти. У такому сенсі С. мала акумулювати суспільствознавство, об’єктом якого є суспільство як цілісне системне утворення, а предметом і метою вивчення — загальні закони і закономірності його функціонування (статичні закони) та розвитку (динамічні закони). У межах такого уявлення С. збігалася з соціальною філософією, а перші соціологи, зокрема Конт, були передусім філософами. Подальший розвиток С., зокрема наприкінці XIX ст., пішов шляхом емансипації її від філософії, виокремлення об’єкта, інституціоналізації як дослідницької та навчальної дисципліни (виникнення наукових центрів, випуск соціологічних видань, відкриття кафедр

і факультетів в університетах, написання підручників і посібників тощо). У зв’язку з цим наприкінці XIX — на початку XX ст. С. стали вважати більш-менш самостійною соціальною (переважно університетською) наукою, об’єктом пізнавального інтересу якої є безпосередньо не все суспільство, а лише його особлива реальність — соціальна, що існує у взаємопроникненні (чи поряд) з іншими суспільними реальностями — економікою, політикою та ін. Найбільш цілісне уявлення про соціальну реальність як особливу сторону суспільних процесів і явищ склалось у концепціях таких соціологів цього періоду, що стали класиками С., як Ф. Тьонніс, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм, В. Парето, М. Вебер. У їхньому зображенні ця реальність подала в єдності своїх об’єктивних і суб’єктивних вимірів — як сукупність людських дій, взаємодій, відношень, норм, процесів, явищ, інститутів та приписуваних їм сенсів і значень, які треба розшифровувати, інтерпретувати і пояснювати, отже, розуміти. Іншими словами, фактичність соціальної реальності мислилась як продукт не лише дій і взаємодій індивідів і груп, а й розумової, інтерпретативної здатності цих індивідів, які вносять внутрішній сенс у свої дії. Це означає, що соціальна реальність створюється й організовується під впливом не лише причинних, а й цільових (значущих, ціннісних) чинників. Крім того, вона виявляється на кількох рівнях: подій — фактів, які можна спостерігати; приписаних їм внутрішніх сенсів і значень, які не спостерігаються, але інтерпретуються. Таке уявлення про соціальну реальність відкрило перед С. широкі перспективи розвитку як самостійної науки. Воно, по-перше, уможливило чіткіше визначення її об’єкта і предмета; по-друге, актуалізувало потребу в застосуванні методів і методик, спроможних забезпечувати соціологові знання об’єктивних і суб’єктивних сторін соціальної реальності, що зумовило розроблення різних пізнавальних технологій у С. (позитивістської, діалектико-матеріалістичної, функціоналістської, феноменологічної, структуралістської та ін.); по-третє, сприяло формуванню сталих образів С.

як науки (позитивістської й антипозитивістської, теоретичної і емпіричної, фундаментальної і прикладної дисципліни) та пов'язаних з ними типів науковості, що були взяті за основу її розвитку. Цей розвиток відбувався двома шляхами: 1) за рахунок внутрішніх резервів С.; 2) запозичення з інших наук пізнавальних засобів (методів, методик, понять) з подальшою їх адаптацією до дослідницьких інтересів С. Особливо багато запозичила С. з біології, філософії, психології, статистики, математики, етики. Процеси формування та інституціоналізації С. засвідчили, що вона справді стала самостійною наукою зі своїм об'єктом, предметом, методами і баченням суспільної реальності, її підхід до вивчення свого об'єкта відзначається комплексністю, універсальністю, в його межах можуть допускатися різні способи розгляду об'єкта: діяльнісний, інституційний, ціннісний, сукупний, феноменологічний тощо. Історичний розвиток С. відбувався такими етапами: 1) протосоціологія; 2) виникнення і становлення класичної соціології; 3) сучасна соціологія з новітнім періодом (з 70-х ХХ ст.). Перший етап умовно називають підготовчим. Він охоплює період від перших уявлень людини про свій соціальний світ до 30–40-х ХІХ ст., коли в Західній Європі виникає С. Він позначений становленням соціального мислення, накопиченням соціальних знань (ідей, теорій, учень про людину, суспільство, державу, право, мораль, сім'ю, прогрес тощо). У цей період Демокрит, Платон, Аристотель, Цицерон, Августин Блаженний, Т. Мор, Т. Кампанелла, Ж. Боден, Г. Гроцій, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Віко, М. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. Сен-Сімон, Ф. Фур'є та інші створили певні теоретичні і емпіричні засади, що уможливили формування соціологічного мислення. Другий етап (30–40-і ХІХ ст. — 30–40-ті ХХ ст.) характеризується виникненням, становленням, інституціоналізацією власне С. (відповідної свідомості, мислення, дослідницьких методологій і методик). З'явилися соціологічні школи (натуралізм, еволюціонізм, органіцизм, психологізм та ін.), моделі С. (позитивістська,

марксистська, антипозитивістська, напр., розумова, формальна та ін.). Було розроблено базові соціологічні категорії: соціальна реальність, соціальний організм, соціальний інститут, соціальний факт, соціальна мобільність, соціальна стратифікація тощо, а також запропоновано численні концепції як самого соціального світу, соціальної реальності, так і науки, що їх вивчає. Це, зокрема, ідеї, теорії, вчення О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, Е. Дюркгейма, Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля, В. Парето, А. де Токвіля, М. Вебера та ін. Третій етап (30–40-ві ХХ ст. — наші дні) позначений еволюцією класичних ідей і теорій, їх новою інтерпретацією і синтезом. Особливо швидко розвивалася С. у США, що вплинуло на формування цієї науки в Латинській Америці, Індії, Пакистані та інших країнах. Сучасна С., увібравши в себе класику, розрослася новими парадигмами, течіями, зразками соціологічної думки, школами. Виникли, зокрема, функціоналізм і неофункціоналізм, конфліктологія, інтеракціонізм, структуралізм, феноменологічна С., теорія соціального обміну, етнометодологія, екзистенціальна С., індустріалізм і постіндустріалізм, неомарксизм і структуральний марксизм, модернізм і постмодернізм, соціобіологія, "соціальна драматургія", неосинтез та ін. З огляду на внутрішню організацію С. навряд чи можна назвати системою знання, оскільки в арсеналі її теоретичних надбань досі немає універсальної супер- чи метатеорії, ідей, спроможних виконати роль всезагального системоутворювального чинника (принципу). Тому вона є не так системою, як гігантським конгломератом, сукупністю системних і системоподібних утворень: ідей, теорій, концепцій, гіпотез, учень, методологій, методик тощо. Традиційно існує уявлення про трирівневу будову С.: нижній рівень — емпіричні знання (опис соціальної реальності через інтерпретацію даних, отриманих у результаті проведення конкретних соціологічних досліджень, спостережень, аналізу статистики). Сюди належать також мікротеорії; верхній рівень — рівень загальних соціологічних теорій і макротеорій. Він є ме-

жею між С. і соціальною філософією. Пов'язують ці два рівні теорії середнього рівня (середнього радіусу дії — за Р. Мертеном), що описують окремі соціологічні процеси і явища (теорія особи, теорія бюрократії тощо). Щодо емпіричних соціологічних досліджень, то вони теж є невід'ємним компонентом С. як джерело поповнення банків даних, збагачення фактологічної бази та експериментальне поле відпрацювання дослідницьких методик і технік. Отже, сучасна С. — великий масив соціальних знань, дослідницьких технологій, методик, за допомогою яких вона охоплює особливий аспект суспільства — соціальну реальність, процеси і явища соціального життя людей, усю його (суспільства) соціальну сферу. Цей масив поповнюється новими знаннями, швидкість приросту яких велика, тому актуалізується потреба у вивченні С. самої себе. — Англ. *sociology*.

Соціологія девіантної поведінки (від лат. *deviatio* — відхилення) — вчення про відхилення поведінки від норми. Як напрям соціології виникла наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., коли Е. Дюркгейм висунув концепцію аномії — стану суспільства, що характеризується відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивідів, моральним вакуумом, в якому існуючі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утвердилися. Дюркгейм наголошував на необхідності соціологічного підходу до вивчення соціальних патологій. У. Томас і Ф. Знанецький вбачали в соціальній дезорганізації універсальний процес, невід'ємну частину соціальних змін. Р. Феррис, Е. Тіріакян, Т. Шибутані й інші розцінюють різні форми девіантної поведінки як наслідок соціальної дезорганізації. Проблеми девіантної поведінки розглядає і теорія соціального конфлікту. Л. Козер вважав, що наявність реальної загрози для соціальної групи, збільшуючи її згуртованість, зменшує відхилення її членів від групових норм і посилює репресії до тих, хто має такі відхилення. Згідно з теорією конфлікту культур зрачки поведінки в соціальній системі вва-

жають такими, що відхиляються, якщо вони засновані на нормах культури, далекої від традиційної. С. д. п. як спеціальна соціологічна дисципліна формується в надрах структурного функціоналізму. Р. Мертон використовував концепцію аномії для пояснення девіантної поведінки, яка є наслідком неузгодженості між обумовленими культурою цілями і соціально організованими засобами їх досягнення. При цьому різний доступ до можливостей легального досягнення цілей пов'язаний із соціальною структурою суспільства, функціональні недоліки якої призводять до утворення неофіційних структур для досягнення цілей. Різноманітність ставлення до цілей і засобів визначає можливі типи поведінки: 1) підпорядкування (прийняття цілей і засобів); 2) інновація (прийняття цілей, заперечення засобів); 3) ритуалізм (заперечення цілей, прийняття засобів); 4) ретретизм, відхід (заперечення цілей і засобів); 5) заколот (заперечення цілей і засобів із заміною їх новими). Деякі дослідники намагалися поєднати концепцію аномії і теорію диференційованого зв'язку, що пояснює девіантну поведінку як наслідок навчання, передання норм делінквентної (злочинної) субкультури особам, що до неї входять. Так виникло уявлення про диференційоване використання незаконних засобів для досягнення успіху. А. Коен вважав, що неузгодженість цілей і засобів, а також вибір відповідного типу поведінки залежать від структури можливостей, що реагує на поведінку індивідів або відкриваючи, або закриваючи законні й незаконні можливості. Набувають поширення теорії, що пояснюють девіантну поведінку негативною соціальною реакцією, стигматизацією (тавруванням), “чіплянням” на осіб, поведінка яких відхиляється від норм, ярлика “девіанта”. Аналогічними є погляди представників феноменологічної соціології, які вважають, що соціологічний аналіз має зосереджуватися на процесі “чіплення ярликів”, оскільки відхилення — це наслідок оцінки і застосування санкцій. Соціальні відхилення класифікують за такими критеріями: залежно від типу норми, яку порушують (право, мо-

раль, етикет та ін.); за цільовою спрямованістю і мотивацією (корисливі, агресивні та ін.); за суб'єктом (індивіди, соціальні групи, соціальні організації). Основними формами девіантної поведінки є: правопорушення, у т. ч. злочинність, пияцтво, вживання наркотиків, проституція, самогубство. Злочинність — найнебезпечніша форма девіантної поведінки, прояв гострого конфлікту між індивідуальними і суспільними інтересами. Зловживання алкоголем і наркотиками є формою “втєчі” від повсякденних турбот і життєвих негараздів, засобом зняття напруження, непевності. Крайня форма “втєчі” — самогубство. До девіантної поведінки відносять лише негативні явища, що заподіють суспільству втрати і перешкоджають соціальному розвитку. Різноманітні форми соціальної творчості (наукової, технічної, художньої тощо) можна розглядати як позитивні відхилення, оскільки новаторство нерозривно пов'язане з подоланням, порушенням існуючих норм, типів діяльності. У подоланні негативних проявів девіантної поведінки важливу роль відіграє соціальна профілактика, зокрема розвиток соціальної творчості як альтернативи антигромадським проявам. — Англ. *sociology of deviance*.

Соціологія емпірична — комплекс соціологічних досліджень, орієнтованих на збирання і аналіз соціальних даних з використанням методів, методик, технік соціологічного дослідження — Англ. *empirical sociology*.

Соціометрія (від лат. *societas* — суспільство і грец. *metreo* — міряю) — 1) метод дослідження малих груп, колективів, організацій за допомогою опису системи міжособистісних відносин між їх членами; 2) за Я. (Дж.) Морено — набір прикладних методик вивчення структури і динаміки неформальних взаємовідносин між індивідами; вивчення структури групи і соціальної дистанції між членами групи з погляду їх особистісних переваг. Одним з основних соціометричних методів є соціометричне опитування, а соціометричним критерієм — запитання соціо-

метричної анкети (тесту). Респондентам пропонують обрати (найчастіше для спільної діяльності в проєктивній ситуації) одного чи кількох членів групи, що вивчається. Таким опитуванням є, напр., опитування членів виробничої бригади з допомогою анкети, що містить запитання на зразок: “Кого з членів Вашої бригади ви залишили б у ній, якби бригада формувалася знову?” Респонденти повинні зазначити номери членів бригади, прізвища яких є у спеціальному списку, доданому до анкети. Соціометричне опитування суттєво відрізняється від інших видів соціологічного опитування характером первинних даних, засобами їх подання, процедурою, методами аналізу зібраної інформації. На відміну від інших видів опитування, результатом вимірювання є не характеристика респондента (значення ознаки, вимірної за певною шкалою), а характеристика взаємин між респондентами. Якщо за індивідуальних видів опитування відповіді респондентів на кожне запитання породжують розподіл опитаних за градаціями ознаки, що відповідає певному запитанню, то відповіді всіх членів групи на соціометричне запитання виявляють структуру відносин. Ця відмінність зумовлює розроблення спеціальних засобів подання зібраних даних у графічній формі (соціограми), таблиці (соціоматриці) чи локограми тощо. Подальший розвиток соціометричних методів здійснюють шляхом: 1) уточнення інтерпретації отриманих результатів (такі роботи проводили в межах т. зв. стратеометричної концепції малих груп); 2) розроблення різних модифікацій процедури отримання даних, що дають змогу розширити клас відносин, які вивчають за допомогою С. (до засобів отримання інформації тепер включають усі основні засоби збирання даних, які використовують у соціології — опитування, спостереження, аналіз документів. До модифікацій процедури належить, напр., референтометрія, що дає змогу визначити для кожного респондента тих членів групи, думка яких його особливо цікавить, методику вибору в дії, напр., учням молодших класів чи дошкільнятам дають пакет календариків і

пропонують по одному подарувати деяким своїм друзям); 3) розширення класу об'єктів, відносини між якими вивчають за допомогою соціометричних методів (досліджують, напр., структуру складних організацій, взаємини між родинами в селах, цитування окремих авторів у наукових публікаціях, напруженість стосунків персонажів у п'єсах різних авторів). Унаслідок такого розвитку С. під соціометричними методами стали розуміти методи дослідження структури відносин між будь-якими соціальними об'єктами. З цього визначення випливає основне обмеження галузі використання С.: досліджувані соціальні об'єкти (мала група, підприємство чи установа) є певною системою, вивчення якої не вичерпується описом структури відносин між її елементами, тоді як вивчення малих груп, окрім дослідження структури міжособистісних стосунків, повинно передбачати й вивчення групових норм і цінностей, соціально-демографічних та інших характеристик груп, а також зв'язків між різними характеристиками. Розвиток С. зумовив виникнення нового напрямку в соціології — мережевого (від англ. *network*), або структурного, аналізу. — Англ. *sociometry*.

Соціоніка — напрям практичної управлінської діяльності, який використовує методологію соціології, інформатики і психології та орієнтований на вдосконалення групової взаємодії в колективі, в якому для кожного індивіда, що належить до певного психологічного типу людей, є місце в соціально корисній діяльності. Згідно з положенням цієї дисципліни різноманітні форми взаємодії між людьми, що перебувають в однакових соціальних умовах, можна пояснювати психологічними структурами особистостей. Ці структури є вродженими або набутими, але обов'язково достатньо стійкими. До них належать: інтроверсія — екстраверсія, логіка — етика, інтуїція — сенсорика. Таким чином, ідеальна дуальна пара — це пара, в якій наявні всі шість функцій. Напр., логіко-інтуїтивний екстраверт чудово взаємодіє з етико-сенсорним інтровертом. С. допо-

магає ідентифікувати тип особистості за основними комунікативними функціями, будувати з нею певну взаємодію та спілкування, формувати сімейні, виробничі та інші колективи. Головний принцип С. — створення колективів без дублювання функцій, якими наділені основні виконавці, що зумовлює взаємодоповнення індивідів у процесі взаємодії і дає змогу уникати внутрішніх конфліктів. — Англ. *socionica*.

Соціум (від лат. *socium* — загальне) — велика стійка соціальна спільнота, що характеризується єдністю умов життєдіяльності людей у певних суттєвих відносинах і, отже, спільністю культури. Вища форма С. — суспільство як цілісна соціальна система. Виробництво матеріальних і духовних благ, форм спілкування і самої людини є засобом існування С., а не його метою. Поняття С. — центральна категорія соціальної філософії і соціології. Його використовують для фіксації та інтегрального вираження в соціологічній теорії природної, екологічної, духовної, соціальної, етнічної та культурної цілісності людського життя, взаємозв'язку і взаємодії індивідів, впливу соціальних спільностей на становлення суспільства і розвиток особи, її життєдіяльності, культури. — Англ. *socium*.

Союз організацій інвалідів України (СОІУ). Створений у 1990, об'єднує 207 організацій, членами яких є понад 650 тис. інвалідів. Головна мета — активна інтеграція людей із обмеженими функціональними можливостями у суспільство. Серед пріоритетних та перспективних напрямів роботи СОІУ — інформування суспільства про проблеми інвалідів, участь у приведенні українського законодавства в частині, що стосується інвалідів, до міжнародних норм і стандартів, робота щодо забезпечення громадян з обмеженими фізичними можливостями технічними засобами реабілітації, ліками, адаптація інвалідів у суспільство засобами культури, спорту, туризму тощо. СОІУ створив у всіх областях України 300 підприємств для зайнятості інвалідів, сприяє впровадженню у процес підготов-

ки та підвищення кваліфікації інвалідів модульних технологій навчання за 41 професією. — Англ. *Union of Organisations for Disabled in Ukraine*.

Спадковість — властивість організмів повторювати у наступних поколіннях подібні типи обміну речовин, функціонування тканин, будови органів і систем, ознаки батьків та індивідуального розвитку загалом. Забезпечується самовідтворенням матеріальних одиниць спадковості — генів, які локалізовані в специфічних структурах ядра клітини (хромосомах) і цитоплазми. С. формує генотип. Її вивчають у процесі генетичних досліджень — популяційних, сімейних (генеалогічних), цитогенетичних, а також досліджень на близнятах. Цитогенетичні дослідження — вивчення хромосом людини, яка має різні захворювання, пов'язані переважно з затримкою психічного розвитку. У багатьох таких осіб не виявляють специфічних психопатологічних порушень. Останніми роками цитогенетика збагатилася новітніми методами аналізу, що можуть бути ефективними у вивченні проблеми аномальних форм психічної діяльності людини. До генетичних методів належить також дерматогліфіка (вивчення деталей рельєфу шкіри пальців, долонь, ступнів, напр., папілярних ліній). Встановлено, що за певного набору хромосом структура рогового шару шкіри є досить своєрідною й інколи — типовою для певної хвороби. С. забезпечує спадкоємність морфологічної, фізіологічної, біохімічної організації живих істот у ряді поколінь. — Англ. *heredity*.

Спеціаліст із соціальної роботи — особа, яка має спеціальність — відповідну професійну освіту і володіє особливими знаннями, навичками і цінностями організації та проведення соціальної роботи. Загальна характеристика спеціальності, основні вимоги до рівня підготовки осіб, що навчаються за програмою цієї спеціальності (як до особистості, так і до знань та умінь з дисциплін), обов'язковий мінімум змісту професійної освітньої програми, місце спеціальності в суспіль-

стві, сфери і види діяльності С. із с. р. описані у Державному освітньому стандарті вищої освіти. С. із с. р. повинен знати і використовувати в практичній діяльності особливості спеціалізованої підготовки: організацію допомоги населенню; соціальну роботу з молоддю, сім'ями і дітьми; соціальну діагностику і профілактику, корекцію і терапію, реабілітацію, соціальне проектування і прогнозування; роботу з людьми похилого віку та людьми з обмеженими можливостями; організацію пенсійного забезпечення населення; економіку і менеджмент соціальної сфери; розв'язання сучасних проблем зайнятості, міграції, малозабезпеченості, безпритульності, сирітства та ін. До посадових обов'язків С. із с. р. належать: 1) виявлення та облік окремих громадян і сімей, які потребують допомоги; 2) визначення її характеру і обсягу; 3) сприяння активізації потенціалу власних можливостей окремої людини, сім'ї чи соціальної групи; 4) координація діяльності різних державних і недержавних органів і установ; 5) участь у роботі з формування соціальної політики, розвитку мережі соціального обслуговування населення; 6) надання необхідних консультацій з різних питань соціального захисту та ін. С. із с. р. повинен мати високий загальнокультурний, інтелектуальний і моральний потенціал, професійну підготовку і необхідні особисті якості для ефективного виконання професійних функцій з вивчення умов життя соціальних груп і окремих людей з метою застосування адекватних методів соціального захисту. — Англ. *social work specialist*.

Спілкування — взаємодія індивідів або соціальних груп, що полягає у безпосередньому обміні діяльністю, навичками, вміннями, досвідом, інформацією і задовольняє потребу людини в контактах з іншими людьми. С. — явище глибоко соціальне, оскільки відбувається винятково в середовищі людей, у нерозривному зв'язку з їх діяльністю. Основними засобами С. є: мова і немовні засоби (жести, інтонація, міміка, манери, паузи, зовнішність). Основні функції С.: 1) комунікативна (обмін і передання ін-

формації); 2) інтегративна (функція впливу); 3) перцептивна (сприйняття і пізнання людьми один одного). Існують такі різновиди С.: міжособистісне (характерне для первинних груп, де всі члени підтримують між собою безпосередні контакти (спілкуються); особистісно-групове (спілкування групи з особистістю і навпаки); міжгрупове. За формою організації С. може бути стихійним чи організованим, формалізованим чи неформалізованим. Виділяють також безпосереднє і опосередковане С. Цілі С. за предметною віднесеністю поділяють на матеріальні, соціальні і психологічно зумовлені; за спрямованістю — пізнавальні, практичні, пізнавально-практичні; залежно від орієнтації партнерів С. — соціально орієнтовані та особистісно орієнтовані. Внутрішні результати С. відображаються у почуттях, думках, знаннях, переконаннях партнерів, зовнішні — виражаються в діях, поведінці. Процес С. є взаємним, його початок — контакт двох чи кількох людей. С. може мати прямі і побічні, безпосередні і віддалені, задовільні і незадовільні щодо партнерів наслідки. Результативність С. залежить від узгодженості зовнішніх (цілі, завдання, організаційні форми діяльності тощо) і внутрішніх (взаєморозуміння, психологічна сумісність, емоційний контакт партнерів С.) умов, від рівня знань, умінь і навичок С. партнерів. На основі особистого досвіду, навчання людина виробляє оптимальний стиль С. Можна також говорити про стиль С. в окремих групах. Розрізняють С. коротке і тривале, незавершене і завершене тощо. С. — об'єкт вивчення філософії, психології, соціології, лінгвістики та інших наук. — Англ. *communication*.

Спілкування педагогічне — система соціально-психологічної взаємодії вчителя і учнів, змістом якої є обмін інформацією, пізнання особистості, здійснення виховних впливів, організація взаємовідносин за допомогою комунікативних засобів. — Англ. *pedagogic contact*.

Споживач — громадянин, який купує, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (робо-

ти, послуги) для власних побутових потреб. — Англ. *consumer*.

Споживчий кошук — науково обґрунтовані, збалансовані за потребою стандартні набори товарів і послуг, сформовані за мінімальними нормами і нормативами споживання, розробленими науковими установами та організаціями відповідного профілю. Набори продуктів харчування для дітей віком до 18 років формують з рекомєндованими для відповідного віку раціональними нормами. На основі системи С. к. нормативним методом формують мінімальний споживчий бюджет. Його натурально-речова структура — С. к. за такими основними статтями видатків особи або сім'ї: продукти харчування — м'ясо і м'ясопродукти, молоко і молокопродукти, масло тваринне, яйця, риба і рибопродукти, картопля, овочі і баштанні культури, фрукти і ягоди, хліб і хлібопродукти, олія та маргарин, цукор і кондитерські вироби, інші продовольчі товари; одяг, білизна, взуття; предмети санітарії, гігієни, ліки та медикаменти; меблі, посуд, культуровари та інші предмети культурно-побутового і господарського призначення; витрати на житло та комунальні послуги; витрати на культурно-освітні заходи та відпочинок; витрати на побутові послуги, транспорт, зв'язок; витрати на перебування дітей у дошкільних закладах; витрати населення на ведення особистого підсобного господарства в межах, що забезпечують задоволення особистих потреб; обов'язкові платежі. Склад С. к. затверджує Кабінет Міністрів України, його періодично (не рідше одного разу на п'ять років) переглядають з урахуванням реальних можливостей економіки держави та зміни стандартів споживання. — Англ. *basket of goods*.

Спонсор — особа, яка матеріально підтримує будь-яку діяльність без отримання від неї прямого матеріального прибутку з метою популяризації винятково свого імені (назви), торгової марки, що в майбутньому може забезпечити зростання популярності (продажу) товарів цієї марки. — Англ. *sponsor*.

Спори трудові — розбіжності, що виникають між адміністрацією підприємства, з одного боку, і працівниками або профспілковим комітетом — з іншого з приводу умов праці, встановлених нормами трудового права, правилами внутрішнього трудового розпорядку, колективним і трудовим договорами. — Англ. *labour arguments / quarrels*.

Спосіб життя — сукупність форм повсякденної життєдіяльності в єдності з умовами, що визначають цю життєдіяльність і спрямовують її за допомогою ціннісних орієнтацій та усвідомлених на їх основі потреб. Основні сфери життєдіяльності — праця, побут, громадсько-політична діяльність, культура. — Англ. *way of life*.

Спосіб життя здоровий — діяльність людей, спрямована на зміцнення, поліпшення і збереження свого здоров'я, запобігання виникненню і розвитку захворювань. — Англ. *healthy way of life*.

Способи привертання уваги епатажні — екстравагантні, девіантні, не цілком пристойні дії людини, які явно порушують усталені норми поведінки, кидають виклик оточенню й розраховані на привертання уваги до своєї особи або на те, щоб справити враження, вивести оточення зі стану душевної рівноваги. — Англ. *extravagant attention predisposing methods*.

Спостереження — науковий метод емпіричного дослідження. У соціології його застосовують переважно для збирання та найпростішого узагальнення первинної інформації. Одиницями інформації є зафіксовані акти вербальної або невербальної (реальної) поведінки. На відміну від природничих наук, де С. вважають першим і нескладним методом, у соціології наукове С. є одним із найскладніших і працемістких методів дослідження. Складність його обумовлена специфікою відношення, в якому і суб'єктом, і об'єктом постає людина. Це відношення фактично є суб'єкт-суб'єктним соціальним відношенням, що зумовлює не-

минучість їх взаємовпливу у процесі С., а отже — можливість суб'єктивної “деформації” інформації, фіксації артефактів. Основа цього явища — притаманне кожній людині оцінне ставлення до дійсності, отже, неможливість “чистого” неаналітичного бачення. З огляду на це застосування цього методу завжди пов'язане з розробленням складних технічних прийомів, що забезпечують надійність даних С. Надійність і валідність С. забезпечують насамперед адекватністю його умов певному типу взаємодії суб'єкта і об'єкта, рівнем досягнутої формалізації процедури, репрезентативністю інформації. Для будь-якого соціологічного С. залежно від того, знають спостережувані про це чи ні, характерні різні типи взаємодії суб'єкта і об'єкта. Включене С. передбачає, що спостережувані знають про присутність дослідника (спостерігача) в групі. Суб'єкт в силу самого факту включення відчуває вплив об'єкта, певною мірою сам стає об'єктом. Об'єкт реагує на присутність суб'єкта. У цьому випадку необхідна складна корекція даних С., які деформуються через “збурюючий” взаємовплив суб'єкта і об'єкта. Невключене С. — спостережувані знають про нього. Об'єкт істотно не впливає на суб'єкта, але сам реагує на його присутність. Ця реакція (зміна поведінки) — основна причина деформації первинних даних і має бути врахована суб'єктом дослідження. Інший тип невключеного С. — спостережувані не знають про нього. У взаємодіях суб'єкта і об'єкта фактично не виникає “збурюючого” впливу, однак зростає можливість деформації та втрати інформації за рахунок більш обмеженого при цьому поля спостереження. Як і в попередньому випадку, виникає велика ймовірність організаційно-технічних помилок. У розглянутих типах взаємодії суб'єкта і об'єкта С. проблему усунення “збурюючих” чинників розв'язують урахуванням конкретних умов, наукової організації та проведення дослідження, а також достатнього контролю даних на обґрунтованість, стабільність і точність. Для забезпечення цього об'єкт С. має насамперед бути виразно визначений у конкретній емпіричній си-

туації. Залежно від того, є вона природною чи створена штучно, обирають і тип взаємодії суб'єкта і об'єкта. Відтак емпіричну ситуацію кодифікують в поняттях програми дослідження. Відповідно до них розробляють рубрики індикаторів С., що дають змогу уніфікувати отримані у процесі дослідження ситуації дані, зіставити їх і здійснити кількісне оброблення та аналіз. Соціологічне С., попри поширений скептицизм щодо його надійності, за якісної підготовки спостерігачів та інструментарію уможливує отримання даних, коефіцієнт кореляції яких сягає 0,75–0,95. Головною перевагою С. є можливість безпосереднього вивчення взаємодії, зв'язків і відносин між людьми та емпіричних узагальнень. Водночас на основі таких узагальнень важче визначити закономірності явищ, виявити їхні чинники, розрізнити випадковість та необхідність у соціальних процесах. З огляду на це соціологічне С. доцільно застосовувати у поєднанні з іншими методами дослідження, забезпечувати можливість комплексного розгляду об'єкта. — Англ. *observation*.

Справедливість соціальна — ступінь рівності і нерівності, норм і дій, благ і заслуг, діяння і відплати, вимог і виконання у відносинах між людьми і соціальними групами, оцінюваний з позиції певного суспільного ідеалу (добра, правди, гармонії, порядку тощо). Сутність С. с. — встановлення співрозмірності між намірами, можливостями і результатами дій людей, зіставленні дій і результатів одних з діями і результатами інших на основі існуючої в суспільстві ієрархії цінностей. С. с. — прагнення людини до рівноваги, за якої протиставляються протилежні явища: діяння — відплата, злочин — кара, права — обов'язки, заслуги — почесні, рай — пекло тощо. С. с. є конкретно-історичною і може бути зорієнтована на загальнолюдські, класові, групові, кастові та інші цінності. Отже, цінності визначають і характер, і зміст С. с., але й сама вона є цінністю, що обслуговує інтереси певних груп людей і навіть виконує ідеологічні функції. С. с. можлива лише у співвідно-

шенні й порівнянні із соціальною несправедливістю. З огляду на це проблеми С. с. актуалізуються на крутих історичних зламах, коли відбувається глобальна переоцінка всіх цінностей, а несправедливість стає особливо відчутною. Для розуміння сутності С. с., механізму її реалізації і функціонування важливе значення має дослідження відносин обміну, розподілу матеріальних благ і духовних цінностей. Тут визначальним є еквівалентність чи нееквівалентність внеску (досягнення) і винагороди, адекватність чи неадекватність оцінок, що характеризують справедливість чи несправедливість. Поняття С. с. характеризує в раціональній формі найсуттєвіші сторони і риси вимог до соціального порядку. На цьому рівні досягають сутність вчинків і мотивів поведінки. Поняття С. с. охоплює такі характеристики: відповідність — невідповідність, пропорція, еквівалентність, міра тощо. Вона є цінністю соціального життя і тому судження про неї є оцінними. У цьому контексті С. с. постає як аксіологічна проблема, а сама оцінка — як схвалення чи заперечення індивідуальної або суспільної свідомістю певних сторін і явищ суспільної дійсності. С. с. правомірно тлумачити як один із основних суспільних ідеалів, що функціонує в масовій свідомості як еталон, з яким люди зв'язують свої вчинки, думки, бажання і навіть життя. Цей ідеал — стихійно сформована або науково обґрунтована вимога, надія, мрія, уявлення про правильний соціальний порядок у суспільстві, у взаєминах між людьми, у відносинах між людиною і державою, націями і народностями. Соціальну роботу нерідко розглядають як діяльність, що сприяє утворенню С. с. — Англ. *social justice*.

Сприйняття — важлива складова розуміння людини людиною, передумова формування цілісного враження про іншу особу. Численними дослідженнями встановлено, що цілісний образ виникає поступово, і його становлення пов'язано з просторово-часовими умовами, в яких індивід відображає об'єкт (у цьому випадку — іншу особу). На якість С. іншої людини впливають відстань до об'єкта,

константність, активність С. тощо. Особливо важливе значення для С. має наявність певної, зокрема вербальної, інформації про неї. Ефект від такої інформації може бути як позитивним, так і негативним (напр., одну й ту ж особу залежно від попередньої інструкції досліджувані можуть сприймати як привабливу чи відразливу). Повнота і правильність С. основних частин зовнішнього вигляду людини, широта диференціювання їх елементів, наявність відмінностей, характерних ознак і фіксування багатства відтінків залежать від рівня сформованості особи. Враження, яке одна й та сама особа викликає у людей з неоднаковим життєвим досвідом, з різним рівнем етико-естетичних вимог, представників різних суспільних класів, людей, що належать до різних вікових груп, буває різним. — Англ. *acceptance*.

Спрямованість особистості — сукупність стійких мотивів, які зорієнтовують діяльність особистості і є відносно незалежними від ситуацій. С. о. визначає мету, яку людина ставить перед собою, і мотиви, відповідно до яких вона діє. С. о. зумовлена виявами конкретних потреб. Потреби у С. о. усвідомлюються і переживаються як потреба людини в будь-чому, як певна незадоволеність будь-чим. Потреби поділяють на природні (їжа, сон, відпочинок, продовження роду тощо) і духовні (знання, спілкування, мистецтво тощо). Інтереси класифікують за: змістом (інтерес до музики, літератури, науки, техніки тощо); широтою вияву (широкі, вузькі, поверхневі, глибокі); стійкістю, дієвістю (активні, пасивні). У С. о. суттєве значення має рівень її переконань. Отже, С. о. — певна система ставлення до самого себе як особистості, до інших людей (особистостей), взаємодія з ними, ставлення до певних продуктів і результатів праці, діяльності. — Англ. *personality orientation*.

Ставлення безоцінне — взаємодія консультанта з клієнтом, за якої проблеми клієнта сприймаються як наслідок психічного і духовного нездоров'я, а не як предмет моральності; консультант уникає можливості впливати на цінності

клієнта, принижувати їх. Некваліфіковані консультанти, зокрема ті, що задіяні у релігійній сфері, мають здатність швидко просуватися до морального підтексту проблеми, за досягнення якого намагаються, нерідко не усвідомлюючи цього, нав'язати консультуваному певний набір моральних норм. Вони виходять із припущення, що консультований потребує моральної настанови, які має консультант у більш або менш адекватному вигляді, отже, він може поділитися ними. Однак така процедура перешкоджає консультативному процесу і відбирає у людини невід'ємне право формування моралі у суворих випробуваннях стражданнями і напруженням. Настави мають даватися лише після усвідомлення їх доцільності, інакше вони можуть посилити почуття провини і змусити людину боротися з власними психологічними конфліктами не на життя, а на смерть, а це підвищує ризик депресії та суїциду. Зазвичай довкола проблеми "моралізують" консультанти, які самі мають психологічні труднощі, й таким чином провокують деструктивну боротьбу, а не адаптацію особистості. З огляду на це мета консультування — зміцнення психічного здоров'я, а не моральні повчання. — Англ. *non-judgement attitude*.

Стан надзвичайний — передбачений Конституцією України особливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій, який тимчасово допускає встановлені цим Законом обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, покладає на них додаткові обов'язки. — Англ. *extraordinary situation*.

Стандарт соціальний базовий державний — прожитковий мінімум, який встановлює керівництво держави для своїх громадян на підставі закону, що визначає державні соціальні гарантії і стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти (станом на

01.01.2004 — 342 грн на місяць). — Англ. *state basic social standard*.

Стандарти споживчі державні мінімальні — гарантований державою рівень послуг на душу населення в межах країни, які надаються органами влади і фінансуються за рахунок бюджетів. Показник для розрахунку мінімального місцевого бюджету застосовують у практиці бюджетного планування в зарубіжних країнах. В Україні розробляються та поступово впроваджуються С. с. д. м., у т. ч. і у сфері соціальних послуг та соціального забезпечення. — Англ. *minimum state consumer standards*.

Стани суспільні — традиційні, порівняно замкнені соціальні групи доіндустріального суспільства, що різняться успадкованими юридично фіксованим статусом, правами, обов'язками і моральними нормами. У соціальній структурі доіндустріального суспільства С. с. пов'язані з класовим поділом, але їх чисельність переважає зазвичай чисельність класів, оскільки вони мають розмаїття форм і засобів позаекономічного примусу. Формування С. с. — тривалий процес, перебіг якого варіювався в різних суспільствах і пов'язаний з формуванням і закріпленням у праві майнової нерівності та соціальних функцій. Порівняно з кастами як своєрідною вихідною становою формою, де принцип спадковості абсолютний, у С. с. він не є єдиним — належність до певного С. с. може купуватися, даруватися верховною владою тощо. Зразком станової організації була Франція XIV ст. до Великої французької революції з поділом на ієрархізовані С. с. — духовенство, дворянство і третій стан. Кожен С. с. делегував своїх представників до органів станового представництва — Генеральних штатів; мав визначені права, привілеї та обов'язки (напр., перші два С. с. були звільнені від сплати державних податків, мали переважне право доступу до державних посад, свій стиль життя тощо). У слов'ян становий поділ найважливішим був у Росії. Тривав з середини XVI ст. (з початку об'єднання земель в єдину держа-

ву) — від строкатого і дрібного станового поділу до поступового зміцнення стану дворянства й водночас посилення неповноцінності інших С. с. З часів Маніфесту про вольності дворянства (1762) і Жалуваної грамоти дворянству (1785) у Росії встановився становий поділ на дворянство, духовенство, селянство, купецтво і міщанство, який проіснував до Лютневої революції 1917. В Азії поділ на С. с. набув розмаїтих форм — від жорсткої кастової системи в Індії до майже повної відсутності станових ознак у Бірмі. З переходом до індустріального суспільства в міру того, як ієрархія спадкових, з особистісними моментами залежностей поступається місцем юридичній рівності всіх перед законом, поділ на С. с. зникає (зберігається лише в залишковій формі). — Англ. *social states / positions*.

Старіння (біологічне) — процес вікових змін організму, що знижують його адаптаційні можливості. Характеризується структурними і функціональними перебудовами в органах і тканинах, зміною зовнішнього вигляду, поведінки (стиль життя), психічних особливостей (у людини) та ін. В основі С. (б.) — зміни в генетичному апараті організму. — Англ. *ageing, consenescence, senescence*.

Старіння населення — збільшення в загальній кількості населення частки осіб, старших за працездатний вік. Якщо ця частка менша за 8 %, населення вважається молодим, коли перевищує 12 % — старим. Розрізняють “старіння знизу” (через зниження рівня народжуваності) і “старіння зверху” (через скорочення смертності у старечому віці). С. н. можуть спричинити міграція населення або масова загибель молоді на війні. Уперше (до 1870) поріг демографічної старості переступила Франція, близько 1901 — Швеція, у 1931 — Великобританія, у 1937 — Німеччина. Найінтенсивнішим процес “старіння зверху” є в країнах Західної Європи та США. В Україні відбувається інтенсивний процес “старіння знизу”, що тісно пов'язаний з економічними параметрами суспільства. — Англ. *ageing of population*.

Статус соціальний (від лат. *status* — стан, становище) — 1) співвідносна позиція індивіда або групи, що визначається соціальними (економічне становище, професія, кваліфікація, освіта тощо), природними (стать, вік і т. д.) ознаками, а також престижем і місцем у структурі влади; 2) сукупність прав і обов'язків індивіда або соціальної групи, пов'язаних з виконанням ними певної соціальної ролі. 3) у психології — становище індивіда в системі міжособистісних відносин, обумовлене його психологічним впливом на членів групи. У західній соціології дослідження С. с. значною мірою спираються на концепцію соціальної стратифікації М. Вебера, згідно з якою найважливішими елементами соціальної структури є статусні групи, які мають такі характеристики: стиль життя, визначений тип освіти і знань. Відповідно до того, набуває людина свого статусу завдяки успадкованим ознакам (соціальне походження, стать, раса) чи завдяки власним зусиллям (освіта, фах), розрізняють С. с. успадкований і досягнутий. Належність до певної статусної групи обумовлена також прийняттям або засвоєнням відповідних цінностей і вірувань, дотриманням звичаїв і правил поведінки, що підкреслюють відмінність конкретної спільності від інших. Спроби застосування цих критеріїв у практиці соціологічного дослідження виявили низку проблем, зокрема пов'язаних з емпіричною інтерпретацією статусних характеристик, з'ясуванням питомої ваги кожної з них у суспільному переліку показників С. с. Це, у свою чергу, стимулювало подальший пошук ознак, достатніх у своїй сукупності для якісного визначення статусних груп як елементів соціальної структури і водночас доступних для їх кількісного вимірювання. В Україні розроблення проблематики С. с. пов'язано з дослідженнями загального і особливого у свідомості та способі життя людей різного С. с., із вивченням проблем статусної ідентифікації особи в умовах реформування суспільних відносин. — Англ. *social status*.

Стать — термін, який позначає психосоціальні відмінності між статями. — Англ. *gender*.

Стационар денний — надання комплексу медичних і соціальних послуг клієнтам, які перебувають протягом дня (з 9.00 до 16.00) у закладі, без розміщення їх у спеціальних цілодобових закритих закладах (госпіталях, лікарнях). — Англ. *day care/ service*.

Стереотип соціальний — 1) схематизований, стандартизований взірць або уявлення про соціальний об'єкт, зазвичай емоційно забарвлений і стійкий; 2) однобічний, перекручений і переважно упереджений погляд, властивий представникам соціальних, етнічних груп чи класів. Проблема С. пов'язана з проблемами дискримінації за певною ознакою: раси — расизм, статі — сексизм, віку — ейджизм. С. с. слабо піддаються зміні чи корекції через те, що є основою почуттів соціальної солідарності групи та ідентичності індивіда. Соціологи застосовують це поняття в рамках соціології девіантної поведінки, зокрема для пояснення феномена девіантності й аналізу расових відносин. Його використовують і у дослідженнях статевої (гендерної) стереотипізації, зокрема у сфері трудових відносин. З'ясовано, що іноді школа сприяє посиленню статевої стереотипізації за допомогою соціалізації дітей відповідно до традиційних характеристик чоловічих і жіночих ролей: напр., у шкільних підручниках зображують дівчинку, яка допомагає матері у хатній роботі, а хлопчика — який допомагає батькові у ремонті автомобіля. Вчителі вважають хлопчиків більш схильними до науки і техніки, а дівчат — до ведення господарства, гуманітарних наук чи біології, що, відповідно, й передають учням. Роботодавці також стереотипно ставляться до жінок і літніх людей, уважаючи їх працівниками, які порівняно частіше, ніж чоловіки і молодь, ухиляються від роботи і переривають свою кар'єру через сімейні обставини. Нерідко роботодавці відмовляють жінкам у наданні рівних з чоловіками можливостей через свої консервативні уявлення про те, що є "жіночою роботою", а особам літнього віку — у зв'язку зі станом здоров'я та неможливістю інтенсивно пра-

цювати. Серед українських безробітних до 70 % — жінки працездатного віку. — Англ. *social stereotype*.

Стереотипізація — механізм міжособистісного пізнання, що полягає у сприйнятті людей крізь призму стійких еталонів (стереотипів). — Англ. *stereotyping*.

Стигма (від грец. *stigma* — тавро, пляма) — соціальне становище індивіда, яке сприймається в певному середовищі як принизливе, і пов'язані з цим суб'єктивні переживання. — Англ. *stigma*.

Стигматизація — створення умов, за яких особистість відчуває приниження, пов'язане з її становищем (хвороба, відсутність професії або специфічний вид діяльності, соціальний статус тощо). — Англ. *stigmatisation*.

Стиль діяльності індивідуальний (від грец. *stylos* — паличка для письма) — індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, які свідомо чи стихійно використовує індивід з метою найкращого урівноваження своєї типологічно зумовленої індивідуальності з умовами діяльності. — Англ. *individual style of activity*.

Стиль життя — 1) унікальний спосіб, який обирає людина для реалізації своїх життєвих цілей; 2) єдність відповідних змістово-світоглядних і формально-композиційних аспектів соціально-психологічної активності людини, специфічна виразність її життєвиявлення. Передумови формування С. ж. особистості — анатомо-фізіологічні особливості організму, соціально-демографічні параметри. С. ж. формується в рамках провідного для кожного віку виду діяльності, в процесі освоєння і виконання певної ролі, визначається характером суспільних відносин і типом культури конкретного суспільства. Культура і суспільна психологія кожної епохи містять різноманітні зразки типів життєдіяльності, що виникли стихійно, але панівні форми суспільної практики відіграють фільтруючу і формотворчу роль, поступово створюючи модель С. ж., яка адекватніше уособлює бажаний

тип особистості і є ідеальним зразком-орієнтиром оптимальної соціалізації індивіда. С. ж. залежить від рівня освіти, духовності людини, багатства її психічного світу, інтересів. — Англ. *style of life*.

Стиль керівництва (управління) — система управлінських впливів керівника на підлеглих, зумовлена специфікою поставленого перед колективом завдання, відносинами керівника з підлеглими та обсягом його посадових повноважень, особистісними особливостями всіх членів колективу. Розрізняють С. к. (у.) авторитарний (директивний), демократичний (колегіальний) і ліберальний. За авторитарного С. к. (у.) керівник сам визначає групові стилі, сам приймає рішення, на підлеглих впливає головним чином наказами, розпорядженнями, що не підлягають обговоренню. За демократичного С. к. (у.) керівник активізує групу на спільне розроблення рішень та колективну їх реалізацію, організовує систематичний обмін інформацією, думками, на підлеглих впливає переконанням, порадами, доказами. Ліберальному (пасивному) С. к. (у.) властивий низький рівень вимог до підлеглих, за якого головні способи впливу на них — прохання, інформація. За демократичного С. к. справедливе ставлення до підлеглих сприяє формуванню у них доброзичливості, готовності до співпереживання та взаємної підтримки. За авторитарного С. к. (у.) брутальність і нехтування гідністю людей породжують байдужість, аморальність, жорстокість. — Англ. *style of management / supervision*.

Стиль педагогічного спілкування — індивідуально-типологічні особливості соціально-психологічної взаємодії вчителя і учнів. — Англ. *style of pedagogic communication*.

Стиль спілкування адекватний — стиль спілкування людини з іншими людьми, що дає змогу легко і швидко досягти поставленої мети, справляти потрібний вплив на референтних осіб і зберігати з ними добрі стосунки. — Англ. *adequate communication/ intercourse style*.

Стимули матеріальні (лат. *stimulus* — букв. загострена палиця, якою підганяли тварин) — форми, методи і засоби залучення людей до праці із застосуванням фінансових важелів з метою підвищення їх трудової активності. Основна форма С. м. — заробітна плата, що залежить від якості та кількості праці. Індивідуальне матеріальне стимулювання здійснюють через преміальну систему. — Англ. *material stimuli*.

Стимули моральні — вид суспільного визнання і заохочення за досягнуті результати у виробничій і суспільній діяльності. Заходи морального стимулювання в Україні передбачені основами законодавства про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку. Форми С. м. — нагородження державними нагородами; вручення пам'ятних знаків і медалей; оголошення подяк; присвоєння почесних звань та ін. Зловживання суто С. м. за радянських часів призвело до їх знецінення в суспільстві. Ситуація, за якої ветерани війни продають свої бойові нагороди з метою отримання коштів для існування — свідчення знецінення С. м., що не поєднуються з соціальними гарантіями. У розвинених країнах С. м. зазвичай поєднується з матеріальними стимулами або є підставою для автоматичного збільшення посадового окладу та пенсій. — Англ. *moral stimuli*.

Стосунки — у соціальній роботі — взаємний емоційний обмін, динамічна взаємодія і емоційний, пізнавальний та поведінковий зв'язок, що існує між соціальним працівником і клієнтом у створенні робочої атмосфери допомоги. — Англ. *relationships*.

Страйк — тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). С. застосовують як крайній засіб розв'язання колективного трудового спору у зв'язку з відмовою власника або уповноважено-

го ним органу (представника) задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки, об'єднання профспілок чи уповноваженого нею (ними) органу. С. може бути розпочато, якщо процедури примирення не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту), або власник чи уповноважений ним орган (представник) ухиляється від таких процедур, або не виконує угоди, досягнутої у процесі вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Рішення про оголошення С. на підприємстві приймають за поданням органу профспілкової чи іншої організації найманих працівників, уповноваженої представляти їх інтереси, загальними зборами (конференцією) найманих працівників шляхом голосування і вважають прийнятним, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників або дві третини делегатів конференції. Це рішення оформляють протоколом. С. вважають галузевим чи територіальним, якщо на підприємствах, на яких оголошено С., кількість працюючих становить більше половини від загальної кількості працюючих відповідної галузі чи території. С. на підприємстві очолює орган (особа), яку визначають загальні збори (конференція) найманих працівників при прийнятті рішення про оголошення С. — Англ. *strike*.

Стратегії соціального захисту (від грец. *stratos* — військо і *agō* — веду) — взаємопов'язані заходи соціальної політики, що мають спільну мету або спільний підхід. С. с. з. спрямовані на поліпшення добробуту людей. Слід розрізняти стратегії, спрямовані на поліпшення добробуту, що зосереджені на результатах, і стратегії, спрямовані на вдосконалення системи соціального захисту, які зосереджені на методах. Забезпечення соціального захисту охоплює низку різних стратегій (за допомогою різноманітних методів здійснюється вплив на різні аспекти соціального захисту, а не на соціальний захист як такий). П. Спікер у книзі "Соціальна політика: теми та підходи" виділяє чотири С. с. з., спрямовані на поліпшення добробуту: 1) зростання

(прискорення) економічного розвитку); 2) перерозподіл (горизонтальний і вертикальний); 3) соціальне забезпечення і солідарність (перерозподіл доходів особи між різними періодами її життя, допомога, що надається людині, яка перебуває в скрутному становищі, соціальне страхування як продукт солідарності та взаємодопомоги); 4) колективні підходи (дії, що мають на меті підтримку суспільства як колективного організму). Ці категорії можна звести до двох основних С. с. з., спрямованих на поліпшення добробуту: 1) зростання — прискорення економічного розвитку, що є основним завданням економічної політики, але безпосередньо стосується соціального захисту, оскільки зв'язок між ними досить тісний: країни, в яких найбільше зростання національного продукту, витрачають найбільше коштів на соціальний захист; країни, здатні підтримувати високий рівень оподаткування, імовірно, надаватимуть ширші соціальні пільги; багаті країни значно ближче підходять до рівності, ніж бідні; 2) перерозподіл — стратегія, що охоплює всі види перерозподілу ресурсів: вертикальний (ресурси передаються від багатих до бідних чи навпаки); горизонтальний (від однієї групи — іншій: від сімей, які не мають дітей, до тих, що мають дітей, від чоловіків — жінкам, від здорових — інвалідам); перерозподіл ресурсів від однієї фази життєвого циклу індивіда до іншої. Ця стратегія передбачає перерозподіл, що здійснюється через соціальне страхування, і перерозподіл через загальну податкову систему. — Англ. *social protection strategies*.

Стратифікація соціальна — 1) соціальна диференціація і нерівність на основі таких критеріїв, як соціальний престиж, самоідентифікація, професія, дохід, освіта, участь у відносинах влади тощо. 2) постійне ранжування соціальних статусів і ролей у соціальній системі (від малої групи до суспільства). За М. Вебером, суспільна система складається принаймні з трьох порядків, у кожному з яких нерівномірно розподілені найдефіцитніші ресурси: 1) економічний порядок, або розподіл доходів і багатства;

2) політичний порядок, або розподіл влади; 3) соціальний порядок, або розподіл авторитету, поваги, престижу. Міру приналежності конкретного блага чи позицію на відповідній вертикалі називають статусом. Різні напрями соціологічного теоретизування тлумачать С. с. неоднаково. Марксизм виходить із того, що позиція в економіці, володіння власністю чи тільки робочою силою обумовлює її позицію у розподілі влади і престижу. Представник функціоналізму Т. Парсонс стверджував, що міра лояльності до домінуючих цінностей суспільства, міра втілення їх у реальній поведінці визначає міру участі в розподілі багатства (міра винагороди) й міру участі у прийнятті рішень. У конфліктології Р. Дарендорфа вирішальним визнається розподіл влади в суспільстві, яким забезпечується доступність матеріальних благ і символічних ресурсів у вигляді шани, честі й слави. У функціональній теорії С. с. нерівність інтерпретують як наслідок нерівності позицій (функцій, робочих місць) з огляду на їхню роль у функціонуванні й розвитку суспільства, а нерівність як матеріальної, так і моральної винагороди є засобом, який мотивує індивідів займати позиції й ретельно виконувати свої службові обов'язки. Так обґрунтовують тезу про функціональність, неможливість уникнення соціальної нерівності, необхідність існування стратифікації. Остання ідейно пов'язана з природничо-науковими уявленнями про закономірності еволюції неорганічних систем і безпосередньо апелює до другого закону термодинаміки, згідно з яким у природних системах домінує тенденція до набуття стану рівноваги, відсутності руху, тобто стану теплової смерті. У цьому сенсі постійне відтворення нерівності, в якій, власне, і втілюються організованість і порядок, перешкоджає усуненню С. с. і встановленню згубної для людського суспільства рівноваги інтересів, домагань, настанов і потреб, що означало б остаточну втрату імпульсів до розвитку й удосконалення умов життя. Водночас у концепціях С. с. помітні егалітаристські тенденції, зокрема в уявленнях про “середній” або “новий середній клас”. Серед-

ній клас — більшість населення, яка формується поступово і характеризується досить високим рівнем добробуту, працелюбністю, відповідальністю, компетентністю. Середній — це не лише вихід за межі одвічного протистояння багатства і бідності, а й особливий тип особистості, якому притаманна відповідна трудова етика й система цінностей і норм. Середній у такому контексті вказує не лише на знаходження між вищим і нижчим класами. Скоріше, навпаки: ідея середнього альтернативна минулому й уже застарілому поділу, що є джерелом соціального напруження й конфліктів і не відповідає реаліям стабільних, економічного розвинених демократій. — Англ. *social stratification*.

Страх — гостра негативна емоція, що виникає за обставин загрози біологічному або соціальному благополуччю індивіда. С. має різні ступені інтенсивності: побоювання, переляк, жах (афект). За неможливості визначення джерела небезпеки виникають стани тривоги, уявлення неблагополучного розвитку подій, безпредметний С., що спонукає до посиленого пошуку орієнтира в середовищі. Підвищена тривожність дезорганізує психічну діяльність. С., що досягає сили афекту (жах, паніка), спроможний нав'язати біологічні стереотипи поведінки (заціпеніння, втечу, підвищену агресивність). Більшість випадків прояву С. є соціально зумовленими (С. осуду, втрата престижу, соціальної ізоляції). Підвищена схильність до С. — явище дезадаптивне. У низці випадків необхідні придушення С., вияв самовладання, підпорядкування вольовим самонаказам. — Англ. *fear*.

Страхування — вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян і юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором С. або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів. Об'єктами С. можуть бути майнові інтереси, що не

суперечать законодавству України, пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте С.); з володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове С.); з відшкодуванням страхувальником заподіяної шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (С. відповідальності). В Україні здійснюються такі види С.: 1) медичне С.; 2) державне особисте С. військовослужбовців і військовозобов'язаних, призваних на збори; 3) державне особисте С. осіб рядового, начальницького та вільнонайманого складу органів і підрозділів внутрішніх справ; 4) державне обов'язкове особисте С. медичних і фармацевтичних працівників на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини під час виконання ними службових обов'язків; 5) державне обов'язкове особисте С. працівників митних органів; 6) державне обов'язкове особисте С. працівників прокуратури; 7) державне С. життя і здоров'я народних депутатів; 8) державне особисте С. службових осіб державної контрольно-ревізійної служби в Україні; 9) державне особисте С. службових осіб державних податкових інспекцій; 10) державне обов'язкове С. службових осіб державних органів у справах захисту прав споживачів; 11) особисте С. працівників відомчої та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд); 12) державне С. посадових осіб інспекцій державного архітектурно-будівельного контролю; 13) державне С. спортсменів вищих категорій; 14) державне С. працівників державної лісової охорони; 15) С. життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини; 16) державне С. життя і здоров'я суддів; 17) державне С. донорів крові та (або) її компонентів; 18) особисте С. від нещасних випадків на транспорті; 19) С. членів екіпажу та авіаційного персоналу; 20) С. працівників замовника авіаційних робіт, осіб, пов'язаних із забезпеченням технологічного процесу при виконанні авіаційних робіт, та пасажирів, які перевозяться за його заявкою без придбання квитків; 21) С. ризикованих професій на-

родного господарства від нещасних випадків; 22) С. відповідальності повітряного перевізника і виконавця повітряних робіт щодо відшкодування збитків, заподіяних пасажиром, багажу, пошти, вантажу, прийнятим до перевезення, іншим користувачам повітряного транспорту і третім особам; 23) С. відповідальності експлуатанта повітряного судна за збитки, які можуть бути заподіяні ним при виконанні авіаційних робіт; 24) С. цивільної відповідальності власників транспортних засобів; 25) С. авіаційних суден; 26) обов'язкове С. врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень у радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах; 27) С. цивільної відповідальності оператора ядерної установки за шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту; 28) державне обов'язкове особисте С. осіб рядового і начальницького складу та працівників кримінально-виконавчої системи; 29) державне обов'язкове С. працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, в т. ч. здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади. — Англ. *insurance*.

Страхування соціальне — метод перерозподілу прибутків, суть якого полягає у матеріальному забезпеченні громадян після досягнення ними пенсійного віку, у разі хвороби, втрати працездатності або годувальника, у разі безробіття та в інших визначених випадках. Такі соціальні виплати здійснюються із спеціальних грошових фондів. Джерелами формування цих фондів є страхові внески, які сплачує працівник або працедавець, а також бюджетні та інші кошти (напр. отримані від інвестиційної діяльності фонду). В Україні діє державна система С. с., для якої характерні акумуляування коштів на державному рівні в особі Фонду соціального страхування України; встановлення розмірів страхових внесків Верховною Радою України; обмежений контингент обслуговуваних (працюючі громадяни та члени їхніх сімей); вичерпний перелік видів забезпечення тощо. — Англ. *social insurance*.

Стрес (від англ. *stress* — тиск, напруження) — термін, який вживають на позначення широкого кола станів людини, що виникають унаслідок фрустрації або як реакція на різноманітні екстремальні події (стресори). Спершу поняття С. вживали у фізіології на позначення неспецифічної реакції організму (“загального адаптаційного синдрому”) у відповідь на будь-яку несприятливу дію, пізніше — для опису станів індивіду в екстремальних умовах на фізіологічному, психологічному і поведінковому рівнях. Залежно від виду стресора і характеру його впливу виділяють С. фізіологічний і психологічний, який поділяють на інформаційний і емоційний. Інформаційний С. виникає в ситуаціях інформаційного перевантаження, за якого людина неспроможна впоратись із завданням, не встигає приймати правильні рішення, за високого ступеня відповідальності за наслідки прийнятих рішень; емоційний — С. у ситуаціях загрози, небезпеки, образи та ін. При цьому різні його форми (імпульсивна, гальмівна, генералізована) спричиняють зміни у перебігу психічних процесів, емоційні розлади, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушення рухової та мовної поведінки. С. має як позитивний, мобілізуючий, так і негативний вплив на діяльність (дистрес). Оптимізація будь-якого виду діяльності повинна передбачати комплекс заходів, що запобігають С. — Англ. *stress*.

Структурна соціальна робота — практична модель, яка припускає, що неадекватні соціальні заходи спричиняють проблеми клієнтів. Її мета — допомога людям у модифікації соціальних ситуацій, що обмежують їх функціонування (напр., поєднуючи їх з потрібними ресурсами, обговорюючи складні ситуації і змінюючи певні існуючі обмежувальні соціальні структури). — Англ. *structural social work*.

Структуроване спостереження — у соціальній роботі — практика систематичного спостереження аспектів соціального явища за визначеним планом і певною структурою соціальних індикаторів. — Англ. *structural observation*.

Стягнення адміністративне — дисциплінарний захід, який застосовують для виховання особи, що вчинила адміністративне правопорушення, а також запобігання вчиненню правопорушень службовими особами і громадянами. Існують такі С. а.: 1) попередження; 2) штраф; 3) сплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 4) конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, і грошей, отриманих внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; 5) позбавлення спеціального права, наданого громадянинуві (керування транспортними засобами, полювання та ін.); 6) виправні громадські роботи; 7) адміністративний арешт. — Англ. *administrative penalty*.

Субвенції — механізм фінансування соціальної сфери, який передбачає покриття витрат місцевих бюджетів на фінансування державної соціальної допомоги у вигляді передання коштів з державного бюджету до місцевих бюджетів. В Україні всі види державної соціальної допомоги надаються з місцевих бюджетів за рахунок державного бюджету. — Англ. *subventions*.

Суб'єкт (від лат. *subjectum* — підкладене) — суспільний організм, практична і пізнавальна активність якого спрямована на об'єкт. У психології С. — індивід або соціальна група, що цілеспрямовано діє з метою задоволення своїх потреб. Індивідуальний С. — матеріально-тілесна істота, конкретне “Я”, яке локалізоване в об'єктивно існуючій системі просторово-часових координат і ставлення якого до світу соціально зумовлене. Перетворення індивіда на С. відбувається через взаємодію з іншими, у спільній діяльності. Отже, колективні форми діяльності історично передують виникненню індивідуальної самостійності С., його здатності свідомо і цілеспрямовано діяти. Етапи психологічного перетворення індивіда на С.: зацікавленість (виявлення у середовищі засобів задоволення своєї потреби),

пасивний інтерес (фаза роз'єднання мотиваційного і діяльного аспектів потреби, коли бажання не підкріплюється готовністю діяти), активний інтерес (спроби практично діяти з предметом). Емоційно-світоглядна основа становлення індивіда як С. — формування небайдужості до світу, тобто виникнення ставлення до нього. В онтогенезі дитина стає С. у міру оволодіння предметними діями, мовою, логічним мисленням, моральними нормами, взірцями поведінки, еталоном оцінювання, тобто становлення С. збігається з олюдненням індивіда. Формування самосвідомості — роздвоєння “Я” на об'єкт і С., рефлексія, спрямована на себе. Усвідомлення і переживання себе як “Я” — інтимно-психологічний процес, але відбувається він за допомогою соціально-культурних засобів. Теоретичне пізнання світу індивідуальним С., хоча й закорінене в особистому досвіді людини, відбувається за загальними виробленими науковими правилами, стандартами, законами, тому й має об'єктивне значення, правильність якого С. перевіряє практикою. Індивідуальний життєвий світ С. у психологічній, особистісній формі містить освоєний загальнолюдський світ історії і культури. — Англ. *subject*.

Суб'єкт соціальної політики — держава, яка встановлює межі та умови соціального захисту громадян. — Англ. *social policy subject*.

Суб'єкт соціальної роботи з дітьми та молоддю — суб'єкт, який здійснює соціальну роботу з дітьми та молоддю. Такими суб'єктами є: уповноважені органи щодо здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю (органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування; служби у справах неповнолітніх; центри соціальних служб для молоді та їх спеціальні формування; підприємства, установи та організації); фахівці із соціальної роботи (соціальні працівники, педагоги, психологи, вихователі тощо). Основні завдання С. с. р. з д. та м.: 1) надання різноманітних соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогіч-

ної, правової, інформаційної, матеріальної та інших видів соціальної допомоги, консультування дітей та молоді; 2) розроблення і здійснення системи заходів щодо створення умов, достатніх для життєдіяльності різних категорій дітей та молоді; ведення соціально-профілактичної роботи серед дітей та молоді, реалізація системи заходів, спрямованих на запобігання негативним явищам та їх подолання; 3) розроблення і здійснення реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, пристосування їх до безпечних соціальних та інших умов життєдіяльності, а також надання допомоги дітям, молоді, які зазнали жорстокості та насильства, потрапили в екстремальні ситуації; 4) міжнародне співробітництво, вивчення і поширення передового міжнародного досвіду з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю; 5) сприяння молодіжним організаціям і окремим громадянам у їх культурному і фізичному розвитку, участі в трудовій та суспільно корисній діяльності; 6) здійснення інших повноважень у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю. Відповідно до Закону України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" С. С. р. з д. та м. мають право: 1) вносити до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування пропозиції щодо соціальної роботи з дітьми та молоддю, брати участь у їх реалізації; 2) укладати договори з підприємствами, установами і організаціями, в т. ч. зарубіжними, на виконання ними робіт, що сприяють підвищенню ефективності соціальної роботи; 3) створювати агентства, спеціалізовані служби, інші установи соціального спрямування, займатися благодійництвом згідно із законодавством України; 4) отримувати від підприємств, установ та організацій усіх форм власності інформацію з питань соціальної роботи з дітьми та молоддю; 5) проводити на підприємствах, в установах та організаціях соціологічні дослідження з проблем молоді; 6) представляти інтереси окремих молодих людей (молодих сімей) у їх відносинах з підприємствами, установами, організаціями; 7) надавати

у встановленому порядку підприємствам, установам та організаціям за договорами платні послуги з інформаційно-методичного забезпечення їх діяльності щодо соціального обслуговування дітей та молоді із зарахуванням отриманих коштів на рахунки відповідних центрів соціальних служб для молоді. Перелік платних послуг, порядок їх надання і витрачання отриманих коштів встановлює спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань молодіжної політики. Прибутки від надання платних послуг спрямовуються винятково на соціальне обслуговування і допомогу дітям та молоді. — Англ. *subject of social work with children and youth*.

Суб'єкти соціального захисту — постачальники соціального захисту, ті, хто безпосередньо надає певні соціальні послуги: С. с. з. є державний, комерційний, громадський (волонтерський), неформальний сектори. — Англ. *social protection subjects*.

Суб'єктивність — ставлення до чогось або чогось, яке зумовлюється, визначається поглядами, інтересами, смаками, уподобаннями суб'єкта. Розрізняють С. як думку і як дію. Розумна міра С. у людини свідчить про її відмінність від інших людей, неповторність. Перебільшена С. спричиняє відхід від істини в поглядах, позиції, оцінках судженнях, суб'єктивізм (особисте упереджене ставлення до чого-небудь). — Англ. *subjectivity*.

Субкультура — 1) система цінностей, настанов, моделей поведінки, життєвого стилю певної соціальної групи, яка є цілісним утворенням у межах домінуючої культури і не може існувати незалежно від усього суспільства (напр., етнічні меншини або клани, професійні гільдії, релігійні секти, прихильники (фани) спортивних клубів). Поняття С. виникло в англійській соціології, охоплювало процеси, що відбувалися в кримінально орієнтованому молодіжному середовищі з протиправними нормами поведінки. З середини 60-х ХХ ст. зміст цього поняття змінився, і до С. почали відносити ком-

плекс не лише молодіжних цінностей, а й норми, цінності, звичаї інших верств населення — те, у чому відображаються особливе світосприйняття і стиль життя, а також відповідні соціальні інститути відтворення. За допомогою С. відбувається соціальна ідентифікація членів певної спільноти. З огляду на це сучасні автори по-різному трактують С., зокрема як: 1) автономне культурне утворення в межах домінуючої культури; 2) специфічний спосіб диференціації регіональних і національних культур; 3) спосіб визначення та опису незначних культурних змін у межах домінуючої культури; 4) особливу форму організації людей; 5) сукупність норм і цінностей, що протистоять домінуючій традиційній культурі та інтерпретуються нею як чужі, негативні, такі, що порушують її цілісність. Важливою є професійна С. Сприйняття світу крізь призму професійних уявлень сприяє формуванню особливої системи цінностей і специфічного професійного сленгу, що іноді набувають навіть світоглядного тлумачення, а творчі методи — значення особливих культурних традицій. Така культурна позиція може зумовлювати і зміст соціальної позиції (митця, вченого, рядового споживача культури тощо), спрямованість соціальної активності та ін. Існує визначення С. як суспільної групи, що дотримується дещо інших норм, або як поняття для опису незначною мірою поширених культурних змін та їх різновидів. С. може бути як позитивним, так і негативним явищем залежно від відповідного ставлення певної групи до процесів, які виникають у соціальній структурі суспільства та в домінуючій у ньому культурі. С. може бути не лише опозиційною, а й злочинною, їх єднає несприйняття офіційної культури і створення власної соціальної ніші. — Англ. *subculture*.

Сублімація (від лат. *sublimatio* — піднесення) — психоаналітичний термін, що позначає один із психологічних захисних механізмів. У психоаналізі З. Фрейда — один із механізмів психологічного захисту, який знімає сексуальне напруження в ситуації конфлікту через транс-

формацію інстинктивних форм психіки у прийнятніші для індивіда і суспільства. Частковим випадком С., за Фрейдом, є переключення енергії лібідо на процес творчості, а також жарти, вияви дотепності, танці та інші дії, що забезпечують розрядку напруження у формі, санкціонованій суспільством. Такі уявлення про С. відображають біологізаторську інтерпретацію психіки (пансексуалізм), яка властива фрейдизму загалом. Поза психоаналітичним трактуванням термін “С.” використовують на позначення переключення активності суб’єкта на вищий рівень. С. виявляється у заміні людиною однієї потреби, більш важливої, але такої, яку не повністю можна задовольнити, іншою потребою, менш важливою, але такою, яку можна більш повно задовольнити, або, відповідно, одного більш привабливого об’єкта іншим, менш привабливим. С. відбувається у випадку, коли людина неспроможна оволодіти більш привабливим для неї об’єктом і, отже, задовольнити свою актуальну потребу. — Англ. *sublimation*.

Субсидіарність — у світовій практиці — законодавче регулювання взаємодії державних і недержавних структур у соціальному секторі, що передбачає надання переваги при фінансуванні громадським (суспільним), приватним ініціативам у галузі соціальних програм і заходів порівняно з державними. Держава “шукає” в суспільному секторі ініціаторів (виконавців) реалізації соціальних програм і лише за їх відсутності створює державні установи. За наявності кількох громадських пропозицій або проектів державні відомства соціальної сфери проводять конкурс програм і фінансують найперспективніші з них. — Англ. *subsidiary*.

Субсидії (від лат. *subsidium* — допомога, підтримка) — інструмент соціальної політики і метод фінансування соціальної сфери; вид допомоги у грошовій формі на покриття певних витрат підприємствам або сім’ям чи окремим особам за рахунок державного чи місцевих бюджетів або цільових соціальних фон-

дів, пов'язаних з діяльністю, яка є засобом досягнення бажаних суспільних цілей. Існують такі види С.: 1) прямі (продовження С. залежить від результатів її виконання). Вони пов'язані з дотриманням вимог їх використання, тому недотримання цих вимог має наслідком їх скасування (С. для започаткування виробництва певного товару у визначених регіонах; С. на впровадження нових технологій; С. зарплати, щоб уникнути звільнення працівників під час тимчасових труднощів (напр., модернізації) на підприємстві; С. заробітної плати для підприємств, які беруть на роботу особу з числа безробітних за направленням центру зайнятості; С. районам пріоритетного розвитку); 2) підйомні С. — передбачають фінансову підтримку організаціям, які довели свою життєздатність та засвідчили наявність приватного фінансування (напр., Київська міська держадміністрація виділила Благодійному товариству “Джерела” кошти з місцевого бюджету для фінансування нового районного центру реабілітації дітей з розумово відсталістю, подібного до тих, що успішно діють певний час за рахунок коштів цього товариства). У літературі наведено опис окремих видів С. Напр., Л. Пал описує С. прямі та підйомні, Т. Ганслі — часткові, зменшені та перехідні. Ці автори пропонують різні критерії класифікації С., і це пояснює той факт, що під підйомними С. Пал розуміє те саме, що Ганслі під громадською ініціативою та частковими. Часткові С. надають для захоплення людей, які їх отримують, до погашення принаймні частини своїх фінансових потреб. Житлові С. в Україні — часткові. Перехідні С. надаються з тим, щоб полегшити перехід до іншого соціального стану. Напр., С. заробітної плати для запобігання звільненню працівників під час тимчасових труднощів на підприємстві, зокрема модернізації. Або С. заробітної плати для підприємств, які беруть на роботу особу з числа безробітних за направленням центру зайнятості. Після визначеного терміну надання С. припиняється, і працедавець повинен виплачувати заробітну плату на загальних підставах за рахунок власних

коштів. Приклад перехідних С. — звільнені від податку на прибутки на визначений термін. Зокрема, в Україні жителів Закарпаття та підприємства, які постраждали внаслідок повені, на певний період було звільнено від податку на прибутки для допомоги їм у відновленні втраченого майна. Зменшеними є С., розмір яких з часом зменшується. Це змушує їх отримувачів шукати можливості розв'язання своїх проблем і самостійно фінансувати свої потреби. Прикладом зменшених С. в Україні є допомога у зв'язку з безробіттям. С. виплачують незалежно від сплати внесків до страхових фондів. У більшості випадків вважається, що С. мають бути тимчасовими, оскільки їх реципієнти стають від них залежними. — Англ. *grants*.

Сугестія (від лат. *suggero* — навчаю, навіюю) — процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний із зниженням свідомості і критичності при сприйнятті та реалізації навіюваного змісту, з відсутністю цілеспрямованого активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу і оцінювання порівняно з минулим досвідом і теперішнім станом суб'єкта (див.: *Навіювання*). — Англ. *suggestion*.

Суд арбітражний — незалежний орган у вирішенні всіх господарських спорів, що виникають між юридичними особами, державними та іншими органами. — Англ. *court of arbitration*.

Суд з проблем сім'ї — суд, який розглядає справи, що стосуються конфліктів між членами сім'ї (розлучення, насильство в сім'ї, опікуєнство та утримання). — Англ. *children and family court*.

Судово-психологічна експертиза — різновид експертизи, яку здійснюють психологи-експерти і використовують органи правосуддя. Предмет С.-п. е. — з'ясування можливостей допитуваної особи правильно сприймати, зберігати в пам'яті і відтворювати факти, що стосуються конкретної судової справи. В теорії С.-п. е. актуальним є розкриття закономірностей формування

зізнань, пов'язаних з індивідуальними особливостями органів чуттів, мислення, волі, темпераменту і характеру допитуваної особи. С.-п. е. вивчає також мотиви скоєння злочину і механізми формування злочинного задуму. Для практики С.-п. е. винятково важливим є визначення психічного стану, в якому перебував суб'єкт у момент скоєння злочину (афективні стани, сильний страх, перевтома, велике горе, депресія, апатія тощо). С.-п. е. ґрунтується на використанні сучасних методів діагностики особистості. Окремим розділом С.-п. е. є з'ясування психологічного механізмів злочинності неповнолітніх. — Англ. *forensic medical examination*.

Сукупність генеральна — вся статистична сукупність об'єктів і/або явищ суспільного життя, які вивчаються методом вибірки і мають спільні якісні ознаки або кількісні змінні. — Англ. *general sample*.

Сумісність — здатність двох чи більше людей встановлювати, зберігати і тривалий час підтримувати один з одним нормальні особисті і ділові відносини. Виокремлюють такі види С.: фізичну, психофізіологічну, соціально-психологічну і психологічну. С. вивчають психологія, теорія управління і соціоніка. — Англ. *compatibility*.

Сумісність подружжя — збіг у подружжя психологічних, національних, етичних, культурних, психофізіологічних, сексуальних, біологічних та інших особливостей. — Англ. *matrimonial compatibility*.

Супервізія — складова технології організації соціальної роботи, яка охоплює підготовку соціального працівника, турботу про його професійне зростання, профілактику професійних ризиків. У теорії і практиці соціальної роботи в Україні термін “С.” вживають як професійний неологізм. Його буквальний переклад з англ. — “нагляд” не відповідає його повному змісту. В укр. мові найближчими до нього за змістом є терміни “наставниц-

тво”, “наставник” (той, хто дає поради, навчає; poradnik, учитель; наглядач), “наставляти” (даючи поради, навчати чогось; наводити, направляти, націлювати у потрібному напрямі; скеровувати, спрямовувати). У професійній лексиці вживають також термін “куратор”. Однак його тлумачення як особи, якій доручено наглядати за певною роботою, породжує думки про владний критичний нагляд, управління помилок та контроль. Найбільш вдалим синонімами “С.” і “супервізора” є терміни “наставництво” і “наставник”. В організаційній системі соціальної роботи зарубіжних країн передбачена наявність у штатному розписі служб професійного спеціаліста-супервізора, який здобув спеціальну підготовку у вищому навчальному закладі і має відповідні здібності. З початку навчання, під час проходження практики, соціальні працівники охоплені системою професійного наставництва. Наставник (супервізор) — ключова постать у процесі їх практичної підготовки, коли вони стикаються з реальними ситуаціями, розв'язання яких вимагає грамотних і ефективних дій. Студенти навчаються інтегрувати теорію і практику, аналізувати, критично оцінювати та перевіряти на практиці знання, набуті в академічних курсах. Функції супервізора залежать від виду практики і передбачають: 1) загальне ознайомлення студентів із соціальним закладом, його формальною і неформальною структурами, провідними спеціалістами, внутрішніми правилами та інструкціями; 2) налагодження продуктивних робочих відносин із практикантом; 3) надання емоційної підтримки, заохочення самостійності; 4) управління діяльністю студента через організацію безпосереднього спостереження за роботою, обговорення, ведення записів, рольові ігри; 5) допомогу у виробленні професійних умінь і комунікативних, інструментальних, аналітичних навичок; 6) виявлення навчальних проблем і труднощів і налагодження контактів для їх подолання; 7) допомогу у виробленні адекватних настанов щодо клієнтів, до самих себе і до професії загалом; 8) контроль і оцінювання діяльності студентів на всіх етапах

практики. На етапі професійного зростання С. виходить із того, що соціальному працівникові — від новачка до професіонала з великим стажем роботи — потрібні порада, підтримка, допомога у поліпшенні діяльності і підвищенні гнучкості реагування на запити клієнтів. У цьому випадку С. передбачає як спостереження і контроль, так і пораду, підтримку, спрямовування і націлювання. Адміністративні функції спостереження і контролю виконуються через підбір і розстановку кадрів; планування соціальної роботи; підбір “команд”; розподіл обов’язків між членами команди; моніторинг, контроль і оцінювання; координацію роботи між командами; організацію “зовнішнього” зв’язку команд з іншими організаціями або органами влади і управління; співробітництво з іншими супервізорами; виконання ролі “адміністративного буфера” (залагодження конфліктів між клієнтом і соціальним працівником); захист професійних інтересів працівників (супервізор виконує роль посередника між соціальними працівниками і керівництвом органів соціального обслуговування). У вітчизняних соціальних службах за відсутності інституту С. ці функції виконують переважно керівники різних рівнів. При цьому адміністративні функції спостереження і контролю практично не відокремлені від навчальних, тому акцентують здебільшого на перших. Однак важливість других полягає у сприянні професійному розвитку, формуванні працівника; їх реалізація передбачає такі ключові завдання: 1) допомогти працівникам тримати в полі зору цілі їх роботи, пріоритети та оцінку; 2) набути здатності брати відповідальність за свою роботу (думки, почуття і дії) і формулювати для себе кращі судження стосовно неї; 3) зберігати здатність розмірковувати чітко і незалежно про свою роботу; 4) усвідомлювати, розуміти й долати тривогу і збентеження. Такий напрям С., як профілактика професійних ризиків, ще не набув розвитку в Україні, однак заслуговує особливої уваги, оскільки соціальному працівникові, крім компетентності й професіоналізму, необхідні фізичне і психічне здоров’я. Со-

ціальна робота належить до важких фізично і психологічно професій. Працівники мають справу зі складними і сумними сторонами людського життя — старістю, самотністю, сирітством, інвалідністю, жорстокістю, девіантністю та ін. Таку роботу супроводжує надмірне витрачання психічної енергії, що призводить до психосоматичної втоми й емоційного виснаження. Цей стан називають синдромом “емоційного вигорання”. Допомога при “емоційному вигоранні” передбачає навчання психологічним прийомам самозахисту в ситуаціях “негативного спілкування”, облаштування кімнат релаксації, психологічного розвантаження, індивідуальну і групову психотерапію, фізкультурні заняття тощо. Важливою є також можливість звернення до наставника як до довіреної особи, з якою можна розділити відповідальність за прийняття рішення, отримати кваліфіковану допомогу при розв’язанні конкретної ситуації і, отже, запобігти розвитку стресу. В контексті пріоритетності проблем, пов’язаних із розвитком інституту С. у соціальній роботі в Україні, основну увагу слід зосередити на підготовці наставників у системі підвищення кваліфікації кадрів. Підбір, навчання і збереження досвідчених і грамотних наставників — важливий момент діяльності навчальних закладів, які прагнуть забезпечити високу якість професійної підготовки своїх вихованців, домогтися, щоб практична підготовка студентів досягла рівня академічної. — Англ. *supervision*.

Суспільні фонди споживання — частина коштів, що акумулюються в державному бюджеті внаслідок оподаткування населення і централізовано виділяються державою на розвиток безплатної освіти, охорони здоров’я, виплату стипендій, пенсій, допомоги, оплати щорічних відпусток працівникам бюджетної сфери, утримання навчальних закладів тощо. — Англ. *public funds*.

Суспільства високого масового споживання — одна з поширених концепцій матеріального становища насе-

лення, яку розвинули у своїх працях У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, П. Самуельсон та ін. Її суть зводиться до того, що в суспільстві, яке досягло дуже високої стадії індустріального розвитку, настає етап, коли задоволено особисті життєві потреби в їжі, одязі, комфортабельному житлі, а доходи членів суспільства значно перевищують витрати на такі цілі. Високі доходи призводять до того, що у сферу масового споживання активно й у великих масштабах залучаються товари тривалого користування і паралельно стабільно зростає роль сфери послуг. Збільшується питома вага відповідних галузей, і вони відіграють провідну роль в економіці. Споживач матеріальних благ і послуг стає центральною постаттю, “віссю” економічного життя”, його прагненням підпорядковується виробництво. Таким чином, настає століття високого масового споживання. Найґрунтовніше концепцію С. в. м. с. аналізував У. Ростоу, автор теорії стадій економічного зростання. Він вважав, що у США з початку 20-х ХХ ст. настала стадія масового споживання, а інші розвинені країни або наблизилися впритул до неї, або вступили у цю стадію. На думку Ростоу, стадія масового споживання зумовлена тим, що попередня “стадія економічної зрілості” створює матеріальні можливості для задоволення матеріальних і духовних потреб людини, і “усвідомлені” людьми корисності саме такого шляху розвитку. Суспільство вже не вважає “подальший розвиток технології своєю головною метою” — воно не цікавиться проблемами виробництва, оскільки тепер головне — добробут і проблеми споживання. В ринковій економіці здійснення соціальних заходів “суспільства споживання” покладено на державу. Однак соціальні реформи не ліквідовують бідності у суспільствах високого масового споживання, про що свідчили офіційні американські джерела тих часів (1974) — 30 млн американців потребували продовольчої допомоги, щоб вижити, а в 1998 — 53 % британців за рівнем доходів перебували нижче від офіційного рівня бідності. — Англ. *mass consumption society*.

Суспільство — 1) відносно стійка система соціальних зв'язків і відносин між людьми на основі спільної діяльності, що склалася в процесі історичного розвитку і спрямована на відтворення матеріальних умов існування і задоволення потреб. С. підтримується за допомогою звичаїв, традицій, законів тощо; 2) за Ф. Тьоннісом — на відміну від громади, тип організації соціального життя з механічним зв'язком частин, що становлять єдине ціле; характеризується відмінністю устремлень його учасників, раціональним обміном, розрахунком, усвідомленням корисності й цінності; 3) у культурній антропології — група індивідів, що вирізняється особливою культурою (система цінностей, традиції) та існує незалежно від інших груп, тобто не є їх підгрупою; 4) сукупність людей, які об'єднуються для задоволення певних потреб та інтересів. С. розглядають і у вузькому значенні — як конкретне у єдності загальних, особливих і одиничних ознак (напр., первісне, рабовласницьке, феодальне та ін. суспільства) і як окремий регіон, країна (напр., російське, німецьке, французьке С. тощо). — Англ. *society*.

Сутенер (франц. *souteneur*, букв. — прибічник) — особа, яка займається сутенерством, що полягає у формуванні, керівництві або участі в організованій групі, яка з метою отримання нелегального прибутку створює мережу сексуальних послуг. Такими послугами є: розбещення, жорсткий фінансовий і територіальний контроль проститутки чоловічої або жіночої статі, звідництво, рекламування, надання приміщень, охорона, транспортні послуги, встановлення корупційних зв'язків для забезпечення невтручання державних органів, постачання клієнтам і проституткам наркотичних та психотропних засобів тощо. Така діяльність зазвичай підпільно здійснюється під патронатом організованих кримінальних угруповань, які, у свою чергу, сплачують відсоток від доходів представникам правоохоронних служб, або прикривається легальними формами (утримання нічних клубів, масажних

кабінетів, служб знайомств, оголошення в пресі про послуги “гувернанток” і “гувернерів”). Сутенерство є кримінально карним діянням, санкції за нього передбачено Ст. 303 Кримінального кодексу України. — Англ. *souteneur, ponce*.

Сфера соціальна — відносно самостійна сфера життєдіяльності суспільства, яка охоплює відносини між соціаль-

ними спільнотами, всередині цих спільнот, між окремими особами, що мають різне становище в суспільстві і беруть неоднакову участь у його соціальному житті. — Англ. *social sphere*.

Сфери функціонування соціальної політики — соціальний захист (соціальне забезпечення), зайнятість, охорона здоров'я, житло, освіта. — Англ. *social police areas*.

Т

Тасмниця державна — вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, зовнішніх відносин, державної безпеки і охорони правопорядку, розголошення яких може заподіяти шкоду життєво важливим інтересам України і які визнані у порядку, встановленому “Законом про державну таємницю”, Т. д. і підлягають охороні з боку держави. — Англ. *state secret*.

Тасмниця лікарська — обов’язок персоналу медично-профілактичних закладів не розголошувати відомості про хворих. Про гарантію збереження цих відомостей йдеться ще у клятві Гіппократа. До збереження Т. л. однаковою мірою зобов’язує і мораль, і закон, згідно з яким лікарі та інші медичні працівники не мають права розголошувати відомості про хворобу, отримані під час виконання професійних обов’язків, інтимну та сімейну сторони життя хворого. Межі збереження Т. л. визначені інтересами охорони здоров’я населення. Медичні працівники зобов’язані повідомити про стан хворого у тому разі, якщо виникає небезпека для життя оточуючих або життєдіяльності самого хворого, іншим органам охорони здоров’я, соціального забезпечення, судово-слідчим органам на їхні письмові запити. — Англ. *medical secret*.

Такт (від лат. *tactus* — відчуття, почуття) — почуття міри, що підказує пра-

вильне ставлення до будь-чого, будь-кого; вміння поводитися належним чином; дотримання правил пристойності. — Англ. *tact*.

Талант — видатні здібності, високий ступінь обдарованості в будь-якій галузі діяльності, творчості. — Англ. *talent, gift*.

Танатологія (від грец. *thanatos* — смерть і... *логія*) — вчення про смерть, її причини, механізми, ознаки, проблеми полегшення передсмертних страждань хворих. — Англ. *tanatology*.

Творчість — діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Як культурно-історичне явище Т. має психологічний аспект: особистісний і процесуальний. Т. передбачає наявність у особистості певних здібностей (таланту), мотивів, знань і вміння, завдяки яким створюється продукт, що вирізняється новизною, оригінальністю й унікальністю. — Англ. *creativity*.

Текнонімія — звичай або практика ідентифікувати батька через одного з його дітей, напр., “батько Миколи”, “мати Олени”. — Англ. *tecnonimia*.

Телезис соціальний — за Л. Уордом — свідомий і раціональний контроль за розвитком суспільства, що здійс-

нюється з метою збереження і зміцнення соціального порядку й досягнення бажаних соціальних результатів. — Англ. *social telethis*.

Телепатія (від грец. *tēle* — далеко і *pathos* — почуття) — передання або сприйняття думок і почуттів на відстані без задіяння органів чуттів. — Англ. *telepathy*.

Телефон довіри — форма психопрофілактичної роботи, соціально-терапевтичної допомоги, адресованої особам, що перебувають у кризових станах. Перша “лінія довіри” з’явилася 1953 у Лондоні. Згодом подібні станції створили в багатьох західноєвропейських країнах, а відтак у США, Польщі, Чехословаччині, Росії. Тепер Міжнародна федерація станцій телефонної допомоги налічує сотні таких пунктів в усьому світі. Ці служби забезпечують особам у кризовій ситуації негайний телефонний зв’язок зі співчутливим анонімним слухачем, який володіє особливою технікою роботи з абонентом по телефону. Зазвичай це психологи, психіатри, психотерапевти. У деяких кризових центрах до такої роботи залучають волонтерів-непрофесіоналів. Для персоналу, що працює на Т. д., необхідними є такі настанови та якості: активність у підтриманні віри в сенс життя; вміння авторитетно зняти в абонента стан розладу; конструктивність — здатність залучити до вирішення ситуації інших спеціалістів; життєва визначеність; знання і досвід; особливі голосові інтонації; розуміння, співчуття. Спочатку служби телефонної допомоги організували як центри із запобігання суїцидам. Нині Т. д. надає послуги особам, що переживають будь-який вид емоційної кризи: проблеми, пов’язані із сімейним життям, адаптація до нових умов, вагітність, аборти, шкільні конфлікти тощо. Більшість звернень до Т. д. — безпосередньо у стані психологічної кризи. З огляду на це Т. д. можна умовно визначити як невідкладну психопрофілактичну допомогу для екстреного використання у випадках, що не терплять зволікань. Якщо абонент перебуває у стані депресії

й існує небезпека суїциду, консультант займає активнішу, директивну позицію, найчастіше застосовує авторитетні висловлювання. Успіх у запобіганні самогубству і потенційна перемога полягають у розпізнаванні зміни балансу настрою абонента між бажанням жити і бажанням померти. Іншу тактику обирають у бесіді щодо кризових стосунків у родині чи на роботі: консультант і абонент спільно обговорюють проблему, аналізують її, шукають рішення, однак консультант не дає прямих порад, що повинен робити абонент. Виділяють такі послідовні етапи у першому контакті при зверненні на Т. д.: перший — установлення контакту: передусім емоційне прийняття абонента. Другий — інтелектуальне оволодіння ситуацією (структурування ситуації, розкриття її зв’язку з усім контекстом життєвого шляху, “зняття гостроти”, “терапія успіхами і досягненнями” тощо). Третій — планування дій, необхідних для подолання критичної ситуації. Четвертий — активна психологічна підтримка. Важливими перевагами телефонної допомоги є її досяжність у нічний і денний час (служба Т. д. має працювати цілодобово), незважаючи на географічне положення, та її анонімність. Крім того, Т. д. властиві: 1) “неочевидність” психотерапевтичного характеру телефонної допомоги, що у більшості осіб, схильних до суїциду, посилює почуття безпеки і самооцінку; 2) можливість перервати контакт у будь-який момент, що приваблює тих, хто чутливий до психологічної безпеки; 3) ефект обмеженої комунікації, пов’язаний з тим, що спілкування відбувається єдиним акустичним каналом, що підсилює вербалізацію пережитої ситуації, емоційного стану, планів, намірів, а це, у свою чергу, сприяє ефективному реагуванню, послаблює почуття тривоги; 4) “ефект довіри”, який є властивістю телефонного зв’язку, оскільки голоси абонента і консультанта лунають у безпосередній близькості, що сприяє швидкому встановленню атмосфери довіри під час розмови. Чинниками, що ускладнюють роботу Т. д., є: неякісний зв’язок, неможливість отримання невербальної інформації, неодно-

значне розуміння пауз у розмові, що може призводити до припинення розмови абонентом, можливість у абонента в будь-який момент перервати розмову. З огляду на таку специфіку роботи Т. д. зрозумілими є підвищені вимоги до технічного оснащення цих служб і до кваліфікації їх працівників. Одне із завдань діяльності Т. д. — профілактика і запобігання девіантній, делінквентній поведінці. — Англ. *telephone of trust*.

Темперамент (від лат. *temperamentum* — устрій, узгодженість) — індивідуальні особливості людини, які визначають динаміку її психічної діяльності і поведінки. Існують два головні показники динаміки психічних виявів і поведінки — активність і емоційність. Активність — ступінь енергійності, швидкості або, навпаки, інертності, повільності. Емоційність — особливості протікання емоцій, почуттів, настроїв та їхня якість: знак (позитивний, негативний) і модальність (радість, горе, гнів, страх, печаль та ін.). Суть Т. і його органічної основи пояснюють по-різному. По-перше, виділяють чотири основні типи Т.: 1) сангвінічний; 2) холеричний; 3) флегматичний; 4) меланхолічний. По-друге, класифікують Т. на основі т. зв. конституційної системи організму — його фізичного стану, співвідношення окремих частин, різних тканин тощо. По-третє, за І. Павловим, пов'язують типи Т. з діяльністю центральної нервової системи. Саме Павлов відкрив три властивості процесів збудження і гальмування: силу, врівноваженість, рухливість. Він встановив, що Т. — вияв типу нервової системи у діяльності та поведінці людини. Тип нервової системи — її природна, вроджена якість, яка, однак, під впливом умов життя і діяльності людини може суттєво видозмінюватися. Коли йдеться про різні Т., то мають на увазі відмінності між людьми не за рівнем можливостей їх психіки, а за своєрідністю її вияву. Т. обумовлює особливості, специфіку, шляхи і способи діяльності людини, а не рівень її досягнень. При цьому розумові і вольові можливості індивіда створюють відповідні умови для компенсації недоліків Т. Він

обумовлює індивідуальність стилю діяльності людини. У процесі виховання слід сприяти і розвивати позитивні якості будь-якого Т., усуваючи одночасно недоліки кожного з них. Напр., сангвінік характеризується високою психічною активністю, працездатністю, енергійністю, швидкістю і жвавістю рухів, багатством і розмаїтістю міміки, жестів. Йому характерні потяг до зміни вражень, швидка реакція на окремі події, переважно позитивні емоції, вміння легко і досить швидко переживати і переборювати невдачі. Водночас надмірна рухливість може призвести до відсутності сконцентрованості на необхідному, головному, до невірноважених дій і вчинків тощо. Енергійність, високий рівень активності, рухливості холерика, схильність до різких змін вражень, настроїв може за певних обставин сприяти і негативним виявам — надто високим емоційним проявам, емоційній невірноваженості, невідконтрольності емоцій та ін. Т. багато в чому обумовлює індивідуальний, неповторний стиль діяльності людини, що доповнюється і виявляється відтак у процесі відповідного виховання, формування, соціалізації особистості. У підсумку (вроджені особливості Т. і виховання, соціалізація) формується характер людини (особистості) як сукупність її стійких індивідуальних особливостей. — Англ. *temperament*.

Тенденції людини мотиваційні — спонукання до діяльності, що впливають із потреб, інтересів і мотивів конкретної людини, коли провідні мотивації підпорядковують собі всі інші. Т. л. м. — сукупність спонукань, які зумовлюють та спрямовують активність індивіда, впливаючи на рівень домагань, самооцінку, локус-контроль (інтернальний чи екстремальний), потребу в спілкуванні, надання допомоги іншим, потребу влади, творчості, пізнання та ін. Теорія каузальної атрибуції на основі Т. л. м. намагається прогнозувати поведінку людей у майбутніх ситуаціях. — Англ. *motive tendencies of a man*.

Тенденція соціальна — поступова і стійка зміна поведінки соціальних про-

шарків, груп, систем тощо впродовж певного часу (напр., зміна розмірів сім'ї, скорочення народжуваності, зростання смертності, захворювань тощо). — Англ. *social tendency*.

Теорії соціальної організації — теорії, що пов'язані з проблемами управління і менеджменту і спрямовані на вивчення умов ефективнішого функціонування соціальних систем. Розрізняють три основні підходи до аналізу організації: 1) раціональний; 2) природний; 3) неорациональний. — Англ. *social organisation theories*.

Теорії соціальної роботи — основні моделі соціальної роботи у згрупованому, комплексному, теоретико-прикладному поєднанні. Основні Т. с. р. — теорії індивідуальної, групової, общинної роботи, соціального адміністрування і планування. У поєднанні з іншими соціальними науками Т. с. р. є: 1) психолого орієнтовані (психодинамічна, екзистенціальна, кризового втручання, гуманістична); 2) соціолого орієнтовані (системна, системно-екологічна, соціально-радикальна, марксистська); комплексно орієнтовані (рольова, соціально-педагогічна, когнітивна). — Англ. *social work theories*.

Теорії стратифікації — теорії, що розглядають соціальну структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій поряд з класами і відносинами власності важливе місце відведено статусу і владі (Е. Шилз, Б. Барбер, Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур та ін.). — Англ. *stratification theories*.

Теорія відсутності можливостей — теорія, згідно з якою девіантна поведінка частіше спостерігається у специфічних групах (напр., юнаків, які перебувають під ризиком підліткового правопорушення), коли обмежені можливості для досягнення соціально прийнятних цілей і більш доступні можливості для соціально неприйнятної поведінки. — Англ. *theory of possibility absence*.

Теорія групової поведінки — концепції, що вивчають закономірності,

форми і механізми поведінки людей, зумовлені належністю їх до певної первинної групи. — Англ. *theory of group behaviour*.

Теорія культурно-історична — теорія, в основу якої покладено ідею, що розвиток знакових систем є визначальним в організації і розвитку психічних функцій людини, а отже, конкретні форми суспільно-історичної діяльності та досягнення цивілізації є вирішальними чинниками формування психічних процесів і властивостей. Т. к.-і. розроблена Л. Виготським. Згідно з нею психічний розвиток особистості невіддільний від розвитку культури, і лише через оволодіння досягненнями культури можливий розвиток особистості. — Англ. *cultural-historical theory*.

Теорія особистої трагедії неповносправних — теорія, згідно з якою проблеми, з якими стикаються неповносправні, є наслідком не лише їх фізичних вад, а й соціальної та політичної нерівності, що існує між неповносправними і повносправними людьми. — Англ. *personal tragedy of disabled people theory*.

Теорія покоління — спроба історичної чи культурно-історичної інтерпретації суспільного розвитку на основі виявлення відмінностей, суперечностей і розходжень між поколіннями (генераціями). — Англ. *generation theory*.

Теорія соціального поля — 1) теорія, згідно з якою поведінка індивіда або соціальної групи є результатом взаємодії сил, що існують у конкретній соціальній ситуації; 2) логічна побудова особистості (за К. Левінім) за моделлю теорії поля у фізиці і топології у геометрії. Психологічне поле, або життєвий простір особистості, є динамічним цілим, яке визначається усім, що переживає особистість і помічає у своєму середовищі та в собі. — Англ. *social field theory*.

Теорія соціальної роботи — 1) логічне узагальнення досвіду академічних (психологія, психіатрія, соціологія, політологія, кримінологія, біологія, біофізика

та ін.) і низки прикладних наук, що ґрунтуються на соціальному, економічному та психологічному аналізах досліджуваного соціального явища і розкриває його закономірності; 2) комплекс поглядів та ідей, які дають змогу більш-менш адекватно пояснювати факти, з якими має справу соціальний працівник. У процесі становлення соціальної роботи в Україні серед науковців точаться дискусії про предмет Т. с. р. Виділяють такі основні елементи Т. с. р.: 1) основи (фундаментальні поняття, принципи, закономірності, аксіоми тощо); 2) ідеалізований об'єкт (своєрідна абстрактна модель сутнісних властивостей і зв'язків); 3) сукупність законів і тверджень, виведених із основ теорії відповідно до принципів логіки. Виходячи з цього, Т. с. р. можна розглядати як сукупність фундаментальних понять, принципів, закономірностей, абстрактних моделей і тверджень, які виражають її суть у цілісності й конкретності. Соціальна робота в чистому вигляді не здатна створити власну теорію (за 150 років цього не сталося), а має творчо переосмислити і адаптувати до потреб широкого практичного застосування теорії, що виникли в академічному середовищі, оскільки без цього неможливим є накопичення знань і поліпшення розуміння цієї діяльності, встановлення критерію аналізу інформації, тобто визначення певних пріоритетів, базису; неможливе і формулювання питань, що входять за межі загальноприйнятих понять, потребують незалежної основи. Щодо свого об'єкта — соціальної роботи — теорія покликана відповісти на запитання, чому і що необхідно зробити. Вона дає методиці науковий фундаментальний професійний спосіб мислення, набір ідей, закономірностей, які можна перевести на технологічний рівень для застосування у безпосередній практиці. — Англ. *theory of social work*.

Теорія цінностей — вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і про структуру цінностей світу (зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними та культурними чинниками і структурою особистості). — Англ. *theory of values*.

Терапія ігрова (від грец. *therapeia* — лікування) — 1) форма психотерапії, що використовується для полегшення спілкування та лікування емоційних і поведінкових розладів у дітей, в основі якої — гра; 2) спосіб психологічної допомоги дітям з порушеннями емоційного, інтелектуального і фізичного розвитку. Відсутність у дітей вербальних і понятійних навичок (розвинуте абстрактне мислення) не дає змоги ефективно застосовувати до них класичну психотерапію. Важливою метою гри є бажання чого-небудь, “програвання” відносин і ситуацій такими, якими діти хотіли б їх бачити. Нерідко діти повторюють свій негативний досвід. Психотерапевт аналізує і діагностує емоційні проблеми дитини. Спеціалісти, які використовують теорії научіння, вважають, що головне завдання Т. і. — навчити дитину правильній соціальній ролі. — Англ. *play(game) therapy*.

Терапія сімейна — галузь теоретичної і практичної діяльності, спрямованої на нормалізацію сімейних відносин, зміну дисфункціональних моделей сімейної взаємодії з метою відновлення психологічного здоров'я членів сім'ї. На відміну від терапії, орієнтованої на індивіда, Т. с. проводять усією сім'єю, з її допомогою розв'язують проблеми всієї сім'ї, а не окремого її члена. Т. с. базується на досягненнях низки наук (соціології сім'ї, психології, соціальної психології, педагогіки та ін.). Раніше Т. с. трактували як таку, що не може зводитися до однієї з наукових дисциплін. Тепер окремі теоретичні відносять її до інноваційних методів соціальної роботи. — Англ. *family therapy*.

Терор (від лат. *terror* — страх, жах) — політика залякування, насилля, нагання страху, розправа з політичними (іншими) противниками, у т. ч. їх фізичне знищення, особлива форма політичного насилля, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю і вдаваною ефективністю. — Англ. *terror*.

Тероризм — політика і практика терору: сукупність особливо жорстоких

форм і засобів політичного та фізичного насильства, до яких вдаються терористи для досягнення своїх цілей. Т. досить широко використовувався в історії як засіб політичної боротьби проти сильнішого або популярнішого противника у світському та церковному житті, зокрема на перехідних етапах суспільного і політичного розвитку. — Англ. *terrorism*.

Тест (англ. *test* — випробування) — 1) стандартизовані завдання, результат виконання яких дає змогу виміряти певні психофізичні і особистісні характеристики, а також знання, вміння, навички; 2) перелік запитань, який розповсюджується як матеріал, що використовується в конкретних соціологічних дослідженнях; 3) в обчислювальній техніці — задача з відомим розв'язком, призначена для перевірки правильності роботи цифрової обчислювальної машини. — Англ. *test*.

Тест вербальний — тест, побудований на використанні мови: тестованій, виконуючи завдання, повинен не діяти, а описувати дію словами. — Англ. *verbal test*.

Тести здібностей — тести, які використовують для оцінювання можливостей індивіда в оволодінні загальними і специфічними знаннями, уміннями і навичками. — Англ. *test of (cap)ability / talent (for)*.

Тести інтелекту — методики психологічної діагностики, які використовують для визначення розумового потенціалу індивіда. — Англ. *intelligence tests*.

Тести креативності — сукупність методик для вивчення і оцінювання творчих здібностей особистості. — Англ. *creativity tests*.

Тести особистісні — методи психодіагностики, за допомогою яких вимірюють різні сторони особистості: установки, цінності, ставлення, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості, типові форми поведінки. Т. о. зазвичай

мають одну з трьох форм: 1) шкали і опитувальники; 2) ситуативні тести, або тести дії; 3) проєктивні методи (тести проєктивні). — Англ. *personal tests*.

Тести психологічні — система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис і властивостей людини. Застосовуються у наукових і практичних цілях. Неодмінними для здійснення дослідження є: 1) обов'язковий для всіх досліджуваних комплекс випробувальних завдань; 2) чітка стандартизація зовнішніх умов, у яких здійснюються тестування; 3) наявність більш-менш стандартної (фіксованої) системи оцінювання та інтерпретації отриманих результатів; 4) використання в оцінюванні певних норм, якими є середні показники виконання тесту представницькою вибіркою досліджуваних за певною віковою, статевою або професійною категорією. Тестові оцінки є не абсолютними, а відносними. Вони вказують лише місце, яке посідає досліджуваний щодо відповідної норми. Основним критеріями, за якими оцінюють ефективність окремих тестів, є їх надійність і валідність. У зв'язку з різноманітністю окремих видів Т. п. їх класифікація є складною і не цілком чіткою. За природою оцінюваних психічних властивостей Т. п. поділяють на три основні категорії: 1) успішності; 2) здібностей; 3) особистісні. Т. п. успішності застосовують для визначення рівня знань чи умінь, фактично здобутих індивідом у певній галузі навчальної або професійної діяльності. Т. п. здібностей — для оцінювання певних здібностей індивіда. На відміну від Т. п. успішності, мета Т. п. здібностей — прогнозування того рівня знань або умінь, досягнення якого є ймовірним для досліджуваного за певних умов навчання. Виконання Т. п. оцінюють за кількістю правильно розв'язаних завдань, причому в переважній більшості Т. п. цієї категорії встановлюють певні часові ліміти. За змістом Т. п. здібностей поділяють на дві підгрупи: загальних здібностей і спеціальних здібностей. Особистісні Т. п. призначені для оцінювання особистісних характеристик, особливостей особистості. Вони представлені особистими

опитувальниками, проєктивними Т. п. і Т. п. діяльності. Щодо використовуваних матеріалів розрізняють бланкові і апаратні Т. п. За кількістю досліджуваних, які одночасно беруть участь у тестуванні, Т. п. поділяють на індивідуальні і групові. За формою, в якій подано запитання, існують Т. п. вербальні і невербальні. Щодо співвідношення форми завдань, запитань і форми, в якій дають відповіді, — Т. п. множинного вибору, Т. п. визначення правильності судження та проєктивні Т. п. — Англ. *psychological tests*.

Технократія (від грец. *technē* — мистецтво, майстерність і *kratos* — влада) — один із напрямів сучасної суспільно-політичної думки, згідно з яким політична влада має перейти від політиків і власників до наукової і технічної інтелігенції, спеціалістів, технократів. Теоретичною основою Т. є утилітаризм і “технологічний детермінізм” — автономність, незалежність технічного середовища від соціально-політичних умов, соціального прогресу, який, на думку технократів, є другорядним і залежить від технічного прогресу. — Англ. *technocracy*.

Технологізація соціального управління (алгоритм) — суворо послідовний і чіткий виклад правил (приписів), яких необхідно дотримуватися у перетворенні вихідних даних на пошуковий результат вирішення управлінського завдання. Основними характеристиками Т. с. у. (а.) є детермінованість (однозначність результату перетворення вихідних даних), дискретність (розчленованість на окремі елементарні операції), масовість. — Англ. *technologisation of social administration*.

Технології адаптаційні — технології, що забезпечують відтворення процесів включення особистості у групи, колективи, в нові умови соціального середовища, відносин, діяльності. Існують політичні, виробничі, організаційні, соціально-психологічні та інші Т. а. За рівнем суб'єкта виокремлюють Т. а. людини (працівника), колективу, соціальної

групи. Т. а. пов'язані (обумовлені) часом, умовами (середовищем), специфікою. До основних процедур Т. а. відносять: визначення мети спільної діяльності суб'єктів певної технології; розроблення плану (програми) спільних дій; організацію адаптивного процесу (спільної діяльності). — Англ. *adaptive technologies*.

Технології взаємодії — структурні елементи соціальної організації суспільства, які забезпечують соціальні зв'язки між суб'єктами суспільних відносин. Суспільство не лише створює Т. в., а й забезпечує соціальні механізми розширення членів суспільства за цими технологіями. — Англ. *interaction technologies*.

Технологія соціальна — 1) сукупність прийомів, методів і впливів, що застосовуються для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язання соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, вдосконалення організації управління, цілеспрямований вплив на громадську думку через засоби масової інформації тощо); 2) За К. Поппером — спосіб застосування теоретичних висновків соціології з практичною метою. Т. с. є способом реалізації конкретного складного процесу розчленуванням його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур і операцій, які виконують одночасно, або способом розв'язання практичних завдань, що є системою пізнавальних процедур і практичних дій, спрямованих на зміну соціальних об'єктів відповідно до заданих цілей. Структура Т. с. характеризується наявністю зваженої мети, певного заданого алгоритму, стандарту діяльності, послідовності операцій, змісту і логіки вирішення поставленого завдання. Конкретними ознаками технологізації соціального процесу є: 1) розчленування його на етапи, фази, операції; 2) однозначність виконання процедур і операцій. Побудова (створення) Т. с. охоплює такі етапи: 1) теоретичний (концептуальний) — мета, структура об'єкта і взаємодія його складових елементів набувають конкретної інтерпретації; 2) методичний — визначення мето-

дів, способів і засобів трансформації концептуальних положень у знання практичних дій щодо їх реалізації, адекватних меті й структурі об'єкта технологізації; 3) процедурний — створення на основі попередніх етапів організації практичної діяльності з “приведення в рух” всього технологічного ланцюжка. Здебільшого Т. с. використовують на різних рівнях і в різних сферах управлінської діяльності (соціального управління) — в господарюванні, державній політиці, соціальній сфері, діяльності різноманітних інститутів, охороні довкілля. Найбільш поширеними і найчастіше застосованими є технології пошуку стратегії управління, соціального моделювання і прогнозування, інформаційні, впроваджувальні, навчальні, інноваційні технології, технологізації минулого досвіду. — Англ. *social technology*.

Типи поселень — обумовлені поділом праці форми соціальної і територіальної організації суспільства і проживання населення, що склалися історично. Структурними елементами Т. п. є: окремі аграрні поселення, малі, середні і великі міста. Найсуттєвіше різняться сільські і міські поселення (рівнем розвитку продуктивних сил, соціально-професійною структурою зайнятості, інфраструктурою, організацією побуту, способом життя, структурою ціннісних орієнтацій та потреб населення, а також галузевою і професійною структурами зайнятості, рівнем споживання, складністю, соціально-демографічним складом населення, типом демографічних змін, напрямками і характером міграційних процесів, оскільки перші історично пов'язані з аграрним, а другі — з промисловим виробництвом. — Англ. *types of settlements*.

Тіньова економіка — протиправні види економічної діяльності, які охоплюють виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг, приховані від держави, а також похідні від цього явища, соціально-економічні та психологічні відносини між громадянами, соціальними групами та суспільством загалом. У демократичних країнах Т. е. становить 5–12 % і формується за рахунок торгівлі

людьми, проституції, торгівлі зброєю і наркотиками — заборонених законом видів діяльності. В Україні через високий рівень оподаткування виробничої діяльності майже кожне підприємство намагається уникнути державного оподаткування. За оцінками спеціалістів, від 50–60 % національного виробництва працює в тіні — не сплачує податків до бюджету. У Т. е. не діє Кодекс законів про працю та інші закони держави, що призводить до вирішення майнових і трудових спорів кримінальними методами (організація вибухів з метою знищення виробничих приміщень, вбивство конкурентів і боржників, рекет). Необхідною умовою існування Т. е. в Україні є корупція державних службовців і правоохоронних органів. Від половини до 75 % прибутку організованих злочинних угруповань, за даними 2004, спрямовується на хабарі посадовим особам, які, у свою чергу, змушені фінансувати політичні партії, що гарантують корупціонерам подальше перебування при владі. — Англ. *shadow economy*.

Товариства Добродійної Організації — керовані приватними особами і фінансовані з добродійних пожертв організації, що були фактично попередниками сучасних соціальних служб. Першу таку організацію було засновано в Лондоні в 1869. Укомплектовувалися добровільними працівниками (волонтерами), які безпосередньо надавали послуги клієнтам і координували боротьбу громад з соціальними проблемами. — Англ. *societies of archpriest unity*.

Товариство акціонерне — товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій різної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства. — Англ. *joint company*.

Товариство Червоного Хреста України (ТЧХУ) — благодійна організація, основною метою діяльності якої є захист життя людини, запобігання і полегшення людських страждань під час збройних конфліктів, стихійного лиха, катастроф та аварій, надання допомоги

медичній службі Збройних сил і органам охорони здоров'я, сприяння органам державної влади України у їх діяльності в гуманітарній сфері. Український Червоний Хрест розпочав свою діяльність 18.04.1918 у Києві на базі Маріїнської громади Російського Червоного Хреста (з 1867 діяло Російське Товариство опіки поранених, до якого належала і ця українська громада). Серед першочергових завдань, які постали тоді перед Товариством, — допомога біженцям і військовополоненим, турбота про інвалідів і дітей-сиріт, боротьба з голодом та епідеміями, організація лазаретів, госпіталів і харчувальних пунктів. З ініціативи активістів Товариства було збудовано громадські пральні та лазні, відкрито та обладнано фельдшерсько-акушерські пункти, аптеки і магазини санітарної гігієни, розгорнулося навчання населення у гуртках першої допомоги. Створення у 1925 Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР позбавило Український Червоний Хрест, як і інші національні товариства, його автономії, оскільки Союз перебрав на себе майже всі відповідні функції і права. У роки Великої Вітчизняної війни медичні сестри Червоного Хреста надавали кваліфіковану допомогу пораненим. Його осередки в тилу займалися підготовкою санітарних інструкторів і медсестер, організацією донорських пунктів; у повоєнний період акцент у роботі було зміщено на вдосконалення медико-соціальної діяльності осередків і гуманізацію суспільних відносин. Після проголошення незалежності України Товариство Червоного Хреста України оголосило себе самостійною позаурядовою та позапартійною організацією і 10.12.1991 згідно з рішенням позачергового з'їзду вийшло зі складу Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця колишнього СРСР. 28.10.1992 Президент України видав Указ про визнання ТЧХУ єдиним національним Товариством Червоного Хреста. 25.12.1993 ТЧХУ стало членом Міжнародної Федерації Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. — Англ. *Red Cross Society of Ukraine*.

Токсикоманія — вдихання аерозольних препаратів (напр., клею “Момент”, ДДТ, ацетону, бензину тощо) з метою наркотичного сп'яніння. Надзвичайно шкідлива для здоров'я та згубна для розумового розвитку. Поширена в середовищі вуличних підлітків і бездомних. — Англ. *drug abuse*.

Толерантність (від лат. *tolerantia* — терпіння) — один із керівних принципів соціальної роботи, визнання правомірності культурних, релігійних, расових та інших відмінностей між індивідами, групами і соціальними спільнотами, терпиме ставлення до вияву несхожості у зовнішньому вигляді, поведінці, ціннісних орієнтаціях та ін. Т. у політичній сфері належить до культури. Толерантна політична культура означає поважне ставлення до будь-яких політичних виявів, які не суперечать чинному законодавству. Т. у політиці — результат розв'язання багатьох соціальних суперечностей на всезагальній соціальній основі та розвитку демократії у формі правової держави. У середині ХХ ст. у розвинених країнах з'явилася можливість для рівноправної взаємодії різних політичних сил у рамках цілісної політичної системи. Цей процес був зумовлений протидією західних демократій пропаганді тоталітарних комуністичних режимів. У СРСР, країнах т. зв. соціалістичного табору, у країнах з диктаторським, фашистським та іншими подібними режимами, тобто в умовах тотальних політичних систем, Т. не існувало. Основним принципом політичної культури в них була політична нетерпимість до політичного інакомислення. Зокрема, в СРСР будь-яка політична позиція, відмінна від офіційної, кваліфікувалася як антирадянська і каралася. Розрізняють Т. формальну, змістову, абстрактну, реальну тощо. У соціальній роботі Т. — важлива професійна якість працівника, якому доводиться контактувати з клієнтами, що мають інші, ніж він, переконання, цінності, стиль життя. — Англ. *tolerance*.

Тонус життєвий — рівень підвищеної життєдіяльності організму, для якого

характерна низька стомлюваність м'язів і нервових центрів та незначні енергетичні витрати. Біологічна основа Т. ж. — стан організму індивіда, його здоров'я, особливості функціонування гормональної і нервової систем. Психологічно Т. ж. виявляється у настрої людини, емоційному тоні світосприймання, бажанні працювати й спілкуватися. Підвищення Т. ж. є показником задоволення людини своїм життям, радісним усвідомленням позитивної життєвої перспективи. Зниження Т. ж. відображає песимістичний умонастрій, переживання безперспективності життєвої ситуації, є наслідком розчарування або незадоволення основних потреб людини. Т. ж. — інтегральний показник емоційно-психологічного переживання життєвої практики індивіда. — Англ. *vital tone*.

Торгівля людьми — незаконна діяльність або відповідні наміри щодо неї, в якій товаром є люди. Т. л. пов'язана з їх вербуванням, перевезенням, купівлею і примушуванням до роботи всередині країни або за її межами. Людина, яку примусово або обманом схиляють до праці супроти її волі, порушуючи при цьому її права, набуває статусу жертви торгівлі і потребує відповідного правового, соціального захисту. — Англ. *people trade*.

Тоталітаризм (від лат. *totalitas* — цілісність, повнота) — державний лад, визначальною ознакою якого є абсолютний контроль за всіма сферами суспільного життя. “Т.” — термін, яким позначають особливий стан суспільства, зумовлений характером держави і політичного режиму. У соціології і філософії термін “Т.” має давню наукову традицію, його використовують в аналізі деспотичних політичних режимів, що утворились у ХХ ст. (нацизм, “реальний соціалізм”, ісламський фундаменталізм та ін.). Т. характеризується повним одержавленням суспільства, надмірною партизацією держави, відсутністю політичної демократії, поліцейським та ідеологічним контролем за поведінкою і свідомістю всіх членів суспільства, відсутністю офіційно ви-

званої опозиції (навіть культурно-ідеологічної), жорстким адміністративним контролем за використанням фінансових, матеріальних і людських ресурсів суспільства, уніфікацією культурно-ідеологічного виробництва і споживання, стандартизацією індивідів, насильницьким конформізмом і формалізацією дисципліни. За визначенням франц. соціолога Р. Арона, “суть Т. виявляється у таких ознаках: монополізація однією політичною партією всіх форм політичної діяльності. Ідеологія цієї партії є офіційною ідеологією держави; партія зосереджує у своїх руках всі важелі фізичного примусу і духовного тиску. Більшість видів діяльності перебувають під егідою і контролем держави; економічна, соціальна і професійна активність тлумачаться й оцінюється винятково за ідеологічними критеріями”. Соціолог О. Пізорно зазначає, що Т. характеризується правом партії і держави визначати трансцендентні цілі історичного процесу. А. Арендт схильний вбачати суттєву рису Т. у деструктурзації суспільства і виникненні “одновимірної” міської маси населення, схильної і сприйнятливої до політичних і духовних маніпуляцій держави її поведінкою. — Англ. *totalitarianism*.

Точкова діаграма — у соціальному дослідженні — опис відносин між двома змінними величинами чи подіями на графіку X та Y . Кожна точка означає індивіда, підрахунок тесту чи подію для двох змінних величин. Згрупованість або навпаки, розсіяння точок дає можливість робити аналіз відносин між змінними величинами. — Англ. *dot diagram*.

Травма психологічна (грец. *trauma* — рана) — надмірне нервове збудження (гостра реакція або тривале напруження), спричинене несприятливими життєвими обставинами, які людина важко переживає, що призводить до порушення цілісності й гармонійності психічної діяльності. Проявляється психопатологічними симптомами і дезадаптивною поведінкою. Може мати для людини серйозні патологічні наслідки, спричинити реактивні психогенні і психосоматич-

ні захворювання або спровокувати загострення чи декомпенсацію наявної психічної патології. — Англ. *psychological trauma*.

Традиційність — 1) дотримання традиції, її збереження; 2) звичність; діяльність та існування за встановленим порядком. — Англ. *traditional nature / character*.

Транс (від франц. *transe* — страх) — розлад свідомості, що виявляється в автоматичному виконанні складних актів поведінки впродовж певного часу без усвідомлення індивідом ситуації і мети вчинків. — Англ. *trance*.

Трансвестизм — перверсія, що зазвичай приписується особам чоловічої статі й характеризується справжнім або уявним перевдяганням у жіночий одяг з метою досягнення психологічного комфорту чи збудження. Серед жінок трапляється рідко, переважно в місцях позбавлення волі, і є тимчасовою. — Англ. *transvestism*.

Трансмiсія соціальна (від лат. *transmissio* — перехід, передача) — процес передання культури від покоління до покоління формальними і неформальними методами через навчання (завдяки імітації, освіті, табу і різним формам соціального контролю). — Англ. *social transmission*.

Транссексуалізм — екстремальний аномальний стан особистості, суть і причини якого — полярне розходження і груба невідповідність між біологічною і соціально-психологічною статевою належністю. — Англ. *transsexualism*.

Тренд — домінуючий напрям у розвитку. — Англ. *trend*.

Тренінг — 1) спеціальний тренувальний режим, тренування; 2) процес набуття навичок і вмінь у певній галузі. — Англ. *training*.

Тренінг ділового спілкування — вид соціально-психологічного тренінгу,

спрямований на набуття знань, умінь і навичок, корекцію і формування установок, необхідних для успішного спілкування в умовах певної професійної діяльності. — Англ. *business communication training*.

Тренінг перцептивний — вид соціально-психологічного тренінгу, спрямований на розвиток спроможності адекватного і повного пізнання себе самого, інших людей і відносин, що виникають у процесі спілкування. — Англ. *perceptive training*.

Тренінг сенситивності груповий — різновид соціально-психологічного тренінгу, спрямований на розвиток у клієнтів уміння правильно сприймати, оцінювати себе, своє оточення і відносини між людьми. — Англ. *group training of*.

Тренінг соціально-психологічний — галузь практичної психології, орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності у спілкуванні. Базовими методами Т. с.-п. є групова дискусія і рольова гра у різних модифікаціях і поєднаннях. Головна мета Т. с.-п. конкретизується у таких завданнях: 1) оволодіння психологічними знаннями; 2) формування знань і навичок у сфері спілкування; 3) корекція, формування і розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; 4) розвиток здатності адекватного і повного пізнання себе та інших людей; 5) корекція і розвиток системи відносин особистості. Найпопулярніші Т. с.-п. — поведінковий, почуттєвий, рольовий, відеотренінг. — Англ. *social-psychological training*.

Трибунал (від лат. *tribunal* — судище) — 1) судова колегія; 2) надзвичайний або спеціалізований суд (військовий Т., революційний Т. та ін.). — Англ. *tribunal*.

Тривалість життя — інтервал часу, що починається народженням і закінчується смертю. Т. ж. залежить від його умов та якості і може варіюватися в різ-

них поколіннях. Найвища очікувана Т. ж. — в Японії (80 років), найнижча — в Сьєрра Леоне (37,5 років). У світі Т. ж. жінок більша, ніж чоловіків (у середньому на 6 років). Її визначають тісно взаємопов'язані соціальні та біологічні чинники. Негативний вплив соціальних умов скорочує біологічну (генетично обумовлену) Т. ж. людини. Напр., в Україні середня Т. ж. — 62 роки, шахтаря — 36 років, наркомана — 29, професійні спортсмени рідко доживають до 50 років. — Англ. *lifetime*.

Тривожність — індивідуальна психологічна особливість, що виявляється у схильності людини до переживань, тривоги. Розглядається як особистісне утворення і як властивість темпераменту, зумовлена слабкістю нервових процесів. Т. зазвичай підвищена за нервово-психічних і тяжких соматичних захворювань, а також у здорових людей внаслідок психотравми, у багатьох груп осіб з відхиленнями у поведінці. Т. — суб'єктивний вияв неблагополуччя особистості. — Англ. *anxiety*.

Трудотерапія (трудова терапія) — один із лікувальних методів. Т. застосовують: 1) для професійного відновлення в попередній спеціальності, перекваліфікації або набуття нової професії; 2) для відновлення трудових навичок, зайнятості хворих, побутової реабілітації або як одну з форм працевлаштування (промислова чи сільськогосподарська реабілітація). Формальний підхід до Т. є порушенням правил деонтології і профанацією ідеї соціально-побутової реабілітації. Людина, що перенесла хворобу, потребує відновлення нормальних відносин з оточуючими. Пов'язані з цим труднощі посилюються зниженням активності особистості, здатності до самостійного відтворення властивих їй раніше якостей, бажань, потягів, інтересів, звичок. Завдання Т. є

складнішими, ніж формування нових звичок, інтересів, потреб здорової особистості, оскільки нерідко необхідно відновити потребу в діяльності взагалі, а вже відтак спрямувати цю діяльність у потрібному напрямі. Ці важкі, але вкрай важливі завдання завершального етапу лікування, напр., психічно хворого вирішуються за допомогою системи реабілітаційно-реабілітаційних заходів у стаціонарі та в амбулаторному лікуванні у психоневрологічному диспансері. Тривалі зміни стаціонарного лікування диктують необхідність залучення хворих до активної діяльності, до праці. В кожному психіатричному стаціонарі організовано лікувально-трудова майстерні, де під керівництвом інструкторів хворі впродовж 4–6 годин на день зайняті посиленою працею, по можливості диференційованою залежно від їхніх нахилів, бажань і психічного стану. Вид трудових занять визначає лікар. При виписуванні хворого додому під нагляд психоневрологічного диспансеру забезпечують спадкоємність системи Т. Лікарі диспансеру визначають з урахуванням попередніх рекомендацій доцільність певного виду Т. у лікувально-трудова майстернях, вирішують разом з органами соціального забезпечення питання працевлаштування, турбуються про правовий стан хворого, про його забезпечення житлом. — Англ. *occupational therapy*.

Турнікети (від франц. *tourner* — вертати, повертатися) — інструменти-детектори, які збирають соціально важливу інформацію пасивно і яких важко уникнути чи обійти. — Англ. *turnstiles*.

Тяжкість праці — характеристика трудового процесу щодо навантаження на опорно-руховий апарат і функціональні системи (серцево-судинну, дихальну та ін.), які забезпечують його діяльність. — Англ. *labour heaviness*.

У

Увага — 1) особлива форма психічної діяльності, що виявляється у спрямованості та зосередженості свідомості на значущих для особи предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях; 2) довільна чи недовільна спрямованість та зосередженість пізнавальної і практичної діяльності людини на певному об'єкті або дії. Важлива закономірність У. — її вибірковість (зосередженість на чомусь). Різновидами У. є: мимовільна (несподівана, незначною мірою залежна від свідомості), довільна (свідомо спрямоване зосередження на чомусь), післядовільна (свідоме зосередження на предметах, явищах у процесі довільної уваги). Залежно від змісту виокремлюють У. зовнішню і внутрішню. — Англ. *attention*.

Ув'язнення попереднє — запобіжний захід щодо обвинуваченого, підсудного, підозрюваного у скоєнні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, та засудженого, вирок щодо якого не набрав законної сили. Взяття під варту як запобіжний захід застосовують у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін понад один рік. У виняткових випадках У. п. може бути застосовано у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі і на термін не більше одного року. Місцями У. п. для тримання осіб,

щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, є слідчі ізолятори. В окремих випадках ці особи можуть перебувати в тюрмі або місцях тримання затриманих. У місцях тримання затриманих особи, взяті під варту, можуть перебувати не більш як 72 години, причому згідно із законом родичі затриманого мають бути сповіщені про затримання протягом 24 годин. Якщо доправлення ув'язнених у слідчий ізолятор у цей термін неможлива через віддаленість або відсутність належних шляхів сполучення, вони можуть перебувати в місцях тримання затриманих до десяти діб. Якщо взяття під варту як запобіжний захід обрано стосовно осіб, які скоїли злочин під час відбування покарання в місцях позбавлення волі, вони можуть перебувати у штрафному ізоляторі виправно-трудової колонії або в дисциплінарному ізоляторі виховно-трудової колонії. — Англ. *preliminary custody, remand prison* (в'язниця для підслідних).

Узурпація (від лат. *usurpator* — захоплюю) — протизаконне захоплення влади або привласнення чужих прав на будь-що. — Англ. *usurpation*.

Український державний центр соціальних служб для молоді (УДЦССМ) — спеціалізована державна установа, що реалізує державну молодіжну політику, здійснює соціальну роботу з дітьми, молоддю, жінками та різними

категоріями сімей. Координує роботу і здійснює організаційно-методичне керівництво діяльністю центрів соціальних служб для молоді на всій території України, сприяє їх створенню, розвитку та ефективній діяльності. УДЦССМ створюється Міністерством України у справах сім'ї та молоді і належить до сфери його управління. Основними завданнями УДЦССМ є: 1) участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми, молоддю, жінками та різними категоріями сімей з метою поліпшення їх становища, розв'язання соціальних проблем і виховання на засадах гуманізму; 2) участь у реалізації національних, державних, галузевих програм щодо соціального становлення, розвитку та підтримки дітей, молоді, жінок і різних категорій сімей в Україні; 3) науково-методичне та інформаційно-правове забезпечення роботи центрів соціальних служб для молоді; 4) організація навчання керівних працівників і спеціалістів центрів цих служб; 5) міжнародне співробітництво, вивчення і поширення передового міжнародного досвіду з питань соціальної допомоги, надання соціальних послуг, соціальна профілактика та реабілітації дітей, молоді, жінок і різних категорій сімей; 6) пропаганда діяльності центрів соціальних служб для молоді у засобах масової інформації. — Англ. *State Ukrainian Social Service Centre for Youth*.

Уміння в галузі соціальної роботи — основні навички у соціальній роботі. Охоплюють уміння: 1) слухати інших з розумінням і цілеспрямовано; 2) отримувати інформацію і збирати необхідні факти для соціальної історії, оцінювання і звіту; 3) створювати і підтримувати професійні відносини з метою допомоги; 4) спостерігати та інтерпретувати вербальну і невербальну поведінку і використовувати знання теорії особистості та діагностичні методи; 5) залучати клієнтів (у т. ч. індивідів, сім'ї, групи і громади) до розв'язання їх проблем і завоювати довіру; 6) обговорювати хвилюючі емоційні теми з підтримкою і без погрожування; 7) пропонувати інноваційні

розв'язання проблем для задоволення потреб клієнта; 8) визначати необхідність припинення психотерапевтичних зв'язків; 9) проводити дослідження чи впроваджувати у практику результати дослідження; 10) бути посередником і вести переговори з конфліктуючими сторонами; 11) надавати інтерорганізаційні послуги; 12) визначати і передбачати соціальні потреби з поданням відповідних запитів у фінансові та законодавчі установи, висвітлювати ці потреби на громадському рівні. — Англ. *social work skills*.

Умови праці — сукупність чинників виробничого середовища, що впливають на здоров'я і працездатність людини у процесі праці. Атестація робочих місць передбачає: установлення чинників і причин виникнення несприятливих У. п.; санітарно-гігієнічне дослідження чинників виробничого середовища, тяжкості й напруженості трудового процесу на робочому місці; комплексне оцінювання цих чинників і характеру праці на відповідність їх характеристик стандартам безпеки праці, будівельним і санітарним нормам і правилам; установлення ступеня шкідливості й небезпечності праці та її характеру за гігієнічною класифікацією; обґрунтування віднесення робочого місця до категорії із шкідливими (особливо шкідливими), важкими (особливо важкими) У. п.; визначення (підтвердження) права працівників на пільгове пенсійне забезпечення за роботу в несприятливих умовах; складання переліку робочих місць, виробництв, професій і посад з пільговим пенсійним забезпеченням працівників; аналіз реалізації технічних і організаційних заходів, спрямованих на оптимізацію рівня гігієни, характеру і безпеки праці. — Англ. *labour conditions*.

Умовно дострокове звільнення — звільнення від подальшого відбування покарання осіб, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, виправних робіт чи направлення до дисциплінарного батальйону, а також осіб, умовно звільнених з

місце позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. У. д. з. застосовують лише до осіб, які зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довели своє виправлення і фактично відбули не менше половини призначеного терміну покарання. До осіб, засуджених за умисні злочини до позбавлення волі на термін понад 3 роки, а також до тих, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову скоїли умисний злочин, за який їх засуджено до позбавлення волі, або до осіб, що скоїли під час відбування покарання в місцях ув'язнення умисний злочин, за який вони засуджені до позбавлення волі У. д. з. застосовують лише після відбуття двох третин призначеного терміну покарання. Після відбуття трьох четвертих терміну покарання звільняються засуджені, які скоїли злочини за обставин, що обтяжують відповідальність. — Англ. *conditional release*.

Уникання — 1) у процесах формування поведінки — відповідна реакція особи, що уникає чи відкладає виникнення неприємної події; 2) у психодинамічній теорії — захисний механізм особи, що нагадує заборону, включно з її відмовою брати участь у певних ситуаціях чи мати справу з окремими предметами, оскільки вони у її свідомості постають як табуйовані (заборонені). — Англ. *avoid, evade, elude; keep off; steer clear (of)*.

Універсальність соціальної допомоги — спосіб постачання ресурсів усім, хто їх потребує, за рахунок того, що їх отримують і ті, хто такої потреби не має. Основні аргументами на користь У. с. д.: 1) процес вибору несправедливий. Універсальний розподіл соціальних благ стосується кожного. Універсальність розглядається як шлях до побудови суспільства нового типу, в якому кожний громадянин матиме право на задоволення основних потреб. У такому суспільстві жодна людина не страждатиме через невиправдані утис-

ки; 2) процес вибору неекономічний. Ступінь універсальності прямо пропорційний спрощенню управління. Широко базована індикаторна адресність (визначення цільових груп) дешевша, ніж більш вибірково альтернативи. Економічність адресності не обов'язково означає, що допомога спрямована на тих, хто має в ній найбільшу потребу. Існує "парадокс адресності": забезпечення людей, становище яких найгірше, обходиться дорожче, що більше їх потреб задовольняти, натомість можна охопити забезпеченням більше людей, задовольнивши лише їх базові потреби. Кожний індивід має основні потреби, які можна задовольнити за менших витрат, якщо блага розподілятимуться через загальні для всіх джерела постачання (цей аргумент можна застосувати до систем шкільної освіти, охорони здоров'я та житлової сфери); 3) агресивність, принизливість або складність перевірки наявних потреб і засобів існування. Для доведення відповідності основних характеристик індивіда встановленим критеріям з тим, щоб отримати певну допомогу, необхідна перевірка наявних потреб і засобів існування, а досвід використання таких опитувань засвідчує, що нерідко вони надто агресивні, складні чи принизливі. 4) стигматизація. Вибірковість відокремлює бідних чи малозабезпечених від решти суспільства і, отже, призводить до стигматизації. На практиці це означає, що вибірковість пов'язана з "другорядними службами для другорядних громадян". Люди нерідко не звертаються по допомогу саме тому, що соромляться стигматизації; 5) проблема визначення і встановлення меж. Їх встановлюють з метою виокремлення тих, хто має право на допомогу. Це, у свою чергу, породжує нерівність, оскільки люди, що перебувають трохи нижче від певної межі, можуть отримувати більше, ніж ті, що опинились вище від неї. Цю проблему називають "пасткою бідності" в соціальному забезпеченні, коли людина втрачає набагато більше, якщо її прибутки дещо зростають (напр., коли встановлюється допомога у розмірі 20 грн для

тих, чий сукупний середньомісячний дохід не перевищує 50 грн. Особа, яка має дохід у розмірі 51 грн, допомоги не отримає і, отже, втратить 19 грн.). З поліпшенням умов життя, надання допомоги має припинитися (напр., людина з функціональними обмеженнями, яка навчилася протистояти певному безсиллю, може втратити допомогу або особа, що користується суспільним житлом, повинна буде звільнитися його). Однак такі люди нерідко почуваються несправедливо скривдженими. — Англ. *universality of social help*.

Упередження — 1) негативні погляди суб'єкта на окрему групу, особу, ідеї чи об'єкт до виникнення безпосередньої взаємодії з ними. У. формується під впливом середовища (таврування, соціальні, етнічні стереотипи та ін.) або невідлого досвіду особистої взаємодії з подібним об'єктом; 2) у дослідженні — тенденція результатів схилитися в той чи інший бік через неправильне використання статистичних або дослідницьких засобів чи через інші неправильні методи. — Англ. *prejudice*.

Уповноважена закупівля — інструмент соціальної політики, який передбачає, що всі попередні видатки робилися з розрахунком, що натомість уряд нічого не отримає. Інший спосіб витрачання коштів урядом — витрачання їх на товари і послуги (зважаючи на обсяг і широкий асортимент послуг, які від нього сподіваються отримати, уряд мусить закуповувати величезну кількість робочої сили і матеріалів). Залежно від того, хто врешті отримує вигоду від закупівлі, що здійснюється урядом, виділяють три види У. з.: 1) з вигодами для уряду: уряд закуповує товари і послуги на ринку переважно для того, щоб зменшити свої власні накладні витрати (оплачувати консультаційні послуги вигідніше, ніж тримати в штаті дослідницький персонал. Доцільна у випадках, коли потрібні нерегулярні або сезонні послуги); 2) з вигодами для постачальника: уряд завдяки своїй купівельній спроможності гарантує ринок для

групи постачальників. Така політика захищає робочі місця навіть за рахунок більших, ніж вимагав би конкурент, витрат (закупівля продукції в УТОГу — Українському товаристві глухих, УТО-Сі — Українському товаристві сліпих; у неприбуткових організацій; політика підтримки вітчизняного виробника); 3) з вигодами для споживача: з погляду споживачів рівень послуг, наданих урядовими агентствами, може бути нижчим за оптимальний, оскільки більшість цих послуг надається на монопольній основі, а це означає, що в цій сфері не існує ефективної конкуренції, споживачі не мають вибору. Одним із методів здійснення такої політики був би контракт на ці послуги, укладання якого можливе такими способами: а) урядова установа укладає контракт безпосередньо з недержавною фірмою на надання певних послуг за фіксованою платою (напр., з приватною компанією невідкладної медичної допомоги); б) уряд дозволяє багатьом фірмам надавати послуги громадянам, а відтак від імені споживачів вносить додаткові платежі (вихователь у дитячому садку може отримувати від держави доплату за догляд кожної дитини на додачу до оплати від батьків); в) уряд може забезпечити споживачів ваучерами, що становлять частину податків, призначених на оплату певної послуги в державних закладах, які вони можуть обміняти на послугу недержавних фірм. Відтак фірми подають ваучери урядові для компенсації (такі ваучери можуть використовуватись у сфері охорони здоров'я або шкільної освіти). В Україні прикладами У. з. з вигодами для споживача є надання громадянам пільг на оплату вартості, що передбачає відшкодування витрат за рахунок бюджетів або цільових фондів безпосередньо підприємствам, які надають послуги або товари для окремих категорій громадян зі знижкою чи безоплатно. Усі види У. з. теоретично різняться, однак збігаються на практиці. Особливо важко відрізнити ті, що заплановані для зменшення державних витрат, від тих, що спрямовані на користь споживача. — Англ. *authorized purchase*.

Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ) —

спеціальний орган, створений Генеральною Асамблеєю ООН у 1951. Його діяльність пов'язана з проблемами, що виникають внаслідок воєнних та інших конфліктів і спричиняють значні переміщення населення, змушеного шукати притулок за межами країни постійного проживання. УВКБ розпочало свою діяльність в Україні у березні 1994, спочатку як філія представництва УВКБ у Росії, а з 1995 — як самостійне дипломатичне представництво. У 1995 в Києві відкрито Центр прийому біженців УВКБ ООН. У 1996 між Верховним Комісаром ООН у справах біженців і урядом України підписано угоду про співробітництво, якою визначено головні цілі й завдання цієї організації в Україні: 1) допомога урядові України у створенні відповідних інституцій та зміцненні рівня компетентності державних органів для ефективного розв'язання ними проблем біженців та міграції; 2) допомога потенційним шукачам притулку, що прибувають в Україну, у поліпшенні їх доступу до національної процедури визначення статусу біженця; 3) допомога особам, яким органами влади надано статус біженця, та сприяння їх інтеграції в українське суспільство; 4) сприяння у приєднанні України до Женевської Конвенції щодо захисту біженців від 1951; 5) сприяння становленню неурядових організацій, які надають підтримку біженцям.

Управління соціальне — особливий вид людської діяльності, що охоплює увесь процес суспільного життя — політичну, економічну, духовну сфери. У дослідженні суті і проблем У. с. використовують конкретно-історичний, комплексний, аспектний і системний підходи. В основі У. с. — закон єдності системи соціального управління; закон пропорційності керуючої та керованої систем; закон оптимального співвідношення централізації і децентралізації функцій У. с.; закон участі населення в У. с., підвищення його ефективності та відповідальності. Основними принципами У. с. є: 1) одноособовість у прийнятті рішень і

колегіальність у процесі їх обговорення та підготовки; 2) єдність менеджменту (адміністративно-державного, господарського, соціально-культурного); 3) науковість; 4) прогнозування; 5) мотивація (стимулювання) праці, діяльності; 6) відповідальність за результат У. с.; 7) раціональність підбору, підготовки, розстановки і використання кадрів; 8) економічність і ефективність; 9) системність; 10) відповідальність за кінцеві результати; 11) ієрархічність (багатоступеневість, багаторівневність); 12) обов'язковість зворотного зв'язку. — Англ. *social administration*.

Управлінська етика — моральні принципи діяльності працівників управлінської справи. На відміну від буденної моральної свідомості, яка стихійно формується в процесі соціальної практики керівників, У. е. є теорією моралі в галузі управлінської праці. В її основі — соціальна практика управлінських кадрів; відображення в теоретичній формі життєвого досвіду багатьох керівників; відповідальність і зобов'язання керівника щодо людей і справи, чітке уявлення про добро і зло, про справедливість, турбота про примноження суспільного добра, розумне підприємництво. — Англ. *managerial ethics*.

Управлінські санкції — засоби управлінського контролю (заборони, дозволу чи покарання), які сприяють інтеграції керованої структури, досягненню поставлених цілей, виправленню помилок, активізації дій тощо. У. с. — своєрідний елемент управлінської культури. Розрізняють У. с. позитивні і негативні. У. с. існують у різних формах: матеріальна винагорода, правове обмеження, відкриття каналів для службового просування, схвалення чи осуду. У. с. є формалізованими, їх може застосувати лише особа, яка має повноваження на здійснення функції контролю. — Англ. *managerial sanctions*.

Урбанізація (від франц. *urbanisation*, лат. *urbanus* — міський) — 1) історичний процес зростання ролі міст у розвитку

суспільства, який охоплює соціально-професійну, демографічну структури населення, його спосіб життя, культуру, розміщення продуктивних сил, розселення тощо; 2) поширення рис і особливостей, властивих місту, промислового центру, серед сільських мешканців; 3) збільшення питомої ваги міського населення в країні, регіоні, світі. Зміст процесу У. розкривається через дві взаємопов'язані тенденції. Перша — зосередження економічного і культурного потенціалу суспільства у великих міських центрах, що створює умови для їх прискореного і ефективного розвитку; друга — поширення результатів діяльності провідних центрів на інші регіони країни, суспільство загалом. Сучасний етап У., органічно пов'язаний з науково-технічною революцією, характеризується утворенням міських агломерацій — нових функціонально-просторових форм організації виробництва і розселення людей, зростанням ролі “виробництва знань” і соціальної інформації, значним розвитком міської культури і способу життя. Науково-технічний прогрес, з одного боку, сприяє розв'язанню проблем розвитку міст, а з іншого — породжує нові проблеми, пов'язані з прискоренням процесів У.; 4) процес пристосування видів тварин і рослин до умов існування в місті та формування у ньому специфічного для існування організмів середовища. — Англ. *urbanization*.

Усиновлення — оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки. Допускається щодо дітей і винятково в їхніх інтересах. Діти, від яких відмовилися батьки в пологовому будинку, можуть бути усиновлені за наявності письмової згоди батьків на У. після досягнення ними двомісячного віку. У. дітей здійснюють за заявою особи, яка бажає усиновити дитину, у судовому порядку. Присутність усиновителів при прийнятті рішення про У. є обов'язковою. Усиновителем може бути кожний повнолітній дієздатний громадянин. Між усиновителем і усиновленою дитиною має бути різниця у віці не менш як

15 років. За наявності поважних причин цю різницю може бути скорочено під час розгляду заяви про У. У разі У. дітей родичами різниця у віці між усиновителями та усиновленими до уваги не береться. Не можуть бути усиновителями: 1) особи, позбавлені батьківських прав; 2) особи, які подали свідомо неправдиві документи щодо У.; 3) особи, що бажають оформити У. з метою отримання матеріальної чи іншої вигоди; 4) особи, які були усиновителями, якщо з їхньої вини У. було скасовано або визнано недейсним; 5) особи, які перебувають на обліку у психоневрологічних і наркологічних диспансерах або лікуються в цих установах; 6) особи, які на час У. не мають постійного заробітку або інших установлених законом видів доходу. За наявності кількох осіб, які бажають усиновити одну й ту ж дитину, переважне право надають: 1) родичам, незалежно від місця їх проживання; 2) громадянам України; 3) особам, у сім'ї яких проживає дитина, яка усиновлюється; 4) особам, які усиновлюють двох або більше дітей (сестер, братів), не розриваючи родинних зв'язків. Для У. потрібна згода усиновлюваного, якщо він досяг десятирічного віку. Контроль за дотриманням законодавства України про У. покладено на Центр усиновлення дітей при Міністерстві освіти і науки України. — Англ. *adoption*.

Успіх життєвий — комплекс уявлень, сформованих на ґрунті суспільних вимог (норм цінностей, стандартів), очікувань і визнання актуальних і потенційних індивідуальних досягнень, які оцінюють як високі, престижні, взірцеві у стратифікованому суспільстві. Залежно від того, в якій сфері людської діяльності досягнуто У. ж., розрізняють успіх професійний, політичний, науковий, спортивний та ін. У. ж. вимірюють за шкалою соціальної винагороди, популярності, впливу, рейтингових оцінок, показників кількості однодумців, прихильників, послідовників. Щодо тлумачення У. ж., то їх зводять до двох основних констатацій: 1) У. ж. — досягнення позиції в ієрархії, яка відповідає очікуванням інших, на-

віть за умови певної розбіжності з особистими прагненнями; 2) успішним є статус (навіть непрестижний), що оцінюється як такий насамперед самим індивідом. — Англ. *life success*.

Установи архівні — архіви, інші заклади або структурні підрозділи, що забезпечують облік, зберігання і використання архівних документів, формування Національного архівного фонду або здійснюють управління, науково-дослідну та інформаційну діяльність у цій галузі. Систему У. а. України утворюють: Головне архівне управління; центральні державні архіви; галузеві державні архіви; державні архівні установи Автономної Республіки Крим; місцеві державні архівні установи; архівні підрозділи самоврядних наукових установ, державних музеїв та бібліотек; архівні підрозділи державних органів, підприємств, установ і організацій; архіви (архівні підрозділи) об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій, заснованих на колективній і приватній формах власності; науково-дослідні установи в галузі архівної справи. — Англ. *archives founding*.

Установи неприбуткові — 1) органи державної влади України, органи місцевого самоврядування та створені ними установи або організації, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів; 2) благодійні фонди і благодійні організації, створені у порядку, визначеному законом України для здійснення благодійної діяльності, в т. ч. громадські організації, створені з метою здійснення екологічної, оздоровчої, аматорської, спортивної, культурної, освітньої та наукової діяльності, а також творчі спілки та політичні партії; науково-дослідницькі установи та вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації, внесені до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави; 3) пенсійні фонди, кредитні спілки, створені у визначеному законом порядку; 4) інші юридичні особи, діяльність яких не передбачає отримання прибутку згідно з нормами відповідних законів; 5) спілки,

асоціації та інші об'єднання юридичних осіб, житлово-будівельних кооперативів, створених для представлення інтересів засновників, що утримуються лише за рахунок внесків таких засновників і не здійснюють основної діяльності, за винятком отримання пасивних доходів; 6) релігійні організації, зареєстровані у передбаченому законом порядку. — Англ. *non-profitable organizations*.

Установа — готовність до певної активності, зумовлена наявністю потреби та об'єктивної ситуації її задоволення. Як нетривалий процес і стан У. є вираженням уваги, а як якість особистості (фіксована У.) — її спрямованості. — Англ. *attitude*.

Установа соціальна — загальна орієнтація індивіда чи групи на певний соціальний об'єкт, явища соціальної дійсності, яка передуює дії і відображає готовність реагувати (діяти) певним чином стосовно цього об'єкта. За У. Томасом і Ф. Знанецьким, які запровадили поняття У. с. у науковий обіг у 1918, — це суб'єктивні орієнтації індивіда як члена групи (спільноти) на певні цінності, які приписують певні соціально прийнятні способи поведінки. Дослідження У. с. (у зарубіжній психології — аттит'юду, тобто відношень особистості, зафіксованих у психіці) засвідчили, що її структура охоплює три компоненти: 1) когнітивний; 2) емоційний; 3) поведінковий (готовність до дії), а також їхні функції — пізнання, пристосування, саморегуляції, захисту. Когнітивний компонент — знання про явища, предмети, людей, думки і переконання, яких дотримується індивід і які дають змогу визначати, що є істинним або можливим. Емоційний — позитивні чи негативні емоції, пов'язані з цим об'єктом та переконаннями. Поведінковий — реальні дії, які можуть бути спрямовані на об'єкт. Знання У. с. особистості дають змогу з певною мірою достовірності прогнозувати її поведінку у типових ситуаціях. У. с. формується через: а) ідеологічний вплив, виховання, навчання; б) безпосередню участь у практичному житті; в) перенесення ціннісно-

го уявлення на предмети за аналогією. Вона опосередковує зовнішні впливи і урівноважує особистість із середовищем. — Англ. *social attitude*.

Утилітаризм етичний (від лат. *utilitas* — користь, вигода). І. Бентам (1748–1832) — англійський юрист і реформатор — протиставив моралі свого часу теорію, яку він назвав утилітаризмом. Згідно з нею найкраща дія — це дія, що забезпечує найбільше благо для найбільшої кількості людей. Відповідаючи на запитання, що є благо, Бентам звернувся до гедонізму давніх епікурейців: задоволення — благо, страждання — зло. Напр., новий суспільний закон кращий від існуючого, якщо у результаті його втілення в життя більша кількість людей буде задоволена. Підхід до оцінки дії, за якого в центрі уваги не зміст дії і не її відповідність нормі, а наслідки цієї дії, називають консеквенційним (наслідковим). Бентамівський утилітаризм — історично перша й найпоширеніша з консеквенційних теорій. Форми консеквенціалізму різняться уявленнями про благо (суспільне) й тим, чи беруться до уваги віддалені в часі наслідки дії. Особливістю утилітаризму і консеквенціалізму є відсутність абсолютних правил, які не можна порушувати. Утилітаризм легко застосовувати у вирішенні загальних питань суспільного життя, напр., у плануванні роботи соціальної служби або в розподілі дефіцитних медичних ресурсів. Нейтральність щодо бажань — слабе місце утилітаризму. Так, соціальний працівник-утилітарист у критичній ситуації схильний буде міркувати в термінах соціальних наслідків, а не інтересів клієнта. Крім того, викликає сумнів і утилітаристське припущення про співмірність різних аспектів блага, тим більше — про співмірність цінностей різних людей. Утилітаризм у дійсності неявно припускає існування універсальної шкали добра і зла. — Англ. *ethical utilitarianism*.

Утопія соціальна (англ. *utopia*, букв. — неіснуюче місце) — на відміну від релігійної, етичної, естетичної та ін-

ших утопій — образ суспільства, організованого розумно, раціонально, гармонійно, справедливо. Суспільний устрій, яким він постає в У. с., дистанційований у просторі (бажаний соціальний устрій знаходиться десь далеко) або в часі (переноситься у минуле — “золотий вік” або у майбутнє). За відповідною соціальною спрямованістю і змістом розв’язуваних проблем У. с. поділяють на рабовласницькі (Платон, Сенефон), теоретичні, релігійні (Августин Блаженний, В. Андреа, Т. Кампанелла), соціалістичні (Т. Мор, Е. Кабе), буржуазні (Дж. Гарінгтон), технократичні (Фр. Бекон). У XIX–XX ст. У. с. набула найрізноманітніших модифікацій. Вважається, що продовженням У. с. є футурологія. Виділяють такі напрями У. с.: утопія наукової організації суспільства, утопія людської самореалізації тощо. — Англ. *social utopia*.

Утримання — повне матеріальне забезпечення людини чи надання допомоги, яка є постійним і основним джерелом засобів існування. У. має значення в пенсійному забезпеченні у разі втрати годувальника, для вирішення питань про компенсацію шкоди у зв’язку зі смертю постраждалого, виплати допомоги на поховання та різні відшкодування. Факт перебування на У. підтверджується відповідними документами. — Англ. *maintenance, support, upkeep, keeping*.

Учасники бойових дій — особи, які брали участь у виконанні бойових завдань щодо захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з’єднань, об’єднань всіх видів і родів військ Збройних сил діючої армії (флоту), в партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час. У. б. д. визнають, зокрема, військовослужбовців, які служили у військових підрозділах, частинах, штабах і установах, що входили до складу діючої армії в період громадянської та Великої Вітчизняної війн, під час інших бойових операцій щодо захисту Батьківщини, партизанів і підпільників громадянської і Великої Вітчизняної війн. У. б. д. на території інших

країн — військовослужбовці Радянської Армії, Військово-Морського Флоту, Комітету державної безпеки, особи рядового, начальницького складу, а також військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ СРСР, працівники відповідних категорій, які за рішенням уряду колишнього СРСР проходили службу чи працювали в державах, де в цей час велися бойові дії; вояки Української Повстанської Армії, які брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій ними території України в 1941–1944 і які не скоїли злочинів проти миру і людства та реабілітовані згідно з чинним законодавством. У. б. д. мають такі пільги: безплатне отримання ліків за рецептами лікарів; безплатне щорічне забезпечення санаторно-курортним лікуванням, а також компенсація вартості самостійного санаторно-курортного лікування; 75-відсоткова знижка плати за користування комунальними послугами та за житлову площу в межах норм, передбачених чинним законодавством; використання чергової відпустки у зручний для них час, а також надання додаткової відпустки без збереження заробітної плати терміном до двох тижнів на рік; виплата допомоги на час тимчасової непрацездатності у розмірі 100 % середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи, звільнення від сплати прибуткового податку у передбачених законом розмірах, податку з власників транспортних засобів, земельного податку та ін. — Англ. *participants of fighting actions*.

Учасники війни — військовослужбовці, які в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 проходили військову службу у Збройних силах СРСР; особи, які працювали в тилу — на підприємствах, в установах, організаціях і колгоспах; колишні в'язні концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання в період Другої світової війни; особи, насильно вивезені з території СРСР на територію держав, що перебували у стані війни з СРСР або були окуповані фашистською Німеччиною, якщо вони не скоїли злочинів проти Батьківщини; працівни-

ки, яких на контрактній основі направили на роботу в Республіку Афганістан у період з 01.12.1979 по грудень 1989 і які не входили до складу обмеженого контингенту радянських військ та ін. У. в. мають такі пільги: безплатне отримання ліків за рецептами лікарів; безплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням раз на два роки, а також компенсація вартості самостійного санаторно-курортного лікування; 50-відсоткова знижка плати за користування комунальними послугами та за житлову площу в межах норм, передбачених чинним законодавством; використання чергової відпустки у зручний для них час, а також право на додаткову відпустку без збереження заробітної плати терміном до двох тижнів на рік; виплата допомоги на час тимчасової непрацездатності у розмірі 100 % середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи тощо. — Англ. *war participants*.

Учасники політичного процесу.

Такими учасниками є: президент; законодавці; представники виконавчої влади; політичні партії; громадські організації; групи інтересів; дослідницькі організації; засоби масової інформації; окремі громадяни. Кожен з них у різний спосіб, за допомогою різних засобів — як офіційних, так і неофіційних — може впливати на вироблення, прийняття та реалізацію державних рішень. — Англ. *participants of political process*.

Учні в класі ізольовані — 1) група учнів або один учень, до яких у класі виявляють особливе, нерідко негативне ставлення. Причинами цього можуть бути вчинки або дії учнів, яких не сприймає більшість. Ознаками ізольованості є припинення з ними доброзичливих товариських і ділових зв'язків, намагання позбавити їх підтримки учнями інших класів, педагогів. Ізольовані учні часто безпідставно і необґрунтовано зазнають образ, навіть фізичної дитячої розправи, дискримінації; 2) учні, які внаслідок інфекційних захворювань на певний час відокремлені від здорових. — Англ. *isolated pupils in a classroom*.

Ушкодження легке тілесне — ушкодження, що має незначні скороминущі наслідки, тривалістю не більш як шість днів. — Англ. *light corporal injury*.

Уява — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів,

уявлень, думок на основі її попереднього досвіду. — Англ. *imagination; fancy*.

Уявлення — чуттєво-наочний образ предметів або явищ дійсності, який зберігається і відтворюється у свідомості без безпосереднього впливу предметів на органи чуттів. — Англ. *concept, overview*.

Ф

Фаза (від грец. *phasis* — поява) — 1) момент, окрема стадія в розвитку явища чи процесу в природі або суспільстві; 2) величина, що характеризує стан процесу коливання в кожний момент часу. — Англ. *phase; stage*.

Факт соціальний — 1) одинична, суспільно значима подія або деяка сукупність однорідних подій, характерних для певної сфери соціального життя або для певних соціальних процесів; 2) подія, описана в чітких поняттях із зазначенням специфіки соціальної ситуації, в якій вона відбулася. — Англ. *social fact*.

Фактори ризику — умови та обставини, які самі по собі не є безпосередніми джерелами появи небажаних наслідків, але підвищують можливість їх появи. — Англ. *factor of risk*.

Фактори розвитку — система факторів, що визначають психічний розвиток дитини та опанування відповідних форм поведінки. До Ф. р. відносять (зокрема, в системі освіти) зміст навчання, виховання, педагогічну підготовленість учителя і вихователя, методи і засоби навчання і виховання та ін. — Англ. *factors of development*.

Фанатизм (від лат. *fanaticus* — несамовитий, шалений) — стан, що виражається в сліпій відданості певній ідеї або доктрині, непохитна, безальтерна-

тивна відданість індивіда певним твердженням, точкам зору, що виявляється у його спілкуванні та діяльності і поєднується з високим ступенем ідентифікації людини з цими явищами. Ф. характеризується готовністю до жертвних вчинків, нетерпимістю до іншої точки зору, віри, ідеї, несприйняттям людей з іншими переконаннями. Нерідко має ідеологічне (політичне), релігійне забарвлення. Фанатик не здатний до компромісу і діалогу з оточенням і готовий боротися за свої переконання будь-якими доступними йому засобами. В осіб з фанатичною поведінкою відбувається деформація особистісної структури з фіксацією на певному звуженому змісті або звужених системних цінностях. — Англ. *fanaticism*.

Фандрайзинг — діяльність благодійної організації, що забезпечує ефективніші та продуктивніші, ніж у конкурентів, методи і способи роботи. Ф. спрямований на отримання організацією ресурсів, необхідних для реалізації її програм та досягнення цілей, що стоять перед нею, на забезпечення бажаної задоволеності волонтера і сприяння підвищенню добробуту суспільства загалом. — Англ. *fundraising*.

Фасилітація — метод соціальної роботи, за допомогою якого встановлюють зв'язки між клієнтом і соціальними системами; процес підвищення інтелек-

туально-вольової компетенції клієнта. Виявляється у створенні соціальних умов для участі клієнта у швидкому та ефективному розв'язанні своїх проблем, а також у діяльності з соціальної підтримки клієнтів, сімей і груп з метою набуття ними певної соціальної ролі та розвитку умінь відстоювати свої соціальні права. У психології термін “Ф.” використовують на позначення процесу і феномена полегшення, оптимізації діяльності однієї людини (або групи) за активної підтримки іншої людини. — Англ. *facilitation*.

Фасилітація соціальна — 1) стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, в результаті якого така діяльність стає активнішою, вільнішою, розквітшою і в цілому результативнішою; 2) полегшення здійснення певних дій у присутності інших людей (у т. ч. кримінальних дій в умовах злочинної групи). — Англ. *social facilitation*.

Фемінізм (від лат. *femina* — жінка) — загальна назва різних течій у жіночому русі, спрямованих проти дискримінації жінок у економічній, політичній, сімейній сферах життєдіяльності, за їх рівні права з чоловіками у суспільстві. Центральними проблемами Ф. є: сім'я і шлюб як основні знаряддя гноблення жінок; економічна незалежність жінки як головна передумова її соціальної незалежності; право жінки на власну неповторність, індивідуальність; розвиток здібностей, інтелекту; звільнення від еталону зовнішності і характеру, нав'язаного чоловіками. — Англ. *feminism*.

Феміністична психотерапія — орієнтація психологічно-соціального лікування, за якої професіонал (зазвичай жінка) допомагає клієнту (жінці) індивідуально чи у групових сеансах подолати психологічні і соціальні проблеми. — Англ. *feministic psychotherapy*.

Феміністична соціальна теорія — теорія про місце і роль жінки в суспільстві. Її не можна розглядати у відриві від фемінізму як соціального руху, що із характерних для 20-х ХХ ст. кампаній за

рівні виборчі права жінок перетворився на радикальний рух за фундаментальну рівність статі на роботі й удома. Ф. с. т. зазнала певної еволюції, перебуваючи під впливом різних політичних та ідеологічних течій — лібералізму, марксизму і постмодернізму. Ф. с. т. спрямована на те, щоб пояснити умови залежного стану жінок у суспільстві, звертаючись до статевих відмінностей і ґрунтуючись на теорії патріархату. Філософська основа доктрини рівноправ'я — праця М. Уоллстоункрафта “На захист жінок”. “Перша хвиля” фемінізму була пов'язана переважно з проблемою юридичного рівноправ'я чоловіків і жінок, усунення політичних та соціальних бар'єрів, що перешкоджали повноправній участі жінок у житті суспільства. В 60-ті фемінізм набув радикальнішої форми, спрямованої на революційне перетворення суспільства. З теоретичного погляду цей поворот був зумовлений засвоєнням радикальних ідей, зокрема марксизму, психоаналізу і анархізму. У США фемінізм “другої хвилі” був пов'язаний з боротьбою за громадянські права чорношкірих. Підпорядковане становище жінок порівнювали з колонізацією чорношкірих за імперіалізму. Звільнення цих груп пригноблених очікувалося не лише з економічного і політичного боку, а й на рівні психології і культури. Боротьба проти культури патріархату передбачала також і пропагування ідей, спрямованих проти милітаризації суспільства і руйнування планети через забруднення навколишнього середовища. Прихильники фемінізму стверджували, що соціальна ієрархія, расизм, війни, насилля і забруднення навколишнього середовища є наслідками психологічної потреби чоловіків у пануванні та соціальної організації патріархату. Жорсткі види спорту, пригноблення жінок у сім'ї, зґвалтування та порнографія також розглядаються феміністами як загальні прояви практики чоловічого насилля щодо жінок, тоді як лесбійство і жіночий сепаратизм вважаються реакцією на насилля і патріархат. Основними маніфестами фемінізму “другої хвилі” були праці С. де Бовуар, С. Файерстоун. У 80-ті

Ф. с. т. зазнала впливу постструктуралістського і постмодерністського аналізу. Фемінізм “третьої хвилі” більше уваги приділяє розмаїттю своїх конкретних виявів, відкидаючи універсальне уявлення про єдину феміністичну теорію. Критичні ідеї сучасного фемінізму знайшли відображення у працях Н. Чодороу, С. Джилліган, Б. Хукс. Більшість теоретиків фемінізму побоюється, що постмодернізм може вихлостити феміністичну критику патріархату та підірвати здатність феміністів виступати єдиним політичним рухом, оскільки постмодерний релятивізм суперечить універсалізму феміністичної опозиції чоловічому пануванню. Деякі феміністи-постмодерністи стверджують, що традиційні форми пригноблення жінок все ще існують у сучасному суспільстві й що відмовлятися від феміністичної політики передчасно. Ф. с. т. вплинула на соціологічний аналіз статі (зокрема, на виокремлення біологічного і соціального — “sex” і “gender” — аспектів статі), патріархальної влади і соціального класу. Стать разом з віком, етнічною належністю і класом вважають одним із вимірів соціальної нерівності в суспільстві. Останніми роками Ф. с. т. суттєво позначилися на методології соціологічного дослідження, зокрема на розвитку якісного, рефлексивного, “зосередженого на клієнтах” та інтерактивного дослідження. Хоча феміністична теорія має в соціології певний вплив, її представники заявляють, що цього недостатньо і що фемінізм повинен стати повноправною складовою соціологічної науки, де все ще панують ідеї її фундаторів. — Англ. *feministic social theory*.

Фемінність — комплекс фізіологічних, соматичних, психологічних і психічних ознак, які визначають належність до жіночої статі. — Англ. *femininity*.

Філантропія (від грец. *phileo* — люблю і *anthropos* — людина) — людинолюбство, благодійність, допомога нужденним, заступництво. — Англ. *philanthropy*.

Фінансовий соціальний захист — грошова підтримка у формі соціальної

страховки, соціальної допомоги і додаткових коштів, яка може бути безумовною або базуватися на перевірці доходу чи потреб. — Англ. *financial social protection*.

Фінансові трансферти — метод фінансування соціальної сфери, який передбачає виплати готівкою для підтримання доходів окремих осіб або сімей (напр., допомога малозабезпеченим сім'ям). — Англ. *financial transfers*.

Фобія (від грец. *phobos* — страх) — 1) постійне, завищене і зазвичай алогічне почуття страху, що виникає при деяких психозах; 2) психологічний синдром, який характеризується уникненням специфічних ситуацій або об'єктів, які не є об'єктивно небезпечними, але породжують страх або тривогу. Ф. відмінна від звичайного страху більшою інтенсивністю, всепоглинаючим бажанням уникати лякаючого об'єкта. Емоційний розлад, пов'язаний з Ф., перешкоджає повсякденній діяльності людини, і їй часто буває важко вести нормальний спосіб життя. У словосполученнях Ф. вказує на пов'язані з небезпекою ситуації. Найпоширеніші серед них — зоофобія (страх перед звірами), акрофобія (страх висоти), клаустрофобія (страх перед закритими приміщеннями), агрофобія (страх перед відкритими просторами і великою кількістю людей). Специфічні Ф. — напр., страх перед павуками (арахнофобія) або страх перед польотами (аерофобія). Ф. можуть розвиватися у будь-який період життя, хоча деякі специфічні Ф. (напр., страх перед тваринами) виникають у дитинстві й зникають у ранній юності без терапевтичного втручання. Дехто з психологів вважає, що окремі Ф. (страх перед хижакими, страх темряви) є відлунням реальних небезпек, що існували у далекому минулому. Хоча більшість Ф. зникають самі по собі, деякі стійкі їх різновиди можна послабити лише після курсу спеціальної терапії. — Англ. *phobia*.

Фобія соціальна — патологічний страх перед соціальними ситуаціями, у процесі яких можливе спостереження і

негативне оцінювання поведінки індивіда іншими індивідами. — Англ. *social phobia*.

Фокус-групи — один з якісних методів соціально-психологічних досліджень, який передбачає отримання не кількісних, а якісних даних під час групового фокусованого (напівстандартизованого) інтерв'ю, що відбувається у формі групової дискусії і спрямоване на отримання від її учасників “суб’єктивної інформації” про те, як вони сприймають різні види практичної діяльності або продукти цієї діяльності. Оскільки фокусоване інтерв'ю напівстандартизоване, воно є проміжним між спрямованим і неспрямованим інтерв'ю, поєднує фокусованість на конкретну проблему першого і свободу форми висловлювань респондентів другого. Основний психологічний механізм Ф.-г. — групова дискусія. У практичній психології дискусією використовують у різних групах: психотерапевтичних, тренінгових, брейнстормінгу та ін. У груповій дискусії виділяють три фази: 1) орієнтування; 2) оцінка; 3) завершальна фаза. Оскільки завдання Ф.-г. обмежене отриманням якнайповнішої і різноманітнішої інформації про те, як і чому її учасники сприймають певні об’єкти (матеріали масової комунікації, соціальні програми, послуги тощо), головна увага приділяється фазі орієнтування, що охоплює визначення цілей і теми дискусії, знайомство її учасників один з одним та збирання інформації про їхні думки й судження щодо теми дискусії. Процедура Ф.-г. охоплює: 1) організацію місця й час проведення Ф.-г.; 2) забезпечення необхідного технічного оснащення; 3) критерії добору учасників; 4) підготовку топик-гайду (порядку ставлення запитань); 5) вибір методичних прийомів залежно від запланованого рівня обговорення отримуваної інформації; 6) підготовку матеріалів, необхідних для використання конкретних методик; 7) опрацювання та інтерпретацію даних; 8) форми оприлюднення результатів. Тривалість Ф.-г. — 1,5–3,5 години. Ведення дискусії у Ф.-г. потребує хорошої пам’яті, великої концентрації уваги і самодисципліни. — Англ. *focus-groups*.

Фокус соціальної політики — індивіди, або соціальні одиниці, на яких політика впливає безпосередньо. Напр., Ф. с. п. у таких заходах, як допомога у разі безробіття, працевлаштування — група безробітних, а в реалізації заходів регулювання ринку праці, хоча вони і мають на меті скорочення безробіття і опосередковано спрямовані на групу безробітних, — група підприємців, для яких встановлюються податкові пільги за працевлаштування безробітних. Соціальна політика може бути сфокусована на різних соціальних одиницях. При плануванні та виборі Ф. с. п. враховують: а) якою мірою ці соціальні одиниці є джерелами проблем; б) якою мірою доцільно зосередитися саме на конкретній групі з метою розв’язання проблем, що виникають. Ф. с. п. є: 1) індивіди (допомога надається у разі особистого звернення, у зв’язку з індивідуальними проблемами та після перевірки потреб); 2) домогосподарства і сім’ї (допомога малозабезпеченим сім’ям, житлові субсидії, допомога сім’ям з дітьми); 3) територіальні громади (заходи, спрямовані на населення територій пріоритетного розвитку, територій, що постраждали внаслідок катастроф, стихійних лих, територій проживання національних меншин); 4) соціальні групи, соціальні прошарки, блоки (виплати у зв’язку з інвалідністю, безробіттям, заходи, спрямовані на поліпшення становища біженців, національних меншин, жінок, дітей-сиріт, людей похилого віку тощо); 5) суспільство загалом (політичні рішення мають на меті користь для всього суспільства чи нації: розвиток національної системи охорони здоров’я, податкова політика, антиінфляційні заходи, антимонопольна політика). — Англ. *focus of social policy*.

Фонд житловий державний — житловий фонд місцевих рад народних депутатів і житловий фонд, який перебуває у повному господарському віданні чи оперативному управлінні державних підприємств, організацій, установ. — Англ. *state housing fund*.

Фонди громадські — структури, які об’єднують групи людей, матеріальні,

фінансові, культурні та інші цінності, створені у результаті добровільних відрахувань, внесків, пожертв державних, громадських організацій і підприємств, комерційних і фінансових структур, приватних осіб з метою гуманітарної, благодійної діяльності в різних сферах суспільного життя. Ф. г. переважно мають статут, документи, які регламентують їхню діяльність, а також організаційну і управлінську структури. Держава підтримує Ф. г.: надає їм приміщення, встановлює пільгове оподаткування, заохочує їх зусилля, спрямовані на розв'язання соціальних проблем. Існують Ф. г. миротворчі, благодійні, науково-дослідні, культурологічні, релігійні тощо. — Англ. *public funds*.

Форми державного регулювання соціального страхування — форми, в яких здійснюється регулювання соціального страхування. Такими формами є: 1) оподаткування; 2) виділення коштів із загальних доходів держави; 3) регулювання недержавних фондів, установ і організацій, що здійснюють соціальне страхування; 4) вимога обов'язкового накопичення коштів; 5) запровадження податкових стимулів; 6) створення правової системи, яка б забезпечувала гарантію виплат і надійність фінансових установ; 7) заходи щодо зменшення інфляції. — Англ. *forms of state regulations of social insurance*.

Форми комунікативної поведінки людини неадаптивні — форми поведінки людини, що відхиляються від ustalених норм, перешкоджають нормальному її спілкуванню з оточуючими, породжують проблеми у сфері міжособистісних відносин. — Англ. *non-adaptive forms of communicative behaviour of a man*.

Фостерна опіка — вид опіки, що передбачає передання дитини в сім'ю, яка її утримує і виховує впродовж певного часу замість батьків (при цьому батьки не позбавляються батьківських прав). — Англ. *foster care*.

Фостерні будинки — 1) сім'ї, в яких розміщують дітей із неблагополучних

родин і в яких вони живуть, доки в їхніх біологічних родинах будуть забезпечені нормальні умови для життєдіяльності і розвитку, психологічно комфортна і безпечна атмосфера; 2) заклади інтернатного типу для тимчасового проживання людей похилого віку й психічно хворих осіб. У Великобританії, напр., Ф. б. — сім'я або окрема особа, яка взяла на утримання й виховання дитину, позбавлену батьківського піклування, чи сироту. Незалежно від кількості власних дітей вона має право взяти не більше трьох дітей. “Довготермінова” прийомна сім'я бере дитину на утримання з моменту її вилучення з неблагополучної родини й до часу, коли вона стає дорослою. Місцеві органи влади виплачують їй певну суму коштів — трохи більше, ніж витрачає середня сім'я на утримання дитини, однак ці гроші не можна розглядати як винагороду. Інститут прийомної сім'ї розрахований на людей, які хочуть допомогти дітям, а не отримати від цього матеріальний зиск. Прийомні батьки не мають змоги обирати собі дитину. Рішення про її направлення у конкретну сім'ю приймає соціальний працівник. Батьки проходять підготовку щодо подолання певних труднощів, які можуть виникнути у спілкуванні з такими дітьми. За неспроможності розв'язання певних проблем вони звертаються до соціального працівника. “Короткотермінова” сім'я бере дитину на короткий час: від кількох тижнів до кількох місяців, доки її батьки розв'яжуть свої проблеми (хвороба, перебування в лікарні тощо) або її направлять у дитячий будинок чи іншу родину. У цих сім'ях батьки мають бути готові зустріти дитину (або дітей), за що отримують додаткову платню. Існують і т. зв. прийомні “сім'ї-спеціалісти”. Вони беруть на утримання дітей переважно підліткового віку, які мають проблеми з поведінкою або фізичні вади. Такі діти потребують уважнішого догляду, а відтак — додаткових спеціальних знань у членів фостерної родини. — Англ. *foster houses*.

Фракція (від лат. *fractio* — розламування) — частина, група всередині партії, що має певні особливості й відрізняється

ідейними, організаційними формами. Найвність в одній партії декількох Ф. робить її більш гнучкою, оскільки дає змогу зберігати підтримку різних груп виборців, враховувати розмаїтість інтересів у суспільстві. — Англ. *fraction*.

Фрейдизм — філософсько-антропологічна і психологічна концепція, яка трактує всі форми культури і соціального життя, спираючись на вияв первинних потягів індивіда, використання створеної австрійським психіатром З. Фрейдом психоаналітичної теорії для розуміння психосоматичних, соціально-психологічних та історичних процесів, релігійних і філософських уявлень, художньої творчості тощо. Прагнучи створити універсальні психоаналітичні концепції, Фрейд доповнив клінічний матеріал, отриманий під час терапії пацієнтів з невротами, вивченням історії людства та його культурної спадщини, пошуками в міфах, звичаях, історичних подіях, пам'ятках літератури і мистецтва підтвержень основних положень психоаналізу. Висновки, зроблені у процесі клінічної роботи з хворими на невротизм, Фрейд поширив на соціальні, історичні та культурні процеси суспільства, провів паралелі між індивідуальним розвитком невротичної особистості і соціально-психологічними закономірностями розвитку суспільства. Головну роль у формуванні Ф. відіграла праця Фрейда “Тотем і табу: психологія первісної культури і релігії” (1913), в якій наведено психоаналітичну інтерпретацію проблеми виникнення заборон (табу) і тотемістичної релігії, розглянуто виникнення моралі і релігії, перехід від доісторичного стада до людського суспільства, зроблено спробу історичного обґрунтування одного з центральних понять психоаналізу — Едіпового комплексу. У наступних працях “Майбутнє однієї ілюзії” (1927) і “Мойсей і монотеїзм” (1939) Фрейд проводить аналогії між індивідуально-психологічним розвитком хворого на невроз і стадіями розвитку людського суспільства. На думку вченого, у тотемістичній релігії знаходить відображення Едіпов комплекс, тотем є символом-заступником вбитого і з’іде-

ного праотця, провина за вбивство якого зберігається в несвідомому. З тотемізму Фрейд виводив усі релігії, насамперед іудаїзм і християнство. Він висунув дві концепції розуміння релігії. Перша викладена у праці “Нав’язливі дії і релігійні обряди” (1907), в якій Фрейд визначив невроз як “індивідуальну релігійність, релігію як загальний невроз нав’язливих станів”. Учений тлумачив релігію як психологічно захисний механізм, що забезпечує трансформацію несвідомих потягів у різні форми релігійних вірувань і обрядів. Переведення несвідомих потягів у соціально прийнятну форму з відстроченням задоволення бажань знижує силу внутрішньоособистісного конфлікту. Другу версію виникнення релігії Фрейд навів у праці “Майбутнє однієї ілюзії”, в основі якої — твердження про безпорадність людини перед силами природи. У прагненні послабити тривогу перед незрозумілим людина намагається наділити природу душею, “олюднити” її. Релігійні обряди поклоніння, жертвоприношення спрямовані на компенсацію її слабкості. Трактуючи релігійне навчання як невротичну спадщину, Фрейд вважав, що психоаналітична процедура дає змогу усунути релігійні уявлення зі свідомості людини. Першу спробу створення “історичного психоаналізу” відносять до спільної роботи Фрейда і Булліома, в якій він застосував метод аналізу несвідомого на прикладі президента США В. Вільсона. Прагнучи описати психоаналітичну картину історії, Фрейд спирався на гіпотези Ч. Дарвіна про примітивну людську орду, керовану жорстоким батьком, Р. Сміта — про виникнення тотемізму. На основі досвіду роботи з дитячими невротами страху Фрейд пояснював процес становлення психічного життя примітивної людини, утворення табу, виникнення анімізму і тотемізму. Послідовники Фрейда широко використовували практику психоаналітичних трактувань біографії видатних особистостей, міфів і казок. Виникнення культури і готовність до творчості Фрейд розумів як вияв сублимації сексуальних прагнень, який він описав у праці “Культурна” сексуальна мораль і су-

часна нервозність” (1908). За допомогою поняття сублимації (процес, що призводить до розрядки енергії інстинктів у неінстинктивних формах поведінки) Фрейд намагався вивести вищі психічні функції з нижчих, пояснити, не відмовляючись від пансексуалізму, такі явища, як художня творчість, наукова діяльність, філософське пізнання істини. Психоаналітична інтерпретація літератури і мистецтва пов'язана насамперед з механізмом перетворення внутрішньопсихічних конфліктів, дитячих комплексів, невротичних симптомів на художню творчість. Учений розглядав сублимацію як основний шлях розв'язання психічних конфліктів, що можуть призвести до неврозу. У процесі творчої діяльності відбувається переведення несвідомих бажань у символічні форми. Мистецтво, за Фрейдом, виконує функцію сублимації несвідомих потягів, яка спрямована на гармонізацію принципів “реальності” і “задоволення” витісненням зі свідомості соціально неприйнятних імпульсів. Фрейд відштовхувався від ідеї Едіпового комплексу, в якому історично “збігається початок релігії, моральності, громадськості і мистецтва”. Виходячи з цього, він намагався через психоаналітичне бачення розкрити зміст художніх творів: “Короля Ліра”, “Гамлета”, “Річарда III”, “Макбета” В. Шекспіра, “Братів Карамазових” Ф. Достоевського. На думку Фрейда, культура покликана сприяти послабленню агресивних людських інстинктів. Коли їй це не вдається, агресія може стати частиною внутрішнього світу людини і призвести до неврозу. Виникає проблема “колективних неврозів”. Фрейд вбачав у психоаналізі засіб лікування соціальних хвороб суспільства, мріяв мати “як пацієнта весь людський рід”. Численні спроби модернізувати Ф. зумовили виникнення в 40–50-ті ХХ ст. неофрейдизму. — Англ. *freudism*.

Фригідність (від лат. *frigidus* — холодний) — сексуальна холодність жінки, що виявляється у зниженні або відсутності лібідо, сексуального збудження, специфічних сексуальних відчуттів і оргазму. До розвитку Ф. призводять такі соціогенні (неправильне статеве виховання,

недостатні сексуальні знання), психогенні (акцентуації характеру, нервово-психічні захворювання), соматичні (різні соматичні захворювання) чинники, перший невдалий досвід початку статевого життя, пов'язаний з грубістю та насильством партнера. Ф. є досить поширеним явищем. За даними спеціальних досліджень, приблизно половина жінок під час статевого акту не мають оргастичних відчуттів і симулюють їх. У таких випадках слід звернутися до лікаря-сексопатолога. У сучасній спеціальній сексологічній літературі термін “Ф.” нерідко замінюють терміном “сексуальна дисфункція”. — Англ. *frigidity*.

Фрустрація — психічний стан пригніченості, напруження і тривоги, що виникає у зв'язку з неможливістю задовольнити певну потребу або досягти певної мети. Суб'єктивним станом Ф. є переживання гнітючого напруження, тривоги, гніву, відчаю тощо. Ступінь Ф. залежить від значущості діяльності, яка блокується, і від суб'єктивної “близькості” досягнення цілі. Цей стан викликає певні типові реакції: 1) агресію, спрямовану на подолання реальної причини перепони; 2) агресію, спрямовану на себе; 3) агресію, спрямовану на ілюзорного винуватця; 4) переоцінку цілей і бажань; 5) втечу від ситуації Ф., іноді з перенесенням необхідних дій у сферу уяви; 6) регресії; 7) патологічний розвиток характеру — постійну невпевненість у власних силах; 8) невроз. У випадках, коли неможливо усунути причину Ф., може виникнути глибокий депресивний стан, пов'язаний із значною і тривалою дезорганізацією психіки (ослаблення пам'яті, здатності до логічного мислення). Іноді Ф. називають ситуацію, що спричиняє такий стан. Подолання Ф. передбачає систему соціального, психічного, нервового впливів для зняття емоційно-вольового напруження, послаблення конфліктності ситуації тощо. Стійкість до фрустраторів, перенесення труднощів — толерантність. — Англ. *frustration*.

Функції сім'ї — види діяльності сім'ї як національного осередку, що забез-

печують найважливіші потреби суспільства, особисті потреби кожного члена сім'ї, загальносімейні (групові) потреби. Основні Ф. с.: матеріально-економічна, житлово-побутова, репродуктивна, комунікативна, виховна, рекреативна. — Англ. *family functions*.

Функції соціального працівника — діяльність, обов'язки, призначення, зумовлені професійною специфікою соціального працівника. Реалізуюючи свою діяльність, спеціаліст соціальної роботи виконує такі функції: 1) комунікативну — забезпечення змістового аспекту, стратегії і тактики співробітництва соціального працівника з потенційним/реальним клієнтом, що полягає у встановленні, продовженні і припиненні необхідних професійних контактів, в обміні інформацією, виробленні у всіх взаємодіючих сторін позитивної перцепції один одного; 2) організаторську — передбачає активність соціального працівника у забезпеченні узгодженої взаємодії елементів системи сервісних послуг у комплексному обслуговуванні клієнтів; зміні неefективних сторін функціонування соціальних агенцій; створенні, розвитку і координації соціальної мережі (волонтерських організацій, громадських формувань, соціально значимого спрямування, груп самопомогі тощо); 3) правозахисну — використання соціальним працівником усього арсеналу правових норм для захисту прав та інтересів клієнтів, сприяння у застосуванні заходів державного примусу і реалізації юридичної відповідальності стосовно осіб, які вдаються до прямих чи опосередкованих протиправних дій щодо клієнта; 4) превентивну — полягає в орієнтації на роботу зі “здоровим” клієнтом. Передбачає, за визначенням М. Блума, науково обґрунтовані і своєчасно вжиті соціальним працівником заходи, спрямовані на запобігання виникненню можливих життєвих колізій в окремих індивідів і в групах ризику; збереження, підтримання і захист нормального рівня життя і здоров'я людей; сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкриття їх внутрішнього потенціалу (в т. ч., напр., профілак-

тики девіантності; формуванні здорового способу життя; викориненні джерел стресу в самій людині і в навколишньому середовищі; створенні умов для надбання клієнтом досвіду розв'язання потенційно існуючих проблем тощо). У спеціалізованих джерелах цю функцію називають ще попереджувально-профілактичною, соціально-терапевтичною, іноді її частину виокремлюють як соціально-медичну функцію; 5) психотерапевтичну — комплексний вербальний і невербальний вплив соціального працівника на когнітивну, емоційну і поведінкову сфери клієнта з метою сприяння йому у зміні ставлення до існуючих проблем навколишнього соціального середовища (в різних концепціях ця мета може формулюватися також як особисте зростання, самоактуалізація, самовизначення, самовиховання тощо). Деякі автори, виходячи з того, що психотерапію не можна вважати соціальною роботою, пропонують називати психотерапевтичну функцію психологічною, забуваючи, що “психотерапія... може бути змістом соціальної роботи”. Зокрема, коли йдеться про т. зв. психотерапію здорових людей, кількість яких, за даними В. Кондрашенко і Д. Донського, становить не менше половини пацієнтів психотерапевтів; 6) рекламно-пропагандистську (вперше виділена П. Павленком) — поширення ідей соціального захисту людини, а також об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг з метою створення попиту на них; 7) соціально-педагогічну — у широкому сенсі її трактують як поняття, подібне до багатоаспектного поняття “функції соціального працівника” (В. Бочарова, І. Зверева, Л. Коваль та ін.). У цьому випадку основні функції соціального працівника розглядаються крізь призму пріоритетності цілеспрямованого виховного впливу соціуму на поведінку і діяльність клієнтів, що його організовує соціальний педагог — повноважний носій усього розмаїття існуючих сервісних послуг. У вузькому сенсі “соціально-педагогічна (функція) виявляє інтереси і потреби людей у різних видах діяльності (культурного дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної

та художньої творчості, туризму) і залучає до роботи з ними різноманітні заклади, товариства, творчі спілки"; 8) соціально-економічну — у багатьох країнах є провідною в діяльності соціального працівника і передбачає задоволення матеріальних інтересів та потреб малозабезпечених прошарків населення. Реалізується у формі надання натуральної і грошової допомоги; встановлення пільг; надання одноразових компенсацій; здійснення соціально-побутового патронажу. Останню складову в російській спеціальній літературі розглядають як самостійну соціально-побутову функцію, що орієнтує соціального працівника на поліпшення житлових умов своїх клієнтів, забезпечення їм нормального побуту. — Англ. *functions of social workers*.

Функції соціального страхування.

Такими функціями є: 1) накопичення коштів — вирівнювання розподілу доходів особи протягом її життя: накопичення коштів за час економічно активного періоду життя для використання їх у похилому віці; 2) перерозподіл коштів — перерозподіл доходів однієї особи на користь іншої; 3) страхування — захист на випадок численних ризиків: хвороби, інвалідності, довголіття, втрати накопичень унаслідок інвестиційної помилки або інфляції, втрати годувальника тощо. — Англ. *functions of social insurance*.

Функції соціальної роботи — надання допомоги тим, хто її найбільше потребує. Є діяльністю, обов'язком, призначенням держави загального добробуту. Основні Ф. с. р.: 1) організаційна — створення та організація діяльності соціальних служб, залучення до їхньої роботи широкого кола громадськості, спрямування їх діяльності на надання різних видів допомоги і соціальних послуг населенню; 2) діагностична — вивчення особливостей об'єктів соціальної роботи, ступеня і спрямованості впливу на них мікро- і макросередовища, встановлення "соціального діагнозу"; 3) прогностична — аналіз можливого розвитку подій, процесів, вироблення певних мо-

делей соціальної поведінки; 4) правозахисна — використання законів і правових актів, спрямованих на надання допомоги і підтримки населенню, його захист; 5) профілактична — приведення в дію юридичних, медичних, психологічних, педагогічних та інших механізмів для запобігання і подолання негативних явищ; 6) соціально-медична — організація роботи з профілактики захворювань і збереження здоров'я, оволодіння основами здорового способу життя, підготовка молоді до сімейного життя, розвиток трудотерапії тощо; 7) соціально-педагогічна — виявлення інтересів людей у культурній, спортивно-оздоровчій, художній та іншій діяльності, залучення до роботи з ними різних закладів, товариств, творчих спілок; 8) психологічна — здійснення різних видів консультивання і корекції міжособистісних відносин з метою соціальної адаптації, реадaptaції і реабілітації; 9) соціально-побутова — надання необхідної допомоги і підтримки різним категоріям населення: людям з обмеженими можливостями, людям похилого віку, самотнім громадянам та іншим у поліпшення їх побутових умов; 10) комунікативна — встановлення контакту з клієнтами, налагодження обміну інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини або груп людей. По суті соціальна робота виконує функцію єдиної ланки між тими, хто потребує допомоги, і тими, хто її реально може надати (державна, громадські, благодійні, релігійні організації, окремі особи). — Англ. *functions of social work*.

Функціоналізм соціальний — здатність соціального інституту виконувати певну роль у системі суспільних відносин, об'єднувати певні види людської діяльності і впливати відповідним чином на суспільні процеси, сприяти їх розвитку, стабілізації. Ф. с. — принцип аналізу явищ, процесів суспільного життя, який має таке ж важливе значення, як і принципи історизму, системного аналізу, детермінізму. Розрізняють функції явні і латентні (приховані). — Англ. *social functionalism*.

Функціональна травмованість — нездатність особи задовольнити певні вимоги чи нести відповідальність внаслідок тимчасової чи постійної фізичної або розумової неспроможності. Термін

“Ф. т.” часто вживають у ситуаціях, коли особа є лише частково неповносправною і може ефективно виконувати більшість, але не всі нормальні функції. — Англ. *functional affection*.

X

Характер (грец. *character* — риса, особливість) — комплекс сталих психічних, ціннісно-орієнтаційних і поведінкових якостей індивіда, що виявляються в його поведінці, діяльності і ставленнях. — Англ. *disposition/ character*.

Характеристика кваліфікаційна — короткий виклад основних завдань, навичок і вмінь, прав і обов'язків, які мають бути притаманні людині (працівнику) певної кваліфікації і спеціальності. — Англ. *job description*.

Харизма — наділення особи властивостями, які викликають поклоніння перед нею і беззастережну віру в її можливості. Цей феномен властивий великим і малим соціальним групам, коли відбувається персоніфікація ідеалів у процесі об'єднання. Х. характерна передусім для екстремальних історичних умов, коли окремому лідеру приписують найвагоміші і найпомітніші дії, зрушення, трансформації. У релігійній психології Х. постає як божа милість, благодать. Існували й існують спроби, хоча й невдалі, надати Х. спадкового характеру. — Англ. *charisma*.

Хворий на наркоманію (наркоман) — особа, яка зловживає наркотичними засобами і страждає на психічну та фізичну залежність від них і якій у встановленому порядку медичним закладом діагностовано наркоманію. Цей термін

не так клінічний, як передусім медико-юридичний і соціальний, і використовується лише щодо зловживань речовинами, які законом визнані наркотичними. — Англ. *drug addicted (druguser)*.

Хвороби психічні (душевні) — специфічні хвороби людини, що виникають унаслідок порушення або зміни діяльності організму, переважно мозку, і виявляються в різноманітних розладах психічної діяльності. За походженням Х. п. (д.) поділяють на чотири великі класи: 1) ендогенні Х. п. (д.), природа яких має характер або спадковий, або спадкового нахилу (хорея Гентіштона, амавротична ідіотія, фенілпіровиноградна олігофренія, шизофренія, деякі форми епілепсії та ін.); 2) екзогенні — спричинені несприятливими впливами зовнішнього середовища (травма, інфекція, отруєння, радіація, травматична хвороба мозку, алкоголізм, наркоманія, енцефаліти тощо); 3) соматогенні — є наслідком первинних немозкових хвороб, які такою мірою змінюють внутрішнє середовище організму, що воно стає агресивним для діяльності мозку (психічні хвороби, що виникають унаслідок захворювань печінки, серцево-судинної, ендокринної систем); 4) психогенні — спричинені несприятливою для людини соціальною ситуацією, конфліктом (реактивні психози, неврози та ін.). ВООЗ розробила єдину міжнародну класифікацію Х. п. (д.), що сприяє зближенню національних систематик Х. п. (д.) і

поширенню знань про їх природу і механізми розвитку. Цю класифікацію регулярно змінюють. У 1980 запроваджено класифікацію 10-го перегляду. У ній кожна Х. п. (д.) (відповідно до цієї класифікації замість поняття Х. п. (д.) вживають узагальнене поняття психічні розлади) має шифр. Напр., шизофренія — 295, маніакально-депресивний психоз — 296, соматогенні психози — 294, алкогольні психози — 291 тощо. Х. п. (д.) є доволі поширеними. Для їх лікування застосовують: лікарські препарати, зокрема психофармакологічні, “брутальні” методи лікування (інсулінові коми), лікувальне голодування, піротерапію (підвищення температури тіла до 38°C і вище), психотерапію, трудотерапію, хірургічне лікування (психохірургію). Людям з Х. п. (д.) допомагають соціальні працівники. Існують три види профілактики Х. п. (д.): 1) первинна — запобігання хворобі; 2) вторинна — запобігання загостренню хвороби; 3) третинна — запобігання важким ускладненням і появі глибокого психічного дефекту. — Англ. *psychic illnesses*.

Хоспіс — 1) система загальних принципів і спеціальних закладів для надання допомоги і підтримки людям, які помирають; 2) програма комплексної медичної, психологічної, духовної та соціальної допомоги, яку здійснює мультидисциплінарна (багатопротильна) команда з метою всебічного задоволення потреб невилковно хворої людини та її близьких на останніх стадіях хвороби. Х. є своєрідною філософією, реакцією на неспроможність медицини подолати невилковні хвороби. Концепція Х. виникла на Заході у середині 60-х ХХ ст. як органічне поєднання вже існуючої практики паліативної медичної допомоги і клінічної соціальної роботи. Ініціаторами створення Х. на теренах колишнього СРСР стали рос. лікар А. Гнезділов і англ. журналіст В. Зорза (виходець із Західної України). Хоспісну допомогу можуть надавати державні медичні заклади і недержавні організації. Х. переважно мають денний стаціонар, виїзну службу (допомога вдома), стаціонар на 30 ліжок, організаційно-методичний відділ (за стан-

дартами ВООЗ заклад такого типу (із стаціонаром на 30 ліжок) розрахований на обслуговування 300–400 тисяч населення). Головні напрями роботи Х.: виявлення контингенту хоспісних хворих; роз’яснення цілей і завдань Х.; взяття цих хворих на облік; визначення обсягу допомоги в кожному конкретному випадку; організація консультацій фахівців; симптоматичне лікування стаціонарно або амбулаторно; розроблення навчальних програм, навчання персоналу; соціально-психологічна підтримка хворого і його близьких. До мультидисциплінарної команди входять лікарі, медсестри, психологи, психотерапевти, соціальні працівники, залучаються священнослужителі та юристи. Медична програма допомоги охоплює контроль за станом хворого, знеболювання і симптоматичне лікування. Психологічна допомога спрямована на подолання почуття страху і стресів, яких зазнають хворі та їхнє оточення. Спеціальні програми психологічної роботи з умираючими та їх близькими реалізують у формі індивідуальних бесід, тренінгів, психотерапії. Соціальна допомога передбачає: матеріальну підтримку сім’ї хворого; правове консультування; надання ситуативної допомоги; допомогу в оформленні документів, що свідчать про стан хворого (інвалідність тощо) або його потреби чи волевиявлення; координацію роботи різних спеціалістів; побутові та ритуальні послуги. Хоспісну допомогу надають цілодобово, хворим та їхнім сім’ям важливо знати про можливість її отримання в будь-який час. Співробітники Х. надають допомогу сім’ї і після важкої втрати. — Англ. *hospice (hospice care)*.

Хуліганство — брутальне порушення громадського порядку через неповагу до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю або крайнім цинізмом. Таке порушення визначають з урахуванням місця вчинення хуліганських дій, їх тривалості, кількості і характеристики потерпілих, ступеня порушення їхніх прав та законних інтересів тощо. Грубе порушення громадського порядку має місце тоді, коли заподіяно істотну

шкоду, коли Х. пов'язане з посяганням на інші цінності, що охороняються правом і задля збереження яких підтримують громадський порядок, коли це зачіпає важливі інтереси чи інтереси багатьох осіб; коли відновлення порядку потребує значних, тривалих зусиль. Х. полягає у застосуванні насильства (побоїв, заподіяння тілесних ушкоджень) до потерпілих, знищенні або пошкодженні майна, безладній стрілянині, використанні сильнодіючих речовин з метою зірвати проведення масового заходу, проявах безсоромності, знущанні над безпорадними людьми тощо. Суб'єктом Х. є осудна особа, яка досягла 14-річного віку. Законодавство України передбачає адміністративну відповідальність за дрібне Х. (нецензурну лайку в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян тощо). — Англ. *hooliganism*.

Хуліганство дрібне — нецензурна лайка в громадських місцях, образливе

чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян. На відміну від кримінально-карних хуліганських проявів, Х. д. не є грубим порушенням громадського порядку. Суб'єктом адміністративної відповідальності за Х. д. є особа, яка на момент його вчинення досягла 14-річного віку. — Англ. *shallow hooliganism*.

Хуліганство злісне — умисні дії, які грубо порушують громадський порядок, в яких виражається явна неповага до суспільства і які за своїм змістом є цинічними, особливо зухвалими або пов'язані з опором представнику влади чи представнику громадськості, що виконує обов'язки щодо охорони громадського порядку, чи іншим громадянам, які припиняють хуліганські дії, а також дії, вчинені особою, раніше судимою за хуліганство. — Англ. *malicious hooliganism*.

Ц

Центр дозвілля для дорослих — державні чи приватні заклади, в яких особи похилого віку чи інші дорослі збираються для участі у відпочинкових, соціальних, освітніх та вдосконалювальних програмах. — Англ. *community centre for adults*.

Центри незалежного життя — заклади і програми, створені для надання соціальних і медичних послуг неповносправним. — Англ. *centres of independent life*.

Центри соціальних служб для молоді — спеціальні установи (730 станом на 01.01.2004), на які покладено здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю. Відповідно до Закону України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” в Україні діють: Державний центр соціальних служб для молоді; Республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні, Київський і Севастопольський міські, районні, районні у містах, сільські та селищні центри соціальних служб для молоді; спеціалізовані формування центрів соціальних служб для молоді, зокрема бюро праці, агентства зайнятості, служби психологічної допомоги, кризові центри, центри реабілітації, ресоціалізації, адаптації, школи батьківської підтримки для молодих батьків, телефон довіри тощо. Державний центр соціальних служб для молоді створюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань моло-

діжної політики та підпорядковується йому. Ц. с. с. для м. створюються відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, належать до сфери їх управління і підпорядковуються відповідно органу виконавчої влади чи виконавчому органу сільської, селищної, міської ради. Державний центр соціальних служб для молоді контролює і координує діяльність республіканського (Автономної Республіки Крим), обласних, Київського і Севастопольського міських Ц. с. с. для м. Республіканський центр соціальних служб для молоді Автономної Республіки Крим, Ц. с. с. для м. обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, міські, районні, районні у містах, сільські та селищні ради контролюють і координують діяльність Ц. с. с. для м. відповідно районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах, сільських та селищних рад, а також надають їм практичну і медичну допомогу. Штатна чисельність працівників Державного, республіканського (Автономної Республіки Крим), обласних, Київського і Севастопольського міських, районних, районних у містах, сільських, селищних Ц. с. с. для м. встановлюється згідно з мінімальними стандартами здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю. Типове положення про Ц. с. с. для м. затверджує Кабінет Міністрів України. Діяльність цих центрів фінансується з державного та місце-

вих бюджетів, відповідні витрати в яких визначаються окремим рядком, з інших передбачених законодавством джерел. — Англ. *centres of social services for youth*.

Церебральний параліч — неспроможність керування м'язами і координацією, спричинена ушкодженням мозку, що сталося перед або під час народження. Ступінь важкості хвороби залежить від того, наскільки ушкоджено мозок. — Англ. *cerebral palsy*.

Церква (грец. *kyriakē (oikia)*, букв. — божий (дім) — термін, що використовується для характеристики великих релігійних організацій, які визнають значення держави та інших світських інститутів у підтриманні соціального порядку, мають ієрархічну організацію, і поповнюють свої лави не так за рахунок неофітів, як за рахунок народжених у сім'ях їхніх послідовників. Учений Е. Трьюльч виявив основний парадокс християнства, який може впливати на суспільство або як універсальна, відкрита для всіх людей релігія (Ц.), або як еліта, що складається з відданих послідовників (секти). Ціною існування християнства як Ц. є необхідність пристосування до світських інститутів, зокрема до держави, а як секти — ізольованість і втрата загального впливу. Трьюльч стверджував, що секуляризація означає кінець універсальної Ц. — Англ. *church*.

Цивілізація (від лат. *civilis* — громадянський) — термін, що вживається на позначення рівня розвитку культури; один із ступенів еволюції суспільства (дикість, варварство, Ц.). Філософи-просвітники XVIII ст. називали цивілізованим суспільство, засноване на розумі та справедливості. У XIX ст. Ц. вважали капіталізм загалом, однак такий підхід не набув розвитку. В сучасній суспільно-політичній літературі терміни "Ц.", "цивілізаційний" вживають для характеристики будь-якого соціокультурного комплексу, що існував або існує в історії. Виділяють два основні підходи до аналізу історичного шляху людства: 1) розви-

ток суспільства — зміна суспільно-економічних формацій; 2) історія — органічний процес розвитку самобутніх національних, історичних процесів є зміною кількох цивілізацій. Під Ц. розуміють якісну специфіку, своєрідність матеріальної, духовної, соціальної, політичної сторін життя країни або кількох країн на певному етапі історії. Відмінності між Ц. зумовлені несумісними системами цінностей. Кожній Ц. властива певна філософія, суспільно значимі цінності, узагальнений образ світу, специфічний спосіб життя із своїми певними життєвими принципами, основою якого є дух народу, його мораль. Це забезпечує єдність упродовж усієї власної історії. Постає питання, рухається світ до єдиної Ц., цінності якої стануть здобутками всього людства, чи посиляться тенденція до культурно-історичне розмаїття? У суспільних науках є прихильники обох підходів, що наводять вагомні аргументи на свою користь. — Англ. *civilization*.

Цикл бідності — стан бідності, що існує в межах однієї сім'ї з покоління в покоління. Лонгітюдні дослідження, зокрема у Великобританії (1959–2000), аргументовано підтвердили існування Ц. б., що пояснюється типом соціалізації в дитячому та підлітковому віці, для якого характерними є постійна депривація і низький рівень домагань. — Англ. *cycle of poverty*.

Цикл життєвий — послідовність вікових фаз індивідуального розвитку людини від народження до смерті. Поняття "Ц. ж." відображає психофізіологічну еволюцію організму індивіда впродовж біологічно життєвого часу. Вікова періодизація Ц. ж. охоплює такі фази: вік немовляти, раннє дитинство, дитинство, юність, молодість, зрілість, старість, похилий вік. Генетичний перехід від однієї фази до іншої є дискретною, "критичною" точкою розвитку. Рівень соматичної і нервово-психологічної зрілості організму в кожній фазі Ц. ж. визначає психофізіологічні можливості освоєння індивідом соціального досвіду, є біоло-

гічною основою соціалізації. — Англ. *life-cycle*.

Цикл кривди — постійне повторення моделей жорстокого поводження, що має місце, коли особа, з якої знущалися, чинить так само з іншими. — Англ. *cycle of misery*.

Циклічне безробіття — втрата роботи через періодичні спади у циклі виробництва, збуту та розподілу. Зазвичай Ц. б. охоплює більше робітників на триваліший період, ніж інші види безробіття. — Англ. *cyclical unemployment*.

Цілі соціальної політики — розв'язання або пом'якшення соціальних проблем, зменшення нерівності в суспільстві та уникнення економічної і соціальної маргіналізації. — Англ. *aims of social policy*.

Цілісний підхід — підхід, орієнтований на розуміння і лікування особи або явища в цілому. — Англ. *integral approach*.

Цілісність групи — ступінь спільного притягання чи взаємної вигоди, який особа відчуває (або яким завдячує) до соціального колективу, до якого вона належить (з яким себе ідентифікує). — Англ. *group integrity*.

Ціннісно-орієнтаційна єдність — один з основних показників єдності, згуртованості групи, що фіксує ступінь збігу позицій і оцінок її членів щодо мети діяльності і найбільш значимих для групи цінностей. Високий ступінь Ц.-о. є. — важливе джерело інтенсифікації внутрішньогрупового спілкування і підвищення ефективності спільної діяльності. Ц.-о. є. не призводить до нівелювання особистості в групі, оскільки не перешкоджає різноманіттю смаків, інтересів, звичок тощо членів групи. Вона не передбачає також обов'язкового збігу поглядів на способи досягнення спільної для всіх членів групи мети. — Англ. *value-oriented unity*.

Цінність — поняття філософії, етики, естетики, соціології, яке характеризує соціально-історичне значення для суспільства і сенсу для індивідів певних явищ, процесів навколишньої дійсності. В соціологію проблему Ц. запровадив М. Вебер, який, аналізуючи дії індивіда, виходив з тези, що кожна дія людини є осмисленою лише у зіставленні з цінностями, у світлі яких і визначаються норми поведінки людей та їх мета. Ц. характеризують і класифікують за багатьма критеріями об'єктивної характеристики явищ: Ц. матеріальні і духовні; Ц. суспільства, народу, нації, індивіда; Ц. моральні, економічні, політичні. Систему Ц. особистості можуть утворювати такі Ц.: сенсожиттєві (добро, зло, щастя, благо); універсальні (щастя, освіта, свобода, рівність, демократія); міжособистісні (чесність, відданість); особистого розвитку (честь, достоїнство) та ін. Суб'єктивне відображення у свідомості Ц. навколишньої дійсності необхідне для формування ціннісних орієнтацій особистості. Специфічність усвідомлення об'єктів, явищ дійсності як Ц. припускає і наявність особливих психологічних механізмів їх освоєння. Предметом психологічного дослідження у цьому випадку є такий вид психічної діяльності, як оцінювальна діяльність індивіда, спрямована не лише на сприйняття й освоєння об'єктивно змістової сторони предметів, явищ, а й на оцінювання їх властивостей з погляду необхідності, корисності, приємності тощо. У результаті цього відбувається усвідомлення особистістю Ц. об'єкта, явища навколишнього світу і, отже, формування особливого виду ставлення до нього — ціннісного. — Англ. *value*.

Цінності соціальні — фундаментальні соціальні блага, які забезпечують функціонування і розвиток суспільства (мир, соціальна справедливість, життя людини, розвиток особистості, гідність людини, належні умови життя і духовного розвитку). У широкому значенні — значущість явищ, предметів, речей реальної дійсності щодо їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальної групи, індивіда. У вузько-

му значенні Ц. с. — моральні та естетичні вимоги, які вироблені культурою і є продуктом суспільної свідомості. У процесі соціалізації індивід інтеріоризує (засвоює) вимоги та цінності, на яких базуються соціальні норми. — Англ. *social values*.

Цінності у соціальній політиці — цінності, що відіграють вирішальну роль у формуванні соціальної політики. Врахування або прийняття певних цінностей є основою будь-якого політичного рішення. Соціальна політика з позицій врахування цінностей базується на такому: 1) поглядах на природу людської поведінки; 2) певних цінностях; 3) підходах до прийняття і розуміння цінностей. Існують два протилежні погляди на людську природу, майже співзвучні з поглядами Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо. За Гоббсом, людська істота ущербна, гріхозна, корислива, заgreбуша, антисуспільна. Отже, завдання соціальних інституцій — контроль і придушення негативних імпульсів людської природи і спрямування індивідуальних бажань в суспільно прийнятних напрямках. На думку Руссо, люди за своєю природою добрі, щирі, альтруїстичні. Отже, суспільні обмеження здебільшого не потрібні й навіть контрпродуктивні, оскільки блокують позитивні імпульси. Соціальна політика базується на таких загальнолюдських філософських цінностях, як право на життя, свобода, рівність, недискримінація, справедливість, солідарність, соціальна відповідальність тощо. Певні цінності є базовими для пояснення будь-якої проблеми і вибору відповідної альтернативи політики. Напр., від того, яку цінність покладено в основу — рівність чи справедливість, залежатиме вибір принципу допомоги — універсального чи вибіркового. Соціальна політика розробляється з урахуванням певної ієрархії цінностей, яка визначає, на що передусім витратити кошти, як здійснювати їх перерозподіл і які групи населення матимуть переваги. Так, в Україні внаслідок інфляції у середині 90-х ХХ ст. практично всі громадяни пенсійного віку втратили свої заощадження. Низькі пенсії не забезпечували нормаль-

них умов життя. Постало питання збільшення розміру пенсії за рахунок підвищення оподаткування. Спочатку так і було зроблено, і відрахування до соціальних фондів з фондів оплати праці підприємств сягнули таких розмірів, що це призвело до зменшення заробітної плати і як наслідок — погіршення рівня життя працюючих. Ця схема спрощена, оскільки існувало ще багато інших чинників, що вплинули на розмір заробітної плати. Однак цей приклад ілюструє основне питання соціальної політики: як ділити державний “пиріг” і які цінності мають пріоритет — загальноекономічне зростання або індивідуалізм (кожен може розраховувати лише на те, що він заробив чи заощадив) чи соціальна солідарність і відповідальність за старих і немічних. — Англ. *values in social policy*.

Цінності у соціальній роботі — ідеї (ідеали), переконання, на які спираються при прийнятті професійних рішень і які неможливо оцінити жодними об’єктивними критеріями — вони суб’єктивні і найчастіше їх поділяє група людей. Цінності можуть змінюватися з часом і можуть бути різними для різних культурних середовищ. Цінності — суб’єктивний вияв конкретних підстав людських вчинків, це не просто ідеали, це набір критеріїв для прийняття рішень. Вони є життєво важливим компонентом практики соціальної роботи. Соціальні працівники морально відповідальні за свої дії як перед клієнтами та колегами, так і перед своїми працедавцями (у підсумку — перед державою). Існує безпосередній зв’язок між цінностями і діями. При прийнятті рішення індивід спирається на певну сукупність цінностей, отже, і його дії можна оцінити, виходячи з них. Більшість професійних інститутів соціальної роботи, напр., Центральна рада з підготовки і навчання соціальних працівників (CCETSW) у Великобританії, Британська асоціація соціальних працівників (BASW) і Національна асоціація соціальних працівників США (NASW) стверджують, що засадами соціальної роботи є певна сукупність цінностей, і що компетентні соціальні працівники

повинні бути спроможні діяти відповідно до цих цінностей. Ш. Рамон у книзі “Beyond Community Care” (“За лаштунками догляду в громаді”) називає п’ять таких цінностей. 1. Наснаження (Empowerment) — необхідність працювати з клієнтами так, щоб вони змогли відновити і використовувати свої громадські й людські здатності, свої можливості. Найуразливіші люди відчувають, що вони мало впливають на розв’язання проблем, які їх стосуються, в суспільстві, особливо якщо ці люди мають вади. Вони нерідко піддаються маргіналізації та ізоляції і в такому разі можуть бути позбавлені нормальних можливостей діяти і бути незалежними в суспільстві. Наснаження вимагає розподілу влади та її відриву від традиційних впливових груп. 2. Насамперед — людина (People first). Кожна людина має право отримувати підтримку від суспільства в скрутних обставинах не лише тому, що це може принести вигоду, а й для розвитку людських можливостей і збагачення нематеріальної сторони нашого життя, спільного для всіх нас. Незважаючи на свої проблеми, клієнти соціальних служб — такі ж люди, як і інші. Люди з порушеннями і без них мають багато спільного, коли йдеться про їх потенціал стати корисними і цінними для суспільства і для самих себе. Кожній людині повинні бути гарантовані гідність і права, навіть якщо не всі можуть однаковою мірою користуватися ними. 3. Повага до особистості (Respect for persons). Є одним із привілеїв соціалізованої людини (члена співтовариства). Виявляється у багатьох формах; напр., коли дорослі нездатні піклуватися про своє тілесне функціонування і залежать у цьому від інших або коли люди похилого віку виглядають спантелченими, здається “природним” поводитися з ними, наче з дітьми. Незважаючи на це, деякі люди спроможні продовжувати ставитися до них відповідно до їхнього віку, а не до їхньої залежності. У різних соціальних і культурних групах існують різноманітні засоби вияву поваги. Слід брати до уваги, що вважається поваж-

ним поведженням у групах, відмінних від нашої власної групи. Повага також передбачає право людей на помилки. Таке обходження з ними, ніби вони завжди мають рацію або завжди її не мають, було б виявом неповаги. Поведження зі старими, як із дітьми, лише тому, що вони глухі або мають проблеми з тілесним функціонуванням, неприйнятне. Отже, добре обслуговування має відповідати вимогам кожного члена співтовариства і його почуттю власної гідності. 4. Право на самовизначення (The right to self determination). Передбачає право кожного розв’язувати свої проблеми, виходячи зі спроможності приймати розумні рішення, а також із факту, що людина краще за інших знає себе. Це суперечить поширеному переконанню, що професіонал знає краще. На професіоналі лежить обов’язок пояснити свої професійні знання зрозумілою мовою, щоб зробити їх доступними іншій людині. Право на самовизначення також припускає, що ухвалення рішення — загальнодоступний процес, якому можна навчити. Це право передбачає право помилитися. 5. Право на залежність (The right to dependence). Згідно з ним люди за своєю природою взаємозалежні; кожен має право на взаємну залежність і підтримку в разі потреби. Взаємозалежність — позитивний і цілком нормальний стан. Зростання незалежності не заперечує цієї цінності, оскільки воно припускає, що жоден індивід не може бути цілком самодостатнім і самодостатність — не ідеал. Час від часу люди стають залежними від інших на більш чи менш тривалий час з різних причин. Отже, цінності створюють прагматичні критерії, які скеровують дії людей у повсякденному житті та професійній діяльності. Вони важливі для структування відносин соціального працівника з клієнтом і проявлення їх головних особливостей. Соціальна робота спрямована на те, щоб надати можливість клієнтові стати незалежним або принаймні зменшити його залежність від професійної допомоги. — Англ. *values in social work*.

Ч

Чаклунство — ритуалізований спроби використання надприродної сили для досягнення визначених цілей — добрих чи злих. — Англ. *sorcery, witchcraft; magic*.

Час психологічний — суб'єктивне визначення часових відносин між вагомими для індивіда подіями, суб'єктивні особливості оцінки часу. Характерною ознакою Ч. п. є суб'єктивне відчуття плинності часу залежно від фізіологічного і психологічного станів особи. Напр., для людини, яка страждає від болю, час тягнеться дуже повільно, а для тієї, що спілкується з друзями на вечірці, — швидко. — Англ. *psychological time*.

Час робочий — встановлений відповідно до закону час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі, організації; тривалість участі працівника в суспільно організованій праці. Ч. р. вимірюється тривалістю відпрацьованого часу протягом робочого дня, тижня, місяця, року. — Англ. *working time*.

Черга перша спадкоємців за законом. У спадкуванні за законом спадкоємцями першої черги є в рівних частках діти (у т. ч. усиновлені), дружина і батьки (усиновителі) померлого. До числа спадкоємців першої черги належить також дитина померлого, яка народилася після його смерті. Онуки і правнуки

спадкодавця є спадкоємцями за законом, якщо на час відкриття спадщини немає в живих того з їх батьків, хто був би спадкоємцем; вони успадковують порівну в тій частці, яка належала б при успадкуванні за законом одному з померлих батьків. — Англ. *first legatees turn for law*.

Чинність нормативно-правових актів — фактичний вплив нормативно-правових актів на суспільні відносини. Він обмежений трьома параметрами: 1) терміном чинності (часом, протягом якого нормативно-правовий акт діє, тобто має юридичну силу); 2) простором (територією, на яку поширюється дія нормативно-правового акта); 3) колом осіб, які підпадають під вплив нормативно-правового акта й на його основі набувають юридичних прав та обов'язків. — Англ. *efficacy of legal acts*.

Чутки — 1) ненавмисно перекручені, поверхові відомості про політичні факти, події й політичні процеси, що засновані на неповноті і несвоєчасності інформації про них, особистісно-психологічних особливостях сприйняття й передання інформації суб'єктами соціально-політичної дії; 2) недостовірні, неперевірені повідомлення про стан справ у світі політики, побудовані на чийсь суб'єктивних думках і домислах, але сприйняті як істинні й достовірні іншими агентами спілкування. Через ці при-

чини останні отримують неправдиве уявлення про події, перекручену інформацію, ненавмисне вводяться в оману; 3) альтернативна форма поширення і поповнення інформації. Підставою для виникнення Ч. є критичні і трагічні суспільні події, нестабільні ситуації, незрозумілі висловлювання та рішення політичних діячів, про які в силу різних причин неможливо отримати правдиву, зрозумілу, повну і своєчасну інформацію і які через свою невизначеність не можуть бути ні спростовані, ні підтверджені, що й породжує інтерпретації, різні думки та пересуди. — Англ. *rumours*.

Чутливість історична — специфічна чутливість особистості до змін визначених характеристик історичної ситуації. Представники різних поколінь і соціальних груп, індивіди з різними індивідуально-типологічними особливостями особистості володіють різною Ч. і. У результаті історичної соціалізації в групах ризику можуть формуватися деформації характеру, акцентуації, патохарактерологічний і невротичний розвиток особистості. Тривалий вплив стресогенних чинників у несприятливій історичній ситуації потенціює також розвиток невротичних (пов'язаних зі стресом) і соматоформних розладів. — Англ. *historical sensitivity*.

Ш

Шизофренія (нім. *schizophrenie*, від грец. *schizō* — розсікаю і *phēn* — серце, душа; розум) — ендогенне процесуальне захворювання з різними типами перебігу, що розвивається переважно в молодому віці (від 15 до 30 років) і характеризується поступовим наростанням апатичних змін (зниженням енергетичного потенціалу), розпадом єдності психічних процесів (розщеплення — дисоціація) і утворенням специфічного дефекту (апатично-дисоціативного типу), а також галюцинаторними, психомоторними симптомами в різних поєднаннях та різних ступенів вираженості. Етіологія Ш. невідома, однак патогенетичними чинниками Ш. є генетичні процеси порушення обміну речовин, імунні розлади. Ш. нерідко стає причиною недієздатності хворого, якщо він перебуває у стані психозу — не може адекватно сприймати дійсність. Ш. проявляється позитивними (галюцинації, маячня, патологічні емоції та потяги) і негативними симптомами (шизофренічна недоумкуватість). — Англ. *schizophrenia*.

Ширка — темно-коричневий розчин з морфієм, продукт кустарної переробки опійного маку, слабкий аналог героїну. Через простоту виробництва і доступність спричинив початок наркоепidemії на всій території колишнього СРСР під час боротьби з пияцтвом та алкоголізмом у 1983–1986. Синонім — ханка. — Англ. *shirka* (*slang for self-made drugs*).

Шкода істотна — шкода, яка полягає у заподіянні матеріальних збитків, що у п'ять і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян; Ш. і. з наслідками — шкода, яка в двадцять п'ять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. — Англ. *essential harm*.

Шкода моральна — фізичні і моральні страждання, заподіяні фізичній особі чи організації протиправними діями іншої особи. Ш. м. відшкодовує особа, яка її заподіяла, у разі доведення її вини. Форми і розміри відшкодування визначає суд. Підстави відшкодування Ш. м. визначені в Цивільному кодексі України. Ш. м. відшкодовують за рішенням суду, незалежно від відшкодування майнової шкоди. — Англ. *moral harm*.

Школа з подовженим днем — навчально-виховний заклад, в якому за відповідних умов успішно вирішуються завдання всебічного розвитку дітей, досягається високий рівень їх навчання і виховання. В такій школі щоденно учні протягом декількох годин після уроків забезпечуються гарячим харчуванням і кваліфікованою педагогічною допомогою та керівництвом, можливістю займатися і відпочивати в сприятливих умовах. Ш. з п. д. надає велику допомогу батькам, що працюють, зокрема сім'ям, де немає необхідного нагляду і

умов для занять і відпочинку дитини. — Англ. *school where pupils stay till after-noon*.

Школа-інтернат — в Україні з 1956 — загальноосвітня школа, в якій діти навчаються і живуть. До Ш.-і. приймають дітей за бажанням батьків або осіб, що їх замінюють. Навчання проводять за планами і програмами середньої школи. Крім учителів, у Ш.-і. працює штат вихователів. Поряд з навчальною проводять клубно-гурткову, суспільно корисну й трудову, ігрову і спортивну роботу. В Україні функціонують сотні загальноосвітніх Ш.-і., зокрема інтернати для дітей, яких батьки тимчасово залишають у цих закладах за станом здоров'я, а також інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Функціонують також заклади нового типу — дитсадки-школи-інтернати у більшості областей України, навчально-реабілітаційні центри для дітей-інвалідів (Київ, Львів, Миколаїв, Хмельницький, Полтава), навчально-реабілітаційний комплекс (Запоріжжя), гімназія-інтернат для сліпих дітей (Харків); поширюється інтегроване навчання, розширюється мережа шкіл і класів з поглибленим вивченням окремих предметів. Докладаються зусилля для поліпшення умов життя, медичного обслуговування дітей і підлітків, передусім підвищення якості їх навчання, трудової та професійної підготовки; триває пошук прогресивних технологій навчання й виховання у спеціальних закладах для дітей з фізичними обмеженнями. Водночас дослідники зазначають, що діти, яких утримують і виховують в інтернатних установах, істотно відрізняються від дітей, які ростуть у сім'ях: діти в інтернатах відстають у розвитку від своїх однолітків з сім'ї емоційно, інтелектуально, мають гірші навички комунікації. З огляду на це в Україні розвиваються нові форми (сімейні) піклування про дітей, які потребують сторонньої допомоги. У розвиненій мережі Ш.-і. спільними зусиллями практичних, наукових, методичних, управлінських працівників, державних і недержавних структур намагаються досягти найопти-

мальнішого впливу на рівень освіченості, вихованості, медико-трудової реабілітації та соціальної адаптації дітей, що перебувають у Ш.-і. — Англ. *boarding school*.

Школа-інтернат для дітей-сиріт — державний навчально-виховний заклад для дітей-сиріт, дітей з неповних сімей, а також дітей, які потребують допомоги держави через хворобу батьків, втрату з ними зв'язків, позбавлення батьківських прав. — Англ. *boarding school for children-orphan*s.

Школи спеціальні загальноосвітні — навчально-виховні заклади для неповнолітніх у віці від 11 до 14 років (в окремих або виняткових випадках — до досягнення 15 або 16 років), які вчинили правопорушення або суспільно небезпечні проступки, звільнених в установленому порядку від кримінальної відповідальності, але які потребують особливих умов виховання і суворого педагогічного режиму. Перебувають у віданні органів народної освіти, ставлять за мету продовження загальноосвітньої політехнічної підготовки неповнолітніх, які порушили закон, їх перевиховання і вправлення, розвиток у них моральних якостей, фізичне, трудове, естетичне і правове виховання. Направлення до Ш. с. з. — один із примусових виховних заходів, що застосовується до неповнолітніх лише за рішенням комісії у справах неповнолітніх або за вироком суду. — Англ. *special schools providing general education for young offenders*.

Шлюб — юридичне оформлення добровільного, вільного і рівноправного союзу жінки і чоловіка, заснованого на взаємній згоді, почуттях взаємної любові, дружби і поваги, укладеного в державних органах запису актів громадянського стану з метою створення сім'ї, виховання дітей, який породжує взаємні права і обов'язки подружжя. За загальним правилом в Україні шлюбний вік для чоловіків встановлюється у 18 років, для жінок — у 17 років. У виняткових випадках ці терміни може бути скорочено

органами місцевої влади. — Англ. *marriage*.

Шлях життєвий — період життя людини від раннього дитинства до глибокої старості або передчасної смерті, що позначений значущими для неї зовнішніми та внутрішніми подіями. Ш. ж. охоплює факти, події і вчинки, що визначають становлення індивіда як особистості. Плануючи і реалізуючи свій Ш. ж., індивід набуває статусу творця в широкому значенні, творчість стає для нього не професійною діяльністю, а уні-

версальним засобом ставлення до світу і самореалізації. — Англ. *life course*.

Шок культуральний — стан соціальної ізоляції, тривоги, депресії, що розвивається у разі, якщо індивід з чужого культурного середовища повертається у рідне після тривалої відсутності, або за збереження прихильності одночасно до двох і більше різних культур. Найчастіше Ш. к. спостерігається в іммігрантів, однак може розвиватися й у відповідь на радикальну зміну умов життя в суспільстві. — Англ. *cultural shock*.

Ю

ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури) — спеціалізована установа ООН із головним офісом у Парижі, заснована в 1946. Її мета — забезпечення миру й безпеки через сприяння міжнародному співробітництву в галузі освіти, науки, культури; забезпечення поваги до прав і свобод людини незалежно від її статі, мови і релігії. Офіційний друкований орган — “Кур’єр ЮНЕСКО”, заснований в 1947, виходить 35 мовами. — Англ. *UNESCO*.

ЮНІСЕФ — дитячий фонд ООН, створений у 1946 як Міжнародна надзвичайна організація допомоги дітям в країнах Європи (сучасна назва — з 1953 р., і з цього періоду головна увага зосереджується на поліпшенні становища дітей у країнах, що розвиваються). ЮНІСЕФ — провідна установа ООН із координації діяльності програм допомоги дітям. Джерело фінансування — щорічні добровільні внески урядів, пожертви організацій і приватних осіб. Штаб-квартира ЮНІСЕФ — у Нью-Йорку (США). В 1965 удостоєний Нобелівської премії за захист дитинства і миру. Має виконавчу Раду із майже 40 членів. На засіданнях Ради, які проводять один раз на рік, розглядають політику, обговорюють програми і затверджують бюджет ЮНІСЕФ. Через свої відділення в регіонах світу фонд допомагає урядам у наданні допомоги дітям. У багатьох країнах створено Національні ради сприяння ЮНІСЕФ. У виборі країни для надання допомоги він керується такими критеріями:

ми: рівень смертності дітей до 5 років; валовий національний продукт на душу населення; загальна чисельність дитячого населення. Своїми заходами впливає на суспільну думку і змушує уряди різних держав замислюватися про теперішнє і майбутнє дітей, вживати заходів щодо його поліпшення. Готує щорічні доповіді про становище дітей у світі. Найважливіші акції ЮНІСЕФ в останні роки — сприяння в розробленні Конвенції ООН про права дитини (ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989), в підготовці і проведенні в Нью-Йорку 30.09.1990 Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей і прийняття на ній Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей до 2000 та ін. — Англ. *UNISEF*.

Юність — період від 16 до 21 року — від отримання паспорта до набуття всіх громадянських прав (право бути обраним у вищі органи влади). Від підліткового віку і від молодості період Ю. відокремлює скоріше не біологічна, а соціальна межа. В юнацькому віці відбувається складний процес становлення громадянської і психологічної зрілості, оволодіння системою суспільних прав і обов’язків дорослої людини. Поряд з розвитком громадянської самосвідомості починається становлення професійної (вибір спеціальності), сексуальної (практичне оволодіння нормами сексуальної моралі) самосвідомості, формується індивідуальний стиль життя. — Англ. *the youth, adolescence*.

Я

Явища психічні — своєрідні суб'єктивні переживання, образи відображуваних у свідомості явищ реальної дійсності, що утворюють і характеризують внутрішній світ людини. Психічне життя індивіда охоплює його пізнавальну (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява) та емоційно-вольову (почуття, переживання, вияви волі) діяльність. Необхідним аспектом психічного життя є спонуки до активності (потреби, інтереси, переконання, ідеали). Важлива група Я. п. — індивідуально-психологічні властивості особистості (здібності, темперамент, характер) і психічні стани (піднесеність, пригніченість, байдужість, схвилюваність). — Англ. *psychic features*.

Якість життя — 1) комплексна інтегральна характеристика становища людини в різних соціальних системах і структурах, яка відображає ступінь її соціальної свободи, можливості всебічного розвитку та реалізації здібностей і життєвих планів; це сукупність і якість матеріальних, соціальних, культурних і духовних цінностей, наданих суспільством людині для задоволення її потреб і реалізації інтересів. Поняття Я. ж. використовують і розкривають у співвіднесенні з поняттями рівня, стилю, способу життя, життєвого укладу, соціальних норм і стандартів тощо; 2) концепція, що розвиває вчення про рівень життя в суспільствах масового споживання (виникла в 60-ті ХХ ст.). Західна думка вбачала в концепції “Я. ж.” “загальнолюдський ха-

рактер”, розглядаючи її як реакцію сучасної людини на соціально-економічні наслідки розвитку “індустріального суспільства”. Таке суспільство багато дало стосовно достатку, комунікації і відпочинку. Водночас, вважають західні економісти, воно не досягло відчутного прогресу у поліпшенні долі людства загалом, і тепер перспективи людства менш привабливі, ніж 25 років тому. Отже, інтерес до проблеми Я. ж. появляється прагнення до чогось кращого чи тугою за чимось втраченим. Конструкції Я. ж. численні й різноманітні. Багато хто сходиться на тому, що спостерігається погіршення показників Я. ж. у зв'язку з розвитком промисловості, зростанням населення, забрудненням навколишнього середовища тощо. Навіть поліпшення матеріального добробуту сприяє цьому процесу. Зокрема, велика кількість автомобілів у особистому користуванні (як один з основних показників рівня життя) означає забруднення навколишнього середовища (один з основних індикаторів Я. ж.), зростання кількості нервово-психічних розладів та ін. У цьому зв'язку рекомендації дослідників Я. ж. зводяться нерідко до скорочення темпів зростання виробництва, тобто національного доходу на душу населення, і до переходу до т. зв. нульового зростання економіки, темпів зростання населення та ін. Проблеми Я. ж. є глобальними проблемами сучасності: питання науково-технічної революції, навколишнього середовища, демографічні, питання демократії і свобо-

ди людини в суспільстві. Отже, наслідки НТР та індустріального розвитку суспільства несуть із собою не лише позитивні, а й негативні моменти, зокрема: забруднення навколишнього середовища (особливо в містах), великі нервово-психічні навантаження на виробництві і в побуті, на транспорті та пов'язані з ними серцево-судинні захворювання, стреси тощо. Отже, йдеться про зниження якісних параметрів життя: забруднення повітря, води стоками і промисловими відходами, шкідливим впливом хімічних добрив і синтетичних миючих засобів, підвищення ентропії — тепловиділення внаслідок роботи ядерних і теплоелектростанцій, що перетворює на пустелю нашу планетарну спадщину. 80 % світового забруднення припадає на американські транснаціо-

нальні компанії, прибуток яких за 10 років (1992–2002) зріс на 700 %. Ці негативні наслідки не можуть бути подолані важелями ринкової економіки, необхідне державне втручання і політична система, яка б сприяла громадянському контролю за виробництвом і перерозподілом. — Англ. *quality of a human life*.

Якості керівника ділові — здатність керівника знаходити адекватний підхід до ситуацій, що виникають, і найкоротший шлях до досягнення мети, самостійно мислити і вміти забезпечувати виконання прийнятих рішень з високою ефективністю. Я. к. д. є синтезом професійної компетентності і організаторських здібностей. — Англ. *business qualities of a leader/chairman*.

Використана література

1. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.
2. *Закон України* “Про благодійництво та благодійні організації” від 16.09.97 № 531/97-ВР.
3. *Закон України* “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” від 16 листопада 1992 р.
4. *Закон України* “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” // *Людина і праця*. — 2000. — № 7.
5. *Закон України* “Про інформацію” // *Українське законодавство. Засоби масової інформації*. — К., 1999.
6. *Закон України* “Про наукову і науково-технічну діяльність” (станом на 12 липня 1999 р.). — К., 1999.
7. *Закон України* “Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 р.
8. *Закон України* “Про психіатричну допомогу” від 22.02.2000 № 1489-ІІІ.
9. *Закон України* “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” // *Уряд. кур’єр*. — 2001. — № 136.
10. *Закон України* “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. // *Законодавство України про сім’ю, шлюб та молодь*. — К., 1997.
11. *Закон України* “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 28 лютого 1991 р.
12. *Закон України* “Про психіатричну допомогу” від 22.02.2000 № 1489-ІІІ.
13. *Закон України* «Про внесення змін до Закону України “Про систему оподаткування”» від 18.02.1997 р., № 77/97-ВР (зі змінами, внесеними наступними законами).
14. *Закон України* «Про внесення змін до Закону України “Про індексацію грошових доходів населення”» від 25.04.97 № 234/97-ВР.
15. *Закон України* «Про внесення змін до Закону України “Про індексацію грошових доходів населення”» від 07.02.02 № 3027-ІІ.
16. *Закон України* “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” від 05.10.2000 № 2017–111.
17. *Закон України* “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” (в редакції від 22.03.02 № 2334–111).
18. *Закон України* “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам” від 16.11.2000 № 2109–111.
19. *Закон України* “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям” від 01.06.2000 р., № 1768 (із змін., внесеними згідно з Законами № 208-ІV від 24.10.02, № 208-ІV від 24.10.02.

20. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності” від 23.09.99 № 1105-XIV (в редакції від 17.01.02).
21. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” від 02.03.2000 № 1533–111.
22. Закон України “Про загальнообов’язкове соціальне страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням” від 22.02.01 № 108/2001.
23. Закон України “Про розмір внесків на деякі види загальнообов’язкового державного соціального страхування” від 11.01.01 № 2213–111.
24. Законодавство України про шлюб, сім’ю та молодь. — К., 1997. — 235 с.
25. Про розвиток центрів соціальних служб для молоді: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.01, № 1291 // Уряд. кур’єр. — № 184.
26. Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні: Указ Президента України від 3 січня 2002 р. № 5 // Уряд. кур’єр. — 2002. — 18 січ.
27. Про основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року: Указ Президента України // Уряд. кур’єр. — 1999. — № 155–156.
28. Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: Указ Президента України // Уряд. кур’єр. — 2000. — № 97.
29. Про стратегію подолання бідності: Указ Президента України від 15 серпня 2001 р. // Уряд. кур’єр. — 2001. — 18 березня.
30. Програма діяльності Кабінету Міністрів України: Схвалена постановою Верховної Ради України від 15 жовтня 1996 р. № 412. — К., 1996.
31. Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” / Закон України від 15 грудня 1992 р. // Діти, молодь і закон: 36. док. — К.: Академпрес, 1994. — Ч. 1. — 340 с.
32. Порядок надання щомісячної грошової допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 02.08.2000 № 1192.
33. Порядок оплати перших п’яти днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов’язаної з нещасним випадком на виробництві, за рахунок коштів підприємства, установи, організації: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.01 № 439.
34. Про основні напрями реформування системи пенсійного забезпечення населення України: Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2001.
35. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2000–2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2002.
36. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році: Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2001.
37. Стратегія заміни системи пільг на адресну грошову допомогу населенню: Затв. постановою Кабінету Міністрів від 02.03.2002 р., № 253.
38. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. — М.: Экономика, 1999. — 389 с.
39. Аванесов В. С. Тесты в социологическом исследовании. — М., 1982. — 199 с.
40. Аверина И. С., Щенбланова Е. И., Перист К. Е. Адаптация мюнхенских тестов познавательных способностей для одаренных учащихся // Вопросы психологии. — 1991. — № 5. — С. 136–139.
41. Айзенк Г. Ю. Проверьте свои интеллектуальные способности: Пер. с англ. — 2-е изд. — Рига, 1992. — 386 с.

42. *Актуальні проблеми теорії та практики соціальної роботи на межі тисячоліть: Монографія.* — К.: УДЦССМ, 2001. — 344 с.
43. *Албегова И. Ф.* Введение в специальность “Социальная работа”. — Ярославль: Социум, 1997. — 38 с.
44. *Амман Г.* Социально-культурная анимация в Швейцарии // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт: В 2 т. — М.; Тула, 1993. — Т. 1. — С. 230.
45. *Амосов Н. М.* Мое мировоззрение // Вопросы философии. — 1992. — С. 50–74.
46. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. — Л., 1968. — 339 с.
47. *Анастаси А.* Психологическое тестирование: В 2 кн. — М.: Педагогика, 1982.
48. *Андерсон С. К.* Потребление алкоголя и алкоголизм // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 2. — С. 287–293.
49. *Андрійв В.* Соціальне страхування: історія проблеми // Соціальний захист. — 1999. — № 2.
50. *Андрійв В.* Чи захистить система соціального страхування людину? // Право України. — 2001. — № 7.
51. *Антикризисное управление: Учеб. для экон. вузов / Под ред. Е. М. Короткова.* — М., 2001.
52. *Антология социальной работы: В 5 т. — Т. 3. Социальная политика и законодательство в социальной работе / Сост. М. В. Фирсов.* — М.: Сварог — МВФ СПТ, 1995. — 544 с.
53. *Аристотель.* Собрание сочинений: В 4 т. — М.: Мысль, 1984. — Т. 4. — С. 53–374.
54. *Арсенко А. Г.* Социально-экономический механизм регулирования трудовых отношений (на примере США, Канады, Великобритании). — К., 1995.
55. *Асташин В. А.* Адаптация человека к воздействию антагонистических факторов среды // Физиология человека. — 1986. — № 12. — С. 330.
56. *Бадя Л. В., Дымина Е. А., Елфинова Л. В.* Исторический опыт социальной работы в России. — М., 1994.
57. *Бадя Л. В.* Трудовая помощь в России: прошлое и настоящее // Социальное развитие как атрибут цивилизованого общества: Методол. семинар / Отв. ред. и сост. В. В. Колков. — М.: Ин-т соц. работы, 1997. — 115 с.
58. *Базилевич В. Д., Базилевич К. С.* Страхова справа. — К., 1997.
59. *Бакуменко В. Д.* Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики. — К., 2000.
60. *Баланда А. Л.* Неформальна зайнятість як новітній фактор розвитку національного ринку праці України. — К., 1999.
61. *Баркер Р. Л.* Словарь по социальной работе. — М.: ИСР, 1994.
62. *Барт Р.* Від твору до тексту // Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М. Зубрицької. — Львів, 1996. — С. 378–384.
63. *Басов Н. Ф.* Практикум по истории социальной работы в России. — М., 1999.
64. *Бдум М.* Профилактика в социальной работе // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 369.
65. *Бе С.* Опыт студентов и педагогов-наставников: факторы, влияющие на практическую подготовку студентов // Обучение практике социальной работы: Международный взгляд и перспективы / Под ред. М. Дозла и С. Шардлоу. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 223 с.
66. *Безжаншивили Б. И.* Исследование эмоционально-волевой сферы психически больных методом “уровня притязаний” // Психологические методы исследования в клинике. — Л., 1967. — С. 214–218.
67. *Бергхардт С., Фабрикэнт М.* Радикальное направление в социальной работе // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 3. — С. 1–6.

68. Березин Ф. Б., Мирошников М. П., Романиц Р. В. Методика многостороннего исследования личности. — М.: Медицина, 1976. — 186 с.
69. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. / Под ред. М. С. Мацковского. — М., 1978. — 400 с.
70. Бернард Г. Качественные и количественные методы исследования в социальной работе // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт: В 2 т. — М.; Тула, 1993. — Т. 1. — С. 133.
71. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. — М., 1986.
72. Бехтерев В. М. Объективная психология. — М., 1991. — 384 с.
73. Бехтерева Н. П. Нейрофизиологические аспекты психической деятельности человека. — 2-е изд. — Л., 1974. — 131 с.
74. Битяк Ю. П., Зуй В. В. Адміністративне право. Загальна частина. — Харків, 2000.
75. Бідак В. Гуманістична складова соціальної політики в умовах економічних трансформацій // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 5.
76. Білянський С., Хахлюк А. Демографія — найголовніший чинник майбуття // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 5.
77. Блейхер В. М., Бурлачук Л. Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. — К.: Выща шк., 1978. — 141 с.
78. Блейхер В. М., Крук И. В. Патопсихологическая диагностика. — К.: Здоровья, 1986. — 280 с.
79. Близнюк В. Оцінка регіональних ринків праці // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 8.
80. Бобров А. Е., Шурыгин А. И. Алкогольный скрининг-тест: его валидность и структура // Психологическая диагностика при нервно-психических и психосоматических заболеваниях. — Л.: НИИ психоневрологии им. В. М. Бехтерева, 1985. — С. 33–36.
81. Богиня Д. П., Грیشова О. А. Основы економічної праці: Навч. посіб. — К., 2002.
82. Богиня Д. Стимули і антистимули розвитку трудового менталітету в сучасних умовах // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 3.
83. Бойко А. М. Соціальна робота з клієнтами із залежністю від алкоголю та наркотиків: методичні рекомендації з навчального курсу для магістеріуму. — К.; Ужгород, 2000. — 76 с.
84. Бондарчук О. І. Експериментальна психологія: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2003. — 120 с.
85. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2001. — 96 с.
86. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. — Донецьк, 2001.
87. Борисенко В. І. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ ст. — 2-ге вид. — К., 1998.
88. Бочарова В. Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности школьника: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — М., 1991.
89. Бочарова В. Г., Филонов Г. Н. Научный статус социальной педагогики и ее отношение к практике. — М., 1994. — С. 7–8.
90. Бочарова В. Г. Педагогика социальной работы. — М.: SvR-Аргус, 1994. — 295 с.
91. Браун М. Пол. Посібник з аналізу державної політики: Пер. з англ. — К.: Основи, 2000. — 243 с.
92. Бреева Е. Б. Программа социальной работы с безработными и их семьями. — М., 1994.
93. Бреева Е. Б. Программа социальной работы с многодетными семьями. — М.: ЦОЦ, 1992. — 122 с.
94. Брэндон Д. Защита прав и интересов клиентов как вопрос политики и практики // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш. Рамон. — М., 1997. — С. 142–143.

95. *Бридень Д., Гольдфарб С.* Юридические службы // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 462–463.
96. *Броуди Э.* Средства массовой информации // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 292–297.
97. *Буасье П.* Первые годы Красного Креста. — М.: Междунар. комитет Красного Креста, 1994. — С. 6.
98. *Бугрим В.* Імідж — специфіка і формування // Журналістика й проблеми формування нової політичної еліти в посткомуністичних державах: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / За заг. ред. А. З. Москаленка. — К., 1996. — С. 56–59.
99. *Буева Л. П.* Человек: деятельность и общение. — М., 1977.
100. *Бургес П.* Работа по правам на социальную защиту // Практика социальной работы / Ассоциация психиатров Украины. — Амстердам; Киев, 1996. — С. 207–210.
101. *Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.* Словарь-справочник по психологической диагностике. — К.: Наук. думка, 1989. — 200 с.
102. *Вайнола Р. Х., Капська А. Й., Комарова Н. М. та ін.* Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. — К.: Академпрес, 1999. — 185 с.
103. *Вайнола Р. Х., Пінчук І. М., Толстоухова С. В.* Соціальна робота з підлітками та молоддю: Інформ.-аналіт. звіт за 2000 рік / За заг. ред. С. В. Толстоухової. — К.: УДЦССМ, 2001. — 146 с.
104. *Ван Ден Берг Н., Купер Л. Б.* Феминизм и социальная работа // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 3. — С. 369–375.
105. *Василенко А. Б., Проскурин С. А.* Социальная безопасность. — Ч. 2. Основы безопасной жизнедеятельности. — М.: ТОДЖИ, 1997. — 224 с.
106. *Васильева О. В.* З історії милосердя // Соціальний захист. — 1994. — № 4.
107. *Введение в культурологию* / Под ред. В. А. Сапрыкина. — М., 1995.
108. *Введення в соціальну роботу: Навч. посіб.* — К.: Фенікс, 2001. — 288 с.
109. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілого. — К., 1998.
110. *Вегера С.* Європейська соціальна хартія і Україна // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 7.
111. *Величко О. Д.* Соціальний захист населення у системі бюджетного забезпечення // Україна: аспекти праці. — 1999. — № 6.
112. *Венсман З.* Посреднические услуги в практической социальной работе // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 285–286.
113. *Вернадский В. И.* Начало и вечность жизни. — М., 1989.
114. *Взаимосвязь социальной работы и социальной политики* / Под ред. Ш. Рамон. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 253 с.
115. *Виттингтон Р., Крайте Л. и др.* Мир начинается с меня: Учебная программа формирования ненасильственных ценностей у учащихся школ. — М., 1993. — 140 с.
116. *Від соціального забезпечення до соціальної політики: Зб. наук. ст.* / За ред. Я. А. Жаліла. — К., 2001.
117. *Вінер М., Нечай А., Яценко В.* Як зробити дійову систему недержавного пенсійного забезпечення в Україні // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 2.
118. *Владинска Н. В.* Тенденции в развитии обучения социальных работников и социальных педагогов в Болгарии // Обучение социальной работе: состояние и перспективы: Материалы междунар. конгр. шк. соц. работы / Отв. ред. В. Г. Бочарова. — М., 1997. — 119 с.
119. *Вовк В.* Монологізм свідомості та політичне мовлення // Політична думка. — 1995. — № 2–3. — С. 21–26.
120. *Войтович С. О.* Світ соціальних відносин в українській культурі. — К., 1994.

121. *Волкер Д.* Консультування у регіональних установах соціальних служб: практика, що стоїть за теорією // Практична соціальна робота / За ред. П. Картер, Т. Джеффа, М. Сміта. — Амстердам; К., 1996. — С. 56–71.
122. *Волонтери* серед молоді: Матеріали семінару в рамках проекту “Партнерство Каунтерпарт Альянс” (САР) Дитячого християнського фонду. Харків, 24–25 листоп. 1997 р.
123. *Волонтерський рух* в Україні: тенденції розвитку / Р. Х. Вайнола, А. Й. Капська, Н. М. Комарова. — К.: Академпрес, 1999. — 112 с.
124. *Восленский М. С.* Номенклатура. — М., 1991.
125. *Всеобщая декларация волонтеров* // Вестник благотворительности. — 1997. — № 1.
126. *Выготский Л. С.* Развитие высших психических функций. — М.: АПН РСФСР, 1960. — 326 с.
127. *Вятр Е.* Социология политических отношений. — М., 1979.
128. *Гаевская О. Б.* Современная цивилизация и социальное управление: Монография. — К.: МАУП, 1997. — 120 с.
129. *Гайда В. К., Захаров В. П.* Психологическое тестирование. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — 101 с.
130. *Гамбрилл Э. Д.* Бихевиористский подход // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. — Т. 1. — С. 81–87.
131. *Ганзен В. А.* Системные описания в психологии. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. — 175 с.
132. *Ганслі Теренс М.* Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. — К.: Основи, 1996.
133. *Гарвин Ч. Д.* Малые группы: теория и исследование // Энциклопедия социальной работы. В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 2. — С. 42–53.
134. *Герасимова Й. А.* Препозиционные установки // Современная западная философия / Сост. В. С. Малахов, В. П. Филатов. — М.: Политиздат, 1991. — С. 251.
135. *Герасимчук В. І.* Проблема вдосконалення структури і якості робочої сили та шляхи її розв’язання. — К., 2001.
136. *Гибсон Р.* Лидерство в свободном обществе // Лидерство. Психологические проблемы в бизнесе. — Дубна, 1997. — С. 17–18.
137. *Гильбух Ю. З.* Актуальные проблемы валидизации психологических тестов // Вопросы психологии. — 1978. — № 5. — С. 108–118.
138. *Гіденс Е.* Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкуна, А. Олійника. — К., 1999.
139. *Гласс Дж., Стэнли Дж.* Статистические методы в педагогике и психологии. — М.: Прогресс, 1976. — 495 с.
140. *Глассман Ю., Месбур З.* Организация семинара по программам качественной подготовки руководителей полевой практики // Обучение социальной работе: состояние и перспективы. Материалы конгрессов школ социальной работы / Отв. ред. В. Г. Бочарова. — М., 1997. — С. 225–230.
141. *Глосарій “філантропія”* // Голос громадянина. — 1997. — № 4. — С. 17–18.
142. *Говоркова А. Ф.* Опыт изучения некоторых интеллектуальных учений // Вопросы психологии. — 1962. — № 2. — С. 83–91.
143. *Голан Н.* Вмешательство в кризисную ситуацию // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. — Т. 1. — С. 110–116.
144. *Голдстин Э. Дж.* Психическое здоровье и болезни // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 2. — С. 381–388.
145. *Головатий М.* Багаті і бідні: добро чи зло? // Уряд. кур’єр. — 2002. — № 118.
146. *Головатий М. Ф.* Навчи себе сам. — К.: МАУП, 2002. — 119 с.
147. *Головатий Н. Ф.* Социология молодежи. — К.: МАУП, 1999. — 205 с.
148. *Головаха Є.* Соціальний захист населення і соціальна політика в Україні // Соціальна політика і соціальна робота. — 1996. — № 1. — С. 39–43.

149. Головка М., Німецький С., Пастухов В., Пеньківський В. Основи правознавства: Навч. посіб. — К.: Четверта хвиля, 1998. — 300 с.
150. Гончаренко С. Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
151. Гончаров А. Excel 97 в примерах. — СПб.: Питер, 1997. — 326 с.
152. Горго Ю. П. Психофізіологія (прикладні аспекти): Навч. посіб. — К.: МАУП, 1999. — 128 с.
153. Гордон Т. Повышение родительской эффективности // Популярная педагогика. — Екатеринбург, 1997. — С. 323–607.
154. Горшкова О. А. Опыт социальной работы за рубежом: Краткий курс. — М., 1999.
155. Грановская Р. М., Березная И. Я. Интуиция и искусственный интеллект. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. — 272 с.
156. Грачев Л. К. Программа социальной работы с семьями, имеющими инвалидов. — М., 1992.
157. Грачев Л. К. Программа социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов. — М.: ЦОЦ, 1992. — 121 с.
158. Григорьев С. И. Социология социальной работы как содействие осуществлению и реабилитации жизненных сил человека // Российский журнал социальной работы. — 1996. — № 2.
159. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики: введение в психологию активности. — М., 1987.
160. Грушевський М. Історія України. — 2-ге вид. — К., 1992.
161. Гуревич К. М. Надежность психологических тестов // Психологическая диагностика, ее проблемы и методы. — М., 1975. — 321 с.
162. Гурко Т. А. Программа социальной работы с неполными семьями. — М.: ЦОЦ, 1992. — 141 с.
163. Гуслякова А. Г. и др. Сборник задач и упражнений по социальной работе. — М.: Наука, 1994. — 231 с.
164. Гуслякова Л. Г., Холостова Е. И. Основы теории социальной работы. — М., 1997.
165. Дай руку вулиця!: Зб. матеріалів на допомогу організаторам робіт за місцем проживання. — К., 2002. — 167 с.
166. Данилова Н. Н. Функциональные состояния: механизмы и диагностика. — М., 1985. — 269 с.
167. Дейчаківський М. та ін. Роль громадських організацій в Україні // Громада. — К., 1995.
168. Дементьева Н. Ф., Устинова Э. В. Роль и место социальных работников в обслуживании инвалидов и пожилых людей. — Тюмень, 1995.
169. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За ред. В. Стешенко. — К., 2001.
170. Денисов В. Word 97 из самого начала. — СПб.: Питер, 1997. — 320 с.
171. Державна програма зайнятості населення на 2001–2002 рр. // Уряд. кур'єр. — 2002. — 17 квіт.
172. Державне управління: Теорія і практика. — К., 1998. — 381 с.
173. Державне управління охороною здоров'я: Навч. прогр. та метод. рек. / І. М. Солоненко, Л. І. Жаліло, О. В. Кунгурцев та ін. — К., 2002.
174. Дети и война: Сб. ст. // Международный комитет Красного Креста. — М., 1994. — С. 6.
175. Дети риска в Центральной и Восточной Европе: опасности и надежды. Исследования по экономике переходного периода // Региональный мониторинг ЮНИСЕФ. — 1999. — № 4. — С. 66.
176. Джермен К., Гиттерман А. Экологический подход // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 3. — С. 436–442.

177. *Джиллести Д.* Этические проблемы в социальных исследованиях // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 443–445.
178. *Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: 36. док.* — К.: АТ Столиця, 1998. — Ч. 1. — 248 с.
179. *Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: 36. док.* — К.: АТ Столиця, 1998. — Ч. 2. — 292 с.
180. *Дитячі інтернатні заклади у 2001 році: Стат. бюл.* — К.: Держкомстат, 2002.
181. *Дікон Б., Халс М., Стабс П.* Глобальна соціальна політика: Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту. — К.: Основи, 1999. — 346 с.
182. *Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку / Кер. авт. кол. С. В. Толстоухова.* — К.: Академпрес, 1999. — 112 с.
183. *Дмитриев М. С.* Социальная сфера в условиях социального кризиса: проблемы адаптации // Вопросы экономики. — 1999. — № 4.
184. *Добровольська Л.* Соціальні видатки бюджету України // Уряд. кур'єр. — 2002. — № 2.
185. *Доброчинність в Україні: Минуле, сучасне, майбутнє.* — К.: Гурт, 1998. — 54 с.
186. *Довідник неурядових організацій України / Творчий центр “Каунтерпарт”.* — К., 1998.
187. *Доуэл М.* Сосредоточенная на задаче работа // Практика социальной работы / Под ред. К. Ханвея, Т. Филпота. — Амстердам — К., 1996. — С. 36–52.
188. *Доуэл М., Марш П.* Ориентированная на решение задачи социальная работа. — Амстердам; К., 1997. — 135 с.
189. *Доэл М., Шадлоу С.* Практика социальной работы. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 385 с.
190. *Дубинский В. И.* Социальная работа в Германии. — М., 1996.
191. *Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А.* Психологический словарь-справочник. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. — 576 с.
192. *Дюк В. А.* Компьютерная психодиагностика. — СПб.: Братство, 1994. — 364 с.
193. *Европа или интегральная часть Европы // Мировая экономика и международные отношения.* — 1998. — № 5.
194. *Економічний розвиток і державна політика: Практикум.* — Вип. 10. Ринок праці в умовах перехідної економіки / За заг. ред. І. Розпутенка. — К., 2002.
195. *Еникеев Д. Д.* Популярныe основы психиатрии. — Донецк: Сталкер, 1997. — 432 с.
196. *Еникеев М. И., Кочетков О. Л.* Общая, социальная и юридическая психология: Краткий энциклопедический словарь. — М.: Юрид. лит., 1997. — 448 с.
197. *Ермоленко Н. А.* Некоторые вопросы содержания социальной адаптации // Молодые ученые — науке. — 1974. — Вып. 2.
198. *Етика.* — К., 1992.
199. *Ефименко А.* Южная Русь: Очерки, исследования, заметки: В 2 т. — СПб., 1995.
200. *Євтух М. Б., Сердюк О. П.* Соціальна педагогіка: Підручник. — К.: МАУП, 2002. — 232 с.
201. *Жаліло Л., Солоненко І., Волос Б.* Охорона громадського здоров'я: управлінські аспекти: Навч. посіб. — К., 2001.
202. *Жмир В.* Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота (спроба концептуального аналізу) // Соціальна політика і соціальна робота. — 1997. — № 1.
203. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис з історії України. — Л., 1992.
204. *З бідністю нам не по дорозі // Уряд. кур'єр.* — 2002. — № 158.
205. *За пределами общинного ухода: работа по нормализации и интеграции.* — К., 1995.
206. *Забродин Ю. М., Похилько В. И., Шмелев А. Г.* Статистические и семантические проблемы конструирования и адаптации многофакторных личностных тест-опросников // Психологический журнал. — 1987. — Т. 8. — № 6. — С. 79–89.
207. *Заброцький М. М.* Вікова психологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 1998. — 92 с.
208. *Завьялов Ф. Н., Спиридонова Е. М.* Уровень и образ жизни бомжей // Социологические исследования. — 2000. — № 2. — С. 63–69.

209. *Загальна декларація прав людини* // Право людини: Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. — К., 1992. — С. 18–24.
210. *Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення: у цифрах і фактах.* — К.: М-во праці та соціальної політики України; Пенсійний фонд України, 2002. — 45 с.
211. *Загородни В. В.* Системний аналіз в управлінні охороною здоров'я в період її реформування // Вісник УАДУ. — 1999. — № 4.
212. *Зайнятість та ринок праці: Міжвід. наук. зб.* / Відп. ред. В. В. Онікієнко. — К., 2001. — Вип. 15.
213. *Зайцева З. Г.* Неблагополучна сім'я та її вплив на формування особистості дитини // Соціальна підтримка молодій сім'ї. — К.: Академпрес, 1994. — 141 с.
214. *Зарубежный и отечественный опыт социальной работы: Учеб.-метод. пособие.* — М., 1999.
215. *Захист і допомога ветеранам війни та праці в Україні: Довідник.* — К., 1995.
216. *Зверева І. Д., Козубовська І. В., Керецман В. Ю., Пічкарь О. П.* Соціальна робота з дітьми і молоддю (теоретико-методологічні аспекти). — Ужгород, 2000. — Ч. 1. — 192 с.
217. *Зверева І. Д.* Теорія і практика соціальної роботи: менеджмент соціальної роботи. — К.: Фенікс, 2001. — 150 с.
218. *Значення змін у соціальній роботі* / За ред. С. Шардлоу. — К., 1995.
219. *Зубалий Н. П., Левочкина А. М.* Основы психотерапии: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2001. — 160 с.
220. *Иванов В.* Социальные технологии в современном мире. — М.: Славянский диалог, 1996. — 335 с.
221. *Иванов А. М.* Самоубийство // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 3.
222. *Ильчиков М. З., Смирнов Б. А.* Социология воспитания. — М., 1996.
223. *Ильенков Э. В.* Что же такое личность? // С чего начинается личность: Сб. статей. — М., 1983.
224. *Имс Д., Крептул А.* Система помощи лицам и семьям с низкими доходами в Канаде // Проблемы теории и практики управления. — 2000. — № 1.
225. *Искусство психологического консультирования: Как давать и обретать душевное здоровье* — М.: ЭСКМО-Пресс, 2001. — 265 с.
226. *Иванкевич В.* Пенсійна реформа в Україні // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 2.
227. *Иванов В. Ф.* Теоретико-методологічні основи вивчення змісту масової комунікації. — К., 1996. — 203 с.
228. *Иванова О.* Передумови формування соціальної політики в Україні // Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В. Полтавця. — К.: Вид. дім “КМ Academia”, 2000. — С. 81–111.
229. *Иванова О.* Соціальна політика: теоретичні аспекти. — К.: Вид. дім “КМ Academia”, 2003. — 106 с.
230. *Иванова О., Семігіна Т.* Система соціального обслуговування та соціальних служб в Україні // Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В. Полтавця. — К.: Вид. дім “КМ Academia”, 2000 — С. 112–129.
231. *Історія України в особах: IX–XVIII ст.* / В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін. — К., 1993.
232. *Как сформировать работоспособный коллектив.* — М., 1994.
233. *Калайков И.* Цивилизация и адаптация. — М., 1984.
234. *Калашиник Т.* Социальный педагог: Профессиональный портрет // Освіта. — 1994. — 12 травня. — С. 7.
235. *Карпоушек М.* Психология жизненной среды. — М., 1989.

236. *Карсавин Л. П.* Культура средних веков. — К.: Символ-AirLand, 1995. — С. 165–184.
237. *Катин В.* Главная проблема человечества // Вестник РАН. — 1998. — № 3.
238. *Кириденко Т. С., Титаренко Т. М.* Вчинковий смисл психологічних феноменів // Основи психології. — К.: Либідь, 1995. — С. 299–335.
239. *Кир'ян Т., Шаповал М.* Рівень життя — обличчя держави // Уряд. кур'єр. — 2001. — № 137.
240. *Кікало А. В.* Еволюція методології в соціальній роботі // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — Ужгород, 1999.
241. *Клепиков А.* Zoon Politicon вчиться говорити: політичний дискурс у посткомуністичній Україні // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 24–30.
242. *Князев В. М.* Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні. — К., 1995.
243. *Кобыща Ю., Пурик-Бондаренко О.* Молодежи о СПИДе. — К., 1994. — С. 23.
244. *Коваль А. Г., Зверева І. А., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота. — К., 1997 — 392 с.
245. *Коваль М. В.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.
246. *Кодекс України об административных правонарушениях: Науч.-практ. comment.* — Харьков, 2000.
247. *Кодекс законів про працю в Україні та інше законодавство про працю.* — К., 1995.
248. *Кодекс законів про працю: Офіційне видання.* — К.: Вид. дім “Ін Юре”, 2002. — 224 с.
249. *Кодекс України об административных правонарушениях: Науч.-практ. comment.* — Харьков, 2000. — 185 с.
250. *Козлов А. А.* Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы: Сб. науч. очерков. — М., 1998.
251. *Козлов А. А.* Супервизорство — необходимый элемент профессионализма в социальной работе // Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы: Сб. науч. очерков. — М.: Флинта, 1998. — 224 с.
252. *Козубовська І. В., Керецман В. Ю., Товканець Г. В.* Роль соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. — Ужгород, 1996. — 141 с.
253. *Козубовська І. В., Товканець Г. В.* Соціальна профілактика девіантної поведінки: Корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування. — Ужгород, 1998. — С. 195.
254. *Колков В. В.* Основоположники социальной работы за рубежом. Мэри Элен Ричмонд (1861–1928) // Российская энциклопедия социальной работы: В 2 т. — М., 1997. — Т. 2.
255. *Колков В. В.* Системный подход в преподавании теории социальной работы // Системный подход в социальной работе: Методол. семинар. — М., 1997.
256. *Колков В. В.* Социальная безопасность: Учеб. пособие по курсу “Теория социальной работы”. — М.: Соц.-технол. ин-т, 1998. — Ч. 1. — 182 с.
257. *Колодна Г.* Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн: Пер. з польськ. — К., 2002.
258. *Колот А.* Глобалізація економіки та її вплив на соціально-трудоу сферу // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 3.
259. *Колот А.* Розвиток виробничої демократії як чинник удосконалення соціально-трудо-вих відносин // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 6.
260. *Колтаков В. М.* Методы управления: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1997. — 160 с.
261. *Комплексні програми центрів соціальних служб для молоді / За ред. С. В. Толстоухової.* — К.: УДЦССМ, 2001. — 204 с.
262. *Кон И. С.* Личность // Философский энциклопедический словарь. — М., 1983.
263. *Кон И. С.* НТР и проблема социализации молодежи. — М., 1987.
264. *Кон И. С.* Открытие “Я”. — М., 1978.

265. Кондрашенко В. Т., Донской Д. Й. Общая психотерапия: Учеб. пособие. — Минск, 1997. — С. 16.
266. Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук: Матеріали “круглого столу”. Київ, 13 квіт. 2001 р.
267. Кордонский М. Отношения с государством — добрые // Вестник благотворительности. — 1997. — № 1.
268. Корнев М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія: Підручник. — К., 1995. — 304 с.
269. Коробейник П., Варицький В. Угорщина: перший досвід пенсійної реформи у країнах Східної Європи // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 3.
270. Корсаевская Т. В. Соотношение биологического и социального в человеке. — М., 1975.
271. Косарев А. Ф. К философскому пониманию человека // Соотношение биологического и социального в человеке. — М., 1975.
272. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. — М.: Академический Проект, 1999. — 240 с.
273. Кравець В. П. Психологія сімейного життя: У 2 ч. — Тернопіль, 1995. — 421 с.
274. Кравченко А. И. Социология: Справ. пособие. — М., 1996.
275. Кравченко А. И. Социология: Учеб. для вузов. — Екатеринбург, 1999.
276. Кравченко М. В. Роль державного управління в реалізації нової парадигми соціальних цінностей // Командор. — 2000. — № 1.
277. Крапивенский С. Э. Социальная философия: Учеб. пособие для студ. гуманитар. и экон. ф-тов. — 2-е изд., стереотип. — Волгоград: Комитет по печати, 1995. — 352 с.
278. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М., 1998.
279. Кризис в области смертности, здоровья и питания. Исследование положения в странах с переходной экономикой. Региональный мониторинговый доклад № 2. — Флоренция, 1994.
280. Крилл Д. Ф. Экзистенциальный подход // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 3. — С. 434–436.
281. Кримський С. Б. Ціннісно-смісловий універсум як предметне поле філософії // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 3–4. — С. 103.
282. Крип'якевич І. Історія України. — Львів: Світ, 1990.
283. Крон Т. Помощь находящемуся в кризисном состоянии // Вестник РАТЭПП. — 1995. — Вып. 1. — <http://psycheya.samara.ru>
284. Кроуфорд Ш. Профессиональная работа в Windows 98: Учебный курс: Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1999. — 448 с.
285. Крофт С., Бересфорд П. Соучастие пользователей в социальной работе // Практика социальной работы / Ассоциация психиатров Украины. — Амстердам; Киев, 1996. — С. 68.
286. Крысько В. Г. Социальная психология: Словарь-справочник. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. — 688 с.
287. Кузнецов В. М., Чернявський В. М. Психіатрія. — К.: Здоров'я, 1993. — 344 с.
288. Кузнецов Н. Человек: потребности и ценности. — Свердловск, 1992.
289. Кулагин Б. В., Сергеев С. Т. Типологический подход к исследованию проблем профотбора // Психологический журнал. — 1989. — Т. 10; № 1. — С. 62–70.
290. Кулагин Б. В. Основы профессиональной психодиагностики. — Л.: Медицина, 1984. — 216 с.
291. Культура і побут населення України. — К., 1991.
292. Кууси П. Этот человеческий мир. — М., 1988.
293. Кучерявый А. Г. Формирование у студентов целостной готовности к труду социального педагога // Теория и практика социальной педагогики и социальной работы / Под ред. В. Н. Сидорова, А. С. Киселева. — Донецк, 1997. — С. 102–105.

294. *Лагутін В. Д.* Людина і економіка: соціоекономіка: Навч. посіб. для вузів. — Розд. 14. Ринок, справедливість і рівність; Розд. 16. Соціальний захист і безпека людини. — К., 1996.
295. *Левіцкая А. Г.* Урбанизация и воспитание: социологический анализ. — Воронеж, 1989.
296. *Леві-Сгрос К.* Міф і значення // Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М. Зубрицької. — Львів, 1996. — С. 343–355.
297. *Легомінова С.* Шляхи вдосконалення регулювання ринку праці // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 4.
298. *Лейник М. В.* Физиология трудовых процессов. — К., 1952. — 184 с.
299. *Лекции по технологии социальной работы: В 3 ч.* / Под ред. Е. И. Холостовой. — М., 1998. — Ч. 3. — 178 с.
300. *Лемак В. В.* Основи держави і права. — Ужгород, 1996.
301. *Ленеер-Аксельсон Б., Тюнефорс И.* Психосоциальная помощь населению: Пер. с швед. — М., 1998. — 232 с.
302. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — 2-е изд. — М., 1977. — 230 с.
303. *Лешукова Е.* Синдром сгорания. Защитные механизмы. Меры профилактики // Вестник РАТЕПП. — 1995. — № 3. — С. 36–37.
304. *Личко А. Е., Битенский В. С.* Подростковая наркология: Руководство. — Л.: Медицина, 1991. — 304 с.
305. *Лібанова Е. М.* Ринок праці (соціально-демографічні аспекти). — К., 1996.
306. *Лібанова Е., Баланда А.* Незареєстрована зайнятість в Україні: формування й можливості державного регулювання // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 4.
307. *Лібанова Е., Баланда А.* Проблеми формування і розвитку неформального ринку праці в Україні // Україна: аспекти праці. — 1998. — № 3.
308. *Лібанова Е.* Ринок в умовах перехідної економіки // Економічний розвиток і державна політика. — 2001. — Вип. 10.
309. *Лісогор Л.* Головні тенденції розвитку праці України // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 7.
310. *Ломов Б. Ф.* Человек в системе управления. — М., 1967. — 232 с.
311. *Лоренц У.* Социальная работа в изменяющейся Европе. — К.: Ассос. психиатров України, 1997.
312. *Лотман Ю.* Текст у тексті // Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М. Зубрицької. — Львів, 1996. — С. 428–440.
313. *Лубовский В. И.* Диагностическое значение некоторых невербальных экспериментально-психологических методик // Психологические исследования процесса диагностики. — Ярославль, 1981. — С. 53–60.
314. *Лукашевич М. П.* Соціалізація: виховні механізми і технології. — К., 1998.
315. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К., 1999.
316. *Лукашевич М. П., Мигович І. І.* Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003. — 164 с.
317. *Лукашевич М. П., Мигович І. І., Пінчук І. М.* Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2001. — 126 с.
318. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К., 2002.
319. *Лукашевич Н. П.* Социология воспитания: Краткий курс лекций. — К.: МАУП, 1996. — 180 с.
320. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций / Под ред. Н. П. Лукашевича. — К.: МАУП, 1997. — 224 с.
321. *Луков В. А.* Социальное проектирование. — М., 1997. — 192 с.
322. *Лурия А. Р.* Мозг человека и психические процессы: В 2 т. — М., 1970. — Т. 2. — 496 с.
323. *МакГоуэн Б.* Защита прав клиента // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 304.

324. *Маккарлі С. Лінч Р.* Управління діяльністю волонтерів. Як залучити громадськість до вирішення проблем суспільства. — К.: Ресурсний центр “Гурт”, 1998. — 241 с.
325. *Максименко С. Д., Соловієнко В. О.* Загальна психологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2000. — 256 с.
326. *Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М.* Основи дитячої патопсихології: Навч. посіб. — К.: Перун, 1996. — 494 с.
327. *Мала* енциклопедія етнодержавництва. — К., 1996.
328. *Малахов В. А.* Етика: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1996. — С. 303.
329. *Малколм П.* Сучасна теорія соціальної роботи. — К., 2000. — 456 с.
330. *Малых В. Н.* Экологический подход в социальной работе (метод. разработка). — М.: Изд-во МГСУ “Союз”, 1997. — 30 с.
331. *Мальтус Т.* Опыт о законе народонаселения // Антология экономической классики. — М., 1993. — Т. 2. — С. 9–10, 76.
332. *Мандибура В. О.* Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. — К., 1998.
333. *Мандибура В.* Соціальна політика держави та її структурні складові // Україна: аспекти праці. — 2000.
334. *Манків Г.* Макроекономіка: Пер. з англ. — К., 2000.
335. *Марков Марко.* Теория социального управления. — М.: Прогресс, 1978. — 448 с.
336. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — 2-е изд. — Т. 42.
337. *Мартиненко С. М., Хоружа Л. Л.* Загальна педагогіка: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — 176 с.
338. *Марчук В. М., Ніколаєва Л. В.* Основні поняття та категорії права: Навч. посіб. — К., 2001. — 285 с.
339. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України. Загальна частина. — К., 2001. — 385 с.
340. *Мачульская Е. Е., Горбачева Ж. А.* Право социального обеспечения: Учеб. пособие для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Книжный мир, 2000. — 239 с.
341. *Медведев Г. П., Рубин Б. Г., Колесников Ю. С.* Адаптация — важнейшая проблема педагогика высшей школы // Советская педагогика. — 1969. — № 3.
342. *Мельников В. П., Холостова Е. И.* История социальной работы в России: Учеб. пособие. — М., 1998.
343. *Мельников В. М., Ямпольский Л. Т.* Введение в экспериментальную психологию личности. — М.: Просвещение, 1985. — 319 с.
344. *Менеджмент* в охороні здоров'я: Структура та поведінка організацій охорони здоров'я / За ред. С. Шортела, Калужного. — К., 1998.
345. *Мердак А.* Ресурсы клиента // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 3. — С. 29–31.
346. *Мертон Р.* Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. — М., 1994. — С. 379–448.
347. *Методичні рекомендації* соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н. М. Комарова, Г. М. Бевз та ін. — К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 1999. — С. 5.
348. *Мигович І. І.* Соціальна робота (вступ до спеціальності). — Ужгород, 1997.
349. *Мигович І. І.* Основи соціології. — Ужгород, 1996.
350. *Миддлмен Р., Гольдберг Г.* Социальная работа с группой // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 198.
351. *Миллер И.* Наблюдение и контроль в социальной работе // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 92–97.
352. *Милосердие:* Учеб. пособие / Под ред. М. П. Мчедлова. — М., 1998.

353. *Міграційні процеси в сучасному світі*. Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. — К.: Довіра, 1998. — 912 с.
354. *Мищенко Т.* Право малозабезпеченої сім'ї на державну підтримку // Соціальний захист. — 2001. — № 8.
355. *Моніторинг* ставлення населення до реформування системи соціальної допомоги в Україні. Динаміка омнібусів травень — вересень 1998 р.: Звіт експерта ЄС Стівена Уайтфілда / Матеріали програми Тасіс. — К., 1998.
356. *Моффат К.* Практика социальной работы как процесс размышления // Обучение социальной работе / Под ред. Ш. Рамон, Р. Сарри. — М.: АспектПресс, 1996. — С. 250.
357. *Моховиков А. Н.* Телефонное консультирование. — К.: Academpres, 1994. — 195 с.
358. *Мудрик А. В.* Социализация в смутное время. — М., 1981.
359. *Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В.* Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2002. — 550 с.
360. *Мэнди Б.* Роль надгосударственных организаций в формировании социальной политики и определении направления развития социальной работы: на примере Европейского Союза // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш. Рамон. — М., 1997. — С. 69–71.
361. *Мюллердер О.* Группы как средство активизации: облегчая самоуправляемые изменения // Принцип активизации в социальной работе / Под ред. Ф. Парслоу. — М., 1997. — С. 152.
362. *Мюллердер О., Уорд Д.* Самокерована групова робота: Діяльність користувачів з метою наснаження. — Амстердам; К., 1995. — 140 с.
363. *Надточій Б.* Пенсійне страхування в Україні: історичний аспект // Соціальний захист. — 2000. — № 3.
364. *Напрями та механізми подолання бідності в Україні*: Матер. нац. семінару, 2000 р. / Міністерство праці та соціальної політики, УАДУ, Інститут світового банку. — К., 2000.
365. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р.* — К., 2002.
366. *Недержавне пенсійне забезпечення в запитаннях та відповідях.* — К.: ПАДКО, 2002. — 32 с.
367. *Неспорова А.* Занятость и политика на рынке труда в некоторых странах с переходной экономикой. — М., 2000.
368. *Никитин В. А.* Начала социальной педагогики: Учеб. пособие. — М., 1999.
369. *Новий тлумачний словник української мови: У 4 т.* / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконіт, 1999. — Т. 2. — 912 с.
370. *Новіков В.* Питання вдосконалення соціального забезпечення // Соціальна політика і соціальна робота. — К., 1996. — № 1. — С. 30–37.
371. *Новіков В.* Подолання бідності — нагальна проблема соціальної політики // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 1.
372. *Новікова О.* Концепція соціальної політики України: проблеми і шляхи розв'язання // Соціальна політика і соціальна робота. — 1998. — № 1–2. — С. 5–14.
373. *Нормативно-правова база (щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді) / Упоряд.: Р. Г. Драпушко, С. В. Толстоухова, О. К. Шатохіна, С. А. Петрова.* — К.: УДЦССМ. — 1999. — 200 с.
374. *Нормативные предписания разработчикам и пользователям психодиагностических методик // Вопросы психологии.* — 1987. — № 5. — С. 176–181.
375. *Нортен Х.* Социальный диагноз // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 287.
376. *О'Хаган К.* Кризисное вмешательство: изменение точек зрения // Практика социальной работы / Под ред. К. Ханвея, Т. Филпота. — Амстердам; Киев, 1996. — С. 164–177.

377. *Обозов М. М., Щёкин Г. В.* Психология работы с людьми. — 4-е изд., перераб. — К.: МАУП, 1998. — 136 с.
378. *Обозов Н. Н.* Вопросы практической психодиагностики и консультирования в вузе. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. — 152 с.
379. *Образование* в области социальной работы в России / Под ред. В. А. Галичина и др. — М.: МВШСЭН, 1996. — 321 с.
380. *Обуховский К.* Психология влечений человека. — М., 1972.
381. *Обучение* практике социальной работы: международный взгляд и перспективы / Под ред. М. Доэла и С. Шадлоу. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 258 с.
382. *Обучение* социальной работе: преемственность и инновации / Под ред. Ш. Рамон и Р. Сарри. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 421 с.
383. *Одаренные дети:* Пер. с англ. / Под ред. Г. В. Бурлянской и В. М. Слущкого. — М., 1991. — 248 с.
384. *Ольшанский Д. В.* Личности: социологические концепции // Современная западная социология: Словарь. — М., 1990.
385. *Основи психолого-управлінського консультування:* Навч. посіб. / Л. М. Карамушка, Н. Л. Коломінський, М. В. Войтович та ін.; За ред. Л. М. Карамушки. — К.: МАУП, 2002. — 136 с.
386. *Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року:* Схвалено Указом Президента України від 24.05.2000 № 717/2000.
387. *Основополагающие* принципы движения Красного Креста и Красного Полумесяца. — М.: Междунар. комитет Красного Креста, 1995. — С. 20.
388. *Основы* социальной работы: Учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 368 с.
389. *Остин М., Пекопа П.* Управление персоналом // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 338.
390. *О'Хаган К.* Кризисное вмешательство: изменение точек зрения // Практика социальной работы / Под ред. К. Ханвея, Т. Филпота. — Амстердам; Киев, 1996. — С. 64–177.
391. *Павленок П. Д.* Введение в профессию “Социальная работа”: Курс лекций. — М.: ИНФРА-М., 1998. — 174 с.
392. *Павловська Н.* Необхідність та шляхи забезпечення випереджаючого зростання заробітної плати // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 2.
393. *Пал Лесли А.* Аналіз державної політики: Пер. з англ. — К.: Основи, 1999. — 422 с.
394. *Палій О. М.* Економічна і соціальна вартість пільгових пенсій // Актуальні проблеми реформування державного управління : Матеріали щоріч. наук.-практ. конф. наук.-пед. персоналу, слухачів, аспірантів, докторантів Академії, 29 травня 1997. — К., 1997.
395. *Панасюк М. Б.* Досвід застосування нетюремних санкцій у зарубіжних країнах / Впровадження альтернативних видів покарань в Україні / За ред. О. В. Беци. — К.: МП “Леся”, 2003. — С. 13–28.
396. *Панасюк М. Б.* Соціальний патронаж стосовно кримінальних правопорушників // Соціальна адаптація осіб, звільнених від покарання: проблеми та шляхи їх вирішення / За ред. О. В. Беци. — К.: Сфера, 2003. — С. 5–12.
397. *Панасюк М. Б.* Засади та практика діяльності служби пробачії у зарубіжних країнах // Впровадження альтернативних видів покарань в Україні / За ред. О. В. Беци. — К.: МП “Леся”, 2003. — С. 29–62.
398. *Панасюк М. Б.* Краткий обзор истории применения тюремного наказания в Европе // Проблемы пенитенциарной теории и практики. — № 5. — 2000. — С. 68–86.
399. *Панасюк М. Б.* Проблемы реабилитации ув'язнених: західний досвід // Проблемы пенитенциарной теории и практики. — № 6. — 2001. — С. 144–157.
400. *Панасюк М. Б.* Соціологія девіантної поведінки про злочинність та превентивні методи // Проблемы пенитенциарной теории и практики. — № 7. — 2002. — С. 240–261.

401. *Панасюк М. Б.* Від затримання до засудження / Затримання та взяття під варту в Україні: стан, проблеми удосконалення законодавства та практики його застосування". — К.: Атіка, 2002.
402. *Панасюк М. Б.* Новий менеджериалізму в соціальних службах Західної Європи та підготовка персоналу соціальних служб // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. "Проблеми розвитку системи соціальної роботи та неперервної освіти в Україні та зарубіжжі"; Чернівецький у-т, 2002.
403. *Панасюк М. Б.* Соціальні технології роботи з попередження правопорушень: Вибрані лекції для слухачів курсів підвищення кваліфікації керівних працівників центрів соціальних служб для молоді. — К.: МАУП, 2002.
404. *Панасюк М. Б.* Специфіка соціальної роботи в місцях позбавлення волі // Соціальна політика і соціальна робота. — № 2. — 2002.
405. *Панасюк М. Б.* Толерантність як ідеологія соціальної роботи: "Новий менеджериалізм та модель толерантного менеджменту", "Управлінські аспекти соціальної роботи: Вибрані лекції для слухачів курсів підвищення кваліфікації керівних працівників центрів соціальних служб для молоді. — К.: МАУП, 2002.
406. *Пантелеева Т. С.* Социальная работа: ожидания и экономическая реальность // Социальное развитие как атрибут цивилизованного общества: Методол. семинар / Отв. ред. и сост. В. В. Колков. — М: Ин-т соц. работы, 1997. — 115 с.
407. *Паповян С. С.* Эксперимент в прикладной социальной психологии: актуальные проблемы статистического анализа данных // Психологический журнал. — 1985. — Т. 6. — № 6. — С. 90–100.
408. *Парсонс Т.* Система современных обществ. — М., 1997.
409. *Пашков М.* Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибуту легітимної державності // Політологічні читання. — 1992. — № 2. — С. 78–88.
410. *Перепилиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). — К, 2001. — 240 с.
411. *Перлмуттер Ф.* Административное управление: внешние аспекты // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 15.
412. *Перрюшо Р.* Международная ответственность национальных обществ Красного Креста и Красного Полумесяца. — М: Междунар. комитет Красного Креста, 1995. — С. 11.
413. *Петренко В. Ф.* Введение в экспериментальную психосемантику: Исследование формы репрезентации в обыденном сознании. — М., 1983. — 127 с.
414. *Петюх В. М.* Ринок праці: Навч. посіб. — К., 1999.
415. *Пешиа І. В.* Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу: Дис. канд. ... пед. наук. — К., 2000. — С. 76–77.
416. *Пиров Г. Д.* Классификация методов в психологии // Психодиагностика в социалистических странах. — Братислава, 1985. — С. 19–25.
417. *Пирсон Д.* Бихевиористский подход к социальной работе // Практика социальной работы / Под ред. К. Ханвея, Т. Филпота. — Амстердам; Киев, 1996. — С.104–117.
418. *Пільги.* Закон та коментар. — К., 1996.
419. *Платонова Н. М.* Дидактика социального образования: особенности обучения социальной работе. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2001. — 168 с.
420. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посіб. — К., 1996.
421. *Подшибякина Н.* Основные принципы государственной политики социальной защиты населения в условиях реформ // Проблемы теории и практики управления. — 2001. — № 6.
422. *Покришук В., Ковальський.* Реформування економіки і актуальні проблеми використання робочої сили // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 1.
423. *Политическая социология.* — Ростов н/Д.: Феникс, 1997.
424. *Полтавець В. І.* Проблеми психіатрії, пов'язані з релігійним бумом в Україні кінця 80-х — початку 90-х років (Реабілітація хворих та етичні проблеми психіатра) // Вісник асоціації психіатрів України. — 1994. — № 2. — С. 16–18.

425. *Понятійно-термінологічний* словник з соціальної роботи / За ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. — Ужгород: Мистецька лінія, 2001. — 152 с.
426. *Поняття і терміни* пенсійного забезпечення. — К.: ПАДКО, 2002. — 8 с.
427. *Почепцов Г.* Прикладной коммуникативный анализ: от речей президентов до переговоров с террористами. — К., 1996. — 68 с.
428. *Права человека и работа* в социальной сфере: Пособие для шк. соц. работы и работников соц. сферы. — Нью-Йорк; Женева, 1995. — С. 9.
429. *Практика социальной работы* / Под ред. К. Ханвея, Т. Филпота. — Амстердам; К., 1996. — С. 12–13.
430. *Практикум по общей и экспериментальной психологии* / Под ред. А. А. Крылова. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. — 255 с.
431. *Практикум по психодиагностике. Дифференциальная психометрика* / Под ред. В. В. Столина, А. Г. Шмелева. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 151 с.
432. *Практикум по психологии* / Под ред. А. Н. Леонтьева, Ю. Б. Гиппенрейтер. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 248 с.
433. *Прибиткова І. М.* Основи демографії. — К., 1995.
434. *Приймак В.* Пропозиція робочої сили на поточному ринку праці України та багатофакторний аналіз // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 2.
435. *Принцип активизации* в социальной работе / Пер. с англ. под ред. Б. Ю. Шапиро; Под ред. Ф. Перелоц. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 223 с.
436. *Проблема бідності* в контексті української стратегії реформ. Ефективність державного управління / Ю. Бажал, О. Кілісвич, О. Мертенс та ін.; За заг. ред. І. Розпуненка. — К., 2002.
437. *Профессиональная деятельность социального работника: содержание и организация.* — М., 1993. — С. 28.
438. *Психологическая диагностика: проблемы и исследования* / Под ред. К. М. Гуревича. — М.: Педагогика, 1981. — 231 с.
439. *Психологический словарь* / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. — М.: Педагогика, 1983. — 448 с.
440. *Психология.* Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
441. *Психологічний словник* / За ред. В. І. Войтка. — К.: Вища шк., 1982. — 214 с.
442. *Психолого-педагогічні аспекти роботи з “дітьми вулиці”:* Зб. статей та методик / Заг. ред. С. В. Толстоухової, І. М. Пінчук. — К.: УДЦССМ, 2000. — 84 с.
443. *Пэйн К.* Системный подход // Практика социальной работы / Под ред. К. Ханвея, Т. Филпота. — Амстердам; Киев, 1996. — С. 20–36.
444. *Райт Г.* Державне управління: Пер. з англ. — К.: Основи, 1994.
445. *Рамзей Р.* Социальная работа: наука — профессия. — М., 1991.
446. *Рамсей С.* Система медицинского страхования в Канаде и проекты ее реформирования // Проблемы теории и практики управления. — 2000. — № 2.
447. *Раскин В. Н.* Социально-психологический тренинг в подготовке социальных работников // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. — 1993. — № 2. — С. 3–9.
448. *Реабилитационные центры для детей с ограниченными возможностями: опыт и проблемы* / Под ред. А. М. Панова. — М.: ИСР, 1997. — 389 с.
449. *Резник Ю. М.* Институционализация как исходная проблема и предметная область социальной теории // Введение в социальную теорию. Социальная эпистемология: Пособие. — М.: Ин-т востоковедения РАН, 1999. — С. 208–216.
450. *Рейд У.* Исследования в социальной работе // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 382–389.

451. *Реймерс Н. Ф.* Система потребностей человека: от анализа к конструированию среды жизни // Прогнозное социальное проектирование: методологические и методические проблемы. — М.: Наука, 1989. — С. 116–136.
452. *Рейтере Н. Ф.* Система потребностей человека: от анализа к конструированию среды жизни // Прогнозное социальное проектирование: методологические и методические проблемы. — М.: Наука, 1989. — С.116–136.
453. *Рекомендації щодо поліпшення інформаційної політики Міністерства праці та соціальної політики / Підгот. ТАСІС-проектотом “Соціальний захист в Україні”.* — К., 1997.
454. *Роговин М. С.* Психологическое исследование. — Ярославль: Изд-во Ярослав. ун-та, 1979. — 65 с.
455. *Розанова В. А.* Психология управления: Учеб. пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАО Бизнес-школа “Интел-Синтез”. — 2000. — 384 с.
456. *Роик В. Д.* Социальное страхование: история, проблемы, пути совершенствования. — М., 1994.
457. *Романов В. Є. та ін.* Вступ до аналізу державної політики: Навч. посіб. — К.: Основи, 2001. — 238 с.
458. *Ромашок О., Кравченко Н.* Система соціального захисту пенсіонерів: необхідність та напрями реформування // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 6.
459. *Российская энциклопедия социальной работы: В 2 т.* — М., 1997.
460. *Рубин А.* Комплексное обслуживание // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 211.
461. *Руководство по психиатрии: В 2 т. / Под ред. Г. В. Морозова.* — М.: Медицина, 1988. — Т. 2. — 640 с.
462. *Руководство по физиологии труда / Под ред. М. И. Виноградова.* — М., 1969. — 408 с.
463. *Ручка О., Танчер В.* Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.
464. *Рынок труда и социальная политика в Центральной и Восточной Европе: переходный период и дальнейшее развитие: Пер. с англ. / Под ред. Н. Барра.* — М.: ИКЦ “ДИС”, 1997.
465. *Рябов І.* Сім’я і відтворення населення в Україні // Економіка України. — 1998. — № 4.
466. *Сагач Г. М., Єрмаков І. Г.* Основи зв’язків із громадськістю (“Паблік рилейшнз”): Орієнтовна навчальна програма. — К., 1997. — 63 с.
467. *Сасинко М.* До питання про розробку Державної програми розвитку трудового потенціалу в Україні // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 3.
468. *Салтковський О. І.* Основи соціальної екології: Курс лекцій. — К.: МАУП, 1997. — 168 с.
469. *Самуэльсон П.* Экономика. — М., 1992. — Т. 2. — С. 357.
470. *Сарри Р.* Административное управление в социальном обеспечении // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 5.
471. *Сахань І.* Працюючим — гідну зарплату, решті — допомогу // Уряд. кур’єр. — 2002. — № 145.
472. *Святовец В.* Зв’язок сучасної політичної публіцистики з фольклором // Журналістика й проблеми формування нової політичної еліти в посткомуністичних державах: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / За заг. ред. А. З. Москаленка. — К., 1996. — С. 45–48.
473. *Сексопатология: Справочник / Под ред. Г. С. Васильченко.* — М.: Медицина, 1990. — 576 с.
474. *Семигіна Т.* Іміджі СНІДу на газетних шпальтах як віддзеркалення ставлення суспільства до нової соціальної проблеми // Тези доп. ІV щоріч. наук. конф. “Україна: людина, природа, суспільство”. — К., 1997. — 248 с.
475. *Семигіна Т.* Чинники формування редакційної політики регіональної преси щодо висвітлення проблем ВІЛ-інфікованих та хворих на СПІД громадян України: Робота на здобуття академічного звання магістра. — К., 1997.

476. *Сергієнко О.* Соціальна політика в сучасному світі та в Україні // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 1.
477. *Серова Т. С.* Социальная работа на западноевропейских предприятиях и фирмах: Опыт Германии и Австрии // Социальная работа. — 1992. — Вып. 4. — С. 81–97.
478. *Сидоров В. Н.* Деятельность социального работника: роли, функции и умения. — М.: СТИ МГУС, 2000. — 90 с.
479. *Симпсон Б., Тиндалл Г.* Программы структурной полевой практики для первокурсников // Обучение социальной работе: состояние и перспективы: Материалы междунар. конгр. шк. соц. работы / Отв. ред. В. Г. Бочарова. — М., 1997. — С. 261–268.
480. *Ситорин М.* Ресурсы клиента: задачи социальных служб по их выявлению // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 27.
481. *Сімейний кодекс України:* Офіц. видання. — К.: Ін Юре, 2002. — 176 с.
482. *Скребец В. А.* Психологическая диагностика: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1999. — 120 с.
483. *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: Проблеми теорії і практики. — К., 2000.
484. *Скуратівський В. А.* Етносоціальна культура як саморегульована система: Навч. посіб. — К., 1993.
485. *Скуратівський В. А.* Етносоціальна культура: проблеми саморегулювання. — К., 1993.
486. *Скуратівський В. А.* Конституційні засади соціальної сфери // Конституція України — Основний Закон суспільства, держави, людини: Наук.-метод. рек. — К., 1997.
487. *Скуратівський В. А.* Концептуальні засади гуманітарної політики // Вісник УАДУ при Президентові України. — 1996. — № 2.
488. *Скуратівський В. А.* Пенсійна система України та шляхи її реформування // Вісник УАДУ. — 2000. — № 4.
489. *Скуратівський В. А.* Система пенсійного забезпечення та пріоритетні напрями її реформації в українському суспільстві // Економічний розвиток і державна політика. — 2002. — Вип. 8. Соціальна політика / За заг. ред. І. Розпутенка.
490. *Скуратівський В. А.* Соціальна політика // Політологія / За заг. ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза. — К., 2002.
491. *Скуратівський В. А.* Соціальна політика в контексті європейської стратегії України // Вісник УАДУ при Президентові України. — 2002. — № 3.
492. *Скуратівський В. А.* Соціальна політика як суспільний феномен і вид практичної діяльності // Вісник УАДУ при Президентові України. — 1997. — № 1.
493. *Скуратівський В. А.* Соціальне буття як саморегульована система // Вісник УАДУ при Президентові України. — 1998. — № 2.
494. *Скуратівський В. А.* Соціальний розвиток і соціальна політика: основні пріоритети та напрями в сучасних умовах // Україна: поступ у ХХІ століття: Наук.-метод. поради лектору. — К., 2000.
495. *Скуратівський В. А.* Соціальні цінності українського суспільства. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи. — К., 2001.
496. *Скуратівський В. А., Палій О. М., Лібанова Е. М.* Соціальна політика: Навч. посіб. для слухачів, аспірантів, докторантів спец. “Державне управління”. — К., 1997.
497. *Скуратівський В. А., Шевченко М. Ф.* Соціальні системи і соціологічні методи їх дослідження. — К., 1998.
498. *Скуратівський В., Троцинський В., Чукут С.* Гуманітарна політика в Україні. — К., 2002.
499. *Скуратівський В. А., Палій О. М.* Основи соціальної політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — 200 с.
500. *Слободчиков В. И.* Принцип целостности в психологической диагностике // Психодиагностика и школа: Тез. симпозиума. — Таллинн, 1980. — С. 168–170.

-
501. *Словарь по этике* / Под ред. И. С. Кона. — М.: Политиздат, 1981. — 430 с.
 502. *Словарь-справочник по социальной работе* / Под ред. Е. И. Холостовой. — М.: Юрист, 2000. — 424 с.
 503. *Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України*. — К., 1999.
 504. *Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників* / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — С. 227–228.
 505. *Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1994. — 660 с.
 506. *Смирнов С. Н.* Региональные аспекты социальной политики. — М.: Гелиос АРВ, 1999. — 320 с.
 507. *Собчик Л. Н.* Пособие по применению психологической методики ММРІ. — М., 1971. — 63 с.
 508. *Современная зарубежная социальная психология: Тесты* / Под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. — М.: 1984. — 256 с.
 509. *Современный словарь по психологии*. — Минск: Современное слово, 1998. — 768 с.
 510. *Соколова Г. С.* О возможности использования методики незаконченных предложений для характеристики системы отношений личности больных неврозами // Клинико-психологические исследования личности. — Л., 1971. — С. 191–193.
 511. *Соловьев А.* Процессе рождения новых профессий: социальная работа в США, Великобритании и России // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш. Рамон. — М., 1997. — С. 108.
 512. *Сорокин П. А.* Человек, цивилизация, общество. — М., 1972.
 513. *Социальная психология: Курс лекций*. — 3-е изд., перераб. и доп. / Н. М. Ануфриева, Т. Н. Зелинская, Н. Е. Зелинский. — К.: МАУП, 2000. — 136 с.
 514. *Социальная работа* / Под общ. ред. В. И. Курбатова. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 576 с.
 515. *Социальная работа накануне 2000 года: Пути и цели профессионального становления*. — М.; Берлин: Институт социальной работы, 1998. — 77 с.
 516. *Социальная работа с пожилыми* / Отв. ред. Е. И. Холостова. — М.: ИСР, 1996. — 341 с.
 517. *Социальная работа: Российский энциклопедический словарь* / Под общ. ред. В. И. Жукова. — М.: Союз, 1997. — 359 с.
 518. *Социальная работа: Словарь-справочник* / Под ред. В. И. Филоненко. — М.: Контур, 1998. — 480 с.
 519. *Социальная энциклопедия* / Редкол.: А. П. Горкин, Г. Н. Карелова, Е. Д. Катувский и др. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. — 438 с.
 520. *Социальное воспитание учащихся: Основные теоретические положения*. — М., 1990. — С. 23.
 521. *Социальное обслуживание населения и социальная работа за рубежом*. — М., 1994. — С. 15–23.
 522. *Социальное развитие как атрибут цивилизованного общества: Методол. семинар* / Отв. ред. и сост. В. В. Колков. — М.: Ин-т соц. работы, 1997. — 115 с.
 523. *Социальные технологии: Толковый словарь* / Отв. ред. В. Н. Иванов. — М.; Белгород: Луч, 1995. — 309 с.
 524. *Социальный менеджмент: Учебник* / Под ред. Д. В. Валового. — М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез»», 1999. — 384 с.
 525. *Социологический энциклопедический словарь* / Ред.-координатор Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — 488 с.
 526. *Социология* / Осипов Г. В. и др. — М., 1997.
 527. *Соціальна педагогіка: Навч. посіб.* / За ред. А. Й. Капської. — К., 2000. — 264 с.
 528. *Соціальна педагогіка. Навч.-метод. посіб.* / За заг. ред. А. Й. Капської. — К.: ІЗІН, 1998. — 220 с.

529. *Соціальна робота в Україні: перші кроки* / За ред. В. Полтавця. — К.: “КМ Academia”. 2000. — 236 с.
530. *Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посіб. для підвищення кваліфікації працівників центрів соц. служб для молоді: У 2 ч.* / За заг. ред. А. Я. Ходорчук. — К.: УДЦССМ, 2001. — 296 с.
531. *Соціальна робота з дітьми та підлітками: проблеми, пошуки, перспективи* / За заг. ред. І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К.: УДЦССМ, 2000. — Вип. 1. — 276 с.
532. *Соціальна робота з молоддю в Україні* / За заг. ред. І. Зверевої. — К., 1997.
533. *Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навч.-метод. посіб.* — К.: УДЦССМ, 2001. — 220 с.
534. *Соціальна робота: Короткий енцикл. словник.* — К.: ДЦССМ, 2002. — Кн. 4. — 536 с.
535. *Соціальна робота: Хрестоматія.* — К.: ДЦССМ, 2001. — Кн. 3. — 396 с.
536. *Соціальна філософія: Короткий енцикл. словник* / Заг. ред. і уклад. В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — К.; Харків: ВМП “Рубікон”, 1997. — 400 с.
537. *Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування* / Л. С. Волинець, Н. М. Комарова та ін. — К., 1998. — С. 11.
538. *Соціальне становлення дитини у прийомній сім’ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб.* / Авт. кол.: Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова, І. В. Пеша, Г. М. Бевз, Л. В. Волинська, О. О. Яременко. — К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2000. — 127 с.
539. *Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: Державна доповідь про становище дітей.* — К., 2000. — С. 18.
540. *Соціальні пріоритети ринку праці: методологія, практика, шляхи забезпечення* / За ред. С. І. Бандури. — К., 2001.
541. *Соціально-правові основи діяльності психологічної служби в системі освіти: Навч.-метод. посіб.* / За ред. І. В. Козубовської, В. В. Сагарди. — Ужгород: УжДУ, 2000. — 390 с.
542. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: Укр. центр духовної культури, 1998. — 736 с.
543. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: Укр. центр духовної культури, 1998. — 736 с.
544. *Соціологія: Навч. посіб.* / За ред. С. О. Макаєва. — К., 1999.
545. *Спиваковская А. С. Об использовании игровой деятельности для диагностики // Тез. докл. на конф. “Проблемы патопсихологии”.* — М., 1972. — С. 263–264.
546. *Спікер П.* Соціальна політика: теми та підходи. — К.: Фенікс, 2000. — 400 с.
547. *Справочник по акушерству и гинекологии* / Под ред. Л. С. Персианинова и И. В. Ильина. — М.: Медицина, 1978. — 384 с.
548. *Справочник по психологи и психиатрии детского и подросткового возраста.* — СПб.: Питер, 1999. — 752 с.
549. *Справочное пособие по социальной работе* / Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. — М.: Юрист, 1997. — 168 с.
550. *Старостенко Г.* Новітні демографічні тенденції в Україні // *Економіка України.* — 1998. — № 5.
551. *Стоун Д.* Парадокс політики: мистецтво ухвалення політичних рішень. — К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2000. — 304 с.
552. *Стоян О. М.* Соціальна політика держави та профспілки // *Україна: утвердження незалежності держави (1999–2001 рр.).* — К., 2001.
553. *Стратегія подолання бідності // Соціальна політика.* — 2001. — № 149.
554. *Стрелю Я.* Роль темперамента в психическом развитии: Пер. с польск. — М., 1982. — 390 с.

555. *Суворов Л. Н., Аверин А. Н.* Социальное управление: Опыт философского анализа. — М.: Мысль, 1984. — 232 с.
556. *Сутес П., Зинес Дж.* Основы теории измерений // Психологические измерения. — М.: Мир, 1976. — С. 9–119.
557. *Супья В. Б.* Американская экономика: новые реальности и приоритеты XXI века. — М., 2001. — Т. 3. — С. 434–436.
558. *Тадевосян В.* Словарь-справочник по социологии и политологии. — М.: Знание, 1996. — 270 с.
559. *Тарасов К. Е., Великов В. К., Фролова А. И.* Логистика и семиотика диагноза (методологические проблемы). — М.: Медицина, 1989. — 272 с.
560. *Теория и методика социальной работы* / Под ред. В. И. Жукова и др. — М.: Союз, 1994. — Ч. 1–2.
561. *Теория и практика социальной работы: метод. материалы* / Отв. ред. А. М. Панов и Е. И. Холостова. — М.: Ин-т соц. работы, 1997.
562. *Теория социальной работы* / Под ред. Е. И. Холостовой. — М.: Юристъ, 1998. — 334 с.
563. *Теплов Б. М.* Проблема индивидуальных различий. — М.: АПН РСФСР, 1961. — 536 с.
564. *Тернер М.* Кураторство // Практична соціальна робота / За ред. П. Картер, Т. Джеффа, М. Сміта; Асоціація психіатрів України. — Амстердам; К., 1996. — С. 135.
565. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. — К.: Основи, 2002. — 750 с.
566. *Тетерский С. В.* Введение в социальную работу: Учеб. пособие. — М.: Академ. проект, 2000. — 496 с.
567. *Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб.* / За заг. ред. проф. А. Й. - Капської. — К., 2000. — 372 с.
568. *Ткачук В. Г., Хапко В. Е.* Медико-социальные основы здоровья: Конспект лекций. — К.: МАУП, 1999. — 72 с.
569. *Томенко М.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. — К.: Укр. перспектива, 1995. — 103 с.
570. *Трифонов Е. В.* Оптимальное управление в физиологических системах // Физиология человека. — 1980. — Т. 6. — С. 153–160.
571. *Троциньський В. П.* Етнополітика держави // Україна: утвердження незалежності держави (1991–2001 рр.). — К., 2001.
572. *Трубавіна І. М.* Соціальна робота з неблагополучною сім'єю. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 33.
573. *Тьюки Дж.* Анализ результатов наблюдений. Разведочный анализ. — М.: Мир, 1981. — 693 с.
574. *Удовиченко В.* Соціальна держава: пошук оптимально прийнятної моделі соціально-економічного розвитку // Соціологія. — 1999. — № 1.
575. *Україна.* Людський розвиток: Звіт 1995. — К., 1995.
576. *Українець С.* Правові особливості становлення роботодавця в Україні // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 1.
577. *Управление по результатам: Пер. с финск.* / Под общ. ред. Я. А. Леймана. — М., 1988.
578. *Управлінські аспекти соціальної роботи.* — К.: МАУП, 2002.
579. *Ушакова Т. Н.* Принцип целостности в исследованиях психологических объектов (на материале психологии речи) // Принцип системности в психологических исследованиях. — М.: Наука, 1990. — С. 49–60.
580. *Фесуненко О. Л.* Подготовка студентов к социально-педагогической деятельности: Автореф. дис. канд... пед. наук. — Ростов н/Д., 1992. — С. 14.
581. *Фигурнов В. Э.* IBM PC для пользователей. — М.: ИНФРА-М, 1995. — 432 с.

582. *Физиологические и психологические основы труда* / Под ред. Н. П. Калининой, В. Г. - Макушина, Е. Ф. Полежаева, С. Э. Славиной. — М., 1974. — 232 с.
583. *Физиология человека: В 4 т.* / Дж. Дудул, И. Рюэрт, Р. Шмідт, В. Яниг. — М., 1985. — Т. 1. — 272 с.
584. *Филлип К. Шмиттер*. Угрозы и дилеммы демократии // Век XX и мир. — М., 1994.
585. *Филитов Г. Г.* Социальная организация и политическая власть. — М.: Мысль, 1985. — 173 с.
586. *Фирсов М. В.* История социальной работы в России: Учеб. пособие для студ. вузов. — М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1999. — 246 с.
587. *Фирсов М. В.* Антология социальной работы: В 5 т. — М.: Сварогъ-НВФ СПТ, 1995. — Т. 3. — 521 с.
588. *Формы и методы работы с детьми и родителями центров социальной помощи семьи* / Л. С. Алексеева и др. — М.: Гос. НИИ семьи и воспитания, 1999. — 325 с.
589. *Фрай Н.* Архетипний аналіз: теорія міфів // Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М. Зубрицької. — Львів, 1996. — С. 109–130.
590. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Под ред. Л. Я. - Гозмана, Д. А. Леонтьева. — М., 1990. — 380 с.
591. *Фризен Б.* Административное управление: межличностные аспекты // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 20.
592. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М., 1997.
593. *Ханин Ю. Л.* Шкала Марлоу-Крауна для исследования мотивации одобрения. — Л.: НИИ физкультуры, 1976. — 10 с.
594. *Хаятин В. И., Савина Р. С., Лукашкова Е. В.* Центральная организация моторного контроля. — М., 1977. — 352 с.
595. *Хейкок К., Хьюз Л.* Проблема оценки практических умений будущего социального работника // Обучение социальной работе: состояние и перспективы: Материалы конгр. школ соц. работы / Отв. ред. В. Г. Бочарова. — М., 1997. — С. 233–234.
596. *Херсонский Б. Г.:* Неопубликованное выступление на международной научно-практической конференции “Проблемы социальной защиты молодежи в условиях изменения социально-экономических отношений” (г. Киев, 25–28 ноября 1992 г.).
597. *Херсонский Б. Г.* “Пиктограмма” как метод изучения личности в норме и при некоторых нервно-психических заболеваниях: Метод. рек. — Л., 1984. — 28 с.
598. *Хованец В.* Обретение надежды: Пер. со словац. — М.: Педагогика, 1988. — С. 28–30.
599. *Холланд Т., Петчерс М.* Организационные аспекты социальной работы // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 2. — С. 171.
600. *Холостова Е. И.* Генезис социальной работы в России. — М., 1995.
601. *Холостова Е. И.* Становление теории социальной работы. — М., 1999.
602. *Хомич И. И.* Человек — живая система: естественно-научный и философский анализ. — Минск, 1989.
603. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности (основное положение, исследования и применение). — СПб.: Питер, 1999. — 608 с.
604. *Царегородцев Г. И., Полис А. Ф.* Социальные проблемы медицины. — М., 1968.
605. *Циба В. Т.* Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. — К.: МАУП, 2000. — 152 с.
606. *Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология)* / Отв. ред. Ю. С. Борцов. — Ростов н/Д: Феникс, 1997. — 608 с.
607. *Чепмен В.* Командна робота // Практична соціальна робота / За ред. П. Картер, Т. Джеффса, М. Сміта; Асоціація психіатрів України. — Амстердам; К., 1996. — С. 28–29.
608. *Червінська Л.* Регулювання трудових відносин в умовах реформування сільськогосподарського виробництва // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 8.

609. *Черепанова Е. М.* Саморегуляция и самопомощь при работе в экстремальных условиях. — М., 1995. — 321 с.
610. *Черепкова Г. А.* О некоторых методологических проблемах теории социальной работы как самостоятельной науки // Социальная работа: теория, технология, образование. — 1998. — № 2. — С. 45–50.
611. *Чорбинский С. И.* Социальная работа и социальные программы в США. — М., 1992.
612. *Что такое социальная работа.* — К., 1995.
613. *Чукот С. А.* Генеза духовной культуры (управлінський вимір). — К., 1999.
614. *Чуприков А. П., Цупрык Б. М.* Сексуальные преступления. — К., 2000. — 180 с.
615. *Шанин Т.* Социальная работа как культурный феномен современности: новая профессия и академическая дисциплина в контексте социальной теории и политической практики наших дней // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш. Рамон. — М., 1997. — С. 25.
616. *Шатино Б. В.* Проблема целостного подхода в обучении социальной работе // Образование в области социальной работы в России. — М.: Моск. высш. шк. соц. и экон. наук, 1996. — С. 10–15.
617. *Шардлоу С.* Навыки социальной работы // Что такое социальная работа. — Амстердам; К., 1996.
618. *Шардлоу С.* Резидентная работа без резидентности // Динамика ценностей в социальной работе / Под ред. С. Шардлоу. — Амстердам; К., 1996.
619. *Шевчук П.* Демографічне районування України як необхідна складова регіонального демографічного прогнозу // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 1.
620. *Шерман Э.* Когнитивная терапия // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — Т. 2. — С. 13–15.
621. *Шеррер Ж.* Физиология труда. — М., 1973. — 496 с.
622. *Шибутани Т.* Социальная психология / Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 544 с.
623. *Шмелев А. Г.* Психодиагностика и новые информационные технологии // Компьютеры и познание. — М.: Наука, 1990. — С. 87–105.
624. *Шмелев А. Г.* Традиционная психометрика и экспериментальная психосемантика: объективная и субъективная парадигмы анализа данных // Вопросы психологии. — 1982. — № 5. — С. 36–46.
625. *Шмелев А. Г., Похилько В. И.* Адаптация тест-опросников: проблемы конструирования // Вопросы психологии. — 1985. — № 4. — С. 126–134.
626. *Шпак Л. Л.* Становление рабочего: адаптация и воспитание рабочих кадров. — М., 1987.
627. *Шуст Н. Б.* Інноваційна діяльність молоді: сутність, структура, функції. — Вінниця, 2000. — 348 с.
628. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии: Пер. с польск. — М., 1969.
629. *Щукина Н. П.* Самопомощь и взаимопомощь в системе социальной поддержки пожилых людей. — М., 1999.
630. *Экономика труда и социально-трудовые отношения / Под ред. Г. Г. Меликьяна, Р. П. Колосовой.* — М., 1996.
631. *Элкин Р.* Управление финансами // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 344.
632. *Энциклопедический социологический словарь / Под общ. ред. Г. В. Осипова.* — М., 1995.
633. *Энциклопедия социальной работы: В 3 т. : Пер. с англ.* — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993–1994.
634. *Юридическая энциклопедия.* — М., 1997. — 451 с.

635. *Юридична енциклопедія*: У 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К., 1998.
636. *Юридичний словник-довідник*. — К., 1996. — 395 с.
637. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — К., 1990.
638. *Ягодка А. Г.* Соціальна інфраструктура і політика: Навч. посіб. — К., 2000.
639. *Як справи, ресурсні центри?* // Нова громада. — 1998. — № 1.
640. *Якуба О. О.* Соціологія. — Харків, 1996.
641. *Якуненко Н.* Аналіз рівня і структури доходів та витрат населення України // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 1.
642. *Якуненко Н., Мельник Н.* Аналіз ефективності системи державних соціальних допомог в Україні // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 1.
643. *Ярская-Смирнова Е.* Профессиональная этика социальной работы: Учебник. — М.: Ключ-С, 1998. — 96 с.
644. *Ясная Л. В.* Проблемы семей с больными детьми по материалам зарубежных исследований // Нетипичная семья: образ жизни и положение в российском обществе: Сб. статей / Под ред. Е. Ф. Ачильдиевой. — М., 1997. — 176 с.
645. *Яценко В.* Пенсійна солідарність по-американськи // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 1.
646. *Яценко В., Віцер М.* В епіцентрі пенсійної реформи — Латвія, Угорщина та Польща // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 3.
647. *Beyond Community Care: Integration and Normalisation Work* / Ramon S. (Ed.). — London: Macmillan, 1991.
648. *Beyond Community Care: Normalisation and Integration Work* / Ramon S. (Ed.). — London: Macmillan, 1991.
649. *Bilton T. and others.* The Mass Media // *Introductory Sociology*. / T. Bilton, K. Bonnet, Ph. Jones, K. Sheard, M. Stanworth, A. Webster. — London: Macmillan, 1991. — P. 427–445.
650. *Blum L.* Moral Perception and Particularity. — Cambridge: University Press, 1994. — 269 p.
651. *Bowlby J.* Maternal Care and Mental Health / World Health Federation. — Geneva, 1951.
652. *Brandon D.* Skills for Professionals // *Beyond Community Care: Normalisation and Integration Work* / Ramon S. (Ed.). — London: Macmillan, 1991.
653. *Brandon D., Brandon A., Brandon T.* Advocacy: Power to People with Disabilities. — Birmingham: Venture Press, 1995.
654. *Braye S., Preston-Shoot M.* Empowering Practice in Social Care. — London: The Open University, 1995.
655. *Bulmer M.* The Social Base of Community Care. — London: Heinemann, 1987.
656. *Chamberlyne P.* Changing Cultures of Care: Underlying Ideologies, Policies and Practices in Post-communist and Post-fordist Societies // *The Interface between Social Work and Social Policy* / Ramon S. (Ed.) — Birmingham: Venture Press, 1996.
657. *Chamberlyne P.* Women and Social Policy in Germany // *Social Policy in Germany*. / Clasen J., Freeman R. (Ed.). — London: Harvester Wheatsheaf, 1994.
658. *Cochrane D. A.* The AEGIS Campaign to Improve Standards of Care in Mental Hospitals: A Case Study of the Process of Social Policy Change / The London School of Economics. — London, 1991.
659. *Darlington, Tim.* Professional Management in Voluntary Organizations: Some Cautionary Notes // *Issues in Voluntary and Non-profit Management* / J.; Batsleer, Cornforth, Ch., Patron, R. (Eds.). — London: Open University, 1993. — P. 30–35.
660. *Davis R. N., Davis J. A.* TV's Image of the Elderly — USA: Lexington Books, 1986. — 254 p.
661. *Death, Dying and Bereavement* / D. Dickenson, M. Johnson (Eds.). — London: SAGA Publication, Inc., 1994. — 321 p.
662. *Disabling Barriers — Enabling Environments* / Swain J. (Ed.). — London: The Open University, 1992.

-
663. *Dye T.* Power and Society: an Introduction to the Social Sciences. — Belmont: Cole Publishing Company, 1990. — P. 9–14.
664. *Ellis S. J.* The Volunteer Recruitment Book. — Philadelphia, 1996. — P. 7, 21–28.
665. *Fisher L., Schaffer K.* Older Volunteers: A Guid to Research and Practice. — London, 1993. — P. 113–119.
666. *Franchet C.* Realities and Opportunities in Chi Minh City // Child Abuse Review. — 1996. — Vol. 5. — P. 261–265.
667. *Friedson E.* Professionalism Revisited. — New York: Academic Press, 1974.
668. *Gillon R.* Philosophical Medical Ethics // British Medical Journal. — 1985. — Vol. 290; Vol. 291; 1986. — Vol. 292.
669. *Graham H.* Feminist Perspectives on Community Care // Community Care: A Reader. / Bornat J. (Ed). — Basingstoke: Macmillan, 1993.
670. *GUlon R.* Philosophical Medical Ethics // British Medical Journal. — 1985. — Vol. 290; Vol. 291. — 1986. — Vol. 292.
671. *Hayslip B., Hayslip L., Joel Jr.* Hospice care. — London: SAGE Publications, 1992.
672. *Hedley, Rodney.* Organising and Managing Volunteers // Volunteering in Society. Principles and Practice / R. Hedley, J. Smith (Eds). — London. — 1992. — P. 93–119.
673. *Holloway F.* Day Care and Community Support // Community Care in Practice: Services for the Continuing Care Client / Lavender A., Holloway F. (Eds.). — Chichester: Wiley, 1988.
674. *Holloway F., Rutherford D., Carson J., Dunn L.* Elderly Graduates and a Hospital Closure Programme: A Five-Year Follow-up-Study // Psychiatric Bulletin. — 1994. — № 18.
675. *Hope T., Fulford K., Yates A.* The Oxford Practice Skills Course: Ethics, Law and Communication Skills in Health Care Education. — Oxford: Oxford University Press Inc., 1996. — 179 p.
676. *Jodelet D.* Social Representations of Madness. — Harvester: Hemele Hampstead, 1991.
677. *Jones S. and Joss R.* Learning and Teaching in Social Work: Towards Reflective Practice // Models of Professionalism. — London: Jessica Kingsley Publishers, 1995. — P. 15–33.
678. *Kagan R., Schlosberg S.* Families in Perpetual Crisis — London: Penguin, 1989. — P. 3.
679. *Kahn Si.* Organizing: Guide for Grassroots Leaders. — Revised ed. — USA: An NASW Press, 1995. — 342 p.
680. *Kenny A.* Abortion and the Taking of Human Life // Reason and Religion. — Oxford: Basic Blackwell, 1987. — P. 47–62.
681. *Kingston P., Penhale B.* Family Violence and the Caring Professions. — Basingstoke: Macmillan, 1995.
682. *Knapp M.* Care in the Community: Challenge and Demonstration // Personal Social Services Research Unit. — Canterbury: University of Kent, 1992.
683. *Korman N., Glennerster H.* Closing a Hospital: The Darent Park Project. — London: Bedord Square Press, 1990.
684. *Loewenberg P., Dolgoff R.* Ethical Decision for Social Work Practice. — Itasca: F. E. Peacock Publishers, Inc, 1996. — 278 p.
685. *Mac Intyre A.* After Virtue. — Notre Dame: Univ. of Notre Dame Press, 1981. — 250 p.
686. *Margolis J.* The Truth about Relativism. — Oxford: Oxford University Press Inc., 1991. — 179 p.
687. *Mauri D., De Leonard O., Gianichedda M. G.* La Liberia e Terapeutica? — Roma: Fletrinelli, 1984.
688. *McCarthy B.* The Role of Relatives // Community Care in Practice: Services for the Continuing Care Client / Lavender A., Holloway F. (Eds.). — Chichester: Wiley, 1988.
689. *McCrone M., Thronicroft G.* The Economic Evaluation of Case Management // The Economics of Schizophrenia / Moscarelli M., Sartorius N. (Eds.). — Chichester: Wiley, 1995.
690. *Menyes-Leith I.* Containing Anxiety in Institutions. — London: Free Associations, 1988.

-
691. *Miller, David*. Counselling for Healthcare Providers: Stress Prevention and Management // HIV/AIDS Counselling / G. Bellotti, M. Bellani (Eds). — Milan: McGraw Hill, in press.
692. *Miller, David*. Stress and burnout in HIV/AIDS carers // AIDS. — 1996. — № 10 (suppl). — P. 213–219.
693. *Models: A critical Review and New View* // Clouser D. Cross Cultural Perspective in Medical Ethics: Reading. — Boston: Jones & Harriett Publishers, 1989. — P. 150–156.
694. *Mosher L*. Italy's Revolutionary Mental Health Law: An Assessment // American Journal of Psychiatry. — 1982. — № 139.
695. *Mosher L., Burti*. Community Mental Health: Principles and Practice. — New York: Norton, 1989.
696. *Mullender A., Ward D*. Self-Directed Groupwork. — London: Whiting and Birchwood, 1991.
697. *Nirje B*. The Normalisation Principle and its Human Management Implications // Changing Patterns in Residential Services for the Mentally Retarded / Kugel R., Wolfensberger W. (Eds.); President's Committee on Mental Retardation. — Washington: D. C., 1969.
698. *Orlans, Van/a*. Stress in Voluntary and Non-profit organizations // Issues in Voluntary and Non-profit Management / J. Batsleer, Ch. Cornforth, R. Patron (Eds). — London: Open University. — 1993. — P. 121–133.
699. *Pellegrino E*. Ethics // JAMA. — 1987. — Vol. 258. — № 16. — P. 2298–2299; № 19. — P. 2843–2844.
700. *Pence G*. Ethical Options in Medicine / Medical Economics Company. — 1980. — 221 p.
701. *Perske R*. The Risk of Dignity // The Principle of Normalisation in Human Services / Wolfensberger W. (Ed.); National Institute of Mental Retardation. — Toronto, 1972.
702. *Practical Reasoning: Lectures Notes in Artificial Intelligence* / D. Gabbay (Ed.). — Vol. 1084. — N. Y.: H-M-Springer-Verlag, 1996. — 650 p.
703. *Prior L*. The Social Organisation of Mental Illness. — Beverly Hills: Sage, 1993.
704. *Psychiatry in Transition: British and Italian Experiences* / Ramon S. (Ed.). — London: Pluto Press, 1990.
705. *Ramon S*. Mental Health in Europe: Ends, Beginning and Rediscoveries. — Basingstoke: Mind, Macmillan, 1996.
706. *Ramon S*. Psychiatry in Britain: Meaning and Policy. — London: Croom Helm, 1985.
707. *Ramon S*. The Workers' Perspective: Living with Ambivalence and Ambiguity // Psychiatric Hospital Closure: Myths and Realities / Ramon S. (Ed.). — London: Chapman Hall, 1992.
708. *Ramon S., Sayce L*. Collective User Participation: Implications for Social Work Education and Training // Issues in Social Work Education. — 1993. — Vol. 13, № 2.
709. *Rationality, Relativism and the Human Sciences* / Margolis J., Krausz M. Burian (Eds.). — Doldrecht, 1986. — 287 p.
710. *Rawls J*. Kantian Constructivism in Moral Theory // Journal of Philosophy. — 1980. — Vol. 77, № 9. — P. 515–571.
711. *Roberts A*. Battered Women and their Families: Intervention Strategies and Treatment Programs. — USA: Spinger Publishing Co., 1998. — PP. 180–188.
712. *Rogers A., Pilgrim D., Lacey R*. Experiencing Psychiatry. — Basingstoke: Mind, Macmillan, 1993.
713. *Roosens E. K*. Mental Patients in Town Life: Geel, Europe's First Therapeutic Community. — Beverly Hills: Sage, 1979.
714. *Rushton A., Nathan J*. The Supervision of Child Protection Work // The British Journal of Social Work. — 1996. — Vol. 26. — 3 June.
715. *Smith, Justin Davis*. What we Know about Volunteering: Information from the Surveys // Volunteering in Society. Principles and Practice / R. Hedley, J. Smith (Eds). — London, 1992. — P. 73–90.
716. *Social Theory, Social Change and Social Work: an Introduction* / N. Parton (Ed.). — London: Routledge, 1996. — P. 135.

-
717. *Social Work: What Kind of Profession? // A Cord of Ethics for Social Work: The Second Step.* — London, Boston: Routledge & Kegan Paul, 1985. — P. 40–57.
718. *Stainton T. Autonomy and Social Policy: Rights, Mental Handicap and Community Care.* — Aldershot: Avebury, 1994.
719. *Stevenson O., Parsloe P. Community Care and Empowerment.* — York: Joseph Rowntree Foundation, 1993.
720. *The Blackwell Encyclopaedia of Social Work/ Ed. by M. Davies.* — Blackwell Publishers, 2000.
721. *The Media and the Message: A guide to using the media for everyone in social care / Neate P., Philpot T. (Eds.).* — Great Britain: Reed Business Information, 1997. — 70 p.
722. *Tomlinson D. Planning after a Closure Decision: The Case for North East Thames Regional Health Authority // Psychiatric Hospital Closure: Myths and Realities / Ramon S. (Ed.).* — London: Chapman Hall, 1992.
723. *Tracy E. M., Whitaker J. K. The Social Network Map: Assessing social support in clinical practice // Families in Society.* — 1990. — October. — P. 463.
724. *Turner J., Turner F. Canadian Social Welfare.* — Ontario: Allyn @ Bacon Canada, 1995. — 656 p.
725. *Vemon A. Consumer Choice and Independence // International Perspectives on Health Social Work / Ramon S. (Ed.).* — Sheffield: ATSWE publications, 1996.
726. *Walters L. Biomedical Ethics // JAMA.* — 1985. — Vol. 254, № 16. — P. 2345–2348.
727. *Wiltis B. Managing Volunteers // Issues in Voluntary and Non-profit Management / Batsleer, J.; Cornforth, Ch. and Patron, R (Eds.).* — London: Open University, 1993. — P. 82–94.
728. *Wistow G., Barnes M. Central Nottinghamshire, England: A Case Study of Managed Innovation in Mental Health // Innovation in Community Mental Health: International perspectives / Schultz R; Greenley J. (Eds.).* — Westport, London: Prager, 1995.
729. *Hewlett, Michae & M. Ramesh (1995) Studying Public Policy: Policy Cycles and Policy Subsystems.* Toronto: Oxford University Press.
730. *Patton, Carl V. & David S. Sawicki (1993) Basic Methods of Policy Analysis and Planning.* Englewood Cliffs: Prentice Hall.
731. *Williams F. (1989) Social Policy: A Critical Introduction.* — Cambridge: Polity Press.
732. *Social Work Dictionary / by R. L. Barker* — 3rd Edition. Washington, DC: NASW Press, 1995. — 447 p.
733. *The Social Work Dictionary.* — 3rd. ed. / Barker R. (Ed.). — Washington: NASW Press, 1995.
734. *A Code of Ethics for Social Work / D. Watson (Ed.).* — 2th ed. — London: Routledge & Kegan Paul, 1985. — 177 p.
735. *O'Hare Th., Williams C. I., Ezoviski A. Fear of AIDS and Homophobia: Implication for Direct Practice and Advocacy // Social Work / National Association of Social Workers.* — 1996. — № 1. — P. 51–58.
736. *Barker R. The Social Work Dictionary: 3d edition.* — Washington: NASW Press, 1995. — P. 93.
737. *Banks S. Ethics and Values in Social Work.* — London: Macmillan, 1995. — 165 p.
738. *Challis, D., Darton, R., Johnson, L., Stone, M. and Traske, K. 1995: Care Management and Health Care of Older People.* Aldershot, Ashgate.
739. *Oliver M. The Politics of Disability.* — Basingstoke: Macmillan, 1990.
740. *Jones M. Social Psychiatry.* — London: Tavistock, 1952.
741. *Goffman I. Asylums.* — Harmondsworth: Penguin, 1961.
742. *Goffman I. Stigma.* — Harmondsworth: Penguin, 1963.
743. *Robb B. Sans Everything: A Case to Answer.* — London: Nelson, 1967.
744. *Foucault M. The Birth of the Clinic.* — London: Tavistock, 1973.

745. *Scull A.* Decarceration. — New Jersey: Prentice Hall, 1978.
746. *Bleakwell G.* Threatened Identities. — London: Methuen, 1984.
747. *Brown P.* The Transfer of Care. — London: Routledge, 1985.
748. *Rose N.* The Psychological Complex. — Heinmann, 1985.
749. *Fisher M., Marsh P.* In and Out of Care. — London: Routledge, 1986.
750. *Brandon D.* Innovation without Change? — London: Macmillan, 1991.
751. *Department of Health of the Nation / HMSO.* — London, 1992.
752. *Fetch A.* A Home in the Community. — Aldershot: Avebury, 1992.
753. *Sacks O.* Seeing Voices. — Harmondsworth: Penguin, 1992.
754. *Kubler-Ross E.* On Death and Dying. — London: Routledge, 1993. — P. 122–139.
755. *Conway L.* Working with Volunteers: Support. — London, 1994.
756. *Lowndes, V.* 1997: Change in public service management: new institutions and new managerial regimes. *Local Governmental Studies*, 23 (2), 42–66.

Перелік термінів

А

1. Абілітація — abilitation 5
2. Абітурієнт — entrant, university entrant, enrolee 5
3. Аборигени — aboriginal 5
4. Аборт — abortion; miscarriage (викидень) 5
5. Абстиненція — abstinence, withdrawal 6
6. Абстиненція сексуальна — sex abstinence 6
7. Аварія — wreck/ crash/ accident/ damage/ breakdown 6
8. Автентичність — authenticity, reliability 6
9. Автократія — autocracy 6
10. Автономія — autonomy 6
11. Авторитаризм — authoritarianism 6
12. Авторитаризм свідомості — authoritarianism of a consciousness 6
13. Авторитарність — authoritarian 7
14. Авторитет — authority 7
15. Агресія — aggression 8
16. Адаптація — adaptation 8
17. Адаптація соціальна — social adaptation 8
18. Адопція — adoption 9
19. Адресна соціальна допомога — address social help 9
20. Акселерація — acceleration 10
21. Акт нормативний — normative act 10
22. Акт судово-психіатричної експертизи — forensic medical examination report 10
23. Акти громадянського стану — civil state acts 11
24. Активність громадянська — civil activity 11
25. Активність соціальна — social activity 11
26. Акультурація (культуральна адаптація) — cultural adaptation 12
27. Аліменти — alimonies 12
28. Алкоголізм — alcoholism, dipsomania 13
29. Алкоголізму профілактика — prophylaxy of alcoholism 13
30. Алкоголь — alcohol; spirit(s) — алкогольні напої 13
31. Алкоголь фальсифікований — adulterated spirit 13
32. Альтруїзм — altruism 13
33. Амбівалентність — ambivalence 13
34. Аміназин — aminoisin 13

-
35. Амнезія — amnesia 13
 36. Амністія — amnesty 14
 37. Аморалізм — immorality 15
 38. Амфетаміни 15
 39. Аналіз — analysis 15
 40. Аналіз даних — data analysis 15
 41. Аналіз державної політики — state policy analysis 15
 42. Аналіз дисперсійний (MANOVA) — Multivariate Analysis of Variance 16
 43. Аналіз документів — document analysis 16
 44. Аналіз кластерний — cluster analysis 17
 45. Аналіз латентно-структурний — latent structural analysis 18
 46. Аналіз лінійний — linear analysis 19
 47. Аналіз нарративний — narrative analysis 19
 48. Аналіз продуктів діяльності 19
 49. Аналіз регресійний — regress analysis 20
 50. Аналіз соціального конфлікту — social conflict analysis 21
 51. Аналіз структурний — structural analysis 21
 52. Аналіз факторний — factor analysis 21
 53. Аналоги наркотичних і психотропних речовин — narcotic and psycho-tropic analogues 22
 54. Аналогія — analogy 23
 55. Анамнез психологічний — psychological anamnesis 23
 56. Анархізм — anarchy 23
 57. Анексія — annexation 24
 58. Анімація соціально-культурна — social-cultural animation 24
 59. Анкета — questionnaire 25
 60. Анкетування — questioning 25
 61. Аномалії — anomalies 25
 62. Аномалії поведінкові — delinquency 25
 63. Аномальні діти — anomalous children 25
 64. Аномія — anomie 26
 65. Анонімні алкоголіки — anonymous alcoholics 27
 66. Анонімність — anonymity 27
 67. Анорексія — anorexia nervosa 27
 68. Антагонізм соціальний — social antagonism 27
 69. Антиномія соціальна — social antinomy 28
 70. Антипатія — antipathy 28
 71. Антисемітизм — anti-Semitism 28
 72. Апарат державного управління — state apparatus 28
 73. Апарат органів виконавчої влади — organs of executive authority 28
 74. Апартеїд — apartheid, racial segregation 28
 75. Апатія — apathy 29
 76. Апатія політична — political apathy 29
 77. Апатія соціальна — social apathy 29
 78. Апатриди — apatride, apolide, stateless person 29
 79. Апеляція — appeal 29
 80. Аполітизм — indifference toward(s) politics 30
 81. Арбітраж — arbitration 30
 82. Аргументація — argumentation 30
 83. Ареал культурний — cultural area 30
 84. Ареал маргінальний — marginal area 30

-
85. Армія спасіння — salvation army 30
 86. Арт-терапія — art therapy 30
 87. Архетип — archetype 31
 88. Архетип соціально-психологічний (етнічний) — socio-psychological (ethnic) archetype 31
 89. Асиміляція — assimilation 31
 90. Аскетизм — asceticism, austerity, sternness 32
 91. Асоціальна особистість — asocial personality 32
 92. Асоціанізм — asocianism 32
 93. Асоціативний тест — associative test 32
 94. Асоціація — association 32
 95. Асоціація гайдів України — Association of Guides 33
 96. Асоціація прийомних сімей України — Ukrainian Association of Foster Families 33
 97. Асоціація соціальних педагогів і соціальних працівників — Association of social workers 33
 98. Аспергера синдром — Asperger syndrome 33
 99. Астенія — asthenia 33
 100. Атеїзм — atheism 33
 101. Атестація робочих місць — attestation of work places /placements 34
 102. Атомізація соціальна — social atomisation 34
 103. Атракція соціальна — social attraction 34
 104. Атрибут — attribute 34
 105. Атрофія — atrophy 34
 106. Аудит у соціальних службах — audit in social services 34
 107. Аудиторія — audience 35
 108. Аукціон знань — knowledge auction 35
 109. Аутизм — autism 35
 110. Аутизм колективний — collective autism 35
 111. Аутоагресивна поведінка — auto-aggressive behaviour 35
 112. Аутогенне тренування — auto-training 35
 113. Аутсайдер — outsider 36
 114. Афект — affect 36
 115. Афект неадекватності — inadequacy affect 36
 116. Афективний розлад — affective disorder 36
 117. Афіліація — affiliation 36

Б

118. Багатство — riches 37
119. База соціальної політики інституційна — institutional basis of social policy 37
120. Баланс трудових ресурсів — balance-sheet of laboured resources 37
121. Бандитизм — gangsterism 37
122. Банк даних — data bank 38
123. Банкрутство — bankruptcy 38
124. Банкрутство політичне — political bankruptcy 38
125. Барбітурати — barbiturates 38
126. Бар'єри психологічні — psychological barrier 38
127. Батьки-вихователі — mentors 38
128. Батьківство — paternity 39
129. Безвісна відсутність — untraceable 39
130. Безвісті пропалий — missing 40
131. Безвладдя — anarchy 40

-
132. Бездоглядність дитяча — child neglect 40
133. Бездомність — homelessness 40
134. Безпека праці — labour safety 41
135. Безпека психологічна — psychological safety 41
136. Безпека соціальна — social safety 41
137. Безпліддя — barrenness, sterility 41
138. Безпритульні діти — homeless children 42
139. Безробітний — unemployed 42
140. Безробіття — unemployment 43
141. Бесіда — conversation 43
142. Бідність — poverty 43
143. Бідність абсолютна — absolute poverty 44
144. Бідність відносна — relative poverty 44
145. Біженці — refugees 44
146. Біоритми — biorhythm 44
147. Біосоціальне — biosocial 45
148. Біржа праці — labour registry office 45
149. Бісексуальність — bisexuality 45
150. Блага — goods 45
151. Благо — blessing; common good 45
152. Благодійники — benefactors 45
153. Благодійництво — charitable activity 45
154. Благодійність приватна — private charity, philanthropy 46
155. Благополуччя — welfare/ prosperity 46
156. Богадільні — alms-houses 47
157. Бойкот — boycott 47
158. Боржник — debtors or bankrupts 47
159. Брифінг — briefing 47
160. Бродяга — tramp 47
161. Бродяжництво — vagrancy 47
162. Бронювання робочих місць — reservation of work places 48
163. Будинки-інтернати для дітей-інвалідів — boarding school, hostel for handicapped children 48
164. Будинки престарілих та інтернати для громадян похилого віку та інвалідів — old people's homes and nursing homes 49
165. Будинки сирітські — homes for orphans 49
166. Будинок дитини — child's home 49
167. Будинок дитячий — children's home 50
168. Будинок дитячий сімейного типу — children's home of domestic/ family type 50
169. Бюджет державний — budget 51
170. Бюлетень — bulletin 51
171. Бюрократизм — bureaucratism 51
172. Бюрократія — bureaucracy 51

В

173. Важка життєва ситуація — serious / painful situation, hardship 53
174. Важковиховувані діти — troubled children; difficult / deviant / disturbet children 53
175. Важковиховуваність — disturbance in up-bringing 54
176. Валеологія — valeology 54
177. Валідність — validity 54
178. Валідність соціологічної інформації — validity of sociological information 54

-
179. Вартість робочої сили — cost of labour force 55
 180. Ведення випадку — case management 56
 181. Верифікація — verification 56
 182. Ветерани війни — war veterans 56
 183. Ветерани військової служби — veteran of military service 56
 184. Ветерани праці — labour veterans 57
 185. Вето — veto 57
 186. Вечірня жіноча гімназія — female night gymnasia 57
 187. Вечірня юнацька гімназія — youth night gymnasia 58
 188. Вживання алкоголю ескапістське — escapist use of alcohol 58
 189. Вживання алкоголю ритуальне — ritualistic use of alcohol 58
 190. Вживання алкоголю соціальне — social use of alcohol 58
 191. Вживання наркотичних засобів або психотропних речовин незаконне — illegal use of / narcotic means / psycho-tropic drugs 58
 192. Взаємовідносини (міжособистісні відносини) — interpersonal relationship/attitudes 58
 193. Взаємодія — interaction, interplay; cooperation 59
 194. Взаємодія соціальна — social cooperation 59
 195. Вибір моральний — moral choice 59
 196. Вибірка — sample 60
 197. Вибірка багатоступенева — multistage sample 60
 198. Вибірка одноступенева — single-stage sample 61
 199. Вибірковість соціальної допомоги — selectivity of social provision/help 61
 200. Вибух демографічний — demographic explosion 61
 201. Вигорання синдром — burning out syndrome 61
 202. Виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин — making of narcotic whether matters psycho-tropic 62
 203. Види груп взаємодопомоги — types of mutual aid groups 62
 204. Види комунікації — types of communications 63
 205. Виконавець злочину — perpetrator, criminal 63
 206. Виконавчі органи рад — executive organs of councils 63
 207. Використання державної інфраструктури — use of the state infrastructure 63
 208. Використання усупільнених, приватизованих чи приватних коштів — use of socialized, privatised or private funds/means 64
 209. Викрадення з метою викупу — kidnapping, hijacking 64
 210. Вимагання (здирництво) — extortion 64
 211. Вимірювання соціальне — measurement social 64
 212. Винагороди — rewards, recompenses 65
 213. Винт 65
 214. Виправна система — correctional system 65
 215. Вирок — to pass a sentence (призначити покарання); verdict (текст рішення), sentence (засудження) 65
 216. Виселення — eviction 66
 217. Виснаження (фізичне) — malnutrition 66
 218. Висновок державної санітарно-гігієнічної експертизи — conclusion of a state sanitary-hygienic examination 66
 219. Виховання — upbringing 66
 220. Виховання екологічне — ecological education 67
 221. Виховання сімейне — family upbringing 67
 222. Виховання соціальне — social training 67
 223. Вихователь домашній — home teacher 68
 224. Виховна система — pedagogic(al) system 68

-
225. Виховно-трудова колонія для неповнолітніх (ВТК) — juvenile colony 68
226. Віддзеркалення — mirroring 68
227. Відказ заповідальний — testament 68
228. Відкрита школа — open school 68
229. Відносини соціальні — social relation 68
230. Відносини суспільні — relation of society 69
231. Відомості, що ганьблять потерпілого чи близьких йому осіб — information that put to shame victim or his/ her relatives 69
232. Відповідальність — responsibility 69
233. Відповідальність адміністративна — administrative responsibility 69
234. Відповідальність батьків за виховання дітей (в Україні) — parent's relations liability for children's upbringing 70
235. Відповідальність дисциплінарна — disciplinary responsibility 70
236. Відповідальність економічна — economic responsibility 70
237. Відповідальність кримінальна — criminal responsibility 70
238. Відповідальність матеріальна — liability for breakage 71
239. Відповідальність органів виконавчої влади — executive responsibility 71
240. Відповідальність соціальна — social/ public responsibility 71
241. Відповідальність цивільна — civil responsibility 71
242. Відповідальність юридична — legal liability 71
243. Відпустка — leave of absence 71
244. Відпустка академічна — academic leave of absence/ holiday, vacation 72
245. Відтворення робочої сили — recreation of man power 72
246. Відхилення у поведінці — behavioural deviation 72
247. Відхилення у психічному розвитку — deviations/ impairments of psychic development 72
248. Відчуженість — alienation 72
249. Відчуженість підліткова — juvenile detachment 72
250. Відчуження майнове — amortization 72
251. Відчуження соціальне — social alienation 72
252. Відшкодування страхове — insurance compensation 73
253. Відшкодування шкоди — damage compensation 73
254. Віза — visa 73
255. Війна — war 73
256. Військове виховання — military training 74
257. Військовозобов'язаний (в Україні) — liable for military service 74
258. Військовослужбовці (в Україні) — service/ militarymen 75
259. Вік — age 75
260. Вік пенсійний — pensionable age 75
261. Вік соціальний — social age 75
262. Віково-рольові очікування (експектації) — life-course expectations 76
263. Віктимологія — victimology 76
264. ВІЛ / СНІД — HIV-infection 76
265. ВІЛ-інфіковані — HIV-infected 77
266. Вільний час — spare / free time 77
267. Віра — faith (релігійна), believe (мирська) 77
268. Віра у знахарство, віра в чаклунство — believe in magic 78
269. Вірогідність соціологічного знання — sociological probability 78
270. Включене спостереження — participant observation 78
271. Влада — power, authority 78
272. Влада виконавча — executive power / authority 78
273. Влада догм — dogma / doctrine power 79

-
274. Влада економічна — economic power/ authority 79
275. Влада законодавча — legislative power 79
276. Влада соціальна — social power 79
277. Влада судова — judicial authority 79
278. Власник-громадянин — owner-citizen, landlord (власник землі, помешкання) 79
279. Власник-підприємець — proprietor, owner 79
280. Вміння — skills 79
281. Внутрішній конфлікт — inner conflict 79
282. Волонтери — volunteers 79
283. Волонтерство — volunteer 80
284. Волонтерський рух — voluntary movement 80
285. Воля — will 80
286. Вотум — vote 81
287. Вплив — influence 81
288. Вплив соціальної політики — social policy influence 81
289. Вразливість — sensitiveness, susceptibility 82
290. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) — World Health Organization 82
291. Вторинна (спеціальна) профілактика — postexposure/ secondary (special) prophylaxis 82
292. Втрата — bereavement 82
293. Втрата годувальника — loss of a bread-winner 82
294. Втручання — intervention 82
295. Вулична злочинність — street criminality 83
296. Вулична соціальна робота — street/field social work 83
297. Вундеркінд — infant/ child prodigy 84
298. Вчинок — deed 84

Г

299. Гайди — guides 85
300. Галузі соціальної роботи — fields of social work 85
301. Галюцинація — hallucination 85
302. Галюциногени — hallucinogens 85
303. Гангстеризм — gangsterism 86
304. Гарантії соціальні — social guarantees 86
305. Гарантія — guaranty 86
306. Гарантія прав особи — personal rights guarantees 86
307. Гарантований, або субсидований, приватний кредит — guaranteed or funded private credit 86
308. Гармонія соціальна — social harmony 87
309. Гашиш — hashish 87
310. Гедонізм — hedonism 87
311. Ген — gene 87
312. Ген соціальний — social gene 87
313. Гендер — gender 87
314. Генеалогія — genealogy 87
315. Генезис — genesis 87
316. Генезис соціальної роботи — genesis of social work 87
317. Геній — genius 88
318. Генотип — genotype 88
319. Генотип соціальний — social genotype 88
320. Геноцид — genocide 88
321. Геріатрична медицина — geriatric medicine 88

-
322. Геронтологія соціальна — social gerontology 89
323. Гетеросексизм — heterosexism 89
324. Гетеросексуальність — heterosexuality 89
325. Гетто — ghetto 89
326. Гібридні режими — hybrid/miscellaneous regimes 89
327. Гігієна — hygiene 89
328. Гігієна праці — labour hygiene 90
329. Гідність громадянська — civil dignity 90
330. Гідність людська — human dignity 90
331. Гіперактивність дитяча — hyperactivity 90
332. Гіпергамія — hypergamy 90
333. Гіперкінез — hyperkinesia, hyperkinesis 90
334. Гіперкомпенсація — hypercompensation 90
335. Гіперкорекція — overcorrection 90
336. Гіперопіка — hipercare 91
337. Гіпертимність — hypertivity 91
338. Гіпноз — hypnosis 91
339. Гіпопротекція — hipo-protection 91
340. Гіпотеза — hypothesis 91
341. Гіпотеза альтернативна — alternative hypothesis 91
342. Гіпотеза Сепіра — Уорфа — Sepir — Worf hypothesis 91
343. Гнів — anger 91
344. Головне управління праці та соціального захисту населення — Labour and Social Protection Headquarters 91
345. Голод — hunger 93
346. Гоміцидоманія — homicidomania 93
347. Гомосексуалізм — homosexuality 93
348. Гомосексуальність — homosexuality 94
349. Госпіталізм — hospitalism 94
350. Готовність до навчання психологічна — psychological readiness to study 94
351. Гра предметна — object play 94
352. Гра рольова — role play 94
353. Грабіж — robbery 94
354. Гранти — grants 95
355. Громада — community 95
356. Громадська опіка — public care, community care 95
357. Громадська освіта — public education 95
358. Громадські роботи — public works 96
359. Громадяни похилого віку — citizens of elderly age 96
360. Громадяни України — citizen of Ukraine 96
361. Громадянство — citizenship 96
362. Громадянське суспільство — civil society 97
363. Громадянські права і свободи — civil wrights and liberties 97
364. Громадянськість — feeling of citizenship 97
365. Група — group 98
366. Група вікова — age group 98
367. Група вторинна — secondary group 98
368. Група експертна (управлінська) — expert (managerial) group 98
369. Група за інтересами — interest-group 98
370. Група контрольна — control group 98
371. Група мала (первинна) — small/ elementary group 99

372. Група неформальна — informal group 99
373. Група референтна — referent group 100
374. Група соціальна — social group 100
375. Група формальна — formal group 101
376. Групи взаємодопомоги — self-help groups 101
377. Групи документів, що визначають державну соціальну політику та її реалізацію (на прикладі України) — documents, which determine social policy and its realisation (example of Ukraine) 102
378. Групи ризику — risk groups 103
379. Групи самопомоги — self-help groups 103
380. Групівщина — grouping 104
381. Групова динаміка — group dynamic 104
382. Групова думка — group opinion 104
383. Групова норма — group norm 104
384. Групова соціальна робота — social work in groups 104
385. Групова сумісність — group compatibility 104
386. Гуманізація освіти — humanisation of education 104
387. Гуманізм — humanism 104
388. Гуманістична психологія — humanistic psychology 105
389. Гуманітарна допомога — humanitarian aid 105
390. Гуманність — humanity 105

Д

391. Давність притягнення до кримінальної відповідальності — statute of limitation 106
392. Дані — data 106
393. Дебати — debates 106
394. Девіант — deviant 106
394. Девіантна поведінка — deviant behaviour 106
395. Девіантність — deviation 107
396. Дегенерація — degeneration 107
397. Деградація — degradation 107
398. Деадаптація — disadaptation 107
399. Деадаптація культуральна — cultural disadaptation 107
400. Дезертирство — desertion 107
401. Дезінтеграція — disintegration 107
402. Дезінтеграція соціальна — social disintegration 108
403. Дезорганізація соціальна — social disorganisation 108
404. Деідеологізація — deideologisation 108
405. Деінституалізація — deinstitutionalisation 108
406. Декларація прав дитини — Declaration of Rights of a Child 109
407. Декларація принципів толерантності — Declaration of Tolerance Principles 109
408. Декларація “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” — Declaration of “General Basics of the State Youth Policy in Ukraine” 110
409. Декласованість — declass, lumpen 110
410. Декультурація — deculturation 110
411. Делінквент — delinquent 110
412. Делінквентність — delinquency 111
413. Демагогія — demagoguery 111
414. Демагогія соціальна — social demagoguery 111
415. Деменція — dementia 111
416. Демобілізація — demobilization 111

-
417. Демографія — demography 112
418. Демократичність як якість життя — democracy as a life quality 112
419. Демократія — democracy 113
420. День Матері — Mother's Day 113
421. День робочий — working day 113
422. Деонтологія соціальної роботи — deontology of social work 113
423. Деперсоналізація — depersonalisation 114
424. Деполітизація — depolitisation 114
425. Депресія — depression 114
426. Депресія аномічна — anomic depression 114
427. Депривація — deprivation 114
428. Депривація культуральна — cultural deprivation 115
429. Депривація сенсорна — sensor deprivation 115
430. Дерезалізація — derealisation 115
431. Дерево мети — aim tree 115
432. Держава — state 115
433. Держава загального добробуту — welfare state 115
434. Державна політика — state policy/ politics 117
435. Державна сімейна політика — state family policy 117
436. Державне соціальне страхування (5 аргументів на його користь) — state social insurance 117
437. Державне управління — state management 117
438. Державні корпорації — state corporations 118
439. Державні соціальні гарантії — state social guarantees 118
440. Десоціалізація — desocialisation 119
441. Деспотизм — despotism 119
442. Детермінізм — determinism 120
443. Детермінізм культуральний — cultural determinism 120
444. Детоксикація — detoxication 120
446. Дефект — defect, mental/ physical deficiency, blemish, але ці терміни вважаються при-
низливими, тому замість них здебільшого вживають терміни “ураження” disability/
handicap 120
447. Дефектологія — defectology 120
448. Дефіцит спілкування — deficit of communication 121
449. Деформація особистості — deformation of personality 121
450. Деформація особистості професійна — professional deformation of personality 121
451. Децентралізація у соціальній роботі — decentralisation in social work 121
452. Джерела фінансування системи соціального захисту — sources for financing of social
protection system 122
453. Джерела фінансування соціальної політики — sources of social policy financing 122
454. Джеф — Jeff (slang) 123
455. Дзеркалізація — mirroring 123
456. Дидактогенія — didactogenia 123
457. Диктатура — dictatorship 123
458. Диметилтриптамін (ДМТ) — dimethyltriptamin 124
459. Динамічний підхід — dynamic approach 124
460. Дисгармонія сексуальна — sexual disharmony 124
461. Дисидент — dissident 124
462. Дисимуляція — dissimulation 124
463. Дискомфорт — discomfort 124
464. Дискримінація — discrimination 124

-
465. Дискусія — discourse 125
466. Диспут — dispute 125
467. Дистанція психологічна — psychological distance 125
468. Дистанція соціальна — social distance 126
469. Дисфорія — disphoria 126
470. Дисфункційні умови виховання — dysfunctional condition for upbringing 126
471. Дисфункція — disfunction 126
472. Дисципліна — discipline 126
473. Дисципліна виконавська — executive discipline 127
474. Дисципліна трудова (праці) — labour discipline 127
475. Дитинство — childhood 127
476. Дитяча експлуатація — child exploitation 127
477. Дитяча злочинність — child criminality 127
478. Дитячі громадські організації — child civic organization 128
479. Диференціація соціальна — social differentiation 128
480. Дифузія — diffusion 128
481. Дифузна група — diffuse group 128
482. Діагноз — diagnosis 129
483. Діагноз психологічний — psychological diagnosis 129
484. Діагностика в соціальній роботі — diagnostics in social work 129
485. Діагностика психологічна — psychological diagnostics 129
486. Діагностика соціальна — social diagnostics 130
487. Діаграма — diagram 131
488. Діаспора — diaspora 131
489. Дії цільові — targeting 131
490. Ділові ігри — managerial games 131
491. Діти — children 131
492. Діти бездоглядні — neglected children 132
493. Діти бездомні — homeless children 133
494. Дія — action 133
495. Дія колективна — collective action 134
496. Дія соціальна — social action 134
497. Діяльність — activity 134
498. Діяльність благодійна — charity 134
499. Діяльність пізнавальна — cognitive activity 134
500. Діяння корупційні — corruptive acts 134
501. Добір соціальний — social selection 134
502. Добробут — welfare 134
503. Добробут населення соціальний — social welfare 135
504. Догана громадська — public reproof 135
505. Договір добровільного страхування — agreement of voluntary insurance 135
506. Договір довічного утримання — agreement of lifelong upkeep 135
507. Договір трудовий — labour contract 135
508. Докази — proofs/ evidence 136
509. Документ — document 136
510. Домагання людини завищені — high level of demands 136
511. Домогосподарство — household 136
512. Допомога державна інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам — state support for disabled children 137
513. Допомога екстрена — crisis intervention 137
514. Допомога за місцем проживання — community care/ residential service care 137

515. Допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу — state support for resident of moderate means who share an apartment with disabled of the second group by mental health disorder 137
516. Допомога медична перша — primary medical care 137
517. Допомога на догляд за дитиною — maternal care 138
518. Допомога невідкладна — emergency service 138
519. Допомога післяінституційна — aftercare 138
520. Допомога попередня — preliminary help 138
521. Допомога потерпілим (жертвам) — help for victims 138
522. Допомога превентивна — preventive help 138
523. Допомога соціальна — social help 139
524. Допризовник — youth of premilitary age 139
525. Дорослі — adults 140
526. Досвід — experience 141
527. Дослідження пілотажні (пробні) — trial researches 141
528. Доходи громадян — citizen's income 142
529. Дружба — friendship 142
530. Дублікат трудової книжки — duplicate of labour book (service record) 142
531. Думка громадська — public opinion 143
532. Дух часу — spirit of time 143
533. Духовна культура — spiritual culture (церковна), intellectual culture (світська) 144
534. Духовність — spirituality, immateriality 144

E

535. Еволюція — evolution 145
536. Еволюція культурна — cultural evolution 145
537. Еволюція соціальна — social evolution 145
538. Евтаназія — euthanasia 145
539. Егалітаризм — egalitarianism 145
540. Его — ego 146
541. Егоїзм — egoism 146
542. Егоїзм груповий — group egoism 146
543. Его-психологія — ego-psychology 146
544. Егоцентризм — egocentrism 146
545. Едіпів комплекс — Oedipus complex 147
546. Ейджизм — egeism 147
547. Ейфорія — euphoria 147
548. Екологія — ecology 147
549. Екологія соціальна — social ecology 147
550. Економіка ринкова соціальна — social market economy 148
551. Економічні теорії населення — economical population theories 148
552. Експансія економічна — economical expansion 148
553. Експансія соціальна — social expansion 148
554. Експатріація — expatriation 148
555. Експеримент психологічний — experiment 149
556. Експеримент соціальний — social experiment 149
557. Експертиза — expertise 150
558. Експертиза екологічна — ecological examination 150
559. Експертиза соціальна — social expertise 150
560. Екстазі (MDMA — метилдиметамфетамін) — ecstasy 150
561. Екстремізм — extremism 151

-
562. Електорат — electorate 151
563. Еліта — elite 151
564. Емиретальні каси — old age insurance schemes 151
565. Еміграція — emigration 151
566. Емоції — emotion 151
567. Емоції астеничні — asthenic emotions 152
568. Емоційність — emotionality 152
569. Емпатія — empathy 152
570. Емпауермент — empowerment 153
571. Ендогамія — endogamy 153
572. Епідемії психічні масові — mass psychic epidemics 153
573. Епідемія — epidemics (in psychiatry) 153
574. Епоха історична — historical epoch 153
575. Ерозія соціальна — social erosion 153
576. Еротика — erotica 153
577. Ескапізм — escapism 153
578. Естетизм — aestheticism (in psychiatry) 153
579. Естетика — aesthetics 154
580. Есхатологія — eschatology 154
581. Етапи політичного процесу — stages of political process 154
582. Етатизм — etatism 154
583. Етика — ethics 154
584. Етика Аристотеля — Aristotelian ethics 155
585. Етика Канта — Kantian ethics 155
586. Етикет — etiquette 156
587. Етикет національний — national etiquette 156
588. Етнічні конфлікти — ethnic conflicts 156
589. Етнічні стереотипи — ethnic stereotypes 156
590. Етнічні установки — ethnic predisposition 156
591. Етнопсихологія — ethnopsychology 156
592. Етнос — ethnos 157
593. Етноцентризм — ethnocentricity 157
594. Етос — etoth 157
595. Ефект натовпу — crowd effect 157
596. Ефективність діяльності — effectiveness/ efficacy/ efficaciousness of activity 158

Ж

597. Жалоба — mourning 159
598. Жаргон — sleng 159
599. Жебраки професійні — professional beggars 159
600. Жебрацтво — begging 159
601. Житлові субсидії — housing benefits 160
602. Житлові умови — living conditions 160
603. Життєвий мінімум — cost of living 160
604. Життєвий простір — living space 160
605. Життєвий світ — the world of living 160
606. Життєвий стандарт — living standards 160
607. Життєвий цикл людини — human vital cycle 160
608. Життєві плани — plans of living 161
609. Життєві форми — vital forms 161

610. Життя повсякденне — daily life 161
 611. Життя приватне — private life 161
 612. Життя соціальне — social life 161

3

613. Забобон — superstition (релігійний) prejudice (соціальний) 162
 614. Завдання соціальної політики — social policy purposes/ objectives 162
 615. Загальна Декларація прав людини — General Declaration of Human Rights 162
 616. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування — obligatory state retirement insurance 162
 617. Загиблі — lost 162
 618. Задатки — abilities 163
 619. Зайнятість — employment 163
 620. Зайнятість повна (абсолютна) — full (total) employment 163
 621. Заклади дошкільні — preschool establishments 163
 622. Заклади наркологічні — narcological establishments 163
 623. Заклади охорони здоров'я — health protection establishments 163
 624. Заклади позашкільні — out-of-school establishment 163
 625. Закомплексованість людини — complex of a person 163
 626. Закон — law 163
 627. Закон культурного відставання — the law of cultural gap 164
 628. Закон науковий — scientific law 164
 629. Закон трьох стадій (за О. Контом) — the law of three stages 164
 630. Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” — The Law of Ukraine “On the State Help for families with children” 164
 631. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” — the Law of Ukraine “On Social Work with Children and Youth” 164
 632. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” — Promotion of Social Formation and Development of Youth in Ukraine Act 164
 633. Закони соціальні — social laws 165
 634. Закони формування громадської думки — the rules of formation of public opinion 165
 635. Законність — legality 166
 636. Законодавство — legislation 166
 637. Закономірності соціальної роботи — social work patterns 166
 638. Залежність — dependence 166
 639. Залежність алкогольна — alcoholic addiction 166
 640. Залежність (від речовин) і проблеми зловживання лікувальними препаратами — addiction 167
 641. Залежність наркотична — drug adiction 167
 642. Залежність соціальна — social dependance 167
 643. Залишення в небезпеці — abandonment in danger 167
 644. Замах на злочин — crime attempt 167
 645. Занедбаність дитини соціальна — child neglect 167
 646. Занедбаність педагогічна — pedagogical neglect 167
 647. Запит добровільний (добровільна інформація) — voluntary inquiry/ voluntary information 168
 648. Запит прямиий — straight inquiry 168
 649. Зараження — contaminarion 168
 650. Зараження венеричною хворобою — infection with venereal illness 168
 651. Зараження вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) — infection with virus of man immune deficit 168

-
652. Заручник — hostage 168
653. Засіб лікарський — medications 168
654. Засоби лікарські наркотичні — narcotic medications 168
655. Засоби наркотичні — narcotic means 169
656. Засоби психотропні — psychotropic drugs 169
657. Засоби соціальної політики — social policy means 169
658. Засоби спілкування невербальні — non-verbal means of communication 169
659. Застава — mortgage 169
660. Засудження умовне — conventional conviction 169
661. Затримка психічного розвитку — psychological disability 169
662. Затримка розумового розвитку — learning disability 169
663. Захворюваність — sickness rate; morbidity; incidence; prevalence 169
664. Захворювання психічне (душевне) — mental illness 169
665. Захисні механізми — protective mechanisms 170
666. Захист життєвих сил людини — protection of human vitality 170
667. Захист індивідуальної і соціальної суб'єктності людини — protection of human individual and social subjectivity 170
668. Захист інтересів клієнта — advocacy of a client's interests 170
669. Захист психологічний — psychological protection 170
670. Захищеність психологічна — psychological protection 171
671. Захищеність соціальна — social defence 171
672. Заходи запобіжні — preventive measures 171
673. Заява (клопотання) — statement/ application (petition) 171
674. Збудженість людини емоційна — emotional excitement 171
675. Звернення конституційне — constitutional appeal 171
676. Звичаї — custom 171
677. Звичка — habit 172
678. Звички шкідливі — harmful habits 172
679. Звіт про результати соціологічного дослідження — sociological inquiry (research) report 172
680. Зворотний зв'язок — feedback 173
681. Зв'язок із клієнтом зворотний — reflexive contact with a client 173
682. Згвалтування — rape 173
683. Згода громадянська — civil consent 174
684. Здібності — talents 174
685. Здібності комунікативні — communicative abilities 174
686. Здібності спеціальні — special abilities, talents 174
687. Здоровий спосіб життя — healthy style of life; lifestyle 174
688. Здоров'я — health 174
689. Зловживання — abuse/ misuse 175
690. Зловживання алкоголем — alcohol abuse/ misuse 175
691. Зловживання владою або посадовим становищем — powersbuse, abuse of office 175
692. Зловживання медичними препаратами — misuse of drugs 175
693. Зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги — misuse of guardian rights and abandonment of underwardship children without supervision/ care and help 175
694. Злочин — crime 175
695. Злочини військові — military crimes 175
696. Злочинність групова — group criminality 175
697. Злочинність організована — organised criminality/ mafia 175
698. Зміна культуральна — cultural change 176

699. Зміни регресивні — regressive changes 176
 700. Знання — knowledge 176
 701. Зона варіативного розвитку — zone of variative development 176
 702. Зона потенційного інтелектуального розвитку — zone of potential intellectual development 176
 703. Зона потенційного ризику — zone of potential risk 176
 704. Зона потенційного розвитку — zone of potential development 176
 705. Зони екологічної катастрофи — zones of ecological catastrophe 176
 706. Зони курортні лікувально-оздоровчі — health-resort and medically-sanitary zones 177
 707. Зони міські — city zones 177
 708. Зрада державна — state treason 177
 709. Зрілість — maturity 177
 710. Зрілість соціальна — social maturity 177

I

711. Ідеал — ideal 178
 712. Ідеал соціальний — social ideal 178
 713. Ідеал суб'єктивний — subjective ideal 178
 714. Ідеал суспільний — public ideal 178
 715. Ідентифікація — identification 178
 716. Ідентифікація соціальна — social identity 179
 717. Ідентичність — identity 179
 718. Ідентичність етнічна — ethnic identity 179
 719. Ідентичність етнічна негативна — negative ethnic identity 179
 720. Ідентичність історична — historical identity 179
 721. Ідентичність культуральна — cultural identity 179
 722. Ідеократія — ideocracy 179
 723. Ідеологія — ideology 179
 724. Ідеологія наркокультури — ideology of narco-subculture 179
 725. Ідея — idea 180
 726. Ідол — idol 180
 727. Ієрархія — hierarchy 180
 728. Ієрархія професійна — professional hierarchy 180
 729. Ієрархія соціальна — social hierarchy 180
 730. Ізгой — outcast 181
 731. Ілюзія соціальна — social illusion 181
 732. Імідж — image 181
 733. Імідж політичний — political image 181
 734. Імідж соціальний — social image 181
 735. Імміграція — immigration 181
 736. Імовірність статистична — statistical probability 181
 737. Імператив культурний — cultural imperative 181
 738. Імператив соціальний — social imperative 181
 739. Імпічмент — impeachment 181
 740. Інвалід — disabled/ handicapped 182
 741. Інваліди війни — war invalids 182
 742. Інвалідність — disablement/ disability 183
 743. Інверсія — inversion 184
 744. Інволюція — involution 184
 745. Індекс мобільності — mobility index 184
 746. Індекс рівня життя — life level index 184

-
747. Індекс соціальної позиції — social position index 184
748. Індксація — indexation 184
749. Індвїд — individual 184
750. Індвїдуалїзм — individualism 184
751. Індвїдуалїстичний підхід до соціального захисту — individualistic approach to social protection 184
752. Індвїдуальна програма реабїлітації інвалїда — individual program of handicap rehabilitation 184
753. Індвїдуальність — individuality 185
754. Індкатори соціальні — social indicator 185
755. Інерція культурна — cultural inertia 186
756. Інерція соціальна — social inertia 186
757. Ініціатива — initiative 186
758. Ініціативність — initiativeness 186
759. Інкасація — collection of payment, recovery 186
760. Інспектування соціальних служб — inspection of social services 186
761. Інспекція у справах неповнолітніх — juvenile inspection 187
762. Інстанція касаційна — appeal instance 187
763. Інстинкт — instinct 187
764. Інститут соціальний — social institution 187
765. Інститут тотальний — total institution 188
766. Інституційна база соціальної політики в Україні (відомча мережа) 188
767. Інституціоналізація — institutionalization 189
768. Інструментарій організаційний соціальної роботи — organizational tools of social work 189
769. Інструменти інформаційного забезпечення соціальних служб 189
770. Інструменти політики — policy tool 189
771. Інструменти політики в соціальній сфері (вибір та використання в Україні — policy tools in the social area (choice and use in Ukraine) 190
772. Інтеграція — integration 191
773. Інтеграція соціальна — social integration 191
774. Інтелект — intellect 191
775. Інтелігентність — перекладу немає 192
776. Інтерв'ю — interview 192
777. Інтерв'ю наративне (розповідне) — narrative interview 193
778. Інтерв'ювання — interviewing 193
779. Інтерв'юер — interviewer, questioner 194
780. Інтерес соціальний — social interest 194
781. Інтереси людини — human interest 194
782. Інтеріоризація — interiorisation 195
783. Інтерпретація — interpretation 195
784. Інтроверсія — introversion 195
785. Інтуїція — intuition 195
786. Інфантілізм — infantilism 195
787. Інфантілізм соціальний — social infantilism 195
788. Інформаційна культура — informational culture 196
789. Інформаційні (ІТ) та комунікативні (КТ) технології — informational (IT) and communicative (CT) technologies 196
790. Інформація — information 196
791. Інформація конфіденційна — confidential information 196
792. Інформація про особу — information about a person 197

793. Інформація соціальна — social information 197
794. Інцест — incest 197
795. Інцидент — incident, occurence, occurrence 197
796. Іпохондрія — hypochondriasis 197
797. Ірка — low-quality self-made narcotic substance (slang) 197
798. Ісландський чобіт — Icelandic jackboot 197
799. Істеричність — hysterical behaviour 197
800. Історична свідомість — historic consciousness 198
801. Історія — history 198

К

802. Кадри — personnel, stuff 199
803. Кадри соціальної роботи — social work staff 199
804. Кайф — caif (slang) 199
805. Каліпсол (кетаміна гідрохлорид) — ketamine hydrochloride 199
806. Каннабіс — cannabis 199
807. Кар'єра — career 200
808. Кар'єри зразок — example of career 200
809. Кар'єризм — careerism, self-seeking, place-hunting 200
810. Карітас — CARITAS 200
811. Карта соціальна — social chart 201
812. Картка клієнта — case record 201
813. Каста — caste 201
814. Катарсис — catharsis 201
815. Катастрофа — catastrophe 201
816. Категорії якості життя — categories of life quality 202
817. Категорія — category 202
818. Категорія соціальна — social category 202
819. Катування (тортури) — torture 202
820. Квазігрупа — quasi-group, semi-group 202
821. Кваліфікація — qualification 202
822. Кваліфікація соціальна — social qualification 202
823. Квота робочих місць — quota of work places 203
824. Керівник — chief/ chairman 203
825. Клас соціальний — social class 203
826. Класи вікові — age classes 203
827. Класифікація нормативно-правових актів — classification of legal standard acts 203
828. Класифікація соціальних технологій — classification of social technologies 204
829. Клієнт — client 204
830. Клієнт-центрований підхід — client-centred approach 204
831. Клімат морально-психологічний — moral and psychological climate 205
832. Клімат у сім'ї психологічний — psychological family climate 205
833. Клопотання — petition 205
834. Книжка трудова — labour record book 205
835. Когнітивний дисонанс — cognitive dissonanc 205
836. Код генетичний — genetic code 206
837. Кодекс — code 206
838. Кодифікація — codification 206
839. Кодування — coding 206
840. Коефіцієнт інтелекту (IQ) — (IQ) — intelligence quotient 206

-
841. Колегіальний принцип — joint/ corporate principle 206
842. Колегіальність — collective/joint leadership 206
843. Колектив — collective 206
844. Колективізм — collectivism 207
845. Колективні почуття — collective feelings 207
846. Колективні уявлення — collective notions / conceptions 207
847. Коливання настрою — mood swings 207
848. Колонія виправно-трудова — institution for young offenders, educative-laboured colony 207
849. Командно-адміністративна система — administrative-command system 207
850. Комісії з надзвичайних ситуацій — commissions on extraordinary situations 207
851. Компенсація — compensation 207
852. Компетентність культуральна — cultural competence 208
853. Компетенція — competence, area of expertise 208
854. Комплекс неповноцінності — inferiority complex 208
855. Комплекс (пакет) послуг — service package 208
856. Комплекс сімейний — family complex 208
857. Комплексно орієнтовані теорії соціальної роботи — complex-oriented social work theories 208
858. Компроміс — compromise 209
859. Комунікабельність — communicativity 209
860. Комунікація — communication 209
861. Комунікація масова — mass communication 209
862. Конвенція про права дитини — Convention on the Rights of the Child 209
863. Конвергенція — convergence 209
864. Конвергенція культурна — cultural convergence 209
865. Конверсія — conversion 209
866. Конверсія капітальна — capital conversion 210
867. Конгеніальність — congeniality 210
868. Консеквенціалізм — consequentialism 210
869. Консерватизм — conservatism 210
870. Консолідація — consolidation 211
871. Конституція — Constitution 211
872. Конструювання соціальної реальності — designing of social reality 211
873. Консультант — consultant 211
874. Консультації — counselling 211
875. Консультація соціальна (каунселінг) — social counselling 211
876. Консультування виїзне — out consultation 212
877. Консультування сімейне — family counselling 212
878. Контакт психологічний — psychological contact 212
879. Контакт соціальний — contact social 212
880. Контент-аналіз — content-analysis 212
881. Контрабанда — contraband, smuggling 212
882. Контракт (у соціальній роботі) — contract 212
883. Контркультура — contrculture 213
884. Контроль соціальний — social control 213
885. Конфедерація — confederation 214
886. Конфіденційність — confidentiality 214
887. Конфіскація майна — property confiscation 214
888. Конфлікт — conflict 214
889. Конфлікт латентний — cryptic conflict 214

-
890. Конфлікт ментальний — mental conflict 214
891. Конфлікт національний — national conflict 215
892. Конфлікт норм — conflict of norms 215
893. Конфлікт расовий — race conflict 215
894. Конфлікт рольовий — role conflict 215
895. Конфлікт соціальний — social conflict 215
896. Конфлікт трудовий — collective labourer conflict/ disagreement 216
897. Конфлікт явний — explicit conflict 216
898. Конфліктна ситуація — conflict situation 216
899. Конфліктність людини — conflictness of a person 216
900. Конфліктологічні переговори — arbitration 216
901. Конформізм соціальний — social conformism 216
902. Конформність — conformity 216
903. Конфронтація — confrontation 217
904. Концепція — conception 217
905. Концепція незалежного життя для осіб з обмеженими можливостями — conception of autonomous life for a person with limited possibilities 217
906. Кореляція — correlation 218
907. Корупція — corruption 219
908. Крадіжка — theft/ stealing 219
909. Крек — crack 220
910. Криза — crisis 220
911. Криза екологічна — ecological crisis 220
912. Криза ідентичності — identity crisis 220
913. Криза політична — political crisis 220
914. Криза середини життя — middle age crisis 220
915. Криза соціальна — social crisis 220
916. Кризи вікові — age crises 220
917. Кризове втручання — crisis intervention 221
918. Криміналістика — criminalistics 221
919. Кримінологія — criminology 221
920. Критерії вибору інструментів політики — criteria for choice of policy tools (means) 221
921. Критерії відбору отримувачів соціальної допомоги — criteria for selection of social help recipients 222
922. Критика соціальна — social critique 223
923. Культ — cult 223
924. Культура — culture 223
925. Культура аполлонівська — Apollonian culture 224
926. Культура афекту — culture of temporary insanity 224
927. Культура громадянська — civil culture 224
928. Культура економічна — economical culture 224
929. Культура закрита — closed culture 224
930. Культура, заснована на почутті провини — quilt-based culture 224
931. Культура, заснована на почутті сорому — culture based on the feeling of shame 224
932. Культура ідеалістична — idealistic culture 224
933. Культура ідеаційна — culture based on certain idea 224
934. Культура масова — mass culture 225
935. Культура матеріальна — material culture 225
936. Культура підприємництва — business culture 225
937. Культура політична — political culture 225

Л

938. Лад соціальний — social order 226
 939. Левірат 226
 940. Легалізація — legalisation 226
 941. Легенда — legend 226
 942. Легітимація — legitimacy 226
 943. Легітимізація — legitimisation 226
 944. Легітимності криза — crisis of legitimacy 226
 945. Лесбійство — lesbianism, sapphism, tribadism 226
 946. Лідер — leader 227
 947. Лідер бюрократичний — bureaucratic leader 227
 948. Лідер інструментальний — instrumental leader 227
 949. Лідер неформальний — informal leader 227
 950. Лідер номінальний — nominal leader 227
 951. Лідер соціометричний — sociometric leader 227
 952. Лідер харизматичний — charismatic leader 227
 953. Лідерство — leadership 227
 954. Ліквідація надзвичайної ситуації — liquidation of extraordinary situation 228
 955. Лікування добровільне — voluntary treatment 228
 956. Лікування примусове — forced treatment 228
 957. Лобізм — lobbying 228
 958. Лобіювання — lobbying 228
 959. Локус контролю — locus control 228
 960. Ломка наркотична — withdrawal 228
 961. Лонгітюдне дослідження — longitude research/ analysis 228
 962. ЛСД (діетиламід лізергінової кислоти) — LSD 229
 963. Любов — love 229
 964. Люди з обмеженими можливостями — disabled people 229
 965. Люди похилого віку — elderly people 229
 966. Людина — man/ human being 229
 967. Людських відносин теорія — human relationships theory 229
 968. Люмпен-пролетаріат — lumpen-proletariat, subproletariat, underclass 230

М

969. Магія — magic 231
 970. Магія імітативна — imitating magic 231
 971. Магія повторення — magic of repetition 231
 972. Мазохізм — masochism 231
 973. Мазохізм моральний — moral masochism 231
 974. Майно подружжя роздільне — separate property of a couple 231
 975. Макроеволюція — macroevolution 231
 976. Макросоціологія — macrosociology 231
 977. Макроструктура — macrostructure 231
 978. Максима — maxim 231
 979. Малозабезпечена сім'я — family of moderate/ scanty means 232
 980. Мальтузіанство — malthusianism 232
 981. Манера — manner 232
 982. Маніпулювання свідомістю — consciousness manipulation 232
 983. Маніпуляція — manipulation 232
 984. Маніфестація — manifestation 232

-
985. Манія — mania 233
986. Маніяк — maniac, person in the grip of an obsession; sex fiend — сексуальний 233
987. Маразм — marasmus 233
988. Маргінали — marginals 233
989. Маргінальність — marginality 233
990. Материнство — maternity 233
991. Матріархат — matriarchy 234
992. Матронімія — matrimony 234
993. Медико-соціальна експертиза — socio-medical expertise 234
994. Медитація — meditation 234
995. Медицина народна і нетрадиційна — popular and unconventional medicine 234
996. Медіа — mass media 234
997. Медіаторинг конфліктний — conflict mediation 235
998. Медіація в соціальній роботі — mediations in social work 235
999. Межа малозабезпеченості — poverty line 235
1000. Менеджер — manager 236
1001. Менеджмент — management 236
1002. Менеджмент догляду — care management 236
1003. Менеджмент кадровий — personnel management 236
1004. Менеджмент у соціальній роботі — social work management 236
1005. Менталітет — mentality 237
1006. Менталітет національний — national mentality 237
1007. Ментальність — mentality 237
1008. Меншини національні (в Україні) — national minorities 237
1009. Меншини соціальні — social minorities 237
1010. Мета соціальної політики — social policy aim 237
1011. Мета соціальної роботи — social work goal/ aim/ purpose 237
1012. Метод — method 237
1013. Метод біографічний — biographic method 238
1014. Метод групової роботи — group work method 238
1015. Метод експертних оцінок — expert judgement/ expert appraisal/ expert evaluation method 238
1016. Метод науковий 238
1017. Методи соціальної роботи — social work methods 238
1018. Методи управління психологічні — psychological methods of management/ administration 239
1019. Методи управління соціальні — social methods of management/ administration 239
1020. Методи управління соціально-психологічні — socio-psychological methods of management/ administration 239
1021. Методи фінансування соціальної політики — methods of social police financing 239
1022. Методика розроблення соціальних технологій — principles for development of social technologies 240
1023. Методологія соціальної роботи — methodology of social work 240
1024. Механізм соціальний — social mechanism 241
1025. Меценатство — patronage 241
1026. Милосердя — charity, mercy 241
1027. Мислення магічне — magic thinking/ thought 242
1028. Міграція населення — migration 242
1029. Міграція сезонна — seasonal migration 242
1030. Міжнародна асоціація соціального страхування (МАСС) — International Association of Social Insurance 242

-
1031. Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи (МАШСР) — International Association of Social Work Schools 242
1032. Міжнародна організація праці (МОП) — International Organisation of Labour 243
1033. Міжнародна федерація людей похилого віку (МФП) — International Federation of Elderly People 243
1034. Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) — International Red Cross Committee 243
1035. Міжнародний пакт про соціальні та економічні права — International Treaty on Social and Economic Rights 243
1036. Мікрорайон — neighbourhood 243
1037. Мікросередовище — micro environment 243
1038. Міліція — militia 243
1039. Мінімальний споживчий бюджет — subsistence level 244
1040. Мінімум соціальний — social minimum 244
1041. Місто — town 245
1042. Місце відкриття спадщини — place of legacy opening 245
1043. Місце проживання — place of residence, domicile, address 245
1044. Місце проживання постійне — place of permanent residence 245
1045. Місце робоче — work place 245
1046. Місце робоче інваліда — work place for disabled 245
1047. Місце робоче непостійне — part-time work place 246
1048. Мобілізація — full (повна) mobilization, general (загальна) mobilization, partial (часткова) mobilization 246
1049. Мобільність соціальна — social mobility 246
1050. Моделі інвалідності — models of disability 246
1051. Моделі прийняття професійних рішень соціальними працівниками — models of decision making by social workers 247
1052. Моделі ринку праці — models of labour-market 248
1053. Моделі соціального захисту (класифікація за Вільямс Ф.) — models of social protection (by Williams F.) 249
1054. Моделі соціального захисту (класифікація за Еспінг-Андерсен) — models of social protection (by Esping-Andersen) 249
1055. Моделі соціального захисту (класифікація за Лейбфрідом) — models of social protection (by Leibfried) 250
1056. Моделі соціального захисту (класифікація Тітмуса Р.) — models of social protection (by Titmuss R.) 251
1057. Модель — model 251
1058. Модель індустріальних досягнень/ діяльності — model of industrial achievements/ activity 251
1059. Модель розвитку соціальних установ — development model of public-service institutions 251
1060. Модель соціального захисту залишкова — residual model of social protection 251
1061. Модель соціального захисту інституціонально-перерозподільча — institutional-redistributive model of social protection 252
1062. Модель соціального захисту ліберальна — liberal model of social protection 252
1063. Модель соціального захисту соціально-демократична — liberal-democratic model of social protection 252
1064. Моделювання соціальне — social modelling/ simulation 252
1065. Молодіжна політика державна — youth policy 252
1066. Молодь — the youth 255
1067. Моніторинг — monitoring 255

1068. Моніторинг соціального середовища — monitoring of social environment 255
 1069. Моніторинг соціальної сфери — monitoring of social area 256
 1070. Монокультуральний — monocultural 256
 1071. Мораль — moral 256
 1072. Мораль соціальна — social moral 257
 1073. Моральний абсолютизм — moral absolutism 257
 1074. Моральний чинник соціальних технологій — moral factor of social technologies 257
 1075. Морфологія соціальна — social morphology 257
 1076. Мотив — motive 257
 1077. Мотив репресій політичний — political reason of repressions 258
 1078. Мотивація — motivation 258
 1079. Мотивація внутрішня — inner motivation 258
 1080. Мотивація зовнішня — external motivation 258
 1081. Мультики — cartoons (slang) 258
 1082. Мультикультуральний — multicultural 258

Н

1083. Навантаження — caseload 259
 1084. Навантаження психологічні — psychological load 259
 1085. Навичка — skills 259
 1086. Навички соціальної роботи — social work skills 259
 1087. Навіювання (сугестія) — suggestion 259
 1088. Нав'язливі стани — impulsive obsession, besetment, obsessive-compulsive neurosis 260
 1089. Нагляд адміністративний — administrative supervision 260
 1090. Нагляд державний санітарно-епідеміологічний — state sanitary-epidemiological supervision 260
 1091. Нагляд соціальний — social supervision 261
 1092. Найманець — hireling 261
 1093. Наклеп — slander, calumny, aspersion; libel (у ЗМІ) 261
 1094. Намір — intention, purpose 261
 1095. Наочність — obviousness 261
 1096. Напруженість соціальна — social strain 261
 1097. Наркоманія — drug addiction 262
 1098. Наркотики вуличні — street drugs 263
 1099. Наркотики клубні — club drugs 263
 1100. Наркотики ЛСД-подібні — LCD-like drugs 263
 1101. Наркотики медичні — medic drugs 263
 1102. Наркотики неякісні — non-qualitative drugs 263
 1103. Населення — population 263
 1104. Насилля — violence 264
 1105. Насильство, небезпечне для життя чи здоров'я потерпілого — dangerous coercion/ violence against life or health of victim 264
 1106. Насильство у сім'ї — family violence / marital violence 264
 1107. Наслідки інфляції соціальні — social consequences of inflation 265
 1108. Наслідок летальний — lethal outcome 265
 1109. Настрій — mood 265
 1110. Настрій суспільний — public mood 265
 1111. Натовп — crowd 265
 1112. Натуральна допомога — natural help 265
 1113. Наукомісткість соціальних технологій — science intensity of social technologies 266
 1114. Націоналізм — nationalism 266

-
1115. Національна згода — national agreement 266
1116. Національне виховання — national education / upbringing 266
1117. Національне самовизначення — national self-determination 266
1118. Національний характер — national character 267
1119. Національні відносини — national relationships 267
1120. Нація — nation 267
1121. Невдачі життєві — failures 267
1122. Неврівноваженість емоційна — emotional instability, emotional lability 267
1123. Невроз — neurosis 268
1124. Невроз жертви — victim neurosis 268
1125. Невроз історичний — historical neurosis 268
1126. Негативізм дитячий — child negativism 268
1127. Негативізм соціальний — social negativism 268
1128. Недієздатність — incapacity 268
1129. Недостатність емоційна — emotional insufficiency 268
1130. Недостатність розумова — mental handicap — learning disability 269
1131. Незаконне усиновлення (удочеріння) — illegal adoption (adopting)
1132. Незалежність — independency 269
1133. Нейтральність — neutrality 269
1134. Ненависть — hatred (against); detestation 269
1135. Ненависть соціальна — social hatred 269
1136. Ненасилля — non-violence 269
1137. Необхідність крайня — extreme necessity 269
1138. Неосудність (непідсудність) — immunity from jurisdiction 269
1139. Неповнолітні — minor/ under-age 270
1140. Неповнолітній злочинець — juvenile offender 270
1141. Неповнолітній правопорушник — juvenile offender, lawless juvenile, juvenile malefactor, minor offender 270
1142. Непокора громадянська — civil disobedience 270
1143. Нерівність — inequality 270
1144. Нерівність за ознакою фізичного здоров'я — physical inequality 270
1145. Нерівність соціальна — social inequality 270
1146. Несвідоме — unconscious 271
1147. Нестабільне зовнішнє середовище — unstable environment 271
1148. Несумісність характерів — incompatibility of characters 271
1149. Неформальні об'єднання — informal association / union 271
1150. Нехтування — neglect 272
1151. Низи суспільства — underclass 272
1152. Нігілізм — nihilism 272
1153. Новий менеджери́зм — new menegerealism 273
1154. Нонконформі́зм — non-conformism 273
1155. Нордизм — nordism 274
1156. Норма — norm 274
1157. Норма відхилення — normal deviation 274
1158. Нормалізація — normalisation 274
1159. Нормативи — standards 274
1160. Нормативи державні у сфері житлово-комунального обслуговування — state housing standards 275
1161. Нормативи державні у сфері забезпечення навчальними закладами — state educational standards 275
1162. Нормативи державні у сфері охорони здоров'я — state health protection standards 275

1163. Нормативи державні у сфері соціального обслуговування — state social service standards 275
 1164. Норми соціальні — social norms 275
 1165. Ной-хай — know-how 275

O

1166. Обвинувачуваний — accused 276
 1167. Обдарованість — talent 276
 1168. Об'єднання громадян — unions of citizens 277
 1169. Об'єкт і предмет дослідження — object and subject of research / investigation 277
 1170. Об'єкт соціального управління — object of social administration 277
 1171. Об'єкт соціальної політики — social policy object 278
 1172. Об'єкт соціальної роботи — social work object 278
 1173. Обмеження прав наркозалежних — restrictions for drugs addicts 278
 1174. Оборона необхідна — necessary defence 278
 1175. Образ світу — image of the world 278
 1176. Образа — insult, offence; affront; outrage (груба) 278
 1177. Обслуговування амбулаторне — out-patient care 278
 1178. Обслуговування за місцем проживання — community service 279
 1179. Обслуговування соціальне індивідуальне — personal social service 279
 1180. Обслуговування соціальне у стаціонарних закладах — social service in permanent establishments; hospitals 279
 1181. Обслуговування стаціонарне — residential care 279
 1182. Обстеження у соціальній роботі — survey 279
 1183. Община — community 279
 1184. Одиниця адміністративно-територіальна — administratively-territorial unit 279
 1185. Одинокість — loneliness 279
 1186. Ознака соціальна — social indication / feature 280
 1187. Олігархія — oligarchy 280
 1188. Онтогенез — ontogenesis 280
 1189. Опитування — survey, public opinion poll 280
 1190. Опитування анкетне — questionnaire survey 281
 1191. Опитування панельне — panel survey 281
 1192. Опитування поштове — post survey 281
 1193. Опитування пресове — press survey 282
 1194. Опитування телефонне — telephone survey 282
 1195. Опіка — guardianship, wardship; tutelage; trusteeship (щодо майна) 283
 1196. Опіка суспільна — public care 283
 1197. Опікун — guardian / carer 283
 1198. Опіум (опій) — opium 283
 1199. Оплата праці — remuneration of labour, wage 283
 1200. Оподаткування — taxation 284
 1201. Опозиція — opposition 284
 1202. Оптимізація — optimization 284
 1203. Орган державний — state authority 285
 1204. Органи державної безпеки — bodies of state security 285
 1205. Органи опіки і піклування — organs of guardianship and care 285
 1206. Організації дитячі громадські — children's welfare organizations 285
 1207. Організації молодіжні громадські — youth welfare organizations 285
 1208. Організаційний механізм — organizational mechanism 285
 1209. Організація — organisation 285

1210. Організація благодійна — charitable organisation 286
 1211. Організація громадська — public organization 287
 1212. Організація некомерційна — non-profit organisation 287
 1213. Організація релігійна — religious organisation 287
 1214. Організація соціальна — social organisation/ agency 287
 1215. Організм соціальний — social organism 288
 1216. Орієнтації ціннісні — values / valuable orientations 288
 1217. Орієнтація професійна — professional orientation 288
 1218. Орієнтувальна основа діяльності — action orienting basis 288
 1219. Освіта — education 288
 1220. Освоєння соціальне — social mastering 288
 1221. Основні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю — main approaches in the field of social work with children and youth 289
 1222. Основні принципи здійснення соціальної роботи з дітьми та молоддю — main principles of field social work with children and youth 289
 1223. Особа — person 289
 1224. Особа посадова — official persons 289
 1225. Особи без громадянства — displaced person, persons without citizenship 290
 1226. Особи патологічний розвиток — pathological development of a person 290
 1227. Особисті та сімейні зобов'язання — personal and family obligations 290
 1228. Особистісна зрілість — personal maturity 290
 1229. Особистісний підхід — personal approach 290
 1230. Особистість — personality 291
 1231. Особистість авторитарна — authoritarian personality 291
 1232. Особистість маргінальна — marginal personality 291
 1233. Особистості духовність — spirituality of a person 292
 1234. Особливості індивідуальні — personal traits / peculiarities 292
 1235. Офіційна мова — official language 292
 1236. Охорона дитинства — child welfare / protection 292
 1237. Охорона здоров'я — health care 292
 1238. Охорона здоров'я дітей і підлітків (в Україні) — child and youth healthcare in Ukrainian 292
 1239. Охорона материнства — maternity and childhood welfare/ protection 293
 1240. Охорона праці — protection of labour 293
 1241. Оцінка культуральна — cultural evaluation 293
 1242. Оцінка соціальна — social evaluation 294
 1243. Оцінки експертні — expert estimations 294
 1244. Очікування соціальні — social expectation 294

П

1245. Паблік рилейшнз — public relations 295
 1246. Пам'ять — memory 295
 1247. Панацея — panacea 295
 1248. Паніка — public panic 295
 1249. Паніка індивідуальна — panic 296
 1250. Паніковського синдром — Panikovskiy syndrome 296
 1251. Панлогізм — panlogiesm 296
 1252. Панславізм — panslavism 296
 1253. Пантеїзм — pantheism 296
 1254. Парадигма — paradigm 296
 1255. Паразитизм соціальний — social parasitism 296

-
1256. Паралелізм культурний — cultural parallelism 296
1257. Парамнезія (псевдомнезія) — paramnesia 296
1258. Параноя — paranoia 296
1259. Парапсихологія — parapsychology 296
1260. Парафіяльна допомога — parish care 297
1261. Партнерство — partnership 297
1262. Пасивізм — passivism 297
1263. Паспорт соціальний — social passport 297
1264. Патерналізм — paternalism 297
1265. Патогенність культуральна — cultural pathogenicity 297
1266. Патографії — pathographies 297
1267. Патологізація — pathologizing 297
1268. Патологія — pathology 297
1269. Патологія соціальна — social pathology 298
1270. Патопластичність — pathoplasticity 298
1271. Патрилокальність — patrilocality 298
1272. Патріотизм — patriotism 298
1273. Патронаж — patronage 298
1274. Пауперизація — pauperization 298
1275. Пафос — pathos 298
1276. Пацифізм — pacifism 298
1277. Пацієнт — patient 298
1278. Педагог соціальний — social pedagogue 299
1279. Педагогіка — pedagogy 299
1280. Педофілія — pedophilia 300
1281. Пенітенціарій — penitentiary 301
1282. Пенітенціарна система — penitentiary system 301
1283. Пенітенціарний — penitentiary 301
1284. Пенсії соціальні — social pension 301
1285. Пенсії трудові — labour pensions 301
1286. Пенсійна система в Україні — pension system in Ukraine 302
1287. Пенсійні фонди недержавні — non state retirement funds 303
1288. Пенсіонери — pensioners/ retired 303
1289. Пенсія — pension 303
1290. Перевиховання — reeducation 303
1291. Переживання історичне — historical experience 303
1292. Перенаселення — overpopulation 304
1293. Перепис населення — population census 304
1294. Перепідготовка кадрів — personnel retraining, skill conversion 304
1295. Перерозподіл прибутків (види) в контексті соціального страхування — redistribution of profit (types) 304
1296. Період розвитку сенситивний — sensitive period of development 304
1297. Перлюстрація — perlustration 304
1298. Персеверація — perservation 304
1299. Персонал — personnel 304
1300. Персонал адміністративно-управлінський (АУП) — administrative and managerial personnel 304
1301. Персонал допоміжний — support / auxiliary personnel / staff 305
1302. Персоногенез історичний — historical personogenesis 305
1303. Перцепція соціальна — social perception 305
1304. Першоджерело — protosource 305

-
1305. Песимізм — pessimism 305
1306. Пияцтво — drunkenness, hard drinking 305
1307. Підзвітність і мотивація соціального працівника — accountability and motivation of a social worker 306
1308. Підкріплення психологічне — psychological reinforcement 306
1309. Підлітковий вік — juvenile age 307
1310. Підприємництво — business undertakings 307
1311. Підсвідоме — unconscious 307
1312. Підтримка вербальна — verbal support 308
1313. Підтримка моральна — moral support 308
1314. Підхід до клієнта конструктивний — constructive approach 308
1315. Підхід індивідуальний — individual approach 308
1316. Підхід цільовий — task-centered approach 308
1317. Підходи альтернативні психотерапевтичні — alternative psycho-therapeutic approaches 308
1318. Підходи у соціальній роботі основні — basic approaches in social work 308
1319. Піклування про дітей — child care 309
1320. Пільга — privilege, advantage, benefit 309
1321. Пільги соціальні — social privileges, benefits 309
1322. Піраміда соціальна — social pyramid 310
1323. Планування сім'ї — family planning 310
1324. Планування соціальне — social planning 310
1325. Планування трудових ресурсів — planning of labour resources 310
1326. Плата заробітна — salary 310
1327. Плейсмент — placement 311
1328. Плодовитість — fertility 311
1329. Площа квартири корисна — dwelling apartment area 311
1330. Плюралізм — plurality 311
1331. Побратимство — fraternization 311
1332. Поведінка — behaviour 311
1333. Поведінка адаптаційна — adaptive behaviour 311
1334. Поведінка адиктивна — addictive behaviour 312
1335. Поведінка аморальна — amoral behaviour 312
1336. Поведінка антисоціальна — antisocial behaviour 312
1337. Поведінка безпричинно неспокійна — unreasonable behaviour 312
1338. Поведінка делінквентна — delinquent behaviour, delinquency 312
1339. Поведінка демографічна — demographic behaviour 312
1340. Поведінка колективна — collective behaviour 312
1341. Поведінка масова — mass behaviour 312
1342. Поведінка невербальна — non-verbal behaviour 312
1343. Поведінка рольова — role behaviour 312
1344. Повноваження делеговані — delegated authorities 312
1345. Погляди на соціальну роботу основні — main opinions on social work issues 313
1346. Подання касаційне — cassation / appeal assignment 313
1347. Подання конституційне — constitutional assignment 313
1348. Податки — taxes 313
1349. Податки і збори — taxes and duties 314
1350. Податкові видатки — tax assessments 314
1351. Пожертвування добровільні — voluntary donations 314
1352. Позбавлення батьківських прав — to deprive parents of their parental rights / to remove of parental responsibility 314

-
1353. Позитивна дискримінація — positive discrimination 314
1354. Позиція соціальна — social position 315
1355. Показник соціальний — social index 315
1356. Покарання — punishment 315
1357. Покоління — generation 315
1358. Покоління реальне — real generation 315
1359. Покоління умовне — relative generation 316
1360. Політика кадрова — personnel policy 316
1361. Політика ринку праці (робочих рук) — labour market policy 316
1362. Популізм — populism 316
1363. Популяція — population 316
1364. Порушення настрою — mood disturbance 316
1365. Посада — char, post, appointment, position, office 316
1366. Посередництво — mediation 317
1367. Послуги соціальні — social services 317
1368. Потерпілий — victim 317
1369. Потреба — need 317
1370. Потреби в соціальній політиці — needs in social policy 318
1371. Потреби духовні — spiritual needs 319
1372. Потреби: ієрархія Маслоу — needs: Maslow's hierarchy 319
1373. Потреби людини суспільні — social needs 319
1374. Потреби: таксономія Бредшоу — needs, Bradshaw's taxonomy 319
1375. Потреби: теорія ЖВЗ Алдерфера — needs, Alderfer's theory 320
1376. Потяг — 1) attraction; 2) appetences 320
1377. Потяги несвідомі — unconscious appetencies 321
1378. Похмілля наркотичне — narcotic hang-over 321
1379. Почуття — feelings 321
1380. Поширення інформації державним агентством — spreading of information by state agency, official circulations 321
1381. Права і обов'язки — rights and duties 321
1382. Права корпоративні — corporate rights 322
1383. Права людини — human rights 322
1384. Права людини економічні — economic human rights 322
1385. Права людини соціальні — social human rights 322
1386. Право виборче загальне — universal suffrage 322
1387. Право економічного вибору — right of economic choice 322
1388. Правопорушення — offence/ delinquency/ violation of law 322
1389. Правопорушення адміністративне — administrative offence 322
1390. Правосвідомість — justice consciousness 322
1391. Практика антидискримінаційна — anti-discriminatory practice 323
1392. Практика соціальної роботи — social work practice 323
1393. Працездатність — ability for work 324
1394. Працездатність загальна — general labour fitness 325
1395. Працездатність повна професійна — full professional capacity 325
1396. Працівники тимчасові — temporary workers 325
1397. Праця — labour 325
1398. Превенція — prevention 325
1399. Представники законні — legal spokesmen/ representatives 325
1400. Представництво — plenipotentiary representation 325
1401. Прекурсори — initial sources for narcotic making 325
1402. Преса альтернативна — alternative press 326
1403. Прес-конференція — press-conference 326

-
1404. Прес-реліз — press-release 326
1405. Престиж соціальний — social prestige 326
1406. Придатність професійна — professional suitability 326
1407. Придушення — suppression 326
1408. Призовники — conscripts / draftees 326
1409. Приймальник-розподільник для неповнолітніх — emergency care service for minors / juveniles 327
1410. Приймацтво — adoption 327
1411. Прийомна сім'я — foster family 327
1412. Прикладна соціологія — applied sociology 328
1413. Принцип співпраці з клієнтом — principles of collaboration with a client 328
1414. Принципи соціального управління — principles of social administration 328
1415. Принципи соціальної роботи — social work principles 328
1416. Пристосування — adjustment 329
1417. Пристрасть — passion 330
1418. Притулок — shelter 330
1419. Притулок для неповнолітніх — shelter for minors 330
1420. Прихильність — disposition (to / towards) 300
1421. Пріоритети соціальні — social priorities 330
1422. Проблема клієнта перманентна — permanent client problem 330
1423. Проблема соціальна — social problem 330
1424. Проблеми глобальні сучасності — global problems 331
1425. Проблеми психологічні міжособистісні — interpersonal psychological problems 331
1426. Проблеми, які розв'язує соціальна політика — range of problems which social policy able to handle 331
1427. Проблемна ситуація — problem situation 331
1428. Провайдер — provider 331
1429. Прогноз соціальний — social prognosis 331
1430. Прогнозування — prediction, prognostication, forecasting 331
1431. Прогнозування соціальне — social prediction 331
1432. Програма реабілітації інваліда індивідуальна — individual invalid rehabilitation programme 332
1433. Програма соціологічного дослідження — social research program 332
1434. Прогрес соціальний — social progress 332
1435. Проектування соціальне — social projection 332
1436. Проституція — prostitution 333
1437. Простір соціальний — social space 333
1438. Протекціонізм — protectionalism 333
1439. Професійна адаптація — professional adaptation 334
1440. Професійна консультація — professional counselling 334
1441. Професійна мобільність — professional mobility 334
1442. Професійний відбір — professional selection 334
1443. Професійні межі — professional boundaries 334
1444. Професіограма — profession description 335
1445. Професіограма комунікативна — communicative professiongramme 335
1446. Професіографія — professiongraphia 335
1447. Професіонал — professional 335
1448. Професіоналізація — professionalisation 335
1449. Професія — profession 336
1450. Профілактика — precautions; prophylaxis, preventive maintenance 336
1451. Процедура емпатичного слухання клієнта — the procedure of empathy audition of a client 337

-
1452. Процедура зняття психологічного бар'єра у клієнта — phasing out psychological barrier procedure of a client 337
1453. Психіатрія культуральна — cultural psychiatry 337
1454. Психіатрія транскультуральна — transcultural psychiatry 337
1455. Психіка — psyche 337
1456. Психічне здоров'я — psychical health 337
1457. Психічний розлад — mental disorder, psychic disorder, mental health problem 338
1458. Психічний стан — psychic state 338
1459. Психоаналіз — psychoanalysis 338
1460. Психобіографія — psychobiography 338
1461. Психогенетика — psychogenetics 338
1462. Психогенії — psycho-geniuses 339
1463. Психодіагностика — psychodiagnostics 339
1464. Психодрама — psychodrama 339
1465. Психоз — psychosis 339
1466. Психокласи — psycho classes 340
1467. Психологічна корекція — psychological correction 340
1468. Психологічна підготовка — psychological preparation 340
1469. Психологічна служба — psychological service 340
1470. Психологічна сумісність — psychological compatibility 341
1471. Психологічне забезпечення — psychological provision 341
1472. Психологічний клімат — psychological climate 341
1473. Психологічно орієнтовані теорії соціальної роботи — psychologically oriented social work theories 342
1474. Психологія — psychology 344
1475. Психологія вікова — age psychology 344
1476. Психологія експериментальна — experimental psychology 344
1477. Психологія здоров'я — health psychology 344
1478. Психологія історична — historical psychology 345
1479. Психологія натовпу — crowd psychology 345
1480. Психологія педагогічна — pedagogic psychology 345
1481. Психологія превентивна — preventive psychology 345
1482. Психопатії — psychopathies 345
1483. Психопатологія — psychopathology 345
1484. Психотерапевт — psychotherapeut 346
1485. Психотерапія — psychotherapy 346
1486. Психотерапія групова — group psychotherapy 346
1487. Психотерапія педагогічна — pedagogic psychotherapy 346
1488. Психотропні речовини — psychotropics 346

Р

1489. Ранг соціальний — social rank 348
1490. Расизм — racism 348
1491. Раціоналізм — rationalism 348
1492. Реабілітація — rehabilitation 348
1493. Реабілітація соціальна — social rehabilitation 349
1494. Реактивний стан — reactive state 349
1495. Реальні доходи — real (net) income 349
1496. Реанімація — reanimation; resuscitation 349
1497. Реверсія — reversal 349
1498. Ревнощі — jealousy 349

-
1499. Революція сексуальна — sexual revolution 350
1500. Революція соціальна — social revolution 350
1501. Регенерація — regeneration 350
1502. Регіональні соціальні технології — regional social technologies 350
1503. Регресія (інфантилізація) — regression 350
1504. Регресія поведінки — regression of behaviour 350
1505. Регулювання державне — state regulation 350
1506. Редукціонізм соціологічний — sociological reductionism 351
1507. Реєстр державний єдиний громадян та благодійних організацій — common state register of citizen unions and charitable organizations 351
1508. Резерв державний — state reserve 351
1509. Резерви соціальні — social reserves 351
1510. Реінтеграція — reintegration 351
1511. Рейтинг — rating 351
1512. Рекомендація — recommendation 352
1513. Рекреація — recreation 352
1514. Релаксація — relaxation 352
1515. Релігійність — religiousness, religiosity; piety, piousness (набожність) 352
1516. Релігія — religion, faith 352
1517. Релятивізм — relativism 352
1518. Релятивізм етичний — ethical relativism 352
1519. Релятивізм культурний — cultural relativism 353
1520. Реорганізація — reorganisation 353
1521. Репрезентативність — representativeness 353
1522. Ресоціалізація — resocialisation 353
1523. Респондент — respondent 353
1524. Ресурс-центр — resource centre 353
1525. Ресурси — resources 353
1526. Ресурси людські — human resources 354
1527. Ресурси трудові — labour resources 354
1528. Референдум — referendum 354
1529. Рефлекс — reflex 354
1530. Рефлексія — reflexion 354
1531. Реформа адміністративна — administrative reform 354
1532. Реформа соціальна — social reform 355
1533. Рецидивуючий психоз — recurrent psychosis 355
1534. Реципієнт — recipient 355
1535. Речовина шкідлива — unhealthy substance 355
1536. Ринок праці — labour market 355
1537. Риси соціальної політики — social policy features 355
1538. Риси характеру — features of character 355
1539. Риси характеру акцентуйовані (акцентовані) — accented features of character 355
1540. Ритуал — ritual 355
1541. Рівень домагань — level of claims 355
1542. Рівень життя — level of life 356
1543. Рівень соціальних потреб мінімальний — level of minimum social needs 356
1544. Рівність — equality 356
1545. Рівність можливостей — equal opportunities 358
1546. Рівність соціальна — social equality 358
1547. Робітник кваліфікований — skilled/ qualified worker 359
1548. Робота корекційна — corrective work (correction, psycho-correction) 359

1549. Робота соціальна широкого профілю — generic social work 360
 1550. Робота соціальна як вид діяльності — social work as a type of activity 360
 1551. Робота соціальна як навчальна дисципліна — social work as teaching discipline 360
 1552. Робота соціальна як наука — social work as a science 360
 1553. Роботодавець — employer 360
 1554. Робочі (робітні) будинки — working (labour) houses 360
 1555. Родичі близькі і свояки — near relation, close relatives 360
 1556. Розбалансованість соціальна — social misbalancing 361
 1557. Розбещення неповнолітніх — corruption of under-age / minors 361
 1558. Розвиток особистості — personal development 361
 1559. Розвиток персоналу — personnel development 361
 1560. Розвиток психіки — development of psyche 361
 1561. Розвиток соціальний — social development 362
 1562. Розв'язання проблеми клієнта тимчасове — temporal settlement of client problem 362
 1563. Роздержавлення — privatisation 362
 1564. Розлад харчової поведінки — bulimia, eating disorder 362
 1565. Розлучення — divorce 362
 1566. Розмір державної соціальної допомоги — amount of state provision 363
 1567. Розмір хабара великий — large amount of bribe 363
 1568. Ролі соціальних працівників — roles of social workers 363
 1569. Роль провідника процесу — role of a process leader 363
 1570. Роль соціальна — social role 363

С

1571. Саботаж — sabotage 365
 1572. Садизм — sadism 365
 1573. Самоактуалізація — self-actualisation 365
 1574. Самоаналіз — self-analysis 365
 1575. Самовбивство — suicide 365
 1576. Самовиховання — self-upbringing 365
 1577. Самогубство (суїцид) — suicide 366
 1578. Самогубство (суїцид) альтруїстичне — altruistic suicide 367
 1579. Самогубство (суїцид) аномічне — anomic suicide 367
 1580. Самодопомога — self-help 367
 1581. Самоідентифікація — self-identification 367
 1582. Самоконтроль — self-control 367
 1583. Самокритика — self-criticism 367
 1584. Самонавіювання (аутосугестія) — auto-suggestion 367
 1585. Самоосвіта — self-education 367
 1586. Самооцінка — self-appraisal 367
 1587. Самооцінка соціальна — social self-evaluation 368
 1588. Самореалізація — self-realisation 368
 1589. Саморегуляція — self-regulation 368
 1590. Самосвідомість — self-consciousness 368
 1591. Самоспостереження — introspection 369
 1592. Самоствердження — self-affirmation, self-assertion 369
 1593. Самотність — solitude/ loneliness 369
 1594. Санкції моральні — moral sanctions 369
 1595. Санкції негативні — negative sanctions 369
 1596. Санкції позитивні — positive sanctions 369
 1597. Санкції правові — legal sanctions 369

-
1598. Санкції соціальні — social sanctions 369
1599. Санкції формальні — formal sanctions 370
1600. Свідомість — consciousness 370
1601. Свідомість буденна — common consciousness 370
1602. Свідомість групова — group consciousness 370
1603. Свідомість класова — class consciousness 370
1604. Свідомість людини економічна — economical human consciousness 370
1605. Свідомість масова — mass consciousness 370
1606. Свідомість національна — national consciousness 370
1607. Свідомість суспільна — public consciousness 370
1608. Світогляд — world outlook (американці як синонім вживають слово ideology — ідеологія, британці — system of believes — система вірувань) 370
1609. Свобода — freedom, liberty 371
1610. Свобода мітингів і зборів — freedom of meetings and associations 371
1611. Свобода об'єднань — freedom of unions 371
1612. Свобода совісті — freedom of consciousness 371
1613. Сегрегація — segregation 371
1614. Седиментація — sedimentation 371
1615. Секс — sex 371
1616. Сексологія — sexology 371
1617. Сексопатологія (клінічна сексологія) — sexopathology 371
1618. Сексуальне виховання — sexual education 371
1619. Сексуальність — sexuality 372
1620. Секта — sect 372
1621. Сектантство — sectarianism 373
1622. Секуляризація — secularization 373
1623. Сенс особистісний — personal meaning 373
1624. Сенситивність — sensitivity/ sensitiveness 373
1625. Символіка — symbolism 373
1626. Синдром — syndrome 373
1627. Синдром “Атаку” — Atucku syndrome 373
1628. Синдром Да Кости — Da Costa syndrome 373
1629. Синдром жертви катувань — victim of torture syndrome 374
1630. Синдром посттравматичний стресовий — post-traumatic stress syndrome 374
1631. Синекура — sinecure 374
1632. Синкретизм культурний — cultural syncretism 374
1633. Синкретизм релігійний — religious syncretism 374
1634. Синтез соціальний — social synthesis 374
1635. Сирітство — orphanhood/ orphanage 374
1636. Сирітство соціальне — social orphanhood / orphanage 374
1637. Система автономна — autonomous system 375
1638. Система виборча — electoral system 375
1639. Система виборча мажоритарна — majority electoral system 375
1640. Система відкрита — open system 375
1641. Система закрита — closed system 375
1642. Система освіти — system of education 375
1643. Система соціального страхування і пенсійного забезпечення — system of social insurance and provision of pensions 375
1644. Ситуація історична — historic situation 376
1645. Ситуація історична несприятлива — unfavourable historic situation 376
1646. Ситуація надзвичайна — extraordinary situation 376

-
1647. Ситуація соціальна — social situation 376
1648. Ситуація стресова — stress situation 376
1649. Сім'я — family 376
1650. Сім'я автономна — autonomous family 377
1651. Сім'я атомізована — atomised family 377
1652. Сім'я велика — large family 377
1653. Сім'я гетерогамна — heterogamic family 377
1654. Сім'я громадянська — civil family 377
1655. Сім'я контрактна — contract family 377
1656. Сім'я кровноспоріднена — blood family 377
1657. Сім'я матрицентрична — matri-centred family 377
1658. Сім'я молода — young family 377
1659. Сім'я неблагополучна — unhappy family 377
1660. Сім'я неповна — incomplete family 377
1661. Сім'я позашлюбна — illegitimate family 377
1662. Сім'я розширена — expanded family 378
1663. Сім'я складна — comprehensive family 378
1664. Сім'я соціального ризику — family of social risk 378
1665. Сім'я (сучасні і традиційні форми) — family 378
1666. Сканери — scanners 379
1667. Скарга — complaint 379
1668. Скарга касаційна — cassation complaint/ appeal 379
1669. Скоєння злочину з необережності — commitment of crime on imprudence 380
1670. Скоєння злочину умисно — deliberate crime 380
1671. Слабкість нервової системи — weakness of nervous system 380
1672. Сліпота культуральна — cultural blindness 380
1673. Служба альтернативна — alternative service 380
1674. Служба державна — state service 381
1675. Служба зайнятості державна — state employment service 381
1676. Служба соціальна — social service 381
1677. Служба соціально-психологічна — social-psychological service 381
1678. Служби соціальні для молоді (ССМ) — social services for young people 382
1679. Служби соціальні спеціалізовані — specialized social services 382
1680. Смерть — death 382
1681. Сором — shame 382
1682. Соціабельність — sociability 382
1683. Соціалізація особистості — personal socialisation 382
1684. Соціальна гігієна (санітарія) — hygiene social 383
1685. Соціальна депресія — social depression 383
1686. Соціальна допомога (види і форми) — social help (types and forms of) 384
1687. Соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям — social help for scanty means (poor) families 384
1688. Соціальна допомога (принципи) — social help (principles) 384
1689. Соціальна молодіжна політика — social youth policy 385
1690. Соціальна освіта — social education 385
1691. Соціальна педагогіка — social pedagogy 385
1692. Соціальна підтримка — social support 386
1693. Соціальна поведінка — social behaviour 386
1694. Соціальна політика — social policy 386
1695. Соціальна політика (історія ідей) — social policy (history of ideas) 387
1696. Соціальна політика (організаційні рівні інституцій) — social policy (organisational institutional strata) 390

-
1697. Соціальна профілактика — social prophylaxis, preventive measures, precautions 391
1698. Соціальна профілактика серед дітей та молоді — social prophylaxis for children and youth 391
1699. Соціальна психологія — social psychology 391
1700. Соціальна реабілітація дітей і молоді — social rehabilitation of children and youth 392
1701. Соціальна робота — social work 392
1702. Соціальна робота у громаді — community social work 392
1703. Соціальна робота групова — group social work 393
1704. Соціальна робота з випадком — casework 394
1705. Соціальна робота індивідуальна — individual social work 394
1706. Соціальна робота мобільна — mobile social work 394
1707. Соціальна робота (сучасні тенденції) — social work (modern trends) 395
1708. Соціальна робота як вид професійної діяльності — social work as a profession 396
1709. Соціальна робота як навчальна дисципліна — social work as a teaching discipline 396
1710. Соціальна робота як наука — social work as a science 396
1711. Соціальна роль — social role 397
1712. Соціальна система — social system 397
1713. Соціальна ситуація розвитку — social situation of development 397
1714. Соціальне забезпечення — social provision 398
1715. Соціальне інспектування у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю — social inspection in the social work field with children and youth 398
1716. Соціальне обслуговування — social service 398
1717. Соціальне партнерство — social partnership 399
1718. Соціальне середовище — social environment 399
1719. Соціальне страхування на випадок безробіття — social insurance in the case of unemployment 399
1720. Соціальне страхування (основні питання політики) — social insurance: basic policy issues 400
1721. Соціальний досвід — social experience 401
1722. Соціальний захист — social protection 401
1723. Соціальний захист дітей і молоді — social protection of children and youth 402
1724. Соціальний працівник — social worker 402
1725. Соціальний супровід дітей і молоді — social accompaniment of children and youth 402
1726. Соціальні зміни — social changes 402
1727. Соціальні нормативи — social standards 402
1728. Соціальні служби — social services 403
1729. Соціально-молодіжна ідеологія — socio-youth ideology 403
1730. Соціально-молодіжна орієнтація — socio-youth orientation 403
1731. Соціально-правова експертиза — socio-legal expertise 403
1732. Соціально-психологічний тренінг (СПТ) — socio-psychological training 403
1733. Соціальної роботи інституції — social work institutions 404
1734. Соціальної спрямованості досягнення — socially oriented achievements 404
1735. Соціетальні феномени — societal phenomenon 405
1736. Соціологічне дослідження — sociological research 405
1737. Соціологічно орієнтовані теорії соціальної роботи — sociologically oriented theories of social work 405
1738. Соціологія — sociology 410
1739. Соціологія девіантної поведінки — sociology of deviance 412
1740. Соціологія емпірична — empirical sociology 413
1741. Соціометрія — sociometry 413
1742. Соціоніка — socionica 414

-
1743. Соціум — socium 414
1744. Союз організацій інвалідів України (COIU) — Union of Organisations for Disabled in Ukraine 414
1745. Спадковість — heredity 415
1746. Спеціаліст із соціальної роботи — social work specialist 415
1747. Спілкування — communication 415
1748. Спілкування педагогічне — pedagogic contact 416
1749. Споживач — consumer 416
1750. Споживчий кошик — basket of goods 416
1751. Спонсор — sponsor 416
1752. Спори трудові — labour arguments / quarrels 417
1753. Спосіб життя — way of life 417
1754. Спосіб життя здоровий — healthy way of life 417
1755. Способи привертання уваги епатажні — extravagant attention predisposing methods 417
1756. Спостереження — observation 417
1757. Справедливість соціальна — social justice 418
1758. Сприйняття — acceptance 418
1759. Спрямованість особистості — personality orientation 419
1760. Ставлення безоцінне — non-judgement attitude 419
1761. Стан надзвичайний — extraordinary situation 419
1762. Стандарт соціальний базовий державний — state basic social standard 419
1763. Стандарти споживчі державні мінімальні — minimum state consumer standards 420
1764. Стани суспільні — social states / positions 420
1765. Старіння (біологічне) — ageing, consenescence, senescence 420
1766. Старіння населення — ageing of population 420
1767. Статус соціальний — social status 421
1768. Стать — gender 421
1769. Стационар денний — day care / service 421
1770. Стереотип соціальний — social stereotype 421
1771. Стереотипізація — stereotyping 422
1772. Стигма — stigma 422
1773. Стигматизація — stigmatisation 422
1774. Стиль діяльності індивідуальний — individual style of activity 422
1775. Стиль життя — style of life 422
1776. Стиль керівництва (управління) — style of management / supervision 422
1777. Стиль педагогічного спілкування — style of pedagogic communication 422
1778. Стиль спілкування адекватний — adequate communication / intercourse style 422
1779. Стимули матеріальні — material stimuli 423
1780. Стимули моральні — moral stimuli 423
1781. Стосунки — relationships 423
1782. Страйк — strike 423
1783. Стратегії соціального захисту — social protection strategies 423
1784. Стратифікація соціальна — social stratification 424
1785. Страх — fear 425
1786. Страхування — insurance 425
1787. Страхування соціальне — social insurance 426
1788. Стрес — stress 426
1789. Структурна соціальна робота — structural social work 426
1790. Структуроване спостереження — structural observation 426
1791. Стягнення адміністративне — administrative penalty 427
1792. Субвенції — subventions 427

1793. Суб'єкт — subject 427
 1794. Суб'єкт соціальної політики — social policy subject 427
 1795. Суб'єкт соціальної роботи з дітьми та молоддю — subject of social work with children and youth 427
 1796. Суб'єкти соціального захисту — social protection subjects 428
 1797. Суб'єктивність — subjectivity 428
 1798. Субкультура — subculture 428
 1799. Сублімація — sublimation 429
 1800. Субсидіарність — subsidiary 429
 1801. Субсидії — grants 429
 1802. Сугестія — suggestion 430
 1803. Суд арбітражний — court of arbitration 430
 1804. Суд з проблем сім'ї — children and family court 430
 1805. Судово-психологічна експертиза — forensic medical examination 430
 1806. Сукупність генеральна — general sample 431
 1807. Сумісність — compatibility 431
 1808. Сумісність подружжя — matrimonial compatibility 431
 1809. Супервізія — supervision 431
 1810. Суспільні фонди споживання — public funds 432
 1811. Суспільства високого масового споживання — mass consumption society 432
 1812. Суспільство — society 433
 1813. Сутенер — souteneur, ponce 433
 1814. Сфера соціальна — social sphere 434
 1815. Сфери функціонування соціальної політики — social police areas 434

Т

1816. Таємниця державна — state secret 435
 1817. Таємниця лікарська — medical secret 435
 1818. Такт — tact 435
 1819. Талант — talent, gift 435
 1820. Танатологія — tanatology 435
 1821. Творчість — creativity 435
 1822. Текнонімія — tecnonimia 435
 1823. Телезис соціальний — social telethis 435
 1824. Телепатія — telepathy 436
 1825. Телефон довіри — telephone of trust 436
 1826. Темперамент — temperament 437
 1827. Тенденції людини мотиваційні — motive tendencies of a man 437
 1828. Тенденція соціальна — social tendency 437
 1829. Теорії соціальної організації — social organisation theories 438
 1830. Теорії соціальної роботи — social work theories 438
 1831. Теорії стратифікації — stratification theories 438
 1832. Теорія відсутності можливостей — theory of possibility absence 438
 1833. Теорія групової поведінки — theory of group behaviour 438
 1834. Теорія культурно-історична — cultural-historical theory 438
 1835. Теорія особистої трагедії неповносправних — personal tragedy of disabled people theory 438
 1836. Теорія покоління — generation theory 438
 1837. Теорія соціального поля — social field theory 438
 1838. Теорія соціальної роботи — theory of social work 438
 1839. Теорія цінностей — theory of values 439

1840. Терапія ігрова — play (game) therapy 439
1841. Терапія сімейна — family therapy 439
1842. Терор — terror 439
1843. Тероризм — terrorism 439
1844. Тест — test 440
1845. Тест вербальний — verbal test 440
1846. Тести здібностей — test of (cap) ability / talent (for) 440
1847. Тести інтелекту — intelligence tests 440
1848. Тести креативності — creativeness tests 440
1849. Тести особистісні — personal tests 440
1850. Тести психологічні — psychological tests 440
1851. Технократія — technocracy 441
1852. Технологізація соціального управління (алгоритм) — technologisation of social administration 441
1853. Технології адаптаційні — adaptive technologies 441
1854. Технології взаємодії — interaction technologies 441
1855. Технологія соціальна — social technology 441
1856. Типи поселень — types of settlements 442
1857. Тіньова економіка — shadow economy 442
1858. Товариства Добродійної Організації — societies of archpriest unity 442
1859. Товариство акціонерне — joint company 442
1860. Товариство Червоного Хреста України (ТЧХУ) — Red Cross Society of Ukraine 442
1861. Токсикоманія — drug abuse 443
1862. Толерантність — tolerance 443
1863. Тонус життєвий — vital tone 443
1864. Торгівля людьми — people trade 444
1865. Тоталітаризм — totalitarism 444
1866. Точкова діаграма — dot diagram 444
1867. Травма психологічна — psychological trauma 444
1868. Традиційність — traditional nature / character 445
1869. Транс — trance 445
1870. Трансвестизм — transvestism 445
1871. Трансмісія соціальна — social transmission 445
1872. Транссексуальність — transsexualism 445
1873. Тренд — trend 445
1874. Тренінг — training 445
1875. Тренінг ділового спілкування — business communication training 445
1876. Тренінг перцептивний — perceptive training 445
1877. Тренінг сенситивності груповий — group training of 445
1878. Тренінг соціально-психологічний — social-psychological training 445
1879. Трибунал — tribunal 445
1880. Тривалість життя — lifetime 445
1881. Тривожність — anxiety 446
1882. Трудотерапія (трудова терапія) — occupational therapy 446
1883. Турнікети — turnstiles 446
1884. Тяжкість праці — labour heaviness 446

У

1885. Увага — attention 447
1886. Ув'язнення попереднє — preliminary custody, remand prison (в'язниця для підслідних) 447

1887. Узурпація — usurpation 447
 1888. Український державний центр соціальних служб для молоді (УДЦССМ) — State Ukrainian Social Service Centre for Youth 447
 1889. Уміння в галузі соціальної роботи — social work skills 448
 1890. Умови праці — labour conditions 448
 1891. Умовно дострокове звільнення — conditional release 449
 1892. Уникання — avoid, evade, elude; keep off; steer clear (of) 449
 1893. Універсальність соціальної допомоги — universality of social help 449
 1894. Упередження — prejudice 450
 1895. Уповноважена закупівля — authorized purchase 450
 1896. Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ) 451
 1897. Управління соціальне — social administration 451
 1898. Управлінська етика — managerial ethics 451
 1899. Управлінські санкції — managerial sanctions 451
 1900. Урбанізація — urbanization 451
 1901. Усиновлення — adoption 452
 1902. Успіх життєвий — life success 452
 1903. Установи архівні — archives founding 453
 1904. Установи неприбуткові — non-profitable organizations 453
 1905. Установка — attitude 453
 1906. Установка соціальна — social attitude 453
 1907. Утилітаризм етичний — ethical utilitarianism 454
 1908. Утопія соціальна — social utopia 454
 1909. Утримання — maintenance, support, upkeep, keeping 454
 1910. Учасники бойових дій — participants of fighting actions 454
 1911. Учасники війни — war participants 455
 1912. Учасники політичного процесу — participants of political process 455
 1913. Учні в класі ізольовані — isolated pupils in a classroom 455
 1914. Ушкодження легке тілесне — light corporal injury 456
 1915. Уява — imagination; fancy 456
 1916. Уявлення — concept, overview 456

Ф

1917. Фаза — phase; stage 457
 1918. Факт соціальний — social fact 457
 1919. Фактори ризику — factor of risk 457
 1920. Фактори розвитку — factors of development 457
 1921. Фанатизм — fanaticism 457
 1922. Фандрайзинг — fundraising 457
 1923. Фасилітація — facilitation 457
 1924. Фасилітація соціальна — social facilitation 458
 1925. Фемінізм — feminism 458
 1926. Феміністична психотерапія — feminist psychotherapy 458
 1927. Феміністична соціальна теорія — feminist social theory 458
 1928. Фемінність — femininity 459
 1929. Філантропія — philanthropy 459
 1930. Фінансовий соціальний захист — financial social protection 459
 1931. Фінансові трансферти — financial transfers 459
 1932. Фобія — phobia 459
 1933. Фобія соціальна — social phobia 459
 1934. Фокус-групи — focus-groups 460

1935. Фокус соціальної політики — focus of social policy 460
 1936. Фонд житловий державний — state housing fund 460
 1937. Фонди громадські — public funds 461
 1938. Форми державного регулювання соціального страхування — forms of state regulations of social insurance 461
 1939. Форми комунікативної поведінки людини неадаптивні — non-adaptive forms of communicative behaviour of a man 461
 1940. Фостерна опіка — foster care 461
 1941. Фостерні будинки — foster houses 461
 1942. Фракція — fraction 461
 1943. Фрейдизм — freudism 462
 1944. Фригідність — frigidity 463
 1945. Фрустрація — frustration 463
 1946. Функції сім'ї — family functions 463
 1947. Функції соціального працівника — functions of social workers 464
 1948. Функції соціального страхування — functions of social insurance 465
 1949. Функції соціальної роботи — functions of social work 465
 1950. Функціоналізм соціальний — social functionalism 465
 1951. Функціональна травмованість — functional affection 466

X

1952. Характер — disposition / character 467
 1953. Характеристика кваліфікаційна — job description 467
 1954. Харизма — charisma 467
 1955. Хворий на наркоманію (наркоман) — drug addicted (druguser) 467
 1956. Хвороби психічні (душевні) — psychic illnesses 467
 1957. Хоспіс — hospice (hospice care) 468
 1958. Хуліганство — hooliganism 468
 1959. Хуліганство дрібне — shallow hooliganism 468
 1960. Хуліганство злісне — malicious hooliganism 468

Ц

1961. Центр дозвілля для дорослих — community centre for adults 470
 1962. Центри незалежного життя — centres of independent life 470
 1963. Центри соціальних служб для молоді — centres of social services for youth 470
 1964. Церебральний параліч — cerebral palsy 471
 1965. Церква — church 471
 1966. Цивілізація — civilization 471
 1967. Цикл бідності — cycle of poverty 471
 1968. Цикл життєвий — life-cycle 471
 1969. Цикл кривди — cycle of misery 472
 1970. Циклічне безробіття — cyclical unemployment 472
 1971. Цілі соціальної політики — aims of social policy 472
 1972. Цілісний підхід — integral approach 472
 1973. Цілісність групи — group integrity 472
 1974. Ціннісно-орієнтаційна єдність — value-oriented unity 472
 1975. Цінність — value 472
 1976. Цінності соціальні — social values 472
 1977. Цінності у соціальній політиці — values in social policy 473
 1978. Цінності у соціальній роботі — values in social work 473

Ч

1979. Чаклунство — sorcery, witchcraft; magic 475
1980. Час психологічний — psychological time 475
1981. Час робочий — working time 475
1982. Черга перша спадкоємців за законом — first legatees turn for law 475
1983. Чинність нормативно-правових актів — efficacy of legal acts 475
1984. Чутки — rumours 475
1985. Чутливість історична — historical sensitivity 476

Ш

1986. Шизофренія — schizophrenia 477
1987. Ширка — shirka (slang for self-made drugs) 477
1988. Шкода істотна — essential harm 477
1989. Шкода моральна — moral harm 477
1990. Школа з подовженим днем — school where pupils stay till afternoon 477
1991. Школа-інтернат — boarding school 478
1992. Школа-інтернат для дітей-сиріт — boarding school for children-orphans 478
1993. Школи спеціальні загальноосвітні — special schools providing general education for young offenders 478
1994. Шлюб — marriage 478
1995. Шлях життєвий — life course 479
1996. Шок культуральний — cultural shock 479

Ю

1997. ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури) — UNESCO 480
1998. ЮНІСЕФ — UNICEF 480
1999. Юність — the youth, adolescence 480

Я

2000. Явища психічні — psychic features 481
2001. Якість життя — quality of a human life 481
2002. Якості керівника ділові — business qualities of a leader/chairman 482

The dictionary is consists of terms from social policy and social activity that interconnected, interderived and provide practical realization of social policy in the country. The terms, which are used in these fields in foreign countries and most of them are specific, but some of them in social activity in the countries of postsoviet area don't use, also were produced.

The dictionary is intended for students, scientists, candidates, teachers, State employees, practical social workers, for everyone, who is interested in social policy and social activity.

Навчальне видання

Головатий Микола Федорович

Панасюк Микола Богданович

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

І СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Термінологічно-понятійний словник

Educational edition

Golovatyi, Mykola F.

Panasyuk, Mykola B.

SOCIAL POLICY

AND SOCIAL ACTIVITY

Terminological and conceptual dictionary

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*

Редактор *Л. М. Воронович*

Коректор *А. А. Карпова*

Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова, О. О. Губанова*

Оформлення обкладинки *О. О. Вацковська*

Підп. до друку 11.07.05. Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 45,15. Обл.-вид. арк. 53,1. Тираж 3000 пр. Зам. № 5-266

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"

09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4